

FÜLEP LAJOS

EGYBEGYŰJTÖTT
ÍRÁSOK

III.

FÜLEP LAJOS
EGYBEGYŰJTÖTT
ÍRÁSOK

III.

FÜLEP LAJOS

**EGYBEGYŰJTÖTT
ÍRÁSOK**

III.

**Cikkek, tanulmányok
1917–1930**

Budapest, 1998

**Szerkesztette,
a jegyzeteket és a névmutatót összeállította
Tímár Árpád**

**Készült
az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetben,
az OTKA támogatásával, a T 018580 sz. kutatási téma keretében**

ISBN 963 7381 33 3 összkiadás

ISBN 963 7381 63 5 III. kötet

**Felelős kiadó az MTA Művészettörténeti
Kutató Intézet igazgatója**

**Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán**

TARTALOM

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT ÍRÁSOK

Művész és vállalkozó viszonya egymáshoz	11
Ferenczy Károly	13
Rippl-Rónai kiállítása	15
Megjegyzések az olasz politikához és politikusokhoz	16
A magyar művészet	25
Az orosz nép	27
A Szépművészeti Múzeum új szerzeményei	29
Örök reformáció	32
Reformáció és művészet	37
Baksay Sándor	41
Kernstok Károly kiállítása	44
Buday Barna könyve	47
Toroczkai-Wigand Ede könyvei	49
Az élet értékei	50
Ahol a pénz nem isten	53
A Múcsarnok téli tárlata	54
Babits Mihály: Irodalmi problémák	55
Enyvvári Jenő: Philosophiai szótár	57
A református templom reformja	57
[Könyvek könyve]	63
Ravasz László: Látások könyve	64
Móricz Zsigmond: A fáklya	66
Magyrok Pesten	67
Csoportkiállítás az Ernst-múzeumban	72
A reformáció nemzetközi emlékműve Genfben	73
Enyvvári Jenő: Philosophiai szótár	76
Budapest magyarsága	77
Két új író	79
Európai művészet és magyar művészet	81
Szemere György: Két leány	93
Magyar építészet	96
Magyar szobrászat	108
Falusi levél	122
Két kiállítás	124
A mi vallásunk	124
Ami hiányzik a magyar irodalomból	125
Új szerzemények a Szépművészeti Múzeumban	129
A halál mysteriuma	129
Tihanyi Lajos	130
Lesznai Anna: Édenkert	135
Magyar könyv a keresztyénségről	137

A nemzetközi Fiume	145
Megint plágium	147
Szabó Dezső regénye	148
Általános keresztyén vagy református?	161
Egy gyülekezet lelki képe	168
Dante	170
Magyar festészet	173
Előszó [a Magyar művészet első kiadásához]	212
Szt. Ferenc himnusza a teremtőhöz	214
Lesznai Anna lírája	216
Művészet és világnézet	225
Műkedvelők bővedje	257
Nagy Balogh János élete és művészete	261
Pethes Imre	262
A „Storia di Cristo” szerzőjéről	267
A mai művészet válsága	285
Assisi Szent Ferenc	291
Szt. Ferenc himnusza a teremtőhöz	295
Olvasóinkhoz	297
Szeretet — békeesség	298
Az úrvacsora	301
Előszó [a bajai kiállítás katalógusához]	302
Kereszt és föltámadás	303
Az igazi presbiter	305
Ünnepi templombajárók	307
Ugyanaz a lélek	308
Miért megyek rossz időben is templomba?	309
Buzgó református	309
Három kérdés — három felelet	310
Petronius és kora	310
A világ képekben	312
A református templom	312
A világ vallásai	314
Leonardo da Vinci	319
Keleti Artúr: Angyali üdvözet	319
Gellért Oszkár	323
A kételkedő kritikus	332
Az angol regény mesterei	333
Szintézis	335
Pusztai harangszó	336
Kelet nagy gondolkodói	337
Az érzetek elemzése	338
Mi a bölcelet?	339
„Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki!”	340
A magyarság pusztulása	344

Új Dante-kommentár	358
--------------------------	-----

KÉZIRATBAN MARADT ÍRÁSOK

A jövő nemzedéke	363
Az értelmi, érzelmi és akarati elemek beteges nyilatkozatai a vallásban .	367
[Az első lelkészsképesítő vizsga dolgozata]	372
Gyakorlati bibliamagyarázat	375
Egyházi beszéd. 1920	381
Diakónia a falusi gyülekezetben	384
Summa vitae	388
A magyar falu becsülete	389

TÖREDÉKEK, VÁZLATOK

A kompozíció a modern művészetben	395
Fogarasihoz	405
Misztika	414
[Előadásvázlatok]	432
[Prédikációvázlatok]	446
JEGYZETEK	461
NÉVMUTATÓ	495

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT ÍRÁSOK

MŰVÉSZ ÉS VÁLLALKOZÓ VISZONYA EGYMÁSHOZ

(Else Meißner: Das Verhältnis des Künstlers zum Unternehmer im Bau- und Kunstgewerbe. Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, Heft 185. München und Leipzig. Duncker und Humblot 1915. XIII. 101. l.)

Annak a nagy küzdelemnek, mely ma minden országban több-kevesebb céltudatossággal folyik művész (építő- és iparművész) és vállalkozó között, melyben a művész a maga egyre növekvő befolyását igyekszik érvényesíteni az iparra, míg a vállalkozó az új utakra lépéstől egyrészt a maga érdekeit, másrészt az ipari fejlődést félti, igen becses adatgyűjteménye, rendszeres tárgyalása és emberi lehetőségek szerint pontos mérlege Else Meißner könyve Németországra nézve, ahol ez a küzdelem eddig a legnagyobb méreteket érte el és a legbecsesebb eredményeket hozta meg. Németországban a művészek egész serege s olyan kiváló írók, mint Naumann, Muthesius, Scheffler stb. vívják a Deutscher Werkbund¹ szisztematikusan szervezett, szívós harcát a művészi elvnek városépítésben, magánépítkezésben, lakásberendezkedésben, általában ipari téren – amennyiben lehet – való érvényesüléséért, szemben a nagytőkés vállalkozással, amely maga is erősen szervezkedett és hatalmas eszközökkel rendelkezik. A küzdelemnek főtere természetesen Berlin, a rohamosan fejlődő, új világváros és környéke. Ránk nézve a statisztikai adatok és a belőlük vont következtetések akkor volnának igazán becsesek, ha összehasonlíthatnánk őket a magunk aktáival – hiszen Budapest a gyors fejlődés tekintetében Berlinnel legközelebb rokon; sajnos, nálunk még annyira embrionális állapotban leledzik az a mozgalom, melynek németországi adatai előttünk fekszenek, hogy még az adatgyűjtés ideje sem következhetett el addig, amíg a különböző, egymással szemben álló táborok helyzete kellőképp nem tisztázódott, s az egyének és kisebb csoportok szándéka nem szerveződött közös akarattá. Egyelőre a Groß-Berlinben is az a helyzet, hogy az új épületeknek átlag 10, legfeljebb 20%-a készül magánépítések, tehát művészileg komolyan vehető személyiségek tervei alapján, általában pedig a német városokban ez az átlag mindössze 20–30%-ot ér el. Ezekben az esetekben főleg kereskedőházakról, jobb lakóházakról és villákról van szó. A többi 70–80% természetesen főleg a bérházakból kerül ki, amelyeket az építtető vállalkozók ipar-

űző építővállalkozókkal készíttetnek spekulációra. A tervezés munkáját ezekben az esetekben nagyobbára sematikusan végzik részben a vállalkozók alkalmazottai, részben önálló technikusok; igazi építészeknek az építkezés felett való felügyeletére rendszerint nem kerül a sor. De a probléma nem is az – és gazdasági szempontból amúgy is képtelen követelés volna –, hogy minden egyes spekulációs-épületet valamelyik művész egyéni módon tervezzen meg. Az a körülmény, hogy ma az épülettervek legnagyobb része nem művészekről ered, hanem bizonyos tömegtermelés eredménye, amennyiben mindig ugyanaz az alapforma alkalmazódik, a spekulációs építkezés lényegében gyökerezik. A hiba csak az, hogy ma, jóllehet egész utcasorokon végig egyik ház csakúgy, mint a másik, ugyanazon alaptervre épül, kifelé az egyéni megformálás látszatát igyekszik magára öltetni. Ennek következtében az egész városképet nemcsak a belső hazugság hamisítja meg, hanem ugyanazon téma variálásában kifejtett görcsös erőlködés folytán kivesz minden érzék a szolid, természetes formaalakítás iránt. A tömegépítkezés formálásában javulás csak akkor állhat be, ha a belső egyöntetűséget kifelé is érvényre juttatják. A tulajdonképpeni probléma tehát bizonyos *egyöntetű típusok* kialakítása. A tömegépítkezéseknél – a bérházaknál –, melyek a tömegek mindenütt azonos szükségleteinek kell hogy megfeleljenek, nem is lehet az a cél, mint a magánépítkezéseknél, hogy egyéni igényeket és egyéni ízlést elégítsenek ki. Másfelől azonban a tömegépítkezések céljainak megfelelő típusok kialakítása – olyan típusoké, amelyek lényegükben mindenütt alkalmazhatók – csak a magánépítészek, szóval az építőművészek intenzív együttműködésével történhetik meg. És éppen ez a modern építőművészetnek egyik legnagyobb és legsürgősebb feladata. Általában véve elsőrendű nemzetgazdasági és kulturális szükséglet, hogy legyen olyan önálló tervező művészsereg, amely a direkt megrendelések terén működik, s az építészetnek és iparművészetnek megnyitja a szüntelen kínáló új feladatok útjait. Egyidejűleg azonban törekedni kell az egyszerű, *személytelen formák* kincsének megszerzésére, melyeket a tömegprodukciónban lehet alkalmazni. Ennek az egységes gondolatnak, mely minden nagy művészi korszakot áthatott, az író igen tudatosan és világosan ad kifejezést könyve végén: „A művészi kultúrának olyan általánossá válására kell törekednünk népéletünkben, hogy a legegyszerűbb rajzoló munkája is tanúságot tegyen róla. Csak ha egészséges és igazi szellem hatja át a művészetet, csak akkor járulhat hozzá az egyetemes népjellem nemesítéséhez; és csak akkor fogunk kulturális fejlődésünkben olyan monopóliummal bírni, amely a világállamok körében gazdasági helyzetünkre nézve jelentőségre tehet szert.” A világhódító német ipar a kereskedelmi szabadság mellett a kulturális érték szükségszerű privilégiumát a világpiacon hirdeti ebben a programban. A jövőben, ha a kulturális értékek megint elfoglalják az őket megillető helyet, ezen program megvalósításától függ a népek helyzete a nemzetközi nagy versenyben.

FERENCZY KÁROLY

1862–1917

Ferenczy Károly, a festő meghalt, és vele nemcsak kitűnő ember, nemcsak jeles művész múlt el közülünk, hanem egy korszaknak eleven része szakadt el a magyar kulturális közélet testéből. Korszakok nem úgy múlnak el, mint a napok, egymást föl váltva, hanem egyik a másikból nő ki, benne gyökerezik, belőle táplálkozik, s az új együtt van az előzővel. Sőt az előző túlélheti az újat, mely látszólag elfoglalta amannak helyét. Nem minden korszak korszak, legalább nem a szó pozitív értelmében, mely pozitív vonásokat, a szellemi közélet határozott jellegű alkotásokban való kifejezését, önmagában kielégítő, de továbbfejlődésre alkalmas eredményekben való megnyilvánulását tételezi föl. Némelyik korszak kísérleti, vagy mondjuk: átmeneti jellegű, mely negatív eredményekkel zárulhat, és éppen azért ellentétese annak, amit a korszak fogalmán értünk. Mert a szellem életében csak a pozitívumokat tudjuk fogalomba foglalni, névvel nevezni, valóságnak vállalni. Csak ma, amikor megint a kísérletezés, az átmenet napjait éljük, csak ma látjuk, mennyire korszak volt az, e fogalom pozitív és határozott értelmében, amelynek Ferenczy Károly volt egyik legjelesebb és leggyökeresebb képviselője. Ennek a korszaknak a képlete egyértelműen és pontosan meghatározható. Határait nem kezdetének és végének időpontja szabja meg, hanem a belső, immanens határoltság, melyhez képest az időbelis külső, csak esetleges. Saját feladatai vannak: ezeknek terjedelme és megoldási lehetőségei szabják meg önnön határait. Ameddig ezek a feladatok elérnek, addig terjednek a korszak határai. Ahol a feladatok elvégződnek és megoldási lehetőségeket már nem rejtenek magukban, ott elvégződik a korszak, ha az időben látszólag tovább tart is. Minden korszaknak csak meghatározott számú feladatok jutnak osztályrészül, minden korszak szükségképp egyoldalú, mindegyik az egyetemes szellemi életnek csak bizonyos oldalát fejezi ki. Ezért minden korszak relatív és – a szó magasabb rendű értelmében, mely az egyetemességhez való viszonyra utal – átmeneti. De minden korszak, amelynek pozitív feladatai vannak, és azokat megoldja, amely a maga korlátozottságát és egyoldalúságát egyértelműen és határozottan kifejezi, egyúttal abszolút, mert semmi mással össze nem mérhető, csak önmagából megérthető s csak önmagában értékelhető képlet. Minthogy minden művészi alkotás a fejlődés történetének bizonyos momentuma, bizonyos relatív helyet foglal el előzői s a rákövetkezők között, de minden művészi alkotás egyúttal befejezett, örökre lezárt és abszolút valami, mely kiemelkedett az időből és teljesen önmagáért való.

Ha meghatározzuk Ferenczy korszakának belső értelmét, a feladatokat, amelyekben él, akkor megállapítjuk azt a terjedelmet is, amelyet a fejlődő művészet életterületén elfoglalhat és elfoglal. Ehhez képest csak kronológiai és művészetkrónikai érdekességű az a tény, hogy ez a korszak mikor kezdődött, mikor végződött és hogy egyáltalán elvégződött-e már. Aligha végződött el, nemcsak azért, mert, az imént elhunyt Ferenczy kivételével, többi képviselője még él és alkot, hanem azért, mert a ma kísérletezései és széthúzó törekvései között állandóan a lábunk alatt érezzük még mint valami homogén és szilárd talajt. Ennek a korszaknak sze-

repe és történeti jelentősége állásfoglalásának kettősségéből határozható meg: abból, amit megtagadott és abból, amit vállalt. Megtagadta az akadémiai, hivatalos művész-gyárakban mesterségesen sokasított és konzervált, az állam és a társadalom maradiságán élősködő álművészetet, melynek éppoly kevés köze volt az élethez és természethez, a művészi akarathoz és képzelethez, mint az évszázadok alatt megszentelt nagy hagyományokhoz, melyekre hivatkozott. A hagyomány csak látszólag élt benne, néhány meg nem értett külsőségben és néhány még kevésbé megértett jelzőben – alapjában véve csak szomorú és hullaszerű karikatúrája volt neki. Ezzel az ál-művészettel radikálisan leszámolt a Ferenczy nemzedéke. Nyugaton a harc már régen elkeseredetten folyt, nálunk csak akkor tört ki nyíltan és elhatározó erővel, amikor a nagybányai csoport megalakult és mint csoport föllépett (1896 óta). Nálunk az akadémikus álművészet nemzeti kosztümökben parádézott, és a művésztiek mellett nemzeti hagyományokról dikciózott: dupla szentség volt, akár az oroszok cárja, és duplán érinthetetlen. Aki hozzányúlt, nemcsak a művészetben, hanem a tévútra jutott hazafias érzületen követett el szentségtörést. A nagybányaiak és a velük rokonszelleműek oly tervszerűen és kitartóan követték el a dupla szentségtörést, nem törődve mellőzéssel és bántalommal, hogy ha nem is sikerült teljesen megsemmisíteniök az álművészetet, megdöntötték egyeduralmát és megteremtették a lehetőségét az új és szabad fejlődésnek. Soha el nem avuló érdemük ez a magyar művészet történetében. Az akadémikus álművészettel együtt azonban még mást is megtagadtak, ha nem is kifejezetten, de törekvésükben megnyilatkozóan: a valódi hagyományt. Ám ez nem lehetett másként. Minden korszak, amely valami újat kezd, amely előlről kezd, szükségszerűen még fokozottabb mértékben egyoldalú, mint az olyan korszak, mely előzőinek közvetlen folytatása. A valódi hagyománnyal való eleven kapcsolat pedig már előzőleg megszakadt volt: helyreállítása nem lehetett annak a korszaknak hivatása, melyet új és aktuális kérdések és feladatok izgattak. De ha ez a kapcsolat egyáltalán helyre fog állhatni valaha, abban a kezdeményezés érdeme éppen e tudatos tagadókat és tudatos újat akarókat illeti, mert ők adtak életet az új művészetnek, és csak élő művészet és csak a maga korában gyökerező új művészet gyökérszállai érhetnek el a múlt művészetének még tápláló rétegeibe. – Amit e korszak vállalt, éppoly teljesen és következetesen vállalta, mint ahogy megtagadta azt, ami tőle idegen volt. Vállalta az új feladatokat, amelyeket a művészet fejlődése megoldásra megérlelt. A centrális új feladat ugyanaz volt, amit a quattrocento fölvetett: a harmadik dimenzió, a mély tér problémája. De amíg ötszáz évvel ezelőtt a vonal és a forma volt az az eszköz és tartalom, amellyel e feladatot megoldani lehetett és kellett, addig a múlt század második felében a *szín és a valór* foglalta el helyüket. Amit naturalizmusnak és impresszionizmusnak neveznek, végeredményében a szín és a valór kérdéseire redukálódik. Ennek a kérdésnek, a levegő-perspektívának megoldásához éppolyan egyoldalúság volt szükséges, mint annak idején a vonal-perspektíva megoldásához. Sem hagyomány fölveteléről, sem új kompozícióról és új szintézisről nem lehetett beszélni addig, amíg ez a probléma teljesen meg nem oldódott. Ez volt a korszak feladata, és ezt dűlőre is vitte. Ez belső értelme, ez határozza meg terjedelmét és határait: relatív helyzetét a művészet életének egyetemességében.

De ez a korszak az új elv és új eszközök mellett még mást is hozott: új termé-

szetszemléletet. Az iskolás recepteket, hamis szabályokat, kész sablonokat félre-téve kivonult a szabad természetbe és úgy tekintett rá, mintha először látná. Sem szemét, sem lelkét nem engedte megzavarni és elhomályosítani az iskolából vagy a műteremből hozott emlékek által, vagy akár a megrontott ízlésű közönség igényei által. A festők azt festették, amit láttak, és úgy, ahogy látták. Magukra voltak utal-va, a maguk erejére és természet adta egészséges ihletére. Romantikus érzékenyke-dés és dekadens bensősködés nélkül a természetnek erőteljes és reális vízióját ad-ták. A költőit nem a hangulatosban és bizonytalanban keresték, hanem a művészi szemmel meglátott valóság határozott, világos, megértő ábrázolásában. Feladatuk, képességeik, az eszközeikkel megoldható lehetőségek határainak ismerete jellemzi művészetüket, urai az anyagnak és önmaguknak, s ezért művészetük, amilyen ment a dilettantizmustól és terméketlen próbálgatásoktól, olyan egyensúlyozott, őszinte és férfias. Skálája nem nagy, de a határokon belül változatos és mindent felölelő. Egészen véve hű kifejezése a modern ember természetszemléletének, melyből hi-ányzik a régiek szuverén átformáló szelleme és monumentális stílje, de hiányzik a természettel való érzélgős játék, lírai felolvadás, idilli enyelgés és rajongó önkívület is. Szóval, sem a természet fölé nem emelkedik, sem alatta nem marad, hanem szem-től szembe áll vele, egy szinten és tudatosan. És ez adja meg neki abszolút értékét.

Ebből a két szempontból, a történeti helyzet relativitásának és a művészi érték abszolút voltának szempontjából határozódik meg Ferenczy egyéni jelentősége. A magyar művészek között talán senki sem vállalta oly teljesen és következetesen a maga korának feladatait, mint ő. Az ő fejlődése, az ő műveinek sora leghívebb tükr-e annak a változásnak, amin a magyar művészet két évtized leforgása alatt átment. A szín és a valór kérdésének nálunk senki sem volt kitartóbb és elmélyedőbb kutatója, mint ő. Ma már közkinccsé váltak azok az eredmények, amelyeket elért, megszokottá és magától értetődővé – sokan tán nem is tudják, mivel tartoznak neki. Mint ahogy nem tudják, mivel tartoznak az ő etikai erejének, amellyel a művészi szabadság és tisztesség harcát mindenkiért végigvívta. A nagybányai művésztől megváltozhatnak a vélemények, de arról soha, mekkora erkölcsi jelentőségű volt a nagybányai csoport föllépése és szereplése. Ez volt az első és egyelőre az utolsó csoport a magyar művésznemzedékek során, mely közös akarattal, nemesen és szívósan küzdött a közös ideálért, amíg érvényt szerzett neki. Ferenczy férfias egyénisége és művészi etikája volt a gerince ennek a csoportnak. És ez, a férfias egyéniség és művé-szi etika jellemzi minden művét, tekintet nélkül annak többé vagy kevésbé sikerült, többé vagy kevésbé művészi voltára. Ez az, ami benne abszolút és maradandó.

RIPPL-RÓNAI KIÁLLÍTÁSA

Francia fogságból való hazatérése óta ez a második kiállítása Rippl-Rónainak az Ernst-múzeumban. Két csoportra oszlik: egyfelől könnyed, hevenyészett, „impresszionista” modorban odavetett képek, főleg arcképek, másfelől színes kockák-ból mozaikszerűen összerakott és kontúrokkal cirádázott dekorációk. De ez a kettő, impresszionizmus és dekoráció, kezdetől fogva együtt volt Rippl-Rónainál. Tíz év-vel ezelőtt még a közönségnek kellett magyarázni, hogy az impresszionizmus szót

nem kell szó szerint venni, mert az nem az első impresszió felületes visszaadását, hanem új festői metódust, a komplementer színek tudását stb. jelenti. Hogy azóta a közönség ezt megtanulta-e, nem tudhatjuk. De mintha Rippl-Rónai elfelejtené. Mintha ő esnék abba a tévedésbe, amelytől hajdan a laikusokat kellett óvni. Mintha most már ő venné szó szerint az impresszionizmust, és összetévesztené a frissességet és könnyedséget a felületességgel és ürességgel. Hasonlóképpen a dekoráció is kezd nála összefoglalás és szintézis helyett tarka felület lenni. Mindkét irányban az elmélyedés, a komoly szándék, az igazán nagyot akarás hiányát érezzük. „Mikor az ember az emlékeiből él” – ez volt Rippl-Rónai egyik kedves régi képének a címe. Valahogy ráillik most. Mintha megállt volna valahol, s a régi értékeket forgatná új, olcsóbb mázzal. Más nemzetek fiai az ő korában, mikor túl vannak a küzdelmeken, s megtanulták mindazt, amit megtanulni lehet, alkotják meg életük főművét. Nálunk, a korán öregedés hazájában, mintha őt is elérte volna már a véget. A veszedelmesen elharapódzó felületességen és egyre dagadó ürességen kívül még más, sokkal kellemetlenebb jele is van: valami kacér kellemeztetés, kevésbé ízléses tetszeni akarás, édeskés, divatos női arcképek specialistájául való kínálkozás. Azoktól a szalon-festőktől, akik ellen valaha az ő nevében írtó hadjáratot indítottak az érte síkra szálló kritikusok, ezen a téren már csak az a bizonyos hajsza választja el – amíg az is el nem szakad.

MEGJEGYZÉSEK AZ OLASZ POLITIKÁHOZ ÉS POLITIKUSOKHOZ

A *Világ* nemrégiben Andrea Torrénak a *Corriere della Sera* hasábjain napvilágot látott cikkét közölte fordításban, melynek tartalma röviden ez: *delenda Austria*.¹ Az olasz politikai és publicisztikai viszonyokban kevésbé járatos közönség tájékozására elmondta a fordító, kicsoda-micsoda Andrea Torre; ismertette nagy tekintélyét, rendkívüli hatását az olasz közvélemény irányítására, szinte páratlan jelentőségét az olasz külügyi politika állásfoglalására, megemlékezett külügyminiszterré való kandidáltságának, a *Corriere*-nél tíz éven át betöltött vezető állásától való megválásának körülményeiről, valamint arról, hogy távozása után helyét az olasz világlapnál Giovanni Amendola foglalta el, Torrénak „tanítványa”. Ha jól emlékszem, a tanítvány szót olyan értelemben használta, mintha Amendola egyenesen a mester neveltje, közvetlenül keze alól kikerült famulusa volna. De akármilyen értelemben használta legyen, tévedett, s a magam részéről szükségesnek vélem e tévedés helyreigazítását, bármily kevésbé fontosnak lássék is ránk nézve a jelen körülmények között annak pontos megállapítása, hogy egyik ellenséges ország valamelyik nagy lapjánál ki tölti be a politikai cikkíró tisztét. Előre kell bocsátanom, hogy ez a dolog bizonyos mértékben személyes ügyem: Amendolához hétévi állandó érintkezéssel táplált legbensőbb barátság fűz, együtt dolgoztam vele tudományos téren, és sokat, nagyon sokat tervezgettem vele együtt politikai téren, úgyhogy gondolataink, ha úgy tetszik, ábrándjaink közösségénél fogva kötelességemnek érzem az ő pozíciójának tisztázását, miután annak kérdése a magyar nyilvánosság előtt felvetetett. Egyelőre csak azt akarom megállapítani – amire még majd visszatérek –, hogy Amendola nemcsak hogy nem tanítványa, hanem egyenesen ellentéte Torrénak. Ami magát e

tényt s annak fontosságát mireánk nézve illeti, semmiképpen sem kicsinyelhető, ha meggondoljuk a következőket: 1. Olaszországban igen nagy befolyása – mindenesetre hasonlíthatatlanul nagyobb, mint nálunk – van a közvéleménynek a politika irányítására, viszont a közvélemény irányítására a sajtónak; 2. a *Corriere della Sera*, melyet az országban mindenki olvas, s külföldön is nagy elterjedtségnek és tekintélynek örvend, elsőrendű tényezője ennek az irányító funkciónak; 3. nemcsak egy lapról van szó s annak egyik munkatársáról, hanem olyan emberről, aki egész nemzedéknek *representative man*-je – nem habozom kimondani: legkiválóbb képviselője – , azé a nemzedéké, mellyel a közeljövő Magyarországnak elkerülhetetlenül érintkeznie kell majd a háború által pillanatnyilag eltakart, de meg nem szűnt, s a háború után világosabban, mint valaha, fellépő közös érdekeknel fogva. Ezt a nemzedéket tehát ismernünk kell, sőt nagyon komolyan kell készülnünk és elkészülnünk megismerésére és megértésére, komolyabban, mint ahogy eddig tettük – mert eddig semmit sem tettünk. Ezzel a generációval való megismerkedésünk akkor is megérné a fáradságot, ha semmi közelebbi közünk nem volna hozzá, ha csak akadémiásan szemlélnők valamely tőlünk távol eső országnak fejlődése történetét; de nem így van; Itáliával annyi közös problémánk lesz a háború után, melyeknek fokozatos megoldása egyik részről éppen ennek a generációnak hivatása, hogy vagy alul kellene maradnunk a versenyben, vagy örökös konfliktusoknak kitenni magunkat, ha a kellő megismerés és megértés nélkül koccantana egymáshoz a történelem kérlelhetetlen logikája, amely megy a maga útján, anélkül hogy megvárna, amíg a nemzetek egymásnak és közös érdekeiknek megértéséig fejlődnek.

A mulasztás eleddig jórészt minket terhel. Nem disztिंगváltunk, de nem is akartunk, az olasz politikai élet nyilvánulásai között. Egy kalap alá vettük valamennyit, egy némely kényelmes, általános szempontból tekintettük, de még ezek a felületes szempontok sem voltak a mieink. Még azokat is kölcsönvettük, sőt nem is vettük, hanem a kölcsönt passzívra örököltük, s eszünkbe sem jutott volna ennek az ócska, lomtárba való ideológiának a revideálása. Nem a magunk fejével gondolkoztunk, bizonyos dolgokról egyáltalán nem gondolkoztunk. Néhány másodkézből kapott, elévült ismerettel felszerelve értetlenül álltunk a nagy történeti processzussal szemben – ha egyáltalán arra fordítottuk tekintetünket. Amihez valami rendkívüli eseménynek kellett előfordulnia, nemzetközi bonyodalomnak, gyarmati háborúnak, ilyesminek, mint valami jubiláris alkalomnak. Az olasz belső és külső politikát egy-két közismert név jelentette számunkra, a kölcsönös kapcsolatot pedig valami rejtelmes szerződés, háttérben romantikus emlékekkel és népdalokkal Garibaldi-ról, Kossuthról és Türr Pistáról, aki „ad puskát”. De hogy milyen áramlatok működnek a hozzánk is ellátászó vagy elhallatszó politikai megnyilvánulások felszíne alatt, milyen irányba terelik az ország történelmi menetét, s ennél fogva mire kell felkészülnünk a közelebbi vagy távolabbi jövőben, erről vajmi keveset tudtunk s vele vajmi keveset törődtünk.

Ezt Itáliában nemcsak tudták, de nagyon sajnálták is. Hogy ne csak a fiatalokra, az Amendola generációjára utaljak, elég Luigi Luzzattira, a volt miniszterelnökre hivatkoznom, akivel több ízben beszéltem erről a témáról. Annak idején (1913), nevének említése nélkül, két budapesti reggeli lapban megírtam, amiket mondott,² de csak – részben, mert akkor sem lehetett az egészet közzétenni, ma még kevésbé

lehet. Akkor a szabadsággal a magyarságnak és Itáliának speciális közös érdekeiről csak olasz politikusnak lehetett beszélnie, de annak is csak bizalmasan. Luzzatti alaposan és a dolgok állásának teljes ismeretével határozta meg azokat az akadályokat, amelyek az olaszság és a magyarság egymáshoz való közeledésének és egymással közvetítők nélkül való, közvetlen érintkezésének útját állják, de nemcsak hogy nem tartotta őket elháríthatatlannak, hanem magát a közvetlen kapcsolatot olyan politikai és erkölcsi erejűnek vallotta, amely pusztán létrejötténél fogva minden beavatkozást egyszerűen megbénít, s a két ország energiáját és súlyát egyszerre meghatványozza. A magyarságnak az olasz dolgok iránt való indolenciája mellett különösen azt fájlalta, hogy a Monarchia külpolitikai ügyeinek intézésében nem jut több szerepe a magyar tehetségnek és jellemnek, amelyről, néhai Andrássy Gyula grófra emlékezvén, mélységes tisztelettel és csodálattal nyilatkozott. *Magyar iniciativa* – ez hiányzik szerinte nemcsak a magyarság, hanem Itália kárára is a Monarchia külpolitikájából. Azt a néhány magyar nevű diplomatát pedig, akivel az újabb időkben dolga akadt, csak névleg tartotta magyarnak, valójában osztráknak, és pedig osztrák hivatálnoknak. „Az Önök diplomatái osztrákabbak az osztráknál”, mondotta, elég jellegzetesen éppen akkor, amikor magyar nevű úr viselte a quirinali osztrák-magyar nagyköveti hivatalt. Nem mintha Luzzatti a legcsekélyebb ellenséges indulatot táplálta volna Ausztria iránt, ellenkezőleg, sok elismeréssel szólt bizonyos osztrák erényekről, az ő generációjában mélyen gyökerező, szinte babonás csodálattal a Monarchia katonai szervezettségéről és a Hármasszövetség meggyőződéses, minden körülmények között kitartó hívének vallotta magát, de a Monarchiának a külpolitikai érintkezésben használt formáit annyira elévülteknek, szerveit annyira bürokratikusoknak tartotta, hogy csak a magyarság önállóbb érvényesülésétől várta a szabadabb szellemnek szóhoz jutását. Ennek megvalósítását pedig nem a Monarchia belpolitikai fejlődésétől, hanem a magyarságnak külpolitikai orientálódásától, az olaszszággal mindenáron megköthető szorosabb kapcsolattól remélte.

Luzzatti állításainak igazságát mindenkinek, aki valaha olaszországi külügyi képviselőnkkel érintkezésbe lépett, alkalma volt keservesen tapasztalnia. Valamennyi római követség között a Monarchiáé volt a legzárkózottabb, a szó szoros értelmében megközelíthetetlen. Valósággal megdöbbentem, amikor a legtekintélyesebb olasz politikai újságíróknak idevágó nyilatkozatait hallottam, és el se tudtam hinni, amíg meg nem győződtem objektivitásukról. Minden idegen állam képviselője élénk érintkezésben állt az olasz közvélemény képviselőivel és irányítóival, a Monarchiáé kivételével. Az antant nagykövetei állandóan közlekedtek az olasz újságírókkal, csak a szövetséges állam nagykövete nem. Sőt egyenesen ellenséges és fölényes pozíciót foglalt el velük szemben, amire az újságírók bojkottal feleltek. Hogy mily végzetes hiba volt ez, csak az láthatja be igazán, aki az olasz politikai életet s benne a publicisztikának jelentőségét ismeri. Az olaszok a renaissance óta a politika nagymesterei, a görögök és rómaiak óta a politikai tudomány első megteremtői, politikai irodalmuk, beleértve a napisajtót, az ország történeti fejlődésének elsőrendű tényezője. Hasonló színvonalú napisajtója, mint Itáliának, csak Angliának van, és egy országnak sincs olyan, melynek hozzáfogható döntő jelentősége volna. Ez elől a tényező elől elzárkózni, s csak néhány hivatalos személyiséggel való érintkezésre szorítkozni annyit jelent, mint az ország lelkét nem ismerni és nem érteni,

a reális viszonyokhoz nem alkalmazkodni, felhőkön trónolni és légvárakat építeni. Szóval a lehető legantipolitikusabban csinálni politikát. Ha egyáltalán politikacsinálásnak lehet nevezni az ilyet. A Monarchia nagykövetsége és rajta keresztül külügyminisztériumunk sokat tanulhatott volna a Balkán-háború idején az olasz újságíróktól, ha szóba állt volna velük. Ezek között olyanok voltak, akik évtizedeket töltöttek a Balkánon, ismerték annak minden viszonyát, s nemcsak másként, hanem épp ellenkezőleg látták a dolgokat, mint a mi külpolitikásaink és közvéleményünk. Oly pontosan tudták a Balkán-szövetség létrejöttének minden csínját-bínját, minden titkos (különösen angol) rugóját, úgy ismerték az előkészületeket, hogy nem kellett prófétáknak lenniök ahhoz, hogy a következmények nekik adjanak igazat. És nem csináltak titkot abból, amit tudtak. Nagyon világosan megírták, miért tartják lehetetlennek Törökország győzelmét. Hozzá még – a kis Balkán-népek sikerein fellelkesülő közhangulattal szemben – a Törökországgal való teljes kibékülést tartották szükségesnek a szláv kérdés felvetődésével kapcsolatos reális, jövőbe látó politikából. Alkalmam volt ezt egyszer elmondani követségünk titkárának, aki igen előzékenyen és figyelmesen meghallgatott, mindenben igazat is adott nekem, de azután kijelentette, hogy ezek a dolgok nem tartoznak rájuk, nekik a Ballplatzról³ jövő direktívákhoz kell tartaniok magukat, ezek között pedig első és főszabály a sajtó negligálása. Hivatkoztam nagynevű írókra, akiktől a követ úr olyan dolgokat hallhatna, amiket talán nem tud, s nagy hasznát vehetné – hiába, ami nem szabad, nem szabad. Az volt az impresszióm, hogy ezeknek az uraknak, mint a katonáknak, minden meg van engedve, az egy politikán kívül. A fő, hogy jegyzékeket adjanak tovább és aktákat intézzenek el.

Ilyen körülmények között – az olasz politikai élettel kapcsolat híján levő közvéleményünk s e kapcsolat megteremtését elhanyagoló külpolitikai rendszerünk korszakában – ért bennünket a háború.

Az a háború, mely az olasz imperializmus történetében a líbiai hadjárat után a második fejezetet jelenti, s melynek természetrajzával, jóllehet nagyon közről érint bennünket, talán éppoly kevésbé vagyunk tisztában, mint az elsővel. Ellenkező esetben sem annyira meg nem lepett, sem annyira ki nem hozott volna a sodrunkból bennünket, mint ahogy tette. Nem az erkölcsi felháborodást értem, mert az erkölcsi érzülettel nem lehet vitázni. Viszont az erkölcsi állásfoglalás csak akkor igazán jogosult, ha a tények teljes ismeretén alapul. Megvolt és megvan-e ez vajon? Próbáltunk-e *tout connaitre, pour tout comprendre*⁴ – ez az elv lévén a lényeges a politika és történelem nagy kérdéseiben, szemben a *tout comprendre, pour tout pardonner*⁵ tautologikus elvével?

Minden imperializmus veszélyes a népek békés fejlődésére, s ezért, magasabb szempontból tekintve, mindenik magában hordja önnön végzetének csíráját is. Minden imperializmus rejt magában olyan momentumot, amelyen akarva, nem akarva önmaga ellen fordul. Ezt a momentumot az európai imperializmus megteremtőjére, Angliára nézve, a világháború egyre jobban megérlelte Oroszországhoz és Amerikához való viszonyában. Az a veszedelem, amely Európát Amerika részéről fenyegeti, mindeneknél jobban fenyegeti Angliát. Amerika hadüzenete bármely európai államnak egyértelmű Amerika hadüzenetével Európának – egyértelmű az egész európai kultúra kockára vetésével. Ez a végső konzekvenciája az európai

imperializmusnak, mely az egész kontinens élethalálkérdését veti fel. Ezért az európai imperializmus javára egyetlen mentő szót sem lehet felhozni, viszont meg kell különböztetni benne az árnyalatokat, amelyek szerint az esetleges katasztrófaért viselendő felelősség is megoszlik.

Az európai imperializmus általános képletéhez Olaszország adta az utolsó hányadot, a maga sajátos, külön, a többi nemzetekétől merőben elütő képletét. Míg a többiek, Anglia és Oroszország, Franciaország és Németország imperializmusa, egyiké-másiké a világuralomra vagy legalábbis az európai hegemoniára való törekvésből származik, addig Olaszország új keletű imperializmusa egyrészt népességi, másrészt politikai okra vezethető vissza, de mind a kettő inkább a kényszer, valamely veszteség és veszedelem elhárítására ösztökélő kényszer, semmint a spontán expanzió jellegével bír. Az olasz imperializmus eredetének ezt a negatív oldalát egy német szociológus, Robert Michels* helyezte kellő világításba, akit már nemzeti-ségénél fogva sem lehet túlzott elfogultsággal meggyanúsítani, s akinek adatait és következtetéseit éppen ezért nyugodt lélekkel fogadhatjuk el. „A béke barátai és az expanziós politika ellenségei szeretettel és tisztelettel tekintettek Itáliára, a jogos-ságnak az árral dacoló sziklájára, az egyetlenre, melyet az imperializmus hullámai nem érintettek” – írja Michels. Utal az olasz nemzetgazdászokra, akik Itália egyik fő jellemvonásaként a *morbus anglius*-szal⁶ szemben kifejtett diadalmas ellentállását magasztalták, és idézi Loria szavait: „Mi olaszok örülhetünk neki nagyon, hogy a *par excellence morbus anglius*, mely pedig elterjedt az egész földön és minden nemzetet pusztított, a mi országunkban nem tudott gyökeret verni, ahányan a szociális életünket jellemző szabadság rendkívül élénk és elfojthatatlan szelleménél fogva”. (Achille Loria: *Corso completo di economia politica*.⁷ Torino, 1910. 671. l.) Az olasz defenzív patriotizmus két forrásból táplálkozott; az egyik történelmi, a másik gazdasági. „Történelmileg tekintve, az utolsó évszázad politikai Itáliája lényegileg minden nép saját földjéhez és saját kultúrájához való jogának alapelvén áll. *Ciascheduno per sé*.⁸ Ezen posztulátum nevében törték meg az idegen uralmat Itáliában.” Éppen ezért „hazájuk felszabadítása után az olaszok az iszonyatot, mellyel az Itáliában működött idegen uralomra visszagondoltak, átvitték a hódítási politikára egyáltalán, s éppoly kevésbé akartak elnyomók lenni, mint elnyomottak”. Másfelől az ország gazdasági gyengesége útját állta a költséges, kockázatos, nagyobb szabású külső politikai vállalkozásoknak. Így volt ez egész *Tripoliszig*, ekkor állt be a fordulat új utak felé Itália életében.

Hogy az olasz imperializmus demográfiai eredetének negatív oldalát csak némileg is megvilágítsam, közölnöm kellene az idevágó, Michels által feldolgozott statisztikai adatoknak legalább egy részét. Ehelyett be kell érnem azzal, hogy a két döntő tényezőre, az olasz túlnépesedésre és a kivándorlásra utaljak. Az olasz népesség sűrűsége a terület nagyságához képest igen nagy: 121 lélek négyzetkilométerenként, holott az olasz nemzetgazdászok számítása szerint** az olasz föld négyzetkilométerenként 70–80 embernél többet nem tud megfelelően táplálni. Igaz, hogy ezen a súlyos állapoton némileg segíteni lehetne az ipar és mezőgazdaság emelé-

* Robert Michels: *Elemente zur Entstehungsgeschichte des Imperialismus in Italien*. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Bd 34. 1912. 56. l.

** V. ö.: F. S. Nitti: *La conquista della forza*. Torino 1905. 63. l.

sével, de a kivándorlásnak az ország erőit elszívó folyamata azért csak nem szűnne meg. Ezért a túlnépesedés következményeként fellépő kivándorlás kérdése Itáliára nézve életkérdés, amelyet a legnagyobb kockázatok árán is igyekeznie kell megoldania. Itáliából évente átlag 6–700.000 ember vándorol ki, s ezeknek nagy része, legalább kétharmada, örökre elvész az anyaországra nézve az idegenben való gyors gyökeret verés és beolvadás folytán, sőt több téren konkurrenciát támaszt az anyaországnak. Azzal a 400–500 millió lírával szemben, melyet az olasz kivándorlók évente állítólag hazaküldenek, egyre érezhetőbbé és egyre tudatosabbá váltak a károk, amelyeket a kivándorlás Itáliának úgy önvédelmi, mint gazdasági és politikai téren okoz. Egyetlen megoldási lehetőség gyanánt saját gyarmati területek megszerzése maradt. Az olasz imperializmus ezért túlnyomóan *proletár jellegű*, elsősorban „az alsóbb néposztályok népességtöbbségének megfelelő elhelyezésére irányuló imperilizmus”, amelyet a marxizmus osztályharcához is hasonlítottak. A saját kolóniának gondolata ezért tudta meghódítani a szocialisták jelentékeny részét, köztük olyan kiváló személyiségeket, mint a marxista Arturo Labriolát.

Az olasz imperializmus politikai eredetének negatív oldala nem kevésbé nyilvánvaló. A tripoliszi vállalkozás megindítására döntő hatással volt „annak szüksége, hogy a Földközi-tengerben a marokkói szerződéssel támadt erőeltolódást az ezen tenger által mosott *egyetlen*, idegen kézre még nem jutott terület meghódításával kiegyenlítsék és megakadályozzák, hogy Anglia Egyiptommal, Máltával, Ciprussal és Gibraltárral, Franciaország Tunisszal, Algírral és Marokkóval azon tenger urává legyen, amelynek hullámai a félsziget partjait mossák. A félelem, hogy elvághatnák a gibraltár-szuezi fővonalról, s elvesztik súlyukat a népek tanácsában, nemkülönben a Földközi-tenger egyensúlyának Itália kárára való felbillenése felzaklatta a patrióták kedélyét”.^{*} Ismeretes, hogy az olasz kormány, melynek élén akkor az óvatos Giolitti állt, egyetértően a királlyal, akinek fő jellemvonása szintén az óvatosság, mily nehezen szánta rá magát a cselekvésre. Ha biztosítékunk volna arra, hogy Tripolisz még legalább ötven esztendeig török kézen marad, most legalább nem nyúlnánk hozzá, de ha mi el nem vesszük, elveszi más – ez volt az olasz politikusok gondolkodásának alaptétele, és ez döntött. A nemzetgazdászok jól tudták, hogy gazdaságilag, hosszú ideig legalább, Tripolisz nem hoz hasznot, de nyilván kárt jelent Itáliára nézve. Hogy a háborús propaganda mégis az afrikai föld nagy gazdagságával kecsegtette az olasz népet, az természetes: tisztára politikai, hozzá negatív jellegű érvekkel háborús lelkesedést támasztani nem lehet. A tulajdonképpeni cél azonban úgy az intézők, mint a politikailag felvilágosodottak szemében az a cél, melyért az okkupálás s nyilván az okkupálás utáni idő minden vér- és pénzáldozatát meg kell hozni, a szicíliai parttal szemben fekvő *ultimo lembo*⁹ biztosítása volt. Maga a kormány sem csinált ebből titkot a háború befejezése után, és Giolitti parlamenti beszámolójában egész nyíltan és határozottan a politikai szükségszerűséget és politikai célt vallotta meg döntőnek elhatározására. Maga az olasz nacionalizmus, melynek programján pedig éppúgy szerepel a hódítás a hódítás kedvéért, mint bármely más nacionalizmusén, s amely a tripoliszi hadjáratra való tüzelésben a legnagyobb energiát fejtette ki, önnön létjogosultságát elsősorban Itáliának az idegen

---

^{*} Michels i. m. 475–6. l.

befolyás alól való felszabadításában látta. „Ahogy a szocializmus a proletárságnak a polgári osztályoktól való megváltásának módszere volt, úgy lesz a nacionalizmus a mi számunkra, olaszok számára, a franciáktól, németektől, angoloktól, észak- és délamerikaiaktól, ezen mi *bourgeois*-inktől való megváltásunknak módszere” – írta Corradini* azokban a nevezetes napokban. Ennek a tudatosan és tervszerűen megvalósítandó megváltási módszernek első nagy aktusaként a tripoliszi hadjáratot hirdették.

Hogy az olasz imperializmus első fejezete nem valósította meg a demográfiai és gazdasági célt, az nyomban kiderült a tripoliszi hadjárat után; hogy pedig a politikai megváltási célt sem érte el, azt ennek a legfiatalabb imperializmusnak hamar bekövetkezett s most lejátszódó második fejezete bizonyítja. Ez a második fejezet az elsőben gyökerezik, az első viszont – felerészben legalább, politikai oldalát tekintve – nem az ország talajában, hanem az európai imperializmus támasztotta szükség-szerűségből sarjadt. Azt lehet mondani, hogy Itáliára rákényszerítették az imperializmust, de amikor az az imperializmus megvolt, amikor készen volt, akkor – mint az anyatestről levált új test – természetsszerűleg élte tovább a maga életét. A varázsló inas meséje igazolódott be rajta is. Újabb orientálódása, miután a Földközi-tenger felől biztosította magát, nem lehetett kétséges: már első fejezetében ott lappangtak azok a motívumok, amelyek a másodikban döntő erővel léptek fel. A régi irre-dentizmus mellett, amelyet Itália mértékadó köreiben nem vettek komolyan, vagy legalábbis nem tartottak aktuálisnak, feltámadt *új nacionalizmus* (1909) kezdettől fogva az ausztriai olasz provinciákra irányította figyelmét és felhasználta a maga javára azt az ellenséges hangulatot, melyet a tripoliszi vállalkozás német és magyar-osztrák részről Itália ellen ébresztett. Igaz, hogy ez az ellenséges hangulat hasonló mértékben megvolt Ausztriában és Franciaországban, de jogosságát ebben a két országban az olaszok valahogy még elismerték; hiszen a vállalkozás éle e két ország tervei és érdekei ellen irányult; de nem tudták megbocsátani sem a németeknek, sem nekünk, hogy egyfelől nem akartuk az Itáliára bekövetkezett politikai szükség-szerűségnek álláspontját elfogadni, másfelől vitattuk a vállalkozásnak speciálisan olasz jellegét és jogosultságát. A tripoliszi kolónia ügye sajátosan olasz ügy, mely különösen földközi-tengeri jellegénél fogva nem érinti az adriai szövetségest – ez volt az olasz politikusok véleménye, akiket a két szövetséges viselkedése különösen elkésérített.

Virginio Gayda egy sereg idézetet közöl könyvében** a német és osztrák sajtó, különösen a *Danzer's Armee-Zeitung* nyilatkozataiból, s ezek az idézetek eléggé megértetik az olaszok akkori hangulatát. „*È la storia di ieri, che nessun italiano dovrà mai dimenticare*”¹⁰ – teszi hozzá Gayda. És amint a következmények bizonyítják, nem is felejtett el. A háborús propaganda sikeresen felhasználta őket.

Ezek azonban érzelmi motívumok, amelyeket eszközül fel lehetett használni, de amelyek magukban Itáliát mégsem sodorták volna bele a háborúba. Itália nem az az ország, ahol a politikát érzelmi motívumok irányítják. Valamely ország mentalitása nem változik meg máról holnapra – Itália pedig a háború előtt sokkal inkább ra-

* Enrico Corradini: *Il volere d'Italia*. Napoli 1911. 206. l.

** Virginio Gayda: *La crisi di un Impero*. Torino 1915. 304–318. l. – Második kiadása *L'Austria di Francesco Giuseppe* címen uo.

gaszkodó híve volt a Hármasszövetségnek, mint idehaza gondolják. Az a nemzedék különösen, amelynek Amendola a legtisztább és legteljesebb képviselője – s ezzel visszatérhetek oda, ahonnan kiindultam –, nemcsak tüntetőleg és mifelénk, hanem magával szemben s a lelke mélyén szövetségesünknek vallotta magát. A szentimentalizmusnak, a revánsterveknek, a kalandorkodásnak ideje lejárt, és eljött a *reális politika* ideje, amely nem a népek hullámzó kölcsönös rokonszenvére, hanem állandó közös érdekeire épül – ez volt az új nemzedék politikai hitvallása. És önnön ellenségének tekintett mindenkit, s kíméletlenül támadta azt, aki a Monarchiával való jó viszonyt megbolygatni akarta. Előljárt ezen a téren Amendola, az állítólagos Torre-tanítvány, akiben az olasz nacionalizmusnak legélesebb eszű és legsúlyosabb szavú bírálója támadt. Aki figyelemmel kísérte publicisztikai munkásságát akár a *Resto del Carlino*-ban,¹¹ akár egyes politikai hetilapokban, aki római előadásait hallotta a nacionalizmusról, az benne és az ő nemzedékében nem láthatott mást, mint a Monarchia őszinte barátját – és éppen azért benne és az ő nemzedékében kell hogy lássa azokat a tényezőket, melyeknek segítségére számíthat a megoldásra váró problémák elintézésében a háború után. Olaszország helyzetét és a világháborúban viselt szerepét nem értheti meg az, akinek szemei előtt valamely irredentista vagy éppen imperialista Itália lebeg. Az imperializmus nem eredeti olasz plánta, idegen erők ültették a félsziget földjére; ha hamar felsarjadt, hamar el is szárad, mint a sziklás földre esett mag, mely a vékony földrétegben gyorsan kihajt, de gyökereket nem ver. Csak az olasz imperializmus idegen eredetének s az olaszság zöméhez való viszonyának ismerete és megértése adja meg a kulcsot a mai Itália lelkiületéhez. Amikor mindenfelé békehangok hallatszanak, amikor a háború problémái mögül egyre világosabban bontakoznak ki a béke problémái, végre aktuálisá válik az egymás megértésének szüksége. A gyűlöltre uszítókkal szemben fel kell venni a harcot az ismeret fegyverével – az elvakultság helyett a dolgok világos látása az egyedüli eszköze a béke előkészítésének s a tartós béke megalapozásának. Akik igazán barátaink voltak a háború előtt, azok lesznek a háború után is – de meg kell értenünk egymást. Nem szabad megint abba a hibába esnünk, amely a háborút közvetlenül megelőző éveket jellemezte, s amely miatt éppen az olaszok legkiválóbb emberei, köztük az olyan rendületlenül békés hajlandóságúak, mint Luzzatti, vagy a közeljövő irányító elméi, mint Amendola, joggal panaszkodtak.

A kölcsönös megértés könnyebb lesz, mint amilyennek látszik. A háború, amelybe belekényszerítették őket, nem vette el annyira az olaszok eszét, mint ahogysokan a Lajtán túl és innen hirdetni szeretik. Természetes, hogy amikor az ország háborúban van és amíg háborúban van, addig mindenki a háborút szolgálja és kell hogy szolgálja. De, úgy látszik, ezt is lehet vad fanatizmus és elvakultság nélkül tenni. Amikor az Amendoláról szóló megjegyzést, mely őt Torre-tanítványnak nevezte, olvastam, szükségesnek láttam a magam meggyőződésének ellenőrzését, bár egy pillanatra sem kételkedtem helyességében. Attanulmányoztam a *Corriere della Sera* 1916. évi folyamát, de azzal az érzéssel ültem hozzá, hogy meglepetés nem fog érni, sőt tudtam azt, hogy meg fogom találni benne szabatos kifejezését annak, aminek én az Amendola nemzedékének a háborúhoz való viszonylását elképzeltem – éveken át csak elképzelhettem, mert nem kísérhettem figyelemmel az olasz lapokat. És meg-

találtam Amendola egyik cikkében* a következőképpen: *Oggi la realtà è la guerra, mentre l'ideologia è la pace.* (Ma a realitás a háború, míg a béke az ideológia.) Azt hiszem, tömörebben és világosabban nem lehet megformulázni azt az álláspontot, amelyet a háború *fait accompli*-jával¹² szemben el kell foglalnia a realitással számot vető minden embernek, egyben pedig kevesebb elfogultsággal és nacionalista elvakultsággal.

Azzal kezdtem, hogy a politikai napisajtónak az olasz közvéleményre, a közvéleménynek pedig a politika irányítására való nagy jelentőségét hangsúlyoztam. És ezzel végezhetem is. Az olyan emberek, mint Amendola, az újságíróasztaltól könnyen juthatnak politikai vezető szerephez és hatalomhoz. De itt az egyes személyek esete nem számít. Sokkal fontosabb az, hogy a sajtóban és a sajtó révén a politikai életben mindinkább teret foglal az a nemzedék, az új és fiatal nemzedék, amelyet ő képvisel. Előbb vagy utóbb ezzel fogunk találkozni minden téren. Számot kell tehát vele vetnünk már most, meg kell ismernünk és meg kell értenünk. Ez a nemzedék barátunk volt a háború előtt és nem lehet ellenségünk a háború után. Azok a közös érdekek, melyek barátságát a háború előtt megalapozták, a háború után ismét fel fognak lépni. Ez a nemzedék pedig nem hangulatok, hanem realitások szerint igazodik. Ahogy alkalmazkodott a háború realitásához, melynek előidézésében nincsen része, úgy fog alkalmazkodni ahhoz a realitáshoz, mely a háborúét felváltja: számára akkor a háború lesz az ideológia és a béke a realitás, mint volt nem is olyan régen. S hogy az volt, azt számtalan adattal tudnám bizonyítani. Elég utalnom a florenci fiatalok csoportjára, melynek az igen elterjedt *La Voce* az orgánuma, nevezetesen a *La Voce* azon számainra, melyeket 1910-ben az irredentizmus kérdésének szentelt. A háborúban elesett Scipio Slataper cikkéből** veszem ki ezt a mondatot: „A Hármasszövetség Itáliára nézve tartós szükségesség” és a szerkesztő, Giuseppe Prezzolini cikkéből*** a következő sorokat: „Trento és Trieszt fanatikussai különös törekvést árulnak el abban az irányban, hogy Tuniszról és Tripoliszról hallgassanak; annyit kiabálnak az elvesztett Adriai-tengerért, a Földközi-tengert pedig Franciaország kezén hagyják. Ha Triesztben még nincs *egyetemünk*, Tuniszban nem építhetünk *elemi iskolákat*, s ha ott hiányzik a hús, emitt maga a kenyér hiányzik.”

A nacionalista és imperialista lendület, mely egyszer nekilódult, magával rántotta az országot. De az országnak, a politikusoknak, a sajtónak csak igen kis töredéke nacionalista és imperialista. Legkevésbé az az új nemzedék. Vele legközelebb bővebben foglalkozom.

---

* *Realtà di guerra ed ideologia di pace.* G. A. jelzéssel. *Corriere della Sera*, 1916 dec. 5.

* * *Un po' di storia.* *La Voce*, 1910 dec. 8.

** *Austria o Francia? Ibid.*

A MAGYAR MŰVÉSZET

(Lázár Béla: *A magyar művészet jövője*. Budapest. Dick Manó, 1916. 176 l. Ára 5 K.)

A dilettantizmusnak Goethe óta leggyakrabban használt definíciója: „A feladat nagyságának nem ismerése”. Száz év előtt ez a meghatározás csakugyan megfelelő volt. Azóta, mint sok minden, ez is elvesztette értelmét. Mert azóta a dilettantizmus értéke is jóval lejjebb szállt. Ma már így kell módosítani a definícióját: „a feladat nem ismerése”. Száz év előtt olyan könyvet, aminőt Lázár Béla írt „a magyar művészet jövőjéről”, még nem lehetett volna annak a nagyigényű dilettantizmusnak kategóriájába sorozni, amely feladatának csak éppen a nagyságát nem ismerte; ma már oda lehet sorozni a szerényebb igényűvé vált dilettantizmusba, amely beéri azzal, hogy feladatát magát se ismerje.

Az olyan feladatnak, amilyen „a magyar művészet jövője”-féle címekben lapang, megoldási lehetősége kétféle: vagy egyszerűen „magyarnak” tekinti az író mindazt a művészetet, ami az ország határain belül támad, és megvizsgálja jelen állapotának és jövő eshetőségeinek minden empirikusan megközelíthető körülményét, az érvényben lévő művészi irányzatokat, az úgynevezett iskolákat, a szereplő művészegénységeket és a feltörekvő új nemzedéket, az anyagi viszonyokat, a kínálat és kereslet arányait, az államnak és intézményeinek a művészet életében való előmozdító vagy hátráltató szerepét stb. – szóval az úgynevezett empirikus történelem módszerének a művészet mint szociális jelenség jelen állapotára való alkalmazásával igyekszik a premisszáknak megfelelő következtetéseket levonni; vagy pedig felveti a kérdést, hogy az ország határain belül található művészetet mi teszi magyarrá? hogy egyáltalán van-e magyar művészet? s ha van, melyik az, és melyik nem az? vannak-e a magyarországi művészetnek olyan feladatai, amelyek sajátlagosan az övéi, amelyeket neki kell és csak neki lehet megoldania? hogy van-e hát valamilyen sajátos küldetése a művészet egyetemes életében, mint volt a görögnek, az olasznak, a németalföldinek, van a franciának? A nemzeti művészet ilyen módon felvetett kérdése nem oldható meg a művészet egyetemességének kérdéséhez való viszonyítása nélkül. A nemzetek művészetei különállók-e vagy pedig egy közös művészetnek, „a” művészetnek más-más alakulatai-e, a művészet ideájának és fejlődésének más-más feladatok alakjában való megvalósulásai-e? Szóval az író a művészet filozófiájából kiindulva a művészet fejlődésének fogalmán keresztül eljut az egyes, parciális megvalósulások vizsgálatához. – L. könyvében a két feladat különbözőségének sejtelve éppoly kevésbé dereng, mint a kettő közül akármelyik mibenlétének sejtelve. Ahogy a kávéházi beszélgetés során a legkülönbözőbb kérdések vetődnek fel, úgy merül fel benne mindenféle kérdés, a legkuszább összevisszaságban, anélkül hogy csak egy is a maga helyén lépne fel, egy is összefüggne a másikkal, és csak egy is megoldódna, mielőtt a másik a helyébe kerül. A sokféle gyakorlati kérdés úzthajtja benne egymást, szó van a múzeumokról, a művészeti oktatásról, kiállítások szervezéséről, pályázatokról, városszabályozásról, meg a jó ég tudná, mi mindenről, s közben néhány sorban, sőt egyetlen frázissal, elintéződik a nemzeti művészet kérdése is. Mert hát mi is az a nemzeti valami? „Az érzés áradó ereje (az eredetiben is dülten van szedve, mert az író nyilván érzi, hogy itt fején találta a szöveget) az,

amely minden korban jellemzi a magyart, a legkülönbözőbb árnyalatban és fokozatban”. Ez az, „ami egybekapcsolja az itt élő sok népfajtát, magyarrá tette a Hunyadiakat, Zrínyieket... Budenzeket... Marastonit... Ignotust... Rákosi Jenőt... Stróblt és Wekerlét stb. stb. (25–26. l.) A 27. lapon már nem „az érzés áradó heve”, hanem „az áradó érzés heves lüktetése (ez is dültén van szedve) a magyar művészet alapsajátossága, melynek minél gazdagabb változatosságban való kifejtése művészetünk feladata”. A 28. lapon ez a „feladat” még szabatosabban meghatározódik: „Meg kell ösmernünk önmagunkat és tudatára kell jutnunk lelkünk végtelen gazdagságának. Ezzel az érzéssel foghatunk majd hozzá az új élet megteremtéséhez”. (!) – Ha az elvi kérdések terén, ahol elsősorban vall színt az író arról, van-e érzéke a problémák iránt, és van-e fegyelmezett értelme, ennyire dühöng a frázis, nem kell csodálkozni azon, ha a részletkérdéseknél, az elvek próbakövének, szinte magánkívül halmoz szót szóra, hogy a nagy ürességet betöltse. Az építészetről (szinte félek a rendszeresség és egyensúlyozottság matematikai művészetének szigorú nevét ebben az összefüggésben leírni) beszél, a modern építészet vajúdo kérdéséről, és el is intézi egy-kettőre, hogy aszongya: „Mi az új szerkezeti gondolat, melyre a modern építészetet alapítani kell? A vonalra felépített művészet ez (mi? a gondolat?), a vasbetonnal hatalmas tereket átfogó vonal átszellemesítésének feladatával küzd az új művészet... azt kutassa, amit a vasbeton érez, ha hajlítja, emelik (!), statikus erőjátékait kutassa, amint a nyomás domborodást, a húzás homorodást idéz elő (!), amint a formák ezeket a szerkezeti mozzanatok (!) kiemelik, hangsúlyozzák, megmerevítik (!), közvetlenül éreztetnie kell az anyag mozgását, a hajlást, növést, emelkedést, nyújtózkodást, s ezekből a naturalisztikus elemekből kell megszületnie az új absztrakt formanyelvnek” (!). *C' est du pur galimatias.*¹

Nem volna szabad ezzel a könyvvel ily hosszan foglalkozni, ha nem volna annyira szimptomatikus. De van-e szimptomatikusabb erre a szerencsétlen társadalomra, ahol a legtöbb ember nincs a helyén, és azt csinálja, amihez nem ért, mint az az író, aki ugyanazon könyv előszavában, melyben égbekiáltó tanúságot tett bizonyos téren való inkompetenciájáról, keservesen panaszkodik arról, hogy „íme egy negyedszázad, ideális munkában eltöltve, de soha azon a helyen, ahol szívem szerint dolgozhattam volna”? Pedig e könyv írója egy negyedszázadon keresztül s ma is abban a kiváltságosan szerencsés helyzetben volt és van, hogy ismerte és ismeri a magyar művészet minden valamirevaló alakját, negyedszázadon keresztül találkozott velük napról napra, hallotta nézeteiket mindenféle kérdésről, ismeri életüknek minden körülményét, tanúja volt a nagybányai mozgalomnak s utána minden csoportbaverődésnek – de még eddig egyetlen könyvet, de még egyetlenegy cikket sem írt, amely tisztán, frázisoktól menten, a történetíró gondosságával és alaposságával összefoglalta volna, s a magunk s az utánunk jövők számára megörökítette volna azokat az adatokat, amelyeknek mindenki másnál inkább birtokában lehet. Nyilván megveti ezt a krónikaíró-szerepet, a körülötte lejátszott eseményeknek és elhangzott véleményeknek pusztá regisztrálását, mintha ennek a szerepnek nem volna meg a maga nagy jelentősége és értéke, nem volnának a maga nagy nehézségei, amelyek egész embert kívánnak – mintha nem százszor nagyobb és egészen biztos szolgáltatott tenne vele a magyar művészet és a magyar művészettörténet ügyének, mint az úgynevezett kritikai és esztétikai tevékenységgel, melyre való rátermettségének ne-

gyedszázadon keresztül hiába igyekezett annyi buzgalommal bizonyítékát adni. A nagybányai korszak története még nincs megírva, és nem írja senki ma, amikor még meg lehetne írni, amikor szereplői még élnek – de „a magyar művészet jövője” már meg van írva, ha megírható, ha nem, ha kell, ha nem. A „magyar” művészet kérdése még nincs eldöntve, de már úgy beszélünk róla, mint valami magától értetődőről, és próféták módjára ágálunk, amikor a jelent s a múltat sem értjük. Aki nincs a helyén, az nincs az idejében sem. Akire nézve a tér elveszítette realitását, arra nézve az idő is őrült álom, melyben felcserélődik múlt és jövő, és szétfolyik minden értelem és energia.

AZ OROSZ NÉP

Új tényező lépett a világ történetébe cselekvőként: az orosz nép. Eddig leghátul járt a sorban, nem is járt, hanem legfelsőbb rétegeivel hozzákapszolódva a nyugati nemzetekhez, vonszolódott, mint valami óriási, magatehetetlen, rogyásig megtelt uszályhajó. Hogy mi van a hajóban, eddig igen kevesen tudták; legfőljebb azt, hogy sok-sok millió paraszt van benne, sötétségben, nyomorúságban, elnyomatásban, szóltlanul hurcoltatva magát arra, amerre kormányosai és vontatói irányították.

Hogy csakugyan él-e élő akarattal vagy vegetatív életet él ez a hatalmas tömeg, mint az anyaföld, melyből mindnyájan táplálkozunk, mely mindnyájunkat hord, s rajta mindnyájan taposunk, közömbösen, mert megszoktuk – ki tudta? Néha megmegréngett, megrázta a hátára épült alkotmányokat, megremegtette rajta mászkáló gazdáit, hogy aztán megint visszajuhászodjon önmagába, a nagy csöndbe és sötétségbe, csak a hátát tartva fölfelé, mely sík volt, mint a róna, és végtelen, mint a tenger. Élt, de befelé. Magába szállott, kontemplatív életet élt, de nem úgy, mint az indiai fakír, aki a nirvánára készül, hanem mint a keresztyén szent, aki az elhívó és elküldő szöszatot várja.

Lassú, végtelen lassú volt az orosz népnek belől történő életfolyamata és készülése. A jelek, melyeket magáról időnként adott, mindig azt mutatták, hogy még nem készült el. Próbálkozásai mindig csak részlegesek voltak, és mindig balul ütöttek ki. Mintha csak egy-egy ujját emelte volna fel olykor, s többre nem is volna képes. Akik tudták és figyelték belső életét, e félszeg jelekből ítélve azok is hosszú, nagyon hosszú idő múltára jószolták meg az igazi megmozdulás, az igazi változás bekövetkeztét. Aki valaha Párisban vagy Londonban orosz forradalmárokkal érintkezett, láthatta ezeken az embereken, mennyire csak az időben bíznak ők is. Minden tervük és kísérletük alján ott volt a lemondás, az a meggyőződés, hogy a cél még végtelen messze van, egyelőre csak áldozatokat lehet hozni a közvetlen eredmény reménye nélkül. De áldozatokat kell hozni, szüntelen, megszakítás nélkül, hogy a remény ne szakadjon meg. Az orosz forradalmak nemcsak hogy mindig balul ütöttek ki, hanem mintha mindig úgy is rendeződtek volna, hogy balul üssenek ki. A fontos nem az volt bennük, hogy sikerüljenek, hanem hogy szüntelenül vértanúkat adjanak az ügynek. A forradalmárok mintha mind a Dosztojevskij Mikolkájának a testvérei lettek volna, aki magára veszi a más gyilkosságát, mert „szenvadni akar”. Fiatal emberek és fiatal lányok, előkelők, gazdagok, műveltek, akiknek el kellett hagyniok a hazáju-

kat, de idegen földön szabadon élhettek, egyszer csak vonatra ültek és hazamentek, tudván pedig, hogy egy-két nap leforgása alatt a rendőrség kezére kerülnek, onnan pedig csak vagy Szibériába, vagy a bitóra juthatnak. Volt köztük olyan, s hozzá leány, akinek egész családja ezen a két módon pusztult el, tudta tehát, hogy mi vár rá, ha hazamegy; egy szép napon mégis elment, egyszerűen, természetesen és nyugodtan, mint aki kedves rokonainak látogatására indul. Szenvadni, sokat, szakadatlanul szenvedni – ez volt az orosz forradalmároknak a be nem vallott, de tulajdonképpvaló programjuk. Irreális és fantasztikus program, mint amilyen irreálisnak és fantasztikusnak látszott az orosz nép egész befelé való lelki élete.

De a történelmet nemcsak a kézzelfogható érdekek és a közönséges józan ész gondolatai irányítják. Nagy fordulatokat a „szent örület” hoz meg – mint kétezer évvel ezelőtt is.

Azt hittük, ha az eddigi tempóban folyik a munka, még évszázadokig eltart, amíg az orosz nép megdönti a legnagyobb földi hatalmat, melynek cárizmus a neve. Mennyi sikerült és sikertelen merénylet addig, mennyi utcai forradalom, mennyi halomra lőtt munkás és paraszt, mennyi vérontás, reménytelen önfeláldozás, kétségbeesett erőfeszítés! És ime, megtörtént máról holnapra, mikor legkevésbé vártuk, a szabadság legnagyobb korlátozásának, statáriumnak idején, mikor a katonai parancsszó milliók életének és halálának ura. Megtörtént merényletek, nagyobb erőszakosságok és rázkódtatások nélkül, szinte magától értetődően és természetesen. Csak a maga ellenállhatatlan akaratát kellett kimondania a népnek.

A politikai pártok előkészítő munkáját, az egyelőre látható hullámvázakat, a fölföltámadó reakciót, a bizonytalanságot, a széjjelhuzást, egyes vezető személyek felülkerekedését ne firtassuk. Mindezek szükségesegek és mindezek elmúlnak. Ami nem múlik el, az a hatalmas lépés, melyet a nép magasztántából tett, mellyel a maga kezébe vette sorsának intézését, és magára vállalta az őt megillető hivatást a népek történetében. Az orosz birodalomé után ezzel kezdődik az orosz nép története.

Ez a nép ma már az egyetlen Európában, legfeljebb, ha még a magyarra illik rá ez a jelző, hogy: nép. Minden más ország népe megszűnt már népek lenni a szó őseredeti értelmében. Mert a nép nemcsak etnológiai fogalom, mely jelenti valamely ország lakóinak összességét, és nemcsak szociológiai fogalom, mely jelenti a társadalom legalsó, testi munkát végző rétegét; a nép históriai fogalom is, mely bizonyos állapotot, ősi szokásokat, világnézetet, vallást, nyelvet, költészetet, művészetet és életmódot jelent. Ebben az értelemben a nép ma már mindenütt megszűnt lenni vagy megszűnőben van. Helyét fölváltotta vagy fölváltja a félig városi, félig falusi-mezei társadalmi osztály, amely még nem alakult ugyan ki egységesen, de már most is mint osztály lép fel a többi osztállyal szemben, nem pedig mint nép él azoktól elkülönülten. Ez az új osztály, melynek már a neve sem az, hogy nép, hanem az, hogy ipari vagy mezei munkás, új szokásokat, világnézetet és életmódot vett fel azok helyett, melyek övéi voltak, amíg a szó teljes értelmében nép volt.

A históriai fogalom értelme szerint való nép lépett most Oroszországban a világ történetébe. Az a nép, melyet a nyugati ember eddig csak az orosz írókból ismerhetett, melyet elnyomottságáért sajnált, elmaradottságáért lenézett, vakbuzgalmaért megmosolygott.

Dosztojevszkijon és Tolsztojon keresztül az volt az ember benyomása róla, hogy

ha az Evangélium még nem hirdettetett volna, az ő körében megszületnék, és hogy ő mélyebben és igazabban érti és éli a maga Evangéliumát, mint mi a mienket. Az Evangélium állandó megszületése: ez volt az orosz nép életének legbelsőbb értelme. És ebben látták az orosz írók az orosz nép világtörténeti nagy hivatását. Dosztojevszkij Miskin hercege és Tolsztoj Karatajev Platonja – az első félkegyelmű, a másik együgyű paraszt – szellemi rokona egymásnak, evangéliumi „félkegyelműségénél” fogva a herceg is csakúgy nép, mint a muzsik Platon, és mindkettő ugyanarról a nagy misztériumról és ugyanarról a nagy bölcsességről beszél, mely csak az egyszerű orosz nép lelkében él, s melyből a világi bölcsességben járatos intellektuelek és kultúremberek megtanulják az élet igazi értelmét.

A nép nyitja meg a belátást az élet értelmébe, és ő adja a megváltást, mint ahogy ő adta az orosz irodalomnak nagyságát. Ennek az irodalomnak nagysága nem íróinak képzeletében vagy művészetében rejlik, hanem annak az anyagnak, amellyel bánnak, nagyságában. Ez az anyag a nép: a leghatalmasabb valóság, melynek élete történelem, minden gesztusa jelentékeny, túl azon a valóságon és jelentőségen, amit a képzelet és művészet a maga alkotásainak adhat. Ahogy a görög tragédia csak a görög mítosz földjén, úgy az orosz irodalom realizmusa csak az orosz nép realitásának földjén születhetett meg. Az orosz regénynek ugyanazok a problémái, amelyek a Krisztus korabeli emberiségé voltak: örök problémák. Nem az, ahogy ezek a problémák művelt és komplikált lelkekben élnek, ilyen vagy olyan lelki bonyodalmakra, ilyen vagy olyan elméleti konstrukciókra vezetnek, hanem az, hogy miként válnak valósággá a nép valóságában, és miként válnak történelemmé a népen keresztül, mint kétezer évvel ezelőtt – ez az orosz irodalom igazi tárgya.

A mi vérünk benne van ennek a népnek a vérében. Az a világrésznek beillő óriási terület, melyen Oroszország népe lakik, a legkülönbözőbb népfajokat hordozza. Köztük ott vannak a mi rokonaink, és ott voltak, amíg be nem olvadtak, a mi őseink is. Julián barát IV. Béla idején kereste őket a Volga és Ural vidékén, és meg is találta – most sokan itt vannak közülök, közel rokonaink közül, a fogolytáborainkban. Állítólag egy ősmagyar eposznak elemeit gyűjtögetik is ajkukról a tudósok. A világháború összehozta Európa utolsó két népét: a magyart az oroszral és a magyart az orosz–magyarral. Régi-régi óhaj valósult meg ezzel.

Az óriási orosz uszályhajó, melyet eddig Európa vontatott, megfordult, és úgy lehet, hogy holnap már ő fogja Európát maga után vonni. Kétségtelenül nagy az ő küldetése. S ha fordulásával ennek a küldetésének beváltását kezdte el, akkor új fejezet nyílt meg a mi történetünkben is.

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ÚJ SZERZEMÉNYEI

A Szépművészeti Múzeum igazgatósága bemutatja az utolsó három év gyűjtési anyagának egy részét (csak egy részét, mert a görög–római gyűjtemény s a grafikai szerzemények nincsenek fölvéve bele), összesen 162 darabot. Ezen a gyűjteményen, sem minőségét, sem mennyiségét tekintve, nem látszik meg, hogy a háborús esztendőknél támadt. Igaz, hogy nagy részben ajándékozásból jött létre – de a legsebbe béke idején sem lehetett volna ekkora és ilyen anyagot összehozni a Múzeum

szégyenletesen szegényes dotációjából. Akárhogy is jött létre, az anyag oly szép és változatos, és néhány darabot letudva oly fontos, hogy a legnagyobb európai múzeum is büszke lehetne ilyen gyarapodásra. Ha tehát, szerencsére, a háború nem látszik meg rajta, mint ahogy a jelzett oknál fogva nem is igen látszhatik meg, annál inkább és még nagyobb szerencsére meglátszik rajta az új vezetés¹ törekvése bizonyos irányban. Ez a törekvés annak a hiánynak pótlására igyekszik, mely múzeumunkat a XIX. század java művészetének értelmetlen mellőzéséből származólag jellemezte. Bőven képviselve volt ugyan benne a XIX. század s valamennyi művészkedő nemzet, de azáltal, amit ez a kor legszégyenletesebbet termelt (a magyart ide nem értve). S amilyen örök szűgyene lesz ennek a kornak az, amit termelt, éppolyan örök szűgyene és pótolhatatlan vesztesége lesz múzeumunknak s vele a magyar kultúrának, hogy hosszú évek során, rengeteg pénz elfecsérelésével rakásba hordta a világ történetében páratlan művészi süllyedtségnek dokumentumait, vakon és megátalkodottan elmulasztván az állandóan kínálkozó alkalmakat az igazi értékek megszerzésére. Sajnos, az új szellem a múzeumnál későn, túl későn köszöntött be. Amit húsz évvel ezelőtt a legszerényebb eszközökkel könnyen meg lehetett volna tenni, a legújabb kor nagy mestereinek piaci értékkel akkor még alig bíró műveit páratlan gyűjteménybe szedve össze, olyanba, melynek tanulmányozására ma a világ minden részéről sereglenének, s melynek jelenléte hatalmas tényező lenne az ország művészi életében, amit némi áldozattal még tíz évvel ezelőtt is meg lehetett volna tenni, a még megmenthetőből olyan gyűjteményt állítva össze, mely a múlt század második felének nagy művészi küzdelmeit és eredményeit legalább főbb vonásaiban ábrázolja – ma már teljesen lehetetlen. Ma egyetlen darab azokból a művekből, amelyekre célunk, meghaladja a múzeum egész évi dotációját. Mégis azt valljuk, hogy a múzeumnak minden egyéb hivatása és célja félretevéssel ma is az a legfőbb feladata – és ennek a feladatának feleljen meg a legnagyobb áldozatok árán is –, hogy a múlt század második felének fejlődéstörténeti jelentőségű képviselőit mentse ide számunkra minden rendelkezésre álló szellemi és anyagi eszköznek teljes kihasználásával. A mi múzeumunk, anyagi eszközeinek túlzott szegénysége miatt, úgysem törekedhet teljességre a régi művészet terén; ilyesmire ma már különben sem vállalkozhat egy múzeum sem, hanemha megvannak már benne a kitöltésre alkalmas jelentékeny keretek minden irányban. Azonkívül a múzeum, a mai felfogás szerint, sem öncél nem lehet, sem többé-kevésbé teljes történelmi adattár, hanem az életet kell szolgálnia, a közönség kulturális életét és megújuló művészi igényeit, másfelől az élő művészetet kell táplálnia. Az, hogy Manet, Renoir, Cézanne, Gauguin festett és hogyan festett, döntő jelentőségű egész művészeti gondolkodásunkra és egész művészi fejlődésünkre és jövőnkre – döntőbb és ránk nézve közvetlenebb jelentőségű mindennél, ami megelőzte őket. Még akkor is tehát, ha valamely múzeumot tisztán történelmi szempontok szerint fejlesztenének is, nagy teret kellene juttatni nekik; ezenkívül azonban, legalább ma már, érvényesülnie kell annak a szempontnak is, mely a múzeumnak a közönségre és a művészetre való nevelő hatását veszi tekintetbe. Közülünk, aki laikus, művész vagy kritikus eddig meg akart ismerkedni a mátt is determináló közelmúlt művészi áramlatainak termékeivel, annak Párizsba kellett mennie – a hagyomány, melyben a modern magyar művészet gyökerezik s amelyet folytatnia kell, ha élni akar, csak idegen földre való zarándoklással volt

megközelíthető. Pedig az a hagyomány ma már nemcsak Párizs, hanem az egész világé, ahol valóban művészetet csinálnak, mint ahogy az egész világé lett annak idején a nagy olasz vagy németalföldi mesterek művészi hagyománya: „idegennek” ezt a hagyományt ma már csak az fogja tekinteni, akinek az európai művészet közösségéről s e közösségen belül az egyes nemzetek sajátos feladatáról – a közösség és különőség korrelációjáról – sejtelve sincsen. Ma már, a múzeum új vezetőségének jóvoltából némiképp megváltozott a helyzet. Ezentúl a mi múzeumunkban is lehet látni Delacroix-t és Corot-t, Manet-t és Cézanne-t. Akármilyen kevés is az, ami egyelőre látható, mégis már valami. Egy csapásra nem sokat lehet tenni e téren, különösen a háború idején. A fő, hogy elkezdődött. És a fő, hogy folytatódjék. A magunk részéről szívesen lemondunk az olyan másodrendű iskolás munkákról, amilyen Gaudenzio Ferrari *Pietá*-ja, vagy Jan Lys teátrális és bombasztikus *Judith*-ja, akármilyen virtuóz módon vannak festve; ha helyettük olyan modern és soha el nem avuló műremeket kapunk, amilyen Delacroix *Marokkói*-ja, amely a nagy mester legjava alkotásaiból való. Kevésbé szerencsésnek tartjuk a Manet-vételt; ez a kép jól helyén volna valamely nagyobb Manet-gyűjteményben, vagy így magában is érdekes lehet a Manet-ismerők számára, de mint egyetlen darab a múzeumban, gyengén képviseli Manet-t azok előtt, akik semmit vagy keveset láttak művéből. Cézanne ajándékozás útján jutott a múzeumba, s így megvásárlásról nem lehet szó; ha nem is a legelsőrendű klasszis, ez a mű is jól képviseli a mestert, akinek alkotásai csak egymáshoz viszonyítva relatívak, önmagukban vagy másokhoz viszonyítva mindig abszolút szépek és tökéletesek. (Nagy nyereség volna a múzeum számára egy-kettő a Cézanne-akvarellek közül; ezeknek még tűrhető áruk van.) Monet jelentősége inkább technikai, mint művészi téren van, ezért képe, mely technikai kísérleteiből nem árul el semmit (ezeket megelőző időből való), sem művészi, sem történeti szempontból nem nélkülözhetetlen. Egészen fölöslegesnek tartjuk Liebermann színes illusztrációját (egyáltalán mi szükségünk erre az impresszionista epigonra?) és Lederer *Strauss*-bűszjtjét; amíg az igazán nagyokból számosan hiányzanak, kár az ilyen lokális nagyságokra pénzt költeni. Annál örömdetesebb a két gyönyörű Corot jelenléte.

A régiek között különösen ki kell emelnünk a Luca della Robbiának tulajdonított terrakottát és Magnasco két zseniális képét.

A mondottakból nyilván következik, hogy az új vezetőség nagy gondot fordít a múlt század magyar művészeti emlékeinek gyűjtésére is. Ezen a téren ugyan már van a múzeumnak meglehetősen nagy anyaga; amire most szükség van, ennek az anyagnak rendszeres és céltudatos fejlesztése. Az új gyűjtésen éppen ez a rendszeresség és tervszerűség látszik meg. Feledésbe merült, elkallódott, a piacnak való termelés folytán elvásárlasodott művészek jelennek meg itt egészen új világításban: egy-egy képük valóságos ítélet az elmúlt évtizedek szomorú magyar művészeti kultúrájára. Elég Gyárfás Jenőre utalni. Fontos dokumentuma a modern magyar művészet történetének Hollós Simon *Tengerihántás*-a: dokumentuma úgy naturalisztikus festési kvalitásainál, mint kompozicionális tehetetlenségénél fogva. Székely Bertalanról való fogalmunk is módosul e gyűjtemény révén: monumentális arcképén (*Pfeiffer Ignácné*) a művész nagy képességeiben a történeti retorika és álkompozíció zavaró járuléka nélkül gyönyörködhetünk. A Szinyei Merse gyűjteménynek nevezetes

nyeresége a *Lila arckép* (1874) és a *Majális* vázlata (1872); nem nyeresége a semmitmondó *Labdarózsa*. Csak az „ajándék marhának ne nézd a fogát” jogcímén lehet itt Grünwald *Hadúr kardja*. Nem lehet megindultság nélkül szemlélni a tizennyolc éves Garay Ákos *Magyar csendélet*-ét (1884), egyikét a szép magyar ígéreteknek.

ÖRÖK REFORMÁCIÓ

Négyszáz évnek nagy sokaságát emlegeti most földszerte a reformációnak minden híve és ellenese. Némelyeknek keblét büszkén dagasztja a tudat, hogy az a szellemi mozgalom és áramlat, amelyhez tartoznak, immár ilyen idős; másoknak pedig kedvét keseríti, hogy ez a „secessio”,¹ ez az „eretnecség” még egyre tart, és változatlanul kitart a maga „tévelygései” mellett, sőt ünnepként üli meg hosszú életének nevezetes napját. Ámde akadnak tán olyanok is néhányan, akik keveslik a négyszáz esztendő, mondván, hogy a vallások életét csakúgy, mint a nemzetekét, ezredekkel szoktuk mérni, s különösen az olyan vallás életében, mely örökkévaló eszme hirdetőjének és letéteményesének vallja magát, négyszáz esztendő ide-oda – nem nagy idő. Általában – mi köze van az időnek az örökkévalósághoz? Mi köze a történelem változandóságának a kinyilatkoztatás állandóságához? Aki előtt egy ezredév is csak olyan, mint egy szempillantásnak elmúlása, ugyan micsoda őelőtte az a néhány esztendő?

Csakugyan sok is és kevés is ez a négyszáz esztendő. Illő is, nem is, hogy megünnepeljük. Az Isten és az örökkévalóság szempontjából bizonyára semmiség, még emberi történelem szempontjából sem nagy dolog szám szerint. Ámde ez a négyszáz esztendő nemcsak négyszáz kalendáriumi évet jelent, hanem történelmet. Többet a nemzetek és az emberiség empirikus életének változatainál, magát a történelmet jelenti, tehát: *ideát*. A régi, már megvolt idea mellett új ideát jelent, amelyet éppen a reformáció hozott: magának a történelemnek ideáját. Nem történelmet, mert azt hozni nem lehet s nem is kell, hiszen az emberiségnek minden pillanata történelem, hanem hozta a reformáció a történelem tudatát, jelentőségének gondolatát, szerepének értelmét, tehát: ideáját. Annak az ideának, melyre az egész modern világ és gondolkodás fölépült, a történelemének első hatalmas fölvetője, a szellemi élet legmélyebb rétegébe belevetője a reformáció. A reformáció sok helyen áttörte, sok helyen csak megváltoztatta vagy egészen érintetlenül hagyta a középkori világnézet falait. E tekintetben még ma is sok a tennivalója. De egy helyen egész szélességében törte át a falat s kilépett rajta; s hogy éppen ezen a helyen lépett ki, biztosította számára a jövőt; mert az az eszköz, mellyel e helyen a bontás munkáját végezte, egyben az új építésnek eszköze is, és egyedül alkalmas arra, hogy egyéb törekvései számára is helyet teremtsen az életben; a félmunka örökre félmunka maradt volna enélkül, nem pedig kezdet, végtelen fejlődésnek a kezdete. Ez az eszköz a történelemnek ideája, melyet belevágott a régi vallásnak a mozdulatlan örökkévalóság gondolatára épült épületébe. A régi vallásnak is megvolt a maga fejlődése, a maga történelme, de csak az empiriában; a történelem ideája nemcsak hiányzott belőle, hanem tagadta is; az ő tudatában minden öröktől fogva és örök időkre szóló volt, változatlanul, mozdulatlanul, egyöntetűen. Konstrukciója hatalmas; a legnagyobb

konstrukció, amelyet mind szellemi, mind politikai téren valaha látott az emberiség. Olyan, amilyen csak az örökkévalóság egyoldalú gondolatára épülhet, s kell is, hogy épüljön. Nagy ideának méltó nagy alkotása. De az idea, éppen azért, mert teremtető, alkotó idea volt, tehát történelmi életet élt, magában hordozta az ellentmondást önmagával. Örökkévalónak lenni és változni, mozdulatlannak lenni és alkotni, az idő fölé emelkedni és történelmet csinálni csak a tudat egyoldalúságában lehet. Amint fölébred másik oldala, megváltozik a világ képe, új fejezet indul meg életében új problémákkal és új feladatokkal. Éppen az, ami azelőtt magától értetődő volt, az időfölöttinek viszonya az időhöz, válik most problémává. Újra kell gondolni az egész múltat, újra kell formulázni az örökkévalónak s az időnek fogalmát, s meg kell találni egyiknek is, másiknak is jelentőségét a múltban és a jelenben. A reformáció kezdte el, s ez a folyamat tart még ma is. Örök reformáció nyílt meg vele a filozófiai világnézet terén, mely mindig új és új képleteket teremt; hasonlóan minden tudomány elméletének terén. Maga a reformáció nem itt vetette fel, nem a filozófiában s nem a tudományokban, hanem a maga sajátos terén, a vallásban. De épp ez volt föllépésében a döntő s a szellemi élet többi terére elhatározó, hogy a legmélyebb rétegbe, a mozdulatlan örökkévalóságnak mintegy a szimbólumába, a legféltebben őrzött tenger sima tükrébe vetette bele a maga követ. Ennek a hullámai gyűrűztek át más tengerekre, s indították mozgásra az egész szellemi életet. A reformációval egyidejűleg föllépő másik tényező, melynek oly nagy szerepe van a modern világ kialakításában, a természettudomány egymagában nem lett volna erre elegendő. Mert a természettudomány olyan princípiummal lépett föl, amely megint csak kizárta az időnek fogalmát: a természeti törvényével matematikai formában. A szellemi élet másik oldalát s ezzel teljességét, s a teljességnek dinamikáját a reformáció hozta meg. Hogy mennyire volt világos benne ez a gondolat, mennyire nem, mennyire segítette a filozófia és a tudományok, s mily hamar átvették tőle a vezető szerepet, míg ő maga egyre jobban megmerevedett, mennyire új formában kapta vissza a maga gondolatát a filozófiától s a tudományoktól, s mennyire köszönheti nekik újraéledését ő, aki valamikor életre segítette őket – ez a szellemi történet kutatásának kérdése, s nem ide tartozik. Elég a tény tudata s a reá való utalás. *Ezért* joga és kötelessége a reformációnak ünnepelnie, mert nem négyszáz kalendáriumi évet, nemcsak négyszáz évi küzdelmes és dicsőséges történelmet ünnepel, hanem üli magának a *történelem ideájának ünnepét*, melyet ő hozott. S így már se nem sok, se nem kevés az a négyszáz esztendő – mindegy, hogy mennyi. Csak egy perc? Az a fő, hogy idő, az a fő, hogy történelem, amikor az időnek és történelemnek elvét valljuk és ünnepeljük.

A reformáció azzal a paradoxonnal lépett föl, mely kiirthatatlanul ott van a filozófia és a művészetek alapjában is: az örökkévalóság és az idő korrelációjának, kölcsönösségének gondolatával. Milyen viszonyban van ez a kettő egymással? Hogy lehet az idea örök s mégis története van? Hogy lehet a művészi forma örök s mégis fejlődésnek alávetett? Hogy lehet a kinyilatkoztatás örök s fokankint teljesedő? Egyáltalán össze lehet-e egyeztetni e két ellentétet? Nem zárja-e ki egymást teljesen e két homlokegyenest ellenkező elv: örökkévalóság és idő? A reformáció nem filozófiai spekuláció, hanem hitvallás lévén, mind a két oldalt egyszerre és egyforma erővel magáévá tette. Összeegyeztethető-e vagy nem, mind a kettőre szüksége

volt, s meg is ragadta mind a kettőt. Tényleg paradoxon, a legmélyebb, amelyen az emberi szellem megveti lábát, s hogy a reformáció felfedte s maga is rálépett, ez legmélyebb értelmű vívmánya. Belőle él: ez az ő életének dinamikája a régi élet statikájával szemben. A reformáció életet, nem ellentétek egyszer s mindenkorra való kiegyenlítését, rubrikázását, rendszerezését jelenti. Folyton új és új átélését az ellentétnek, folyton új kombinációját, végtelen fejlődést. A végtelent biztosítja neki az idea örök oldala, a fejlődést az idea időbeli oldala. Ha csak az elsőt tartja meg, benne reked a középkorban, ha csak a másodikat, belevesz az empiriába. Ezúttal a középúton járás nem a józan megfontoltságot és megalkuvást jelenti, hanem a legnagyobbra vállalkozást, az egyensúly megtartásáért való küzdelmet a széthúzó ellentétek között, emberfeletti küzdelmet ég és föld összekötéséért, a túlvalóért és innenvalóért. Az egyensúlyt tartó rúdnak, mellyel az ember a szakadékok fölött jár, egyik vége az égbe ér, másika a földre. A szellem nem nyugszik meg sem ott, sem itt, mert nem metafizikai megnyugvást és nem empirikus eudaimoniát² keres, hanem az életnek, az élő életnek teljességét. A teljesség egyértelmű az út végtelenségével. A középkor bírta ezt a teljességet, mert az örökkévalóság szempontjából nézte az időt, s ebből a szempontból egyik pillanat éppoly tökéletes, mint a másik, az egyház is egyik pillanatában éppoly tökéletes, mint a másokban; végigmegy az időnek útján, mert ez a gondviselés rendelése, de ez az út s ez a menés csak látszólagos: minden pillanata s minden pontja azonos: olyan, mint azoknak az egyiptomi szobroknak mozdulata, mely menést mutat, mégis ki van zárva belőlük az átmenet gondolata egyik helyzetből a másikba. A reformáció sohasem bírja ezt a teljességet, mert az idő szempontjából nézi az időt, s innen nézve minden pillanat tökéletlen, mindegyik a következőre utal, útja és menése valóságos; olyan, mint a korabeli modern művésznek, mint Michelangelónak szobra, mely állani látszik, mégis minden tagja az átmenet gondolatát fejezi ki, nem lehet nyugodtan megállni előtte, hanem körül-körül kell kerülni, anélkül hogy az ember olyan pontot találna, amely a maga teljességében már nem utal előre vagy hátra.

Sub specie aeternitatis et temporis³ – ez a reformáció nézőpontja a középkoréval szemben. A középkor áttette az életnek súlyát a transzcendens világba, s onnan ítélte meg mindent. A *Summa theologiae* és a *Divina Commedia*⁴ ennek a világnézetnek legteljesebb összefoglalása az egyház mellett. A *Summa*-ból éppúgy hiányzik a történelem gondolata, mint a *Commediá*-ból a történet; és Dante útja éppolyan látszólagos, mint az egyházé. A középkor, melyet képviselnek, él ma is, és élni fog, amíg katolikus egyház van a világon. Középkor és katolicizmus, tomizmus és katolikus egyház korrelatív fogalmak. Az a pápa, aki a tomizmust egyedüli érvényre emelte, a katolicizmus legtisztább szellemétől indítva cselekedett. Középkor itt nem maradiságot vagy reakciót jelent, hanem a szellem tisztaságát és elvhűségét. Az egész rendszer ezzel az elvvel áll vagy bukik. Nem lehet megalkudni, két oldalra sántikálni. Hogy belőle mind nagyobb begubózás, megmerevedés, türelmetlenség, szellemi cenzúra, összeszűkülés és végre az élettől elmaradás következik, az természetes. De vállalni kell vagy ezt, vagy a történelmi princípium fölvételét. Harmadik lehetőség nincs. Vagy-vagy. Ez a történelem és az idő logikája, mely bosszút áll mellőzőjén. Nem erősebb logika ennél sem a filozófiáé, sem a matematikáé. Még a két

lehetőség között sincs szabad választás. Csak az elsőt választhatja. Mert a második nem gazdátlan, színtvallatlan, közönyös, múlt nélkül való. A második a reformációé.

A reformáció éppúgy fönntartja az örökkévalóság elvét, a maga igazságainak örökkévalóságát, mint a katolicizmus, vagy akár a matematika a maga tételeinek, a filozófia az emberi ész kategóriáinak örökkévalóságát. Pythagoras tétele örök, akár elgondolja valaki, akár nem, akár felfedezi, akár nem. Az ész kategóriái is mindig ugyanazok, akár rájuk eszmél az ember, akár nem. Polykleitos szobra, a Doryphoros vagy a Diadumenos örök, mert az egyensúlyt testesíti meg és fejezi ki, amely örök. De ime – a Pythagoras örök tételének neve van, az időben, valamelyik nép történetének valamelyik szakában felvett neve. Megvolt azelőtt is, de azelőtt nem eszmélt rá az ember. Ennek a tételnek története van, nem önnönmagában, hanem az emberi oldalon. Az ész kategóriáinak történetét is nevek jelzik: filozófusok nevei. Ez még nem elég. A kategóriák sohasem alkalmazódnak tökéletesen, adekvátan a jelenségvilágra. Ez az alkalmazás végeláthatatlan, soha le nem záruló folyamat az adekvátság felé; az ész alkalmazása a tapasztalati világra. Innen a filozófia s a tudományok végtelen fejlődése. Úgy hívja ezt a filozófia a maga nyelvén: örök követelmény. A Polykleitos megtalálta egyensúlynak, mely oly egyszerűen érzékíti meg az örökkévalóságot, szintén nagy múltja és nagy jövője van; pedig a szobor egyensúlya időn kívüli elv. – Örökkévaló a kinyilatkoztatás is. Így vallja a reformáció is – senki nála határozottabban. De a ráeszmélésnek, a felfogásának, az alkalmazásának, az emberek közt való létének története van. S ez a történet éppoly fontos tényező a kinyilatkoztatás életében, mint örökkévaló léte. A kinyilatkoztatás soha sincs teljesen és tökéletesen készen az ember számára, és sohasem alkalmazódik tökéletesen és adekvátan. Mert az ember soha sincs teljesen készen a kinyilatkoztatás számára. A kinyilatkoztatás örök, az ideának nincs saját története, de amint belép az ember szférájába, átlép az örökkévalóságból a történeti életbe. A reformáció legvégsőkéig feszítette a bibliai kinyilatkoztatás elvét, és legmagasabbra emelte Jézus életének örök értékét. De éppoly végsőig ment el a történeti tényező elfogadásának és hangsúlyozásának terén. Pythagoras tétele megvolt a fölfedezése előtt, s megvan azóta változatlanul; de új igazságok rajta származott és származik belőle, amelyek mind benne voltak és vannak, csak meg kell találni őket. A kategóriák is változatlanok azóta, amióta az ember rájuk eszmélt (ti. amelyek tényleg azok), de egyre több oldalról ismerjük meg őket. A kinyilatkoztatás is mind megvan már valahol, Jézus életében és minden ember lelkében, csak rá kell találni és meg kell ismerni. Örök processzus, amelyet soha semmiféle dogmatika vagy Summa nem fog kimeríthetni: örök követelmény. A reformáció, amikor a középkorban fölismerte a történet járását és leszámolt vele, amikor közvetlenül visszatért az örök forráshoz, ugyanakkor fölemelte a történelem útján a sorompót: ne csak lopva jöjjön be, megtagadva, elleplezve, hanem nyíltan és tudatosan. A középkorban már történelmi momentum viszonylott történelmi momentumhoz, az élő élet a dogmává hagyományosodott történelemhez. Mert ha a történelem, amely eleven élet, valamelyik pontján mozdulatlanná sűrűsödik és keményedik, annak a neve nem élő örök érték, hanem dogma. A történelem, melyről nem tudni, hogy az, a történelemnek legnagyobb ellensége s végül megöli. A reformáció megtagadni látszott a történelmet, amikor a múltat kitörölve, a kezdethez tért vissza, pedig éppen ezzel hozta meg a

történelem igazi fogalmát *először* az emberiség számára, azzal, hogy a történelmen túl közvetlenül az örökkévalót kereste. Mert amihez visszatért, az nem a kezdet, nem az őskereszténység; az maga az örökkévaló, a most is jelenlévő s a végtelenben kifutó cél. Mert ez a történelem a szellem világában: a pillanatnak közvetlen hozzákapsolódása az örökkévalóhoz, nem a pillanaté a pillanathoz. Ezért kellett elhárítani a múltat, s kell ezután is mindig, valahányszor az a pillanat és az örökkévaló közé áll. Az „ecclesia semper reformari debet”⁷⁵ elve legmélyebb értelmében ezt jelenti. A látszólagos kezdet, melyhez visszatér, tulajdonképpen csak a katolicizmus számára kezdet, mert nála csak egy momentum az utána következő sok momentum között, amelyek reáakódtak. A reformáció kivette időbeli helyzetéből, s mint örökkévalót, mint örökké jelenvalót állította szembe az idővel. Ezáltal az, ami eredetileg idő volt és örökkévalóvá merevedett, újra idővé olvadt, s ami eredetileg örökkévaló volt s időbeli momentummá vonatott alá, újra örökkévalóként emelkedett ki. A reformáció kitisztította az időből az örökkévalót s az örökkévalóból az időt. Korrelatív fogalmak lévén, egyiknek tisztasága a másiknak tisztaságától függ, az egyiknek megzavarodása magával vonja a másiknak meghomályosulását. S mikor mindegyiket végsőig kiélezte, akkor állította őket szembe egymással, megvalósítva a szellem legmélyebb paradoxonját. Ez a paradoxon azonos az élet dinamikájával, melynek négyszáz év fejlődését köszönhetjük. Megindítója a reformáció. Lehet, hogy másként is beköszöntött volna, és kétségtelen, hogy más téren nagyon támogatták. Főleg a filozófia. De a filozófia maga sem jutott volna annyira, ha a vallás rétege, mely valamennyinél mélyebben fekszik, annyira meg nem rendül.

A kategóriák tanának s adekvát alkalmazásuk örök követelményének újra formulázóját, Kantot, az idea dinamikájának tudományos rendszerezőjét, Hegelt el sem lehet más talajon képzelni, mint a reformációén. És valóban, nincs a tomizmusnak nagyobb ellentéte, mint a kantizmus, sem az Augustinus vagy Bossuet történetfilozófiájának, mint a hegelizmus. Nagyon jól látják ezt a katolikus félen is, ezért támadják őket. A kiegyenlítés teljesen lehetetlen. S ezért és nem másért, hiúsult meg már Leibniz egyeztetési kísérlete is, melynek élete tekintélyes részét és zsenialitása java erőit szentelte. Több van itt a szentségek s a valóságos jelenlét kérdésénél. Az örökkévalóság és az idő, a kinyilatkoztatás és a történelem kérdése ez, az ő kérlelhetetlen nagy vagy-vagyával. Ez a biztosítéka annak, hogy ami Leibniznek nem sikerült, ezután sem fog sikerülni. Hála Istennek. Mert amint a katolicizmusnak szüksége volt a reformációra, hogy a maga örökkévalóság elvét a teljes megmerevedés árán is fönntarthassa és fönntartsa ma is, úgy a reformációnak is szüksége van a katolicizmusra, hogy a maga történeti elvét megóvja egyfelől önnön képződményeitől, másfelől az elsekélyedéstől. Háttérül kell szolgálniak egymásnak, egyik a másikon válik tudatossá. Az élet és a jövő pedig azé, amelyik nem tagadja meg az élet dinamikáját, hanem vállalja azt és azonosul vele, akármilyen paradoxnak, lehetetlennek, megoldhatatlannak látszik.

A reformációnak ezen az egyen, az alapvetőn kívül szerencsére van még egy csomó ilyen paradoxonja. Ezt az egyet is csak futólag lehetett itt érinteni, a többire meg éppen csak utalni lehet. A reformációt demokratikusnak nevezik – de ott van a predestináció elve, a legarisztokratább elv. Milyen hát a reformáció, demokrata vagy arisztokrata? Egyik sem, nem fér ilyen rubrikákba – valami harmadik, aminek ne-

ve nincsen. – A katolicizmus középkori rendszere az empíriából, a Lex naturaeból fokozatosan vezet föl Istenhez, a Lex Deihez,⁶ a reformáció ez utóbbit közvetlenül beleviszi az életbe, s minden téren egyformán érvényesíti, nem tévén különbséget szerzetesi morál és profán morál stb. között. Mi hát a reformáció? Világosság vagy aszkézis? Egyik sem, valami harmadik, aminek szintén nincs neve. – Erkölcstana determinista, mert mindent Isten akaratából vezet le, mégis a legnagyobb felelősséget veti az emberre. Mi hát? Determinista vagy indeterminista? Egyik se, neve nincs. – A hitet tartja egyedül szükségesnek, mégis követeli a cselekedeteket, és így tovább. Mi hát a reformáció, mely csupa ellentét, csupa paradoxon? Valami hibrid képződmény? Monstrum? Nem – élő valami, mely az élet minden ellentétét felöleli, fokozza, elmélyíti s megoldásukkal küzd, jóllehet tudja, hogy e küzdelemnek soha sem lesz vége s megnyugvása. Amit négyszáz év előtt fölvetett, ma is az számára: örök követelmény. Sub specie aeternitatis et temporis.

Fogalmát is csak ez a név fejezi ki teljesen: örök reformáció. Mert ez a név is ellentét. Egyesíti magában az örökké megmaradót s a minden pillanatban megújulót. Amíg ezt a nevet s a benne rejlő fogalmat vállalja, addig el nem múlik. Addig négyszáz év előtte is csak annyi, mint egy szempillantásnak elmúlása.

REFORMÁCIÓ ÉS MŰVÉSZET

Fel-felhangzik még manapság is a vád a reformáció ellen, hogy híjával volt a művészi érzéknek, nagyon is ésszerű, nagyon is józan volt – különösen kálvinista hajtása –, hideg világában nem találtak otthonra a képzeletet gyönyörködtető műsák, egyoldalúságában kíméletlen kézzel tarolta le az emberi lélek és kedély virágos mezejét, melyen a szép terem, vakbuzgóságában eltiltotta az embert a legnemesebb élvezetektől, egyszóval képromboló volt, ikonoklaszta. Kétségtelen, hogy a protestantizmusban voltak, s ma is vannak olyan irányzatok, amelyek háttal fordítottak a művészetnek, sőt talán az ördög praktikáját látták benne. Protestantizmus éppen az irányzatok sokféleségét jelenti, s ha ilyen is akadt köztük, nem lehet rajta csodálkozni. Az ilyen irányzatok, amelyek önmagukban véve egyoldalúak, összességükben alkotják a protestantizmus végtelen sokoldalúságát, mely legfőbb erőssége. Általánosítani azonban egy-egy ilyen irányzatot már csak azért sem szabad, mert mindössze egy a sok között, s maga a protestantizmus sem azonosítja magát vele minden tekintetben. Még csak kinövésnek sem kell nevezni az ilyen irányzatot, hogy az általános érvényre való jogot megtagadja tőle. Ami határoz, az egyfelől a reformáció szelleme a maga egészében, másfelől történeti megvalósulása. Így nézve azután már senkinek sem juthat eszébe megtagadnia akár a reformációnak nagy hatását a művészetekre, akár eredeti jellegű alkotásait a művészetek terén. Legföljebb letagadni lehet azt, ami kézzelfogható valóság, s amit büszkén mutogatnak Európa múzeumai – a zenéről és költészetről nem is beszélve.

A vádat másként kell formulázni, hogy igazság is legyen benne. Így: a reformáció nem hozott létre sajátos *stílust*, egyetemes jellegű művészetet, amilyen volt pl. a gótika, a renaissance vagy a barokk. Ez szóról szóra igaz. Miért nem? Próbálták már sokféleképpen magyarázni. Az ellenesek természetesen a reformáció gyön-

geségét, kedélybeli szegénységét, fantáziahiányát, a régi szép egységet megbontó, bomlasztó törekvését, egyetemes jellegű alkotásra képtelen individualizmusát adták okul. Védői leginkább a történeti fejleményekben keresték a mentséget, küzdelmeiben, egyéb problémákkal való elfoglaltságában és korról korra igyekeztek kimutatni, hogy ekkor és ekkor, ezért meg ezért nem hozhatta létre a reformáció a maga stílusát, amelyet elvárhattak tőle, s amelyet más viszonyok között bizonyára létre is hozott volna. Sokkal radikálisabban és filozofikusabb szellemben nyúl a kérdéshez Kuyper,¹ a nagy hollandi kálvinista, aki magyarul is megjelent könyvében (*A kálvinizmus lényege*) egyenesen erősségét látja abban a protestantizmusnak, különösen a kálvinizmusnak, hogy nem hozott létre egyetemes jellegű művészetet. Nem mintha Kuyper maga is a protestantizmusnak művészetet tagadó irányzatához tartoznék, éppen ellenkezőleg. Hanem, azt mondja, a protestantizmus, nevezetesen a kálvinizmus, tiszta, abszolút szellemi vallásként lépett fel, melynek a művészet adta szimbólumokra nemcsak hogy szüksége nem volt, hanem nem is használhatta azokat semmiképp. Szó se lehet tehát arról, hogy a protestantizmus *nem volt képes* egyetemes jellegű művészi stílust létrehozni, hiszen nem is akart; „... a kálvinizmusnak éppen a maga magasabbrendű alapelve folytán *nem volt szabad* ilyen saját külön művészi stílust kifejlesztenie”. Azonban – másfelől meg éppen Kuyper erősen hangsúlyozza a protestantizmusnak a művészetre való hatását, azt, hogy a protestantizmus igenis élt a művészettel, termelte és termékenyítette. Hogy van az hát akkor, hogy a szimbólumokat fölöslegessé tevő, magasabbrendű szellemi szempont mégis megengedte a művészettel való élést, csak éppen a saját külön művészi stílus kifejlesztését nem engedte meg? Hogy lehet megtagadni a stílust és elfogadni a művészetet? A szellemes érvelés végén ez az összetett kérdés mered reánk, amely sokkal kényelmetlenebb, mint az az egyszerű, mely csak azt firtatja, hogy mért nem hozott létre saját külön művészi stílust a protestantizmus. Ez a kérdés kérdés marad. Nem kapunk rá feleletet. (Hogy kaphatnánk, mikor csak mi vetjük fel? A kitűnő apológétának vagy elkerülte figyelmét a kérdés kétágú volta, vagy nem találta alkalomszerűnek a jelzett helyen foglalkozni vele. Kétségtelen, hogy a kérdés ilyenén élére állítása sem ejtené zavarba azt, aki oly finom intuícióval követte nyomról nyomra a művészetet a kálvinizmushoz fűző szálakat.)

E rövidke cikk keretében csak abba az irányba való ujjmutatás alakjában lehet e kérdésre felelni, amerre a megoldás található. Először is visszafordítjuk a kérdést. És – mivel a stílustalan reformációt rendesen a stílussteremtő katolicizmussal állítják szembe – azt kérdezzük: hoz-e létre a katolicizmus *ma* saját külön stílust? A felelet csak ez lehet: nem. (Mert azok a par excellence katolikus stílust létrehozni, vagy inkább föléleszteni akaró törekvések, amilyen pl. a beuroniaké,² mind értéktelenségüknél, mind hatástalanságuknál fogva figyelmen kívül hagyhatók.) Tehát – nem. De miért nem? Mielőtt a protestantizmus stílusalkotásra való képtelenségének kérdését fölvetnők, meg kell oldanunk a mai katolicizmus stílusalkotásra való képtelenségének kérdését. A katolicizmus gyöngesége az oka? Ezt a megoldást bizonyára megköszönnék és csakugyan méltánytalan és olcsó replika volna azzal a katolicizmussal szemben, amely napról napra annyi jelét adja erejének. Vagy a katolicizmus sem akar már élni a művészet adta szimbólumokkal, s neki sem szabad már saját külön művészi stílust létrehoznia? No ezt még kevésbé, hiszen állandóan

él ezekkel a szimbólumokkal, és kifejezetten meg szeretné teremteni a maga mai stílusát. Szabad is neki, kell is neki, akarja is, mégsem lehet. Nem lehet, mert ma már a katolicizmus világában is végbement az a *differenciálódás*, az a végleges elkülönülés vallás és művészet között, amely a protestantizmus világában éppen négyszáz esztendővel ezelőtt kezdődött: a reformáció felléptével. A különbség kettejük között ez: ahova a katolicizmus ma a fejlődés logikája folytán kényszerülten eljutott, ami-be ma akarva, nem akarva bele kell törődnie, azt a reformáció már négyszáz évvel ezelőtt a programjában magával hozta és akarta. A reformációnak lényege, hogy a szellemi élet különböző területeit differenciálta egymástól. Lehetnek a reformációban középkori maradványok – ezzel a törekvéssel messze megelőzte korát, és megszabta az utat, amelyen azután vallás, filozófia, tudományok, művészetek haladtak. És haladnak ma is. Ez a reformációnak legmodernebb vonása. Tulajdonképpen csak ma, amikor a differenciálódás csaknem minden téren végbement, látjuk a reformációnak világtörténeti nagy jelentőségét e tekintetben. Nem lehet a filozófia s a tudományok, a művészetek mai állását megérteni anélkül a differenciálási folyamat nélkül, amelyet a reformáció négyszáz évvel ezelőtt oly határozottan elkezdett. Hiszen a katolicizmusnak mai viszonyát a művészetekhez sem lehet megérteni enélkül. Mert a katolicizmusnak esze ágában sem volt jószántából ezt a differenciálást végrehajtania. De akarata ellenére végbement az körülötte, annak a szellemi fejlődésnek során, melyet a reformáció indított meg, mely lassankint minden szellemi tevékenységet a maga területére utalt, s melynek végén a vallás, íme a katolicizmusban is, mindentől elkülönülve látja magát – mert minden elkülönült ötle. Nos, ezt az elkülönülést a protestantizmus nemcsak eltúrte és elszenvedte, hanem akarta – négyszáz év előtt akarta azt, ami ma beteljesedett. Ez az ő modernsége már négyszáz évvel ezelőtt.

Vizszont határozottan ellene kell mondanunk Kuyper azon állításának, amely szerint a reformáció a művészetet felszabadította, emancipálta a vallás alól, s új, sajátos feladatok felé terelte. Ez már csak a *következménye* volt mindenütt a reformációnak, de nem kifejezett szándéka és programja. A reformáció problémája mégis csak főleg vallásos volt – a többivel vagy nem törődött, vagy alig ért rá törődni. Amit akart, lényegében ez volt: a *vallást* elkülöníteni mindazoktól a területektől, amelyekkel keveredett. Nem kellett neki a filozófia még akkor sem, ha hűséges és hasznos ancilla theologiae³ akart volna lenni; nem kellett neki az a tudomány, mely át- meg átszövi a vallást és a maga vizsgálódásaitól teszi függővé a speciálisan vallásos igazságokat; és nem kellett neki az a művészet, mely elmosza a határt a maga élményei és a vallásos élmények között. A középkor nagy egysége helyett, melyben a szellemi élet minden területe mintegy egymásra rakódott, megbontatlan élű, hatalmas piramist alkotva, kellett neki a vallás a maga teljes és tökéletes differenciáltságában minden egyéb szellemi területtől. De éppen azért, mert a vallást mindentől elkülönítette, mert a végsőig kiélezte saját külön mivoltát, állíthatta azután oda valamennyi többi terület közé, és helyezhette vonatkozásba velük. Nála a vallás nem a politikával azonosítva viszonyult a művészethez, nem a filozófiával azonosulva viszonyult a természettudományokhoz, nem az egyházi hierarchiával azonosítva viszonylott a gazdasági kérdésekhez, hanem mindentől függetlenül szabadon és függetlenül viszonylott valamennyihez. Ezért nyúlhatott hozzá a vallás az életnek minden je-

lenségéhez egyformán, és ezért vállalkozhatott arra, hogy a társadalomnak minden rétegét egyaránt áthassa. Mert nem volt egyesekhez – mondjuk a szerzetesekhez és papokhoz – közelebb, mint másokhoz, mondjuk az iparosokhoz vagy parasztokhoz. Mindenkitől egyformán távol és mindenkihez egyformán közel volt. Mindenki egyformán pap és egyformán világi volt a számára. Ezt az egy differenciálást hajtotta csak végre a reformáció: a vallását. De ezt azután gyökeresen. Olyan gyökeresen, hogy a többinek önként következnie kellett utána, amint a vallásnak a többi területtel való középkori keveredése megszűnt. A többi közt a művészetének is. De nem emancipálta a reformáció a művészetet, éppoly kevésbé, mint a filozófiát vagy a tudományokat. Ő csak önmagát emancipálta, azaz a vallást. A többi már aztán differenciálódott magától. De a vallásnak kellett kezdenie.

A vallás öndifferenciálása révén felszabadult művészet azután ment a maga útján, de nem szakadt meg viszonya a vallással. A vallás a protestantizmusban sem adta fel egy pillanatra sem a művészethez való viszonyát. Hogy lehetett volna közböbs a szellemnek egyik legértékesebb megnyilatkozása iránt az a vallás, mely az élet látszólag legcsekélyebb megnyilatkozásait is elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy állást foglaljon hozzájuk. De ez a viszony egész más volt, mint a középkori: szabad, független, korlátokat nem szabó, tisztán szellemi viszony. Éppen azért kevésbé kézzelfogható és szembeszökő, mint a középkori. De nem kevésbé mély és termékenyítő, mint az. Hiszen a művészet soha nem sejtett lehetőségei születtek meg azzal, hogy differenciálódott, s ilyen távolabbi és mégis bensőséges, földalatti eréken át közlekedő viszonyba jutott a vallással. A történelem maga igazolja. Németországban semmivel sem lett kevesebb a művészet a reformáció felléptével, sőt akkor élte virágkorát. Rembrandt pedig van olyan mélyen vallásos művész, mint akár Giotto vagy Michelangelo. Megint nem beszélve a költészetről vagy a zenéről, melynél elég a Bach nevét kiejteni.

Most már talán világos az is, hogy a protestantizmus mért élt termékenyítő viszonylatban a művészettel, s mért nem hozott létre mégsem saját külön művészeti stílust. Mert akármilyen mély volt nála a viszony a vallás és a művészet között, a vallást mégsem azonosította a művészettel. A vallás differenciálódása maga után vont a művészet differenciálódását; ezután még azt kívánni, hogy a vallásos princípium hozzon létre egyetemes jellegű művészi stílust – fából vaskarika. A protestantizmus világában a művészet lehet vallásos jellegű, de nem lehet egyházi jellegű. A katolicizmus egyetemes művészi stílusa egyházi stílus. Nos, a protestantizmusban a vallás az egyháztól is differenciálódott: a két fogalom nem fedi egymást úgy, mint a katolicizmusban. Ezzel megszűnt számára az egyetemes stílus lehetősége, s még a szándéka is képtelenség. Ebben az értelemben csakugyan *nem volt szabad* saját külön művészi stílust kifejlesztenie. De megszűnt ez a lehetőség a katolicizmus számára is, mert akármennyire fenntartja is elméletben minden szellemi területnek a vallásban és egyházban összefonódó, osztatlan középkori egységét, a valóság rácafol. A mai katolikus művész vallásos művészete nem olyan, mint a beuroniaké, hanem olyan, mint Cézanne-é. Az ő csöndéletei közel lelki rokonai a trecento Madonnáinak. De nem Madonnák, hanem csöndéletek, és nincs bennük egyetemes stílus, hanem egyéni stílus.

A szellemi differenciálás mellett a reformáció még egy másikat is hozott, ennél

nem kevésbé fontosat: *a nemzetit*. Ahogy egyedül a protestantizmus alapján lehetséges a vallásos élet nemzeti és egyéni gazdag sokféleségének történetfilozófiai igazolása, úgy egyedül a reformáció tudta lehetővé tenni a művészetek nemzeti jellegű kifejlődését. És tudta, mert a reformáció a nemzeti élet szabad kifejlődésének kezdetét jelenti minden téren. Íme, az egyetemes protestáns stílus lehetetlenségének másik oka. De a nemzeti művészetek megteremtése éppúgy nem volt szándékában és programjában, mint a művészetek differenciálása és emancipálása. Szándéka és programja e tekintetben is csak a vallás differenciálása volt: nemzeti alapon. De mint ahogy amott a vallás differenciálása maga után vont a többi szellemi terület differenciálódását, köztük a művészetét, úgy itt is a vallás nemzeti differenciálódása maga után vont a művészet nemzeti differenciálását is. Ezt a történeti folyamatot sem kísérhetjük itt végig. De annak megvilágítására, hogy a vallás nemzeti differenciálása mennyire programjában volt a reformációnak, álljon itt befejezésül néhány sor Luther előszavából, melyet egy középkori német misztikus könyvhöz írt, mikor azt 1518-ban *Eine deutsche Theologie*⁴ címen (ezt a címet ő adta neki) másodszor kiadta. „Olvassa e könyvet akárki, s mondja meg akkor, vajon a teória új-e nálunk vagy régi, mert e könyv nem új. De netalán ránk mondják, mint régebben, hogy »német teológusok vagyunk« – lelkük rajta. Én hálát adok Istennek, hogy én német nyelven Istenemet így hallom s találok meg, ahogy se én, se ők velem együtt meg nem találták akár latin, görög vagy héber nyelven. Adja Isten, hogy ilyen könyvecske minél több lásson napvilágot, akkor meglátjuk, hogy a német teológusok kétségkívül a legjobb teológusok – dass die Deutschen Theologen an zweyfell die besten Theologen seyn Amen.”

BAKSAY SÁNDOR*

Mikor nagy író tehetségének legjava természet tökéletes művészi formában nyújtja feléd, és mégsem tudod tisztán esztétikai módon zavartalanul élvezni, akkor a bajnak okát ne benne keresd, hanem valahol másutt, akár tenmagadban, akár korod viszonyaiban. Mikor a csupa derű, verőfény, meleg ragyogás, a dombok vidám zöldje s a rétek kacagó virágerdeje elérzékenyít és melankóliára hangol, ahelyett, hogy örömmel árasztana el, nyilván nem az Isten napjában s az érintése nyomán fakadó szépségben van a hiba. Baksay Sándornál nincsen derűsebb írója a magyarságnak, és talán az egész század sem szült az egész föld kerekén íróit sehol, aki ennyire zavartalanul verőfényes, mindennek csak a jó oldalát látó, mindent egyöntetű ragyogással besugárzó volna, mint ő. Sehol egy árnyék, legföljebb átfutó felhő, mely a vidéket még szebbé teszi, sehol egy keserű hang, még a magyarnak vérévé vált szelíd borongás vagy a fájdalommal váltakozó könnyítő humor sem. Itt a humor is kontraszt nélkül való, inkább évődés, játszi enyelgés, könnyed megbizsergetése az észnek és a szívnek, egyrétű és egyszerű valami, mint a titkok nélkül való nyílt mosoly.

Mégis, nem tudnék hamarjában íróit mondani, aki úgy elnehezítené az ember

---

* Baksay Sándor összegyűjtött irodalmi dolgozatait három kötetben kiadta a Kisfaludy Társaság. Egy kötet ára fűzve 8 korona.

szívét, mint Baksay *manapság*, különösen összegyűjtött iratai harmadik kötetével. Azzal, amelyik legszebb a három között, szól pedig jórészt a magyar nép viseletéről, szokásairól, vagy tősgyökeres magyar vidékekről és lakóikról. Baksay egész irodalmi munkásságában első hely illeti meg ezeket a dolgozatokat. Klasszikus mintái nemcsak a legszebb magyar prózának, de annak is, mivé válik a mindent megelevenítő, vérbeli író kezén az etnográfiai leírás. Ezeknél a dolgozatoknál, amelyek mind tárgyuknál, mind műfajuknál fogva oly messze esnek Homérostól, érzi meg az ember leginkább azt az erős köteléket, mely a magyar írók lelke mélyén hozzáfűzte a görög költőhöz. Baksaynak a fajban, s a faj minden sajátosságában telő gyönyörűsége, ragyogóan színes és kézzelfoghatóan plasztikus látása, apróságokba való gondtalan elmerülése, az emberi föllépésben, beszédben, jóízű evésben-ivásban, a táncban, emberkéz ügyeskedte-szötte-faragta művekben telő kedve egy töről fakadt virágos ág a görög költő azúrban fürdő hatalmas lombjával. Mégis – ossiáni hangulat, „ködös és homályos”, fogja el az embert az etnográfia e derűs Homérosánál. Mert úgy írja le ezt a patriarkális, egyszerű világot, melyben a kemény munkát föl váltja a pihenés ünnepe, melyben a nehéz kétkézi szerszámokat s a hidegtől védő gúnyát becirádazza a nép játékos leleménye, hol szívből fakad a jókedv és a dal, ünnepszámba megy a születés és a halál, vidám torokat, hangos lagzikat, még hangosabb szüreteket laknak, úgy írja le, mint ami *van*, te pedig folyton azt érzed, hogy mindez csak *volt*, vagy legalábbis múltófélben van. S valami akkor jobban szorongatja a szívedet és csípi a szemed, mintha a világ legérzelmesebb, legrikatóbb történetét olvasnád. Furcsa hatása e csupa derű írónak!

Mások is írtak nálunk nagy művészettel a magyar népről és szokásairól. Arany is, Jókai is. De ezeknél éppen az békít ki, ami Baksaynál elkeserít: a művészet. Arany-nál is, Jókainál is mégis elsősorban a költészet kap meg, akármennyi is a reális magja; Jókainál meg különösen annyira a fantázia világában jársz, hogy még ami színvalóság, az sem csap meg az elmúlás fojtó levegőjével. Ha csak volt is, s már nincs is, nem sírsz utána, mert éppolyan messze van tőled, mint a merő fantázia szülötte: elhiszed, míg látod, gyönyörködöl benne, míg előtted káprázik, de amikor végignézted, azt a zavartalan, boldog emléket hagyja a lelkedben, amire csak a művészet képes. Nem keresed, így lehetne-e még vagy mért nem? Gyönyörködtél, talán keseregtél is, talán a kezed is ökölbe szorult, talán kétségbe is estél, de az emléke olyan jóleső. Mikor visszagondolsz rá, mintha a magad életének nagy élményeire gondolnál. Az etnográfus Baksay ellenben gyönyörködtet, mikor hozzákezel, aztán minél szebben mesél a valóságról, annál jobban nyugtalanít, s ha egyszer letetted, alig mersz újra hozzányúlni, mint a még fájó emlékekhez, amelyeknek még csak az eseménye múlt el, az érzése még jelen van, érzed, hogy jelen is lesz mindig, amíg élsz, mint az édesanyád emléke. Nagy művész – mondod, s még ez a szó is fáj. Mert neheztelsz rá, hogy ekkora művészettel megejt, megfog, nem ereszt, s visz egyre beljebb és beljebb a valóságba, megtapintatja veled, itt van, így van, nézd milyen szép, ez a te fajtád, a te életed, a te véred, ez vagy temagad; odaültet az egyszerű ételekkel és italokkal dúsan rakott asztalhoz, orrod jó illattal, ínyed aromával telik el, köröztöd színes és fehér ruhában lányok és legények sűrögnek-forognak, csupa hús és vér, csupa élet, melynek fáj az elmúlás, csupa valóság, mely lenni akar és ez az, amit nem bírsz elviselni. Hacsak költészet volna! De hisz ez pontos leírás, mint

a földrajzé vagy a természetrajzé, leírása valaminek, ami csakugyan *van* – vagy csak volt. Valaminek, mihez éppúgy hozzátartozol, mint a szülői házhoz vagy anyádhoz, s amit visszahozhatatlanul mégis elszakítanak tőled. Mintha a leglelkedet szakítanák ki. Hogy minden elmúlik? Nem vigasztal. Hogy a modern élet mindent megváltoztat, a népet és falut is? Nem nyugtat meg. Hogy a parasztnak a múltban is nagy volt a sanyargatása és súlyos az élete? Meg nem engesztel. Hiába áltatod magad észokokkal és okos elméletekkel. Ezer esztendő szokásai benned is mély gyökeret vertek, s mikor néhány évtized el akarja törölni őket a föld színéről, úgy érzed, inog a föld a lábad alatt. Igaz, az ember vulkánikus földön jár, amíg csak él, s a sötétség hatalmaival tusakodik mindvégig. Homéros ragyogó szemű hősei vérben és fájdalomban gázolnak, megrendül a szív hatalmas keblükben, s van-e halandó, aki oly keservesen sírt, mint ők? De a férfi ereje és az élet gazdagsága felülkerekedik a sötétségen és fájdalomon. A művészet diadalmasan tör föl a káoszból, és a síró Achilles lantjához nyúl. A magyar nép és a paraszt, mely minden fajtánál többet szenvedett a világon, mégis így tudott úrrá lenni a szenvedésen, az életen, így tudott énekelni, hímet varrni, barkácsolni, így tudott vigadni, gondtalanul, szívvel-lélekkel – s ez múlt el most, vagy múlik el, s csak a küzdelem marad meg már ezután, a szenvedés, a modern élet lüktetése, láza, újsága, anyagi robotja, mely a falut is sodrába ragadta és kiforgatta ősi valójából. Baksay még érintetlenül tárja eléd, annak boldog nyugalmaival, aki azt hiszi, mindez mindig így fog lenni. Mintha századokkal ezelőtt élt író memoárjait olvasnád – pedig a kortársad volt. Lehetséges ez? Ilyen kérdések zavarják tiszta esztétikai élvezeted. A művészi hatás egyöntetű sugárzásába és harmóniájába minduntalan fekete villódzások és disszonáns hangok csapnak bele. Mert művészetnek nagy művészet ez, de nem költészet. S az elmúlt vagy múltó valóságnak derűje, mely már nem lehet a tied, elkieserít. Mégpedig annál inkább, minél egyszerűbb örömek minél gondtalanabb élvezetét látod. S mikor a menyegző leírása során odáig jutsz, ahol „a menyasszonytáncot felváltja a családi tánc, mikor az örömapák és örömanyak, sőt még ezeknek szülei is járják a »Kállai kettőst« »öregösen, hegyősen«. Nagyasszonyom perdül, mint egy tegnapi menyecske, és nagyuram, izzadva bár, de mégis megforgatja a testes nászasszonyt, majd magára hagyja, úgy járja a toborzót, közben-közben nagyokat csap a bütykös térdén, sőt, ha nagyon dicsérik a táncát, még a csizmája orrát is megfricskázza” – mikor idáig jutsz, s kacagni kéne benned a léleknek az örömtől, abbahagyod az olvasást, mert felhőzik előtted.

Csak egy vigasztal, különösen, ha író vagy, fekete betűk soraiba rögzített élet bálványimádója. Az, hogy mindez legalább meg van írva, megíródott, mielőtt végképp elmúlt volna, ilyen mindent meglátó, ismerő, szerető író írta meg, ilyen mestere a nyelvnek, ura a témájának, művésze az ábrázolásnak. Hogy legalább a könyvtárakban megőrizheted a szép életnek emlékét, mint nagyúri pincék ódon palackjai rég elmúlt szőlők hajdan napsütötte, élő venyigéinek nedűjét. Ilyet se szűrnek többet. Elmúlnak a régi szőlők, és elment az utolsó vincellér. Kristályos borából ám kortyogathatsz néha. Búfelejtőnek vagy bűnövelőnek. Nem mindennapra való lőre ez. Kincs, drágább az aranyból, apáid véréből, szülőte-földed nedvét szűrték bele. Bár sose került volna kalmár kezére. Híg lőrékkel méri ki a Kisfaludy Társaság ezt a nemes bort, olyan áron, amit csak nagy erszények bírnak meg. Az irodalom népszerűsítésének cégére alatt! Baksay magyar írásainak borítékján ez „irodalmi” Tár-

saság felhívása a közönséghez kiadványainak vásárlására – milyen nyelven! Ahány sor, annyi pofoncsapása a magyar nyelvnek. („Olcsó áron” és hasonló kifejezések.) „Olcsó áron” – nem elég, hogy így írnak magyarul (csak a suszter árja lehet olcsó ár magyarul), de még azt is el akarják hitetni, hogy olcsón adnak könyvet. Egy hitványul fűzött és nyomorultan nyomott kötet ára 8 korona! Ezek a föld kerektségének legdrágább könyvei. Nem a háború az oka, a Kisfaludy Társaság nem drágított a háború alatt! Nem volt rá oka. A borítékon felsorolt régi kiadványainak is ilyen az ára. De hogy Baksayt, akit minden magyar embernek bírnia kellene, nemcsak a nagytőkéseknek, ily drágán mérik, egyenesen lelketlenség.

KERNSTOK KÁROLY KIÁLLÍTÁSA

Kernstok szerencsére mindig a meglepetések embere volt. Íme a festő, aki mindig más és más, mondhatták a változatosságot kedvelő lelkek, akit nem lehet megunni. Íme a forrongó, kereső, kutató művész, mondhatták a kritikusok, aki nem törődve semmivel, megy a maga útján változatosan és sokféleképpen, mert tele van élettel, erővel, a maga kifejezését keresi, és fölényesen veti el magától a hagyományok olcsó eszközeit, kerüli az akadémiák kitaposott országutait. Szerencsére – mert a legújabb meglepetés nem éri a kedélyeket olyan váratlanul. Ami már aztán a művész tapintatosságának javára írandó. Most derül ki, hogy ez a forradalmár, aki olyan váratlan csapásokat mért az emberek fejére, tulajdonképpen egész életében a tapintatosság nemes erényét gyakorolta. Szoktatta a koponyákat. Szoktatta ehhez a mostani koppintáshoz, amely illetén formán akár simogatás számba vehető. Igaz, hogy a meglepetés és koppintás, mint minden dolog a világon, viszonylagos. Koponyája válogatja. Ami az egyiknek még fáj, az a másiknak már gyönyörűséget okoz. Hogy kiknek okoz, majd kiderül a végén.

Az emberben néhány év előtt nagyon, de nagyon felajzották a kíváncsiságot. Kernstok és az a tehetséges fiatal gárda,¹ melynek élén állott. De különösen maga Kernstok. Az ember a legnagyobb jóhiszeműséggel volt kíváncsi, áhítattal követte merész kísérleteiket, komolyan vette azt, amin a tömeg nevetett – mindent föltett róluk. Csak rajta, rajta, legyetek merészek, küzdjetek, a nagy dolgokat nem adják könnyen, ne féljete azoktól, akik bolondnak tartanak, az apostolokat mindig annak tartották. Az ember annyira komolyan vette, hogy időnkint egy-egy nagy fordultnál elkiáltotta magát: ez az, ez a jövő útja, erre menjete! De ők azt mondták: ez még nem az, mi még csak keresünk, nem akarunk hamar megállapodni és fölületesen összefoglalni, nagyobb akarunk ennél, hogy mit, még nem látjuk egész világosan, de már érezzük, és lassan közeledünk hozzá. Ah, úgy? – mondta az ember, hát akkor csak előre, tűzön-vízen át követlek, végre az én embereim, a meg nem alkuvók, a nagyot akarók, a titánok. Aki ily becsületesen törekszik, annak semmi sem lehetetlen. És loholt utánuk, alig győzve szusszal, hogy a beteljesedés nagy szenzációjáról le ne maradjon: amikor majd megtalálják, amit keresnek, az ígéret földét. Istenem, micsoda pillanat, micsoda boldogság, világok vajúdásának beteljesedése és új, soha nem látott világok születése! És Mózes fiatalon, könyedén leszállt a Nebó hegyéről, és egymagán, szó nélkül átkelt a Jordánon, és bement

az ígélet földére. Társai nem mehettek vele, mert nagyon el valának foglalva ama gonosz amoritákkal és ammonitákkal, akik ellen lövészárkokban küzdenek vala a nagy háború idején, avagy ecsetjükkal örökítendik meg az eseményeket, mint hadi festők. Csak az ember mehetett utána boldogan, aki föl van mentve. Hát végre! Most, most meglátom a nagy dolgot. S amikor körültekintett, meglepte a vidék ismerőssége. Mintha már járt volna erre. De mikor? Talán a hetvenes-nyolcvanas évek idején? Csakugyan, nem a Telepy bácsi zöldeskék párájú levegője ez? S ezek a gipszes felhők vajon nem Szolnok felől szálltak-e ide? Ezek a barna színek vajon nem Mannheimer országból valók? Hát a vattás fák? meg az akadémikus aktok? Meg a finom hangulatok, a ködlés, a „poézis” és a líra, a lágság, a szelídség, a festéknek maradt szín, a „természethűség”? – nem tudta, honnan s hova való, mégis olyan ismerős volt mindez. Egyszerre régi múcsarnoki kiállítások levegőjével telt meg a tüdeje. Más, más, mint az, tétovázott, gyötrődött, próbálta meghatározni, azonosítani vele vagy megkülönböztetni tőle, egyik sem sikerült: nem, nem, ez már nem egészen az, de a szaga olyan. Az ember orrával pedig nem lehet *raisonálni*.

S akkor sorra vette az immár híressé vált képeket, amelyeket a kritikusok nem győztek eléggé magasztalni, a vevők elég hamar biztosítani maguknak, hogy más el ne halássza előlük, és nyomozta mind a siker nyitját, mind pedig azt, hogy mi módon értékesítette a festő „új” művészetében „forradalmi” vívódásainak és „kereséseinek” eredményeit, mert ezt egyhangúlag megállapították róla. Az elsőt nem soká kellett puhatolnia, de a másodiknál kudarcot vallott. Míg él, bámulattal fog adózni azoknak a kritikusoknak, akiknek sikerült. Igaz, hogy a kapcsolat kimutatásával adósai maradtak, de nem jobb-e, ha kritikusaink adósok maradnak, mint ha kiadják minden aprópénzüket? Igaz, hogy a mai Kernstok egyenes ellentéte és megtagadása az öt év előttinek, de mért tagadjuk meg a jelen kedvéért a múltat mi, mikor a múltat is magasztaltuk, s ezt is magasztalni akarjuk? Avagy nem esnék-e rovására a jelennek, ha a múltat emlegetnők, mely annyira elűtő? Nem, inkább ne is emlékezzünk rá, mennyire *abban* találtuk meg az *igazi* Kernstokot, mert különben hogy találhatnók meg *ebben* az igazit?

Csak a meglepetések koppintásaiban kevésbé elkényeztetett koponyájú ember lelkében háborodtak az emlékek forradalmi képekről, nagystílusú kompozícióra való törekvésről, szintetikus formákról, nagyot akarásról. Kompozíció? Formák? nagyot akarás? Hírmondó sem maradt belőlük. Szegényes, csekély skálájú, egyhangú naturalizmus. Lelke megtelt keserű gyanúval a *múlt* iránt. Elvégre is a merő természettel való be nem érésnek két forrása lehet csak: egyik a gazdagság, mikor a művész szellemét – s az igazi alkotó szellem mindig több a természetnél és fölötte álló – nem elégíti ki az, amit a puszta természet nyújt: első neki a maga mondanivalója, s ahhoz képest szuverénül átalakít mindent; másik a szegénység, mikor a művész a természet gazdagságába való elveszésétől féltében sémákat csinál magának és azokhoz kapaszkodik, mikor nem érzi meg azt a nagyot, komolyat és monumentálisat, ami már a puszta természetben is benne van, hanem csak lírikus és idilli hangulatok érzésére képes, mégis sóvárog valami kompaktabbra, határozottabbra, mikor alul marad a természet, mely nálánál több, és szándékos elhagyásnak nevezi azt, amit nem tudott megfogni, szándékos egyszerűsítésnek azt, aminek a sokfélesége csak kaotikus a számára, és szándékos kompozícióra meg stílusra való törekvésnek azt,

mikor az előtte némán maradt természet szava helyett az absztrakciók és ideológiák nyelvén kénytelen beszélni. A jelen megértette a múltat az emberrel. Ez a természetlátás csakugyan nem elégíthette ki Kernstokot, aki okos, sokat látott, gondolkozó és főleg nagyigényű ember. Hosszú időre nem elégíthette ki, az bizonyos, valami más kellett neki, ha a föld alól is, és igaza volt. Sokkal igazabb, mint a kritikusainak *most*. Hogy az a *más* nem akart megjönni, nem akart beteljesedni az éppen úgy az ő tragikumára, mint sok hasonló művészé, akinek az igénye és hivatottsága között hiányzik az egyensúly, akinek éppoly kevésbé van miért következetesen ragaszkodnia a természethez, mint amily kevésbé viheti végig következetesen a maga új stílusra való törekvését. Ehhez a természetszemlélethez csakugyan kár lett volna kitartóan ragaszkodnia Kernstoknak, viszont éppoly kár visszatérnie hozzá *most*, miután oly belátón és határozottan hátat fordított neki! A hangos programok, a nagy szavak, a nagy ígéretek után, közvetlenül azután, mikor lehangosabbak, mikor már följebb feszíteni a hangot nem lehet, így következik be hirtelen a deréknak beadása és a Canossa-járás a természet előtt. A hadvezető Mózes így vedlik át vezeklővé, óvatossan, mikor a had szerteszéjjel van, mikor a küzdőtársak nem látják. (Mit fognak szólni, ha hazajönnek?) És megmarad belőle az ügyes ember és az ízléses *dekorátor*. S csakugyan ott találta meg az ember kárpótlását, ahol legkevésbé várta a múlt ígéretei után: a hirtelen odavetett, könnyed, friss impresszióknál, melyeket a bravúros akvarellek nyújtanak, s az üvegablak (39. sz.) dekoratív vonalainál és foltjainál. Ezek igazán szépek és finomak. De mindketten kívül esnek a múlt ígéretének földén. Az első még *innen* vannak minden szintézisen, a második pedig jellegénél fogva sem kísértheti meg a természet erélyes szintézisét. *Impresszió* és *dekoráció*, ez a kettő, mely látszólag ellentétes és mégis oly közel van egymáshoz, együtt található mindazoknál az impresszionistáknál, akik az impresszionizmus momentumát nem tudták felülmúlni (így Rippl-Rónainál is). A Manet, Renoir, Cézanne impresszionizmusa mellett van egy másik, amely kompozícióra és stílusra törekedett, de csak a dekorációig jutott el. Ez is abból való. Az impresszionizmus és a naturalizmus meghaladása tehát megint csak eltolódott, legalább nálunk. Ha vannak még az akadémiaikon Messiás-váró, forrongó fiatal lelkek, akik a nagy zaj hallatára követséget küldenek a mesterhez, megkérdezendő: „Te vagy-e az, vagy mást várjunk?” Kernstok most már nyugodtan legyinthet nekik: „Nem én vagyok, mást várjatok.”

Mindebből megérthette az ember a kritikusok ujjongását, mikor pedig sírniok kellett volna. Meg a közönség lelkesedését is. Hiszen ez a mi emberünk! A kritikusok gyönyörűségét a meglepetésen – mondtam, hogy a végén kiderül! – megduplázta az, hogy igazuk lett. Hiszen ők mindig *ezt* mondták! Hogy a forradalmár meg fog térni, s íme csakugyan megtért – hozzájuk. Ha eddig célja volt „épater le bourgeois”,² ezután célja lesz gyönyörködtetni a bourgeois-t. S ha Kernstok valaha azt mondta: „a művészet mai forrongását egy nagy, óriási tisztulási folyamatnak tekintem”,³ akkor most Lázár Béla jogosult triumfussal teheti hozzá: „Kezdetől fogva világos volt előttünk, hogy Kernstok – ez a kettős lélek! – a maga belső forrongásából mihamarabb megtisztulva fog kikerülni.” Csakugyan látjuk, hogy „mihamarabb”, és látjuk, hogy mi volt az a „tisztulási folyamat”. Olyan folyamat, melynek a végén az ember Lázár Bélának kénytelen igazat adni és őt idézni. Kinek nevét mikor az ember a kiállítás előcsarnokában vásárolt katalógus címlapján Kernstok nevével együtt ol-

vasta, így: „Dr. Lázár Béla előszavával” – nem akart hinni a szemeknek. De kijövet már elhitte. A megtért forradalmár sátra előtt ki más lehetne a kikiáltó? Tel maître, tel valet. Amit magyarra így lehetne fordítani: Amilyen a Mester, olyan a prófétája. De ez már mégis túlon túl nagy gorombaság volna a művésszel szemben, aki elvégre is több részvétet érdemel.

BUDAY BARNA KÖNYVE

Magyar problémák

Több tíz esztendejénél, hogy Buday Barna megünnepelte az ezredik vezércikkét. Megünnepelte? Aki csak felületesen ismeri is őt, kétkedően figyelmez e szóra. Buday Barna nem az az ember, aki magát vagy a munkáját ünneplné vagy ünnepeltetné. És mégis úgy történt, de ez is a maga módján, a munkatársai körében, csöndben, hogy a világ meg ne hallja. Nem is hallotta, s máig is alig szerepel a neve azok között, melyeket a „közvélemény” hangosan emlegetni szokott. Pedig Magyarországon nem kell ezer vezércikk ahhoz, hogy valaki híres ember legyen, elég ahhoz tíz is, krokiból meg kabarédalból még kevesebb kell. Magyarország a szédületes gyors érvényesülés és karrierek hazája, itt máról holnapra lesznek az emberek miniszterek, államtitkárok, híres írók, kritikusok, művészek. Budaynak az ezer vezércikk sem volt elegendő ahhoz, hogy „híressé” legyen. Pedig azóta az ezer már alighanem megkettőződött. És még ma sem az. S ha eddig nem lett azzá, bizonyosan gondoskodik róla, hogy ezután se legyen. Mert Budaynak erre külön művészete van, aminek a nyitját ma már kevesen ismerik, még kevesebben feszegetik. Ennek a művészetnek a neve: dolgozz szakadatlan, dolgozz tíz, ha kell, száz ember helyett, érezd úgy, mintha néped és nemzedet sorsa a te munkádon, a te kötelességteljesítéseden, a te eszed világosságán, a te őszinteségeden, a te szereteted erején és virrasztó lelked melegén válnék meg, s azután állj félre szó nélkül, ne kívánj magadnak semmit, csak megint munkát, s ha a felszínen forgolódnak a népszerűséggel akarnak vállon veregetni, töröld le munkás úri magadról a piaci kezek nyomát. Nevének kezdőbetűi vagy a névtelenség mögött megvonulva hány ezer cikkben hány ezer gondolatot hintett már el Budayt a magyar társadalom és nép között, aggódó lelkében, éles elméjében fájdalmas és ritkán jóleső egyéni élmények, kemény tanulmányok, tömérdék tapasztalat és elmélyedés útján termelt gondolatokat, amelyek kimentek a világba, hatottak, éltettek, serkentettek anélkül, hogy csak a századik ember is sejtene, honnan származtak. A személytelenné vált, az egyénnek hangulatain felülemelkedő, még az író meleg kedélyének és szívének megejtő varázsát is kerülő, csak a maga objektív tartalmával és értékével hatni akaró férfias gondolat sorsa. Aki képes az ilyen gondolatra, beéri vele. Budayt ezenkívül még a származásából és fajából magával hozott úri tartózkodása és egyéni zárkózottsága is megfogta attól, hogy munkájának elismertetése kedvéért magát a fórumon mutogassa. Pedig volna sebe neki is mutogatni való elég, volna neki is lírája, zengő szava, amelyen egyéni módon énekelhetné el az egyéni hangulatokat, indulatokat, fájdalmakat.

A gondolat objektivitása ezektől nem óv meg. A gondolat objektivitását ki kell

küzdeni, legelőször legyőzvé magunkat. De a férfias küzdő csak akkor adja ki a gondolatot kezéből, amikor saját maga kitisztult belőle, és csak akkor mutatkozik az emberek között, amikor a tusakodás nyomai eltűntek róla. Egy véletlenül ottfelejtett gyűrődés a ruháján vagy a lélekből az arcra telepedett felhő, mely azt mondaná: „én”, egyformán bántaná az ízlését.

Budaynak idén megjelent könyve, a *Magyar problémák* (Pátria kiadása) egészen csodálatosan egyesíti ezt a két tulajdonságát: mélyen átélt élményeinek egyéni voltát és gondolatainak személytelen objektivitását. (Azért csak erről legyen szó, mert többre nem futja a hely – a könyvet úgyis el kellene olvasnia minden magyar embernek.) Vezércikkeknel még érthető, hogy az egyén eltűnik a mondanivaló mögött, de hogy jegyzeteknél, amelyeket az ember jóformán csak a maga használatára készít, „megírandó cikkek anyagához szükséges tégladarabok” formájában, amint Buday mondja, ennyire megtartóztassa magát az „én”, szinte képzelhetetlen. De nem a hideg intellektus vagy a spekuláló ész magától értetődő távol állása ez. Hiszen nincs egy gondolata és nincs egy sora, amely ne hatna a személyes élmény elemi erejével, amely ne lélekből szólna lélekhez, ne volna élettől meleg, fájdalomban fogant, és ne nyilallna az ember szívébe. De mintha mindez nem egy egyénnek az élménye volna, hanem az egyénnél jóval általánosabb, kollektív léleké, a nemzet és a nép jó nagy részének lelkéé, valami személytelen, az egyes emberektől és testüktől elszakadt léleké, amely azért mégsem absztrakció és halvány általánosság, hanem csakúgy él, töpreng és szenved, mintha egyetlen emberen belül lakna. Mert nemcsak a gondolatnak van meg az a képessége, hogy az általánosig tud emelkedni, anélkül hogy egyéni erejéből veszítene, hanem az érzésnek és indulatnak is, és ő éppúgy tud objektíválódni, mint a gondolat. Buday könyvének az a fejezete is, melyet nyilván leginkább szíve vérével írt, legegényibb fájdalomát mondván el benne (*Egy latájner levele*), amely levél alakjában és első személyben van írva, s amelyet ő szóváltoztatás nélkül intézhet a fiához tisztára családi ügyben, még az is olyan, hogy nem keresed, ki írta, mért írta, mért fáj neki a magyar intelligencia baja, hanem csak azt érzed, hogy ez mind a te fájdalomad, meg a te családotodé, a rokonaidé, ismerőseidé, valamennyi fajtádbelié. És ilyen a legmeggrázóbb poémák egyike, amit valaha magyar költő írt, a *Tépelődés*. E lírai vallomás minden sora a mi közös igazságunk is, és minden szava datálva van: ez a *ma*.

Talán mondani sem kell, hogy ezek a gondolatok és érzések mind a magyar élet gyötrelmében fogantak, sem a határon nem mennek túl, sem a problémák bizonyos kategóriáján nem lépnek fölül. Így akarta az író, aki könyvét a magyar ifjuságnak ajánlja, s ahhoz tartotta magát, amit legjobban ismer és tud: a magyar politika, a középosztály, a nép, a föld, a birtok kérdéseihez, de ami az ország határain s e kérdések határain belül a magyarság szempontjából problematikus, azt mind sorba világítja előtted éles, elháríthatatlanul elevenbe vágó gondolatokkal és klasszikus metszésű mondatokban. Meg nem háborítható biztos egyoldalúsággal és fegyelemmel, mint éveken át tette, teszi tudatossá benned magyar voltod nagy megpróbáltatásait, még nagyobb feladatait, jelened és sorsod. „Gondolataim a magyar nép otthonából indulnak ki; innen emelkednek fel a nemzet nagy érdekeihez. Legtöbbet a földdel foglalkozom, mert ez alapja a milliók tűzhelyének, ez a közjólét leghatalmasabb forrása, ezen veti meg lábát a nemzet. Gondolatom csak ide száll vissza, ha poli-

tikus vagyok, ha szociológus, ha gazda. A föld magyar népében látom a nemzeti állam legszilárdabb anyagát. Ezért fejlődésének és boldogulásának érdekeit mint eszményt szolgálom. És ha a kötelességekről végrendelkezni lehetne, ezt az eszményt hagynám örökségül az utánam következőknek.”

TOROCZKAI-WIGAND EDE KÖNYVEI

(*Hímes udvar. Cserényes házak. Öreg csillagok. „Táltos” kiadásai*)

Az egyik kötetet, a *Hímes udvar*-t, Wigand Lechner Ödön emlékének ajánlja. Nyilván több szólal meg ebben az ajánlásban a kegyeletnél a magyar építészet nagymestere iránt, nyilván ama tartozásnak lerovása is, amelyet mindenkinek éreznie kell, aki csak komoly szándékkal nyúl ez országban a magyaros építés kérdéséhez. Sajnos, Lechnernek eddig csak tisztelői és bámulói akadtak, igazi folytatói nem. Wigand, aki egész életét a magyar nép művészete kutatásának szentelte és találásait szellemesen és leleményesen használta föl, szintén nem tartozik ez utóbbiak közé. A Lechner útja a népből kifelé és fölfelé vezetett, annak a monumentális építészetnek irányában, amelyet a nép meg nem teremthetett, csak egyes elemeit szolgáltathatta; az ő művészete úgy viszonylik a néphez, mint Arany János költészete a népköltészethez; népies, de nem népi; az alapot a nép veti meg, de a nagyvű, szabad, egységes stílu épületet az európai szellemű művész emeli rá. Wigand útja mintha befelé és lefelé vezetne a néphez; etnográfus szemmel, minden iránt, ami régi és hagyományos, való nagy szeretettel nézi a dolgokat; bámulatos tudással, finom ízléssel és bő ötlettel fölhasználja őket, szaporítja, gazdagítja, csiszolja, de nem veti föl azt a problémát, amely a Lechneré volt: a magyar stílus problémáját. Wigand számára ez a probléma nem is létezik; hiszen a magyar stílus már megvan, készen van, csak meg kell találni és hozzáértően fel kell használni. Pedig éppen ez volt a Lechner problémája: lehet-e a magyar nép művészetének stíluselemeit a monumentális stílus fokáig fejleszteni? Azért Lechner számára minden épület elsősorban stílus-probléma volt és kísérlet; egymásutánjuk a monumentális magyar építéstílusnak egy-egy állomását jelenti. Wigand egyfelől beéri a népi formákkal, amikor falusi házakat épít; s ezt nagyon helyesen; másfelől, amikor városi házakat épít, ügyesen felhasználja a népi konstrukciókat, s élénkíti népi motívumokkal, de nem kísérli meg továbbfejlesztésüket abba az irányba, ahol konstrukció és motívum magasabb rendű stílusban olvad eggyé. Lechner számára a nép művészete nem egyéb nyelvnél, amelyet ugyan jól akar tudni, de egészen új mondanivalót akar vele közölni. Arany előtt lebeghetett ilyen kérdés a Toldi vagy Buda halála írása közben: ha a magyarnak volna ősi eposza, mint a görögnek vagy germánnak, milyen volna? Wigand megmarad a népdaloknál s a székely balladáknál. Igaz, hogy végtelenül lehet szeretni őket és értők sok mindenről megelégedezni, de az is igaz, hogy szebbet náluk költő sohasem írhat: nem is kell: itt vannak ők maguk. Az igazi nagy költő valami mást ír, valami olyat, ami a népdal és a ballada nyelvén szól ugyan, de esetleg a dráma vagy az eposz formájában. Abban a formában, mely a népnél hiányzik, s még meg kell teremteni. Lechner az új formát, az új stílust keresi, ami még sokkal

több a népi szintézisnél és más; Wigand kitűnő házakat épít, szépeket, praktikusakat, de amikor egészen szabadon akar alkotni, kioldja kezét a népiből, amikor pedig népiessé akar válni, teljesen népivé válik. Ezért, noha annyira következetesnek látszik, mégis sokkal kevésbé következetes, mint az egyre változó, mert egyre fejlődő Lechner. Lechner az ideájához és törekvéséhez hű, Wigand a motívumaihoz. A Wigand következetessége ott, ahol megvan, inkább a nép nyelvéhez való hűségben van, igyekezete, hogy valamely vidék nyelvét minden nyelvjárási sajátosságával és akcentusával szóltassa meg az épületen; a fiatal Petőfi népiessége ez a „Híros város az aafödön Kecskemét”-ben. Mindez megérteti Wigand nagy szeretetét az etnográfia iránt. A három könyv közül kettő egészen etnográfiai jellegű. Míg a *Hímes udvar* Wigand eredeti munkásságát mutatja be, addig a *Cserényes házak* s az *Öreg csillagok* a magyar nép ősi szokásait, építési hagyományait, életmódját, multságait, a csillagokról való fölfogását, meséit stb. örökíti meg írásban és képen. Nemcsak a hivatalos etnográfia művelője, hanem minden, fajtáját szerető magyar ember hálával gondolhat a művészre, aki ennyi időt, tudást, ízlést, elmélyedést szentelt a nép dolgának. Amikor veszendőben minden, ami régi, s amikor minden óra drága, akkor valósággal megbecsülhetetlen az a segítség, amelyet az olyan vérbeli művész, mint Wigand, nyújthat a magyarság pusztuló emlékei megőrzése ügyének. – A „Táltos” kiadvállalat a háborús viszonyok között egészen érthetetlen pompás köntösben jelentette meg a könyveket. Ilyen szép és ízléses külsejű könyvek – szépek, anélkül hogy tarkák lennének – alig jelentek még meg a magyar könyvpiacra.

AZ ÉLET ÉRTÉKEI

Ha e mi korunkat hátrahagyott emlékei alapján abból a szempontból fogja megítélni valamelyik későbbi kor, hogy mit tartottak benne értéknek, mire fogja alapítani ítéletét? Mert valamely kor természetét mégiscsak az határozza meg legvilágosabban, hogy mi módon értékkel, melyek azok a szellemi vagy anyagi értékek, amelyeknek megvalósítására vágyik és törekszik. Vannak elérhető és elérhetetlen értékek; olyanok, amelyek megvalósíthatók, és olyanok, amelyek örök követelmények maradnak, de az egyik, mint a másik, revelálja az egyes ember jellemét csakúgy, mint egész korszakokét.

Vajon mik hát a mi korunk értékelésmódját megvilágosító jelek, a leendő emlékek? A művészi alkotások? Aligha. Hegel már a múlt század elején megállapította a művészet idejének elmúltát, s az utána következett korszak mindmáig csak igazolta. A művészet ma már csak egyes emberekre nézve életkérdés, nem az emberek nagyobb összességére; ami ez összesség igényeinek és értékelésmódjának megfelelően jön létre – középületek és közemlékművek – az elrettentő bizonyítéka a művészet idegenségének ettől a világtól. Irodalom, költészet? Ez is többé-kevésbé egyeseknek vagy egyes csoportoknak magánügye; ahol a közösség szelleme legjobban megnyilatkozik, a színház, borzalmas süllyedtség fokára jutott alá. A vallás? Ez is csak egyesek számára nézve érték még, vagy az egyszerűbb nép tömegeire; az úgynevezett művelt osztályoknak jobbadán sejtelmük is alig van a vallás erejéről s a vallásos életéről. Nemzet, haza? Ezek a fogalmak most vannak megint revízió alatt,

ami azt mutatja, hogy elveszítették spontaneitásukat. A föld? Épp a műveltebb rétegek számára veszítette el hajdani értékét. Az általános műveltség? Erről nagyon sokat írnak és beszélnek, de ha megnézzük azokat az intézményeket, ahol e műveltséget nyújtják, az iskolákat, csodálkozni fogunk, hogy még mindig van valamelyes műveltség a világon. Azt hiszem – és ezzel nem akarok valami újat mondani, hanem közhellyé vált igazságot ismételni – csak az úgynevezett „technikai vívmányok” azok az ismertető jelek, amelyek ennek a kornak jellegét világosan és élesen meghatározzák. Ha az utánunk következő korszakokban a technika elveszítené azt az első helyet az értékek skáláján, amelyet ma elfoglal, ha valamilyen csodálatos fordulat folytán megakadna vagy meglassulna rohamos fejlődése, akkor ezt a mienket a történelem valamennyi kora között a par excellence technikai gyanánt emlegetnék; ha azonban, ami valószínűbb, a technika fejlődése tovább is ebben vagy még fokozottabb tempóban fog folytatódni, akkor a technikai fejlődés új fejezetének megnyitó és előkészítő őskora gyanánt fog szerepelni. De akár tetőpont, akár átmenet vagy előkészítés, így is, úgy is a technikai jelző illeti meg.

Amilyen régi immár ez a közhely, olyan új maga a jelenség, amelyről beszél. Az emberiség történetében kétségkívül erre a korra illik rá legelőször. Pedig ezzel nagyot mondtunk, mert az értékek változása és átalakulása igen nagy a történelem menetén. Értékekből nem értékek és nem értékekből értékek, bűnökből erények és erényekből bűnök, igazságokból hamisságok és tévedésekből igazságok válnak idővel, ami egyszer a legfőbb ideál, az máskor a legnagyobb megvetés tárgya, de minde változások és végletekig menő ellentmondások között, melyekben a történelem olyan gazdag, most vált először általános jellegűvé és egész korszakot kifejező erejűvé a technika.

A görögség értékelésmódja művészetében fejeződik ki legtisztábban. Nem mint-ha a művészet volna az egyetlen érték, amelyet a görög nép becsül; a görögséget a modern esztétával vagy művészeti hedonistával azonosítani vaskos tévedés és teljes szellemi vakság. De a görögség valamennyi többi értéke, a testi lét tökéletes harmóniája, a testi formák kultusza az atlétikában, a politikai függetlenség, a szellem fölénye a természet fölött, a világnézet idealitása az ideák reális létén sarkalló meggyőződés alapján, a formában és mindennek megformálásában megnyilatkozó etika, a káosztól való irtózás és a lét kegyetlen, sötét oldalán aratott diadal, maga a pusztaság szerelme minden örömeivel és fájdalmával mégis mind a művészetbe torlik, és ott kapja meg szemmel látható alakját, és benne emelkedik fel legfőbb ideálkomplexxummá az egész nép számára. – A középkor teljességében a nagy katedrálisok, amelyek nem az egyes ember, hanem a közösség alkotásai, melyeknek köveit városok és falvak népei hordták össze, nemcsak a kor egész ismeret-, érzés- és gondolatvilágát enciklopédikusan felölelő ábrázolásaikban, hanem pusztaság létükkel, méreteiknek nagyságával, a városok fölé emelkedő és egész vidékek fölött uralkodó mivoltukkal máig hirdetik az értékeket, melyekért a kor szíve vert. A renaissance vagy a reformáció, a XIV. Lajos vagy a Goethe kora mind más és más értékekről tesz vallomást, de egyben valamennyi megegyezik: hogy egyik sem tartotta a pusztaság létét legfőbb értéknek. A lét mindegyik számára csak egyik érték a sok között, a többinek talán föltétele, a lehetőség, melyre a többi épül, de semmi esetre sem végcélja.

A puszta lét fölött és rajta túl, e lépcsőfokon túl a többi között vannak valahol az értékek, amelyek az életet élésre érdemessé teszik.

Nos, a mi korunknak úgy látszik az az igazi jellemvonása, hogy a puszta létet tartja legfőbb értéknek. Mert mindaz, amit a technika produkál, végeredményben az élet elfogadhatóvá, simává, kényelmessé tételét célozza. Nem megy túl az élet szintjén, nem tűz föléje valami új értéket vagy ideált, hanem azt, ami az életben szükséges, igyekszik gyorsan, lehetőleg kevés fáradsággal, minden társadalmi réteg igényeinek és lehetőségeinek megfelelően előteremteni. Az egyes rétegek között való különbség e tekintetben csak relatív, a legtehetősebb ugyanarra törekszik, amire a szegényebbje: az élet könnyítésére, kellemesebbé, kényelmesebbé tételére. Az általánosságról van szó természetesen, nem az egyes kivételekről. Amire még ezen túl telik, az nem valami határozott és közös ideál, hanem *luxus*, mintegy pótléka és fűszere az életnek, s idetartozik a művészet, a filozófia, a vallás. A megélhetés feltételei váltak-e olyan súlyossá, hogy amikor azokat előteremtette a mai ember, többre már nem futja szellemi és lelki frissességéből, erőből, nagyot akarásból? Vagy a puszta lét értéke vált-e olyan nagygyá, hogy mellette a többi mind eltörpül és elhalványul? Mintha az egy léten kívül mindenről kiderült volna, hogy merő illúzió; talán szép és kedves, de nagyobb áldozatokra nem érdemes, mert mégiscsak illúzió.

A mai ember két dolgot csinál: dolgozik és pihen, szórakozva vagy tétlenül. Azért dolgozik, hogy pihenhessen, és azért pihen, hogy dolgozhasson, együtt pedig azért dolgozik és pihen, hogy élhessen. A középkori és a reformáció korabeli ember is sokat dolgozott; az élet akkor sem volt valami könnyű, sőt sok tekintetben nehezebb, mint máma; de munka után elővette a maga Biblia pauperum¹ -ját, vagy anyanyelvére fordított bibliáját, és olvasott, ami szintén a munkának egy neme. A modern ember, még ha nem is „szabadgondolkodó”, bizonyára mosolyog ezen. Pedig úgy áll a dolog, és ezt a legradikálisabb szabadgondolkodó is aligha fogja tagadni, hogy a biblia nemcsak a hívők kanonikus könyve, hanem az emberiség legnagyobb költséi alkotásának egyike. Aki a vallástalan ember szemével és lelkével, de mégis a költséi szépség és emberi bölcsesség iránt való fogékonysággal olvassa, annak is sokat mondhat még, annyit mint kevés más könyv a világon. Elvégre is nem ok nélkül nevelte rajta a szellemét és ízlését az emberiség évszázadokon keresztül. Dante kívülről tudta és Michelangeló is, akik pedig mégsem nevezhetők valami sötét vagy primitív elméknek. A legnagyobb és a legkisebb szellem is megtalálta benne a maga mindennapi táplálékát, ő volt az, ami a hegy csúcsát összekötötte a hegy lábával. De nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a mai nagyvárosi munkás munka után vegye elő a bibliát és olvasson benne – hiába mondanók. A bibliát most csak a szimbólum kedvéért idéztük fel. Annak illusztrálására, hogy volt idő, amikor a munkás munkája végeztével szellemi és lelki szükségei kielégítését kívánta, s ugyanazzal az eszközzel elégítette ki őket, amelyhez a legnagyobbak is folyamodtak. Ha a biblia ma már erre nem alkalmas, ha csak szimbólumként hivatkozhatunk rá – mi van hát helyette? Mi foglalta el a helyét? Tudtunkkal – semmi. Nem, mert megszűntek a szellemi és lelki szükségek. Ha megvolnának, előteremtették volna a maguk bibliáját, mint ahogy minden szükség előteremti a maga kielégülését. Ha van is ilyen szükség, sem nem olyan általános, sem nem olyan erős, hogy szimbolikusnak nevezhető alkotást hozzon létre önnön kielégülésére, olyat, amely méltó legyen a legnagyobb szellemek-

hez, de a legegyszerűbbeknek is juttatni tudjon a szépségből és értelemből. Nem futja rá; ami a pusztá léten túl és fölül van, nem tudjuk megragadni.

A gyöngeséért bűnhődni kell; mert a gyöngeség erkölcstelenség. A pusztá lét és az érdekében teremtet technika mit csináljon magával, ha nem tűzünk ki neki célt rajta kívül? Ha nem tűzünk ki neki értékeket, amelyekért lennie kell és szabad? Meggyülemlik és kiárad a határokon, melyeken mi nem akartunk túlmenni. Ugyanaz a technika, amely a létet kellemessé és simává igyekszik tenni, teremti elő a pusztítás eszközeit; és ugyanaz a lét, mely csak önnön kielégülését kívánja, teremti elő a pusztításnak okait és alkalmait. A technika – anyag; a pusztá lét – fizikai lét. S ha az ember, aki az anyag urának érzi magát, mert bánni tud vele, nagyon sok anyagot hord össze és hódol neki, mert kényelmet és biztonságot szerez fizikai létének, akkor az az anyag egyszerre csak megmozdul a saját súlyánál fogva, és azért, hogy a benne fölhalmozott értékeket – anyagi értékeket – érvényesítse, és nem nézi, hogy hova tipor, nem nézi, hogy ő a fizikai létért van a világon, elgázolja teremtmőjét a céllal együtt, melyet számára kitűzött. Rettenetes megcsúfolása ez az ideáloktól és illúzióktól mentes, a kevéssel, a pusztá léttel beérni akaró józan emberiségnék. Három esztendeje vagyunk tanúi. A gép a mai ember bibliája. Ő és a lét, amelyért volna, legfőbb értéke neki. De bosszút álltak rajta. Mert akinek kevés van, attól az a kevés is elvételik. Az emberiség, mely a pusztá léten túl erő jókról lemond, a létről is kénytelen lemondani: önmagát ítéli halálra. Mert az ember igazi léte, az elpusztíthatatlan, nem a létben van. Hanem azon túl.

AHOL A PÉNZ NEM ISTEN

Ha jól emlékszem – de lehet, hogy tévedek – Jókainak van egy ilyen című elbeszélése. Van vagy nincs, mindenesetre az ő fantáziájára való az olyan világ, hol az emberek megtörték a pénz varázsát, lábbal tiporják hatalmát, messze, csodás régiókba emelkednek a pénzért verejtékező és tülekedő anyagi és szellemi nyomor fölé. Csodás világ! boldog világ! Csak a költő valóságtól elrugaszkodott képzeletében születetik meg, vagy világtól elvonult szentek cellájának csendes magányában. De nem! – nem kell ily messze menni, az ábrándok vagy az askézis honába. Akit a kegyelmes sors elvezérelt a Kilényi-árverésre az Ernst-múzeumba, az dobogó szívvel láthatta e tündéri és mennyei ábránd megvalósulását e prózai, nyomorult földön, Budapest városában, csak a Nagymező utcában. Micsoda ehhez képest a költő képzelete s a szentek lemondása? Mikor az emberek az ezreket úgy hajigálják el maguktól, mint az elhasznált villanyosjegyeket, vagy tizesével fidibusszá sodorva lobbantják el egymás orra alatt! Nem kérnek érte semmit, legfeljebb egy tenyérnyi akvarellecskét vagy okmánybélyeg nagyságú miniatúr emlékül, azt se kérdve, művészi-e vagy nem, értékes-e vagy nem, csak emlék legyen e gyönyörű mámoros napról, melyen arcába tiportak a pénz sárga ördögének. Mint a vásári komédiás bódében mindenki ajándékot kap emlékül, amért belépett – de ki volna oly anyagiás érdekhajhász, hogy az ajándék értékét mérlegelné, mikor Katival a karján boldogan lép ki a mulatságból? Ah! ezt kellett volna látnia Budapest szegény népének! Az éheseknek és rongyosoknak, az ácsorgóknak és átkozóknak, itt megtanulhatták volna, mint kell

kutyába venni a pénzt! a pénzt! a pénzt! amelyről sokan, szegények, még ma is azt hiszik, hogy ér valamit, hogy dolgozni, kínlódni és verekedni kell érte! Hatóságilag kellett volna idevezényelni Budapest, nem, az ország népét, hogy tanuljon, okuljon, anyagiságon, pénznek hódoló hitvány rabságon fölülemelkedjék. Hadd részegedett volna meg e dicső látványon, hadd énekelte volna a kórust e nagyszerű produkcióhoz: nem kell kenyér, nem kell krumpli, nem kell pénz, csak akvarell! csak akvarell! Hadd lakott volna jól egyszer, valahára, idealizmussal, mely a teremben örvongve viharzott a kikiáltó pódiumszirtjének magassága felé, mind magasabbra, az ezrek és milliók felé – az első két nap egy millió koronán túl – s a magasban a kikiáltó kalapáccsal verte a taktust a pénzen ült diadal falrengető indulójához, és kacagott és kacagott! Dicső világ! csodás világ! Pénz, hol vagyon hatalmad? Új világ hajnala kelt föl ez országra, halljátok emberek, halljátok magyarok! Félre gond és háború, félre munka és művészet! Nem kell mindez, nem kell semmi, de leginkább pénz nem kell! Megvetjük mi már hatalmát, ideálból fogunk élni, akvarellal mosakodunk, miniatűrrel törünk! Szép vagy nem szép, egyre megy, ah, ki volna még oly hitvány, hogy tíz rongyos ezerért még szépet is akarna? Rút érdekből nem kívánunk semmit. Csak vigyék a pénzt, e hitványt, hadd legyünk már szabadok, e rongy földön az első nép, mely a pénznek szolgajármát dicsón lerugta magáról. Tetején e vén világnak, fölötte a háborúnak, magunk leszünk istenek, trónjáról a pénzt lelőttük, Európa majd ámul-bámul, ha megtudja, hogy csináltuk, és utánunk törtet nyomban a szédítő gaszlatra, ahonnan csak fumigáljuk. Dicső ország! boldog ország!

A MŰCSARNOK TÉLI TÁRLATA

E sorok írója tíz egynéhány évvel ezelőtt műkritikuskodott valamelyik napilapnál és némely folyóiratoknál. Akkor, mivel ez volt szomorú kenyere, esetről esetre be kellett számolnia a Műcsarnok kiállításairól, amit még jámbor buzgalomból, vagy ha úgy tetszik, ifjonti idealizmusból, megtoldott azzal, hogy kíméletlenül nekirontott a Műcsarnokot özönként elárasztó álművészetnek, és síkra szállt azért az egy-két értékért, amit éppen talált. Akkor néhányadmagával még azt hitte, ez erkölcsi kötelessége, s hogy a jónak előbb-utóbb győznie kell. Azóta sok idő telt el, másként ítéli meg e világi dolgok járását, s most, hogy tíznél több éves szünet után először áll újra szemben azzal a föladattal, hogy műcsarnoki kiállításról írjon, föladattal, amelynek akkor egy-kettőre meg tudott felelni keményen, most fásultan néz maga elé a szép fehér papírra, és nem tudja, mit írjon. Ismételve azt, amit tíz évvel ezelőtt írt? Írói önérzete és rátartisága tiltja, hogy önmagát ismételje. Újat mondjon? Nem lehet. Hiszen még minden a régiben van. A világ megváltozott a Műcsarnok körül, a kritikus is megváltozott a világ körül, de a Műcsarnok maradt pontosan ugyanaz, ami volt tíz év előtt, húsz év előtt. A nevek részben megcserélődtek, de a képek és szobrok ugyanazok ma is. Képek, képek, képek, szobrok, szobrok, szobrok minden művészi szándék, gondolat, érzés nélkül, apró anekdoták, rossz viccek, kinyalt arcképek, itt-ott egy kis újság, egy kis „forradalom”, csakúgy, mint régen – talán legjobb volna, ha az érdeklődő olvasó betérne a Nemzeti Múzeum könyvtárába, s ott elolvasná a tíz-húsz év előtti kritikákat. De újra lenyomtatni azt, aminek akkor sem volt

foganatja, újra fölvenni Don Quijote lándzsáját, és nekirugtatni a szélmalmoknak vagy a porban baktató birkanyájnak, igazán kár volna. A művészet eseményei már rég nem a Múcsarnok falai között játszódnak le. Azelőtt egy-egy szoba még oázis volt köztük, ma már ez sincs. Kirakóvásár az egész. Ízlésünk pedig nem engedi meg, hogy ebben a tarka kacatban turkáljunk azért a néhány érdemes holmiért is, ami beletévedt. Nem műkritikusnak való feladat ez, van erre a fővárosnak külön vállalata. Talán nem kell megmondani, melyik.

BABITS MIHÁLY: IRODALMI PROBLÉMÁK

(*A Nyugat folyóirat kiadása*)

Nagy költők műve nemcsak alkotóik életében fejlődik az ő fejlődésükkel, hanem haláluk után is, mindaddig, amíg emberek értő ésszel és érző szívvel olvassák. Lassú, sejtelmes, különös folyamat az, amely a költői alkotásokon s bennük végbemegy az idők folyamán; nemcsak a világ változik, ők is; az olvasók rajtuk hagyják a szemük és szellemük nyomát. Amit valamelyik nagy megértő szellem olvas valamelyik költői alkotásban, azt, mint mondani szokták, „beleolvassa”, de *bele* a szó szoros értelmében, mert tényleg benne is marad, hozzátapad a költői műhöz, s azontúl vele él, s vele együtt újabb és újabb beleolvasásokkal gyarapodik. Amint valamelyik jelentékeny költői alkotásnak némi múltja van, teletapad ilyen hozzájárult elemekkel, amelyek eredetileg csak in potencia¹ voltak benne, de azután senki sem tudná kiválasztani belőle. Ki tudja ma akár latinul, akár magyarul a zsoltárokat olvasni az egyik és másik nyelv révén hozzájuk nőtt asszociációk nélkül, amelyek mindkét esetben különbözőek – az egyik esetben egy egyetemes egyház, a másikban a magyarság története nem színezi-e a felismerhetetlenségig ezeket az eredetileg őshéber szövegeket? Ki tudja máma a Divina Commediát, a Don Quijotét, Hamletet, Faustot úgy olvasni, hogy ne olvassa velük együtt azt a láthatatlan, minden szavukat körülfonó, tartalmukat a legnagyobb és legáltalánosabb – mert minden kor által új elemekkel kiegészített – szimbólummá növelő szöveget, amit évszázadok kongenitális megértő szellemei beléjük olvastak? A költői mű olyan, mint az anyakirálynő, melyen az egész méhraj függ, de széjjelfejthetetlenül, egy csomóvá válva. Igaz, hogy e közösködés révén megszűnik tisztán az lenni, ami eredetileg volt, egy kor és egy ember kifejezése, de viszont csak az ilyen műnek van igazán története, csak az ilyen teljesíti igazán küldetését – a költői magnak is meg kell halnia és rothadnia, hogy örök életre feltámadhasson. A nagy magyar költőknek alig van még ilyen történetük. Műveik fejlődése jobbadán bevégeződött, mikor alkotójuk szemét lehunyta. S ha beleolvasásoknak szolgáltak is tárgyul, ritkán volt benne köszönet. Gondoljunk csak Petőfi sorsára! De most végre új fejezet nyílt meg, ha nem is valamennyinek, de legalább egynek, Vörösmartynak, posztumusz életében. Az a két tanulmány,² amit Babits Vörösmartynak szentelt, nemcsak Babits munkásságában s a modern magyar irodalomban jelentős, hanem Vörösmarty mai és jövőző sorsára nézve is. Az iskolás szellemű, ócska frázisokat ismétlő babrálás után Vörösmarty nyelvével és versformájával, a Gyulai-féle agyondicsért életrajz, s néhány semmitmondó, ál-

talános jelzővel való „méltatás” után végre igazi költőnek ihletett és kongeniális behatolása Vörösmarty lelkivilágának és művészetének szellemébe. Babits joggal olvassa fejére a magyarságnak, hogy nem ismeri Vörösmartyját, és joggal érzi az új világot fölfedezőnek öntudatát. Ahogy ő beleélte magát Vörösmartyba, ahogy tájékozódik e nagy lélek világában, ahogy megállapítja sorsának döntő fordulatait és élete fő korszakainak jellegét, ahogy látja a művészetét létrehozó és alakító erőket, ahogy átérzi formáinak minden vonalát, színét és árnyalatát, úgy senki őelőtte vagy manapság. Valósággal meglepi az embert a kongenialitásnak, a más szellemét megértő, megvilágító és megelevenítő képességnek ez a foka. A legnemesebb és legtermékenyebb fajtája ez a „beleolvasásnak”. Ez már azután hozzátapadhat, és fog is, és kell is, Vörösmarty művéhez, s vele együtt fog tovább élni, új értelmet, színt és zamatot adva neki. Aki ezeket a tanulmányokat olvassa, többé nem fogja Vörösmartyt anélkül olvashatni, hogy öntudatlanul is ne lássa, vagy ne keresse benne azt, amit Babits belelátott. Még azoknak a sorsoknak is más már a súlya és jelentősége, amelyeket Babits idézett. Ezért hálásnak kell lennie iránta mindenkinek, aki a magyar költészetet s különösen Vörösmartyt szereti.

Az ember, aki hálás természetű, alig várja, hogy érzését kifejezhesse. Azért szoltunk mi is először Babits könyvének azon fejezeteiről, amelyek különben nem az elsők a könyvben. Megelőzi őket a *Magyar irodalom* című tanulmány, melynek nagy erőssége a probléma fölvetése: a magyar irodalmat vizsgálni a világirodalmi jelentőség szempontjából, és nagy gyöngesége a probléma megoldására alkalmazott módszer: a Taine-féle³ elmélet módszere. Amilyen kellemes meglepetés, hogy valaki végre hozzányúlt e fontos kérdéshez, s amilyen kitűnően sikerült a probléma beállítása és sokat ígér a mellékletekinteteket és oktan érzékenységeket félretevő objektívítás, olyan kellemetlen és leforrázó meglepetés a Taine-féle módszerrel való babrálás, melyről azt hittük, hogy Európában már a csírája is kiveszett. Hiába, úgy látszik, a legnyugatibb és legműveltebb magyaron is, amilyen Babits, kiütözik a keleti jelleg, nyugaton ad acta tett elméleteknek és módszereknek csodálatos konzerválása és komoly fölhasználása; ebben a tekintetben úgy látszik, rokon az egyszerű olvasó, aki harminc év előtt divatos francia regények otthon ismeretlen szerzőiért lelkesedik, s a művelt szellemű és emelkedett gondolkodású író, aki filozófia és világosságot adni képes filozófia gyanánt kezeli azt, ami komikus karikatúrája minden filozófiának és szomorú okmánya a modern idők filozófiai tehetetlenségének. Azt hittük, hogy már csak a Balkánon vagy Amerikában akadnak Taine-nek hívei, vagy, természetesen, Magyarországon, de nem Babits-fajsúlyú és értékű emberek. Fölmentve érezzük magunkat a magyarság taine-i alapon való analízisének revíziója alul, amely analízis lehet igaz is, nem is, de hiszen olyan egyre megy és oly érdektelen. Ami viszont a probléma beállítást s a taine-i módszertől függetlenül tett megállapításokat illeti – mert amikor igazságokat mond Babits, akkor ő is teljesen Taine-mentes, sőt olykor, anélkül hogy észrevenné, Taine-ellenes –, azokban e sorok írója teljesen egyetért vele.

ENYVVÁRI JENŐ: PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

(Megjelent a „Kultúra és tudomány” című vállalatban, a Franklin Társulat kiadásában)

Különös nyomatékcal hívjuk fel olvasóink figyelmét erre a valóban hézagpótló könyvecskére, mely most hagyta el a sajtót. Régóta hiányát érezte már mindenki, szakember és laikus egyaránt, olyan magyar nyelvű kézikönyvnek, amely a filozófiai fogalmak és kifejezések terén pontos és szabatos meghatározások segítségével rendet teremtsen. A magyar filozófiai nyelv még igen ingadozó és bizonytalan, ami csak természetes, mikor maga filozófiai irodalmunk oly fejletlen. Egyes kifejezéseit kényre-kedvre használják más és más értelemben az írók, akik pedig lelkiismeretesen szabatosságra törekcsenek, ugyancsak meg vannak akadva néha, amikor a fogalmuknak megfelelő egyértelmű, pontos kifejezést keresik; amiből azután az olvasónak még nagyobb fokú bizonytalanságérzése származik afelől, hogy az illető kifejezést milyen fogalommal azonosítsa. Ha fejlett filozófiai kultúrájú népek, melyeknél a filozófiai kifejezések értelme már megállapodott s átment a köztudatba, szükségét érezték mégis filozófiai szótáraknak, s ilyeneket csakugyan létrehozta, fokozottan szüksége van a mi kultúránknak ilyen segédeszközre, melynek hivatása nálunk nemcsak a felvilágosítás és tájékoztatás, hanem a határozott és biztos állásfoglalás az egyes kifejezések használata és értelme tekintetében. Ennek a kettős, fölöttébb nehéz feladatnak, mely a filozófiai tájékozottság mellett kiváló nyelvrézéket és határozottságot feltételez, kitűnően felel meg a filozófiai munkásságáról különben is jó nevet kivívott szerző könyve. Röviden, de világosan, tudományosan, de közérthetően megmagyaráz minden olyan fogalmat, melyekkel az olvasó a bölcséleti irodalom különböző ágaiban találkozik, vagy amelyeknek a közhasználatban is több-kevesebb filozófiai tartalmuk van. A szerző, mint maga mondja előszavában, nem annyira a szakemberek számára írta könyvét, mint inkább azok számára, kik hajlamból vagy érdeklődésből kedvet éreznek filozófiai kérdésekkel való foglalkozáshoz. Ilyenek pedig, hál' Istennek, ma már nálunk is egyre növekvő számban akadnak, de maga ez az ügyes és okosan megszerkesztett könyv is, hisszük, szaporítani fogja számukat. Mert sok olyan akadályt hárít el az érdeklődő útjából, amely esetleg kedvét szeghetné. Főntebb említett földadatai mellett pedig talán ez a legnagyobb kulturális hivatása ennek a kis könyvecskének.

A REFORMÁTUS TEMPLOM REFORMJA

I.

*Ecclesia semper reformari debet.*¹

A Kálvin téri templom régóta vajúdó sorsa újra időszerűvé teszi a református templom problémáját általában. Imminens-e² a templom építésének ténye vagy nem, egyelőre mellékes; maga a kérdés olyan, amivel jó eleve foglalkozni kell. Máról holnapra nem lehet elintézni. Nem mintha komplikált volna. Ellenkezőleg, igen egyszerű. S éppen ez benne a nehézség. Az egyszerű, világos, egyértelmű, csak egy-

képpen megoldható építési vagy művészi feladatok találnak legnehezebben megértésre ma, a zürzavar és dilettantizmus idején. Nem csoda tehát, ha a sok tervezgetés és hozzászólás között még csak távolról sem érintette valamelyik – legalább tudtommal – a dolognak lényegét, azt, ami nélkül templomépítésre még csak gondolni sem volna szabad, az *unum necessariumot*,³ amivel az egész templom léte áll vagy bukik.

S hogy nem vehetők ki e kíméletlenül hangzó ítélet alól maguk az építések sem, az csak természetes. Sőt éppen ők, akik mint „szakemberek” formálnak jogot a kérdésben való döntéshez, kategorikus kijelentésekkel és kész papiros tervekkel állanak elő, mielőtt a feladat igazi mivoltát mérlegelték volna. De az is kérdéses, vajon önmaguktól mérlegelték-e, vajon *mai* építések, a templomépítés eleven kultúrájának teljesen híjával lévő korban, egyáltalán ráeszmélhetnek-e önmaguktól arra, hogy miről is van szó. A magam részéről ebben az irányban vagyok a legszeptikusabb. Viszont, ha elvitatom tőlük a szóban lévő téren való kompetenciát, elegendő mentséget találok számukra a korban. Az építészet mindig annak a foknak jelzője és kifejezője, amelyekkel valamelyik kor önnön szellemi vagy anyagi szükségleteit tudatossá teszi. Előbb a megrendelőnek, akár állam, egyház vagy magánember az illető, kell tudnia, hogy mit kíván, s csak azután bízhatja a véghezvitelt az építőre.

De vajon tudja-e? Ez a kérdés, amilyen együgyűnek látszik, valósággal sérteztetésbe mehetne, ha nem ma vetődne fel. De amikor állam, egyház, város, magánosok úgy formulázzák óhajaikat, hogy az építész által azok alapján nyújtott megoldás nem felel meg a célnak; amikor milliók árán épült olyan múzeumunk, ami mindennek (különösen közfürdőnek) való, csak éppen múzeumnak nem, amelyekben mindent el lehetne helyezni, csak éppen képeket és szobrokat nem, amikor olyan templom épült, amelyikben mindent lehetne csinálni, csak éppen prédikálni nem, olyan iskola, amelyikből alig várják, hogy kiköltözhessenek, olyan házak, amelyek nagyszerű „stílusos” frontot mutatnak az utca felé, bent pedig megkeserítik az ember életét – akkor az ilyen együgyűnek látszó kérdés fölvetése a legnagyobb mértékben jogosult. És szükséges és sürgős, mert már mindenről beszéltek, csak éppen erről nem.

Miről beszéltek eddig? Hát elsősorban a Kálvin tér „rendezéséről”, mintha ezt a teret egyáltalán „rendezni” kellene (Pest legszebb tere), vagy ha már éppen változtatni kell rajta bizonyos fokig, ez valami nagyon fogas és fejtörő probléma volna; azután arról, hogy legyenek-e mellékutcák a templom s a többi épületek között, vagy ne legyenek; hány emeletes bérházat építsen az egyház, s annak segítségével miképp rentálódjék az építésbe fektetett tőke stb. stb. S ha végül a templomra került a sor: milyen szögben álljon a térhez, el ne vesszen a környezetében, méltó legyen a főváros és különösen a Kálvin tér „nagyszerű fejlődéséhez”, „díszes” legyen, „művészi legyen” stb.

De hogy *református* legyen, hogy *kálvinista* templom legyen, erről nem esett szó eddig. Ez, úgy látszik, magától értetődik. Mi más is lehetne az a templom, amit a kálvinista egyház épített, s amelybe kálvinisták járnak, mint kálvinista? A dolog egyszerű. Az egyház azt mondja az építésznek: építs nekem ekkora területen ennyi pénzért olyan templomot, amelybe ennyi és ennyi ember fér el. S az építész felépíti. És kész a kálvinista templom. Mert templom az – templom, akármilyen felekezettű. Legfőljebb, hogy az egyikben vannak szobrok és képek, a másokban nincsenek.

Hiszen eddig is így volt. És ami jó volt eddig, jó lesz ezután is. Csináljuk csak úgy, ahogy eddig csináltuk. És legföljebb még a „stílust” kell megbeszélni: román, gótikus, renaissance, barokk vagy rokokó? Az építész tanult ember, ő olyan stílusban szállítja a templomot, amilyenben parancsolják. Az ilyesmit, ha kell, szavazattal is el lehet dönteni. Elvégre ezek mind jó stílusok, mind „klasszikusok” és „történetiek”, s ha a választás az egyikre esik, nem a másikra, abból sem lehet baj, amikor egyik stílus éppen olyan jó, mint a másik.

Nemcsak a közömbösek gondolkodnak így, akiknek minden mindegy. Ez az okoskodás az alapja annak az igen jószándékú és buzgó lélektől sugallt cikknek is, amelyet *Gonda Béla* úr írt e kérdésről e lapok hasábjain (18. szám, 1917 május 6). Bocsnátot kérek, ha – a sértés vagy kicsinyítés szándéka nélkül – határozottan szembe helyezkedem az ő álláspontjával. *Gonda* úr még azt is kimondja, hogy „különös súlyt kíván arra fektetni, hogy a tervek elkészítésével a klasszikus stílusok mesterei (*Hauszmann, Pecz, Schulek*⁴), vagy azok szellemi örököseinek valamelyike bizassék meg”.

Hagyjuk egyelőre „a klasszikus stílusok mestereit”, nézzük előbb magukat a stílusokat. Mi hozta ezeket létre? Egy-egy új, nagy és parancsoló *szükséglet*, amely a *római egyház* történetében fölmerült. Ez fejlesztette ki, a vallási rítus fejlődésével, az őskeresztény bazilikát, utána az egyház hatalmának emelkedésével párhuzamosan a román stílust, a skolasztika, a laikus vallásosság föllendülése és a prédikáló szerzetesek idején a gótikát, az egyházi szellemnek klasszikus kultúrával való szaturálódása⁵ idején a renaissance stílust, az ellenreformáció és a jezsuita prédikálás igényeinek megfelelően a barokkot és így tovább. Mindez megoldható akár melyik műtörténeti kézikönyvben, azért nem vesztegetem rá a szót. Elég az hozzá, hogy ezek a stílusok mindig szükségletekkel születtek meg és azokkal múltak el, mert az új szükségletek egyúttal új formákat is hoztak létre. Bizonyos *szellem* hozta létre őket, amelytől elválasztani, amely nélkül megérteni nem lehet őket. Nem gyökértelen, váltogatható, önkényesen kitalált produktumok ezek. Olyan gyümölcsök ezek, amelyek csak bizonyos fán és bizonyos korban teremnek, s aki a gyümölcshöz nyúl, annak a fát is akceptálnia kell.

Ha a kálvinizmus meg tudna egyezni ezekkel a stílusokkal, ha saját szellemének kifejezését és önnön céljának eszközeit láthatná bennük, akkor meg tudna egyezni a stílusokat létrehozó szellemmel is, és akkor a kálvinizmus – sohasem jött volna létre. Vagy miután létrejött, visszatért volna oda, ahonnan kivált. De létrejött és nem tért vissza. S aki nem látja az örök és áthidalhatatlan ellentétet a kálvinizmus szelleme s e stílusok és a mögöttük lévő szellem között, annak vagy a kálvinizmusról, vagy emezekről nincs sejtelme, vagy nem veszi komolyan egyiket sem, vagy nem akarja látni a különbséget. A művészetek s a stílusok nem ruhák, nem kosztümök, amiket akárki magára vehet, mint valami álarcosbálra. Aki valamely stílust magáévá tesz, annak a szellemet is magáévá kell tennie, amely azt létrehozta. Melyik szellem kell tehát? A bazilikáé, a románé, a gótikáé, a renaissance-é, vagy a jezsuita barokké? Az a stílus, amely mögül hiányzik az őt létrehozó szellem, hazudik. Az ilyen hazug „művészeti” produktum pedig *gyakorlati céljának* sem felelhet meg, mert szerkezete és formavilága más szükségleteket elégített ki, mint amire fel akarják használni.

Vagy vagy. Itt nem lehet megalkudni. Aki az egyiket átveszi, annak a másikat is át kell vennie.

Hogy általános szokássá vált a történeti stílusok lelketlen és értelmetlen átvétele s az idegen ruhában való hivalkodás, hogy az állam előljár e téren, s a magánosok vakon követik, az az ő dolguk. Megvan ennek a maga oka, s ez az ok nem erkölcsös. De ha valakinek, úgy az egyháznak tudnia kell, hogy az idegen stílusokban való parádézás – humbug. S az egyháznak nem szabad túrnie, hogy egyik legfőbb szervét és legfőbb megnyilatkozási formáját a hazugság szelleme hassa át. Az egyházat mindennél jobban kötelezi a maga etikája – s ez az etika nem garasos filiszter-morál, vagy állami kompromisszumos morál. Ha az egyház az igazságot akarja hirdetni és jelképezni államban és társadalomban, akkor minden részében igaznak kell lennie – kétértelműségek, megalkuvások nélkül.

Nem is szólva arról, hogy tisztán művészi szempontból – a művészet etikájának szempontjából – mekkora erkölcstelenség az az eklekticizmus, amely a maga szellemi impotenciájában mások becsületes és nemes alkotásait a hazugságnak fundálására használja föl. Erről külön fejezetet kellene írni.

Valamely stílus csak akkor felelne meg a kálvinista templom követelményének, ha az – kálvinista stílus volna. Ilyen pedig nincs, és nem volt.

II.

De most feleljünk arra a kérdésre: Nem is lehetett volna és nem is lehetne kálvinista stílus?

A hollandi kálvinisták nagyszerű vezére, *Kuyper*, magyarul is megjelent könyvében (*A kálvinizmus lényege*) határozottan felel erre a kérdésre, és válasza úgy hangzik: nem. Miért? Mert a kálvinizmus tisztán szellemi vallás, menten minden érzéki szimbólumtól, s ezért „a kálvinizmusnak... a maga magasabb rendű alapelve folytán *nem volt szabad* ... saját külön művészi stílust kifejlesztenie.” „Ha ezt tette volna, alacsonyabb álláspontra süllyedt volna vissza.” Ti.: a szellemiből érzékire. Csorbítja-e tehát a kálvinizmus értékét az, hogy nem volt képes vagy nem akart új művészeti stílust létrehozni? Ellenkezőleg, „valamely saját külön művészeti stílus hiánya nem a kálvinizmus ellen, hanem egyenesen annak magasabb fejlődési fokozata mellett szól”. Látnivaló, hogy ez törőlmetszett hegelizmus. De ez nem volna baj.

Csak hogy – a kálvinizmus e magasabb rendű szellemiségének tudatában tényleg felülemelkedett-e a művészet, mellőzte-e azt? Ha az ideológiából kilépünk a valóságba, azt látjuk, hogy: nem. A kálvinizmus átvette a művészetet történeti elődjétől először passzíve, azután aktíve. Passzíve akkor, amikor a reformáció kezdetén, nem lévén saját templomai, elfoglalta a reformált területek azelőtt katolikus templomait; aktíve akkor, amikor maga is épített és épít mindmáig az elfoglalt templomok mintájára és stílusában új templomokat. Bármennyire egyéni kedvem szerint való lehet az a gondolatjárás, mely nem áll meg felületesen valamely hiánynak látszó egyoldalúságnál, hanem a dolog mélyére hatolva, tagadás nélkül vállalni meri nyílt és bátor paradoxonnal, bármennyire hízelelget nekem mint kálvinistának, magasabb rendű szellemiségem illetén hangoztatása, az adott esetben a valóság cáfolatát

vagyok kénytelen szembehelyezni vele. S a valóság ez: a kálvinizmus mindig élt, s ma is él a művészettel, tehát, ha elvben igen, a gyakorlatban nem emelkedett föléje. S a Kuyper paradoxonjából mindössze az igazság marad meg: a kálvinizmus, amely megtartotta és fölhasználta, maga nem teremtett művészetet.

Igy már nagyon másként fest a dolog. Annyira másként, hogy olyan dilemma szökik ki belőle, amelyre Kuyper, úgy látszik, nem gondolt, s amelyet a legszellemesebb paradoxonnal vagy rabulisztikával⁶ sem lehet kettévágni. A dilemma ez: ha a kálvinizmus annyira szellemi, hogy nem kell neki művészet, miért tartotta meg mégis; viszont, ha szellemisége nem zárta ki a művészetet, miért nem teremtett maga is?

Ebből a dilemmából csak történeti vizsgálattal lehet úgy-ahogy kilábalni. Akármennyi mentő körülmény felhozásával, s akármilyen kedvezően záruljon is ez a vizsgálat, egy momentum, amely természetfölötti s így történeti kritikával fel nem oldható, végül mégiscsak hátramarad, s ez éppen a kálvinizmus el nem vitatható szellemisége. Nos, ebből a szellemiségből két következmény folyik, mint ahogy a dilemmának is két oldala volt. Az egyik negatív és így hangzik: a kálvinizmusnak mellőznie kellett volna a régi művészetet. A másik pozitív, így hangzik: a kálvinizmus, ha már építenie kellett, épített volna „stílus” nélkül. S amely nap stílus nélkül épít, megszületik a kálvinista stílus.

Mert a baj nem az volt, hogy a kálvinizmus nem teremtett új művészetet, hanem az, hogy megtartotta a régit. Mi baj származhatik a művészet hiányából arra a vallásra, amely szellemiségénél fogva fölülemelkedett a művészetten? Viszont, ha a kálvinizmus, szakítva a katolikus templom hagyományával, amely saját céljainak úgysem felelt meg, szakítva a művészettel, amely fölött valónak érezte magát, egyszerűen épített volna olyan helyiségeket, amelyek a saját istentiszteleti céljainak teljesen és tökéletesen megfelelnek, észrevétlenül és magától megszületett és kifejlődött volna az a templomtípus, mely egyfelől célszerű lett volna, másfelől pedig művészi, mert minden épület, amely a maga céljának tökéletesen megfelel és célszerűségét világosan ki tudja fejezni, a művészetnek csíráját hordja magában. Az építészet mindig *belülről*, az épület lelkéből fejlődött, nem pedig kívülről, külső formák, díszek, „stílárís” elemek hozzáadásából.

A kálvinizmus átvett, fölhasznált és épített olyan templomokat, amelyek tőle idegen céloknak feleltek meg. A századok alatt meggyökerezett gyakorlat végső eredményeképpen a *kálvinista ember ma már más templomot el sem tud képzelni, mint katolikust.*

*

Ezzel célhoz értünk. Amit a kálvinizmus eddig elmulasztott, végre meg kell kezdenie. Ma könnyebb, mint valaha, mert ma azok a stílusok, amelyek hajdan eleve nem éltek körülötte, s befolyásuk alól szinte lehetetlen volt kivonnia magát, a múltéi, a történeleméi; függetlenek vagyunk tőlük. Tisztán rajtunk múlik tehát, hogy valahányszor új templom építésére kerül a sor, melyik kérdést vetjük fel. Azt-e, hogy milyen stílusban építsük, vagy azt, hogy milyennek kell lennie a kálvinista templomnak? A szabad választásnak és elhatározásnak ez a lehetősége immár megszásszorozza a felelősséget az intézők vállán minden új templom építésének alkalmából.

Ez az erkölcsi felelősség pedig egyenesen mérhetetlenné növekszik, amikor a fővárosban emelendő templomról van szó. Mert ez a templom okvetlenül mintául fog szolgálni sok másnak, s így kiszámíthatatlan következményekkel jár megoldásának minémúsége.

A mondottak után nem nehéz rámutatni, hogy ez a megoldás csak egyféle lehet. Építhetnek itt olyan templomot, hogy a világ csodájára jár, építheti azt maga Iktinos vagy Michelangelo, a „klasszikus stílusoknak” ezek a született mesterei, ha nem felel meg hivatásának, speciális kálvinista hivatásának, nem értünk vele célt, és kezddhetjük a dolgot előlről. Ne „jelképezzen” az a templom semmit, ne „jelképezze” még a „modern kálvinista szellemet” se, ne akarjon „a budapesti kálvinista egyház, sőt az egész magyar kálvinistaság szimbóluma” lenni (újból bocsánatot kell kérnem Gonda úrtól, amiért vele polemizálok), hanem mindenekelőtt legyen *igehirdetésre alkalmas helyiség*, amelybe ahány ember belefér, mind egyformán jól hallja a pap szavát. Ha ilyen lesz, jobban, becsületesebben és művészebben fog az „jelképezni”, mint gondolnók.

A kálvinista templomnak nem lehet célja olyannak lennie, hogy „aki oda belép, szinte önkénytelenül érezze lelkének szárnyalását, mely közelebb viszi őt Istenéhez”. Az ilyen hatást csak külső eszközökkel lehet elérni. A kálvinizmusnak épp az adott és az ad létjogosultságot, hogy ezekről az eszközökről lemondott. Ha megtartja őket, mi marad meg benne a sajátja? A kálvinista templomnak egyetlen tartalma van s ez: az Ige. Az igének kell benne testet öltenie, nem pedig a kálvinistaság „presztizsének” – ezt a presztizst is csak az ige adhatja meg.

Ha csak művészet kell, művészi temploma van a kálvinistaságnak Pesten: a Kálvin téri templom. Ennél különbet művészi tekintetben nem fognak építeni. Ha csak művészet kell, tessék ezt megtartani. És ne tessék attól félni, hogy szégyent fog vallani a főváros vagy a Kálvin tér „nagyszerű művészi fejlődésében”. Ettől a „nagyszerű fejlődéstől” különben is mentsen meg minden jótét lelket az Isten. És ne tessék attól félni, hogy el fog törpülni, el fog tűnni a körötte támadó hatalmas épületek között. Minél hatalmasabb monstrumokat fognak köréje építeni, annál jobban ki fog tűnni és érvényesülni annak az ócska templomnak a szépsége. Művészi szempontból hát csak az vesse le róla az első követ, aki különbet tud a helyére tenni. Azonban kálvinista temploma nincs Pesten a kálvinistaságnak. Sem ez, sem a budai, sem a fásori. Protestáns templom is csak egy van igazi a fővárosban: a Deák téri.

Annak kell tehát építenie az új templomot, aki nem a „történeti stílusokban mester”, hanem aki megérti azt az *abszolút újat*, amire itt szükség van. Aki nemcsak azt tudja a kálvinista templomról, hogy az a képek és szobrok hiányával különbözik a katolikus templomtól, aki nemcsak azt tudja a fővárosban építendő templomról, hogy annak toronyra semmi szüksége, hanem aki meg tudja oldani a tökéletes igehirdetésnek elsősorban technikai és konstruktív problémáját; aki meg tudja oldani a szószerű és az Úrasztala elhelyezésének problémáját, hogy a pap közvetlenül, elválasztó üres térség nélkül lehessen a hívei között, de azért az asztalnak is meglegyen a maga helye; s azt a többi problémát, amelyekre immár nem terjeszkedhetem ki. Hogy van-e ilyen építészünk, nem tudom, és nem az én feladatom keresni. Mielőtt azonban ő tisztában lehetne a problémájával, tisztában kell lenniök vele a megbízóknak.

Ezek a sorok mindössze ezt akarják hangsúlyozni. A gyakorlati megoldás módzatainak kitervelése nem az én dolgom. Abban teljesen igazat adok Gonda úrnak, hogy az ankétekben, kommissziókban, memorandumokban nem bízik. A római egyházban hajdan könnyebben ment a dolog: egy ember, a pápa vagy a püspök adta a megbízást, s az építő könnyen megérthette, hogy megbízója mit akar. Bizottságok szándéka nem ilyen könnyen érthető. Egy azonban bizonyos: a jó szándék ide nem elég. Mert nemcsak a pokol, hanem, ami még rosszabb, a dilettantizmus útja is jó szándékkal van kövezve.

E kritikai és polemizáló megjegyzések után, ha majd olyan konkrét terv alakul ki, amelyhez hozzá lehet szólni, leszek bátor azokat a pozitív szempontokat is kifejteni, amelyeknek érvényesülését a kálvinista templom megépítésében szükségesnek tartom. A hosszú, de talán nem hiábavaló bevezetés után erre már alig jutott hely. Egyelőre elég, ha a kérdés velejét a perifériákról, ahol lappangott, sikerült a középpontba állítanom s mindazok figyelmét felhívnom rá, akik úgy érzik, hogy „zelus domus tuae devoravit me”.⁷

[KÖNYVEK KÖNYVE]

Nehezen tudok kérdésre felelni, nagyon hosszú listát kellene ide írnom azokról a művekről, amelyek „állandó és visszatérő” olvasmányaim. Mert nemcsak az a baj, hogy nyolc nyelven olvasok, hanem különösen az, hogy ma már jóformán minden olvasmányom „állandó és visszatérő”. Mert igaz ugyan, hogy közben olvasok egy-egy új dolgot, legtöbbször azonban mégis olyat, amit már ismerek. Ezeket aztán aszerint veszem elő, hogy mikor milyen a hangulatom és kedvem. Lehetetlen fölsorolni őket, mert van köztük mindenfajta írásmű, kezdve a *Mahabharatá*-tól, vagy a *Bibliá*-tól a legújabb magyar vagy idegen írókig. Mégis az életem egyik vagy másik szakában egyik vagy másik fajta írásmű vonz jobban, az illetőt aztán kéznél tartom az asztalaimon, subládon, székeken, szóval mindenfelé. Mindössze tehát arról számolhatok be, hogy jelen pillanatban milyen könyvek hevernek körülöttem. Hát itt van elsősorban *Dante*, akit tíznél több esztendő óta olvasok állandóan, már nem is olvasom, hanem tudom; aztán itt van *Homéros* és a *Biblia*, a különösen szívemhez nőtt *Chanson de Roland*, régi francia fabliau-k, *Aischylos* és *Shakespeare*, *Plotinos*, *San Juan de la Cruz*, *Chaucer*, *Herrick*, *Shelley* (épp most olvastam el *Medwin Shelley* életrajzát), *Keats*, *Byron*, *Coleridge*, a két *Browning*, *Swinburne*, *Meredith*, *Goethe*, a magyarok közül *Vörösmarty* és *Arany*, szóval nagy összevisszaság korok, írók és könyvek tekintetében. Lehet, hogy néhány hét alatt megváltozik a helyzet, némelyek visszakérülnek a polcra s mások kerülnek helyükbe. De az összevisszaság azért megmarad. Az élet is összevisszaság: minden nap van az embernek oka, hogy az egyik íróval együtt örüljön s a másikkal együtt szomorkodjék.

Hogy mi tett mélyebb hatást reám mostanában? Talán *Meredith* bűbájos *The adventures of Harry Richmond*-ja; a *Tragic comedians*-t épp most olvasom, erről hát csak annyit mondhatok, hogy nagyon érdekel.

Ezekén kívül természetesen vannak olyan olvasmányaim, amelyekhez egy-egy speciális kérdéssel való foglalkozásom közben nyúlok. Ez már munka. Még kevés-

bé számolhatok be róluk, mint az előzőkről. Csak annyit mondhatok, hogy évek óta leginkább középkori írók művei, vagy a középkorra vonatkozó újabb művek: nevezetesen *Dante* korának és a róla szóló irodalomnak művei.

RAVASZ LÁSZLÓ: LÁTÁSOK KÖNYVE

(Beszédek, elmélkedések, „Az Út” könyvtára, I. kötet. „Az Út” kiadása, Kolozsvár)

Megvallom, némi aggodalommal vettem kézbe Ravasz László könyvét. Nem azért, mert beszédek gyűjteménye, s bizonyos alkalmakra készült beszédek értéke kötetbe nyomtatva mindig problematikus. Hanem azért, mert az ő beszédei, mert az ő élő előadása legkisebb árnyalatának, melegének, a szív legfinomabb rezdüléseit magán hordó hanglejtésének hiánya fájdalmasan érintett volna. Lehetetlen, gondoltam, hogy az írás megéreztesse velem azt a rendkívüli melegséget, amely az ő élő szaváé, és azt a spontaneitást, amellyel belőle a gondolatok fakadnak a pillanat hatása alatt. Mert rám Ravasznak minden beszéde azt a benyomást tette, hogy ott, a pódiumon, abban a pillanatban született meg, amikor elmondta, s még most is, amikor ezeket a beszédeket nyomtatásban látom, s ráismerek az egyes gondolatokra, sőt az egyes mondatokra és szavakra, azt hiszem, utólag írta le őket, vagy valaki gyorsírással jegyezte le, mialatt ő komponált és beszélt a pódiumon. De amint olvasni kezdtem, nyomban elmúlt az aggályom, mert a sorok mögött egyszerre megjelent előttem az alakja, s a mondatokat nem én olvastam, hanem ő mondta el, azokkal az árnyalatokkal, azzal a melegséggel és azzal a hanglejtéssel, amelyre féltékeny voltam. Ezek az írások megmaradtak élő beszédnek, és megmaradt az összefüggésük az élő előadóval. A legnagyobb művészet az, amely minden szóhoz a legtöbb és legtávolabbi asszociációt tudja fűzni; de a legközvetlenebb művészet az, amelyben minden szó az írónak vagy beszélőnek egész lelkével asszociálódik, s azt, mint valami csodálatosan rezgő meleg fluidumot sugározza maga körül. Ez a bensőség és közvetlenség fogja meg az embert először a könyve olvasása közben, mint ahogy élő hangjának bensősége és közvetlensége bizonyára megfogja a terem legtávolabbi zugában szorongó hallgatót, aki esetleg csak egy-egy odaverődő szóból sejti, hogy miről is van szó. Vannak ilyen hangok és azért ilyenek, mert a lélekből fakadnak, nem a torokból; és van a leírt szavaknak is ilyen bensőséges és közvetlen csengése, ami az író egy szeriben megkülönbözteti mindenki másától. Ez az író legsajátosabb, legnehezebben definiálható tulajdonsága.

És ne tessék azt mondani, hogy ezek külsőségek. Ahogy az igazi művésznél nincsen külön a technika és külön a művészet, úgy nincs külön az igazi írónál vagy szónoknál a szó és a gondolat. S ha már a stílus az ember, akkor az, amiről itt szó van, még inkább „az ember”, mert több a stílusnál: a gondolatnak nemcsak előadása, hanem kvalitása is. Csak ezeket a gondolatokat lehet így, és csak így lehet ezeket a gondolatokat előadni. Az előadás a gondolatokban és a gondolatok a világnézetben gyökereznek: minden szó, minden szónak helyzeti energiája, színe és csengése végeredményben a világnézettel függ össze. S a világnézet formálja az embert s magát az előadás formáját is. Azért az előadás formájában megtalálod a világnézetet.

S mi ez a világnézet? Éppen az, hogy a világnézet, tehát a szellemi principium, a döntő az ember mivoltára, sorsára és megnyilatkozására. A világnézetről való ez a világnézet – hogy így nevezzük – Ravasznak legmélyebb gondolata, az, ami a többi mind determinálja. „Nem vitatkozunk azokkal – mondja mindjárt könyve elején –, akik a világnézet jellemző vonásait a pszichológiai alkat mivoltából magyarázzák, bár velük szemben állítjuk, hogy a legtöbb egyéni jellemvonás sokkal inkább következik a világfelfogás alapvonásaiból, mint megfordítva. A gondolat erősebb, mint az ember, s inkább végzete az embernek a gondolat, mint a gondolatnak az ember.” Ez a gondolat filozófiai szisztéma alkotására képes, sőt azt mondhatjuk, eddig minden igazán filozófiai szisztémát ez a gondolat hozott létre valamilyen alakjában. Hogy Ravasznál e gondolat mögött megvan-e vagy készül-e a filozófiai szisztéma, nem tudjuk. Elvégre Ravasz inkább a gyakorlati szellemi munka embere, mint a tiszta elméleté: ezért nem is fontos, hogy minden tagjában kész elmélete legyen. Neki csakúgy, mint a művésznak elég, de viszont elengedhetetlen a világnézet – szisztematikus kiépítés nélkül –, az, amely akár egyetlen mondatban tömören és világosan kifejezhető. Úgyis megnyilatkozik az magától, és döntően érvényesül minden gondolatában és szavában. Viszont örülünk neki, hogy ily bátran és határozottan definiálta ma, amikor még annyian járnak az olcsó és eredményre, különösen filozófiai és tudományos eredményre sohasem vezető pszichologizálás útját, s amikor még olyan jeles tehetségű és nagy kultúrájú emberek is, mint Babits és Schöppflin, még mindig pszichologizálással vélik az irodalom nagy kérdéseit megoldhatni.

Ennek a nagy és – sajnos – nálunk még annyira új és idegen gondolatnak jelentősége mellett eltekinthetünk attól a néhány, a mélyebb vizsgálat előtt nem egészen helytálló ítélettől, amely a könyvben itt-ott előfordul, és szinte elkerülhetetlen rövidebb lélegzetű tanulmányokban vagy éppen előadásokban, ahol az előadónak néha nagyon is kevés szóval kell nagyon is sokat mondania. Így megokolhatatlannak tartjuk azt az első pillanatra tetszetős párhuzamosságot, amelyet Ravasz Kálvin és Kant etikája között megállapít (12. o.), és a gyors összefoglalás rovására írjuk az olyan kijelentést, amely a „középkori teológiában a rendszerbe öntött hitetlenséget” (58. o.) deklarálja, mert Ravasz bizonyára éppoly jól tudja, mint akármely más, hogy a középkori teológia már terjedelmére is túlságosan nagy ahhoz, hogy egy-két szóval jellemezni lehetne, az a korszaka pedig, amely Dante előtt mintegy 150 esztendővel kezdődik s tart az ő haláláig, az emberi gondolatnak is csakúgy, mint a művészetnek (gótika) egyik legnagyobb korszaka a görögök óta. Bizonyára lesznek, akik a Kálvin-Servet ügyszóhoz való állásfoglalását (18. o.) is ide fogják sorolni. Mi viszont éppen ebben látjuk világnézetének legvégső, férfias következményét: s e világnézet következményének látjuk azt is, hogy meggyőződését ily határozottan kimondja. A Nietzsche-féle gondolat, hogy a „nagy emberek tévedései többet érnek a kis emberek igazságainál”, Ravasznál történeti, tragikus étellel telítve és felmagasztosulva jelenik meg.

De a világnézete következményének tartjuk nemcsak gondolatai formáját és kvalitását, amit eddig jeleztünk, hanem sokaságát is. Annak a világnézetnek értéke már itt demonstrálódik: a termékenységében. És elvégre minden szellemi állásfoglalásnak ez a végső kritériuma. Az életnek jóformán minden jelensége előtt megáll, és mindenikről elmondja a maga mély, fájdalmas vagy derűs tapasztalatokban kiér-

lelt gondolatait: mert a világnézet mindenikhez megadja a kellő, gondolattermelő szempontot. Világnézet nélküli embereknek csak ötleteik vannak, a világnézet viszont minden tapasztalatot és élményt gondolattá általánosít. A tapasztalatnak és élménynek ebből az ideává általánosulásából születik meg könyvének talán leg-szebb és legmélyebb fejezete *A halál életformáló erejé*-ről. A magyar bölcseledő irodalomnak kevés ehhez hasonló lapja van.

Általában a bölcsesség, az élet nagy feladatai, nagy megpróbáltatásai és bajai között rendületlen lélekkel eligazodó és férfias akaraterővel megálló életbölcesség könyve a Ravaszé. Nem kísérletezik holmi kétes értékű összeegyeztetésével a tudománynak és a teológiának: az emberi lélek számára beszél, arról, ami fontos ránézve, az „unum necessarium”¹ -ről. A magyar intelligencia, felnőttek és ifjak mindennapi olvasmánya kellene legyen ez a könyv: rendkívüli építő és nevelő erő lakik benne. És olyan irányú, amilyenre a legnagyobb szükségünk van. A magyarság vezető szellemei között kevesen vannak, akikre oly nyugodtan bízhatjuk lelki életünk irányítását, mint őreá.

Apró beszédeiről, ezekről a kis remekművekről, melyekben páratlan mestere annak, miként kell egyetlen gondolatot néhány plasztikus mondatban kifejezni, külön fejezetet kellene írni.

MÓRICZ ZSIGMOND: A FÁKLYA

(*Regény, Légrády testvérek kiadása, Budapest*)

Vannak könyvek, amelyekről azért ír az ember ismertetést, mert muszáj, mert a szerzőjüknek neve van, és mert a közönség megkívánja, hogy ilyen neves írók könyveiről beszámoljanak neki. És vannak könyvek, amelyeket az ember egyhuzamban olvas végig, mert – ellentétben azokkal, amelyek annyira megfeszítik az érdeklődést, hogy nem tudja letenni őket – minél előbb túl akar esni rajtuk, ha már egyszer belefogott. Ezek közé a kényszerből ismertetett és az unalomtól való lázas menekülésben egyfolytában végigolvasott könyvek közé tartozik Móricz Zsigmond új nagy regénye: *A fáklya*. Mert, ha nem Móricz Zsigmond írta volna, aligha írnánk róla ismertetést, de más se, és aligha olvastuk volna végig, mert nyilván – meg se jelent volna. Ha ismeretlen író ment volna ezzel a regénnyel akármelyik kiadóhoz, aligha nem szó nélkül adták volna vissza neki. Évek óta szokás a magyar kritika berkeiben, hogy amikor egy-egy újabb regényt nagyon meg akarnak dicsérni, azt mondják róla: az utolsó tíz év legjobb regénye. Ilyen „legjobb” regény van már legalább tíz, minden évre esik egy. De olyan legrosszabb regény, mint Móricz Zsigmondé, bizonyára nincs az utolsó tíz esztendőben, de bizonyára az egész magyar irodalomban sem. Mi legalább nem ismerünk, legalább azok között nem, amelyek nyomdafestéket láttak. Valóban elképzelhetetlen az unalmasságnak, bombasztikus ürességnek és, mondjuk ki a szót, dilettantizmusnak az a foka, amelyre ez a különben tehetséges író süllyedt. Tudjuk, hogy az ilyen súlyos és kemény állításokat igazolni kellene, de Isten látja lelkünket, sokkal nagyobb bennünk a regény elolvasásának kényszere fölött való bosszúság, semhogy higgadtan és nyugodtan magyarázgatni tudjuk, hogy

mért együgyű az, ami együgyű, és mért émelyítő a hamis naturalizmus, amely victor-hugói romantika hangján recseg és harsog. Elvégre a kritikus is ember, és ember-telenség azt kívánni tőle, hogy nyugalmat hazudjon, amikor legjobban szeretne... De hagyjuk ezt. Ne kövessük Móricz Zsigmondot a válogatatlan szavak ingoványára, pedig, ha valahol, itt helyén volna az „amilyen az adjon isten, olyan a fogadj isten”. Csak azokon csodálkozunk, akik fölháborodásuknak adtak kifejezést e regény egyes fejezeteinek megjelenésekor, hogy: meggyalázza a magyarságot, a népet és a középosztályt, a falut és a várost, s ami a legszörnyűbb, a magyar kálvinista papot, a magyar kultúrának ezt a küzdő és soha eléggé nem méltányolható munkását! *Ilyen* rossz regény önmagán kívül nem gyalázhat meg semmit, lehetetlen mindenkinek meg nem éreznie, hogy ami ennyire művészietlen, formátlan, idétlen, az igaz sem lehet. Az, ami művészi, az meggyőző – a Fáklyának egyetlen sora sem győz meg, mint ahogy egyetlen alakja sem válik valóságossá, láthatóvá az ember előtt a hosszú leírások, és mindenáron megjeleníteni-akarási ellenére sem. A művészet félelmes és jaj, akire a szemét és kezét ráemeli; de a tehetetlen erőlködés és a nagy szusszal fújtatás, anélkül hogy egy tapodtat menne előre a rosszul összetákoltsághoz, siralmas és nevetséges. No, az ilyen magatehetetlen „tank”-tól mégse féltsük se a magyarságot, se a kálvinista papság becsületét. Gázolni úgyse gázol el semmit: csak hadd durroгjon: akinek kedves a füle, úgyis befogja. Csak azt a drága jó papirost sajnáljuk ebben a szűk világban ...

MAGYAROK PESTEN

A szép hajdankor látványosságaiából, melyekben az üzleti élelmesség egymástól távolieső világokat merész képzelettel skatulyázott egymásba, „Konstantinápoly Ósbudában”, „Venedig in Wien”, „Lappok az állatkertben” – ma már csak egy maradt meg: a magyarok Pesten. A kiállítási különlegességek épületeiből is meghagyták azokat, amelyek szolidabban épültek, a jövődő időknek kuriózumképpen, így Vajdahunyadot a Városligetben; úgy látszik, de csak látszik, hogy a magyarok is szolidabban épültek, azért maradtak meg ebben a városban az idők viszontagságai közepette, mint ama bizonyos indiai herceg, aki erre jártában rábukkant szerelmes keleti álmai tárgyára s kedvéért ittragadt, de azért megmaradt hercegnek, indiainak és barnának, ha elefánt hátán ingó trónus és Gangesben való fürdés nélkül is. Meg kell állapítani ezt a néprajzi különlegességet: Pesten még vannak magyarok, még mindig vannak. Nemcsak a Néprajzi Múzeum szobáiban, ami nem csoda, a múzeum elvégre arra való, hogy kuriózumokat gyűjtsön, meg aztán kócból való, ami időtállóbb anyag, mint az emberhús, nagy szükség is van rájuk, mert ők mutatják be rendületlen nyugalommal a pesti és külföldi idegeneknek a magyar viseletet, a viseletért pedig meg kell őrizni az embert is, amíg a molszéjjel nem rágja – hanem élő, húsból és vérből való, enni tudó, legalábbis szerető magyarok is vannak még Magyarország fővárosában. Csak ki kell menni két széles út keresztezésére: ott az idegen arcú és szavú nyüzsgő tömeg, a lovas, a villamos és benzines kocsik törtétese közepett a bolond zürzavarban szoborszerű nyugalommal álló sisakos és fringias férfiút látsz, akiről, hacsak egy kicsit jártas vagy is a keleti etnografiában, száz lépésről is meg-

ismered, hogy magyar: férfias, kemény, a puszták perzselő napját és metsző szelét sugárzó barna ábrázata van, büszke sasorra, erős álla, öntudatosan felálló bajusza, értelmes arckifejezése, a puszták távolához szokott, mégis a közelt éberén figyelő szeme, s ha megkérded tőle, merre van a Dob utca, oly okosan magyarázza meg, hogy bizonyosan megtalálod, ha mindjárt tegnap érkezted is Tarnopolból; még szalutál is neked utána, a teljesített kötelesség tudatos méltóságával, mint a generális nyert csata után a fővezér előtt; mert ő azért van ott: hogy vigyázzon, az emberek, akikhez semmi köze, el ne tapossák egymást, hogy megmagyarázza az utcákat és szalutáljon. Ha már aztán járatosabb idegen vagy ebben a városban (mert ebben a városban mindenki idegen, akárhol, akárha benne született is, nincs is még egy ilyen idegen város a világon, s ez lenne egyetlen találó neve: az idegen város) és főlészálsz a villamos nevezetű bolond masinák valamelyikére, és megnézed, ki áll ott elül és rendületlen kitartással forgat egy fogantyút és csönget naphosszat, meglátod, az is magyar, ha esetleg másodrendű példány is az előbbihez képest. Kevésbé vagy semmiképpen előkelő utcákban, ha lábadra alkalmatosságot szabatsz, vagy cipődet talpaltatod, meglepetve figyelsz az ábrázatra, mely a háromlábú székről feléd tekint, s a vidékies ízü, kedélyes szóra, mely a csirizes tál mellől feléd röppen: nini, ez is magyar. Még tovább is van. Nemcsak a villamoson, hanem másik bolond masinán is, amelyik magától jár és gumival radirozza a belváros kényes aszfaltját, fölfedezed a magyart, ha szerencsés vagy, talán éppen valami zamatos kiszólás, hogy ne mondjam, káromkodás révén; sőt lassanként kitapasztalod, hogy ennek az idegen városnak minden utcáját magyarok seprik, s nyaranta a délidő bágyasztó hevében Budának árnyas téerein harisnyás és cepőkös székelyeket látsz aludni locsoló kocsik és szemetes szekerek mellett platánok lombja alatt. Még tovább is van, de már nem sok. Számra ugyan elég, de kasztra már csak egy. De ezeket már nem láthatod ingyen, mert hivatalokban ülnek, s különben is nehezebb már köztük eligazodni etnográfiai tekintetben. Ezek nagyrészt annyira átváltoztak már, hogy csak hosszadalmas és komplikált analízis tudja kimutatni róluk származásukat. A magyarokat Pesten kereső etnográfus számára azért – sértés szándéka nélkül legyen mondván – ezek a példányok kevesebb beccsel bírnak. Rendesen annyira elhasználtak, hogy be kell érnie embervoltuk megállapíthatásával.

A modern mese a gépről, amellyel gyerekkorunkban traktáltak, a gépről, melybe egyik oldalon beledobják az élő birkát, másikon kijön a kész tokány, megvalósult Pestben: beledobják a magyar parasztot és kijön a rendőr, a villamoskalauz, a suszter, az utcasöpő. Azaz, hogy nem jön ki, hanem ott ragad benne, ebben a szörnyű idegen gépezetben, és végzi benne a legalantasabb munkát. Minden munkának megvan a maga értéke, és rideg szemmel nézve az emberek őrzése és az utcák söprése semmivel sem alantasabb, mint a gulya őrzése vagy a marhaistálló söprése. A modern szociológus alighanem még azt is mondaná, hogy előkelőbb, és fejlődésnek nevezné a kondásnak rendőrré való előlépését. Lehet, hogy előkelőbb, de idegebb. Idegenebb és nyomorúságosabb. Nyomorúságosabb és fölemészthetőbb.

A magyar nép nem úgy kerül Pestre, mint ahogy más országok lakossága fokozatosan, közbelső állomásokon, vidéki városokon keresztül kívánczik a fővárosba: ő, ha kisiklik lába alól a talaj, megindul a faluból, tanyából, pusztáról, és meg sem áll Pestig, vagy amikor lehet, Amerikáig. Pest is csak ez reá nézve: közelebb eső,

könnyebben elérhető, de nyomorúságosabb béreket fizető Amerika. Első segély, amelynek fejében életét a kórházban szolgálja le, ahol megmentették. Akármilyen ügyes földműves vagy állattenyésztő, arató vagy gulyás volt, mit ér itt az ő tudása, tapasztalata, sajátos tehetsége? Hajítófát se. Előző generációi nem lakták meg a vidéki városokat, nem tanulták meg a városi mesterségeket, nem szokták meg a városi életet; ha odahaza első volt is valamiben, itt utolsóvá válik, mert nem tud semmi olyat, aminek hasznát vehetné. Elülről kell kezdenie az életet, olyan mesterséget tanulnia, ami hamar megtanulható, ilyen az utcasöprés, jobbik esetben a villamoskalauzság, legjobb esetben a rendőrködés vagy házmasterkedés. A faluból a fővárosba, a legprimitívebb életmódból a legkomplikáltabbba, magyar vidékről idegenbe, megszokott környezetből ismeretlenbe, a tudott mesterségből tudatlanba egyszerre, átmenet nélkül, máról holnapra: csak ekkora változást jelent számára, mikor valahol az Alföldön vagy Erdélyben vonatra ül és kiszáll Pesten, hogy ezentúl már itt éljen meg. Itt a városban már minden készen van, minden kerék forog a maga helyén a nagy gépezetben, sok lelemény, küzdelem, próbálkozás, idő és főleg a városi élet ezer szükségletének és csínjának-bínjának ismerete kell ahhoz, hogy valaki a maga módján akarjon és tudjon belekezdni valami új forgásba; a parasztnak sejtelmé sincs a városról, amint megérkezik bele, nincs egyebe a két kezénél-lábánál, amelyekkel nem tud mihez fogni; engedelmesen szolgálatába kell hogy tegye valamelyik gépezetnek, amelyik állítja őt ide vagy oda, végezteti vele ezt vagy azt, s ő, aki olyan munkát tud végezni, melynek során keze alatt az anyag értéke megtízszereződik, mint az elvetett magé, most az örökké egyforma utcasarkon áll, a meddő villamoskocsit kormányozza és a terméketlen aszfaltot tisztogatja. Ő, a született termelő és tenyésztő, nem termel és szaporít, hanem silbakol és szemetet kotor. Más országok nagy városaiban ezt a munkát nem az őstermelő végzi, hanem aki a városok lakosságából erre kiválasztódik az önálló foglalkozással megélni nem tudók tömegéből: a jobbik elem rendőrködésre, az alja utcaseprésre. Párizst párizsiak söpri, s a villamosokat párizsiak dirigálják; nálunk erős, egészséges, kitűnő parasztok, akik el tudják végezni a más munkáját, de akikét senki sem. A legutolsó jöttment idegen, aki gyufát vagy cipőfűzőt árul az utcán, egyszerre jobb helyzetbe jut, mint amit a magyar paraszt egész élete során elérhet; mert amaz önálló foglalkozást űz, a boldogulásnak, sőt meggazdagodásnak lehetőségével, emez pedig örökre megmarad cselédnek havi 100 K fizetéssel vagy néhány korona napszámmal. Teljes lehetetlenség fölfelé emelkednie, az idegenből is folyton beözönlő élelmes városiakkal konkurálni nem tud, különben sem jut még a közelébe sem azoknak a foglalkozásoknak, ahol konkurálnia lehetne; marad tehát mindig azonegy helyzetben, vagy pedig süllyed lefelé és elpusztul testileg-lelkileg. Eredeti mivoltából kivetkőzve, régi szokásaitól megválva valami félig városi, félig falusi lényvé fajul, gyökértelenül, hontalanul, jövőtlenül, máról holnapra tengődve, amíg az ereje győzi. Ez pedig, akármilyen ősi és hatalmas, nem soká győzi. Nyomorúságos koszon tengődik, otthona nincs, sokad magával hálni jár valami nyomorúságos vacokba, a legsötétebb, legpiszkosabb, legbetegebb helyekre, ahova a nap soha be nem süt és levegő soha be nem árad. A legutolsó tanyai disznóól is irígylésre méltó higiénikus intézmény hozzájuk képest. Mint az amerikai indiánok vagy a tahiti malájai gyönyörű fajtája, akit bányamunkára fogtak be, elsovad. Régi erkölce, vallása, hite kivesz, ha gyerekei vannak,

betegek és züllöttek, a szemetes kocsival járnak reggel, fuvaroznak, újságot árulnak vagy tolvajkodnak. Hogy mivé „fejlődik”, amikor nem züllik el, csak meg kell nézni a villamoskalauznékat; ez már a második generáció, amilyené a város formálta és nevelte. A közép embermagasságot egyik sem éri el, mind ványadt, széjjelmállott, összeaszott, fogatlan, nyakában a súlyos táskával, melynek szíja éppen a mellén vág keresztül, a mellén, mely arra való volna, hogy életet adjon, de most lapos, meddő, halott. Azt mondják, hogy a parasztasszony hamar öregszik, mert megőrli a sok gyerek és a munka; meg kell nézni ezeket a pestivé vedlett parasztokat, ezek már nem öregszenek meg, mert öregén születnek, és megőrlődve, betegen, elgázolva jönnek a világra. Szép magyar fajta! Ki ismerné fel bennük, akik emberekhez is alig hasonlíthatnak? A pusztulók helyébe jönnek újak, egyre újak. Innen a látszat, hogy a magyar megmaradót, mert szolidabban épült spektakuluma ennek a városnak. Ezért nem látsz öreg villamoskalauzt, mert mire egyet sutba dobnak – s ez hamar bekövetkezik – tíz más áll a helyébe. A mesebeli gépbe egyik oldalon belörik a fiatal és egészséges parasztot, s a másikon kihull a tépett, üres emberpolyva, melyet a szél a szemébe söpör. S a gépet egyre etetik, az egész ország eteti, ezeket és ezeket küldvén át rajta, akik éppúgy elvesznek, mint az Amerikába kivándorlók. Igazi Chicago, vagy pesti Chicago, egyre megy – aki egyszer idejött, éppúgy elvész az ország valódi életére nézve, mint aki az Óceánt vetette maga mögé.

Megalázó és vérlázító dolog, mindenütt másutt elképzelhetetlen. Az ország fővárosában, szívében, hovatovább minden valamirevaló helyet idegenek foglalnak el, s magyarokat csak cselédsorban, rendőruniformisban és seprővel a kézben lehet látni. Súlyos okainak kell lennie ennek az állapotnak, súlyosnak idefönn, de odalenn is vidéken. Tíz egynéhány évvel ezelőtt az agráriusok sokat emlegették a „vissza a faluba” jelszavát, ami csak azt jelentheti, hogy aki a faluban van, maradjon ott, mert aki egyszer Pestre került, abból éppolyan kevés percent tér vissza a faluba, mint amilyen kevés vándorol vissza Amerikából. Mire visszatérhetne, elpusztul, nem alkalmas többé sem városi, sem falusi életre. A jelszónak egyelőre nem sok eredménye lehetett a tapasztalat bizonyossága szerint. Az ilyet nem lehet jelszóval, rábeszéléssel, meggyőzéssel megoldani, csak egészséges birtokpolitikával. Amíg az idegen a vidéken szabadon terjeszkedhetik, addig a paraszt kénytelen a fővárosba özönlani. Hiába érteted meg vele, hogy itt mi vár rá, ha egyszer az otthonában nem tud megélni. Ki gondol a holnapra, amikor a ma bizonytalan?

Ha segíteni egyáltalán lehet, a vidéken kell elkezdni. Mert azoknak a helyzete, akik Pestre kerülnek, csak úgy változhatnék meg, ha a fővárosnak az országhoz való viszonya megváltoznék. Ehhez pedig évszázadok kellenek. Az ezeréves Magyarországnak a legutolsó évtizedekig nem volt fővárosa; s mikor aztán lett, nem hosszú idő alatt, természetesen, az országgal együtt fejlődött azzá, hanem máról holnapra nőtt világvárossá. A félig még ázsiai és középkori – nem rossz értelemben mondjuk – magyar parasztság közepette egyszerre csak ott áll, készen, mintha az égből pottyant volna ide, ez a hatalmas város, ez a keleti Párizs, ahogy joggal nevezik, a maga teljesen modern, az ország népétől merőben idegen életmódjával, berendezésével, törvényeivel. Közte és az ország népe között mérhetetlen szakadék. A magyar paraszt a faluból vagy a tanyáról Pestre jövet ugyanolyan helyzetbe jut, a nyelvtől eltekintve, mintha Párizsban volna. Hogy a főváros és az ország népe kö-

zött az ellentét kiegyenlítődjék s bizonyos harmónia és egyensúly létesüljön, ahhoz vagy az egyiknek, vagy a másiknak meg kell változnia. Pest már nem változhat abban az irányban, hogy kevésbé legyen modern nagyvárosi jellegű, ellenkezőleg; az ország népének kell tehát hozzá alakulnia – de ki tudná kiszámítani, mennyi idő kell ehhez? Addig még hány ezer és ezer ember és család fog áldozatul esni a nagy ellentétnek? S az átalakulásnak, alkalmazkodásnak nem az a módja, hogy a parasztság a fővárosba jöjjön, mert amily mértékben ide vágyakozik, olyan mértékben megőrlődik. Kint a vidéken kell előbb megváltoznia a parasztnak, s generációkon keresztül megtanulnia előbb a vidéki városok életét, hogy aztán a már városivá lett paraszt elbírja a főváros idegen klímáját és levegőjét. Párizs mindazóta a fővárosa Franciaországnak, amióta csak van Franciaország. És igaz ugyan, hogy a világ legnagyobb városának még csak háromszáz évvel ezelőtt is, még Shakespeare idejében, mindössze 150 000 lakosa volt, de az is igaz, hogy ugyanakkor magának Angliának sem volt több lakosa, mint a mai Londonnak. Azóta együtt fejlődtek, akármilyen rohamosan, de együtt, s a mai London már nemcsak az ötven milliós Angliának, hanem a négyszázötven milliós világbirodalomnak a fővárosa. Ott tehát, akármennyire meghaladják is a méretek a mieinket, éppen az van meg, ami nálunk teljesen hiányzik: az együttfejlődés és egyensúly. Nálunk az a furcsa fordított helyzet, hogy előbb van a kész eredmény, s aztán kell a fejlődésnek megindulnia, előbb ért meg a gyümölcs, mint hogy a fát elültették volna. A társadalmi törvényeknek ilyen pervertálása éppúgy megbosszulja magát, mint a természetieké.

Ha Magyarországon minden teremtet lélek magyar volna, nem volna olyan nagy szerencsétlenség az a néhány százalék a nép összességéhez képest, ami Pesten elkallódik. De az ország lakosságának csak a fele magyar, s még ennek a félnek is csak egy része igazi fajmagyar. Így az a százalék a magyarság rovására megháromszorozódik vagy tán négyszereződik, s egyáltalán nem közömbös akkor, amikor a föld elidegenedése közben minden igazi magyar élet oly végtelenül becses, amikor minden magyar paraszt sorsán az ország egy darab földjének hovatartozása fordul meg. Igaz, hogy az Amerikába vándorlás nagyobb veszedelem volt, de a nagyobb baj nem ok arra, hogy a kisebbet elhanyagoljuk, hiszen együtt csak egymást fokozzák és tetézik. Ma minden magyart védeni, menteni, őrizni és istápolni kell. Egyetlenegy is megérdemli, hogy foglalkozzanak vele, mert nemcsak egy embert, hanem egy családot is jelent, nagyszámú jövőendő magyar életek forrását. Minden forrás, amely elvesz, egy-egy növekedhető pataknak medrét hagyja üresen – a nemzet hatalmas folyója pedig számtalan apró patakból táplálkozik. Itt pedig nem egy-két ilyen forrásról és patakról van szó, hanem ezrekről. Amelyik a pesti kloákába ömlik, elvesz, akárcsak idegenbe futott volna ki. Ez a város talán csak mégsem azért duzzadt fel amerikai módon néhány évtized alatt, hogy elamerikázza tőlünk a magyarjainkat. Hogy éppen az ország fővárosa legyen a Molochja az ország népének! Megaláztatással és tehetetlenül ökolbe szoruló kézzel nézze az ember a magyarságnak cselédsorát és rendszeres pusztulását éppen abban a városban, amelyik a magyarság fejlődését és emelkedését volna hivatva képviselni?

Addig is, amíg tervszerű, öntudatos, megfelelő birtokpolitika gyökeresen változtat a mostani helyzeten, lehetővé téve, hogy a magyarság számbavehető része ne legyen számúzve saját földjéről önnön hazájában, a vidék értelmiséghez tartozó min-

den magyar emberének kötelessége a maga körében minden tőle telót elkövetnie a paraszt helybenmaradásának érdekében. Ne várjunk mindent az államtól és a paragrafusoktól, lássunk hozzá a munkához magunk áldozatok árán is. A magyarság érdekében tett áldozat nem áldozat – minden magyar megmentésével a magunk jövőjét biztosítjuk. Akit nem a szeretet, azt az előrelátó gondoskodás és józan számítás indítsa meg. Olyan időket élünk, amikor a különböző népfajok számaránya egyre fontosabb szemponttá válik az országok sorsáról való döntésben. Jaj nekünk, ha kisebbségben maradunk.

Adja a magyarok Istene, hogy aki ebben az országban szántani földet tud, ne szántson söprűvel a pesti aszfalton; aki csordát tud őrizni, ne őrizzen uraságokat és asszonyságokat az utcakeresztezésnél; aki ökrös szekeret tud hajtani, ne vezessen villanyost. Hogy a megalázott magyar ne legyen egzotikus látványosság ebben az éhes, idegen városban, mely szétmorzsolja és fölemészti a sok drága magyar erőt, amit a falu és a tanya belé áraszt.

CSOPORTKIÁLLÍTÁS AZ ERNST-MÚZEUMBAN

E hó 10-én kiállítás nyílt meg az Ernst-múzeumban, hol többek közt Csók Istvánnak egy teremnyi képe látható, melyből kiemeljük néhány szép régi tájképét, csöndéletét és sok tekintetben érdekes *Thámár*-variánsát. Csók eddigi pályájának nagyobbik részében nem festett tájképet, amióta azonban megpróbálkozott vele, hű is maradt hozzá, aminek fölöttébb örülünk, mert ez a jeles művész a tájképben, amint mondani szokás, valósággal megtalálta önmagát. A szín nagymesterének témaköréből sokáig éppen az hiányzott, aminek eleme a szín és a valór. Csakugyan felfrissült és meggyarapodott benne, tehetsége bámulatos erővel és fiatalsággal merült fel az új régióban. Néhány év alatt ki is vívta az első helyet ezen a téren, úgyhogy sokan, köztük e sorok írója is, azt hittük, hogy Csók, mint a hovatovább kizárólagosan művelt tájkép páratlan magyar mestere fogja betetőzni pályáját. A művész azonban, aki tehetségét nem élheti ki egyetlen irányban, ránk cáfol a kompozícióhoz való visszatéréssel (most már azonban a tájkép elhanyagolása nélkül); időközben azonban kompozíciója is egészen megújult, egyszerűbb, természetesebb, bizonyos értelemben klasszikusabb lett, amint azt *Zsuzsánna*-képehez való nagy tanulmánya mutatja. Hogy csöndéleteinek színharmóniája, nagy gazdagsága (máskülönben tarkaság volna) mellett is mily hihetetlen egyszerű és jóleső, s az anyagok mennyire átértékeltek, masszívak és meggyőzőek, nem kell külön mondanunk annak, aki valaha is látott belőlük valamit. E nemben ő oly szuverén mester, hogy nincs nála többé értékingadozás. – *Iványi Grünwald* Béla folytatja évekkal ezelőtt megkezdett kísérletezését a barokk kompozíció irányában. E kísérletezés eredménye még mindig az az epigon-művészet, amely eredeti mondanivaló híján néhány külsőséges séma eltanulásával igyekszik a tektonikus felépítettség és lezártág hatását kelteni. Ez is az akadémiának egyik faja, semmivel sem jobb, mint a többi. Gondosan megtanulmányozott és megfestett tájképeiben azonban a régi Grünwald kvalitásai csillannak fel. – A többi kiállítóról, akiknél bántóan kellemetlenkedik az ügyeskedő utánzás, nincs mondanivalónk.

A REFORMÁCIÓ NEMZETKÖZI EMLÉKMŰVE GENFBEN

A genfiek Kálvin János születésének négyszázados évfordulóját azzal óhajtották különösen nevezetessé tenni, hogy hazájuk s a többi nemzet protestánsainak áldozatkész hozzájárulásával hatalmas emlékművet emelnek a reformációnak. Az emlékmű, melynek alapját a jubileum évében, 1909-ben rakták le, tavaly elkészült, s egyidejűleg megjelent hivatalos és illusztrált ismertetése is. Létesítéséhez megfelelő arányban hozzájárulnak a magyar reformátusok is, akiknek múltját Bocskai szobra s a kassai országgyűlést ábrázoló dombormű képviseli az emlékművön. Közvetlenül érdekel tehát bennünket, hogy milyen ez az emlékmű, amelyet a mi korunk emelt a nagy reformátornak s a reformáció világtörténeti nagy tényének Genf városában.

Az ilyen kolosszális méretű emlékművek felállítása művészi szempontból mindig fölöttébb problematikus. Sőt nem is problematikus: lehetetlen. Oka ennek éppolyan egyszerű, mint amilyen kevésbé tudott manapság. Már a szabadban fölállított pusztá szobor is kénytelen igénybe venni az architektúrát; több figurának, azonkívül meg még domborműveknek összekomponálása pedig egyáltalán csak architektonikus keretben oldható meg. A főadat ezen a ponton válik problematikussá, sőt lehetetlenné: honnan vegye a szobor az architektúrát? Minden korban, amikor volt monumentális szobrászat, volt architektúra is, sőt csak általa volt. Ma nincs vagy legalábbis nem alkalmas még az új architektúra arra, hogy monumentális emlékművek keretévé váljék – még a kívánság sem támadt fel benne irántuk.

A monumentális emlékmű kénytelen idegen, átvett formákkal operálni, eklektikus módon – s ezzel bevallja önnön lehetetlenségét. Ennek a lehetetlenségnek még sok és más oka van, részben esztétikai, részben társadalomtörténeti, itt nem lehet sorra venni őket. De még eddig minden kísérlet, amely e lehetetlenség leküzdésére vállalkozott – a természeti vagy logikai törvényeknél semmivel kevésbé érvényes törvényekről van itt szó – kudarcra végződött. A mi Erzsébet-szobor pályázatunk csak egy a sok között.

Nos, a fenti megrendelők, úgy látszik, bírtak ennek a sejtelmével. Ami különös dicséretükre válik, ha historikus létükre (mert nyilván övék volt a döntő szó) ilyen érzékkel bírtak az esztétikailag lehetetlennek megérzése iránt, ha pedig műértők vagy éppen művészek is voltak köztük – annál inkább. Történelmi emlékművet óhajtottak, amely lehető híven illusztrálja a historikus által pontosan előírt eseményeket és szereplőket. „A történelem megszólaltatására hivatva (appellés à faire parler l’histoire), a szobrászoknak mód adatott arra, hogy a lehető legpontosabban tehesék meg” – mondja a hivatalos kalauz. Kétségtelen tehát, hogy ezt szabták a szobrászok elé: történelem és pontosság. Természetes, hogy az ilyen megkötés alapján igazi műalkotás nem jöhet létre. Igazi művész, aki szabadon akar alkotni, ennyire megkötött kézzel nem is vállalkozik a feladatra. Ha pedig vállalkozik, valami olyat csinál, ami egészen más, mint amit a historikusok álmodnak: valami szép szobrot, ami esetleg szimbolizál valamit, de nem illusztrál históriát. A genfiek azonban éltek a gyanúperrel, hogy ilyen igazi művész nem fog akadni, ha pedig akadna, sem küzdhetné le a fent jelzett lehetetlenséget. Marad tehát a második eset: hogy a szobrász mindenáron műalkotást akar csinálni a műemlékből,¹ de mivel az megoldhatatlan, lesz belőle történelmi arcképcsarnok; olyanféle, mint a mi millenáris

emlékünk. Ha tehát így is, úgy is az lesz belőle, ne legyen azzá a rosszul sikerülés révén, kényszeredetten, ne úgy, hogy más, hogy művészet akart lenni, s mégis csak történelmi illusztráció sült ki belőle – legyen akkor mindjárt, egyenesen, nyíltan és őszintén történelmi illusztráció, és ne akarjon semmi másnak látszani. Ezt a lehetőséget választották a genfiak, s ez még nagyobb dicséretükre válik, mert le tudták vonni a következményt a sejtelmükből. Hogy ez csakugyan Kálvin szellemében való megoldás-e, amint ők vélik és állítják, más kérdés, de hogy az egyetlen megoldás volt a számukra, ha már egyszer emlékművet akartak állítani, az kétségtelen.

Annak kell tehát vennünk ezt az emlékművet, aminek szánták. Esztétikai ítélettel ne közeledjünk hozzá, mert nem esztétikai kategóriák hozták létre. Természetesen, az ítélet felfüggesztése is ítélet, amikor emlékműről van szó, amely elvégre mégis csak műalkotás. De úgy vagyunk ma, hogy amikor az emlékműnek két lehetetlenség között kell választania: a között, hogy igazi műalkotás legyen, de azzá nem lehet, és a között, hogy *ne* legyen műalkotás, akkor ez utóbbi – noha szintén lehetetlen – mégis elfogadhatóbb és tiszteletre méltóbb, mert a képességek ismeretéről, fegyelemről, lemondásról tesz tanúságot, és nem hoz létre szörnyűségeket. Ez a józan önismeret és fegyelem szólal meg a fenti emlékművön, s ebben már csakugyan van valami a kálvinista szellemből, ha nem egyenesen a Kálvin kompromisszumokat nem ismerő, keményen formáló logikus szelleme is az.

Tehát: hosszú fal előtt, mely Genfnek történelmi nevezetességű és Kálvin nevével vonatkozásban álló várfaltöredékeihez kapcsolódik, állanak a reformáció nagy apostolai és pártfogói, középen egymás mellett négyen, Farel, Kálvin, Béza és Knox. A négy reformátor központi csoportjától jobbra (a nézőtől balra): 1. a svájci reformáció emléke: a reform prédikáltatik Genf népének a berni küldöttek jelenlétében 1554. február 22-én; mellette Coligny szobra; 2. francia emlék: IV. Henrik francia király aláírja a nantes-i ediktumot 1598. április 13-án; mellette nassaui Vilmos, Oránia hercegének szobra; 3. holland emlék: a németalföldi szövetségi tanács kimondja az egyesült tartományok függetlenségét Hágában 1581. július 26-án; mellette Frigyes Vilmos nagy választó szobra; 4. német emlék: a brandenburgi választó, Poroszország hercege befogadja országába a nantes-i ediktum visszavonása után menekült franciákat. A központi csoporttól balra (a nézőtől jobbra): 5. skót emlék: John Knox az edinburghi St. Giles-templomban prédikálja a reformot Stuart Mária udvara előtt; mellette Roger Williams szobra; 6. amerikai emlék: a zarándok atyák megalapítják az első gyarmatot Új-Angliában, mellette Cromwell szobra; 7. angol emlék: a felső- és az alsóház képviselői bemutatják Vilmosnak és Máriának az angolok jogáról szóló deklarációt; mellette Bocskai szobra; 8. magyar emlék: Bocskai István a kassai országgyűlésen bemutatja a bécsi béke pontjait.

Már maga az, hogy háttérül pusztá falat választottak, mutatja, hogy az emlékmű alkotói eleve lemondtak a szobroknak és domborműveknek architektonikus összekomponálásáról. Fal még nem architektúra, és nem lehet vele ilyen különböző szobrászi elemeket egységbe foglalni. De – és itt a fegyelem és lemondás – a fal kiterített lap, jó arra, hogy reá történelmet írjanak, betűvel vagy alakokkal, számokkal vagy jelenetekkel. És az történik itt. Az egyes feliratok és jelenetek bővebb ismeretét mellőzzük: a feliratok a reformáció fent közölt eseményeit mondják el, a domborművű jelenetek pedig csak arra nézve bírhatnak érdekl, aki eredetiben

vagy képben látja őket. A magyar reformációt, mint már említettük, Bocskai alakja (Landowski² műve) képviseli, kissé teatrális pózban, ami annál szembeötlőbb, mert a többi kilenc alak mind mozdulatlanul mered maga elé; és a kassai diétát ábrázoló dombormű, melyen Bocskai a bécsi béke okmányát terjeszti elő a kivont kardokkal üdvözlő nemesek s a karját lelkesen lóbáló polgárság között (Bouchard³ műve). Az esztétikai ítéletet itt is tegyük félre, érzük be azzal, amit kapunk, az illusztrációval, amely a hivatalos kalauz szerint a „lehető legpontosabb”. Ha igaz, akkor rendben van a dolog.

Azonban – a fal csakugyan kitűnő tábla a történetírás számára, mégis, amikor Genfben alakokkal írnak történelmet, olyan térre mennek át, amelyen az arcképek hűsége nem elég a történelmi igazság kifejezésére. A művészetről való lemondás a pusztá történelem kedvéért, a műemlék, amely nem akar művészi alkotás lenni – itt bosszulja meg magát legelőször. Az arcképek lehet hogy hívek, de az alakok, amelyek nem akarnak művésziek lenni, történelmileg sem lehetnek igazak: a négy reformátor a középben, négy annyira különböző karakter és annyira különböző sorsú egyéniség, mégis mind egyforma pózban áll előttünk, négy függőleges vonal, megkötöten, mereven, odaállítva a fal elé, mint négy mártír a vesztőhelyen, pedig ezek az emberek éppen nem a csendes megadásnak és megnyugvásnak, hanem a világot felforgató akaratnak és cselekvésnek emberei voltak. Ha a feliratok nem jeleznék, nem gondolnók, hogy az akció legnagyobb hősei közül, akiket az újkor látott, valók ezek a kontemplatív anachoreták, akiket inkább tudunk elképzelni a tébai sivatagnak valamelyik kolostorában, mint a történelem küzdőporondján. Hiába, így áll a dolog: vagy művészet és rajta keresztül *esetleg* történeti hűség is, vagy művészetnélküliség s vele *bizonyosan* történelmi hűségnélküliség is.

A genfiiek, akiknek tudatosságát már föntebb méltányoltuk, ezt is érezték. Ezért mondják a hivatalos kalauzban, hogy „a terjedelmes fölíratok uralkodnak a domborműveken, s a közönséges szokással ellentétben a domborművekben kell a kommentárt keresni a monumentális fölíratokhoz”. Szóval a felirat a fő, s a szobrászi mű csak kommentár hozzá. Ez is nagyon helyes és okos. De akkor – mi szükség reliefeken nehézkesen, rengeteg munka- és költségpazarlással elmondani azt, amit más eszközzel sokkal könnyebben, világosabban és hasznosabban lehet elmondani? A relief mégsem arra való és alkalmas, hogy szövegeket *illusztráljon*. Kálvin idejében az ilyen feladatot fametszettel oldották volna meg. És Kálvin szellemének – ma is ez felelne meg leginkább. Az, hogy akik oly kitűnően belátták, mint a genfiiek, a műemlék művészi lehetetlenségét, emancipálják is magukat a műemlék modern babonája alól – ez az igazi kálvini szellem! Azt megcsinálni, ami lehetséges, nem pedig a lehetetlen érdekében – belátva, hogy lehetetlen – mégis kompromisszumot kötni. Reformáció és sajtó: két egytestvér. S a sajtó való arra, hogy történelmet adjon elő és illusztráljon. A németek ezt kitűnően érezték, amikor *Das Buch der Reformation, geschrieben von Mitlebenden*⁴ cím alatt tavaly olyan kötetet adtak ki, amely a lutheri reformáció korabeli írott, festett és vésett dokumentumait összegyűjtve és népszerű módon adja a mai ember kezébe. Ha megcsinálnák a kálvini reformációnak *ilyen* emlékművét, amely valamennyi kálvinista nép reformációjának történetét korabeli iratokban és rajzokban mutatná be egymás mellett! Az aztán elvihetné a történelmet és a történelmi igazságot mindenfelé, mindenki számára: nem volna

úgy helyhez kötve, mint a kőből való emlékmű, amelyet mégis csak talán minden százazredik ember fog láthatni. Történetírás – helyhez kötve, százazrekbe kerülő történelem, amelyet mégis csak néhány ember olvashat: le jeu vaut-il la chandelle?⁵ De van az emlékéllítésnek még más módja is: a közhasznú épület, templom, iskola vagy hasonló, amelyek e sorok írójának szerény nézete szerint sokkal inkább megfelelnek a reformátorok szellemének, mint bárminő emlékmű, ha mégoly szép és tökéletes is az.

ENYVVÁRI JENŐ: PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

Budapest, Franklin Társulat kiadása, 1918. 173 l.

Ha valamilyen szellemi téren a szükségletek kellő időben megtermik önnön kielégítésük eszközeit, abból életképességre és egészséges életműködésre következethetünk. Így Enyvvári Jenő Filozófiai Szótára, eltekintve magában való tulajdonságaitól, szimptomatikusan jóval többet jelent kitűnő filozófiai segédkönyv közreadásánál: azt, hogy ilyen segédkönyvet igénylő filozófiai kultúra növekedik nálunk, hogy valaki finom időérzéssel megérezte a kellő pillanatot, és végül, hogy a pillanat szükségét ki is tudta elégíteni. Mert mégiscsak ezáltal válik igazán időjelzővé Enyvvári szótára, hogy céljának tökéletesen megfelelő és minden jogos igényt – a rendelkezésre álló szűk korlátok között – teljesen kielégítő munka. Olyan igényekhez van szabva, amilyeneknek csak ennyi tudással, kritikai érzékkel és megvilágosító fogalmazással lehet megfelelni. S ha hozzá még Enyvvári inkább a művelt közönségnek, mint a szakembereknek szánja könyvét, akkor kétszeresen kell értékelnünk a benne megnyilatkozó komolyan vevést: filozófiai kultúránk intenzitása mellett extenzitásának fokmérője gyanánt is. Míg ilyenformán egyfelől bizonyos kölcsönösséget és szükségyszerűséget állapítunk meg a könyv és közönsége között, addig másfelől el kell ismernünk, hogy egynémely tisztára egyéni tulajdonságai föléje emelik más, a mienkénél kétségtelenül nagyobb, mert régibb, filozófiai kultúrájú közönségek igényeit kielégítő rokonműveknek is: sőt egyenesen azt állítjuk, hogy Enyvvári filozófiai szótára, mely magyar nyelven az első, legjobb a hasonló terjedelmű, bármely nyelven megjelent filozófiai szótárak között. Oka ennek a fölénynek szigorúan kritikai álláspontja, amely még a legelterjedtebb és legterjedelmesebb idegen filozófiai szótáraknak sem szokott erőssége lenni. Viszont Enyvvári álláspontja is bizonyos szempontot jelent, amelyből anyagát tekinti, és a módszert, amely szerint feldolgozza – enélkül lélektelen és rendszertelen adathalmaz volna számára. Ám ez a szempont a tiszta fenomenológiáé, míg egyfelől lehetővé teszi az anyag rendszerezését, másfelől módot ad arra, hogy a fogalmak logikai formulázását megóvja a különböző tendenciák heterogén elemeitől. Ha ehhez hozzávesszük a definícióinak rendkívüli világosságát és szabatoságát, továbbá a fontosabb fogalmak irodalmáról tájékoztató utalásokat, azt hisszük, nem csalódunk, ha Enyvvári szótárának hosszú jövőt, sok kiadást jósolunk, mert szükségét elégíti ki, de olyant, amely mindig növekedni fog.

BUDAPEST MAGYARSÁGA

Hol volt, hol nem volt, volt a világon, az óperenciás tengeren túlban volt, az üveg-hegyeken innen volt, kidőlt-bedőlt kemencének egy csepp oldala se volt, ahol jó volt, ott rossz volt, ahol rossz volt, ott jó volt, mégis megsült benne hetvenhét tepsi pogácsa. Arra ment három meztelen cigánygyerek, mind az inge elejébe hánnya a sok pogácsát. Hát ennél már nagyobbbat nem hazudhattam volna, csak azt, amelyiket most akarok elmondani. Volt egyszer egy tündérszép ország, és volt annak egy drágalátos fővárosa. Mind csupa gróf meg báró lakott benne, még a kofa is lóháton járt. Hanem az még semmi, hogy gróf meg báró, a tudálék, amit a fejükben hordtak, hetedhét országra szólt. Volt is ottan tudós akadémia meg irodalmi társaság rogyásig. Éjjel-nappal nyomtatták a könyveket meg az újságokat, már fölöstökömre is tudományt ettek az emberek a kávéjukhoz. No de tudtak is ott mindent, nem is volt ott olyan senki, aki mindent ne tudott volna. Nem találkozott olyan nyelv a világon, akin azok ne tudtak volna beszélni. Még a madárnyelvet is tudták. Csak egyet nem tudtak: a saját nyelvüket.

Így kellene kezdődnie Magyarország leírásában a Budapestről szóló fejezetnek. Hadd nyíljon tágra a szeme kicsinek-nagynak, és hadd tátsa el az idegen a száját e világcsozájától.

Merthogy ez a világcsozája nem olyan szimpla csoda ám, amelyet az óperenciás tengeren túl látni, hanem fiadzotta ez a kicsi meg nagy csodákat falkástól, ki győzné őket mind elésorolni?

De ha már nekifohászokdtam, elmesélek néhányat az aprajából.

Hát háborúban volt az ország az oroszsal. Mikor aztán jól helybenhagyta az elenséget és kirántotta alóla a gyékényt, kezét nyújtott neki: no, most béküljünk. Hát béküljünk – hagyta rá az orosz. De nem addig van ám, kutyaateremtette muszkája, ha már ráméheztél, idd meg a levit, úgyis elég nagy híre van a nyeldekölőnek. Pontba szedték aztán a békét, és a budapesti újságlapok világgá hirdették, hogy itatta meg a magyar meg a német a nagyiható orosz. „Az ukrán területeket az orosz csapatok és a vörös gárda haladéktalanul *kiürítik* ... Esztlandot és Livlandot ugyancsak azonnal *kiürítik* az orosz csapatok és a vörös gárdák...” Ne neked orosz, most aztán „*kiüríthetsz*” géged szakadtáig. De az orosz csak a markába kacagott: Mi ez már nekem, akivel a budapesti újságlapok a jó múltkoriban *kiürítették a Balti tengert*, ki is ürítettem, még a szemem se hunyorítottam bele. – Mikor aztán a pestiek látták, hogy ez a nagy mahomet muszka hogy győzi az ivást, ráolvasták arra a vakarcs oláhra is a szentenciát: „A román csapatoknak azonnal ki kell üríteniök az osztrák–magyar monarchiának általuk megszállva tartott területét” – talán ez majd elnyúlik bele. De nem nyúlt el, mert már ő is csudamód beletanult ebbe a fene mesterségbe, amióta Erdélyt ki kellett ürítenie szovátai sós tavastól, meg amióta oly biztosan, mint nóta a boroskancsó fenekén, kiürítés kerekedett abból, valahányszor ezer katonának ki kellett takarodnia százezer ember lakta vidékről. Jónás ugyan jobban érezhette magát a cethal gyomrában, mint a brassóiak vagy a szebeniek az oláhéban, viszont az oláh akkor ürítette ki Brassót és Szebent, amikor hanyatt-homlok rohant ki belőle, ami mégiscsak nagyobb virtus, mint a cethalé, aki kényelmesen nekikészülve nyelte el azt az egy száz embert.

Hát amikor a budapesti újságlapok a német tengeralattjárókkal „fenékbe furatják” a nagy angol vagy francia hadihajókat. Ezt csinálja utánuk valaki! Szinte látja az ember, hogy kapják faron azok a kis fürge naszádok a tőhőnye hajókat és befúrják az orrukat a tenger fenekibe, hogy úgy áll ott, mint a cövek, az ítéletnapig se mozdítja el onnan a szélördög se. Szegény hajók, addig mind jámboran „kihajózták” meg „behajózták” a katonákat, ágyúkat, miegymást, s most akárcsak valami csapat a hordó fenekibe, befefúrták őket a tengerébe, ahonnan nincs többé „kihajózás”.

Hát amikor a németek, mert ők ebben nagy mesterek, „visszautasítják” a franciák támadásait. Csak úgy elfricskázzák az egyik kezükkel, a másikat ki se veszik a nadrágzebből. Még a pipa se alszik el a szájukban. Mérges is tőle az a fránya francia. Az angol elismerően szűri az agyara közt: a walesi herceg előkelősége kis miska ehhez képest. De „uralja” is a német a francia föld jó nagy darabját.

Hagyján, hogy a „hadszíntéren” csoda csodát ér, különösen amióta annyi jó lövés „leadásával” úgy „feljavították” a helyzetet. „Le kell szögezünk” a Hinterland nem kevésbé káprázatos csodáit is. Ezeket főleg bizonyos „árdrágítók” szokták elkövetni – már a nevük is milyen csodálatos! Az Akadémia nyelvészeti osztályának egyik legszebb feladata lesz kikutatnia a mesterét: á-rdr-á, -rdr-óh! Hát még a foglalkozásuk! Hol „arat drágítanak”, hol árut, de hogy hogy lehet az árat, ezt a szerény kis hegyes jószágot, amivel a varga a bőrt szurkálja, annyira megdrágítani, hogy attul megdrágul a zsír, a tej, a ruha, a cukor, minden, amit megeszel-iszol, magadra öltesz, azt már az Akadémiának is csak „összes ülése” tudja majd kinyomozni. De siessen, mert a törvény addig is egyik igazságtalanságot a másik után követi el, s mindig más bűnért ítéli el az embereket, mint amit elkövettek: „Zsírdrágításért elítélt árdrágító”, „Árdrágításért elítélt cipődrágító” – ilyen rémséges „ítélethozatalokkal” vannak tele a pesti újságlapok. Az „árdrágítók” törzsének fejei „beszélgetést folytatnak” a kormánnyal, hogy így-úgy, ők „leszállítják az árat”, ha a kormány segít nekik „az árut leszállítani” és forgalomba „hozni”. A kormány „be is ígéri nekik”, tudomására is „hozza” a közönségnek, de azzal egyszer s mindenkorra „tisztába kell jönnünk”, hogy nem lesz foganatja. Ez a közönségből különböző érzelmeket „vált ki”.

Hát még a székesfőváros tanácsának hirdetményei! Ezeken még a pestiek is csodálkoztak. Lefőztek, mondták, ezt már mi sem értjük, pedig madár-nyelven van. Nem is tett nekik eleget senki. Hanem azért, mikor azt olvastam, hogy „térítési díjat” fizetnek a rezekért, fogtam egy mihaszna kilincset és azt mondtam neki: eredj, hozzád nekem térítési díjat, mert még úgyse térítettem meg senkit. Hozott is; így lettem én misszionárius.

Azt se igen csinálja utána más főváros Budapestnek, hogy ahány cégtábla van benne, mind csodálatos legyen. Itt nemcsak műfogat meg műbort árulnak a boltosok, hanem „mű”-bútort, „mű”-üveget, és „mű”-építészek építik a házakat.

Időnként aztán „divatba jön” a magyar nyelv is ebben a soknyelvű városban. Mikor valamelyik író néhány magyar szót hoz magával Pestre. Hej, de van is ám keletjük, mint a ritka csemegének. Egy időben az „avitt” szó divatozott, akkor aztán avitt volt minden, még a ma született gyerek is. Majd jött a „révülés”, és az elbeszélések hősei „lerévültek”, „fölrévültek”, „berévültek”, „kirévültek”; majd a „ka-

rakán”; majd a „céda”, meg a „csökevény”, s akkor minden kutyáról kisült, hogy céda, és minden hóbortról, hogy csökevény.

Ne tessék tehát azt hinni, hogy itt a nyelvet kutyába se veszik. Tudják itt nagyon jól, hogy aki valamilyen nyelven beszélni vagy írni akar, konyítania kell hozzá. Hiszen itt csinálják a legjobb vicceket arról, hogy az angol nem tud megtanulni semmilyen idegen nyelvet, meg hogy a német milyen furcsán beszél franciául. Le is főzik őket a pestiek, mert jobban beszélnek németül, mint az angol, és franciául, mint a német. Szégyellenék, ha nem így volna. Tán nem itt emlegetik legtöbbet a kultúrát? S a nyelv tán nem olyan kultúrérték, mint a művészet vagy a tudomány? Nem parasztok ők vagy polinéziai vadak, hogy ne tudnák. Nyelvében él a nemzet. A város is. Tudják.

De hiszen éppen az a világcsodája, hogy itt mindent jobban tudnak, mint másutt, csak éppen magyarul nem. A mesében sincs ilyen.

KÉT ÚJ ÍRÓ

(Török Gyula: *A porban. Regény két kötetben.* – Kortsák Jenő: *A tűzrózsák és más novellák.* – „Táltos” kiadásai.)

Tulajdonképpen még nem tudni, csakugyan „két új író”-e; egyelőre inkább csak két első könyv. De nálunk manapság roppant könnyen osztogatják az írói nevezet, s a sajtó mindkét könyvet két új író megjelenéseként üdvözölte. Ezt az előkelő címet, ha már megadták, meghagyjuk, de főnntartással, több-kevesebb ígéretnek vévén a könyveket a jövőre olyan igazi írói értékeket illetőleg, amelyek egyelőre csak töredékesen mutatkoznak bennük.

Török Gyula „nagy regénye” (így nevezték, pedig csak terjedelmében az) alapjában véve nem regény, hanem hosszú lére eresztett novella. Ez a formátlanság, mint ahogy általában a mai magyar írókat, őt is jellemzi. Sajnos, hogy a leglényegesebb ponton nem lépte át a maiak kezdetlegességét és stílustalanságát – ezért az egyért mindent megbocsátottunk volna. Az igazi „új író” mégiscsak az lesz, aki ezt megteszi. Addig csak a tárcairodalom és a szubjektív vallomások száma szaporodik. Török könyve is az utóbbiak közül való. Nem a szubjektivizmust kifogásuljuk, hiszen anélkül nincs irodalom, hanem azt a formáját, amely valahol a memoár és az igazi epikai formák között lebeg, azt a határozatlan és jellegtelen valamit, ami memoárnak nem elég érdekes (a személyiségnek nagyon jelentékenynek kellene lennie hozzá), és regénynek nem eléggé objektívalódott és művészi. Egy dolog azonban mégis előnyösen megkülönbözteti Törököt a maiaktól: az *élmény*. Amit megír, maga élte át és mélyen, s ha egyelőre csak lírikusan tudja is közölni, megvan a lehetősége nála az egyéb formáknak is, mivel van benne hozzájukvaló anyag. Másik előnyös tulajdonsága a stílusa, melyen meglátszik, hogy az író nem szócsinálásra és újszerű jelzők halmozására törekszik, hanem mondanivalóinak pontos közlésére. Természetesen általában ezt kifogásolták benne legjobban: hogy stílusa még „nem kész” és nem „egyéni”. Hál’ Istennek! Nálunk már nagyon megfélemedeztek Stendhalról, aki a napóleoni büntető kódexen nevelte a stílusát.

Hogy másrészt az objektivizmus maga nem elegendő az epikai formákhoz, arra beszédes példa *Kortsák* novellás könyve. Kortsák úgy látszik, nagyon tisztában van az objektivizmus követelményével, s úgy látszik, van valamilyen ideája a novella formájáról is, csak az a baj, hogy neki meg éppen élménye s ennél fogva mondanivalója nincsen. Papírszagú, mondvacsinált emberek és történetek, akikhez az olvasó egy percre sem érzi, hogy valami köze volna. Török könyvén végig a kezdő mutatkozik, Kortsák már valóságos mester és „kiforrott”: mestere a semminek megformálásában, az epikai formára és objektivitásra irányuló határozott szándék megvalósításában, anélkül azonban, hogy egyebet tudna adni jól szabott szerkezetnél és sémánál. Nincs egyetlen témája, amely érdekelne és egyetlen alakja, amely élne. Az ő feladata épp ellenkezője a Törökének: neki a formához kell megtalálnia az élményt. Ez a nehezebbik. Vagy van, vagy nincs. Ahol van, ott – mindig van. Az élmény feltétele nem az élet, hanem az egyéni diszpozíció. Ez látszik hiányozni Kortsákból.

EURÓPAI MŰVÉSZET ÉS MAGYAR MŰVÉSZET*

(Bevezető rész „Magyar művészet” című tanulmányom folytatólagosan közlendő fejezeteihez)

D’où venons-nous?

Que sommes-nous?

*Où allons-nous?*¹

Gauguin

A tiszta, vagy objektív, vagy pozitív, vagy tudományos, vagy akárminek-híjják történelem művelői már régóta, de ma inkább, mint valaha, ellenséges állást foglalnak el a történetfilozófiával és a filozófiai fogalmak alapján eligazodó, összefoglaló, általánosító történetírással szemben. A történelem megmásítását, sőt meghamisítását, objektivitásának megsemmisítését látják szempontok, értékelések, a priori észelvek alkalmazásában. Így különösen a művészettörténetben is újabban. Szemére vetik egyik-másik történetírónak, hogy a maga elmélete érdekében pl. a cinquecento szempontjából ítéli meg a quattrocentót vagy a trecentót mint előkészítőt, s e korok idegen mértékkel mért és a maga sajátos törekvéseiben bevégeztségében lényegében félreértett művészete így a rövidebbet húzza amazéhoz képest. Joggal, ha ki tudják mutatni a félreértést, s a méltánytalanságot szenvedő kort önnön elveinek és törekvéseinek kihámozásával rehabilitálják – bár sokszor a kifogásolt történetírónak merőben a formára és kompozícióra vonatkozó analíziseitől és analízisei alapján kimondott értékeléseitől követelnek méltánylást a megvédett korok tartalmi, lírai, kedélybeli vagy hasonló értékei iránt. Amivel ugyanabba a hibába esnek,

---

*E tanulmány fejezetei két év előtt elkészült, kiadónak átadott, de a megfelelő reprodukciók előteremtésének nehézsége és költséges volta folytán mindmáig megjelenni nem tudott könyvnek részei. (Az időközben a kiadótól visszakért kézirat végén ezt a dátumot találom: 1916 tavaszán.) Ugyanerről a témáról tavaly áprilisban és májusban öt előadást tartottam „A nemzeti jelleg problémája a magyar képzőművészetben” címen. Szükségesnek tartom e személyes adatok közlését, mert Babits Mihály „Irodalmi problémák” c. tavaly megjelent könyvének első tanulmánya hasonló szempontból vizsgálja a magyar irodalmat. Nem az elsőség gondja késztet, ellenkezőleg, azt az érdekes coincidiáciát akarom megállapítani, hogy úgy látszik, ugyanazon időben hasonló szempontból foglalkoztunk a magyar kultúra két különböző területével, egyik a másik tudta nélkül, ami csak még inkább meggyőz a magyar művészetre vonatkozólag megkísérltettem vizsgálat szükségéről. Egyébként is csak örülni tudok e találkozásnak. Mindjárt meg kell azonban jegyeznem, hogy ez az egyezés csupán a kiindulás szempontjára korlátozódik – ott a magyar irodalmat a világirodalom, itt a magyar művészetet az egyetemes művészet szempontjából tekinteni –, mert a két tanulmány alapfogalmai és módszere merőben különbözők. Babits a Taine-féle elmélet alapján áll, én a faj, környezet és idő fogalmain túl próbálom megkonstruálni az egyetemesnek és nemzetinek viszonylatát. Bizonyosan más utakon-módokon is jutottunk el a kérdés fölvetéséhez. Engem történetfilozófiai spekulációk és különösen a görög művészettel való behatóbb foglalkozás Firenzében és Rómában vezettek el hozzá. De akármilyen nagy is az eltérés, marad a tény, hogy két író a nemzeti élet különböző megnyilvánulásaival foglalkozva, legalább egy, de annál lényegesebb ponton találkozik, ami nyilván azt mutatja, hogy ennek a szempontnak eljött az ideje. – Végül megjegyezni óhajtom: az elméleti bevezetés elégtelenségével tisztában vagyok, de ezen a jellegén nem is akarok változtatni, mert e tanulmány célja elsősorban gyakorlati, s így csak annyi elméletnek lehet benne helye, amennyi nélkülözhetetlen; jobban sajnálom, hogy az építészeti aránylag kevesebb helyet foglal el, mint a másik két művészet, de annak idején, mikor e tanulmányt írtam, rövidebbre szántam, s írás közben nőtt meg; ezen az egyenetlenségen pedig nem tudok változtatni jelen életkörülményeim között.

mint amelyet kifogásolnak: a heterogén szempont alkalmazásába, és megoldatlanul hagyják a kérdést, vajon a merőben formai szempontból megejtett értékelés csakúgyan igazságtalan-e más korok formájához és kompozíciójához, vagy csupán mellőzött olyan tekinteteket, amelyek alapján az illető korok nagyobb megbecsülésre tarthatnak igényt. A valamilyen szempontból való vizsgálódás pedig joggal mellőzhet a maga körén kívül eső más szempontokat, s ebből még egyáltalán nem következik az, hogy fogékonytalan vagy igazságtalan irántuk. Aki formai tekintetben magasabbra becsüli a cinquecentót a quattrocentónál, lehet, hogy más tekintetben eléje helyezi emezt amannak – mindössze nem beszél róla, mert ez a tekintet pillanatnyilag nem aktuális neki. Jogos követelés, hogy minden művészi kor önmagában, önmagáért ítéltesse meg mint abszolút, mert minden kor, sőt minden igazi műalkotás önmagában befejezett, tökéletes, mással össze nem mérhetően abszolút – jogos mindaddig, amíg belőle minden művészet és művészi alkotás nagy közösségének és a fejlődés folytonosságának tagadása vagy megértetlensége nem következik. Mert a művészi alkotás helyzete paradox: önmagában befejezett, tökéletes és abszolút valami, mégis beletartozik a művészet nagy közösségébe, és csak benne válik érthetővé; hasonlóan a kor: művészete minden pillanatban célnál van, mert minden alkotása örök és időfeletti, mégis lemerül az idő sodró folyamába, minden pillanata más, mint az előző, s csak vele való összefüggésben érthető. *Az örök idea időben való megvalósulásának, az esztétikai abszolút és a történeti relatív korrelációjának problémája ez.* A közösség nélkül a művészet műtárgyak merő egymásmellettsége; az örök és az idő korrelációja nélkül a történet esetek merő egymásmellettsége. S ha már nagy hiba valamelyik műalkotás vagy kor alapjára helyezkedve a másiknak lényegét meg nem érteni, ugyan mekkora hiba valamennyi műalkotás és kor alapjára való helyezkedés szándékában egyáltalán magának a művészetnek lényegét, és egyáltalán magának a művészettörténetnek lényegét meg nem érteni?

Különösen ma, mondják, van itt az elhamarkodott összefoglalásoktól és általánosításoktól ment pozitív kutatás ideje, amikor a szemünk láttára ment végbe sokáig félreismert és lebecsült korok rehabilitálása a kellő adekvát vizsgálati és értékelési szempont felderítésével, mint például a barokké, s amikor a kutatás, mely egyre új, az összefoglalás számára eléggé fel nem dolgozott területeket nyit meg, minden pillanatban felboríthatja kész vagy készülő megállapításainkat. Lehet, hogy így van, nem vitázom az objektív tudósok szubjektív természetű időmegállapításaival. A történelem azonban, mint a többi tudomány, soha sincsen készen, s az Augustinus történetfilozófiája a maga ismeretei alapján éppoly jogosult vagy nem az, mint a Hegel és viszont, s ha a kutatás befejezésére és a történetírók beleegyezésére várnánk, hogy ítéletet ejthessünk a történet fölött, alighanem elvárhatnánk a végítéletig. Folytatólag, a történelem nem természettudomány, és nem is lesz az soha, bármennyire igyekszik az ő mintájára berendezkedni, és az a priori vagy metafizikai fogalmakat mellőzni – mikor azok még ott, a természettudományban is bemennek az ajtón, ha kidobják őket az ablakon, hát még a történelemben! A metafizika-mentes pozitív filozófiának sem a túlságos pozitivitása ártott meg, hanem az, hogy nyakig ült a metafizikában, anélkül hogy sejtette volna. Félő, hogy a magabizó és heterogénnek nevezett szempontokat kerülni akaró mai történetírásra is ilyesmi fog rábizonyulni, ha a történetfilozófiai kritika vagy a kritikai történetfilozófia végére jár

alapföltételeinek. Inkább vállalom nyíltan és tudatosan, így legalább megvizsgálhatom, ha már el nem kerülhetem a metafizikát, semhogy óvatlanul lopakozzék be – isten neki, ha a dogmatikusság bélyegét sütik rám. És köntörfalazás nélkül megvallom, hogy történeti vizsgálataimat és értékeléseimet, amint alább következnek, művészettörténet-filozófiai gondolatok irányítják, sőt ott áll mögöttük az, ami nélkül a gondolatok ötletekké forgácsolódnának, amivel viszont idává általánosulnak: a kialakult világnézet. S ha szempontjaim egyoldalúnak és értékeléseim igazságtalannak fognak látszani, azt felelem, hogy az ember nem minden alkalommal mondja el mindazt, amit tud, gondol és érez, hanem alkalomadtán valamilyen szempontoknak mások rovására való végigvitelét látja szükségesnek igazságtalanság árán is valamilyen cél érdekében. Mert, végezetül, a történelem nem mindenki számára tisztán tudományos öncél, sőt legtöbbször csak a művelője számára az. Az esztétikus, a filozófus és az alkotó művész számára ideák megvalósulása, formálendő anyag vagy a belátás eszköze. Az összefoglalásnak, a történetfilozófiai vizsgálatnak vagy általánosításnak jogosultságát nem mindig az határozza meg – alighanem soha –, hogy a „tisztá” történelem alkalmasnak látja-e erre a pillanatot. Jogosultságát meghatározza az élet szüksége, az életé, mely önmagát akarja ismerni, jelenét a múlton keresztül, s nem csupán a múltat önmagáért. S ha ez a szükség erős, s ha módja van rá, nem kér engedelmet a tudománytól kielégülése pillanatának megválasztására. S mivel ez a szükség ma nálunk, úgy érzem, erős, s mivel azt hiszem, egyben-másban hozzájárulhatok, ha tán kielégítéséhez nem is, esetleg későbbi kielégítésének szükséges szításához és tudatosabbá tételéhez – megpróbálom nagyjában megvonni a magyar művészet utolsó száz esztendeje fejlődéstörténetének fő vonalát.

Az életnek, a mára és a mán keresztül a jövőre való hatás kedvéért íródtak tehát e sorok. Gondolkodóknak és művészeknek a művészet érdekében: indítatva a jelen művészet sorsán való tépelődéstől és támogatva a múlt átgondolásától. Ennyiben jogosultak, még ha egyetlen új merőben történeti adattal sem gazdagítják a történeti kutatást. Amiből nem következik, hogy az ilyenfajta írás ne lehetne serkentő a kutató történelemre. Ha távol eső és nagy példákra akarnék hivatkozni – csak a példa kedvéért teszem a lehetőség megvilágítására –, utalhatnék Hegel történetfilozófiájára, mely a pozitív történeti kutatást új területek megművelésére izgatta, s arra, hogy a modern vallástörténet tudománya is vallásfilozófiai spekulációkból született meg. Ne tessék félreérteni: csak elvi lehetőségekről beszélek, anélkül hogy kísérletemet konkrét megvalósulásuknak tartanám. Csak azt akarom mondani, hogy ami ott nagyban lehetséges volt, mért ne lehetne itt az kicsiben – tekintet nélkül arra, hogy nekem sikerült-e vagy nem. Mert a kifejtettem elvet természetesen fenntartom akkor is, ha nem tudok a gyakorlatban helytállni érte, s a sikertelenség okát nem a dolog természetében, hanem a tökéletlen megoldásban fogom keresni. Szintúgy a másik kényes pont, a „nem objektív” értékelés tekintetében: vallom, hogy az esztétikai ítéletek szubjektívebbek a többinél, mert létrejövésük körülményei szubjektívebbek, de objektív alappal bírhatnak. Az objektív alapba vetett meggyőződésemet azért a magam ítéletei szubjektív voltának kiderítése sem fogja megingatni, s mint másokkal, úgy magammal szemben is hajlandó vagyok az objektivitás elvi lehetőségét és szükségét megvédelmezni, az esetleges baj okát megint nem az elvben és a dolog természetében, hanem a tökéletlen megoldásban, a tökéletlen értékelésben

és ítélemben keresvén. S ha mindebből és abból, hogy javíthatatlanul fenntartom történeti elveimet a saját bőröm árán, valaki a történeti tudomány lebecsülésére következtetne, annak csak afölött való sajnálkozással felelhetek, hogy mind ez ideig nem írta meg senki a magyar művészet történetét ilyen serkentő tanulmányokat fölöslegessé tevő tudományos módon.

Egy dolog felől hát egészen nyugodt lehet az olvasó: nem zsákban veszi a macskát. Előre tudja, hogy pusztá vagy „tisztá” történelem helyett elvek szerint összefoglalt történelmet és értékeléseket kap. És mindjárt megjelölöm a két alapfogalmat is, ezek: *a művészetek közössége és folytonossága*. Közösség a sok nemzetre, és folytonosság a korokra való szakadozotttság dacára is. Ezek álláspontjára kell tehát helyezkednie az olvasónak, ha megértően végig akarja kísérni a következő fejtegetéseket. Sőt be kell érnie az alapfogalmak egyszerű megjelölésével és rövid vázolásával, kritikai megalapozásuk és bővebb kifejtésük nélkül, ami külön, tisztán elméleti filozófiai tanulmány tárgya. Az itt következő pedig nem általános elméleti, hanem konkrét gyakorlati célú. Az előzetes és részletes meghatározás helyett az elvek és az elmélet a tárgyalás során fognak megvilágosodni, amennyire a tárgyalt anyag kívánja és megengedi. De ez az eljárás nem föltételezi kritikátlan elfogadásukat: maga a tárgyalás, és benne minden megállapítás és értékelés egyúttal kritikai próbaköve helyességüknek és termékenységüknek.

Röviden: a *közösség* elve azért fontos, mert csak belőle lehet megérteni a különöset. Közösség nélkül nincs különös és viszont. *Egyetemes és nemzeti korrelatív fogalmak*. Már volt szó korrelációról, melynek tagjai csak egymással kapcsolatban válnak érthetőkké: az örök és az idő, alapjában a lét és a levés korrelációjáról, a legvégsőről és legfőbbbről, melytől a többi, ez is, függ. Amaz a görögöknél – az eleai és héraikleitosi, a platóni és aristotelési gondolat egymást föltételező, egymásra utaló viszonylatában, művészi problémáik állandóságában és szünetlen fejlődésében – vált először teljessé, azért kellett ennek is – az egyetemes és nemzeti viszonylatának – náluk teljessé válnia, s tőlük kiszármaznia, ránk öröklődnie.

A művészet egész történetében a görög a legegyetemesebb. Szobrászata nem ez vagy az, ilyen vagy olyan szobrászat, ezé vagy amazé a koré, hanem maga a szobrászat; és hasonlóan a többi műfaj is. Alkotásai az időből kiemelkedve az idea általános érvényű megvalósulásaiként állanak előttünk. Összességük pedig magának a műfaj ideájának megtestesülése.

De a görög művészetnek ez az idealitása eléggé átment a köztudatba (ha az „ideális”, „klasszikus” hamis értelmével is), mellőzhetjük részletesebb vizsgálatát, bármily érdekes volna a mi szempontunkból. Kevésbé köztudatos nemzeti jellege, illetőleg benne az egyetemesnek és nemzetinek egymáshoz való viszonya, amire ezúttal a hangsúly esik.

Ez a legegyetemesebb művészet egyúttal a legnemzetibb. Mert a görög művészet minden ízében ilyen. Benne mindaz nemzeti, amit Taine-féle vagy néppszichológiai, vagy bárminő tiszta műanalízis ki tud hámozni. Ami volt, s amivé minden ízében lenni akart a görög nép – lelkileg és testileg –, azt a művészetben állította maga elé kézzelfogható ideál gyanánt; a fajta zsenije benne vált köztudattá, céljá s az életre visszaható fizikai és morális energiává. A nép összes sajátos szellemi és morális

energiáinak megtestesülése, másik teljes világ, teljes kozmosz az embereké mellett, önmagában befejezett és lezárt, mégis emezzel szünetlen érintkező, belőle táplálkozó s azt tápláló. Két pólusa van: a nemzeti mítosz és a nemzeti atlétika. Az első az ideák szabad szellemvilágának ember-, faj-, korfeletti általánossága; a második a test anyagvilágának meghatározottsága. De jellemző az archeológiának zavaros olyankor, mikor valamelyik szoborról nem tudja megállapítani (az attribútumok híján), istent ábrázol-e vagy atlétát. Mert az örök idea megtestesülése a mítoszban lenyúlik a nemzetibe és a fajtába, s az isten görög atléta; a fajtában meghatározott emberforma pedig fölemelkedik az általánosba s örökre, s a görög atléta isten. A görög istennek csak testivé kell egyénülnie, s a görög atlétának csak istenivé általánosulnia, hogy egyik is, másik is azonmód a szobor formái problémájának anyagává lehessen. Az isten amúgy is minduntalan emberi alakot ölt, s az atléta ideálja, amely felé testét tudatosan műveli és formálja, az isten. A görög művészet ideális alakjai nem olyanok, mint Michelangelóié, amelyek általános emberek, s nem a maga fajtájából, környezetéből nőttek ki; a görög alakok bármennyire ideálisak, mégis mindig görögök, etnikailag meghatározottak, nemzetiek, mintegy folytatásai annak a vonalnak, amelyet már maga a fajtabeli környezet vont, ideális betetőzései a reális adottságoknak. A görög élet és életmód, a test kultuszának s a tökéletes szellem tökéletes testen való uralmának sajátlagos görög ideálja inkarnálódik bennük. A legtökéletesebb fizikum etikája ez a szobrászat, de olyan tökéletesé, amilyenné csak az egy görög fizikum válhatott. A művészet egy gyökeren terem a nemzet közösségének legsajátosabb életműködésével, politikájával; de politikája, küzdelmei, háborúi kentaurok és lapithák, vagy gigantomachiák szimbolikus mítoszainak fölmagasztaltságában jelennek meg a művészetben. Az atlétika formálja a háborúhoz szükséges görög testet, de a művészet tűzi ki az atlétika számára a tökéletes emberi test ideálját, amelyet az a háború céljára megvalósít. Így függ össze a művészet a nemzeti háborúval is, és hat reá, mint ahogy a háború hat a művészetre. És bárhol, bármelyik ponton fogod meg a görög művészetet nemzeti oldalán, eljutsz a nemzetfelettihez és egyetemeshöz, az ideálshoz és szimbolikushoz; és bárhol fogod meg egyetemes és ideális oldalán, eljutsz a nemzetihez és a fajtához.

De mindaz, amit az analízis mint nemzetit ki tud hámozni, végeredményben csak sajátos eleme és anyaga a művészi formának és kompozíciónak, mely univerzális; e forma és e kompozíció nélkül merő etnikai anyag, lehet érdekes, de még nem művészet. Nekünk itt csak annyira van közünk hozzá, amennyire művészetté, azaz formává és kompozícióvá válva túlnőtt az etnikai-nemzeti kontingens világán, és átnyúlt a művészet univerzális világába. Abba, amelynek külön problémái és törvényei vannak, s ezek döntenek a műalkotás sorsáról, nem pedig az, hogy mennyi etnikai anyag mily híven van benne kifejezve. A művészet autonómiája nem tűr maga mellett más szempontot, legföljebb alárendelt, de jogosultságát akkor is belőle merítő viszonylatban. A művészi forma természeténél fogva univerzális, vagy az akar lenni; fogalmához tartozik az univerzalitás, s éppoly kategorikus imperatívusa neki, mint az erkölcsi akaratnak, tekintet nélkül megvalósítására. Nem is az egyetemessége problematikus, hanem az egyetemességnek a nemzetihez való viszonya, az, hogy miként lesz az etnikáiból univerzális.

Íme az alapvető kérdés. A hozzávaló állásfoglalástól függ megoldásának lehetősége.

Ha a művészetben van nemzeti, úgy magának a *formának* kell annak lennie, mert minden egyéb – kedély, temperamentum, életmód, éghajlat, környezet stb. – a művészethez tartozik ugyan mint etnikai anyag, de maga még nem művészet. Csak magának a formának nemzeti voltára vonatkozhatik a tétel, hogy korrelatív viszonyban van az egyetemessel. A művészet anyagának az egyetemes merőben formai princípiumával való vonatkozásba helyezéséből pedig sohasem fejthető ki viszonyuk korrelációja. Egyszerűen azért, mert az első természeténél fogva mindig anyagi, kontingens és különös, az utóbbi pedig formai, szükségszerű és egyetemes. Két külön fajtájú és külön szférájú princípium tehát, amelyek viszonya nem a korrelációé, hanem az alárendeltségé: az anyagié a szellemi alá. A róluk szóló felfogás vagy elmélet ezért végső soron magában a világnézetben gyökerezik: vagy abban, amely az anyag elsőbbségét, vagy abban, amely a szellem elsőbbségét és szuverenitását vallja. Az első alapon számos kísérlet történt, sok becses és érdekes adattal gazdagította is a művészet anyagának ismeretét, de a kérdést nem oldhatta meg, sőt velejét sem érintette. Mert más szférában mozgott, mint ami a művészi formáé. Az univerzálissal csak olyan valami lehet korrelációban, amiben már magában is megvan az univerzalitás, vagy lehetősége, szándéka, követelménye. Ez a forma, amely ugyanakkor univerzális is, amikor nemzeti. Nemzeti volta pedig – az etnikai anyagtól függetlenül tekintve – nem lehet más, mint sajátos fölvetése és megoldása a forma problémájának, ahogy valamely nép művészetében látható; a formai problémának az a speciális volta, amelynek speciális megoldására éppen annak a népnek, és csak annak, volt *küldetése*. Ha ez a speciális formai probléma úgy oldódik meg, hogy megoldása közben a formába fölvetetik mindaz, ami a népben etnikai anyag van, szóval ha a formai probléma nem valami absztrakción demonstrálódik, hanem az etnikai sajátságok anyagában ölt testet, akkor a létrejövő művészetben az egyetemesnek szférája teljesen fedi a nemzeti-etnikainak szféráját; ha a formába nem vétetik föl, vagy nem egészen az etnikai adottságok anyaga, akkor az egyetemes túlér a nemzeti-etnikai határain (a nemzeti akkor is megvan, de csupán a formában, a megoldásra szóló, valamely kiválasztott nemzetnek jutott küldetés sajátosságában, pl. Michelangelónál); ha pedig a forma nem tud autonóm életre szert tenni, s nem tudja tiszta művészetté fölolvasztani mind az etnikai anyagot, amelyhez hozzányúlt, akkor az etnikai-nemzeti alatta marad az egyetemes érvénynek, mert alatta marad a művészinnek. Mindhárom esetben annyira univerzális és annyira nemzeti a forma, amennyire művészi. Valamely nép művészi küldetése valamely formai problémára szól, s ez a küldetés azért nemzeti, mert az illető probléma megoldása csak neki adatott meg; de szólhat annak a szorosabb problémának megoldására is, hogy mi módon veszi fel az etnikai-nemzetit a művészi-univerzálisba, vagyis miként oldja meg az egyetemes és nemzeti korrelációjának kérdését a maga sajátos etnikai anyagán. *Nemzeti tehát: speciális nemzeti küldetés a művészet nagy egyetemén és teljességén belül a különös formának, vagy a különös nemzeti-etnikainak a különös formán keresztül egyetemessé tételére.* Ebben az értelemben igaz, hogy a művészetben – élesen megkülönböztetve a művészi-nemzetit a merőben etnikai-nemzetitől – ami nemzeti, egyúttal egyetemes és viszont.

Mondtuk, hogy mindaz, amit az analízis, mint nemzetit ki tud hámozni a görög művészetből, végeredményben csak eleme és anyaga a művészi formának és kompozíciónak, amely univerzális: univerzális, de egyúttal nemzeti is, mert éppen a görög népnek volt e formára és kompozícióra küldetése, és csak ő oldhatta meg azt, senki más – ez az ő nemzeti küldetésének egyik oldala; univerzális formai problémáját azonban a nemzeti-etnikai sajátosság anyagában testesíti meg, mégpedig úgy, hogy e sajátosság anyagát teljesen fölveszi a formába – ez az ő nemzeti küldetésének másik oldala. E kettősségben gyökerező teljesség folytán a görög a legnemzetibb a művészet egész történetében.

Paradoxianak látszik, pedig nem az, hogy e két felsőfok, legegyetemesebb és legnemzetibb, nemcsak hogy nem zárja ki, hanem kölcsönösen föltételezi egymást ugyanazon népnél. Csak a korreláció két tagjának, az egyetemesnek és nemzetinek soha nem látott teljes egymást fődése ez. A művészet történetének van egy kora, melyben egy nép csinálja a *világművészetet*, azt ti., melyből a *világművészet** in extenso ki fog nőni; vagy fordítva: amelyben a világművészet egyetlen nép művészete. A görögség küldetése nem erre vagy arra a műfajra, erre vagy arra a problémára szólt, hanem az *egész* művészetre, ezért a legegyetemesebb. Ezt az egyetemes küldetést azonban nem népek közössége, hanem egyetlen nép kapta, ezért a legnemzetibb. A görög művészet kicsiben és in intenso olyan, amilyen a világművészet nagyban, in extenso. De nemcsak szimbolikusan és ideálisan egyetemes, hanem történeti megvalósulásában, érvényében és hatásában is. Még az is, ami rajta kívül van, általa vált az európai népek művészetének közös örökévé, az európai közösség és egyetemesség részévé. A görögöt megelőző őskorbeli népek művészete (Egyiptom, Asszíria stb.) rajta keresztül jut abba a közösségbe, melyről itt mindig szó van: az európaiba. Ezek a népek elviszik a művészetet valamilyen fokig, s azon maguktól nem lépnek át; a görög ezen a ponton veszi át az örökséget, átlép végső fokukon, a fejlődésnek új útját nyitja meg, s azon járva fölveti és megoldja, vagy fölveti és megindítja mindazokat a problémákat, amelyek évszázadokon át az európai népek művészi problémái, némely téren még ma is. Hasonlóan a filozófiához, melynek története mindmáig úgyszólván görög filozófiatörténet bővebb kiadásban, részletebben megmunkálva, hatalmasan továbbfejlesztve: alapfogalmai és problémái éppúgy, mint neveik, a görögre utalnak vissza. Mint a legyező ágai, futnak össze az idegen folyók a görögség egyetlen folyójának kútfejébe, hogy benne egyesüljenek, s torkolatánál a sokból eggyé lett folyó ugyancsak sugaras deltában ágazik szét idegenbe, az európai tengerbe. A két széjjelágazás között, a görögség előtti és utáni világ között, mint egyenes és egyetlen vonal húzódik a görög művészettörténet vonala. Benne fut össze minden, és belőle ágazik szét. Ami előtte van, abban a nemzetinek és egyetemesnek korrelációja ránk nézve inkább az írott műtörténet elméleti, mint a történő művészettörténet aktuális szempontjából bír jelentőséggel. Ami utána van, az az egyetemesnek nemzeti részekre tagozódása s e részek szintézisében elért teljessége: mint ahogy a görögséget fölváltja a római birodalom, s

* Ad analogiam „világirodalom” – értve vele ugyanazt a művészetekre, amit világirodalom jelent az irodalmakra nézve, s ezért nem is definiálok, mert az utóbbi helyes fogalmát, hogy más, mint az összes művek summája stb., föltételezem az olvasóban; a szót ugyan, idegen ízü lévén, nem szeretném, ha meghonosodna, de egyelőre nem tudok nála jobbat a fontos fogalom jelölésére.

kereteiben kialakulnak az európai nemzetek s közös kultúráján alapuló rendszerük (ellentéteken és háborúkon túl is az európai kultúra Egyesült Államai – de hiszen a görögség is tele volt ellentétekkel és belső háborúkkal), úgy alakul ki az európai nemzetek művészete, és rendszerük, a művészet egyetemességének teljessége csak *valamennyiben együtt* valósulhatván meg. A görögnél a nemzeti, amikor egyetemessé válik, nem utal önmagán túl valami rajta kívül is folytatódó közösségre, melybe ő tagként tartozik a többihez hasonlóan, mint ahogy az európai népeknél történik; önmagára utal vissza, mert benne mind a kettő teljes és egymással azonos. Közvetlenül van együtt a kettő, úgy, ahogy egyetemes és nemzeti azelőtt és azután sohasem fődte egymást. Hogy pedig művészete ennyire, ily egyetlen módon egyetemes lehessen, ugyanannyira, ugyanolyan egyetlen módon kellett nemzetivé lennie: a nemzet egész életének, sorsának, hivatásának, világnézetének, politikájának, szellemi és testi mivoltának inkarnációjává. A görög a művészet történetének választott népe. A művészet *egyetemes* sorsa és végzete attól függött, hogy mennyire válik egy nép nemzeti sorsává és végzetévé. Ilyen választottság csak egyszer fordul elő, mint a vallás történetében.

A történetfilozófiának bele kell törődnie abba, hogy a történetet nem lehet annyira racionalizálnia, hogy a történés lehetőségének egyetlenségét, unikum voltának irracionalitását föloldja. Egyetlenségénél fogva paradigmatisa a görög művészet az egyetemes és nemzeti viszonyára, ezért kell e kérdést nála megfogni – mindig, bárminő népről van szó. Ránk nézve ő e korreláció aktuális történetének kezdete, mint ahogy a széjjelágazó számos folyónak ő az eredete. Széjjelágaznak a folyók, de széjjel nem szakadnak, mert medrüket egy totalitáson, egy rendszeren belül vájják, s közös forrásuk van, a görög medence. A görög egység matematikai pontja a római világbirodalmon keresztül az európai népek közös, de differenciált síkjává szélesedett. Az európai kultúra képlete a megfordított piramis, amely csúcspontján, a görögségen áll, talapzatának síkja pedig egyre nő fölfelé és széjjel.² A görög művészet is ekként egyetemes minden népre, nem azért, mert mind magára ismer benne, hanem ellenkezőleg, mert, noha mindenik számára fölvetette a problémákat, mindeniktől egyforma távolságra van. S ha soha azelőtt és azután egyetemes és nemzeti nem fődte egymást annyira, mint a görögségben, a közös eredet folytán posztulátumként, törekvésként minden nép számára megmaradt az európai közösségen belül az egyetemesség követelményének öröksége. Csak egyszer, a középkorban, a gótikában és skolasztikában kristályosodik az egység relatíve abszolút teljessége; de ekkor a korreláció azon tagjának helyét, melyet a görögöknél maga a nemzet, az egy képviselt, Európának nemzetfölötti közössége, a sokból lett egy foglalja el. S amint ebben megindul a nemzetek sajátos fejlődése, és megkezdődik a sokoldalúságot, soktagúságot feltételező közösség modern története: föl szabadul a különféle nemzeti küldetések sokasága – a közösség határain belül, s az egymásra utaltság alapján.

A görög után az egyetemesség egy nemzeté helyett nemzetek közösségének örökévé és megvalósítandó feladatává válván, a különbségnek csak a közösséggel való korrelációban van értelme, s a változott viszonyok közt is változatlanul fönnáll a tétel, hogy minden nép művészete annyira egyetemes, amennyire nemzeti és viszont.

Nemzetivé tehát valamely művészetet nem témák (legalábbis nem a közkeletű értelemben véve) és nem motívumok tesznek, amelyek már messziről elárulják „faji” eredetüket – általában a „fajiság” fogalmával itt nem sok világosságot lehet gyűjteni. Nagyon sokszor a „téma” nemzeti, de megoldása nem az (élet-zsáner-történeti képek stb.), s viszont a téma nem nemzeti, de megoldása az (pl. az egész olasz cinquecento). Nem az a kérdés, hogy témában, alakokban, tájban stb. mennyi érdekes és értékes, különösen az illető nép számára sokat jelenthető etnikai anyag van, hanem, hogy miként válik abszolút és autonóm művészetté, melynek tisztán önmagáért való formai problémája van, mint pl. a Rembrandtban betetőződő hollandi naturalizmusnak a kompozíció új típusa, a fény, a valór, az atmoszféra stb. egyetemes és nem pusztán lokális, etnikai vagy „faji” jelentőségű problémái; még a legspeciálisabban nemzeti hollandi képnek is megvan ez a két – etnikai és formai – oldala. De Michelangelo nem csinált olasz témákat, művészete mégis nemzeti univerzalitásban is: mert az ő problémái megoldására csak az olasz művészetnek volt és lehetett küldetése. Az egész renaissance kori olasz képírás nemzeti jellege elsősorban abban a sajátos módon rejlik, amellyel a kompozíció problémáját fölvetette s a maga módján megoldotta, úgy, ahogy azt akkor csak ő tehette. A XIX. század második felében pedig a francia művészetet az a mód teszi nemzeti jellegűvé, amellyel – az impresszionizmusban s azon túl – a szín és a valór problémájának megoldásán s az új képstíluson fáradozik. A külső etnikai jeleknek, szóval a művészet anyagának (alakok, tájak stb.) is megvan a maguk szerepe és jelentősége, de nem önmagából meríti azt, hanem a formai problémából. A művészetek nemzeti jellegének firtatói rendszeren megmaradnak az etnikai és népszichológiai dolgok hánytorgatásánál, mikor pedig az abszolút és univerzális művészi értékekben kellene és lehetne a nemzetit megglelniök. Ha nem bennük nyilatkozik meg, akkor, művészet híján, nemzeti művészetről sem lehet beszélni. Népet néphez mérnek, s éppúgy kideríthetik hasonlóságukat, mint különbözőségüket; hiábavalóság, akárcsak az olyan párhuzamok, mint pl. Burns és Petőfi stb. között, mert incommensurabiliákat,³ egymástól különböző néplelkeket, temperamentumokat mérnek össze, ami tanulságos lehet az etnológiára, de nem a művészetek viszonyának földerítésére; művészetek viszonyát csak a művészi feladatokban lehet keresni és megtalálni, s ebből a szempontból fölfedhető a közösség, ha már említettük őket, Burnsben és Petőfiben is, a rokon probléma: mi módon válik a népművészet nemzetivé s a nemzeten keresztül egyetemessé, ami végeredményben a sajátos küldetés problémája a közösségben. Ugyanezt a problémát veti fel nálunk az építészetben Lechner. Ez a szempont megállapíthat közösségeket a lényeges elhanyagolása s a sajátos egyéni szín és zamat elpárologtatása nélkül.

A magyar művészet is az európai közösségnek tagja, s nem pusztán önmagától lett azzá, ami; élete annyira összefonódott s összefonódik külföldi áramlatokkal, hogy szinte problematikusává válik, vajon lehet-e speciálisan magyar művészetről beszélni. Buzgó, de naiv patrióták ugyan hamar elintézik ezt a kérdést, amikor vagy azt mondják, hogy magyar az, amit magyar ember csinál, vagy hogy magyar az, ami magyar dolgokat, eseményeket, tájakat stb. ábrázol. A művészi szempont alig jut szóhoz náluk, annak sejtelve nevezetesen, hogy ami az ő szempontjukból magyar, esetleg még nem művészet, másrészt, ami művészet, esetleg nem magyar. De még ha mindig

igazuk volna is, ha csodálatos intuícióval mindig fején találnák is a szöveget, akkor sem tudnának olyan magyar művészetet mutatni – pedig az általuk hirdetettnek olyan-nak kellene lennie – , amely úgy fejezi ki a magyar nép egész életét, mint pl. a régi hollandi a holland népet – ilyen egyelőre még nincs. Hogy a kérdésnek magunk formulázta értelmében van-e magyar művészet, a részletes tárgyalás során próbáljuk megfelelni. Kérdésünk ez: van-e ennek a művészetnek nemzeti jellege s nemzeti jellegének egyetemessége, azaz van-e olyan művészi-formai problémája, amelyet neki és éppen neki kellett fölvetnie s megoldásán fáradnia, ugyanakkor egyetemessé téve azt, ami nemzeti? Vagy a másutt fölvetett és egyetemessé vált problémák megoldásához hozzájárult-e sajátos módon, úgy, hogy ez a hozzájárulás a művészetek közösségére is jelentőséggel bírhat? Egyszóval: a lokális jelentőségen túlemelkedve *van-e a magyarnak valami sajátos küldetése az európai művészet közösségében, a világművészetben?*

A vizsgálat során a magyar kedélynek kedves etnikai értékek, úgyszintén művészek talán a rövidebbet fogják húzni, de ha ez egyoldalúságnak vagy éppen igazságtalanságnak látszanék, ismételhetném az eleinte mondottakat valamilyen szempont végigvitelének jogosultságáról, ami még egyáltalán nem jelent érzéketlenséget más szempontok iránt. Az etnikai értékek különben is szóhoz fognak jutni több ízben, így amikor a népművészet nemzeti művészetté való fejlesztése kerül sorra, pl. Lechnernél, ami már maga is egyetemes jellegű probléma lehet. De inkább hanyagoljunk el mindent, és amit eddig alig, azt próbáljuk meg, a magyar művészetnek az egyetemes művészet szempontjából való elemzését, és inkább azon a hiányon akarjunk segíteni, hogy az etnikaitól alig látták meg ennek a művészetnek univerzális jellegét – ha van neki. Mindjárt megjegyezvén, hogy az egyetemes jellegnek nem kritériuma az egyetemes hatás (az irodalomban pl. attól is függ, fordítják-e a művet vagy nem), hanem *an sich* tartozik a műhöz az erkölcsi törvény említett mintája szerint, tekintet nélkül sorsára. Viszont a hatás hiányának sem föltétlen bizonyítéka nyilvánvalóságának és kézzelfoghatóságának hiánya. Mert érvényesülésének többféle módja lehet, így pl. valamely alkotás a nemzeten belül, anélkül hogy ő maga kiment volna idegenbe, olyan folyamatot indíthat meg, melynek során az illető nemzet egész művészete egyetemes jellegűvé s a művészet közösségének integráns részévé, s így végül, bár közvetve, maga az illető alkotás is ható tényezőjévé válik a közösségnek. Amely művészetben benne van az univerzalitás magva, abban az egyetemes hatás történeti megvalósulásának és érvényesülésének lehetősége is állandóan megvan, bármily kevéssé tör is magának utat kifelé fejlődésének ebben vagy abban a szakában.

Áttérve a másik alapelvre: *a folytonossághé* azért fontos, mert csak belőle válik az állandónak és változónak viszonya értelmessé. Állandó nélkül nincs fejlődő és viszont. *Örök és fejlődő korrelatív fogalmak*, mint egyetemes és különös. Mint ahogy a matematika igazságai örök érvényűek, akár elgondolja őket valaki, akár nem, akár fölfedezi, akár nem, úgy a Polykleitos szobra, a Doryphoros vagy Diadumenos,⁴ örök, mert contrappostójával az egyensúlyt testesíti meg, amely örök. De mint ahogy a matematika örök igazságainak is az időben, valamely nép történetének valamelyik szakában valamely egyénről vett nevük van, szóval térben és időben meg-

határozott történetük, úgy a Polykleitos megtalálta egyensúlyának, mely oly nagy-szerűen érzékíti meg az örökkévalóságot, szintén nagy múltja és jövője van, noha kompozíciójának elve időn kívüli. A művészet mindig célnál van, befejezett és tökéletes. A VI. század görög művészete tökéletes és befejezett az V. századé nélkül; az V. századé mindent elmond, amit akar, és esztétikailag tökéletesen érthető a VI. századé nélkül. De nem érthető históriailag;⁵ s ha mit sem ismernék elődeiből, akkor is tudnám, hogy voltak. Sőt azt mondhatnám, ami előbb volt, a VI. század művészete, sem érthető a később jött, az V. század művészete nélkül annyira, mint vele együtt, mert hogy az előbbi egészen olyan, amilyen, annak oka, hogy már a következő is – in potentia⁶ – benne van. (Más a görög archaikus szobor, mint az egyiptomi). S így benne van az V. század művészetében a IV. századé és viszont – végig a görög művészet egész történetén. Amit egyszer fölfedeztek, probléma, amit egyszer megoldottak, többé nem veshet ki belőle, minden kor és minden művész ott folytatta, ahol az elődje elhagyta. Örök momentumai csak azon a réven valósulhatnak meg, hogy elődek és utódaik vannak a történetben. Az öröknek és az időnek, a létnek és levésnek korrelációja ez, s eredménye a história. A művészet története nem egyes esetek, elszigetelt akcideneciák merő egymásutánja, tetszés szerint forgatható sorrendben: története szubsztanciákban megy végbe, s ezek az ő problémái.

Mint az egyetemességnek, úgy a folytonosságnak egyetlen, paradigmatis példája a görög. Hat-hétszáz éve szakadatlan folytonosságban és fejlődésben mutatja a problémák életét, oly szervesen és áttekinthetően, mint soha azelőtt és azután. Ha az első szempontból a világművészet mikrokozmosza, a másodikkól a világművészet történetének mikrogenézise. Ránk nézve ő nemcsak az egyetemes és nemzeti korrelációjának, hanem a történeti folytonosságnak is kezdete és örök mintaképe. Mikrokozmoszában benne vannak az európai közösség művészi problémái nemcsak ideális együtteségben, hanem reális egymásra következésben és fejlődésben, nemcsak keresztmetszetben, hanem az időbeli sorrend hosszmetében. A görög művészet maga a művészet testet öltött történetfilozófiája, mint ahogy a bibliai prófétizmus a vallásnak élő történetfilozófiája. Ezért kell a folytonosság, a történet kérdését is nála megfogni – mindig, bárminő népről van szó. A magyarral kapcsolatban nekünk is gondolnunk kell majd rá a szobrászat és festészet alkalmából, mint háttérre és távlatra.

De mint az egyetemesnek, úgy a folytonosságnak tekintetében is unikum a görög művészet. Soha azelőtt és azután fejlődés oly következetes és világos nem volt, mint az övé. Utána a fejlődés is, mint az egyetemesség, széjjelágazik, többé már nem egy nép sajátja, hanem e téren is mindenkinek megvan a maga speciális küldetése, hogy amikor problémák megértek az ő számára, vagy ő megért problémák számára, vigye azokat előre, ameddig küldetése terjed. A fejlődésben is a széttagoltság és a különféle küldetések sokasága uralkodik, de itt is az egymásrautaltság és közösség alapján.

Összefogva most eddigi fejtegetéseink két fonalának végét, látjuk, hogy közösség és folytonosság egymást föltételező tagok: az első mintegy a jelen pillanata megállítva és a térben kiterjesztve, a másik a jelen pillanata feloldva előre és hátra az időben. Az első a mindig célnál lévő, befejezett és tökéletes, a másik az örökké fejlődő, min-

den momentumát meghaladó művészet. Az első az egyetemesnek és nemzetinek, a másik az öröknek és fejlődőnek korrelációja. E két korreláció szintézise pedig adja a művészetek egyetemes történetét.

Ebben az egyetemes történetben kell keresnünk a magyar művészet részvételét, azt, hogy van-e olyan művészi problémája, amelyet valamely korban éppen neki kellett fölvetnie és megoldásán fáradoznia, ugyanakkor időtlen érvényűvé téve azt, amikor időszerűvé. Vagy a másutt aktuálissá, időszerűvé vált problémák megoldásához hozzájárult-e sajátlagos módon, úgy, hogy ez a hozzájárulás a művészetek egyetemes fejlődésére is jelentőséggel bírhat? Szóval: a lokális fejlődésen túl *van-e a magyarnak valami sajátos történeti küldetése az európai művészetek egyetemes történetében?*

A közösségen belül a magyar művészetet jelöltük ki vizsgálatunk tárgyaként; a fejlődésen belül pedig e művészet utolsó száz évével tesszük ugyanezt, egyrészt, mert csak itt remélhető némi pozitív eredmény, másrészt mert, mint mondtam, e tanulmány gyakorlati célú: a jelennek és a jövőnek szól a jelenről és közelmúltról. Őket fogjuk revideálni, mintegy mérleget készítvén róluk a vázolt szempontokból. A háború előidézte kényszerű szünet, az elmúlt kort lezáró s az újat megnyitó sejtelmes pillanat talán alkalmas az ilyen önvizsgálatra. S talán a magyar művészet is megért már, és elég erős a magasabb szempontok elbírására – csak úgy tudhatjuk, ha megpróbáljuk.

Magyaron és száz éven belül még tovább megy a korlátozás: a fő vonalakra, rajtuk kívül eső értékek futó érintésével, bármily becsesek egy vagy más szempontból. Még e korlátozás árán is elég nehéz a folytonosság föltalálása. A modern művészetet általában azzal szokták jellemezni, hogy az individualizmus jegyében él. Ha ez olyan értelemben igaz, mint sokan gondolják, nincs históriája. Lehet a művészi individualizmusnak valamilyen történetfélje, de nem magának a művészetnek. Ahol mindenki mindent legelőről kezd, és csakis önmagát adja, függetlenül attól, ami előtte volt és körülötte van (föltéve, hogy lehetséges), ott történet nem alakulhat ki. A művészet története nem egyéni kísérletek merő egymasmellettisége és egymásutánisága, hanem közös problémák közös erővel és folytatólagosan való megoldása. Az a kérdés: a széjjelágazó, egymástól látszólag független modern törekvésekben van-e valamilyen közösség, s van-e neki a szó igaz értelmében története? Ha mai élete az individualizmuson túl is történeti jellegű, akkor a múltnak a jelenre s a jelennek a jövőre irányító és determináló hatása van. A jelen és a jövő lehetőségeinek megértéséhez szükséges tehát a revízió: annak megismerése, vettünk-e át, s ha igen, milyen problémákat a múltból, amelyeket közösen a magunkénak vallunk és vallhatunk. A sok individualizmus közepette mégis semmiféle szükséglet sem érzik oly erősen a mai művészetben, mint amely a tradíciót követeli: nem akadémikus, iskolás értelemben véve a szót, a múltra korlátozva, hanem értve rajta valamilyen biztos bázis megteremtését, amelyen tovább lehessen építeni. Teremts magadnak tradíciót, légy tradíciója önmagadnak – ez a modern művészet kiáltó szava önmagához. S innen, e szózat félreértéséből és a szükséglet aberrációjából az a sokféle, szeszélyes visszanyúlás elmúlt korok vagy primitív népek művészetébe, el egészen az afrikai négerkéig. Micsoda *contradictio in adjecto*⁷ : tradíció előteremtése individuális önkénnyel. Míg azonban ez a visszanyúlás rendszertelen és önkényes, addig a *vala-*

milyen tradíciót kereső akarat közösen megvan jóformán mindenütt. (Kivéve persze az akadémiákat.) Az a kérdés: tudja-e az akaratnak ez a formális és absztrakt közössége az akaratok konkrét elágazását úgy organizálni, hogy belőlük folytonosság, azaz história és fejlődés jöjjön létre. S ha igen, van-e és milyen jelentősége erre az új fejlődésre a modern magyar művészetnek.

A modern naturalizmus és individualizmus meglazította a folytonosság szálait és megrendítette a benne való hitet. De a naturalizmus, ha önmagáért van is, és önmagukban mérlegelendő saját értékei vannak is, valami újat készíthet elő, mint ahogy ő maga is reakcióként lépett föl valami régivel szemben. Történeti fontosságú problémák azok, amelyek megvannak a naturalizmusban is, de csak akkor világosodnak láthatóvá, amikor az ő ideje kezd elmúlni. Ezért nem lehet hátat fordítani neki, és visszamenni tetszőleges korokhoz tradícióért. Az archaikus művészetet mindig áthidalhatatlan úr választja el a dekadencia jeleként föllépő archaisztikustól. A naturalizmussal szemben a művészet továbbfejlődése érvényesülésének csak egy módja van: fölümúlni az új problémák keretén belül, és rajta keresztül jutni el az új tradícióhoz. Ez a *mai* művészet aktuális nagy feladata, s szorosabban véve ennek megértése kedvéért kell a múltat revideálnunk, s benne a magunk közvetlen tradíciójának elemeit megtalálnunk.

E felé a mai, aktuális mozzanat felé fog tehát haladni a következő tanulmány fejtegetése, hogy rajta mérje meg végül a magyar művészetet, megüti-e az európai közösségben és a mai történeti stádiumban a feladatok közös megoldásában való részvételhez szükséges hivatottság mértékét. És innen fogja tekintetét a holnap felé fordítani.

Menete: építészet, szobrászat, festészet.

SZEMERE GYÖRGY: KÉT LEÁNY

(Regény két kötetben. Franklin Társulat kiadása 1918.)

A háborús konjunktúra igen fölvitte a regény dolgát. Aki csak teheti, ma regényt ír. A kiadók előveszik az elfelejtett és rossz regényeket (példa rá: Harsányi Kálmán: *Kristálynézők*¹), és újra piacra vetik. A termelés éppúgy, mint a többi árucikk terén, nem tudja kielégíteni a napi szükségletet, s azért a raktárakban megrekedt ócska holmihoz kell folyamodni. Szerencsés az a kiadó, akinek sok regénye van raktáron, mint a boltos, akinek van még régi faggyúgyertyája, amit a villany a nyakán marasztott. Pedig a termelés mindent elkövet a szükséglet kielégítésére, s ha valahol, hát ezen a téren van „nyersanyag” bőven. Régi, sokáig magukban hordott, dédelgetett témákat sebtében megírják most az írók, mert a változott idő kiköveteli belőlük. Nem érnek rá megérlelni, megformálni, üstökön kell ragadni az első kínálkozó ötletet, a szerencse lakik benne – az idők változók, ki tudja, mit hoz a holnap, hátha hirtelen vége szakad a háborúnak s vele a regény keletjének, és akkor megint beköszönt a lassú munka s a művészi törődés kényszere. Eleinte még bizonytalan volt a módszer, mint a szappangyártás terén, de a háború elég soká tartott ahhoz, hogy

kialakuljon az új regény stílusa és típusa, ma már körülbelül, azt lehet mondani, készen van, a különböző elemek százalékaránya hatóságilag megállapítva.

Érdemes volna egyszer behatóbban foglalkozni vele. Érdekes adatokat szolgáltatna a háborút itthon végigélt népesség lélektanához és rikítóan belevilágítana a közönség és az írók viszonyába, mely máskor kevésbé nyilvánvaló. Ajánlanám ennek az analízisnek a jobb írókon való végrehajtását, mert csak ezeknél van metamorfózis, s ez a jellemző. A jelentékteleneknél a különbség csak a termelés mennyisége terén észlelhető.

A legtanulságosabb példák egyike Szemere Györgynek, ennek a kétségtelenül értékes és hivatott írónak új regénye. Valóságos esztétikája és enciklopédiája a háborús irodalmi terméknek.

Nem könnyű meghatározni. A tiszta műformát könnyű, a formátlanságot és művésziatlenséget nehéz. A káosz, mely úgy van gruppírozva,² hogy formának lássék, a semmi, amelyet boszorkányos rutin valaminek tud láttatni, a banalitás, amely mindenáron izgató akar lenni, a romantikus naturalizmus, melynek a valósághoz semmi köze, a lírai emóció bensőség nélkül, a nagy perspektívák kilátás nélkül, az Übermensch,³ akinek a nagyságából csak a dilettantizmust és hóbortot látni, indi-ai fantasztikum a képeslapok „egyveleg” rovatának stílusában – és még számtalan ilyen formai és tartalmi vonásból, de csupa *negatív* vonásból, kuszálódik össze valahogy az új regény képe. Még nem írták meg a részletes természetrajzát, pedig, mondom, érdemes volna. Talán közelebb visz hozzá az analógia. Modern időkben, amióta a művészet csak a tehetősek fényűzése, amióta művészete csak a legfelsőbb szellemi és anyagi javú osztályoknak s a legalsóbb népeknek van, a közbülső nagy tömeg szükségleteit különböző olcsó technikai eljárások termékei elégítik ki. Régen, amikor minden társadalmi rétegnek megvolt a maga művészete, ismeretlenek voltak, a változott viszonyok termették őket. Ilyen az olajnyomat. De ez legalább tiszta sor. Nem akar festmény lenni, beéri sorsával, nem pályázik állami díjakra, és nem kívánja, hogy kritikákat írjanak róla. A laikus is egyszeriben tisztában van vele. Nehezebb eligazodnia a tárlatokat megtöltő és díjakra pályázó olajnyomatok között. Ott megint az a rettenetes bizonytalanság kezdődik, mint a háborús regény terén. Ebbe a bizonytalan kategóriába, a kézzel festett olajnyomat kategóriájába tartozik Szemere György új regénye és számtalan társa. Valójában olajnyomat, nincs benne kétség, akárhogy forgatod előre-hátra – de nini, egyszerre csak rábukkansz itt-ott egy-egy ecsetvonásra, amely csakugyan a festő pemzlijéből került oda, nem a gépből. Mintha a festőnek lett volna egy olajnyomata, s azzal szórakozott volna, hogy itt-ott saját kezűleg „felfrissítse” néhány ecsetvonással. Az olajnyomatra aztán még modernebb időkben versenytársa akadt: a fénykép s a belőle származott sokszorosító eljárások. És a fényképből megszületett a mozi, ugyancsak annak a közbülső nagy tömeg szükségleteinek, most már inkább irodalmi, mint képzőművészeti szükségleteinek kielégítésére. El kell most már képzelni az olajnyomatot, amint nekivadul, hogy ő mozi akar lenni, hogy ő, aki eddig csendes mozdulatlanságban mutatta a gróf urat, amint az erdőn a szép pásztorleánnyal találkozik, vagy a lovagot, amint az ablakon behajolva a várkisasszonynak udvarol, vagy az úrnőt, amint vadászat közben lehanyatlik lováról – hogy ő, az olajnyomat, ezután már mindezt őrült gyorsaságban úgy mutassa be, mint végbemenőt, természeti felvételek alapján, s akkor körülbelül

egészen pontosan előttünk áll az új regénynek célja, módszere, technikája és stílusa. Egy új műforma, amelyet csak kerülő utakon lehet ugyan meghatározni, többféle technikából vett analógiákkal, de azért lehet.

Csakugyan – ha képek után olajnyomatok készülhetnek, ha regényekből mozi-darabok lehetnek, s ha az írók a mozi számára írhatnak, miért ne lehetne az, ami képeknek indult, egyenesen olajnyomat, az, ami regénynek indult, egyenesen mozi? Szemere regénye is regénynek indult, útközben lett belőle az olajnyomat és a mozi egyvelege. Abból a néhány ecsetvonásból, amivel a kész, lege artis⁴ elkészült olajnyomatot itt-ott átfestette, sejthetni, hogy mi lappangott az író lelke mélyén. Sejt-hetni, hogy volt neki egy „nagy témája” a magyar nagyúrról, aki minden emberfölötti szellemi képességei, csodás férfias tulajdonságai és jelentékeny vagyona mellett el-szakad nemzetének és fájának reális föladataitól, az élösködő, pusztuló, de szellemi megváltódásra még képes dzsentri-ről, a turáni mozgalom kifestett jelenségei-ről, de megható ábrándjáról, az ideálnak, akármilyen legyen az, átalakító erejéről és még sok más szép s a regényíró szempontjából érdekes dologról. Volt neki talán egy tíz kötetre szóló nagy témája, amelyben meg akarta írni az egész mai magyar-ság képét, sorsát, nagy bajait, reménységeit néhány kiemelkedő, tipikus alakban – de jött a háborús regénykonjunktúra, és ő megírta mindezt nem egészen négyszáz oldalakon az olajnyomat és a mozi receptje szerint. Nagy dolgokat akar kifejezni, még nagyobbakat sejtetni az író. És bejelenti, mint a mozi változatainak főiratai: most itt a nagy dolog. És erről színhatásokat akar kelteni, s odatesz néhány kiáltó színt. De mi az olajnyomat? Mi a mozi? Az, hogy a színeknek nincs összefüggésük, az, hogy a változatok között nincs átmenet, az, hogy ami a legfontosabb, az emberek belső átalakulását nem látom magam előtt. Az két változat között megy végbe, s én már csak a kész eredményt látom. Csupa ilyen kész eredményből áll, csupa ilyen kész változatban pereg le a Szemere regény. Ujjal lehet rámutatni minden oldalon a helyre: itt ezt kellett volna megcsinálni – de az író átugorja, s néhány oldal után úgy beszélgeti alakjait, mintha a lényük legmélyét megrendítő, kiforgató, ujjáalkotó hosszú és bonyolult folyamat az olvasó előtt ment volna végbe. Két szín között még ezer színnek, két cselekvés között még ezer élménynek volna helye – de itt nincs semmi. Egyszerűen el kell fogadni és hinni mindent, azt, hogy a főhős az emberi átlagot messze meghaladó szellemi képességű lángész, anélkül hogy egyetlen szava is mást árulna el, mint a legközhöztesebb teozófus kótyagosságot, hogy bűvös ha-tása van embertársaira, anélkül hogy látnók, miként és mivel, hogy tökéletes lénné alakítja az erkölcstelen múltjával szakító spanyol táncosnőt, hogy az élősdie züllött dzsentri-figurák megnemesednek, és munkára szoknak a turáni eszme hatásától és így tovább, a végtelenségig. A regény mindabban van, amit Szemere nem írt meg, és a mozi mindabban, amit megír.

Nem lett volna érdemes erről a regényről ennyit írni, ha nem volna olyan szimp-tomatikus. És ha nem volna benne, megíratlanul bár, olyan téma, amit érdemes volna megírni, és néhány olyan alak, aki megérdemelné az írói figyelmet és gondot. A főhős egynéhány vonásából, azt hiszem, nem nehéz arra következtetni, hogy Sze-mere Miklós⁵ adta hozzá az anyagot, szintúgy környezetének rajza is a valóságból indult ki. Rövid időn belül, Krúdy nagysikerű könyve⁶ után a második eset, hogy író ehhez az emberanyaghoz nyúl. Csak kár, hogy egyik esetben sem lett belőle iga-

zi művészet vagy korrajz, vagy emberrajz, hanem vagy limonádés romantika, vagy naturalista romantika a mozi stílusában.

MAGYAR ÉPÍTÉSZET

(*Magyar művészet I.*)

A művészetek között az építészet törvényszerű rendjét, kötött formáit és vonalait tudja legnehezebben a maga egyénisége kifejezéseként megzendíteni az alkotó: az egyénin innen és túl a nemzetek legelvontabb szellemi diszpozíciója szólal meg benne egyfelől, másfelől sokkal inkább függ általános jellegű anyagi föltételek és gyakorlati célok kielégítésétől, mint a többi művészet. Mint ahogy benne az egyéni formán túl általános fizikai törvények szabályozó ereje, úgy az egyéni tartalom mögött a nemzet egészének irányító lelki ereje válik láthatóvá. Szellemének vagy formáinak gyökeres átváltozásához egyik nemzettől merőben elütő alaptulajdonságú másik nemzetbe, vagy egyik korból merőben különböző másik korba kell átplántálódnia. Ilyen szellemileg s részben anyagilag is új talajba kerültek át némely formái, amikor Egyiptomból Görögországba, s innen Rómába vándoroltak, és ennek megfelelően teljesen át is alakultak. Ahol a szellemi környezet eltérései nem ilyen mélyrehatóak, mert a nemzeti sajátságok fölé közös világnézet borul mint mindent közös klímába foglaló égbolt, ott az építészeti stílus nemzeti határai a sokféle változatban sem nőnek olyan magas fallá, hogy a közösséget elárnyékozzák. Példája ennek a keresztyén népek román s az északi népek gótikus építészete. Ilyenkor még erős művészi egyéniségű népek is, még teremtő erőtől duzzadó korokban is valahonnan eredő közös művészi áradatba kerülnek, s valamennyire hozzáalkalmaznak és alája rendelik saját nemzeti irányukat. Az azonos világnézeti elvet az építészet elvont, konzervatív és anyagi jellege támogatja egységesítő munkájában.

Még inkább így van ez az epigon korokban, mikor az építészet természetes konzervatizmusát és közösségre való hajlamát szándékos megállapodottság s a készhez való szándékos alkalmazkodás és ragaszkodás tetézi. Ilyen állapot gyakran az önkényes vagy önkényesnek látszó invenció és szabadság korára köszönt be ellenhatás gyanánt valami régebb formavilághoz való visszatérés alakjában. A visszatérés már amúgy is elárulja az egyéni szándékoknak akár hiányát, akár az önként lemondást róluk, mennyivel inkább, ha olyan formavilághoz történik, mely már eleve különösen magán hordja az általánosság, megállapodottság és befejezettség bélyegét. Ilyen formavilághoz tértek vissza nyugaton a XVIII. században a barokk és rokokó ellenében, és ilyen visszatérés kapcsolta bele újra közvetlenebbül Magyarországot az európai nemzetek művészi áramlatába. A *klasszicizáló* törekvésben gyökerezik a múlt század magyarországi építészete.

Ettől az irányzattól sem a nemzeti élet mélyében sarjadzó, sem egyéni árnyalatokkal gazdag vagy éppen újító művészetet nem várhatni. A múlt század elején Magyarország és főleg Pest-Buda egyébiránt is híján volt annak a nemzeti egységnek és öntudatnak, amely a nehezen átalakuló építészeti formák átgúrásához és sajátosan lüktető élettel telítéséhez szükséges. Az új, németből magyarrá vedlő Magyarország

akkor ébredező és erjedő szellemi mozgalmaitól ez az építészet meglehetősen távol volt, de tagadhatatlanul megfelelt a polgári élet és gondolkodás szellemének, azután meg itt volt készen, s más nemigen volt helyette. Természetesen ez is, mint elődje, a barokk, Bécsből került át hozzánk, míg azonban emez néhány fényes főúri kastélyon kívül inkább csak másod- és harmadrendű, bár a maguk méreteiben s a maguk eszközeihez képest kitűnő és befejezett alkotásokat hozott létre, addig a klasszicizáló művészet különösen Pest-Budán olyan virágzásnak indult és olyan magaslatra emelkedett, amely némi tekintetben önálló fejlődést és sajátos lokális jelleget mutat a bécsi eredethez képest.

Történetileg két indítóoka van e körülménynek: az egyik Bécs városának ebben a korban már bevégeződött nagyszabású építkezési tevékenysége, s vele korlátlan vezető szerepének megszűnése, a másik Pest-Budának anyagi fellendülése és parancsoló erővel föllépő szükséglete az építkezés terén. Igaz, a nemzet szellemi ereje még nem volt eléggé kialakult ahhoz, hogy ebben az építészetben érvényesüljön, sem a klasszicizáló stílus elég hajlékony ahhoz, hogy a csirájukból kikelő szellemi áramlatokra reagáljon, de másrészt itt volt egy város, amelyet jóformán a semmiből kellett megteremteni vagy legalábbis újjáteremteni, itt a maga sajátos helyi problémáival, feladataival, méreteivel és igényeivel, a helyszíni megoldásokat, alkalmazkodást, technikai simulékonyságot és a körülményekkel számot vetést követelőkkal. A klasszicizáló építőmesterek derekasan megfeleltek e követelményeknek: mesterségük teljes birtokában mindig a helyszíni körülményekből indultak, nem sok fantáziával, de annál több józan alapossággal és becsületességgel néhány évtized alatt teljesen átalakították a város külső képét. A munkájukban rejlő tervszerű tudatosságnak és reális érzéknek talán legjobb jellemzője Hild Jánosnak 1805-ből való városépítési (vagy „város-szépítési”) terve, gondos körületekintéssel és valóban zseniális intuícióval jelölve meg az irányt, amerre a jövő Budapestjének haladnia – kellett volna, s amelyről való eltérés – vele homlokegyenest ellenkezés – alapjában lehetetlenné tette, hogy e város valaha is szerves és harmonikus egésszé tudjon fejlődni, sőt végszükszerűen a város képében már kialakult egységnek és harmóniának pusztulását is okozta. Mert a század elejének Pest-Budája, ha nem is valami eredeti, de egyöntetű és harmonikus (legalábbis ilyennek indult), s ha nem is a nemzet lelkétől lelkezett, de a *genius loci*¹ bárminő szerény és polgári ihletét tükröző város volt. Kezdetnek és háttérnek, sőt mintegy helyszíni építészeti iskolának (reális és gyakorlati hagyománynak) bizonynyal hasonlíthatatlanul jobb, mint amivel a rákövetkező évtizedek kicserélték a helyi viszonyokra való tekintet s a helyi föladatak iránt való érzék nélkül. Arra, hogy a következő korok közvetlen hagyományává váljék, talán éppen a feladatok konkrét megoldásának útját nem keresztező stílárís indifferenciája révén tarthatott volna igényt, mely helyet adott technikai és szerkezeti eredetiségnek a tisztán formai nélkül is, és a későbbi időben elsikkadt szerkezetet oly beszédesen s olykor oly monumentálisan juttatta szóhoz (lásd Hild József bazilika-tervét). Bizonyára *építészeti* hagyomány lett volna, melynek szerkezeti elveit fejleszteni lehetett volna a stílárís elemek teljes mellőzése után is; nem pedig *stílárís* hagyomány, mint a rákövetkező koré, mely a „stílus” kedvéért fölládozta a szerkezetet, s éppen ezért nem kapott és nem hagyhatott maga után egyetlen egészséges és termékeny elvet sem, amely szerint tovább lehetett volna haladni.

Az épületeket mellőzve, a Hild-féle bazilika monumentális tervén kívül csak a kor szellemét kicsiben és híven jelképező egyik emlékre akarok utalni, a Deák téri evangélikus templomra (épült 1799–1805). A klasszicizáló építészek bölcsességét, feladatukkal való számot vetését, a szerkezet terén való alkalmazkodóképességét és „modernségét” kitűnően képviseli ez az egyszerű, de nemesen előkelő prédikáló terem, mely csak az akar lenni, aminek lennie kell, de az aztán tud lenni: szónoklásra és szónoklat meghallgatására alkalmas belsőség. Ahogy minden zavaró elemről habozás nélkül lemond, egyszerűen ignorálja a templomépítés évszázadokon át megszentelt és sérthetetlennek tartott hagyományait és a történeti stílusokkal egybeforrott külső kellékeit, az valósággal modern² állásfoglalás az unum necessarium³ mellett. Hogy hova süllyedtünk azóta hasonló feladatok megoldásában, tessék összehasonlítani vele a *mi* időnk protestáns templomépítését, pl. a Szilágyi Dezső téri ref. templomot, amely nem rendeltetési céljára, hanem annak éppen a rovására készült a gótikus stílus iskolai illusztrálása kedvéért, amelyben épp azt nem lehet csinálni, amire való volna, prédikálni, szóval amely létének legelemibb föltételét sem teljesíti – e kicsiből is megérthetni az építészetnek a konstruktív szellem kiveszésével s a történeti stílusok értelmetlen kultuszával egy század leforgása alatt megérett mérhetlen, tovább már alig növelhető romlását. Nem mintha a Szilágyi Dezső téri templom nem volna „konstruktív”: egészen regula szerint épült a maga anyagából, téglából, s olyannak is akar látszani, szóval „anyagszerű”; a Deák téri templom korántsem árulja el ennyire első látásra a maga anyagi mivoltát. De míg amabban a szerkezet csak az anyagnak illusztrálása az épület tulajdonképp való feladatának sejtelme és rendeltetésének megvalósítása nélkül, addig emebben a szerkezet magát a rendeltetés problémáját ragadja meg, s az anyaggal szuverenül bánik meghamisítása nélkül. Az utóbbi belülről, az előbbi kívülről épült. Látnivaló, két különféle, sőt merőben ellentétes szerkezeti felfogással van itt dolgunk, közülök csak egyik lehet igaz, a másik, ha egymagában van, a legalsóbb értelemben anyagi és technikai, s ilyenül teljesen értéktelen és pervers. A történeti formákkal való hivatkozása csak még kirívóbbá teszi értelmetlenségét. A kétféle szerkezeti felfogás két egymástól merőben különböző kort is képvisel.

Nálunk az átalakulások gyakran köszöntenek be forradalomszerű hirtelenséggel valóságos forradalom nélkül. Ezúttal ilyen is volt, az 1848-iki, és jelzi innenső határát a klasszicizáló építészetnek is. Nyugaton a változás előbb kezdődött, bár az építészetben, e művészet sajátos természete szerint, ott is jóval a többi téren való átalakulások után. Nálunk meg annyival később, amennyivel az átalakulás a többi téren is későbbi eredetű. Az itt szóvá tett *romantikus* irány már beteljesedett a filozófiában és költészetben, amikor sodrának gyűrűibe belekerült az építészet is. De míg a filozófiára és költészetre mélyen termékenyítőleg hatott a középkor ismerete, addig az építészetet csak az eklekticismusba lendíthette át. A gótikus és román formák kritikátlan s az új feladatokhoz való alkalmazás logikája nélkül történt átvételén túl felhasználta még minden ismert kor formáit is, gyakran a legborzasztóbb összevisszaságban. Magyarországon a romantika forrásait éppen a forradalom apasztotta el az építészet elől, mégis ennek az irányzatnak köszönhetünk egy nemcsak rendkívül érdekes, hanem kivételesen értékes alkotást, *Feszl* Frigyes 1859-től

1865-ig épült Vigadóját, mely izolált jelenségnek ígéreteit csak a legutóbbi években válthatta valóra ennek az országnak egyetlen zseniális építész. Az ígéreték ugyan benne még igen határozatlanok, a később Lechner tulajdonképpvaló programjává lett nemzeti jellegnek még nyoma sincs benne. Viszont a hagyományos formáktól való viszonylagos szabadsága ma is becstessé teszi ezt az épületet formavilágának el-
évülte után. A Vigadó még nem magyar épület, és abban a korban nem is lehetett azzá; de a maga nemében olyan adekvát és eredeti megoldása a régi formákkal egy új problémának, amilyen, természetesen más célnak megfelelően és már új formákkal, Lechnernek akár Geológiai Intézete, akár Postatakarékpénztára. Nem formai, nem is szerkezeti analógiáról van itt szó, hanem végső elvi rokonságról, amelynek minden igazi építészeti alkotásban, minden jól szerkesztett, céljának megfelelő és stílszerűen megoldott épületben meg kell lennie.

Ugyanakkor, amikor a magyarországi romantika ezt az egyetlen építészeti szülőtét vetette, nyugaton már föltámadt és rohamosan eláramlott a „második renaissance” szele, mely Magyarországon is, nevezetesen Budapesten, rendkívüli, mondhatni végzetes módon fújdogált. Odakint Gottfried Semper,⁴ nálunk Ybl Miklós a fő fújtatója. Rövid néhány évtized alatt gyorsan fejlődő fővárosunk képét gyökeresen átalakította, s néhány részét még sok időre megmaradó állapotba dagasztotta. Ybl még a klasszicizmus iskolájából került ki, de némi tapogatózás után annál határozottabban és következetesebben tért át abba az irányba, mely kezdetében a klasszicizmussal, végezetében a modern törekvésekkel szemben inaugurálta és diadalra juttatta a még mindig súlyosan ránk nehezedő akadémikus és eklektikus építészeti iskolát. Ybl az olasz renaissance-ban való nagy jártasságával, finom dekoratív ízlésével, de bizonytalan konstruktív érzékével néhány olyan nagyszabású épületet emelt a fővárosban, amely megkövetelte környezetének hozzáidomítását. Hosszú tevékenysége éppen a szédületesen növekedő Új-Budapestnek leglázasabb építkezési idejébe esik, s így hatása is közvetlenül érvényesülő és feltétlenül megvalósuló. Míg azonban neki renaissance stílus középületeihez a megfelelő anyagok álltak rendelkezésére, addig a gomba mód termő bérházak építői olyan anyagokkal majmolták a renaissance formákat, amilyenekből azok sohasem születhettek volna meg. A városra szabadított építők siserahadának jóvoltából a régi egyszerű és becsületes Budapest helyébe, vagy részben melléje, földuzzadt a téglából és habarcsból főúri renaissance palotákat mímelő bérházak rettenetes városa, ahol mindent láthatott az ember, vakolat-kariatidokat, irdatlan balkonokat, párkányokat, pilléreket, ablakrámákat, csak – legalább a legújabb időkig – épkezláb építészeti gondolatnak kiütözését sehol sem. Ybl nyilván nem felelős ezekért a következményekért; de hogy szereplése mégis végzetes volt ennek a városnak építészeti sorsára, tagadhatatlan. A század elejének klasszicizmusa, ha visszatérés is valami már meglévőhöz, némi tekintetben mégis végső momentuma a renaissance óta (pontosabban Palladio óta) több-kevesebb megszakítással, nyíltabban vagy leplezettebben folyó néhány százados klasszicisztikus fejlődésnek; nemcsak előző korok átugrásával tért tehát vissza valamely történeti stílus föllevenítéséhez, hanem a saját koráig érlelt és újra formát követelő tartalmat fejezte ki a tartalom megváltozottságának megfelelő formában; egyfelől tehát előzményeivel összefüggő fejlődési momentum, ha a legutolsó

és bágyadt is, másfelől pedig történeti szükséglet kielégítése, amikor a korban feltámadt eszméket és érzéseket testesíti meg. A Semper–Ybl-féle „második renaissance” azonban szakít minden közvetlen hagyománnyal, és egyenesen visszatér valami rég elmúlthoz, aminek következményeit közbenső századok már levonták, visszatér a korban gyökerező mélyebb és igazi szükség nélkül (hacsak szükség-séget, azaz hiányt nem jelentetünk e szóval), pusztán egyéni ízlésből, professzori önkényből, az önálló alkotás és invenció hiányából s a készet fölhasználó, újat próbálni nem akaró szellemi pigriciából.⁵ A kornak ugyan miféle lelki szüksége kívánta meg ezt a renaissance építkezést? Sohase esett kor oly távol a renaissance friss és újat szaporán szülő szellemétől, mint ez. Amint egyszer a jelesek az utánzást az építészet alapelveként akkreditálták⁶ ország-világ előtt, megnyílt az út a tehetségtelen kontárok (még a művészetben rossz csengésűvé vált „mesterember” szót sem szabad rájuk alkalmazni) nagy tömegének, aminek természetes következménye csak az lehetett, ami lett, az anyagok meghamisodása, ennek pedig a konstrukció teljes elsikkadása.

Talán meg lehet már csinálni a mérleget arról, vajon a számos konvencionális, de a maga nemében jó épület, amit Ybl emelt, ellensúlyozhatja-e a körülötte támadt, ugyan nem tőle származó, de az ő „stílusát” hirdető számtalan rosszat? S talán meg szabad már ítélni azt, ami van, annak kritériumával, aminek lennie kellett volna? Sőt magáról Ybl-ről tovább kell-e zengenünk a renaissance formákban való nagy jártasságát magasztaló köteles frázisokat, mintha egy hadvezér halhatatlan érdemeként nemzedékről nemzedékre tanítanánk, hogy kitűnően ösmerte Napóleon győztes csatáinak minden okát-fokát? Építészek keze alól nem csupán egyes, múlandó házak kerülnek ki, hanem egész városrészek, sőt egész városok megmaradó képe. Innen a rájuk nehezedő felelősség tetézett súlya, s innen az előrelátás követelése tőlük nemcsak egyes házakra, hanem egész városrészek rendeltetésére, jellegére, jövőjére nézve. Az építésznek azonkívül, hogy egy-egy házat épít, azt is meg kell értenie, hogy annak a háznak környezete, az egész városrész, milyen irányban és szellemben fog fejlődni a mutatkozó jelek szerint. Budapestnek egyetlen részlete sem épült, a legújabb időkig, az ilyenfajta előrelátásnak még csak sejtelmével sem, s mikor aztán valahol elemi erővel kitört a szükség valamilyen irányban, pl. üzlethelyiségekért, akkor valósággal földrengésszerű konvulziók⁷ dúltak végig az illető utcákon, ledöntvén vagy a maguk képére átgúrván-gyötörvén a házsorokat. Az Andrássy utat is, az Ybl szellemét oly büszkén hirdető, sokat emlegetett előkelőségű, nyugalma és világvárosias jellegű Andrássy utat is fényes palotasornak szánták, holott nyilvánvaló volt, hogy csak bérházak s majdan üzlethelyiségek vonalává válhat, amely előbb-utóbb végzetes összeütközésbe kerül önnön „stílusával”. Ami ennek az útnak problémája és elkerülhetetlenül bekövetkező követelménye volt: üzlethelyiségek és bérházstílusú bérházak építése, éppoly kevésbé oldotta meg, mint akármelyik szerényebb külsejű és kurtább szabású társa. Azért erre az útra is, mint a többire valamennyire, ma már nemcsak az a megrovás, amit Lechner olyképp formulázott, hogy „ha az idegen végigmegy Budapest utcáin, a világ minden nemzetének stílusát megtalálja, csak a magyar nemzeti vonást nem látja építészetünkben”,⁸ hanem elsősorban az, hogy a legelemibb anyagi-technikai, szerkezeti s önnön rendeltetésében és a kor életében gyökerező belső követelményeknek sem tett eleget. Ennél kevesebbet pedig az építészettől, ha az ember még a kultúra-értékek közé so-

rozsa, nem lehet kívánni. A meglévőbe való beletörődés és főleg a megszokás persze más szempontból nézi a dolgot. Megvesztegető magának az útnak sajátos és finom „hangulata” is, mely különösen párás időben vagy szürkületkor, lámpagyújtás idején ellenállhatatlan, de hogy ebből a hatásból mennyi esik Budapest valóban festői atmoszférájának, az út hatalmas levegő-tömegének, az üzletek tarka színességének, az emberek és kocsik nyüzsgő tömegének, s végül magának az épületek formájának javára, aligha mérlegelték lelkes hívei. Kétségtelen, hogy azok a renaissance formák is nagyban hozzájárulnak, elvégre valóban művészi formáknak másolatai, s a másolat is illúziót keltő, amíg az ember nem gondol az eredetire, vagy a ködben-sötétben nem veszi észre, hogy másolat. Az egész útnak hazug potemkin⁹ volta és célját tévesztése kiderült, amikor beléje építették az első nagy áruházat, s a beköszönő konvulzió meghasította a szép homlokzatok kulisszáját. Laikusok és hozzáértők egyaránt föllázadtak a „betolakodó” ellen, s amíg az áruháznak ízléstelen és művésztetlen voltát emlegették, igazuk is volt. Azonban – akármilyen jól épült áruház, akár a berlini Messel-féle Wertheim-áruház,¹⁰ éppen úgy megbontotta volna az út harmóniáját, mint ez, sőt minél tökéletesebb lett volna áruháznak, annál inkább. A baj nem magában az áruházban van, hanem a környezetében. Semmiféle áruház sem bontaná meg olyan környezet harmóniáját, amely az üzleti életnek lévén szánva, önnön hivatásával harmóniában van. Ezen az úton nem az áruház a betolakodó, hanem az Opera és a habarcs-paloták, és az áruház nem tehet róla, hogy harminc-negyven évvel ezelőtt hazug palotákat építettek oda, ahova becsületes bérházakat és üzlethelyiségeket kellett volna építeni. Kár szentségtörést emlegetni ott, ahol nem igazi harmónia bomlik meg, s nem a lelkünkől született művészet csorbul, hanem az oroszlánbőrbe bújtatott számár szólal meg igazi hangján, mert oldalba rúgták.

Építészetünk nem ragadta meg, hanem elkerülte azt az egyetemes problémát, amelyet a modern élet s a fejlődő modern város sajátlagos megoldást kívánó módon eléje vetett. Nem a magyar stílusról van itt szó, amely bérházakon úgysem született volna meg, hanem csupán a bérházaknak s az építésükre szolgáló anyagnak stílusáról, amely 30–40 év előtt éppúgy megszülethetett volna, mint később, ha az építésznek lett volna érzékük. És megszülethetett volna éppúgy Budapesten is, mint akárhol egyebütt, mert itt is hasonló igényeket kellett hasonló anyagokkal kielégíteni, mint másutt. De nem született meg, hanem helyette a világ kezdete óta nem látott nagystílú szemfényvesztés.

Ettől a korszaktól, amely tudott palotákat gyártani, mivel mintái voltak rá, de nem tudott bérházakat építeni, mivel ezt magának kellett volna kitalálnia, amely tudott habarcsból terméskövet hazudni, de az egyszerű téglával nem tudott bánni, amely vizsgát tett a múlt valamennyi stílusából, de arról, hogy minden épület célszerű és rendeltetésszerű megoldása a stílus alapföltétele, sejtelve sem volt, amely valami nemzetközi nyelven szavalt hangzatos körmondatokat, anélkül hogy szavait értette volna, amelynek még a legjobbjai, egy Ybl, sem gondoltak arra, hogy az építésznek más hivatása is lehet, mint a tanult, ízléses utánzás – ettől a korszaktól nem lehet elvárni valami sajátos jellegű vagy éppen nemzeti stílusú építészetnek szándékát. Hogy egy egész, sőt két generáció elmúljon rengeteg munka és egész sereg monumentum hátrahagyásával a művészet életében és történetében megmaradó nyom nélkül, egyetlen egészséges és fejlődhető gondolat örökölt hagyása nél-

kül – siváran szomorú és rendkívüli jelenség a kultúra történetében. Átkát még ma is nyögi az építészet, de a többi művészet is. Mert az építészet, amely vagy a célszerűség (konstrukció), vagy a tiszta forma (monumentalitás) objektív fogalmának rendelődik alá, egyetlen reguláló hatalma az egyéni önkénynek (az önkényen van a hangsúly) a többi művészetben is. Most pedig fordítva, a többi művészetből kellett indulnia a visszahatásnak az építészet etikátlanságával szemben.

Építészek között az építészet etikumát és a többi művészetre kiható erejét nálunk *Lechner* Ödön ismerte föl. Hogy az építészet e transzcendens, a többi művészetre is szóló küldetésének is megfelelhessen, természetesen előbb eleget kell tennie önnön immanens mivoltának. E kettős, valójában egyetlen probléma megoldásához *Lechner* egészen sajátos, egészen „modern” út vitte el, egészen olyan, amilyen csak a mi időnkben lehetett. Német-, Francia-, Angolországon és a távol Kelet közvetett ismeretén és sejtésén át jutott el oda, ahonnan indult: a nemzeti építészethez. De ami kezdetben inkább mint érzelmi momentum, óhaj, akarat élt benne a megvalósítás lehetőségeinek tiszta tudata nélkül, azt végül határozott, tudatos és objektív formában testesítette meg.

Egy embernek kellett tehát a klasszicizmus után elveszett szerkezet és anyag becsületének rehabilitálására vállalkoznia. De még másra is: új formanyelv, új stílus teremtésére. A klasszicizmus nem valósíthatta meg, a magyar gondolat csak akkor ébredezett még az irodalomban, a „második renaissance” pedig eleve lehetetlennek tartotta. Ezért az első csak lokális jelentőségre tudott emelkedni, úgyszintén a második is, de erre is rossz értelemben. Nemzetközi volt mind a kettő, anélkül hogy a nemzeti differenciáltságon át nemzetközi értékke emelkedhetett volna. Most egy embernek kellett vállalkoznia az európai értéknek a nemzetin keresztül való elérésére. Igazi magyar sors, amilyen magyar e sors vállalásának s a nagy feladat megoldásának módja is. Már abban, hogy a szerkezet és anyag problémáján túl magára veszi az új, a népiből fejlesztendő nemzeti stílus problémáját, megnyilatkozik magyarsága. A németeknek nem ilyen volt a gondjuk: ők a jól szerkesztett, céljának megfelelő, anyagszerű, a mai európai igényeket tökéletesen kielégítő épületet akarták megcsinálni – a stílus majd kialakul belőle, magából a szerkezetből, mert minden igazi szerkezet stílus is, és kialakul az építészek modern egyéniségéből. Ott nem abba az irányba történtek a szecessziók, hogy nemzetiek, hanem abba, hogy modernnek legyenek. *Lechner*nek is programja volt a modernség, de az út, amelyen kereste és megtalálta, az ő idejében csak magyar művészé lehetett.

Azt írja elődeiről és kortársairól (*Önéletrajzi vázlat*, A Ház 1911), hogy már azok is foglalkoztak a nemzeti stílus kérdésével, sőt (Ybl, Weber, Hild, Pollack) állandóan hevesen vitatták e tárgyat, de – „mindannyian arra a végeredményre jutottak, hogy magyar stílusú épület nem lehetséges, mert az eddig sem volt”... Őbenne viszont már fiatal korában „mindig erősebb lett az a meggyőződés, hogy törekvéseinket föltétlenül siker fogja koronázni, anélkül hogy bármilyen előző stílusra támaszkodnunk kellene, miután egy stílus sem öröktől való, mindegyik kezdődött valamikor: ennél fogva éppen úgy lehetséges ma is egy új irányzat keletkezését, egy magyar stílus fölvirágzását megérnünk”.¹¹ Ebben a néhány sorban két merőben különböző világnak, mentalitásnak és művészi szándéknak vonalai válnak láthatóvá. De az is

látnivaló, hogy Lechner egészen másként, mint a német Messel, aki a középkori, gótikus formákhoz, történeti stílushoz ragaszkodva, de valamely konkrét feladatból indulva s követelményeinek híven eleget téve alkotta meg a Wertheim-áruházban a legújabb, eredeti, modern,¹² az új építészet történetében nevezetes dátumot jelző épületek egyikét – Lechner nem valami speciálisan modern, új megoldást követelő konkrét feladatból indult, amilyen a mai nagyáruház, hanem valami igen veszedelmesen tág fogalomból, a *stíluséből*, hozzá olyanéból, amely még nem is létezik, legalább a monumentális építészetben nem. A modern német művészeti törekvések jeles előharcosa és interpretálója, Karl Scheffler, az építészetről szóló könyvében (*Moderne Baukunst*, 1908) igazán kitűnően és meggyőzően mutatja ki a stílustörekvések veszedelmes voltát, miként rontják meg és gátolják fejlődésében az építészetet, elhomályosítván a lényegét, az igazi problémát, a szerkezetet, a tér-gondolatot, a célnak megfelelést s kifejeződését, a belülről kifelé való építés logikáját – ebben a tekintetben régi vagy új stílus egyaránt átkos, ha önmagáért való művészi igényekkel lép föl, viszont a történeti stílus formáit is el lehet fogadni a modern épületen, ha nem korlátozza szabad kibontakozását.¹³ Lechner viszont minden történeti stílussal elvi ellentétbe helyezkedik, csak azért, mert elmúlt korok nyelven beszél, és egyáltalán szembehelyezkedik minden stílussal, mert mind idegen nyelven beszél, amivel Scheffler, aki nem keresi, a gótika vagy a renaissance német eredetű-e, vajmi keveset törődik. Schefflernek kétségkívül igaza van. A modern német építészet csak úgy születhetett meg, ahogy ő mondja, és nyilván csak azon az úton fejlődhetik tovább, amelyre ő rámutatott. Az utóbbi évek egyébként eléggé igazolták. A művészet megvalósulásának azonban egynél több útja van, s ami Németországban természetlen és abszurd, az másutt esetleg termékeny és emberi logikán túl bölcs. Nem az épület logikáján túl – mert hogy a jó épületnek másutt is azok az attribútumai, mint Németországban, nyilvánvaló. Az út többféle lehet, amelyen a művész megtalálja a jó épület alkotásának lehetőségét. A német úgy, hogy elvet minden stílust a jó épület kedvéért, s másként nem tehet. Lechner úgy, hogy a stílust keresi a jó épület kedvéért, s nyilván ő sem tehet másként. A német a jó épületből indul, és a végén megtalálja a stílust; Lechner a stílusból indul, és megtalálja a jó épületet. Ami a német számára képtelenség, Lechner számára lehetőség. Egyetlen, nem objektíve, hanem szubjektíve, mert ha lett volna más is, megpróbálta volna. Azon az úton, amelyen minden más nemzetiségű művész üres ideológiába veszett volna, és Don Quijote-i harcot vívott volna valami nem létezőért, ő megtalálta a szilárd és gyökeres kapcsolatot a nemzeti élet talajához, amelynek alapján nemcsak új stílust, hanem, s ez nem kevésbé fontos, olyan ízig-vérig konstruktív, kifejező, egészen új feladatoknak eleget tevő építészetet teremtett, mint azok a külföldiek, akik minden egyéb szempontot félretéve, tisztán konkrét problémákból indultak.

S ez nemcsak a nagy embernek gátolhatatlan célt érése, akinek minden indulás jó, és végül is minden az ő igazát szolgálja, művészi zsenijének és praktikus építő érzékének vívmánya, mondhatni csodája, hanem az út minőségének következménye is, az úté, mely egyik helyen megvan, másikon nincsen, de ahol megvan, meg kell találni, s épp ehhez kell a nagy ember és a zseni. A népművészetből kellett Lechnernek azt a lehetőséget megtalálnia, hogy primitív nyelvét miként fejlesztheti a monumentális stílus nyelvévé, ugyanakkor megoldva a modern épület problé-

máját, olyan rétegből tehát, amely a magyar építész számára, éppen és csak az ő számára, speciális indulásul szolgálhatott. Más nemzeteknek vagy nincs népművészetük, vagy ha van, a benne rejlő objektív vagy korukban és művészeikben rejlő szubjektív okokból nem vált rájuk nézve szükségszerűvé, szükségszerűen egyetlené a Lechner-féle probléma. A németek útja teljesen logikus, egyenesen célhoz vivő, még csak nem is vitatható, és minden náció számára világos – a Lechner útja mindenki más számára logikátlan, fantasztikus, veszedelmes, mely körül nem az építészeti gondolat mindenki számára átlátszó világossága, hanem titokzatos erőknél, öntudatlan ösztönöknek, az önmagát kereső fajta küzdelmeinek sorsa érzik. Ezen az úton nem az általános logika, hanem a különös végzet érzik – nem egyéni, hanem egészen nemzeti. Mert az egyéni végzet lehetősége a nemzetben rejlő minőséggel való érintkezésben pattant ki.

De az immár átlátszóvá vált kód nem volt mindig olyan világos, sem az eredmény elérésének módja olyan magától értetődő, amilyennek mi látjuk. Kanyargós volt az út idáig. Lechnernek, mivel a stílus fogalmából indult egy még meg nem lévő, sohasem látott stílus homályos vágyával, elkerülhetetlenül laborálnia kellett idegen, meglévő stílusokkal. Mintegy a stílusok genezisének módját igyekezett megfigyelni, hogy tapasztalatait a maga kísérleteiben alkalmazza. Ezért olyan stílushoz, illetőleg stílusnak olyan fázisához fordult, amely még nem alakult ki teljesen, még a fejlődés lehetőségeinek csíráit rejtje magában, hogy velük a maga nemzeti stíluscsíráit párosítsa, és egyesülésükből valami új művészetet költsön ki. A korai francia renaissance-ban vélte ezeket a lehetőségeket föllelni. A kísérlet eredményei azonban (Thonet-ház, MÁV nyugdíjpalotája) nem elégitették ki. Pedig nem egészen logikus ez az út? Nem a legrövidebb? Hányan járták vele együtt, s járják még ma is! Visszatérni valami korai stádiumhoz, a ki nem fejlesztett lehetőségeket más irányban is kifejleszteni, mint ahogy történt stb. stb. – mennyi argumentummal támasztották meg ezt az okoskodást még ma is. A dolog oly egyszerűnek és világosnak látszik. Mindenki megértheti. A modern művészetnek egyik szakát talán ez a gondolkodásmód és argumentálás jellemzi legjobban. De azon túl, amit mindenki megértett, Lechner csakhamar rábukkant arra, amit csak ő érthetett meg, és levonta a konzekvenciákat. Második kísérlete még nagyobb kanyarodott, ki az európai és valamely korba tartozó stílusok világából. Megfigyelte, hogy az angolok nem viszik át gyarmataikra a maguk hazai építkezésének módját, hanem hozzá alkalmazzák a környezethez a lokális építkezési hagyományokra való tekintettel. Indiai környezetben és indiai emlékek szomszédságában nem lehet úgy építeni, mint Oxfordban vagy Cambridgeben. Ez is egészen logikus gondolkodás és a legrövidebb út. Tudjuk, mit eredményezett, s hogy komoly művészet kifejlődhessék belőle valaha, aligha hiszi valaki. De ez az elkanyarodás is jó volt Lechnernek, egy lépéssel ez is közelebb vitte ideájának megvalósulásához, mert a súlypontot áttette a történeti stílusról a lokális hagyományokra. Angliai útjáról visszatérve megtervezte a kecskeméti városházát s az Iparművészeti Múzeumot. S az igazság mellett, amelyet most szerzett, kitartott élete végéig: a primitív magyar népművészeti elemeket nem lehet heterogén, túlérett, túlkulturált stílusokkal kombinálni, hanem velük rokon építészeti formákhoz kell fordulnunk, amelyek maguk is ugyanezeknek a primitív elemeknek monumentális kifejlődései, s ezek a magyarokkal rokon művészetű ázsiai népeknél találhatók

meg. Hogy ez a vállalkozás már mennyire belenyúl a fantasztikusba, első pillanatra nyilvánvaló. Csak szóvá kellene tenni nyugati építész előtt, hogy kiderüljön, mennyire kirúg az európai gondolkozásmód mezsgyéjéről. Mert, amit az angolok csinálnak Indiában, az kompromisszum, s ezért mindenki számára érthető és logikus; de amire Lechner vállalkozott, nagyon is radikális és „józan ésszel” egyhamar föl nem érhető, s hozzá Európában! Mégis ezen a réven jutott el Lechner – nem perzsa vagy asszír formákhoz, hanem európai és modern épületekhez, amelyekben benne van az európaisult magyarság lelke és élete.

A népművészet, amelyen állandóan rajta volt a szeme, sík művészet, s az ázsiai álom ennek a sík művészetnek kifejlesztésével kápráztatta. A síkból kellett tehát indulnia, illetve hozzá visszatérnie. A minden stílusban végtelenül jártas Lechner végre oda jutott, hogy elvetett minden stílust, el minden stílushoz való vonatkozást, el a primitív stílusokhoz szokásos visszatérést, hogy megkapja a síkot – a pusztát falat. S amikor ezt megtalálta, amikor mindent elvetett, hogy teret, sima teret készítsen a népies eredetű formáknak, akkor megvolt az új építészet lehetősége. Végtelen egyszerűnek látszik ez, de a nagy dolgok ilyen egyszerűek. Nyugaton is ez történt, csak hogy más okból és más célzattal. Ott részben azért, hogy szabad legyen a kezük minden akadályozó stilisztikai sallangtól, részben, mert az új építőanyag kényszerítette őket, tértek vissza az építészek a sík falhoz. Lechner azért, hogy a fal sík elemében megszólalhasson a népies eredetű formanyelv. A nemzetit keresve megtalálta a nemzetközit, az ázsiai keresve az európai, a sajátost keresve az egyetemes, és az ősit keresve a modernet, az aktuálist. Az épület konstruktív problémája, ahogy nyugaton értették, úgyis mindig magától értetődő követelmény volt a szemében: nem a modern épület európai problémáját kellett megtalálnia, hanem a hozzá vivő utat, s megoldásának olyan lehetőségét, melyben az egyetemes a nemzeten s a nemzeti az egyetemesen keresztül valósuljon meg. Ez volt az ő *sajátos* föladata és benne megnyilatkozott sajátos küldetése a magyar építőművészetnek az európai művészet közösségében.

Amihez így eljutott, primitív stílusokhoz való mesterséges visszatérés nélkül is egészen „primitív”, a kezdet kezdete. Az építészet ősi, legegyszerűbb eleme. S ennek az elemnek konkrét és modern föladatban való fölhasználása, amilyen a Postatakarékpénztárban és a Geológiai Intézetben kínálkozott, rokon az építészet olyan fázisainak alkotásaival, amelyekből valaha igazi monumentális építészet fejlődött ki. Mert a népművészetet¹⁴ sem úgy nézte, mint valami készet, amit azonnalmód föl lehet használni. Hogy úgy mondjuk: datálnia kellett, aktuálissá tennie az építészeti problémák aktualitása szerint, egykorúvá kellett tennie velük azt, ami kortalan. Úgy tekintette, mint valami élő nyelvet, amelyekben meg kell formálni a kellő kifejezést az új idea számára. Nem is tekinthette másként, mert magyar népies építészetet, márti. monumentális jellegűt, nem találhatott. De ami nincs meg in actu, az megvan in potentia.¹⁵ A görög vázában ugyanaz a tektonikus szellem él, ami a görög templomban. Hogy az építészeti ideákat kifejezni akaró új formanyelv szövelei hol lelhetők meg, házon-e vagy vázán, tányéron, szűrön, széken, teljesen egyre megy. Nem is annyira az elemek a fontosak, mint a közös szellem, mely bennük él. Ennek a szellemnek birtokában, és nem egyéb tekintetek hatása alatt, hagyogatta el Lechner az épület plasztikus és perspektivikus elemeit, és dolgozta ki a maga számára a síknak,

a két dimenziónak kifejezési lehetőségeit. És viszont a síkból indulva teremtette meg az új formanyelvet és stílust. Ez az ő forradalmi, egészen egyéni úton kivívott és mégis egészen nemzeti tette.¹⁶

Mindaz, ami az előző építészetben az épületből kifelé törekedett vagy befelé vezette a tekintetet, szóval, ami a harmadik dimenzióban történt, Lechnernél áttekintődik a síkba, s egészen eredeti, a népiesből kifejlesztett formák határain belül mozog. Így a párkány a Postatakarékon nem előre ugrik, hanem fölfelé emelkedik a fal síkjának folytatásaként, balusztrádszerű oromzat gyanánt, s hullámos vonala rendkívül elevenen és ritmikusan zárja le a fal nyugodt felületét; a központi oromzat helyett a magasba emelkedő díszes párta üti meg a kellő helyen a megfelelő erős hangsúlyt. A homlokfal tagozódása a legérdekesebb összehasonlításra ad alkalmat a barokk és korai renaissance palotákkal. A barokknak gyakran alkalmazott elve, a középrész kiemelése s a sarok megerősítése, a síkba áttéve, az ablakok egymáshoz való távolságának ritmikus variálásával elért hatás, a barokk elszélesedés helyett a magasság irányában kihasználva. Az ablakok formája és sima bekeretezésük a firenzei quattrocento ablakaira emlékeztet. Pedig valószínű, hogy nem a korai olasz renaissance-ből merítette ihletét Lechner; a formák az épület szellemének természetes következményei. De analógiák önként adódnak. Maga a belső elrendezés is, noha a hivatali helyiség céljának szolgálatában szükségképp alakult olyanná, emlékeztet a korai olasz épületek belsejének megkötöttségére, zsúfoltságára, merevségére, angusto-jára.¹⁷ Általában az egészen végigvonul a fiatalságnak sajátos tavaszi fanyar íze, a szögletes csontokban és feszülő nyers inakban már pezsdülő, de még fejletlen erőnek állapota, a magabíró, feszengő életnek elfogult és szemérmes nyíltsága, mely az olasz quattrocentónak annyi építészeti és egyéb alkotására jellemző – nagy, gazdag, telített kezdet. Még az anyagának, a majolikának hatása is éreztet valami rokonságot a firenzei graffitóval,¹⁸ ahol diszkrétén éltek vele, mint pl. a Palazzo Guadagnin. Mégis más hangszernek más színezésű hangja az egész.

S ha már megtaláltuk a nemzetit a sajátos feladatban, szóvá tehetjük a művészivé vált etnikait: az épület szavakkal alig kifejezhető – hiszen azért tisztán építészeti! – sajátos zamata annyira magyar, annyira honi, mint magyar föld termette kevés más képzőművészeti alkotásé. A magyar képzelettel játszó káprázat,

*Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet a futó szél tovalehel innét,
Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s cifrán: a pusztá virága¹⁹*

masszív és maradandó testet öltése európai modern épületben.

Lechnerről az a legenda járja, hogy a majolikából, ebből a „magyar” anyagból jutott el új és magyar építési módjához. A mondottak után talán nyilvánvaló, mennyire egyoldalú és téves az ilyen fölfogás. Lechner nem az anyagból indult, hanem a stílus fogalmából, a stílust kereste és hozzá az anyagot is. A majolikából lehetetlenség az ő formavilágát eredtetni. Ugyanazzal az anyaggal, a kővel dolgozott a görög és gótikus építkezés, mégis merőben ellentétes eredményekhez jutott. Az anyagnak vannak formát sugalló,²⁰ sőt olykor döntő tulajdonságai, de nem egy, hanem több, azért különféle princípiumok kifejezésére alkalmas. Lechner szabadon alkotó szel-

lemének éppen az egyik legszebb cselekedete, hogy ő nem az anyagtól az ideához, hanem az ideától az anyaghoz tette meg az utat. Minden nagy művészi korban és minden nagy művészi egyéniségben így is volt ez mindig. Ma azonban érthető ez a materialista fölfogás, amikor az építészet nagy részét hosszú pigriciájából csak egy új anyag tudta fölrázni, a beton. Akarva, nem akarva meg kellett tanulniok a beton nyelvét, mert az ugyan nem volt hajlandó az övéken beszélni. És meg kellett nekik is tanulniok a síkoknak és felületeknek azt a beszédmódját, amelyhez Lechner egészen más úton jutott el. De éppen ez, ez a más út különbözteti meg a szabadon alkotó szellemet és zsenit az anyag naturalistáitól, eredményeikben akármennyi rokon vonás van is. Hogy a maga szabad útján Lechner is oda jutott el, ahova a többi kényszer útján, az az idő jele. Ebben fejeződik ki a kor lelkében élő közösségnek és egységnek logikája. Ami viszont az ő tettének nívumán mit sem változtat, sőt élesebben világítja meg.

A célszerűség és anyagszerűség naturalizmusának közepette a szellemi momentum elsőbbségének elvét ez a magyar építész tartotta fenn a legnagyobb veszedelmek árán is. Küldetésének ez az *egyetemes* jellege.

Lechner csak csekély töredékét valósíthatta meg törekvésének.²¹ És ez az ember, aki úgy rányomhatta volna a maga bélyegét Budapestre, mint Fischer von Erlach és társai a barokk Bécsre, alig hagyott nyomot ebben a városban. Amit akkor alkotott, amikor feladatával dűlőre jutott, elvesz a város monstruózus „modern” épületeinek káoszában. Lechner úgy hagyhatta volna örökül e város egyik-másik részét (ha pl. ő építi a Szabadság teret!), mint a legeredetibbet, legegységesebbet és legsajátosabban nemzetit az összes modern városok között, melynek csodájára járhattak volna; és maradt utána a kőből öntött bankoknak ez a szörnyszülőtte, amelyen most már senki ember fia se segíthet. Budapest építészeti sorsa évtizedekre, talán egy egész évszázadra meg van pecsételve. A változhatatlanon Lechner lelkes tanítványai sem fognak változtatni tudni.

A magyarság az új építészettel beállt az európai népek kulturális munkájába, fölvetette és különös, nemzeti módon munkálta a kor általános jellegű aktuális problémáját, melynek végső kifejtése egészen sajátos fejezetet vívhatott volna ki neki a modern művészet történetében. A nagyszerű kezdet és a nagyszerű vállalkozás azonban epizóddá zsugorodott, a mi külön tragikus magyar ügyünké – mert noha nemzeti volt a Lechner útja, a nemzet nem tudta követni.

MAGYAR SZOBRÁSZAT

(*Magyar művészet II.*)

Ady Endrének.

A szobrászat a múlt század elején korántsem volt olyan kedvező helyzetben, mint az építészet. Emez a művészi mellett elsősorban gyakorlati szükségletet elégített ki, amely eleven erővel lépett föl a hirtelen nekilendülő fővárosban; amaz, tisztán művészi szükség kielégítője, meg sem is igen születhetett a kellő szellemi környezet híján. A teljesen német, ízig-vérig nyárspolgári és a praktikuson túl a művészetben luxust látó Pest-Budán a szobrászatnak más feladat alig juthatott, mint a sima épületek falsíkját némi domborművekkel változtatossá és díszessé tenni. (A java ma már a Fővárosi Múzeumban.) Német nyelvű és német szellemű mesteremberek feleltek meg ennek a szerény feladatnak, gyakran sok alaposságot, derekasságot és ízlést sugárzó technikai készséggel, de természetesen a szabad művészi alkotás küldetészerű megnyilatkozása és eredetisége nélkül. A díszítő szobrászatnak a műhelyekben megőrzött kitűnő hagyományaiból, e keresztül-kasul megművelt és megállapodott talajból, melynek termő ösztöne csak a divat évszakainak járása szerint érzett föl más-más árnyalatú virágzásra, a monumentális szobrászatnak simulékony folyondárok ornamentális cikcakkján és gondosan nyírott kerti berkek díszsokrán túlérő, szabadon föltörő sudara ki nem sarjadhathott.

Idegenből plántálta be, hogy azután mártírja legyen, *Ferenczy István*. Ő már egészen más szellemű ember, mint a hazai kőfaragók és gipsz-formálók, noha művészi képességével még ő is közéjük tartozik, eredményével nem is mindig éri el őket. A különbség a lelkületben és a szándékban van. *Ferenczy* már annak az új magyar nemzedéknek képzőművészeti képviselője, mely az irodalomban *Kazinczy* körül csoportosulva annyi idő múltán újra fölveti a magyar művelődés problémáját és megoldásáért küszködik. Ezt a kőfaragót ugyanaz a lélek hajtja, mint a nagy műveltségű írókat, és az övékkel rokon szellemű szándéka, kőfaragó társaihoz képest új igényű törekvése, a nagy nemzeti problémára való rábukkanása teszi alakját ma is olyan tiszteletre méltóvá. Találónan nevezték el (*Meller*)¹ a magyar művészi öntudat – nem a magyar szobrászat – megalapítójának. Mert szobrászata se nemzetibb, se magyarabb, mint a nemzet lelkétől idegen kortársaié, se művészibb a szó abszolút értelmében. De amit akart és amiért küzdött, agitált és szenvedett, attól először ébredt magára a magyar öntudat a képzőművészetben a múlt század folyamán. Hogy egyáltalán van művészet, hogy a művészet érték, mely nélkül a nemzet élete barbár és tökéletlen, azt jórészt tőle tudta meg először a magyar társadalom tekintélyes része. Egész működésén végigvonul az agitatorius jelleg. Nem annyira művészi föladatokból indul, amelyekre képességei eleve elrendelik az embert, mint abból a szándékból, hogy a haza nagyjainak képét megörökítse, példaként a nemzet elé állítsa, s egyúttal a szobrászat létjogosultságát igazolja a magyarság előtt. Amilyen nemeslelkű szándék, amilyen élénk volt rá a visszhang és hatása termékenyítő a nemzet lelkére általában, oly óhatlanul tragikus a kellő művészi készség és kritika híján. Művészi öntudat ébresztgetése, a haza nagyjainak arcképei, a történelmet

illusztráló domborművek – hagyján; de a nagy vállalkozásba, amelybe utána még mindenki belebukott, sőt beleveszett csaknem az egész magyar szobrászat, a monumentális emlékműbe – hogyan bukott volna bele Ferenczy? Ő plántálta be, ő az első a sorban, de azzal, hogy a Mátyás-szobor elvágódott, mindjárt azt is megmutatta, mi az ilyenfajta monumentális emlékműnek a sorsa. Amit szeretett volna, nemzeti szobrászatot teremteni, nem adatott meg neki, de életének a nemzeti kulturális hatás mellett maradt még egy nagy tanulsága: a köztérre állítandó emlékműnek, ahogy a múlt század során művelték, lehetetlen volta. Mint valami rettenetes mementó áll ott a magyar szobrászat pályájának elején az a Mátyás-szobor s az a vezeklés, mellyel alkotója expiálta² azt, hogy ilyen alakban plántálta át a monumentális szobrászatot. Ő, az egyén, ártatlan, amikor az egész századnak bűnébe esik, mindenesetre ártatlanabb, mint ügyesebb utódai, akikből még a Ferenczy nemes lelkesedése és szándéka is hiányzik. Neki életébe került a negatív tanulság, de mártíromságával nem válthatta meg a magyar szobrászatot a kárhózzától: ennek a magyar Messiásnak áldozata is foganatlan maradt. (Mert magyarázták a Mátyás-szobor balsikerét mindenféle másodlagos, technikai okokkal – hogy így meg úgy, Ferenczynek nem volt elegendő mesterségbeli készsége ilyen nagy vállalkozásra – , és folytatták a próbálkozást, ahol ő elhagyta. Pedig az öntés közben elvetélt Mátyás-szobor esete mélyen szimbolikus. A szobrászatnak, mely művészet akar lenni és nem történeti arcképcsarnok, elemi tiltakozása nyilatkozik meg benne – már akkor! – a legbelsőbb mivoltán elkövetett erőszak és hamisítás ellen. A tektonikus szellem híján levő és megfelelő architektonikus keret nélkül akárhova, akárhogyan felállított, művészi gondolatot moccanni sem engedő, politikai célokat szolgáló vagy társadalmi hiúságot és kulturális sznobizmust legyezgető emlékműnek eszeveszett kultusza megállította a szobrászat legfőbb ágának, a monumentálisnak a fejlődését azon a fokon, ahol Ferenczy hagyta: akik Ferenczy után ilyen emlékművek készítésére vállalkoztak, ugyanarra a lehetetlenségre vállalkoztak, mint ő, a különbség köztük csak az, hogy Ferenczynek még az öntés sem sikerült, nekik pedig már módjukban van műveiket kiönteni, Ferenczy nem tudta fölállítani szobrát, a maiak igen a magukét – ha ez haladás, ennyi és nem több; fejlődés, legalább művészi, nem volt ezen az úton, egyszerűen azért, mert nem lehetett, mert ennek az egész útnak semmi köze a művészethez. A lényeges dologban egyaránt megbuknak: a maiak nagyobb tudással, több elpazarolt értékkel a részletekben és nagyobb rafinériával, tehát nagyobbat buknak és jobban megérdemlik. Ha a mai „monumentális” szobrász a maga rutinjának és technikai eszközeinek tudatában fölénnel legyint a szegény, kezdetleges jó Ferenczy Istvánra, nem is sejti, mily akaratlanul találóan ítél önmagán. Mintha a mai hazafias drámák írója azt hinné, túlszárnyalta Kisfaludy Károlyt csak azért, mert annak a darabjaiban a kellékes görögtűzzel csapta azt a spektakulumot, amit az övében már villannyal produkál.)

Ferenczy idegen palántája tehát nem válhatott a magyar szobrászatnak majdan sudárba szökő csemetéjévé, már a csírája pervertált volt, s amikor nekilombosodott, lett belőle a nem tudásnak és a halálnak buján tenyésző fája, mely hogy milyen gyümölcsöket termett, majd látni fogjuk. Abban, ami az ő kezdeményezése után folytatódott és „fejlődött”, borzasztóan kifejlődött, a monumentális emlékmű a szobrászatban, semmi köszönet: az se szobrászat, se nemzeti. De egész művészi irányzata,

vagy ha úgy tetszik, stílusa, az ő klasszicizmusa, az elmúlásra volt kárhozthatva, nem jövődő étellel való áldott terhességre kiszemelve, nem arra, hogy kezdete lehessen a kezdődő magyar szobrászatnak. Az ő klasszicizmusa, melyet Canova és Thorwaldsen amúgy is másodkézből való művészetéből közvetlenül szűrt ugyan le, és mégis, mintha tíz kézen keresztül jutott volna hozzá, halavány színével, zamatja vesztetten, tőkét sose látva, ez a se víz, se bor maga sem forrt és pezsgett már. Nem kezdet, de vég! Ide, mihozzánk, akkori barbárokhoz be lehetett hozni, hiszen a nyugati kultúra fénye csillogott rajta, meg is mámorosodhattunk tőle, akik még bort akkor nem ízleltünk, a görögöket juttatta eszünkbe, s a görögöket, tanulékony barbárok, fájdalmas vágyódással szerettük, szerettük a ritmusukat és tanulgattuk – de éppen a szobrászatukról, fiatalos erejéről és forradalmi merészségéről, benne az életnek ízéről s a természet szent kultuszáról sejtelmünk sem lehetett, mint ahogy haladottabb nyugati társainknak se nagyon volt. Töretlen, kemény, próbálkozó, szárnyait bontogató nép művészete nem kezdődhetik azzal, amivel más fejlettebb népeknek valamelyik kora kezdődik. Ferenczy – és ebben rokon ő Kazinczyékkel, akik azonban mást is tettek – még csak a nemzet kulturális kérdését vethette föl a maga mestersége területén, a nemzeti művelődés lét-nemlét kérdését, azt, hogy egyáltalán legyen-e itt szobrászat vagy ne, és nemzeti valamiről csak ebben a legtágabb értelemben lehet még nála szó. Hátravolt még a legnehezebb: meg is felelni erre a kérdésre, meg is teremteni a szobrászatot, s ha van a magyarságnak e téren nemzeti mondanivalója, azt a szobrászatba inkorporálnia, hogy az ne valami tőle különváló program legyen, hanem vele egy test és egy lélek.

Ez az emberfölötti feladat, a semmiből teremtés feladata, háramlott Ferenczy közvetlen utódára, *Izsó* Miklósrá. Vele kezdődik a magyar szobrászat tulajdonképp való fejezete, és belekapcsolódik az európainak hatalmas történetébe. Korszak kezdődik vele, nem, a kezdet kezdődik, és ő maga a korszak – érthetetlen, mint minden kezdet, mindmáig még megérteni sem próbált, magunknak is idegen. Róla szólva, tőle idegenekhez szól az író, és nem tudja, mi módon sejtesse meg azt az újat, ami vele megjelent. A napnak világossága kellene ide, mely vakítson, mely hirtelen a szemekre vetődésével éreztesse a világszületésnek rejtelmét.

Jámor buzdításnál egyebet a fiatal kőfaragó *Izsó* az öregedő kőfaragó Ferenczytól, akinek műhelyében dolgozott, alig kaphatott. (A régi nagy művészi korok folytonosságának paródiája!) A Ferenczy művészi ideálja már nem hevíti, mint ahogy nincs inyére a kora fiatalsága idején, az ötvenes évekig Európa-szerte általán uralkodó jobbfajta klasszicizmus sem. Sőt még a görögöket sem kedveli. Ő, a Petőfi és Arany kortársa és szellemi rokona, az új idő gyermeke, s mint Feszl az építészetben, ő a szobrászatban a romantikának egyetlen képviselője. Működése is, mely a század harmadik negyedét tölti ki, a Feszlével egy időbe esik. De amit teremt, nem fér el a romantika fogalmában, s analogonjáért, ha nem akarunk megmaradni az irodalmiaknál, jóval túl kell menni Feszlen, akinek az épülete építészet ugyan, de nem nemzeti és nem magyar; túl kell menni, el egészen Lechnerig, akihez hasonlóan egyszerre két probléma vetődik fel és oldódik meg *Izsónál* – csodálatos, a modern Európában páratlan tüneménye ez a kettősség néhány magyar zseninek! – az általános,

ős-örök szobrászi probléma, s ennek a problémának egy speciális ember-ideálban és speciális viseletben, a magyar etnikumban való megtestesítése.

Pillanatig se értsenek félre: nem a *Búsuló juhász*-ra gondolok, noha Izsót ez a szobra tette híressé, és a közönség nagy része ma is csak ennek a révén ismeri. A *Búsuló juhász* ügyes kőfaragó-munka, sikerült etnográfiai illusztráció, hitelesen tanulmányozható rajta a magyar juhász típusa³ és viselete, az aprólékosan kimódolt rojtos gatyának és juhászkésztségnek minden pontos részletével. De akármilyen tiszteletreméltó kezűgyességet és néprajzi alaposságot árul el, benne a szobrász még nem jutott el a tulajdonképpvaló szobrászi problémához. Hanem gondolok azokra az apró, ma még alig ismert egy-két arasznyi agyagfigurákra, ötletekre és vázlatokra, amelyek a Szépművészeti Múzeum egyik üvegszekrényében vannak összegyűjtve, s ez ideig nem kerülhetettek a nyilvánosság elé.* Ezekben a hirtelen odavetett vázlatokban, lázas kísérletekben és próbálkozásokban, amelyekben a felületes szemlélő talán csak az elképesztő „modernséget” és „impresszionista” felfogást fogja megbámulni, vált egyé az Izsó kettős problémája úgy, mint Lechner érett műveiben; itt van az az Izsó, akit még ezután kell felfedezni és megérteni próbálni, itt van a kezdet és az újat teremtés csodája, megszületése az abszolút szobrászatnak, de úgy, hogy az egyúttal nemzeti is, olyasvalami, amire így és ilyen formában nincs példa az akkori egész Európában.

Hogy jutott Izsó a *Búsuló juhász* etnográfijától a maga abszolút szobrászi problémájához, és viszont a probléma hordozójául szükségképpen ehhez az etnikumhoz, a művészettörténetnek még ezután megoldandó kérdése, s ez Izsó egész művészetének és művészi egyéniségének alapkérdése – itt és most mellőznünk kell az egyéni fejlődés fázisait s csak az eredményeket, a megvalósulásokat tekintenünk.**

A tüneményes ez: a klasszicizmusnak hátat fordító és a görögöket kevésbé kedvelő Izsó mégis *közelebb van a görögökhöz*, mint a kor legnagyobb klasszicistái, mert minden új, friss és igazi plasztikus problémát megragadó szobrászat, akármilyen barbár is, rokonabb velük a derivált művészetnél, akármilyen érett, tudatos és kulturált is az. (Lechnerben láttunk ilyen keresetlen rokonságot a quattrocentóval.) A klasszicistáknál, még a legjobbaknál is, a görög szobrászat leglelke, centrális nagy problémája, az, amit éppen a görögök földöztek föl, a fölfödözők monoideizmusával szakadatlanul fejlesztettek, de új és új megtalálásokon keresztül állandóan újak éreztek és újonnan alkottak meg, az egyensúlynak és a contrappostónak egyszerűen termékeny játéka, ez a szüntelenül megújuló és gazdagodó élet: a klasszicistáknál elfárad, dekoratív külsőt ölt, vagy kénytelen megalkudni az emlékműszobrászat követelményeivel; tudatos, évszázadokon át kipróbált módszerré válik, amelyet meg lehet és meg kell tanulni, amely benne is van a szobraikban, de csakhogy éppen nem újszerű, nem fölfödözésszerű, nem forradalmi. Ott van, de a hosszú fejlődés, a sajátos kultúra és az új feladatok e lélekre akkora testet halmoznak, hogy már

* Közülük kettő itt lát először napvilágot a Szépművészeti Múzeum vezetőségének szíves engedelmével.

** Sajnos ez a kérdés egyelőre ismeretlen a magyar művészettörténetben; a bolognai iskolának legintimebb budoártitkait kifürkésztük már, diadalmasan megkorrigáltuk a német műtörténészek kronológiai adatait, de a magyar művészetnek még össze sem szedtük az adatait, s az égre kiáltó titkait sem vettük észre; Meller Simon mintaszerű Ferenczy-monográfiáján kívül alig valami; talán a most induló komoly és értékes fiatal generáció, a mai húszévesek, pótolja a mulasztást: mindenesetre nagy feladat vár rá.

alig csillan át rajta, nem tudja azt az első magára eszmélés szenzációjával minden ízében megrendíteni. Izsónál e lélek szabadon, frissen, újon lép föl, mintha most születnék meg először, lelökve magáról minden kultúrát, de minden konvenciót is, minden hagyományt, mintha most födőznék fel először: a barbár újra fölfödözi azt, amit a görögök már régen fölfödöztek, és századokon és népeken túl kezükhöz kapcsolódik a keze, anélkül hogy keresné. És ezzel halad túl egy csapásra a Shadowkon, a Rauchokon, a Schwanthalereken,⁴ akik mind százszor többet tudnak nála, százszor tudatosabbak nála, százszor kulturáltabbak nála, akik játszva oldanak meg olyan föladatokat, amelyekre Izsó képtelen volna, de egy ponton, és ez épp a lényeg, a zseni divinációjával⁵ ragadja meg az örök szobrászati gondolatot oly meztelenül és oly újon, mint ahogy akkor senki rajta kívül. Csak barbár födőzheti föl így újra, amit több kétezzer événél már fölfödöztek, s azóta közkinccs, csak oly nép gyermeke, amely az első szót mondja ki valamely téren; s ami komikus volna a tudományban, a filozófiában vagy a technikában, az a művészetben valóban új fölfödözés, mert maga az örök megtalálásának pátosza az, ami örökké új és nagyszerű a művészetben, mert benne a legnagyobb forradalmak mindig az öröknek újjászületései. Ahogy a Dosztojevszkij emberei újra fölfödözik a kétezzer éves evangéliumot, mintha soha hírét sem hallották volna, és föl kellene födőzniök akkor is, ha evangélium nem volna, és ahogy csakugyan csak azé igazán az evangélium, akiben valahogy újjászületik. A klasszicisták kitűnő mesterek, ők a művészetüknek nagy teológusai és skolasztikusai, de az együgyűeké a mennyeknek országa.

De túlhalad még másban is rajtuk, s erre megint csak a barbár és az együgyű volt képes, abban, hogy nála az abszolút plasztikai gondolat *nemzeti formát* ölt, s egy egész nép testi ideáljában válik plasztikus testté. S itt megint csak a görögökkel találkozik.

E két oldalt azonban, a tisztán formait és az etnikait, bármennyire elválaszthatatlanul egy is a kettő a valóságban, külön kell szemlélnünk, mint Lechnernél tettük, mert csak az első ad létjogosultságot a másodiknak a művészetben, és programunkhoz híven magában a formában kell megtalálnunk az egyetemes mellett a nemzetit, a közös mellett a különös küldetést, ha egyáltalán van.

A görögöket megelőzőleg a monumentális szobornak, bármennyit változik vagy fejlődik is egyéb tekintetben, van egy olyan sajátsága, amelyen nem képes túlhaladni: akár áll, akár megy a figura, mindkét talpával teljesen és egyformán érinti a földet, minek folytán törzse nem hajlik el jobbról balra vagy balról jobbra, hanem a közepén hosszant végigvont tengellyel két egyenlő (de nem szimmetrikus) részre osztható (Lange-féle⁶ frontális-törvény; természetesen vonatkozik az ülő és egyéb figurákra is.) Az ilyen figurának tulajdonképpvaló egyensúlya nincsen (nem fizikai értelemben véve a szót, hanem a művészi kifejezettségében), mint ahogy nincs az oszlopnak, mert az egyensúly a súlyoknak felbomlását és megoszlását és új kiegyenlítődéset tételezi föl, ami azonban itt nem történik meg, éppoly kevésbé, mint az oszlopban, hanem az egész alak megmarad a töretlen egység és egyenlőség állapotában. Az ilyen figura, még ha megy is, valójában áll, mozgása nem egymástól különböző, hanem egymással teljesen azonos pillanatokból tevődik össze, csak lát-szólagos mozgás: a változatlanak, örök-azonosnak, a *létnek* kifejezője. Bármilyen

fokozatokon vándorol is át a szobor a stílus vagy a naturalisztikus megformálás tekintetében, igazi fejlődéstörténete nincsen, mert hiányzik belőle a kompozicionális princípiumnak, a szobrászi problémának, a történet tulajdonképpvaló szubsztanciájának fejlődése: az mindig megmarad ugyanazon a ponton, a teljes megkötöttség állapotában. Mint ahogy igazi története a teljes szabadságnak sincsen, mert ahol mindig minden másként történhetik, ott összefüggő történet nem alakulhat ki. A művészi kompozíciónak alapja a kötöttség és a szabadság korrelációja, s ez az alapja a művészet fejlődéstörténetének is, mely a lét és a levés végső nagy korrelációjában gyökerezik.* Ezt a korrelációt a görögök állították helyre először, velük új korszak kezdődik. A világ művészettörténetében páratlan, legnagyobb forradalmi tettük az, hogy az alakot a súlyával mindkét lábára egyenlő nehezedezés helyett a fél lábára állítják (*uno crure insistere*), a súlytól felszabadult másik lábat könnyedén lebegőn helyezik el, és levonják a súly megoszlásából származó következményeket a törzs egész mivoltára a csípők és a vállak ellentétes elhelyeződésével, a törzs egyik oldalának összetorlódásával, másikának megnyúlásával, a karok és lábak ellentétes funkciójával s a fej tartásával. A test két egyenlőtlen és differenciált részeiben ellentétes funkciókat végző oldalra oszlik, de épp ez az ellentéteesség, ez a kontraszt hozza létre az egyensúlyt, az ellentétek egymással való kiegyenlítődését, amely egyensúly most már nem statikus, hanem dinamikus, nem örökre mozdulatlan, hanem mozgásból jött létre különféle mozdulatok pillanatnyi kiegyenlítődéseképpen, s ezért minden megelőző és következő pillanata más és más, mint a jelenvaló. Az a látzólag csekélyke változtatás, melyet a görögök a lábak elhelyezésén tettek, olyan új lehetőségek sorát nyitotta meg, hogy nincs hozzá fogható jelentőségű még egy. Tulajdonképpen ezzel kezdődik a szobor kompozíciójának története, amely ezután már az egyensúlynak, a kötöttség és a szabadság, a lét és a levés korrelációjának története. (Hogy milyen szellemi processzus során ment végbe a görögöknél a lét és a levés világának kölcsönös egymást áthatása, ennek megvilágítása a művészet történetfilozófiájának egyik legfontosabb, ez ideig megoldatlan feladata; az archeológia, mely a változást megállapította, csak leírhatja és fokozatait időrendben megállapíthatja, végső okait azonban a maga eszközeivel fel nem derítheti: ez a feladat a szellemi tudományok körébe tartozik.) Ez a görögök egyetemes érvényű cselekedete, a specifikus szobrászi problémának felvetése, s a mód, amellyel e problémát fokról fokra megoldották, előbb két dimenzióban, majd háromban, teszi az ő művészi fejlődéstörténetüket minden időre paradigmaticussá. Újra fölveti a gótika (klasszikus példái a chartres-i katedrális déli kapujának Szt. Theodorja és Szt. Györgye) és különösen a renaissance, mely Michelangelóban éri el a súly- és funkció-differenciálódásnak, és a háromdimenziós contrappostónak betetőzését (főleg a II. Gyula sírjához készült, befejezetlen „rabszolgák” Firenzében és a kis Dávid-Apolló a Bargellóban.) Ugyanezt az elvet, mely a barokkban a másik végletig, a kiegyenlítetlen kontrasztig és az egyensúly teljes fölbomlásáig ment el, a maga egyszerűségében és nyugalomában igyekszik visszaállítani a múlt század klasszicizmusa. Az ő örökebe lépett Izsó. De nem az ő örököse.

---

* Lásd *Európai művészet és magyar művészet*

A görögöknél nagy és kisplasztika, Polykleitos, Pheidias és a kis tanagra-figurák mesterei ugyanannak a problémának a közösségében találkoznak. Ebből a szempontból nézve ugyanaz a szellem hatja át a márványt, a bronzot és a terrakottát, az anyagok és a fémek különbözőségét letudva ugyanaz a kompozicionális stílus uralkodik mindenütt. Izsó a maga kis agyag-figuráiban, táncoló legényeiben ugyanazt a problémát ragadja meg, mely a görög szobrászatnak, s általában minden fejlett szobrászatnak par excellence problémája: a figura contrappostóját. Az ő kisplasztikája a görög terrakottáknak, az ún. tanagráknak rokona, s ezeknek a nagy szobrászattal való stílusközössége révén összefügg a monumentális szobrászattal. Nem külső hasonlóságról van itt szó, nem hatásról, még kevésbé szándékos közeledésről – a naturalista hajlandóságú Izsó elidegenedett még az igazi klasszicizmustól is –, hanem elvi rokonságról és találkozásról, mely függetlenül a motívumoktól, függetlenül a koroktól, a klasszicizmus és romanticizmus irányzataitól, egymástól legtávolabb eső alkotásokban is föllelhető. A klasszikus görög tánc motívuma után, mely inkább ki-mértebb ritmikus lépés, s ilyenül elevenedik meg újra a renaissance kisbronzáiban, itt egy fokkal tovább jutottunk. A fejlődés momentuma természetesen nem a motívumban rejlik, mert az új motívum önmagáért nem jelent fejlődést, hanem abban, hogy az alaknak a motívum természetéből következő nagyobb feloldottsága, naturalisztikus szabadsága ugyanannak a kompozicionális-stiláris elvnek, a contrappostónak törvényén belül játszódik, mely kevésbé szabad és kevésbé naturalisztikus elődeiben is uralkodik. Ha ez az elv itt hiányoznék, nem lehetne fejlődésről beszélni, legföljebb valami másról, valami egészen újról – jó vagy rossz értelemben. Mert a fejlődés fogalma föltételez valami állandót és azonost mint szubsztanciát, s mind teljesebb megvalósulását és megnyilatkozását: a szobrászatban ilyen a contrapposto. Izsónál a legnagyobb, szilaj szabadsággal lép föl. A két és három dimenzió közt való átmenet habozása, a sík és a mélység egymásba ütközése, mely a korai görög plasztikában még érezhető, teljesen eltűnt. A mozgás ritmusa szabadon folyik egyik dimenzióból a másikba, simán, kereken, zökkenő nélkül, hogy a figurát a minden részen végigfutó, önmagában lezáruló kígyózó vonal ritmikájába ölelje bele. Az uno crure insistere, a súlynak egy lábra helyezése elérte itt a tánc motívumában legvégső konzekvenciáját. Az egész alak szinte egyetlen pontra, a lábujj hegyére helyezkedik, és mintegy köréje csavarodik az e pontra helyezhető függélyes tengelynek, mely maga is nem merev egyenes, hanem jobbra-balra, előre és hátra lendülő eleven vonal, az egész alaknak élő és lüktető gerince. A részek nemcsak az organizmus folytonosságában függnek össze egymással, mint a test természeti mivoltában, hanem a kompozíció adta új összefüggésben ellentétesen utalnak egymásra a közbenső téren át, s a legnagyobb feloldottságon keresztül biztos egyensúlyba igazodnak. S ez a kompozíció, és a kompozíció zártsága: a természetben egymástól távol eső tagok egymásra utalása, kölcsönös egymást determinálása, úgy, hogy az egyiknek helyzetváltozása a többiét is szükségképpen előidézi. Amikor Izsó ezt a problémát – tudatosan vagy tudatlanul, egyre megy – megragadta, akkor ő, a romantikus, a valódi klasszikus problémára tette rá a kezét, inkább, mint klasszicista és akadémikus elődei és kortársai.

Ez az a mozzanat, ahol a naturalista barbár művészete beletorkollik az európai

művészet hatalmas árába, itt érintkezik a görögökkel, de a korabeli klasszicistákkal is, ez az, ami benne *európai és egyetemes*.

De ez a mozzanat az is, ahol a korabeli klasszicistákon túlhalad. Izsónál a contrapposto minden a priori szándék látszata nélkül lép föl, nem választható el a motívumtól, teljesen feloldódik benne, úgy, hogy első ránézésre merő naturalizmusnak látszik: annyira önkéntelen, közvetlen, a motívummal szükségképp velejáró. Semmi eleve tudás, semmi hagyomány, semmi sablon nem érzik mögötte: mintha most, ebben a pillanatban födőzték volna föl, de még mint gondolat és doktrina nem is formulázható, még csak ráeszmélésnek sem nevezhető, olyan, mintha a művész egyszerűen a természetből ragadta volna ki, hirtelen megpillantván egy mozdulatot, amely véletlenül magában rejtje. És valahogy így is kell lennie: látott, nem kigondolt vagy megtanult princípium Izsónál. El-eltűnik, meg újra felvetődik, de ahol előbukkan, olyan kicsattanó erővel, olyan emfázissal, a földből föltörő vízsugárnak olyan biztos vonalával és friss fényével, hogy mellette minden klasszicista tervszerűség és eleve kigondoltság a motívumától elszakadottnak látszik. Ez a minden konvenciótól való szabadulás, a fölfödözésszerű frissesség, és a pillanatnyi meglátásnak ilyen vehemens kilövellése Izsónál természetesen csak témáinak egyoldalságában, és abban a méretben volt lehetséges, amelyben ő táncoló figuráinak mozgását hirtelen meg rögzítette; de akármennyire szűk ez a világ, és lehetőségei méretekhez kötöttek, az elvet a maga egészében ragadja meg, mert az elv éppúgy megvalósulhat a kicsiben, mint a nagyban; és itt az elv a fő, rajta van a hangsúly, konvenciótlan tisztaságán és spontán megvalósulásán. Egyoldalság, sok mindenről lemondás – igen, ez van itt. De épp ezen tetszik meg Izsóban az új idő gyermeke. Az új mindig egyoldalsággal és lemondással kezdődik, a világnak egyetlen pontból való új fölfödözésével. Az impresszionizmus is újra fölfödözi a világot, és újfajta látását éli át egyoldalú túlzással: emellett minden csak járulék és még levetkezetlen hagyomány, de nem döntő jelentőségű. Ilyen egyoldalság az Izsóé, aki már az impresszionizmusnak előfutárja: formalátása egészen más, mint a klasszicistáké, naturalisztikus, kötetlen és szabad, vibráló és pillanatszerű. Az impresszionista elv: én és a természet, az optikai kép minden eleve tudástól menten, lép fel nála. De ez mégsem a későbbi impresszionizmus, a Rodiné, még kevésbé a Rossóé,⁷ amely a szobor sorsát rajta kívül eső tényezőktől, az atmoszférától teszi függővé. Mert Izsónál, eltérőleg a későbbi impresszionistáktól (a *L'âge d'airain*-t⁸ kivéve, de ez nem is impresszionista szobor, hanem inkább a quattrocento naturalizmusának jegyében fogant) megmarad a contrapposto kompozíciós alapelve az impresszionista formalátás mellett, s ezért igazi plasztika, eltérésében is a görögökével rokon; illetőleg nem marad meg, mint valami passzív átvevett örökség, hanem: egyszerre találja meg, egyszerre födözi föl mind a kettőt. És ez éppen az unikum nála, az impresszionista felfogás és a monumentális kompozíciós elv egyszerre megszületése, egymástól elválaszthatatlansága, egymást kölcsönösen áthatása. Ez az, ami megkülönbözteti mind elődeitől, mind utódaitól.

És ez az ő művészetének *nemzeti jellege*, ez az a sajátos küldetés, mely az ő korában az ő révén a magyar művészetnek jutott az európai közösségben és egyetemességben. Nyilván csak a barbár lehetett erre képes, a művészi kultúrába éppen belépő nemzetnek gyermeke, akit még nem nyom agyon a kompozíciós elvnek sab-

lonná vált hagyománya, aki naivul fel tudja újra fődözni, frissen és elevenen átélni, mintha e téren ő volna az első a világon; és nyilván *csak* a magyar, aki a maga körében oly témára bukkanhatott, amelyben valóban megláthatta és fölfödözhetette ezt az elvet, mint a görög szobrász a magáét a folyton szeme előtt levő atlétában: a többi európai népétől különböző magyar tánc motívumában. Itt függ össze Izsó művészetének formai oldala az etnikummal, amelyből oly szükségszerűen, de Európában páratlanul nő ki.⁹

Mert Izsónál a forma egészen sajátos, népileg determinált, éppen nem közömbös vagy általánosan emberi alakban testesül meg, illetőleg belőle nő ki. Sőt tovább megy, és a nép ideáljává magasztosítja alakját, mint a görög művész az atlétát, és itt halad túl romantikus kortársain, így a *Tánc* alkotóján, Carpeaux-n,¹⁰ akikkel egyébként megegyezik a nagyobb mozgalmasság keresésében és olykor a témában is. Ez az ő művészetének másik fele: sajátos és a maga korában egyedüli.

Mondtuk, hogy a görögöknél a két oldal, a plasztikus formai probléma és a fajta testi ideálja töretlen egységben lép föl.* A fajta mintegy fölmagasztosító tükörben látja önmagát az istenek és atléták alakjaiban, melyek egyúttal örökvényű szobrászi kérdésekre adnak feleletet. A tökéletes fizikum etikájának neveztük a görög szobrászatot az élet oldaláról tekintve. Ez az ideál minden ízében nemzeti: a nemzet életében, vallásában, erkölcsében, politikájában s a valamennyivel összefüggő nemzeti atlétikájában gyökerezik. Csak az atlétika (másfelől a mítosz) fogalmában világosodik meg a görög szobrászatnak sajátos nemzeti oldala. A renaissance-ban az egység korántsem ily teljes: hol a környezet adta motívumokból induló naturalizmus, hol a formai-esztétikai probléma kerekedik fölül. Valami emberi tökéletesség-ideál ott lebeg cél gyanánt az utóbbi esetben is – gondoljunk Raffaello, Leonardo vagy Michelangelo alakjaira –, de ennek az ideálnak nincs mindig háttere és talaja a környező valóságos olasz életben. Ez az ideál egészen általános, mint gyakran a Raffaellóé, legtöbbszörre a Michelangelóé, nemzeten kívüli vagy nemzet fölötti. A humanizmusnak homo-ideálja, a tökéletes ember, ahogy elképzelik, nem amilyenek a valóságban adott premisszákból szükségképp következnie kell; az aranykorbeli ember ideálja, nem nemzeti mítosz, hanem utópia; nem Apolló vagy Doryphoros, hanem magasabb rendű, nagyszerű művészi léttel teli homunculus. Viszont az északi népeknek az olaszokétól eltérő sajátos formai problémája teljesen fölolvad a nép vonásaiban, de a görögöktől eltérően a nemzeti ideál kitűzése helyett a nemzeti valóság hű tükrözése, a naturalizmus alakjában. Még az Olaszországgal való bensőbb érintkezés után, s az onnan átvett problémák továbbfejlesztése során is a sajátos etnikai jelleg, akár a komolyanvévés és áhítat fényében, mint Rembrandtnál, akár az alacsonyabb osztályokra felülről lenéző művelt ember iróniájában, mint a kis németalföldi mestereknél, végig szóhoz jut, sőt dominál. De ahol legerősebben megnyilatkozik, inkább a karikatúra, mint a magasabb rendű ideál irányába hajlik.

Azóta is ez a két oldal, a tisztán formai és az etnikai, egyre jobban távolodik egymástól; ideig-óráig találkoznak egy-egy művésznél, de az ilyen esetek inkább egyéni, általános érvény nélkül: az európai népek élete és a modern művészet fejlődése nem kedvezett az egész népeket reprezentáló etnikai ideálok kialakulásának. A

* Az Európai művészet és magyar művészet c. bevezetésben

modern művészet differenciáltan képzőművészeti, egyéb tartalmaktól mentes problémák megoldásán fáradozott, melyekben az etnikumnak vagy éppen ideál kitűzésének nemigen jutott hely. A motívumok, amelyeken kísérleteit végezte, népileg közömbösek. Különösen amióta az atmoszféra, a fény és a valór, szóval a bárminő materián megnyilatkozó és differenciálható jelenségek kérdése került fölül, a nép etikájának a nép etnikai jellegében és ideáljában való kifejezése mint művészi probléma teljesen kiszorult. Elméletileg is élesen kifejeződött ez a művészi világszemlélet a l'art pour l'art elvében, amely szerint a művésznek minden téma egyformán jó és alkalmas a maga optikai víziójának megtestesítésére. Jóformán a tudata is kivesszett annak, hogy a művészetnek valami közvetlen köze lehet a népek testi konstitúciójában megnyilatkozó jelleghez magához. Arról beszélni pedig, hogy a művészetnek ez irányban még ideál-kitűző szerepe is lehetne – csak lehetne, föltételeesen! – a legtöbb ember szemében nemcsak anakronizmusnak, hanem sacrilegiumnak¹¹ is látszanék. Úgyhogy a modern művészetet illetőleg lehet szó a világ szemléletében s e szemlélet művészi-formai kifejezésében megnyilatkozó nemzeti jellegről, ezt aligha vonja kétségbe valaki; de arról a népi jellegről és ideálról, mely magukban a motívumokban – mondjuk, a szereplő alakokban – immanensül él, és nem közömbös anyaga, hanem intencionális tartalma a tulajdonképpvaló művészi problémának, szólni alig lehet. (Ami ilyenféle törekvés helyenkint megállapítható, annak, kevés kivétellel, rendesen semmi köze a modern művészetnek ahhoz az exkluzív útjához – a Manet-k, Cézanne-ok, Marées-ek stb. útjához –, melyen fejlődésének jelentős eseményei történtek, szóval semmi köze az élő művészethez.)

Izsonál a motívum alanya, akiben a szobrászi probléma megjelenik, nem közömbös vagy nem általános, mint pl. a renaissance görög isteneket, szatírokat, baccháns-nőket stb. mímelő kisbronzain, hanem lényeges és szándékos, mint a nagy és a kis görög szobrokban, a tanagrákban és apró bronzokban. Mint ahogy ezekben a motívumot hordozó alakok a görög nép etnikai mivoltát és nemzeti ember-ideálját örökítik meg és konkretálják, úgy nála az alakok a magyar etnikumot és etnikai ideált viszik át a művészet fölmagasztosító világába. Egy pillanatra sem szabad azonban elfelejteni, hogy itt téma, motívum, etnikum attól válik jelentékennyé, ami fölvette magába: az önmagáért¹² abszolút művészettől. Enélkül az etnikum, ha százszor olyan fontos, érdekes és a nemzetre nézve egyébként értékes, értéktelen a nemzeti művészet kérdésének szempontjából. Csak mikor már megállapítottuk Izsó művészetének formavilágát és tisztán plasztikai tartalmát, nyúlhatunk az etnikumhoz a művészet világából idegen területekre való eltévelyedés veszélye nélkül. (A bevezetésben mondottak után talán külön hangsúlyozni sem kellene; elég egyébként Izsóval összevetni irányzatának állítólagos folytatóit, akik szűrös és gatyás magyar parasztokat gyúrnak agyagba vagy faragnak fába: éppen a plasztikus gondolat hiányzik belőlük, a szobrászathoz tulajdonképpen semmi közük, legfeljebb az etnográfiahoz; ha valaminek, talán a *Búsuló juhász*-nak „folytatói”, nem a plasztikus problémákkal viaskodó Izsónak, akit nagyobb szakadék választ el tőlük, mint amekkorát egy szóval hirtelen ki lehetne mondani; sőt ezeknek az ellentétén és negatívumán lehet az ő pozitívumát igazán megérteni.) Indulj el az etnikumból és eljutsz a szobrászat leglényegesebb problémáihoz, indulj el e problémákból és eljutsz a nép ideáljához – ez az egység Izsó művészetének alapja és hasonlíthatatlan becse. És ez az ő művészeté-

nek legsajátabb sajátja és nívója, a tizenkilencedik században valósággal csodája. (Milyen hatása volt reá az etnikum értékelése és kialakítása tekintetében a korabeli népies zsánerfestészetnek, itt nem vizsgálhatjuk;* de akármilyen aktuálissá tette is számára, mit sem változtat kísérletének eredetiségén és újszerű voltán; mert a népies alakok és életképek festőinél éppen az hiányzik, ami nála lényeges: a mindent maga alá rendelő művészi probléma egyfelől, az ideál kitűzésének szándéka másfelől; közössége velük legfeljebb annyi, hogy ő is „a nép köréből veszi témáit”, hogy ő is magyar parasztokat, juhászokat és csikósokat ábrázol.)

Amire az ő korában alig van példa, s előtte is csak a legritkábban valósul meg, arra vállalkozott – tudatosan-e vagy spontán művészi ösztönből, mindegy – Izsó: egy nép testi ideáljának megelevenítésére, s ez ideálnak plasztikai problémákkal való igazolására. A magyar etnikumot egyetlen alakban elképzelni – mint a görög művész a görög atlétában –, az ősi foglalkozások képviselőjében, a juhászban és csikósban egybefoglalni, a valóság elemeiből tovább haladni az ideál felé a valóság jelölte irányban: íme Izsó szándéka és kísérlete.

Hogy ez az ideál nem olyan nemes, kultúrától áthatott, testiségében is átszellemített, mint a görög, nyilvánvaló – de ez más kérdés. A maga nemében éppúgy megvan a létjogosultsága, mint amannak, mert a maga módján meg tud felelni a plasztika céljainak, és nem absztrakció, mint a renaissance tökéletes embere, hanem az élő környezet és e nép valóságában gyökerezik, mely létet ad neki és szentesíti. Az Izsó ideálja nem a klasszikus, az atlétikával minden ízében egyaránt tökéletessé fejlesztett, hanem a barbár, ősi foglalkozások gyakorlásában, pusztai életben, korlátlan szabadságban izmossá, ruganyossá fejlett emberi test: csupa ín és ideg, elsősorban hivatására való, mely nem játék, sport vagy vallásos kultusz, hanem az örökké velük élő ember természetét magukhoz idomító szilaj és jámbor állatok körül éjjel-nappal és minden időjárásban végzett munka, szóval barbár valami – de ha ez a munkában, az időjárás viszonyaitól, pusztán való kóborlásban és henyélésben hatalmassá és férfissá edzett súlyos és méltóságos emberi test leveti életének terheit és játszani kezd a maga módján, ha táncra perdül, akkor könnyűvé, hajlékonyá és lebegővé válik, mintha egész életét atlétikával vagy tánccal töltötte volna. Akkor minden mozgás tempóra pattan ki és ritmikusan fut végig rajta, minden attitűdre, minden fordulatra egyaránt képes: a csendes ingástól a legszilajabb pergésig végigjátssza az emberi alak mozgáslehetőségeinek minden árnyalatát. S ha úgy is van, amint Berzsenyi mondja, hogy „Titkos törvényt mesterség nem szedi rendbe, Csak maga szab törvényt, s lelkesedése határt”¹³ – a plasztika törvényei megelevenednek és láthatóvá válnak benne, ezért láthatta meg őket Izsó, és választhatta ki ezt az alakot a maga szobrászi gondolatainak hordozójául.

Ha Izsó megformálásában a plasztikai gondolat hiányoznék ebből az alakból, mi közünk lehetne hozzá a szobrászattal kapcsolatban? De mivel benne él, kétszerezsen fontos nekünk maga az alak is. Íme a művészet tette: valami csak általa lesz értékes, de azután már megnövelt és önálló értékkel bír. Ilyen önálló és ránk nézve különös értéke Izsó művészetének az etnikum és a népi ideál, az, amire rátalált és az, amit kifejlesztett: a nép életében és lelkében fogant, mint Apolló és a Dory-

---

* Ennek pontos kinyomozásával is adósunk még a művészettörténet.

phoros a görögében – nélküle nem *látnók* népünk testi ideálját, és nem tudnók, mi a plasztikai értéke.

Igen, alsóbbrendű, a kultúra szelétől alig érintett, félig még ázsiai – de kérdez meg a magyar nép lelkét, s ha a modern idő változása még benne hagyta a képét annak a testi ideálnak, mely évezredek ott élt, ezt fogja elé állítani válasz gyanánt. Akármilyen, az egyetlen, mely Izsó korában Európában plasztikus testet öltött, és talán az egyetlen, mely akkor Európában egyáltalán lehetséges volt. A lovagiség óta nem volt az európai népeknek közös és a valóságban gyökerező emberi ideáljuk, sem olyan, amely egy-egy nép szélesebb rétegeiből sarjadt ki. A renaissance-ban a mítosz és az atlétika hiányzik, és a modern sport sem tud a görögéhez hasonló ideált kifejleszteni. Ahol etnikai ideált kitűző művészi megnyilatkozásra bukkanunk, jobbra egyéni tett általánosabb érvény nélkül. Izsó tette is egyéni – mi volna más, ami ennyire rendkívüli? –, de egyéni voltában is van általánosság: nemcsak hogy a környezetből, szélesebb néprétegből nőtt ki az ő etnikai képe, tehát valóságos, hanem egy egész nép eszménye, tehát általános és az egyéni fölött objektívált. Izsónak nem kitalálnia, csak megtalálnia kellett azt, ami a valóságban valósággal, a nép lelkületében és képzeletében a maga módján fölmagasztosítva él, és plasztikus formában konkrétálnia, a művészettel fölmagasztosítania. A csikós és a gulyás a földhöz kötött népben a szabad ember, ő a lelkek mélyén élő és szabadság ideálja, ő az atléta és a nép panathénájában a parthenoni fríz lovasa, ő a pusztának az élet szabványos szintje fölé emelkedő mitikus alakja, amikor táncol, eleven művészi motívum és művész maga is. Ez az Európában immár egyedülálló valóság adta meg Izsónak a lehetőséget arra, hogy amikor a plasztikus problémát fölveti, a magyar etnikai ideálban oldja meg. Ez hozzátartozik az ő művészetének *nemzeti jellegéhez* a tisztán formai mellett mint az európai közösségben és egyetemességben a magyar művészetnek az ő révén jutott sajátos küldetés kiegészítő része.¹⁴ Izsó a magyar nép testi világán és ideálján keresztül ért el a maga európai érvényű szobrászi feladataihoz. Sajátosan nemzeti, mert¹⁵ csak ez az etnikai ideál adott kellő alapot az ő idejében olyan értelemben vett nemzeti művészet teremtéséhez, amilyen az övé. S a modern szobrászat történetében el kell menni Izsónak vele egy évben született, de hivatását a plasztikában jóval később megtaláló kortársáig, Meunier-ig, a plasztikus forma és a tömegekből kisarjadt ideál találkozásának példájáért; de nála az utóbbi már¹⁶ társadalmi osztály, a munkásosztály életéből és lelkületéből fakadt: valami egészen új dolog tehát, az egyetemes forma mellett az emberi ideál nemzetek fölött való közösségét is magában hordozó.

Nem volna teljes, amit Izsóról, bár vázlatosan, mondtunk, ha megfeledekezni alakjai drapériájának megoldási módjáról. Nélküle nem látnók és nem tudnók a magyar viselet plasztikai értékét sem. Ő volt az egyetlen, aki bátran és művészi ihlettel rátette a kezét; előtte és utána nem tudott vele megbirkózni senki, de igazában meg sem kísérelte. Nem iskolás „drapéria”-kérdés ez, amelyet az akadémiákon szoktak tanítani, hanem lényegbe vágó, mint minden, ami a centrális művészi problémával összefügg, s hogy milyen fontos és milyen nehézségekkel terhes, az tudja igazán, aki valaha is megpróbálta a magyar viseletet plasztikusan fölhasználni. Izsó oly művészi lelkiismerettel és minden részletre kiterjedő kötelességtudással igyekezett ezt a kérdést megoldani, mint a görög szobrász a maga klasszikus drapériáját, akár mo-

numentális szobron, akár apró terrakottán; de, természetesen, az ő táncoló juhászainak drapériája is ugyanígy viszonylik a görög figurákéhoz, mint juhászainak alakja a görög szoboralakokhoz magukhoz. Ugyanazt lehetne elmondanunk itt is, amit a két testi ideál különbségéről. A lényeges az, hogy Izsó ezt a viseletet is, akárcsak azt a testi ideált, a maga szobrászi gondolatának hordozójává tudta tenni, tökéletesen simulékony kísérőjévé és hangsúlyozójává a mozgás játékának. A magyar viseletben rejlő nehézségeket kis agyagfiguráiban úgy leküzdötte Izsó, hogy a nehézségből már mit sem érez az ember. Ez a drapéria, az ing és a gatyá, oly természetes és plasztikus kifejező eleme az alakoknak, mintha csak khiton vagy himation¹⁷ volna; és mintha a világ legtermészetesebb dolga volna, hogy így legyen. Annnyira, hogy szinte azt volna hajlandó hinni az ember, a görögök óta nem volt olyan plasztikus kifejezésre teremtett viselet, mint a magyar; pedig, hogy ez a plasztikussága mennyire nem magától értetődő és magától adódó, sőt a plasztikusságnak éppen az ellenkezőjét mutatja a *Búsuló juhász* (valamint már említett „folytatói”, akik a magyar viseletet azonos módon veszik, ahogy találják, és naturalisztikusan másolják, tekintet nélkül szobrászi lehetőségekre és kötelességekre; még csak nem is sejtik és föl sem vetik a problémát; az eredmény persze elrettentő).

Izsó csak részben és nagyon kicsiben valósíthatta meg törekvését. Pályájának derekán kettétört. Kísérleteiben nem mindig világos a főtebb vázolt nagyszerű művészi szándék. Gyakran a sötétben tapogatózik és le-lesiklik az egyetlen biztos útról, melyen máskor oly határozottan jár. Bizonyára sok olyan ok volt – belső és külső, az egyéniségében, temperamentumában, műveltségében, magyarságában, korában rejlő –, ami szakadozottá és ingadozóvá teszi fejlődését, és megnehezíti számára a végső, mindent egybefoglaló formának és stílusnak elérését. Szinte úgy kell rekonstruálni művészi szándékának igazi képét néhány kész kis dolgából és vázlatából, mint valami régi művészt, akinek több műve veszett el, mint megmaradt. És ha ez az eljárás a „szigorú” műtörténet szempontjából nem támaszkodhat elég adatra – tant pis!¹⁸ A magam részéről vállalom érte a felelősséget most és ezután, abban a szent meggyőződésben, hogy az eddig teljesen ismeretlen Izsó még föltámad*, és aktuálisá teszi az itt pedzett szempontokat.

Lehet, hogy Izsó élete, ha tovább tart, szintén azzal végződik, amivel Ferenczyé és ügyesebb utódaié, az emlékműszobrászatba való belebukással; a körülmények már őt is ebbe a reménytelen irányba terelték. Lehet, de nem valószínű. Fel kell tennünk, hogy egészséges, őseredeti ösztöne idejekorán megóvta volna hivatásának teljes eltévesztésétől, vagy hogy megtalálja a lehetőségeket, amelyeken belül az emlékműszobrászat mégis művészetté válhatik.

Egy dolog azonban kétségtelen: hogy hatástalanságát és nyomtalanul eltűnését nem törekvésének kísérletszerűsége okozta. Akármennyire készen és befejezetten mondja is ki a maga gondolatát, akkor se lett volna másképp. Hisz épp a gondolat maga az, amit utódai nem értettek meg, s ha megértették volna (!), sem tették volna magukévá. Contrapposto, kompozíció, eredeti természetlátás, művészi formában megtestesült etnikai ideál, plasztikusan megoldott drapéria – sokáig, részben ma is,

---

*A Szépművészeti Múzeum vezetősége bizonyára meg fog felelni e szép és emberséges feladatnak, amint teheti.

idegen dolgok a magyar szobrászattól. Hiszen az Izsó gondolata így is, a mostani formájában, zavaró mellékkörülmények között is, egyértelműen és hatalmasan szól ahhoz, aki föl tudja fogni – aki meg akarta, vagy meg tudta volna látni, megláthatta volna kezdetleges alakjában is. De nem látták meg és nem folytatták, amit ő elkezdett. Ezért oly mélyen különböző az ő sorsa Ferenczyétől, jóllehet tragikusságában rokona. Ferenczyé még nem tipikus magyar művészsors, az ő nemzeti gondolata még nem szállt bele meglevenítő lélekként a művészetbe, körülötte lebeg; Izsónál mindaz, ami Ferenczynél és kortársainál óhaj és program, a formában él és látható: nemzeti művészet. Ő az első igazi nagy magyar művész, következésképp övé az első igazi magyar művészsors. Őt már ugyanaz ölte meg, ami Lechnert megbénította: a magára hagyottság és a meg nem értettség. A nemzet nem tudta követni a maga előre küldött nemzeti prófétáját. Életének korán befejezett töredéke egyik legjellemzőbb fejezete a magyar művészet szaggatott fejlődésének, egyéneknél hirtelen fellobbanó, aztán kialvó életének.

A magyarság a szobrászatban is sajátosan vetette föl az európai aktuális problémát, melynek messze ható és érvényesülő megoldásához rengeteg energiának odaadó, elmélyedő munkája szükséges. Ehelyett egyetlen emberre szakadt az egész terhelés, korszakok művét kellett volna elvégeznie. Mi más lehet az ilyen elszigetelt kísérlet, mint epizód, akármilyen nagyszerű is? A nemzetin és az etnikain keresztül elérte az európaiakat és egyetemeset; rendkívüli tünemény, de európai jelentőségűvé nem válhatott,¹⁹ noha megvolt hozzá minden érték adta joga. Izsó esete a magyar művészetnek másik nagy és szomorú epizódja a Lechneré mellett.

Itt be is fejezhetjük. Ami utána következett, már nem tartozik a művészet történetébe, vagy a legújabb kísérletek még nem. Izsó után bejutunk az emlékműszobrászat vadonjába. A látszólagos vagy valóságos eltérések ellenére is alapjában közös kategóriába tartozik az egész, az egyéniség jelszavának nagyobb dicsőségére. Amennyire közös ez a kategória önnön határain belül, annyira nem tart közösséget Izsó hagyományával. Aki itt még disztinkválni akar régibb és újabb, akadémikus és naturalisztikus, francia és német hatás, barokk és „modern” „stílus” között, lelke rajta. Nekünk ezekhez a disztinkciókhoz és ehhez a szobrászathoz tulajdonképpen semmi közünk. A politika vagy a tömeg-sznobizmus szolgálatában állott, és közben elfelejtette vagy soha meg sem ismerte a művészi feladatokat. Ha mégis meg akarunk különböztetni: régibb képviselői, akiket ma megmosolyognak, ma is a tiszteletre méltóbbak. Ugyanazt csinálták, mint a maiak, de több szerénységgel és ízléssel, több stílári érzékkel és iskolázottsággal. És Huszár Adolfnak sokat csúfolt *Deák Ferenc*-e, ez az egyébként akadémikus és unalmas monumentum, a megfelelő architektonikus környezetben, a régi Lloyd-épület s a Lánchíd torkolatának közelében a maga kompakt masszájával szervesen illeszkedik bele a térbe, sőt világos téli reggelen a túparti várhegy magaslatáról nézve a monumentalitás illúzióját kelti az emberben egyöntetű sziluettjével. Legalább a földnek egy pontjáról, az évnek egy szakában és a napnak egy órájában! Hasonlót társairól nem mondhatni.

Olyan egyszerűen mégsem lehet napirendre térni az emlékműszobrászat fölött, mert nem egyes jelenségekből áll, hanem valóságos egész világ, valóságos kozmosz: saját világnézettel, törvényekkel, esztétikával és logikával. Az ész világának ellenté-

te: a *másik*, a negatív, az abszurd világ, hol a nonszensz a valóság Ding-an-sichje,²⁰ őslényege, akarata. De éppen azért, mert ilyen teljes és tökéletes világ, külön fejezetet kell majd egyszer szentelni neki.

Minket leginkább az érdekelhetne, hogy ebben a világban is uralkodik az egyetemes és nemzeti gondolata. Ugyanaz a „stílus” virágzik Szerbiától Svédorszáig, Angliától Oroszorszáig; csak nagy művészi korok, talán csak a gótika, láttak ilyen közösséget (és még azt mondják, a mi korunkból hiányzik az egységes gondolat); de mint ahogy a gótika a maga közösségében országonként más-más színezetű volt, úgy most is minden nemzet visz valami sajátosságot a közösségbe. Ez a gyönyörű ebben a világban, hogy minden megvan benne, mint az ész világában: pontosan mindennek az ellentéte és a paródiaja. A rossz és az abszurdum éppúgy lehet egyetemes és nemzeti, mint az ésszerű és a művészi. *S ebben* aztán csakugyan egészen európaiak lettünk, mi magyarok az első sorban állunk. Komolyan vesszük a küldetésünket, s itt már aztán összegyűjti az ország minden anyagi és szellemi erejét, hogy helyt is állhassunk. Még nagy jövő vár reánk ebben a világban.

FALUSI LEVÉL

Szürkületkor a lovát hajtja ki a mezőre végig a falun György Jóska bá'. A ló is szürke, a poros út is, de maga Jóska bá' is ingben és „harisnyában”, s így szinte belevesznek az alkonyi levegőbe. Csak a hangjáról ismerem meg az öregot, amikor rászól a lovára: „Eredj, te (s itt egy kicsit kicifrázza), neked négy lábad van!” és hozzábök hátulról a lóhoz a kampós botjával. Ahogy közelebb lépek, látom, sán-tít az öreg: csak a fél lábán van „cepők”, a másik meztelen. A köszvény bántja a lábát, ugyanaz, amelyik az ujjait is összehúzta görbére, úgy, hogy nem tudja kiegyenesíteni. A ló nem húz semmit, kocsni nélkül vonul ki a határba, ahol az éjjelt legelészéssel fogja tölteni, mégis lassabban megy, mint a nyomában haladó gyalogos ember. Magyarázata van ennek: hét vármegye legrosszabb gebéje a Jóska bá'é, olyan, amilyen a mesében sincs. De ezzel a ló-árnyékkal, amely magát is alig bírja vonszolni, egy vagyont keres össze Jóska bá' a nyáron, amikor a fürdővendégeket szállítja az állomásról föl a telepre és vizont. Van is neki akkora becsülete, hogy nincs az a táltos, amelyiknek olyan! Jóska bá' úgy eldicséri a lovát, amint együtt haladunk kifelé, hogy az már valóságos művészet. Enni nem kell neki adni egész nap, abból él, amit éjjel legel, s minden fuvarral tisztán megkeres a gazdájának tizenöt koronát, naponta pedig két-három fuvar is akad. Jóska bá' hetvenöt esztendő, a rossz kezeivel és lábával már nem bírja a munkát, s most mégis egy nap alatt játszva keres annyit, mint azelőtt a legdolgosabb épkezláb ember egy hét alatt. A háborús konjunktúra! Amely, sokszor olvastuk, annyira megrontotta a parasztot, kiforgatta erkölceiből stb. De Jóska bá't nem szédítette meg a nagy szerencse, a szívét se keményítette meg. Beszéd közben elmeséli, hogy nem mindenik fuvar tizenöt korona ám! Aki nem tud annyit fizetni, kevesebért is elviszi ő. „Hát aki csak tíz koronát tud fizetni, otthagyjam az állomáson?” mondja méltatlankodva, „hát mit csináljon az a szegény”? (ez a szegény valami „úr” vagy „asszonyság”) ... Azok a lelketlen kutyák (ez a többi fuvaros) harminc-negyven koronát is elvesznek az utastól, de én

annyit nem „*prétendálok*”.¹ – Pedig Jóska bá’ országgyűlési képviselőt is vitt, éppen tegnap, hármat is egyszerre. Legalább ő úgy mondja. Hogy hogyan fértek fel a szekereire, mely akkora s a deszkás oldalával olyan is, mint a régi narancsos-ládikák voltak, ő a megmondhatója.

A háborús paraszt! Hiszen lehet sok igazság is abban, amit róla mondanak és írnak, de úgy látszik, nem mindenütt egyforma a világ. Pedig ez a falu fürdő, s itt már régóta megtanulták a könnyű pénzkeresés módját. György Jóska bá’val gyakran találkozom s a társaival is. Többek közt vasárnaponként a templomban, azaz-hogy az iskolában, amelynek egyik, illetőleg egyetlen terme templomozás helyéül szolgál. Istentisztelet előtt és után aztán elbeszélgettünk az udvaron. Fáj nekik nagyon, hogy nincs se papjuk, se templomuk. „Csak már papunk lenne!” mondják az emberek, „nincs becsületünk az oláhok, meg a katolikusok előtt”. „De hiszen paplak sincs”, vetem ellenük, „ahol a pap lakjon”. „Megépiténénk mi”, fogadják egy akaratlansággal, „köz munkából, kitelik belőlünk minden, ács, kőműves, követ hoznánk a mezőről, fát az erdőből, egy-kettőre meglenne.” „Hát a templom?” „Azt is megépítenők mink!” És György Jóska bá’ is ajánlkozik: „Én már nem való vagyok a munkára, de engem is használhatnának, ha azt mondanák, eredj ide vagy oda, elmennék én, csak már ezt a mi anyaszentegyházunkat rendben tudnám, mielőtt meghalok...” És itt vannak a szakadátiai. Tíz kilométernyiről jönnek be ide, sokszor a legrosszabb időben, záporban és hófúvásban, hogy együtt énekeljék a zsoltárokat s hallják a Bibliát. Ezeknek még iskolájuk sincs! Az apróságokat az erdőkből, hegyekből, ahol szétszórta élnek, járatják a faluba iskolába. De mit tettek tavaly is? Valahogy közéjük vetődött egy facér kereskedőseged, azt megmarasztották, megtették tanítónak, adtak neki lakást, kevéske fizetést, s úgy tartották el, hogy mindennap másik házban kosztolt. Mikor végigette a házakat, elkezdte előlről. De legalább a gyerekeik megtanultak írni és számolni.

Nem lehet meghatottság nélkül szemlélni a népnek ezt az olthatatlan vágyakozását a kultúra legelemibb javai iránt. Akármennyire magára hagyják s akármennyire érzi a háborús csapásokat ő is – és minden konjunktúra dacára annyira! –, a jóra való törekvés feltör a lelke mélyéből és kifog a legnagyobb akadályokon. Akik a népet megrójják, sokszor csak az egyik oldalát látják. Pedig a másik oldala, amely az úrféle előtt ritkán nyilatkozik meg, az igazán becses. S ez még nem veszett ki sehol, csak meg kell találni. Meg kell találni és meg kell menteni, ápolni és nevelni kell. Hányan olvassuk, és különösen a háború alatt olvastuk meghatódással Tolsztoj *Háború és béke*-jében Karatajev Platon gyönyörű történetét. Az orosz muzsikét, akinek mély hite és egyszerű bölcsessége födi föl a céltalanul élő művelt ember előtt a világ és az élet értelmét. Valóságos kultusza támadt nálunk az orosz parasztnak, s ma sokan tőle várják Európa megváltását. Mindig hittem, hogy a mi népünkben is élnek Karatajev Platonok, csak meg kell találni, meg kell érteni őket. A nyáron találkoztam egyikükkel. Katona volt ő is, mint orosz lelki rokona, s amikor reábukkantam, puskával a vállán éppen a küüllővölgyi katonai kertészet káposztás és krumpliföldjeit őrizte holdvilágos éjjel. Éjfélig jártunk föl s alá, silbakolva és beszélgetve. Hogy miről? Az olvasó talán el sem fogja hinni. Assisi Szent Ferencről, a *Fioretti*-ről,² amelyet az én emberem jobban ismert, mint sok „művelt” úr, s amelynek bölcsessé-

gét gyönyörűen tudta a magánéletére alkalmazni. De erről a találkozásról külön és részletesebben kell majd egyszer megemlékezniem.

Addig is bizonyosságot tehetek róla, s tulajdonképp csak ez volt a szándékom: a magyar nép lelki kincsei ma is megvannak. Talán megtépázva, de megvannak.

Rajtunk múlik, hogy a véka alól napvilágra kerüljenek és gyümölcsözzenek.

KÉT KIÁLLÍTÁS

Két igen különböző kiállítás a város két különböző pontján: az egyik *Rudnay* Gyuláé az Ernst-múzeumban, a másik a *Ma*-csoporté¹ a Váci utcában, egyik a tegnap művészete, a másik – a neve mutatja. De a közönség egyaránt ízleli és veszi, a kritika egyformán elismeri és magasztalja mind a kettőt. Hogy mindkét kiállítás hódoló és vevőközönsége ugyanazon egyénekből toborzódik-e, nem tudható, de hogy a kritikusok ugyanazok, egészen bizonyos. Úgy látszik, nálunk valósult meg a Nagy Frigyes ideálja, hogy mindenki a maga faconja² szerint üdvözülhet, a művészet szabadságának boldog világa, amelyben mindenki egyformán boldogulhat. A régi nagy harc, a megoszlás és pártra szakadás elmúlt, s ma békén legel együtt a bárány az oroszlánnal, amint azt a próféta is óhajtotta. A művészek számára tehát már elérkezett az idők teljessége és visszatért a paradicsomi állapot. Azonban – míg azt lehetne hinni, hogy amikor a forradalom nemcsak lehetséges, hanem ünnepeztetik is, akkor aztán ugyancsak lesz forradalom, amelyet még nem látott a világ, addig a forradalmárok szava meglehetősen halk, és akaratuk nem vívja az eget. Másfelől a tegnap művészete sokkal ócskább, mint dátuma sejteti. Mindkét félen egyaránt tombol a nagyrahivatottság hiánya és az erőtlenség, az arany középszer. Úgyhogy ma jobb idő jár a művészetre, mint művészet az időre. Avagy mégis úgy volna, hogy amilyen az időjárás, olyan a termés?

A MI VALLÁSUNK

(A nagy reformáció négyszázados évfordulójára írták: dr. Kecskeméthy István, dr. Bartók György, dr. Révész Imre, Nagy Károly és dr. Ravasz László. I. kötet. Kiadja a „Kolozsvári ref. teológiai fakultás”. Ára 15 K.)

Ennek a könyvnek első nevezetessége az, hogy mint szerzői a borítékon jelzik, a „művelt közönség számára” írták: szakítva az eddig szokásos gyakorlattal, mely szerint a tudomány a tudósoknak, a nagyközönségnek pedig csak a rég feladott álláspontokat védelmező és „építő” iratok valók, végre csakugyan a tudományos kutatás és gondolkodás eredményeit közli mindenkivel közérthető és népszerűsítő módon. Jeleül annak, hogy a közönség kiskorúságban tartásának ideje vallási téren is elmúlóban van nálunk is, elismeréséül annak, hogy ha valahol, úgy éppen vallási téren van joga megtudnia mindenkinek, hányadán is állunk, és bizonyágtételéül annak, hogy oktan dolog a vallást és vallásosságot féltetni a tudománytól. A történeti kutatás, igaz, sok régi meggyőződést és hiedelmet oszlatott el, nem egy dogma alól

rántotta ki a biztosnak vélt és görcsösen védelmezett talajt, de semhogy ártott volna, használt a vallásnak, mert a fejlődés történeti produktumainak kimutatásával annál inkább kihámozhatta belőle és annál tisztábban állíthatta oda, ami örök tartalma és igazsága. A dogmai kötöttségtől mentes kutatás után kibontakozó vallás nyilván más, és más lesz, mint „apáink hite”, látszólag szegényebb annál, mert sok kedves történetet mondává, sok szigorú ortodox hitcikkelyt téves exegesis¹ eredményévé derít ki, de amit így elveszít külsőségében, megnyeri belsőségében és mélységében, igazságában és biztosságában: a názáreti Jézus alakja, hite és megváltó cselekedete csak most kezd igazi valójában és örök értékében kibontakozni szemünk előtt, amikor a történeti kutatás egymás után fejt le róla az évszázadok során reáarakódott rétegeket, mint a restaurátor keze a számtalanszor átfestett remekműről az eredetit csak sejtető idegen színeket. Új reformáció korszakát éljük most, mely lassú, alig észrevehető, szívós munkával teljesíti kötelességét: eredményeitől éppoly kevésbé kell féltünk a keresztyénséget, mint az első reformációtól, melynek ez a második különben is szükségszerű következménye. És csak örülnünk lehet, hogy ez az új reformatori munka végre nálunk is beköszöntött, és csak üdvözlünk lehet a kolozsvári professzorokat, amiért a céhbelieken túl egyenesen a nagyközönséghez fordulnak. Annál inkább, mert rendkívül nehéz, nálunk első ízben megkísérelt feladatuknak általában jól feleltek meg – s ez könyvük második nevezetessége. Ha kifogást lehet is ugyan néhol tudományuk ellen tenni, ha a kritikát különösen ki is hívja főleg az ótestamentumi vallástörténet hipotéziseinek kétségtelen tudományos eredményekként való előadása, egészben véve mégis a mai tudományosság színvonalán álló, világosan áttekinthető képet nyújtanak a keresztyén vallás történetéről az ótestamentumi előzményektől kezdve a legújabb időkig. Ez a kép pedig jobban hozzájárulhat minden keresztyén ember vallásos gondolatai és élményei tudatosításához, mint sok jó szándékú, de tudománytalan apologetikai mű. Ezért nagy valláspedagógiai hivatás vár *A mi vallásunk*-ra, amely cél nyilván és kifejezetten ott lebegett írói szeme előtt. Bár csakugyan kezdetet jelentene azon túl, hogy első fecske, abban az értelemben is, hogy új vallásos orientálódásnak nyit utat nálunk, s a teológia munkáit a nyomában támadó érdeklődés és fokozott igény mind teljesebb kielégítésére készíti. A keresztyén vallás élete s a róla szóló tudomány nem egyesek magánügye, hanem édes mindnyájunké.

AMI HIÁNYZIK A MAGYAR IRODALOMBÓL

A múltkor röviden megemlékeztem találkozásomról az öreg magyar népfölkelővel, aki éjnek idején a küüllővölgyi katonai kertészeti telep földjei mellett silbakolt az országúton.¹ Sóvárad felé sétáltomban köszönt rám a vaksötétben, de akkor kurta „fogadj Isten”-nel elhaladtam mellette, mert nem akartam rendes esti utamat megszakítani, csak amikor visszafelé jövet újra köszönt, álltam meg előtte, és nyújtottam neki kezét. Föltűnt a magyar szó, mert máskor arról a helyről rendesen olaszul hangzott a köszöntés, a kertészkedő katonák nagy része, akiket egyébként már mind személy szerint ismertem, olasz nyelvű lévén. Az akkorra már megvilágosodott holdfényes éjszakában szemügyre vehettem magyaromat: csontos, de kissé

beesett arc, fakó bajusz, szürke szemek, azonnal láttam: alföldi fajta. A szokott kérdés: „Meddig áll itt őrt?” Haptákban, mint valami föllebvalója előtt, felelte: „Éjjélig.” Utána a szokott és banális kérdés: „Nem unja így egyedül?” Mire jött a felelet, még mindig haptákban, de igen egyszerűen és természetesen: „Nem, én sohasem unom magam, szeretek így magamban elgondolkozni, olyan szép gondolataim vannak, amikor így egyedül vagyok...” A meglepetéstől, mert egyik silbaktól se kaptam még ilyen választ, alig tudtam tovább kérdezni: „És mikre gondol ilyenkor?” Habozás nélkül és az embernek csak önmagával szemben szokott közvetlenségével adta meg a feleletet: „Az Istenre, a lélekre, hogy milyen csodálatos az Isten gondviselése az ember lelkében, hogy vezeti a lelket oda, ahova maga is menni szeretne, de más utakon vezeti, mint ahogy a lélek gondolta, a magam életére gondolok, olyan különös az...” „Beszélje el nekem a gondolatait.” És ő megtette. Férfiak, különösen nálunk, nemigen szoktak ilyenekről beszélni. Valahogy a zárkózott és szemérmes természet különösen a férfiemberben útját szegi az ilyen megnyilatkozásoknak. A magyar ember valahogy méltóságán s főleg férfiúi méltóságán alulinak tartja, hogy ilyen dolgokról beszéljen: ha gondol is rájuk, ha foglalkoztatják, esetleg gyötrik az ilyen kérdések, önmagával intézi el őket, mert fél a szenteskedés, a kegyeskedés, az asszonyos érzelgősség látszatától. Az én magyarom beszélt róluk nyíltan, anélkül hogy e látszattól félt volna, és anélkül, hogy az csakugyan rávetette volna árnyékát szavaira vagy hangjának lejtésére. Megvallom, bennem, aki nem a beszélő voltam, hanem a hallgató, bennem volt a máshoz szokottság szülte feszélyezettség e legnagyobb és legvégső dolgok nyílt tárgyalásával szemben, amellyel mindig elkerüljük és halogatjuk a ránk nézve legfontosabb és legmélyebben érdeklő dolgok szóvátételét embertársaink előtt, s még most is, amikor idegen jelenlét nélkül csak magammal egyedül tartom e párbeszédet, az elfogódottság megfogja tollamat szóról szóra való ismétlésétől. Nem, hiába akarom, nem tudom: most is csak azt teszem, amit a múltkor: halogatom, és fölállalom, hogy egyszer, majd más összefüggésben, amikor nem az irodalomra akarok áttérni, amikor nem a kritikus veszi kezébe a tollat, egészen és igazán elmondom. Most csak a lényeg: az én emberem beszéde nem népies, tudálékos teologizálás volt, nem is valami kenetteljes, kegyeskedő könyvbölcsesség, hanem a személyes tapasztalaté. Szemforgatás és a népnél gyakori oktató pátosz nélkül mondta el, ami a lelkét nyilvánvalóan állandóan eltöltötte. Sohasem érezte magát egyedül, mert mindig valami hangot hallott magában, amely szólt hozzá, és rájött, hogy az életben semmi sem történik véletlenül, mindennek megvan az értelme, jelentősége, következménye. Sohasem hitte, hogy valaha még katonának kell lennie, neki, a békességes embernek puskát kell a vállára akasztania (oly csodálatosan különös is volt, amikor töltött fegyverrel a vállán a Jézus békéjéről beszélt), eleinte sehogy sem tudott beletörődni, szüntelen imádkozott a szabadulásért, de aztán megértette, hogy ennek így kell lennie, hogy a szenvedéseinket nem magunk választjuk, ránk mérik őket, s egyszer, egy emlékezetes napon, már azért imádkozott, hogy Isten küldje rá a szenvedést, a megpróbáltatást még jobban, erősebben, már kész rá, óhajtja, szereti... s amikor erről beszélt, a szent középkori költő jutott eszembe: Jacopone da Todi, aki azt a megrendítő költeményt szerzette: *O Signor, per cortesia, mandame la malsannia!*¹² – és eszembe jutott a Tolsztoj *Háború és béké-*jének Karatajev Platonja, ő is katona, ő is nép gyermeke, akinek egyszerű böl-

csessége, derűs kedélye és mélységes hite megnyitja az élet értelmét a talajvesztett, céljavesztett, nihilizmusba tévedt kultúrember, Bezuhov gróf előtt. És míg beszélt, a felfedező izgalma reszketett bennem, a valóra vált sejtelem öröme triumfált: mindig hittem, hogy ez a mély lelki élet megvan a magyar népben is, íme most itt van előttem! Igazam volt, igazam volt! A híres józan magyar ész, a csak praktikus, a legfölbjobb költői képzeletű, a vallásában, hitében is józan s épp józanságára büszke – íme ott lappangatja józansága alatt a legmélyebb kérdéseket, ott megtapasztalja az ésszel fölfoghatatlant s a hegyi beszéd evangéliumát.

Titkos reménységem volt ez, s most mégis a reveláció erejével hatott rám. Mindig hittem, hogy igazam van, s most mégis meglepett, hogy csakugyan úgy van, vártan és mégis váratlanul. Pedig – ez még nem minden. Az én emberem, aki nem volt könyv-bölcs, mégsem volt egészen könyv-tudatlan. De amit eddig mondtam róla, ha szokatlan is, nem hihetetlen. Ám amikor azt kérdeztem tőle, hogy mit olvasott, olyan választ adott, amelyre, minden titkos reménységem dacára, igazán nem voltam elkészülve. Azt hittem, a Biblia mellett majd ún. hitépítő és hitvédelmi iratokat fog megnevezni, amelyeneket a különböző vallásos társulatok terjesztenek, ehelyett a *Fioretti di San Francesco*-t nevezte meg elsőnek. Az Assisi Szt. Ferenc legendái az alföldi magyar olvasmánya! Ha Platónt vagy Szt. Tamást említette volna, nem lep meg ennyire. Ez a könyv, amely valaha csakugyan a népé volt, ma inkább az egyszerű és naiv vallásosságra szomjas intellektuelek vagy a naiv költészetten felüldülni akaró irodalmi ingyencek könyve. De hogy újra eljutott volna a néphez, ahonnan eredt, még sehol sem tapasztaltam, eredete helyén, Olaszországban sem. Az én magyarom nemcsak ismerte, hanem egészen tudatosan értékelte is, a *Biblia* mellett a legszebb könyvnek nevezvén. Amiben teljesen egyetértettünk, s ettől a pillanattól kezdve eltűnt közülünk minden társadalmi és műveltségi különbség: az európai kultúrember és az alföldi nép fia egyszerre egymásra találtak ugyanazon dolog szeretetében és lélekben megölelték egymást. És aztán egymásra idéztgettük a szebbnél szebb helyeket. Az érzésünk mindenben találkozott, s csak csodálhattam azt a romlatlan, biztos intuíciót, amellyel tényleg a legszebb részeket emelte ki. És egymás szavába vágva mondtuk el egymásnak azt a jelenetet – mindkettőnknek a legkedvesebbet –, amikor Ferenc fráter Leonénak az úton járva megmagyarázza a „tökéletes boldogság”-ot. Kinn az országúton, káposztásföldek mellett, éjfél tájban, holdfényen, egyikünk gyűrött katonaszürkében, vállán puskával... És aztán elmondtuk egymásnak, hogy kinek-kinek mi volt ez a könyv az életében. De erről írnom – megint lefogja valami a kezem. Ehelyett megemlítem kuriózumképpen, noha nem tartozik ide, miként jutott a könyv az én katonám kezébe: a szülőfalujában, nagyon szegény lévén, többek között kalendárium-árulással is foglalkozott, ezen a réven másfajta könyv is hozzátetődött, többek között kötött, abból valahogy kiokoskodta a könyvkötés módját, megpróbált maga is könyvet kötni, valaki adott neki a faluban kötnivalót, s ezek közt a könyvek közt volt a magyarra fordított *Fioretti* is, amit aközben olvasgatott, amíg bekötötte. Párbeszédünk egyre jobban átmelegedett és átlelkесedett, végül az én katonám éneke gyűjtött: a magányában és szenvedéseiben maga szerzette egyszerű dalait énekelte ismert egyházi dallamokra. Buzgó és rajongó kedély – bigottizmus és türelmetlenség nélkül. Sok hatalmasokat és tanultakat megszegyenítő

bölcsességgel és szeretettel szólott a felekezetekről s a jóról, ami mindenikben fellelhető.

E találkozás óta, akarva, nem akarva, más szemmel nézem a magyar irodalmat. Nem mondom, hogy átértékeltem, mert hiszen kvalitásai és hiányai ugyanazok, hanem másként ítélem meg éppen a hiányait, mint azelőtt. Mindig éreztem benne a hiányát annak, ami pl. az orosz irodalmat olyan naggyá, világtörténeti jelentőségűvé tette: a nép vallási gényűsének megnyilatkozása. A papiros-kultúrájú és technikai kultúrájú Európa évtizedek óta megrendülten és az újjászületés vágyával olvassa, amit orosz költők az orosz nép lelkéről mondanak, arról, hogy miként éli át újra és eleveníti meg az evangéliumot az a nép. A legnagyobb költő és az orosz nép legmélyebb ismerője, Dosztojevszkij hirdeti, hogy a szellemileg és erkölcsileg végképp megromlott Európát az orosz muzsik fogja megváltani, Istennek ez az új választott népe, az egyetlen, amely testbe-lélekbe igazán fölvette az evangéliumot. S az orosz regények leggyönyörűbb lapjai erről szólnak. A magyar irodalomban a nép igen sokat szerepel, talán többet, mint az oroszban – de sehol, vagy alig akad benne nyoma a nép benső vallásos életének és megváltó erejének. Legnagyobb költőinknél is hiányzik, s ahol a nép vallásosságáról szó van, jobbadán kedves, megható és érzékeny anekdoták alakjában. Ezt a hiányt mindig kínosan éreztem, de azzal mentegettem, hogy az irodalom mindenkor a valóság tükre, s olyat nem mutathat, ami a valóságból hiányzik: ha az orosz irodalom nagy jellemző vonása nincs meg a magyar irodalomban, nyilván nincs meg a magyar népben sem. Ma már tapasztalatból tudom, mit azelőtt csak sejtettem, hogy ez nem igaz, mert csak az irodalomból hiányzik, de a népben megvan. És nemcsak egyetlen elszigetelt esetben, hanem sokkal általánosabban, mint gondolnók. Ma már ezt is igazolni tudom. Csak – nem láttuk meg. Nem azért nem látták meg a magyar írók, mert nem jó megfigyelők – nagyon is azok! –, hanem azért, mert e dolog iránt még nem fogékony a lelkük, ennél fogva a szemük sem lehet az. A lélek dolgait csak a lélek ismeri, mert „a lélek vizsgál meg mindeket, még az Istennek mélységeit is”³ – a nép lelkének mélységeit is. E vizsgáló és megismerő lélek híján hiányzik a magyar irodalomból a nép lelke legmélyebb rétegeinek megragadása egyfelől, s az emberi szellem legvégső kérdéseinek vizsgálata, a filozófia és metafizika másfelől. E két hiány kétségkívül közös forrásból fakad. Nem a „tehetség” kérdése ez. Mindig voltak és vannak igen tehetséges íróink. Amit megírnak, kitűnő, olykor tökéletes és fölülmúlhatatlan, páratlan a világirodalomban, de éppolyan jellemző és – kimondom – értékítéletet magában rejtő reájuk nézve s egészen irodalmunkra az, amit *nem* írnak meg. Ez, amit nem írtak meg, ez, ami hiányzik a magyar irodalomból – nem pedig a nyelvi nehézség! – oka annak, hogy a magyar irodalom annyi idő alatt nem tudott kivergődni lokális jelentőségéből, nem tudott egyetemes értékűvé válni. Mert ennek feltétele az emberi lélek egyetemes nagy élményeinek és kérdéseinek megformálása. Azoknak, amelyek összekötik a legnagyobb kultúrájú embert a nép legegyszerűbb fiával. S amelyek lehetővé teszik, hogy a nép az emberiség vallásos újjászületésének epikai hőségévé váljék.

Nem akarom vizsgálat alá vetni a magyar irodalmat az itt jelzett szempontból. Csak meg akartam jelölni e szempontot – a vizsgálatot mindenki végrehajthatja maga! És tegye is meg – a kérdés döntő fontosságú.

ÚJ SZERZEMÉNYEK A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN

Alig múlt el öt negyedév azóta, hogy a Szépművészeti Múzeum új igazgatója, *Petrovics Elek* általános, de ezúttal végre kellemes meglepetés között bemutatta rövid működésének eredményeit a gyűjtés terén, s már a második sorozat kiállításának kerítette sorát. Az anyag összeszedésében nyilatkozó rendkívüli ügyessége, amelyet akkor minden oldalról elismeréssel üdvözöltek, azóta sem hagyta el az új igazgatót, sőt ha a gyűjtés nehézségeinek növekedésére gondolunk a közbenző idő alatt, valósággal boszorkányosnak kell tartanunk. Az új anyag nagy része most is, mint az első esetben, ajándék, s bizonyára nem véletlen és nem független az igazgató személyiségétől és szereplésétől, hogy a magyar műgyűjtőknek éppen az ő rezsimje idején jött meg az ajándékozó kedvük, hozzá még ilyen rendkívüli mértékben. Az anyag, bár természetszerűleg nem éri el az elsőnek értékét, amelyen a legnagyobb franciák, Delacroix, Manet, Cézanne szerepeltek, mind történeti, mind művészeti szempontból igen becses, s nagy lépéssel viszi előre az igazgatónak az első kiállítás alkalmával jelzett programját: a magyar műtörténeti rész mind teljesebb kiépítését. Kitűnő arcképekkel van jelen Barabás Miklós, Weber Henrik, Munkácsy Mihály, Deák-Ébner Lajos, kevésbé ismert oldaláról mutatkozik meg Mészöly Géza, az ismertnél erőteljesebbnek Paál László, s az újabbak közül Szinyei Merse, Hollósy, Ferenczy Károly, Rippl-Rónai és mások szerepelnek a modern művészet történetében időt jelző műveikkel. A régi művészet emlékei közül különösen kiemelkedik Colijn de Coter *Kesergő Magdolná*-ja, a Geertgen Tot Sint Jans irányához tartozó *Krisztus sírjátétele* és a XV. század közepéről való flamand alabástrom szobrocska, *Madonna a gyermekkel*, amelyek párjukat ritkító kincsei múzeumunknak; a végül említett alabástrom szobrocska pedig mind rendkívüli ritkaságánál, mind szépségénél fogva valósággal unikum.

A HALÁL MYSTERIUMA

(Írta: dr. Makkai Sándor. *A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség kiadása, Budapest, 1918. Ára 4 K.*)

Makkai rendkívül finom intuícióval talált rá a háborús idők megszámlálhatatlan aktuális kérdése között, amelyeknek irodalma özönnel árasztott el bennünket, a legaktuálisabbra: a halál nagy problémájára. Vannak idők, amikor bizonyos régi gondolatok új súlyt kapnak, s még a közhelyek is megtelnek tartalommal: ilyenkor új fölfedezésként hat az, ami máskor banalitás volna. Az esztéta vonakodnék elmondásuktól, de az etikus, amint megértette az idők követelményét, kötelességének érzi a feladat vállalását: ő gyógyítani, nevelni, felemelni hivatott, s nem válogat finnyásan az eszközei között, hogy melyik régi, melyik új. Írói hivatottságának első fokmérője nem az, hogy *hogyan* beszél, hanem hogy megéri, *miről* kell, és etikus-sá az teszi, hogy vállalja a banalitás veszedelmének árán is. Hősnek kell lennie. És amint vállalta, kiderül, hogy a régi megújult lelkében, és a közhely és a banalitás a szenzáció erejével hat szájából. Nagy művészek jellemzője, hogy a legközönsé-

gesebb, legtöbbet látott dolgokat úgy tudják leírni, hogy sohasem látottnak, újnak mutatkoznak. Így az igazi etikus a lélek dolgaiban. S míg az első pillanatban csak az látszott fontosnak, hogy *miről* beszél, egyszerre fontossá válik a *hogyan* is. Nem esztétikai, hanem etikai értelemben. Mert etikai és nem esztétikai kategória az a, úgy mondhatni, drámaiság, amelynek ritmusában és emelkedő vonalán sorakoznak Makkai gondolatai: külön-külön nem újak, de így, ahogy egymásból szükségképp következnek, ahogy a léleknek szükségképp el kell jutnia egyiktől a másikhoz, újak, meglepők, mert újra felfedezettek. Az van itt leírva, miként jut el a lélek a legelemibb reflexióktól az evangélium legnagyobb igazságáig, s ez az út örökké új, amíg csak van ember, aki járja, és mindenkinek örökké újra csakugyan fel kell fedeznie. A halál tényének szempontjából nézi ezt az utat Makkai, a most különösen aktuálissá vált tény szempontjából az örökkévalót. S ezért sokaknak lelke előtt meg fogja nyitni ezt az utat: mert ma számtalanon a halál tényén keresztül nézik a világot és az életet. Makkai odamegy hozzájuk, az ő álláspontjukra helyezkedik, és a halál tényéből kitarja előttük az igazi életet és világot. Több ez a könyv jó könyvnél: nagy jócselekedet. És nincs ma ember, akinek erre szüksége ne volna.

TIHANYI LAJOS

– *Az arckép a festőjéről* –

Váci utca 11/b, félemelet. Itt lakom jelenleg, illetve lógok, az első teremben, aki belép a kiállításra, legelőször velem találkozik. Muszáj neki. Oly szélesen terpeszkedem a rámámban, a fehér ingem oly kihívóan kékellik, s a két vállam olyan havasi hegycsúcsszerűen szúr a magasba, a rőt szakállam olyan tüzesen virít, és csípőre tett kézzel olyan cézári göggel nézek a közeledőre, hogy a lába gyökeret ver. Érzem, hogy az arcvonásaimra van írva: odi profanum vulgus,¹ s ennek tudatában igyekszem méltóságteljes lenni a negligzé dacára. Az ember csak az inasa előtt szűnik meg nagynak lenni negligzében? Ah, dehogy! Hiszen itt mindenki, mihelyt az első elképedéséből magához tér, konfidensül bökdös felém, és bizalmasan szaglász hozzám, mintha magam is közönséges empirikus lény volnék, én, az embernek színt és formát öltött platóni ideája. Különösen a lányok veszik kevésbe a platóni ideát. Ezek mindjárt azt kérdezik: ki ez? és egymást lökdösve kacarásznak előttem. Úgysem ismertek – mondom magamban, és arcizmom rezzenése nélkül nyugodtan szemlélem őket. Most legalább végigdéfiléztetem² magam előtt Tihanyinak valamennyi kis barátnőjét. Szent Tizián, mennyien vannak! Némelyiket még a műteremből ismerem, és eszembe jut a Boccaccio novellája a süketnéma kertészről a zárdában³ – hát ha még ez a Tihanyi nem tanult volna meg beszélni, gondolom magamban kajánul, mennyien lennének! Nagy sebbel berobban a Nemzeti rendezője és helyet zuhan magának a lányok közt, mint a habok közé dőlt bölény, hőkkenve és habozva, hogy csakugyan én vagyok-e én, kérdi: ki ez a Don Quijote? Megnézi a katalógusban. Csakugyan! – és a fejére csap, mosolyog – nagyszerű! – kiáltja. – A száraz műkritikus, akibe hálni se jár a lélek, hallom a fejében a rozsdás kerekek zörgését, szigorúan mondja Tihanyinak: Nem hasonlít! Tihanyi, aki a szemével hall, részvét-

tel kérdi: hasad fáj? A műkritikus még nagyobbakat tátozva ismétli a bölcsességét, hogy kárba ne vesszen. Tihanyi megérti: Nem baj, de van benne k'rakter, mm... és morog utána a két vállát húzva, jelül: nem tehetek róla, ez így van, nem adhatok mást, csak mi lényegem. – A szép iparművész, kedves régi ismerősöm, ijedten kérdezi felőlem a híres színművészt: Csakugyan ilyen kaján? A színművész pártomat fogja. Lelkesülten beszél rólam. Pirulás nélkül hallgatom. Végre valaki jót is mond, rám fér, kezdek kibékülni a világgal, már feszengek, hogy a könyökömmel kevésbé gögösen szúrjak kifelé, mikor valaki rámolvassa a katalógusból:⁴ „gögös és fölényes hidegség”. Herstell!⁵ Ha így állítottak be a világ elé, csak maradjak. Don Quijote, kaján és a többi? All right!⁶ De ha kaján, hadd legyen igazán. S amikor Tihanyi magára maradván mereng rajtam, eltökélem: megállj, megcsinálom én is a portrédát, megemlegeted, viszontportrét csinállok rólad azon lényeg szerint, amelyet nekem adtál.

Hiszen – c' est mon métier.⁷ Azért, hogy egy pillanatra szerepet cseréltünk, s engem, aki a festőket ki szoktam végezni, most egy festő így kivégezett, abból még nem következik semmi. Kivégezett, de nem felejtette el, belém festette a kritikust, s az most megszólal. Nem hasonlít? Van benne k'rakter! Ha tudta volna! Ha tudná, mennyire!

Tehát:

és kajánul és gögösen, és fölényes hidegséggel tehát:

Tihanyit mindeddig s még ma is „tehetséges kezdő”-ként kezelték. Attól tartok, még sokáig így lesznek vele. Nálunk azzal szűnik meg valaki „tehetséges kezdő” lenni, ha két-három évenként fordít egyet a mesterségén. Szóval: ha mindig előlről kezd. Ezt nevezik tudniillik „fejlődésnek”. Mindig előlről kezdeni, mindent sorjában megpróbálni, semminek végére nem járni, ma naturalista, holnap impresszionista, holnapután kubista, azután expresszionista, és még azután, ami majd ezután jön, mindig mindenre készen lenni – ez a „fejlődés”. Tihanyi megmaradt „kezdőnek”, mert ő maga is azt csinálja, amit egyszer elkezdett, megmaradt kezdőnek, mert ő csak egyetlenegyszer kezdett el valamit, s ma is azt folytatja. Az ő fejlődése nem olyan szembeszökő, mint másoké, az ő fejlődése nem kifelé tart, a sokfélébe, hanem befelé, az elmélyülésbe, amit egyszer megszerezett, nem hajítja el, hogy holnap az ellenkezőjét csinálja, új eredményeit a régiekre építi rétegesen, semmit fel nem áldozva keresi az egyszerűt – ha valaha naturalista volt, ma is az, amikor a kompozíciót kereste, a naturalizmusa is benne volt, s a mai szintézisében mind a kettő, illetőleg mind a három, négy és a többi fontos momentuma pályájának: minden képében benne van az egész múltja. Minden képe az ő teljes fejlődéstörténete. Ki veszi ma észre az ilyen fejlődést? Sőt – ha tíz év előtt naturalista volt, ma sokkal inkább az, s ha öt év előtt komponált, ma még inkább, ő nem „haladja meg” egyes stádiumait az újak kedvéért, hanem valamennyit egyszerre tovább viszi, annak rizikójával, hogy nem tudja szintézisében összeegyeztetni őket. És lehet, hogy nem tudja. De ezt próbálja. Következtesen – a legkövetkeztesebben a fiatalabb nemzedékben. Hogy a rétegek elválnak egymástól képeiben? Hogy a különböző irányok széjjelágaznak? Lehet. De keményen viaskodik a szintézisükért. És tudja, hogy nem a sokféleségben, a felületen fogja megtalálni, hanem a mélységben, valamennyi iránynak végső gyökerében, ahol eklektika helyett az egység, és a diszharmónia helyett a harmónia

lakik. Lehetetlenre vállalkozik? Lehet. Nincsenek elméletei, nem csinál finom stíluselemzéseket, nem tartja „tisztán” egymástól a stíluselemeket – ösztönös, brutális erővel, erőszakot téve rajtuk igyekeznek összegyűjni őket: s közben ösztönös erővel megfesti a képeit, amelyekben, ha egyszerre többfélén is, de mindig a festő nyelvéen szólal meg. Abszolút festő: mindenre reagál, ami festői, és semmire sem rezonál, ami nem festői. Stilisztikai hibákkal jó képek, nem a legvégső fokon, de képnek, piktúrának a szó ősi értelmében mindig jók – mert minden fokon festő.

S miközben „tehetséges kezdőnek” nézték, és „ugyanazt” csinálva látszólag egy helyben mozgott, jól kidöngölte-taposta a maga történeti helyét. Nem nehéz pontosan körülírni.

Ismeretes, minő zsákutcába jutott a múlt század piktúrája az impresszionizmus legvégső és legszélső, de szükségszerű fejleményével, a neoimpresszionizmussal. A képből minden anyag kiveszett és minden anyagnak a lehetősége: testetlen való-
rők maradtak meg benne csupán, amelyek a maguk intenzitásával a levegőnek egy-egy pontját jelölik a térben. Ezzel természetesen minden kompozíció is kizárattott a képből, legföljebb a szó etimológiai értelmében nem, mint az elemeikre bontott színek összetevődése a szemben: de hogy aztán a már így összetett színek (amelyek szemléletünk számára mégis mindig egyszerűek) s az általuk képviselt dolgok hogy viszonylanak egymáshoz, ennek megoldása metodikai lehetetlenség, ellentmondás a jelzett irányra nézve. És ismeretes, mint találta meg a piktúra az impresszionizmus hatalmas ellenszerét Cézanne-ban. Cézanne-nál újra föllép a dolgok anyaga, nem is úgy, mint ahogy a neók közvetlen elődeinél, hanem úgy, mint soha semmilyen más festőnél. E téren hozzá képest a régiek legfőbb vívmánya is még mindig az anyagszerűség körébe esik: Cézanne-nál válik az anyag konstitutívva a kompozíció-ra nézve. Az ő anyaga annyira tömény, sűrített, súlyos és minden irányban energiát szétlővellő, hogy a belőle formált dolgok már súlyosságuknál és energikusságuknál fogva keresik az elhelyezkedést egymással és egymás közt. Minden áll, és mégis minden lódul, minden vonzódik, és mégis gyökeret vert: a tárgyak láthatatlan karokat és gyökereket nyújtanak, fonnak, vernek át egymásra és egymásba. Ennek a törvényét kereste egész életében Cézanne. Kereste a természetben és a természetben keresztül, mint amiben már benne van valahogy, csak ki kell hajszozni, vajúdtatni belőle: *ce qu'il faut, c'est refaire le Poussin sur nature, tout est là.*⁸ De kereste a múzeumokban nagy olasz és francia festőknél a kora renaissance-tól a barokkig, s külső sémaként igyekezett a természetre erőszakolni: innen a „souvenirs de musée”.⁹ És kereste egyszerűen a maga ösztönében és hallatlan verve-jében,¹⁰ amelynek barokk lendülete egylényegűvé és azonos lendületűvé korbácsolta a dolgokat, mint a vihar, amely egyszínűre fest és egy irányba hajlít és sodor mindent.

Végérvényes, általános használatra alkalmas formulát, kompozíciót, amely a maga anyagától elválasztva is megáll, mint a renaissance-é, nem adott. De az anyag és a kompozíció kérdése ezzel föl volt vetve és többé le nem kerülhetett.

És Cézanne nyomán megkezdődött a hajsza: el a naturalizmustól a kompozíció felé. Nem tudom, volt-e valaha és egyáltalán van-e a piktúrának olyan lehetősége, amelyet egy-két évtized alatt föl nem vetett. Bejárta újra az egész múltat és bejárta az egész földet, mindent megpróbálva: ma már az afrikai négereknél és a gyermekrajzoknál tart. Valamennyi irányba Cézanne „folytatójának” vallja magát. De

a rendkívüli sokféleségből eddig csak egy dolog derült ki: hogy Cézanne minden „meghaladása” csak eredményeinek elhagyásával vált lehetségessé. Vagy a kompozíció elvét kellett feláldozni az anyag javára, vagy az anyagét a kompozíció javára. És Cézanne problémájának nem a megoldása, hanem csak az áttörése történt meg különböző területekre való fölvetítésével, különböző területek sokféleségében: kubizmus, expresszionizmus stb., szóval in extenso és nem in intenso.¹¹ És mindmáig tisztázatlanul maradt a leglényegesebb kérdés: az új kompozíció apriorikus természetű lesz-e, mint a görögöké és a renaissance-é, vagy aposteriorikus, a természeti jelenségekből levezetett. Cézanne-nál mind a két elv megvan, sokszor ugyanazon a képen együtt.

Tihanyi a Cézanne örökségének egyik részese. Ugyanazzal a problémával viaskodik, amivel mestere, és ugyanazon a fokon, ahol az elhagyta. Már mondtam: lát-szólag egy helyen mozog, azaz nem szaladgál a föld színén ide s tova, de azért mégis halad, nem jobbra vagy balra, hanem befelé, aszerint, amint újabb és újabb rétegeket tapos egymásra és egymásba. A természetből indul ki, mint Cézanne, minden erejével fokozza és feszíti az anyag intenzitását, de igyekszik alája gyúrni a kompozíciós elvnek. A Cézanne-féle problémát nem tisztázta, de fenntartotta mindmáig a maga keménységében és végső harmóniát követelő diszharmóniájában. Élő mementó. Ő az igazi ortodox cézanne-ista.

A cézanne-i fokot áttörni eddig csak egy ponton sikerült: in intenso: az arckép lelkiségében. Példa rá a cseh Kokoschka.¹² Ami nála történik, az a hagyományosan tiszta cézanne-i irányzatnak egy fokkal továbbvitele: az ember lelki életének differenciáltabb és érzékenyebb megjelenítése. Az irány egészen a Cézanne-é, csak a vonal valamivel beljebb vezet. Ez az egyetlen törekvés, amelyet a Cézanne óta támadottak közül Tihanyi igazán magáévá tett.

És ezzel pontosan meghatározódik Tihanyi helye és szerepe: ortodox cézanne-ista némi Kokoschkával beoltva.

De ez csak történeti megállapítás. Nem értékítélet.

A történetből az átmenet az értékelésbe annak révén történik, hogy mindazt, amit Tihanyi Cézanne-ból és Kokoschkából, mondjuk, „átvesz”, egyúttal magából veszi. Vagy ha, mondjuk, nem is mindet, de jórészt és lényegében. Vannak bizonyos dolgok, amiket nem lehet eltanulni. A valórt meg lehet tanulni, de azt, hogy a valórt hordozó szín mint szín is „juste”¹³ legyen, nem; a matéria fontosságának tudatát át lehet venni, de kifejezésének igazságát nem; kompozíciós problémákat át lehet venni, de átélésüket nem; a léleklátás titkaira rá lehet eszmélni más révén, de mit érnek a más megoldott titkai, mikor magunk mindig új lelkek új megoldatlan titkai elé állítatunk? Az ortodox cézanne-ista és kokoschkista Tihanyira hajlandó volnék a következő paradoxont fölállítani: ő Cézanne és Kokoschka nélkül is cézanne-ista és kokoschkista volna. Nem külsőségeiben, nem minden vonásában, és talán nem ilyen világosan, de lényegében és alapjában. Szóval: olyan lenne történeti helyzete nélkül is, amilyen történeti helyzete folytán. Ami nála történetileg determinált valami, egyúttal egyéni kvalitás. Őt történeti helyzete pontosan arra a helyre állította, amelynek számára született. Azért állja azt a helyet oly állhatatosan és makacsul, és fogcsikorgatva igyekszik magát ott mélybe vájnia, mintsem hogy valaha is elhagyja.

Most pedig igazolnom kéne, amiket eddig mondtam. A jobb tájképek egyikét-

másikat analizálnom kéne, hogy kimutassam bennük a különböző stilisztikai rétegeket s azt a különösséget, hogy ellentétességük dacára is mint válik lehetségessé a „jó kép” az igazi festő kezén. Meg kellene magyaráznom a szín jelentőségét Tihanyinál, továbbá az anyagét, a kompozíciós vonalakét – szóval meg kellene rajzolnom a Tihanyi teljes művészi portréját. Ez az, amit kajánul mellőzni fogok. Engedelmet kérek, én magam is befejezetlen portré vagyok, senki sem kívánhatja tőlem, hogy éppen én fessek befejezettet. (Tihanyi ugyan most kézzel-lábbal dühösen tiltakozik a befejezetlenségem ellen, de akkor, amikor eredeti arcmásom viselője a kánikula miatt abbahagyta az ülést, éppily dühösen argumentált a befejezetlenségem mellett.) Ide vettem néhány vonást, ujmutatással szolgáltam – tessék a többit kiegészíteni.

És különben is – hogy tehetném? Velem együtt itt lógó arcképtársaimról olyan gorombaságokat kellene mondanom, hogy lehetetlenné válnék a velük lakás. Mert nemcsak az van bennük, amit a katalógus kommentárja jóakaratóan említ, „kisgyermekes félénkség és az ideges ember rettenetei”, „bódulatban süllyedő töprengés” és „vénaasszonyosan csökönyös kitartás”, hanem van az egyiken rosszaság, amely úgy párolog ki a fél szeméből, mint a legolcsóbb nőikkel rakott legkeskenyebb sötét síkátor bűze, ellágyulás a saját lágyágán és meghatottság a saját meghatottságától, balkáni dekadencia a szája körül, a lelki önfertőzés sunyi féelme a rajtakapástól a kifejezésében és – még sok minden; a sívárságnak, ürességnek, a más gondolataihoz hangulatokat költő impotenciának borzalma a másikon, párosítva a föld legszemetlenebb és legszellemtelenebb orrával, blőd szemek, csepűvel telt koponya, kofa nyelve, lélek, mely csak hanyattfekve érzi jól magát – és még sok minden; a mélységtelen mélységnek, a műveletlen műveltségnek, a láztalan lázadásnak és a forratlan forradalomnak crétini¹⁴ derűje a harmadikon, vízfejű embrió, akinek a köldökszínórját még nem vágták el – és még sok minden. És így tovább, a többin. Meg kell jegyeznem: nem az arcképek eredetijére gondolok, nem ismerem őket, és világért sem akarnám megbántani őket, csak magukról az arcképekről beszélek, amilyennek Tihanyi festette őket. Hasonlítanak-e a portrék vagy nem, az az ő dolga. Egyedül ő felelős értük. Még magamért is. Mert én sem vagyok csupán „gögös és fölényes hidegség”, hanem barokk (általában: Tihanyi minden ízében barokk látású!) Don Quijote, nagy szusszal fölfúvódó, de rögtön lelapuló, a magam gyöngeségét kaján fölényesség mögé rejtő, a profanum vulgust a leleplezéstől féltemben távoltartó, fejét az égbeverő szomorú bölcs-bolond, bráhmin, fakír, szerzetes, lovag és rastaquouère,¹⁵ filozófus, költő, szent és örült – aki mindig nagyot akar, nagy dérral-dúrral beharangoz, de akkor is, amikor a saját festőjéről arcképet ígér, néhány tollvonás után unottan ejti le a kezét és ingerülten húzza föl a vállát, oh, nagyon magasra, annak jeléül, hogy mindent áthárít a festőjére, akitől lényegét vette, mert: nem adhatok mást, csak mi lényegem.

A hitelesség hitelül

FÜLEP LAJOS

LESZNAI ANNA: ÉDENKERT

A szirén éneke, mely az ember lelkét másik világba csábítja: a lélek világa előtti világba. És hiába tömőd be társaid fülét viasszal, Odysseus, magadat az árbóchoz hiába kötteted; és hiába dalolja túl Orpheus a szirén dalát, argonauták, magatok a tengerbe hiába vetitek, mert nem kívülről verdesi fületek hártóját az ének, hanem belülről, a lelketek legmélyéről. E mostani helyett másik világba von, ahol nincs külön a lélek a testtől, az ember az állattól, az ég a tengertől, a szomjúság a gyümölcstől, isten a mindenségtől, ahol az embernek még nem kellett megneveznie a dolgokat, mert még minden egy. És e mostani lélek helyett másik lélek törébe ejt, mely még nem finomodott légiessé, okossá, komplikálttá, magának ellentmondóvá, hangulatok közt hányódóvá, hanem a tejút és a pityang tejéből, kancatejből és szőlőnedűből, forrás vizéből és állatok véréből, minden élőlény éltető eleméből s a föld minden nedvéből forrt kristályos egyszerűvé, eggyé, minden dolgok mindenütt jelenvaló leglelkivé. Más a „lélek mélye”, mely felé a keresztyén, a hívő, a misztikus halad: tulajdonképpen magasság. Isten felé mutató hegyes csúcs, túl a lelken. A lélek igazi mélye a lelken innen és előtt való, nekünk rég meghaladott ősi világunk, az ős anyaméh, melyből származunk. Ahogy kiemelkedett a fényes levegőbe és ég felé nyilazza csúcsát, de gyökerei a föld méhébe nőttek. Ide ígéz a szirén éneke: pihenj meg lélek a napfényes csecsforma dombokon az ephesosi Diana keblének halmai ők, Cybele, a Magna Mater rejt el dús ölébe, a nagy Pán¹ nemző ereje lélegzik benned, és míg széjjeláradsz a föld termőképességében, szatírok és nimfák taposnak, szeretkeznek rajtad.

Ez az ősi világ ma már csak a líra nyelvén szólalhat meg. Cybele, Diana, a nagy Pán és a többiek elveszítették értelmüket, de a világ, melyből születtek, megvan és visszaállhat. Görög típusú tragédia nem fakadhat belőle, mert az ember már az istenektől külön éli életét és magános tragédiáját, sem eposz, mert a lélek már más sorsok útját rója, de líra igen, mert a líra minden lehetőségnek, a tragikus karakter és az epikus sors lehetőségeit megelőző állapotnak visszaállítása. Líra: a teremtés előtt való állapotnak helyreállítása. A líráé az a szféra, amelyben még minden lehetséges, de a líra világa nem az aktus, hanem a potencia² világa, az az ősi világ, amelyből minden aktus, minden teremtés, minden mítosz származik. A konkrét mítosz meghalt, de potenciában él örökké. A potencia nyelve a líra, s ezért kell és lehet a mítosznak a lírában kifejeződnie, amikor konkrét, aktusbeli valósága megszűnt. A líra az ember ősi nyelve, „ősi” nem időbeli értelemben, hanem abban, hogy mindig minden tettének és gondolatának megelőzője a líra, mert mindenüknek megelőzője a potenciájuk.

Ebben az értelemben minden líra „ősi” nyelvén beszél, és e pusztán formai tekintetben nincs különbség legmodernebb és régi líra között. E közösségen belül *Lesznai* Anna lírájának egészen sajátos, más költőkétől elütő a helyzete. Az ő lírájának világa nemcsak formailag „ősi”, mert a potencia világa, mint minden líra, hanem tartalmilag is, mert a gesztusok, a cselekedetek, a karakter, amelyek belőle aktusá válhatnak, nem maiak. A líra értelme az, hogy még nem történt semmi – mert a történés már az epika és a dráma szférájába vezet –, de minden lehetséges. Ez a „minden lehetséges” azonban a lélek történetfilozófiai helyzete által determináló-

dik, s a történelem során mindenkor más és más. Lesznai lírájában az a lehetőség merül föl, amely minden történetfilozófiai fejlődést mellőz: ha az ő potencia-világa aktussá válnék, abból nem a mai ember és annak tettei, nem a különálló emberi lélek, és egyáltalán nem a lélek születnék meg, hanem a léleknek az az ősi matériája, amely még nem emberi-individuális lélek, és nem történet születnék belőle, hanem mítosz, a legősbibb, ma már értelmét veszített értelemben. A formális mellett ez a tartalmi ősi a megkülönböztető lényege Lesznai lírájának, és ez szabja meg helyét a líra tipológiájában.

És ez szabja meg stílusát. A személytelenség, az éntelenség stílusának formáló lényege. Stílusának ez a konstituáló eleme nem a szubjektivitáson túl fekszik, mint a nagy görög vagy angol lírában, hanem azon innen és előtte, a szubjektivitás, a személyiség, az én megszületése előtt. És ott tökéletes a stílusa, ahol ezen a síkon megy végig: ketté törik, ahol kizökken belőle, és átvált a szubjektivitás síkjára. Lesznai lírájának köre azzal zárul teljessé, hogy benne az ősi világról az ősi, még meg nem született személyiség énekel: hogy benne az objektum teljesen egy lényegű.

*Mindenekre szelíden száll szívem:
Szentelt ajándék, áldott, éntelen.*

Forrása ennek a személytelenségnek, éntelenségnek az asszonyiség. Nem az individuális asszonyiség, hanem a természet női princípiuma, a Magna Mater, kinék méhéből fakadtak az istenek és zsendül minden élet. Ebben az asszonyiségben az individuális asszonyi lét csak egyetlen momentum, mely éppúgy felolvad és megsemmisül a férfihez való viszonyban, mint ahogy a természet női princípiuma a természet teljességében objektiválódik.

*Belémvésődött csókok nyoma ajkam,
Karom sem más csak bontott ölelésed,
A föld sem más csak hely, amelyen álltál.
Tudom hogy vagy: és beléd ömlik minden
Gazdag tejútja a százkeblű létnek.
És utolsónak bévonulok én is –
Hála néked hogy nem kell lennem nékem
Én édes áldott boldog megszűnésem,
Nem kell lennem többé: te vagy.*

Csak egy momentum a többi mellett. Mert ennek az ősi asszonyiságnak, noha lényegében egy, számtalan lehetősége van. A teremtetést megelőző potencia Lesznai-nál nem a Genezis isten-lelke, hanem ős istennő-lélek, amelynek minden objektiválódása és megnyilatkozása is asszonyi. Valamennyi mögött ott vajúdik az ősanya, Cybele, az ő szava bűg a szíren, a tündér, Meluzina,³ a nyμφa éneke mögött. Énekük érzéki, bujaság nélkül, mert mindenek szerelme szól benne, de mindené egyformán.

Ez az érzékiség a tavaszi virágos és az őszi gyümölcsös föld, a duzzadó bimbó és a tömött szőlőfürt, a csírázó mag és az érett kalász, a nyári nap és a hőmellű dombok érzékisége, maga a föld istennek asztala, de maga a föld a gyümölcs is rajta, az ős-

asszony megteríti a föld-asztalt, de ő maga az abrosz is rajta, és ő az étel és ital is rajta:

*Isten ki leszálltál, nekem testté váltál,
Testeddel etettél, véreddel itattál,
Ne tagadd meg tőlem áldott éhességed,
A szívemnél állj meg, asztalomhoz térjél,
Fogadd szolgálódat, aki szólít téged
Szerény lakomádul.*

Minden költő lelke mélyén hordja az ős asszonyi princípiumot. De Lesznainál alig van szó másról, mint erről, tökéletes verseiben pedig kizárólag erről. Ez az ő lírájának a lélekvilága, melybe szirén-éneke az ember lelkét visszaigézi.

Mindnyájunk ősi otthonáról szól az ének, az édenkertről, melyet Éva elvesztett, és Éva újra megtalált.

MAGYAR KÖNYV A KERESZTYÉNSÉGRŐL

Akárcsak azt mondanám: magyar könyv a busman-négerrek vallásáról. A ritkaság érdeme abban van, hogy *magyar*, s ezért kellett a címben külön megjelölnöm. Mert könyv ugyan a keresztyénségről naponta jelenik meg elég Európa-szerte, de köztük olyan a magyar, mint ami nincsen, mert vagy egyáltalán nincs, vagy ha van is, akkor sincs. Mintha a keresztyénség – egészen függetlenül attól, vállalja-e valaki vagy nem – már pusztá történeti és kulturális tényező, ha úgy tetszik „jelenség” voltában nem volna elég jelentékeny ahhoz, hogy a magyar gondolkodó és tudós figyelmére méltassa. Vagy túlságosan jelentékeny, és itt nem jött el még a magyar gondolkodó és tudós? Gyakorlati célú vallásos irat ugyan jelenik meg nálunk is elég, tán annál is több, de a keresztyénséggel való filozófiai vagy történeti számot vetésnek legegyszerűbb kísérletei is alig mutatkoznak. Pedig a „vallás iránt való érdeklődés”, mint egyéb divatok, már átjött hozzánk nyugatról, egyelőre főleg a teozófia¹ formájában, fő- és alosztályokká szervezve, kevés ezotériával, sok hisztériával, ami magában még nem volna baj, a mai teozófiának nyilvánvaló hivatása azonban annak demonstrálása, hogy a hisztéria nem mindig vallásos génusz, a konfúzió nem okvetlenül mélység, s nem elég a káosznak káosznak lennie, hogy táncoló csillag szülessék meg belőle. De mi egyebet, mint ezt a *five-o'clock* gnóizist,² szállíthatott keletre a mai Európa, amelyből úgy kiveszett az alkotó vallásos gondolat, mintha sohasem lett volna? A sóvárgás már megvan, valami keserves vajúdsáfféle remeg végig Európán, amelyet csak azok nem vesznek észre, akik sohasem asszisztáltak gondolatok születésénél, de hogy újszülött jön-e ki méhéből, vagy a régi születik most újjá, egyelőre csak hite szerint vélheti ki-ki. Mert akármennyire szimptomatikus is ma az olyan megnyilatkozás, mint Jászi Oszkáré a *Szabadgondolat* első számában, s még inkább utána a *Világ* egyik szerkesztői üzenetében, éppúgy történeti babonának lepleződhetik le az a közhellyé vált bölcsesség, hogy minden szükség megtermi a maga kielégülését, mint a konfúzió mélységéé. Legalábbis, ami azt illeti, hogy e kielégülésnek okvetlenül valami újjal kellene történnie, adott esetben valami olyan

vallással, amelynek számára mi mintegy programot szabhatunk javított és tökéletesített szociológiánk alapján. A történelem irracionálisában a legirracionálisabb elem a vallás, amelynek nemcsak értelmében, hanem egész életében – történetében – dominál a *credo quia absurdum*³ elve. És kérdés az is, a keresztyénségen annyira túl vagyunk-e már, vagy sok tekintetben még innen, s tán föl sem is vetettük még a vagy-vagy kérdését, ahogy Kierkegaard követelte – hiszen még alig ismerjük a keresztyénséget. Igaz, hogy minden megismerés egyúttal leszámolás is – ilyen következményektől nem mentes az a hatalmas apparátussal működő történeti kutatás sem, amely ma különösen Németországban dolgozik a keresztyénség területén, de legalább, ha mégannyira alexandrinizmus is az, következetesen és végig vállalja föladatát, amely nyilvánvalóan az egyedül lehetséges manapság tudósok és „komoly emberek” számára.

A történelmi szellem szüleménye a kolozsvári ref. teológiai fakultás jeles tanárainak a keresztyénségről írott könyve* is, nem azzal a célzattal, hogy a keresztyénség történetének egyik vagy másik fontos problémájához a mai kutatás rendelkezésére álló minden eszközzel kritikai állást foglaljon vagy valamely kérdést új kutatások vagy új szempont alapján igyekezzék megvilágítani, hanem inkább, hogy e történet egészét, amint mondani szokták, „a kor tudományos színvonalán” vagy „a legújabb tudományos eredmények alapján” megbízható módon ismertesse meg a „művelt közönséggel”. Ezért, ha a tudós vagy a dolgok ismerője számára új dolgot nem hoz is, aminthogy nem is akar, egészében véve mégis új és öröndetes jelenség a magyar irodalomban, első lévén a maga nemében. És amiért csupán „népszerűsítő”, ne érje gáncs, először, mert igazán jó népszerűsítő könyvet írni, amilyen hálátlan, olyan nehéz föladat, másodszor és főleg, mert ha valamilyen téren, úgy a vallásén, van létjoga a népszerűsítésnek, sőt itt a népszerűsítés egyenesen kötelessége a tudósoknak és hivatottaknak: joggal követelheti ugyanis mindenki, hogy vallása felől közérthetően, de tudományos lelkiismeretességgel és objektivitással tájékozzák. A vallás nem tudomány, amelynek leglényegesebb problémái érthetővé sohasem tehetők a laikus számára és a népszerűsítéssel kivetkőznek eredeti mivoltukból, és nem ezotéria, amelynek titkos szentélyéből mást is ki lehetne zárni, mint aki oda belépni nem akar. És hogy a tudományos kelléken kívül mi minden kell még az ilyen népszerűsítő könyv megszületéséhez, és hogy a kutatás új eredményei nélkül is mekkora etikai és szellemi vívmány, elég arra utalni, hogy a történeti tények ilyen elfogulatlan, egyházi vagy dogmatikai kényszer nélkül való előadása a mai viszonyok között más részről, mint protestánsról, el sem képzelhető, és ott is csak a leghaladottabbak részéről. Még gondolatnak is képtelenség pl. katolikus könyv a bibliai történetnek a hatnapos világteremtés vagy a sinai hegyi törvényadás dogmáitól mentes előadása. A katolikus író, ha már nagyon szabad és tudományos szellemű, még talán megkísértheti e bibliai tudósítások allegorizáló értelmezését egzakt történeti hűségük elvének szigorú fönttartásával, de hogy szó nélkül elmenjen fölöttük, mint amelyek nem a kortörténelem, hanem a vallásos képzelet és a mítosz világába tartoznak, éppoly lehetetlenség számára, mint általában az ótestamentumi vallásnak tisztán fejlő-

---

* *A mi vallásunk*. Írták: dr. Kecskeméthy István, dr. Bartók György, dr. Révész Imre, Nagy Károly és dr. Ravasz László. I. kötet. Kiadja a kolozsvári ref. teológiai fakultás.

déstörténeti szempontból való vizsgálata. Szép névsort írhatnánk ide azokból a katolikus tudósokból és papokból, akik a legegységibb igazságok áldozatai, hivatásuktól megfosztattak és egyházukból kiközösítették a bibliai tudományok legközkeletűbb, hiteles és ma már végérvényesnek tekinthető eredményeinek alapulvételéért előadásukban. És végül: az ilyen könyv megszületéséhez a meggyőződés szabad hirdetésének erkölcsi föltételén kívül még annak a föltételnek is teljednie kell, hogy legyen, aki e szabadságot, mint minden szabadságot, kötelességnek is érezze: ami viszont számos föltételtől függő nem csupán tudományos, hanem etikai kultúrát kíván. Úgyhogy legalább nálunk, még az ilyen népszerűsítő könyv megszületésének lehetősége is jóformán a minimumra redukálódik, s eszerint ítélandó meg.

A kolozsvári tanárok szeme előtt, ha a külső jelek nem csalnak, úgy látszik a Teubner-féle *Kultur der Gegenwart*-nak⁴ a keresztyénséget tárgyazó két kötete lebegett: legalább erre vall, hogy ők is két részre osztva, egy történeti s egy ezután megjelenő dogmatikai kötetben dolgozták föl az anyagot. A méretek különbségét eléggé indokolja a magyar tudományos könyvkiadási lehetőségeknek és igényeknek a németétől való különbözése. Kár, hogy a rendelkezésre álló határokon belül nem éltek a térnek jobb elosztásával: így aránytalanul sok hely jut az ótestamentumi vallás tárgyalásának az újtestamentumi vallás s a tulajdonképpvaló keresztyénséggel szemben, jóval több az egész kötet egyharmadánál. Pedig mégis az utóbbi kettő lett volna a kötet tulajdonképpvaló föladata, s az első inkább bevezetés vagy előkészítés hozzá. Most pedig az újtestamentumi vallás felényi helytel, a keresztyénség egész története pedig ugyanannyival kénytelen beérni, mint az ótestamentumi vallás. Ez a külső aránytalanság tartalmilag sem válik javára a kötetnek: az ótestamentumi résznek népszerűsítő könyvhöz képest túl sok erudíciójában a „művelt közönség”, aki-nek számára íródott, szem elől fogja téveszteni a legfontosabbat, a keresztyénséggel való tartalmi és történeti összefüggést, és nem fogja benne érezni a fejlődéstörténetileg determinált előző és előkészítő fázis szükségszerűségét. Számos olyan kérdést tárgyal apodiktikus bizonyossággal, amelyekre nézve a tudomány még nem állapodott meg véglegesen, s talán nem is fog soha, s amelyeknek illetén, indokolás, a tudományos kutatásokra való hivatkozás s a különféle hipotézisekre való utalás nélkül történő tárgyalása ugyancsak zavarba ejtheti a más fölfogáshoz szoktatott laikus olvasót. De eltekintve az előadásnak alapjában célját tévesztett módjától: tudományos szempontból is erősen kifogásolható az a hiperkritika, mely az ótestamentumi tudósításokból jóformán semmit sem tart meg hitelesül, saját kombinációinak és következtetéseinek bizonyosságában pedig egy percre sem kételkedik. Sokszor az ótestamentumi tudósítás helyett proponált rekonstrukció nagyobb nehézségeket támaszt, mint a mítosznak bélyegzett és helyettesíteni szándékolt eredeti tudósítás; sokszor fölösleges is. Azt hiszem, az ótestamentumi írókat, csakúgy, mint Hérodotoszt és Marco Polót, rehabilitálni fogják még annak elismerésével, hogy több igazságot mondanak, mint amennyit elvitatnak tőlük: ennek a törekvésnek egyébként igen kitűnő képviselői vannak Németországban. Így pl. az egyiptomi tartózkodás az újabb archeológiai kutatások, nevezetesen bevándorló sémiták hódolatát ábrázoló egyiptomi reliefek világánál, ha ma még nem is föltétlen bizonyosság, nem is olyan lehetetlenség, mint a Kecskeméthy István által is képviselt kritikai irányzat vallja. Mert hogy egyiptomi följegyzés egyelőre nem tanúskodik mellette, csak negatív bi-

zonyíték. A magam részéről fölöttébb bizalmatlan vagyok azokkal a történelmi magyarázatokkal szemben, amelyek nyilván különböző korból való följegyzéseket egy princípiumra, a szám-mítoszra vagy csillag-mítoszra visszavezetve akarnak az utolsó ízig megoldani: minél jobban egybevágnak minden részük, minél simábban épülnek egymás hegyibe, annál hamisabbak.

Természetesen messze vinne a lényeges pontokra vonatkozó kritikai megjegyzések teljes felsorolása és különösen indokolása, amit egyébként Kecskeméthy, az ótestamentumi vallás alapos ismerője, a próféták érdemes fordítója és magyarázója méltán elvárhatna. Ilyesminek azonban csak szakfolyóirat adhatna elegendő helyet. Hasonlóan a másik két tanulmány szerzőjét, Bartókot és Révészről illetőleg. De aki nem is ért velük mindenben egyet, vagy helyenként hiányokat érez, el kell ismernie, hogy könyvük egészében véve igen hasznos és igazán hiányt pótló tájékoztató, fontos hivatás betöltésére küldetve. Különösen példaadó az az előkelő hang és objektív történeti szempont, mely Révésznek a katolicizmushoz való állásfoglalását jellemzi.

De ha, mint mondtam, e könyv úgy is, amint van, már hiányt pótol, s a magam részéről csak örülni tudok neki, nem hallgathatom el az ilyenféle kísérlettel szemben régóta táplált óhajaimat és igényeimet. S ez már nem kritika, hanem egyszerűen *pium desiderium*,⁵ amelynek kielégítésére más nyelvek sokkal gazdagabb irodalmában sem talállok példát.

Mindenekelőtt tisztázni kéne, hogy valamely vallásnak, mondjuk a keresztyénnek, története merőben más problémát állít, mint a politika vagy a filozófia vagy a művészet története. Olyan módszert kéne találni, amely a történet során végig láthatóvá tegye a vallástörténetnek speciális szubsztanciáját, éppen a vallást, s ha, ami elkerülhetetlen, meg is jelölne kapcsolatát más történeti tényezőkkel, egy pillanattig sem engedné tőlük eltakartatnia. A *vallás* története nem egyháztörténet, nem pápák, intézmények, kultusz, hitvallások, tantételek, dogmák stb. története, hanem valami mindezek mögött, s a vallás történetének legfontosabb eseményei sokszor a nagy pápák egyházi és politikai ténykedésének körén kívül, sőt magán az egyházon kívül, szektákban, konventikulumban,⁶ egyes emberekben játszódnak le. „A mi vallásunk” történetét tehát nem követnie kellene – eddigi szokás szerint – a teológiai vagy dogmatikai résznek, hanem meg kellene előznie azt. Mert így valaminek a történetét olvassuk, amiről még azt sem tudjuk, micsoda, nem pozitív vagy liberális vagy akármilyen színezetű dogmatikára gondolok, hanem ellenkezőleg olyanra, amely túl minden dogmatikán, a vallásnak, közelebbről a keresztyénnek lényegét és értelmét önmagában – nem intézményeiben, dogmaiban és dogmatikaiban – alapítaná meg. Föltárná tehát, hogy a vallás azon formájának, amely felé a fejlődés szükségképpen történt, lényege a *hit*, nem hitcikkek, vagy akár a Szentírás elhívése és eltagadása, hanem individuális élmény és állapot, amelynek föltételeit, létrejöttét, valóságát megvilágítani és logikusan kifejezni, nem pedig szabályozni, tantételek alá rendelni vagy éppen előidézni van hivatva a dogmatika. Ez a „mi vallásunk”, és ez az Újtestamentum vallása, Jézusé, az evangéliumok íróié és az apostoloké a maga individuális sokféleségében és végtelen gazdagságában, és ennek története a „mi vallásunk” története a keresztyénségen végig, kezdetétől mindmáig, ha az intézmények és a külső viszonyok sokszor eltakarják is a szemünk elől. És ez az a szubsztancia, ez az állandó és örök, amelynek története megírandó a változások

végtelenségén keresztül. És megint nem valami hegeli történetfilozófia *a priori* ideájára gondolok, és annak fokozatos konkretizálódására, mert a vallás éppen úgy nem idea, mint ahogy nem tantétel vagy hitcikk, és processzusa nem logikai-dialektikai – hanem gondolok a hit formális azonosságán belül az élmények individuális végtelen sokféleségének az evangélium szelleme és a Jézus személye által konstituált közösségére, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy keresztyén vallásról beszéljünk, mintha az két évezreden át egy és ugyanaz a dolog volna, csak a viszonyok változván körülötte.

A vallás lényegét tehát legeslegmélyén érintő kérdés az, hogy: mi módon lehet a vallásnak története? Mi módon lehet a sokféle individuális élmény mégis *valaminek* a története, és nem csupán valamiknek a mozaikja vagy merő egymásutánja? És másodsor: *mi* ez a történet? A teológiai vagy dogmatikai rész után tehát annak kellene következnie, amely a történelmet a vallás lényegéhez tartozónak ismerné föl, és megvilágítaná szerepét a vallás életében. Vallástörténetet írni, különösen monográfiák alakjában, az elmúlt események minél hívebb és teljesebb rekonstrukciója célzatával, helyesen van; de ha az egészen megyek végig összefoglalólag, akkor véges-végig a történelmi gondolatot kell láttatnom, igazolnom és motiválnom a vallás életének minden pillanatában, azt, hogy mindenkor mit jelent rá nézve, hogy egyáltalán történelme van. Mert különben miért érdekel engem, a hívőt a vallás története? Hogy ismereteimet öregbítsem? Kultúrámot duzzasszam? Műveletlennek ne láttassam „őseim hitének” ismerete híján? Különösen a keresztyénségnél fontos ez, amelynek már eredetében ott van – és magára a hitre, a vallásra erősen befoly – a történeti helyzet átélése és a történetfilozófiai spekuláció. És különösen fontos a keresztyénségnél – hogyne, amikor fölveszem történetének körébe a még nem is keresztyén egész ótestamentumi vallást, majd az evangéliumi vallást, utána a katolicizmust, s végül a protestantizmusnak megannyi elágazását? Avagy elegendő a kapcsolat föltüntetésére, hogy Jézus is a zsidóságból származott, s a törvényre és prófétákra hivatkozott, másrészt pedig, hogy a protestantizmus visszatért az eredeti „evangéliumi alapokhoz”?

Csak ezen föltételek teljesítése és ezen kérdések tisztázása után lehet áttérni a „mi vallásunk” tulajdonképpvaló történetére, úgy, hogy az igazán a vallásnak, nem pedig az egyháznak, intézményeknek, dogmáknak stb. története legyen.

Ismétlem: ami nem kötelező a monográfiára, kötelező az összefoglalásra: az egységes álláspont. Ez pedig, a keresztyénségről szólván, nem lehet más, mint: a vallási univerzális és individuális egymáshoz való viszonyának vizsgálata. Megint nem logikai vagy tudományos univerzális, hanem annak élménye, amit az egyén lelki empirikus világán túl önnönvalósága, beteljesedése legfőbb igazságaként él meg. A keresztyén vallás fogalmához tartozik az univerzalitás, s azt a keresztyén ember hitében tapasztalja meg. A hit az erkölcsi univerzalizist személyben – s itt a vallás és erkölcs mélyreható különbségének gyökere – , a személyes Istenben közvetlenül vagy Jézus személyén keresztül éli meg. A hitben, mint az Istentől való függés érzése s az önkéntes odaadás, úgy van együtt az univerzális és individuális ellentéte – olyan tökéletes kiegyenlítettségben, amilyen csak a vallási élményben lehetséges, semmilyen más szellemi funkcióban sohasem.

Ebből a szempontból világosodik meg az ótestamentumi vallásnak a keresztyén-

séget előkészítő szerepe – aminek igazságához a keresztyénség mindig ragaszkodott és ragaszkodni fog – és az emberiség történetében egészen egyedülálló jelentősége. Ahogy a törzsi vallásokból nemzeti, s a nemzeti, a kiválasztott nép vallásából a prófétáknál s végül Jézusnál univerzális vallás fejlődik ki, az olyan történeti processzus, amely páratlan a maga nemében, s mégis paradigmátikus minden vallás történeti életére. Ehhez hasonlót, más területen, csak a görög filozófia és művészet történetében látni. Mint ahogy a görög művészet története valóságos megtestesülése a művészet történetfilozófiájának, úgy az ótestamentumi vallás története a vallásnak: sehol ily tisztán, kifejezetten és megformulázva nem látni a történetnek és a történetfilozófiai spekulációnak a vallási univerzalizist kialakító funkcióját. A kiválasztott nép és az Isten gondolata olyan összefüggésben és viszonyban van egymással, mint sehol sem: a vallás, az Istenhez való viszony a próféták lelkében a nemzet és a nép sorsának átélése szerint alakul. Ők a vallás első történetfilozófusai, s az ő részükön jut be a keresztyénségbe örökre kioltathatatlannal a történeti gondolat. A fejlődés az, hogy miként lesz a nemzeti istenből az egész emberiség istene, a nemzeti partikularizmusból univerzalizmus: de ez a fejlődés nem filozófiai vagy teológiai spekuláció, hanem a nemzet sorsa, történeti élete interpretációjának eredménye. Ma egészen természetesnek tartjuk, hogy az egyén közvetlenül forduljon Istenéhez: az ótestamentumi vallás mutatja meg e lehetőség kialakulását. Véres harcoknak, egyesek mártíriumának, a nemzetre szakadt csapásoknak, összetöretésének s a nép szétszóratásának eredménye az, s annak a módnak, ahogy ez eseményekben a vallásos génusz képviselői az Isten akaratát, igazságát és szentségét átélték, s a maguk élményének érvényt tudtak szerezni: a vallás sorsa minden pillanatban a nép sorsával egy kockán forog, s minden azon múlik, tud-e a nemzettel teljesen azonosult Isten-gondolat a nemzet szétbomlásakor a nemzet gondolatától függetlenül és univerzálissá tágulni. Értelmezés értelmezéssel, akarat akarattal áll szemben: az egyik szerint a nemzet nagysága Isten dicsősége, bukása Isten bukása, a másik szerint a nagyság is, a bukás is, s maga a nemzet is csak eszköz Isten kezében, aki nemcsak a nemzetnek, hanem a mindenségnek Istene lévén, velük a mindenség jövőjét munkálja: e két álláspontnak, melyek mindenike a történelemből nő ki, s a történelemre hivatkozik, egymással való küzdelme determinálja a vallás sorsát. Csak amikor a nemzet megszűnik, állhat az egyén közvetlenül – a maga egyéni erkölcsi felelősségével a nemzet közvetítő közege nélkül – Isten elé, s a nemzet Istene, aki csak a nemzettel viszonylott, akkor válik minden ember Istenévé, akivel minden egyén egyénileg viszonylik.

Ez a nagy próféták öröksége, s a nemzeti partikularizmus több évszázados reakciója után ezt veszi föl újra Jézus. Őnála a vallás egész sorsa egyetlen személyiségben koncentrálódik, mint azelőtt egyetlen nemzetben, s immár ennek a személyiségnek a történelemhez való viszonya a fontos, mint volt azelőtt a prófétáké: mert Jézus sem készen nem kapta, sem teológiai spekuláció útján nem szerezte azt az univerzalizmust, amelyet maga után hagyott – az átélt események értelmezéséből, a zsidósággal való összeütközésből, a kénytelenítettetésből, amellyel az idegenekhez fordult, született az meg. A szinoptikus evangéliumok⁷ mai alakjában is eléggé világosan látható az átalakulás, amelyen Jézusnak keresztül kellett mennie, hogy a zsidóságnál elért sikereit követő sikertelenségei után „Izráel házának eltévelye-

dett juhait” helyett, akikhez küldetve érezte magát, a pogányokra is kiterjessze Isten országát. Ha valahol az emberiség történetében, úgy önála látni világosan az idea élettörvényét: a valósággal való érintkezésében és küzdelmében, csak azután, hogy keresztülment a valóságon, válik azzá, aminek az ideának lennie kell: teljessé és univerzálissá. S a „mi vallásunk” történetében ez átalakulása a legfontosabb fejezet, s ha valahol, úgy itt látszania kell a történelem szerepének, mert itt az egyénnek a történeti helyzethez való viszonya örökre eldöntötte a belőle származott vallásnak, a keresztyénségnek sorsát, s életének örökre egyik alapjává tette – filozófia, teológia, kultusz, egyház stb. helyett – a történeti valósághoz való viszonyát. Jézussal az idea a valóságon keresztül univerzálissá válik, de ugyanakkor más is történik, ami a zsidóság egyedülálló hivatását betetőzi, páratlan szerepét igazán unikummá teszi, s amit, bár közhellyé vált, nem lehet elég emfázissal hangsúlyozni, az emberi szellem történetének legnagyobb csodája, az, hogy: vele nemcsak egy idea, hanem egy *egyén* is – az idea vehiculuma⁸ – univerzálissá válik. A helyet, melyet azelőtt Isten és ember egymáshoz való viszonyában a nemzet foglalt el, most – *Deuterójesaias*-nak⁹ a lelki Izráelt még csak megszemélyesítő *ébed Jahvé*-ja¹⁰ után – az ő személyisége foglalja el, s az egyén ettől kezdve Istent ezen a személyen keresztül éli meg. A vallásos élménynek ez a legnagyobb paradoxája, amelyet a történelem ismer: hogy egy történeti személyiséget, individuumot az idea univerzalitására emel. Oda, ahol minden egyén abban az egy egyénben találkozik, benne találja meg önnön valóságának és igazságának teljességét. Ez az *Imitatio Christi*¹¹ el nem múló értelme. S ennek az univerzalitásnak elérése a jézusi vallás követelménye minden egyénnel szemben: ami egyszer Jézusban megtörtént, annak örökké meg kell ismétlődnie. A keresztyén vallásos élménynek, a hitnek, Jézus óta ugyanazt a paradoxit kell megoldania, s ugyanazt az ellentétet kiegyenlítenie, amelyet ő.

Ettől fogva a keresztyénség története ennek a paradoxának új és új megélése, Jézus személyén keresztül a végletes ellentét, az univerzális és egyéni, az örök idea és a történeti jelenség csak a vallásos élményben elérhető egységének szakadatlan realizálása. E processzus megindításában Jézus után a legfontosabb tényező tudvalevőleg Pál apostol, akit hasonlóan a történeti helyzet, a zsidósággal való összeütközés lendített föl a teljes individualizmusig és univerzalizmusig, mint mesterét. S ami ezután történt, ismeretes: a metafizikai univerzálisnak a görög filozófia révén az etikai-vallási univerzálissal való kombinálódása, a történeti személyiségé a Logosszal. De sohasem szabad feledni, hogy ez a lehetetlenség csak azért volt lehetséges, mert már a személyiség univerzális volt. S akármi történt vele, megmaradt személyiségnek, telítve az ótestamentum benne koncentrálódott történetfilozófiájával és az újtestamentum benne megtestesült új történeti életével. Így ment át – a történeti személyben – a történeti gondolat a keresztyénségbe, és így vált a hit a speciális keresztyén vallásos élmény tartalmává. Innen van, hogy a *Confessio*-k Augustinusa a *Civitas Dei*-nek is szerzője, a *Commedia* Dantéja a *De Monarchiá*-é,¹² itt gyökerezik a Bossuet¹³ történetfilozófiája, de még a Hegel is, akinél a nemzetek kiválasztása az idea által az ótestamentumi „választott nép” gondolatával, az idea végső megvalósulása az abszolút szabadságban Jézus megjelenésével rokon – és innen van a keresztyénség megújulása és a modern európai történet megindulása a reformációban a történeti gondolat és a hitélmény együttes új föllépésével.

Mi volt a reformáció? Visszatérés a kezdethez, rég elmúlt történeti stádiumhoz, oda, ahonnan a történet kiindult? Ha így volna, akkor a fejlődéstörténet szempontjából végzetes visszafejlődésnek és reakciónak volna tekinthető, mesterséges primitívségnek és archaizálásnak. Az újkor hajnalán ismét fölvetődött a Jézus által a maga idejében oly-oly égetően aktuálissá tett és egyértelműen megoldott kérdés: vajon a vallás története az idő egymásután következő pillanataiban megvalósuló és egymástól fejlődő intézményeknek, egyháznak, kultusznak, dogmáknak stb. szakadatlan láncolata-e vagy pedig az időnek közvetlen hozzákapcsolódása az örökhöz, a történeti individualitásnak az univerzálisához. Szóval, hogy a vallás története pusztán az időben megy-e végbe vagy az örök és az időbeli korrelációjában. A reformáció az utóbbi értelemben oldotta meg a kérdést, s ezzel új történetet nyitott meg. Igaz, visszatért valahova, egy történeti jelenséghez, Jézushoz és az ő evangéliumához; de az a történeti jelenség egyúttal az örökkévalóságot is képviseli és megtestesíti, magát az Istent, mely rajta által érhető el. S a vallás története, mint általában a szellem életéé, ez: az öröknek és időbelinek szintézise. A reformáció visszaállította az eredeti viszonylatot a vallás történetének két terminusa között, de ehhez el kellett takarítania közülök tizenöt száz év történeti produktumait, ami csak fölűlmúlásukkal, a tőlük való teljes elszakadással, a történelem láncának elszakításával és tőle függetlenül válnak lehetségessé. Ami erre képesítette, a *misztika* volt; a misztika, mely lényegében történetellenes, mert az időbeli momentumnak teljes kiküszöbölésére törekszik. De éppen az idő radikális fölűlmúlásával készítette elő az elszakadást az idő produktumaitól s az eredeti viszonylat helyreállításának lehetőségét. A nagy német misztikának ezért döntő, de eddig eléggé nem méltányolt s kellően meg nem értett jelentősége van a reformáció történeti megvalósulására. Nélküle Luther elhatározó cselekedete szellemtörténetileg megmagyarázhatatlan, de empirikusan is megmutatja az összefüggést a Lutherre döntő befolyást gyakorolt frankfurti névtelen misztikusnak *Deutsche Theologie*-ja.¹⁴ (Annál megfoghatatlanabb a misztikával szemben való ellentét, de különösen történeti szerepének meg nem értése protestáns részről, még a legjobb historikusok részéről is, amilyen A. Harnack,¹⁵ aki a misztikát a katolicizmussal azonosítja – mintha egyéb, indus, görög, perzsa stb. misztika sohasem lett volna a világon – és a protestantizmusból kizárja, mintha a keresztyén misztikának is nem ugyanaz volna egyik ősforrása, ami az egész európai szellemi kultúráé: a görög. Ugyanilyen alapon a platóni és aristotelési filozófiát is a katolicizmus kizárólagos privilégiumává lehetne tenni: Plotinos misztikája nem kevésbé az egész európai kultúrára hagyott öröke a görögségnek, mint ezek. Sajnálattal nélkülöztem a kolozsvári tanárok könyvében is a misztikának behatóbb méltatását, s a nagy protestáns misztikusok – W. Weigel, J. Böhme, S. Franck – ismertetését, akik közül név szerint is tán mindössze egy említetik, noha „a mi vallásunk” történetében a nagy reformátorok mellett leginkább ők képviselik a vallást: kár, mert abból a kevésből ítélve, amit mond, úgy látszik, Révész elfogulatlan megértéssel és kellő érzékkel bír a dolog iránt.)

A reformációval tehát újjászületett a történeti gondolat, amely a keresztyénség folyamán már sokszor fölvetette a fejét, de nem elég erősen ahhoz, hogy a kereteket szétörje és az eredeti viszonyt helyreállítsa, újjászületett a vallás terén a *hitnek differenciálásával* a történeti produktumoktól (egyház stb.) és a többi szellemi terü-

lettől (filozófia, művészet stb.). S ezzel új fejezet kezdődik az európai kultúrában. Mert a vallás differenciálódása szükségképp maga után vonta a többi terület differenciálódását, s ez a processzus maga a modern történet.

A reformáció differenciálta a vallást mindentől – s éppen ezért egészen új viszonylatba állíthatta mindennel. A megkezdett fejezetnek íme a másik, nem kevésbé fontos része: miként helyezkedett el az új vallási attitűd az általa is előidézett új világban. S ezzel eljutottunk a „mi vallásunk” történetének modern, máig lezáratlan szakaszához.

Az eredeti mivoltában helyreállított vallástörténeti gondolat és a hitben megta-
lált vallás súlyos küzdelmeinek szakasza ez. A hitnek a reformátorok vallásos élményéből származó fogalma megintcsak elvesz, és a protestantizmus sem valósítja meg a reformáció kezdeményezését: a szellemtörténetből, a vallástörténetből aláhanyatlik az empíriába, és lesz belőle annak a története, amié oly nagyrészt volt a katolicizmus, az ortodoxiáé, dogmáké, egyházé stb., el egészen a mai harcokig, amelyek az igazi vallásért, a hit igazi értelméért folynak. Úgyhogy a „mi vallásunk” történetéről szóló könyvnek ugyanazzal kellene végződnie, amivel kezdődött: teológiával, dogmatikával, azaz a hit kérdéséhez való állásfoglalással minden eddigi normatív teológiákon és dogmatikákon túl.

Ha egyszer így írónék meg a „mi vallásunk” története, akkor lenne igazán a *vallásunké*. Hogy eléggé érthető fogalmat nyújthattam-e arról, ami előttem lebeg, nem tudom. Lehet, hogy e néhány hevenyészett sorban csak ellaposítása sikerült – nem csodálnám – annak a gondolatnak, amelynek termékeny kifejtésére kötetek kellenének. És még valami: vagy egy olyan ember, aki egyformán járatos az ótestamentomi, újtestamentomi, katolikus, protestáns történet terén, ami lehetetlenség, vagy pedig több olyannak összeállása, akik külön-külön szakemberek ezek egyikében-egyikében, de a gondolat egyértelműségében és következetes végigvitelében annyira azonosak, mintha egy ember volnának, ami legalábbis határos a lehetetlenséggel. A vallástörténet tudományának mégis e cél felé kell törekednie, s valamilyen úton-módon való elérése vagy megközelítése előtt kissé korainak vélem a még kellőképp meg sem ismert keresztyénség *ad acta* tételét.

A NEMZETKÖZI FIUME

– Saját tudósítónktól –

Fiume, február 10.

A három hónappal ezelőtt még „magyar” Fiume ma a világ egyik legnemzetközibb városa. Az utcákon olasz, amerikai, angol, francia, szerb, sőt átmenetileg japán katonák és tengerészek. A kikötőben megannyi fajta hajó. Négy emberből álló őrző-
ratok, s a legfontosabb helyeken őrségek; kimért, méltóságteljes léptekkel mennek egymás oldalán az olasz az amerikaival, a francia az angollal, mintha mindegyik azal társulna, akivel még véletlenül sem tud szót érteni.

A magyar kormányzói palota legtetefjén hatalmas olasz lobogót lenget a szél. Alatta egy sorban a négy szövetséges zászlója: olasz, amerikai, angol, francia. Az

olasz azért van külön legfelül, mert a megszálló antant-csapatok főparancsnoka olasz: *Grazioli* hadtestparancsnok, aki a kormányzói palotában rendezte be hivatalát. A palota homlokán sértetlenül büszkélkedik még a magyar címer a koronával s a félrekapott kereszttel. Bent is, a palotában, a faragott, díszes székek hátán az angyalok nagy buzgalommal balanszírozzák tovább Magyarország címerét s koronáját, mintha egyikkel sem esett volna meg semmi. Pedig a pompás előcsarnokban s a drága szalonokban mindenütt sebes olasz szó, s az érkezőről olasz katona segíti le a kabátot. De mégis! Egy tengerésztiszt magyarul szólal meg, s elég folyékonyan beszél. A fiatal *Buoncompagni* herceg, az ősi római család sarja, *Grazioli* hadsegéde, akinek rokonai vannak Magyarországon, ahol gyakran fordult meg vadászaton, s nyelvünket eltanulta. Melegen érdeklődik a magyarországi dolgok iránt. Hír szerint az olaszok különös figyelme a magyarok iránt állította a magyarul tudó tisztet a főparancsnok mellé s előszobájába. A jelenleg Fiumében székelő olasz katonák között még másik is van, akit közel családi kötelék fűz a magyarsághoz: *Borghese* herceg, őrnagy, anyja magyar; rendkívül intelligens és művelt ember.

Általában az olasz tisztek kedvessége, előzékenysége és szerénysége igazán páratlan. Ha magyar emberrel vannak együtt, szinte bocsánatot látszanak kérni azért, mert legyőztek bennünket. Szívből sajnálják Magyarországot, temperamentumosan kifakadnak a katasztrófáját előidézett régi vezetői ellen, s valóságos megilletődéssel ejtik ki *Károlyi* nevét; mindent tőle várnak, tudakolják szándékait, terveit, politikájának mai sorsát, képességeit, sanszait.

– Hogy lehettek a magyarok olyan ostobák! – kérdi mindegyik, és hozzáteszi: most egy táborban lehetnének!

És vigasztalnak: nem kell félni, Magyarország nem pusztulhat el, a magyar erős nép és csodálatos katona... csak tenni kéne már valamit, dolgozni, az igazunkat hirdetni odakint, de gyorsan, gyorsan, mert minden nap elvész valami.

Kedvesen barátkoznak velünk az angolok is, de legkivált az amerikaiak. Parancsnokuk a *Ferenc Ferdinánd* hajón lakik, a nagy szalonban gyakran fordulnak meg magyarok, s a zongorán meg-megszólal a fiatal magyar zeneszerzők muzsikája.

A nemzetközi barátkozásnak igazi fészke azonban a kávéház, különösen a Palazzo Bacich-ban levő Caffé Borsa. Ahány asztal, annyi nemzetiség, de ugyanazon asztalnál is vegyesen. Magyar cigány muzsikál, s ez idegen katonák rajonganak érte. Ahányszor a primás leteszi a vonót, annyiszor tapsol a közönség. Szinte hihetetlen azonban, amit a Rákóczi-nótával csinálnak: a banda valami pokoli csörömpöléssel jelzi, hogy no most jön, a közönség izgul, sokan felpattannak, felugranak a székekre, kiabálnak, kalapjukat lengetik és – megújrázzák, nem győznek betelni vele: az egész kávéház olyan, mintha megbolondult volna, sokan magukon kívül ordítanak, a taps orkánszerű, s a banda újra rázendíti.

E nemzetközi forgatagban részben csendesesen izzik, részben hangosan lobban föl a nacionalis érzés, aszerint, amint a bennszülött fiumei horvát vagy a fiumei olasz elemet gyűjtja meg.

E két harcias és halálosan gyűlölködő nép között csöndesen vonul meg a magyar. Ez idő szerint semleges, de mind a két fél kérdezzeti, hogy melyikkel fog tartani. A magyar kaszinóban, a magyarság rendes találkozóhelyén újságot olvasnak és kártyáznak. Este nyolckor sötétség borítja.

Fiume képe két-három hónap alatt gyökeresen megváltozott. Egyben azonban ez a város hű maradt önmagához: ma is a legdrágább város Európában. A budapestiek vigasztalására ideírhatnám az árakat, de még leírni is rosszul esik. Gondoljanak inkább valami képtelenül nagyot, de higgyék el, hogy akkor is valóságon alól maradnak. Hogy hogy tudnak megélni a fix fizetésű emberek, teljesen érthetetlen.

Miközben e sorokat írom, a vasút felől a ríván mintegy száz volt osztrák–magyar katona vonul, tépetten, rongyosan, betegen, batyuval a hátán, némán és szomorúan – haza, haza. Ki tudja, honnan jönnek, kórházból-e vagy hadifogságból? A járókelők részvétellel nézik őket.

MEGINT PLÁGIUM

Eszteendő nem múlik, hogy meg ne érlelje és föl ne tálalja a maga plágium-gyümölcsét. Hol nagyobb, hol kisebb, de egyszer csak ott találsz az asztalodon. Csak külszínét látva, címkéjét olvasva, örömmel nyúlsz utána: ah, a magyar föld, mégis kultivált kert már, idegen földben honos fák ritka nemes magja kikel és megterem benne. De mikor megnyitod s megízleled, ínyed ráismer az idegen ízre: nemcsak a mag, a gyümölcs is – nem is mindig elsőrangú – künn termett, tolvaj kertész azonmód akasztotta rá a hazai számartövisre.

Ha Danténak vagy olvasója s művelője, hogyne rebbennél öröme, mikor róla szóló magyar könyv ötlük szemedbe? Jó-e vagy nem, nem is kérded, elég, hogy magyar, s látnod adja, magyar elme miként olvasta, értette, fogta föl a világ nagyját – milyen palántát hajtott ki magyar földből a legnagyserűbb mag, még ha bolondító csalmatokat¹ is. Ám csalódsz, sem magyar elme, sem bolondító dudva, csak maszlag, egyszerű, olcsó maszlag: valaki tudós híruvé akarja magát maszlagolni a jámbor magyar olvasók előtt. S hogyan? Tán elolvas tíz idegen könyvet s összeollóz, összebicskáz belőlük egy tizenegyediket – tán némi fáradtsággal, körületekintéssel, óvatossággal? Dehogy! Elővesz egy idegen könyvet, egyetlenegy, gyatrán lefordítja és ráírja: írtam én, dr. *Lustig Géza*. Megnézed a címlapot újra és újra, semmi kétség: *Dr. Lustig Géza: Misztikusok, Költők és Gondolkodók. I. 1. Dante és Beatrice, 2. Giordano Bruno halálának jelentősége. 1918. Tevan-kiadás, Békéscsaba* – forgatod a könyvet ide-oda, előre-hátra, semmi kétség, ez „eredeti mű”; aztán melléteszed a francia eredetit: *Remy de Gourmont: Dante, Beatrice et la poésie amoureuse, Paris, Société du Mercure de France, 1918*, együtt olvasod őket, és semmi kétség, hogy a magyar a franciának fejezetről fejezetre, bekezdésről bekezdésre, szóról szóra való fordítása. Azaz pardon, mégsem szóról szóra: a francia könyv csak 78 oldal, míg a magyar 84, hat oldalt tehát a magyar „szerző” maga költött hozzá, vagy ezeket is úgy lopta bele, járjon a végére, akinek más dolga nincs. És milyen híven szajkózza a francia író erősködéseit, hogy: ezt pedig én így mondom, ezen így meg úgy törtem a fejem, s mondom ezt ezért meg ezért! Tudakozódtam Lustig úr felől, és sikerült megállapítanom róla, hogy némely körökben ún. polihisztor hírében áll. Sajnálattal szét kell foszlatnom e mítoszt és nimbuszt. Ez az úr nem poli-, hanem monohisztor, meggyőződéses monohisztor, aki minden tárgykörből csak egyetlen könyv birtoklásának, elolvasásának és eredetiként való kiadásának szükségességét

vallja a tudóssághoz. Voltak itt már plagizátorok, de haj, azok megdolgoztak a babérért. Lustig úr, sajnos, kiűt ebből a nemes tradícióból, Hungária, sajnos, minden téren romlásnak indult. Ma már a plagizátorok is kevés tudományos könyvet olvasnak. Szomorú kortörténeti tünet. Pedig ebben az úrban nagy szándék feszengett: könyve utolsó oldalán olyan programot ad ezután megjelenő „műveiről”, hogy az olvasónak összefut a nyál a szájában, s íróit kiver a sárga irigység: Telesio és Campanella, Leonardo, Bovarysmus, Szent Teréz, Német misztikusok, Loyola stb. stb., alles, was gut und teuer.² Nem, ilyen sokat becsületesen még plagizálni sem lehet. Csak az egykerendszer alapján. Ez pedig nem fér össze a plagizátori tisztességgel. Aztán még egy tanácsot: plagizátornak illik jobb könyvet választania fordításra, ha már az egyes számhoz ragaszkodik. Eddig legalább így volt szokás nálunk. Legalább a nívóhoz ragaszkodjunk. Lusztig úr ugyan aligha fogja már hasznát venni ez önzetlenül adott föltétlenül jó tanácsoknak, mert, attól tartok, egyelőre elment a kedve Loyolai Szt. Ignáctól és Machiavellitől, bár mind a kettőről könnyen lehetne egy-egy jó könyvet találni fordításra: azonban a jövő plagizátorok, talán már az 1919-es évszámot, felhasználhatják. Jó szívvel bocsátom rendelkezésükre. Tőlem akár a tanácsokat is ellophatják. A fő a nívó, uraim! Ha ennek emeléséhez a kritikus csak valamivel is hozzájárul, meg lehet és lesz elégedve.

SZABÓ DEZSŐ REGÉNYE*

(Az elsodort falu. Regény két kötetben, Táltos kiadása, 1919.)

Szabó Dezső az igazságot szereti. Amit annak tart, megmondja, ha bőrébe kerül is. Mindig amellé áll, akivel igazságtalanság történik, s emiatt már sok üldöztetésben volt része. Mesélik ugyan róla – ellenőrizni nem tudom, nem ismerem eléggé életét –, hogy gyakran változtat állást, s ma támadja, akit tegnap védett, s viszont, de ez nem jelent okvetlenül állhatatlanságot és következtelenséget, sőt lehet a következtelenségnek magasabb foka, mely nem emberek szerint igazodik, akik között az üldözött olykor üldözővé válik és viszont. De még ha nem így volna is, még ha következtelenség volna is – amit, ismétlem, nem tudok, de nem hiszek –, akkor is kétségtelen, hogy mindenkor jóhiszemű meggyőződése vezérli. Ez éppoly kétségtelen, mint az, hogy Szabó Dezső szerelme az igazsághoz nem a tudós intellektuálisan szenvedélyes, plátói szerelme; ő minden érzésével és indulatával, haragjával, mérgével és dühével, testének-lelkének minden búsulásával és fájdalmával szereti az igazságot egész az igazságtalanságig. De naivul is, ahogy csak gyermekek tudnak

---

* Ezt a cikket még júniusban írtam a Nyugatnak, de arról a számról, melynek szánva volt, lekészt, a következő pedig – Pogány népbiztos tilalma folytán – már nem jelent meg. Akkor úgy volt, hogy majd az újra meginduló Nyugat első számában jön ki, de a másodikra maradt szándékom ellenére. Változtatás nélkül teszem közzé, egyrészt azért, mert a kritikai nézetemen nincs mit változtatnom, másrészt, hogy nyilvánosan kipellengérezzem és büntessem magam, amért magam is a mű mellett az író személyével való bíbelődésre vetemedtem. Amit a személyéről írtam, abból ma már természetesen egy szót sem tartok fenn – de becses figyelmeztetés a kritikus (mindegyik) számára a kritika határaitól. Így álljon itt.

szeretni, imádattal és, ahogy az örök ifjak, romantikus rajongással. És úgy is mondja ki az igazságot – vagy, ha jobban tetszik, a maga igaznak tartott véleményét –, mint a gyermekek: tekintet nélkül a fájdalomra, amit okozhat, olyan derűsen és természetesen árasztja szét, mint nézését nagy, ártatlan gyermek szeméből, vagy tekintet nélkül a fájdalomra, amit magának szerez, olyan megátalkodottan-elkeseredett dacosan, ahogy a gyermek száll szembe azzal, aki veri. S ha itt már lírába csapok át, és egyáltalán az író személyéről beszélek, ami nem szokásom, s a megbocsáthatatlan főbűnök egyikéül dogmatizálnék, kénytelen teszem, mert ha kivételes a modorom, kivételes a helyzetem, amilyenben még alig voltam: valahogy tekintettel kívánnék lenni, akit a távolból, úgy, ahogy van, kedvelek, Szabó Dezsőre, az igazság-fanatikus emberre, amikor az írónak kíméletlenül megmondom az igazságot, mely nekem nem kevésbé fáj, mint fájhat neki. És tekintettel kívánnék lenni a rettenetes, bizonyára mélyen és őszintén átértzett elkeseredésre, a tőlem semmiképp sem idegen fájdalomra a magyarság sorsa felett, a nagy megváltó szándékra és hitre – de természetesen, nem lehet, mert akármilyen kínos is nekem a konfliktus, amelybe a könyvről való írásra vállalkozással jutottam, mással nem végződött és nem végződhet, mint nyílt, egyenes, s ahol kell, kíméletlen beszéddel, egyrészt magamért, mert másként nem tudok, másrészt érte, mert csak ez méltó hozzá, s csak ezzel becsülhetem meg benne az igazságot szerető embert, azt, aki maga is a kíméletlen nyíltságot kívánta tőlem. Ha Ábrahám feláldozta volna Izsákot, ezzel nemcsak a fiát ölte volna meg, hanem magvát szakasztotta volna Izraelnek is. Ha csak ketten volnánk még magyarok, Szabó Dezső, meg én, és kettőnk közül ő egyedül volna közös fajunk magvának hordozója, akármennyire szeretem a fajtámat, feláldoznám annak az istennek az oltárán, akién, remélem, ő is tüzet gyújtana alám az ellenkező esetben. A régi prédikátorok minket magyarokat is az Ábrahám ágyékából származtattak.

Végül: tartozom az igazsággal annak, aki kéri tőlem, ha olyankor is adtam, amikor nem óhajtották.

*

Azt mondhatnám erről a regényről, hogy tanítani való példája annak, miként nem lehet, (s ha nem lehet, nem kell) regényt írni, aki nem hiszi, olvassa el. Mondhatnám, mert nekem annyira nyilvánvaló, hogy okaim felsorolásához egy hét sem volna elegendő, írnom róla pedig nagyon kényelmetlen, mert ezer az érvem meg kettő, s mind egyszerre kiabál, de csak akkor mondhatnám ily kurtán, ha annyira föltételezhetném a mai olvasó közönségben az elbeszélő művészet iránt való érzéket, mint tán a Boccaccio-korabeli novellák hallgatóiban. Ma azonban író és olvasó kedvéért gazdáját kell adni az ilyen kategorikus kijelentésnek, és szépen neki kell látni pontról pontra az úgynevezett bizonyításnak. Hiszen még így is azt mondhatja, a leglelkiesmeretesebb analízisbe kóstolva, az író és olvasó, hogy elvégre minden vélemény szubjektív, s nem okvetlen a kritikusnak van igaza. A művészet az a terület lévén manapság, ahol senkinek sincs igaza, mert mindenkinek igaza van. Aztán itt van a másik modern babona, a babonás félelem, s mellette a gyáva védelem, hogy amit „levágnak”, az talán forradalmi, új, s csak azért nem tetszik a kritikusnak, mert nincs az ő műfajelméletéhez, konvencióihoz, miegyébhez szabva. Ezzel a mindent menteni akaró epidemikus¹ sejtelem-görccsel szemben mindjárt meg kell állapítanom,

hogy a Szabó Dezső regénye a legszokványosabb és legkonvenciósaabb regényműfaj szempontjából bírálható, sőt bírálendő, mert minden profetikus propagandisztikája mellett igenis regény akar lenni, nem „forradalmi újítás”, regény úgy, ahogy a legegyszerűbb és legromlatlanabb koponyákban is – pl. a B. Sz.² kritikusaiéban – elképzelik s a legiskolásabb poétikákban tanítják: regény a maga „hősével”, a maga „cselekményével”, a maga „egységével”, a maga „fejlődésével”, a maga szükséges „miliórajzával”, s aki többet tud, többet tegyen hozzá. A kérdés tehát nem az, hogy regény akar-e lenni, vagy valami új, „modern”, még nem látott műfaj vagy semmilyen műfaj, egyszerűen az írónak szubjektív-forradalmi vallomása stb. stb.; a kérdés, hogy az-e, ami lenni akar, jó regény, avagy nem jó regény. A legkülsőbb formai kérdés fölött, amin a kritikus elvágódhatnak, ilyenformán napirendre térhetünk.

A többit, hogy jó regény-e, illetőleg e bekezdés elején kimondott szentenciát, az analízisnek kell igazolnia.

Előre bejelentem, hogy szokatlanul sokat fogok idézni. Mert az analízisnek ezúttal alig akad egyéb dolga, mint részeire szedni az egészet. Maga az, ahogy az egész részekre szedhető, s maguk a részek beszélnek önmagukért.

*

Az író szándéka. Nem mondom, hogy föltétlen szükséges pontosan tudnom, mi volt az író szándéka. Lehet, hogy a *Don Quijoté*ba Cervantes nem tudatos szándékkal tette bele mindazt, amit mi ma belelátunk, a lényeges mégiscsak az, hogy a *Don Quijote* valahogy úgy sikerült, hogy csakugyan bele lehet látni, amit eddig belelátak, s valószínűleg még nem is mindent, marad az utánunk jövők számára is. Amikor azonban az író maga azt kívánja, hogy egészen pontosan úgy tudjam a szándékát, mint ő, fontos és tudnom kell, függetlenül attól is, vajon ez a szándék tiszta művészi formát öltött-e (amelyben nincs külön a szándék a formától): pontosan kell tudnom, amikor az író minduntalan figyelmeztet rá, hogy tudjam. Ezért kell a Szabó Dezső regénye esetében az író szándékáról még a regény előtt beszélni.

A szándék fölöttébb világos: egyrészt keresztmetszetben adni az egész magyar világot, kezdve a kolduson és zselléren föl a főúrig és főpapig, egyszerre, együtt, egyetlen hatalmas képben odaállítani az egészet a maga szakadatlan összefüggésében, kölcsönhatásában, közös életében; másrészt hosszmetsetben bemutatni a mai magyarság pusztulását, ennek a pusztulásnak egész epopeáját, benne az epopeába illő nagy katasztrófával, a háborúval s következményeivel, bemutatni szoros egymásutánban és végzetszerű összefüggésben, miképp megy tönkre a keresztmetszetben kipreparált világ fundamentumától a tetejéig. Szóval teljesség a szándék térben és időben. Ez, hogy úgy mondjam, in extenso.³

Lelek ebbe a moleszba⁴ egyfelől a kíméletlen valóságglátás, másfelől a prófétaí hév, a pusztulást mélyen látó, belenyugodni nem tudó, felrázó és megváltó szellem öntön. Az Ady lírai kiáltása-sikoltása epikai vízióvá lázasuljon át. Ez, hogy úgy mondjam, in intenso.⁵

Tisztán művészi céljában azonban mégis csak regény akar lenni, nagy, mindent összefoglaló, hatalmas regény, egy egész nép epikai szintézise egyetlen műben e nép számára, hogy meglássa benne magát s magára eszméljen, szóval nemcsak „egysé-

ges”, a maga „hőseivel” bíró stb. stb. regény, amilyennek szintén lenni akar, hanem még emilyen is. Szabó Dezső szeme előtt igen nagy példák lebegtek, amelyeket sejtetek, de nem akarok ideírni. (A regény megjelenését megelőző hír kevésbé volt szemérmes.)

*

Amit az író szándékából megvalósított. Ezt sem föltétlenül szükséges pontosan tudnom. Magával a megvalósítással is beérhetném, tekintet nélkül arra, milyen arányban áll a szándékkal. De számot kell vetnem kettejük arányával, mikor előbb tudom a szándékot, mint megvalósulását. (Az „előbb”-et természetesen nem időbeli, hanem logikai értelemben véve.)

Amit az író szándékából megvalósított, az is fölöttébb világos: egyfelől csakugyan bemutatja keresztmetszetben a magyar világot a kolduson kezdve fel a paraszton, tanítón, jegyzőn, papon, dzsentrin, képviselőn, bérlőn, tanáron, színészen, írón, zenészen stb. keresztül a főúrig és főpapig; elosztva hím- és nőneműekre; katolikusokra, reformátusokra és zsidókra, gyermekekre, ifjakra, közép- és öreg korúakra, mindkét nemű dolgozókra és kitartottakra; testi és szellemi munkásokra és munkátlanokra; erkölcsösökre és erkölcstelenekre; legényekre és hajadonokra; férjekre és feleségekre; özvegyekre, kerítőkre és utcai leányokra; tagolva falu, vidéki város és főváros szerint. Mivel arra vállalkozott, hogy a mai magyarságot minden ízében és oldaláról mutassa be, szüntelen keresi, mit és hogyan nem mutatott még be, s ahol csak alkalma van (és mindig van) kiegészíti közbenső összekötő tagokkal a nagy szerkezetet. A főtételek közé betéteket, az egész hangok közé félhangokat helyez el: a skála teljes, kétségtelen. Összefüggő vonal azonban mégsem lesz azzal a módszerrel, hogy két pont közé pontokat helyeznek. A pont pont marad, akárhányat teszek mellé, egyik nem függ össze a másikkal, a kép művészi összefüggése és művészi totalitása helyett a fősorolás és leírás lexikális sorozatát és totalitását kapom. Történeti arcképcsarnokot, melynek mindenik lapján más-más hős van leképezve, s az egészet csak a gyűjtő kegyelele fűzi össze. Élő organizmus helyett anatómiai preparátumot, melyben az egyszer elválasztott izületeket semmiféle kocsonyával sem lehet többé egymáshoz porcogózni. – Másfelől a hosszmetsetben, vagyis az epepeában jelenet jelenetre mutatja be, miképpen megy tönkre a paraszt, a tanító, a pap, a tanár, az író, a dzsentrin, a hajadon, a feleség, az utcai leány stb. stb., az író szüntelen keresi, hogy milyen jelenetben mutassa még be őket, s ahol csak alkalma van (és mindig van), kiegészíti közbenső epizódokkal a főjeleneteket, a főesemények közé jelenetbetéteket illeszt: ez a sor is teljes, kétségtelen. Összefüggő mozgás sem lesz azonban ezzel az eleai⁶ módszerrel. Az epikai végbemenés művészi totalitása helyett egymásután fűzött epizódok kronológiai totalitását kapom. Történeti körképet, mint a *Magyarok bejövetele* (ezúttal: Magyarok kimenetele) vagy az *1848/49.* (ezúttal 1914–18), vagy történeti olajnyomatot, mint a *Zrínyi kirohanása* (ezúttal?), modernebb technikával vagy élőképekben. Ez in extenso.

A lelke pedig az egésznek Ady egyetlen nagy lírai gesztusának és kiáltásának gesztikulálásokkal és recitatívókkal való megismétlése, prózáilag, publicisztikailag, didaktikusan. Ez, hogy úgy mondjam, in intenso.

Éppen ezért nem regény, hanem krónika, leírás és erkölcsi elmélkedés-tanítás,

lehet, hogy hű és igaz, de ez nem elég a regényhez. Még ha egyébként van is benne „cselekmény”, „egység”, „hős”, „fejlődés”, „miliórajz” és hasonlók. Mivel pedig a művészet megváltó ereje csak a tökéletes formán keresztül érvényesülhet, éppúgy mint a vallásé a tökéletes hitén, a regénynek sikerületlen regény megváltani sem tud, maga is megváltást kereső kárhozott bolygó lélek. A művészietlen forma megváltó erejének híját tirádák, szavalatok és vezércikkek, amik tartalma szintén lehet igaz, nem pótolhatják, mert maguknak sincs, amint általában a szavalatoknak és vezércikkeknek, és különösen nincs a regényben, ahol – s itt megint ez a fő – művészietlenek a pusztá jelenlétükkel. A bajok itt rettenetesen halmozódnak, ami a művészet kíméletlen logikájából természet szerint következik: az író a regény immanens hiányain valamilyen eszközzel segíteni akar, de ez az eszköz művészietlen lévén, még jobban eltávozik a művészet vonalától, s a kezdetben negyvenöt foknyi elhajlás a vonalak messzibe kifutásával már kilencven foknyira tágul, az epikai vonal megváltó erőlködése száznyolcvanra növeli, vagyis a művésziével ellentétes irányba viszi, s a segítségére jövő vezércikk-vonal aztán még a művésziével való ellentétességet is megszüntetvén (idegen, már nem is kontraszt), teljessé teszi az eltávozást, és teljessé teszi a kört, mely éppen olyan lezárt kör és lezárt egész, mint a legtökéletesebb művészi objektumé, épp olyan szükségszerű logikai processzus következménye, melyben a premisszákból minden önként folyik: csakhogy ez a negatívumnak, az alogosnak, a nonszensznek⁷ következetessége és lezártága, magában befejezettsége.

(En passant:⁸ ez a regény gyökeres baja általán. A külön – faji – szempontból, honnan a faját gyógyítani akaró író nézi a dolgokat, ez a baj a magyar tárogatósdival és szavalósdival azonos, amit ő kipellengérez – ami ellen részben írta a regényt –, így Farcádyban s másokban. Avagy az író homeopata?⁹ Úgy követendő kúrája hatékonyságának ajánlásául már gyógyultan a tiráda-leprából kellett volna kiállania az „orvos, gyógyítsd magad” elve szerint. De akkor hogy alkalmazhatná a homeopátikus „kutyaharapást ebszörrel” terápiát? Ilyen dilemmába keveredik az ember a művészetben ellentétbe jutva a művészettel. De ez sem véletlen vagy paradoxiókkal zsonglórködés. Ez – még sokadmagával – a logikusan alogikus kör logikájához és teljességéhez tartozik.)

*

Stilisztika. Szabó Dezső eddig ún. stílművésznak mutatkozott. Legalábbis igen fontos volt neki az ún. stílus. (Azért mondom ún. stílus, mert eddig is stílusról volt ugyan szó, a regényéről, de most tisztán a nálunk ekként nevezettre, az írásmódéra kerül a sor). Mintha mindeddig csak készülődés lett volna minden rövidebb írása, a lelkiismeretes művész szerszámtökéletesítése. Teremtőm, gondoltam, ha egyszer ez az ember a megfelelő tartalmat is beleírja ezekbe a szavakba, stílusba, nyelvbe, micsoda érdekes, új és eredeti, remekbe készült dolog lesz az. Mert Szabó Dezsőnek a kifejezőmód terén pompás trouvaille-jai¹⁰ voltak. Ezzel a várakozással nyúltam *Az elsodort falu*-hoz.

Az apparátus, mellyel az író dolgozik, most is nagy. A stílusában azonban, éppúgy, mint regénye tartalmában, különböző rétegek rakódnak egymásra. S ez természetes, mert a tartalom határozza meg az írásmódot. A legvirtuózabb stílművész sem

tudja úgy függetleníteni a tartalomtól a stílust, hogy meg ne érezzék rajta, miről is szól tulajdonképpen. (Ez a monsieur Jourdain igazsága, aki prózát csinált, anélkül hogy tudta volna.)¹¹ Ahogy a tartalomban a valóságlátásra rákerül a megváltó szándék s a vezércikk-tiráda, úgy stílusában a naturalista formákra a romantikus és bombasztikus formák. Ami nem szokatlan kombináció. Zolában is jó adag Victor Hugo rejlett. Ez a fajta naturalisztikus-romantikus mis-más, mely egyike a világ legszerencsétlenebb keresztezéseinek, uralkodik végig *Az elsodort falu* stílusán. Szerencsétlen mis-más, mert sem naturalizmusnak, sem romantikának nem igazi, még kevésbé igazi az, ami a kettőből fajzik. Lefelé: annak a naturalizmusnak igazsága csak a deskriptíóig terjed, és fölfelé: ennek a romantikának romantikussága csak a nagyotmondásig. E két szélső (de nem széles) határ között: a naturalista marok megragadja a dolgokat, görcsösen megtapogatja-nyomogatja őket, úgy, hogy nyomában apróra hallod hangját bőfögésnek és öklendésnek, érzed szagát anyagcserének, a romantikus torok pedig a legmagasabb hangon, legélesebbre, legfeszültebbre ajzott recitativóval recseg róla ájulásig-kéjben. Végig ez a túlfeszítettség és túlfűtöttség, akár egy lélek, egy nép tragédiájáról, a kozmoszról és istenről, akár valamelyik rossz gyomrú vagy egy kutya koslatásáról van szó. S mindez a legválogatottabb szavakkal és tengernyi jelzővel. Mintha Lamoureux¹² zenekarán a Csicsónét hallanád játszani Strauss Richárd-i hangszereléssel. Vagy fordítva, mintha a dudát addig lehetne felfújni, hogy végül az Istenek alkonya mennydörögne ki belőle, amely dudáról pedig régtől fogva tudva vagyon, hogy könnyebb fölfújni, mint billegtetni.

Mindez egyúttal természetesen – a legprimitívebb értelemben vett – ízlés kérdése is.

*

A figyelmes olvasó már láthatja, hogy deduktív úton vezetem. (Induktíve talán nagyobb hatást érhettem volna el, ha analitikusan apránként végig fölvezetve az adatokon, utoljára vonom le számára az önként kialakuló ítélet csattanóját, s annak ízével bocsátom el. De nem triumfálni akarok a magam igazával. Nem kárörvendő, hanem kárvallott vagyok. Mint akinek magának is elverte a jég a szőlőjét. Még a „lássuk Ūristen, ki győzi jobban” indulata se bugyog bennem. A hites jégkárbecslő objektivitásának maximumát szabom magamra.)

Leszállva a részletekhez, a kijelentések és szentenciák után most az adatoknak és bizonyításnak kell sorát keríteni.

Először az összetákoltság tényét kellene igazolnom. De ehhez ide kellene írnom a regény jó részét, vagy legalábbis végig elmondanom a „cselekményét” minden szereplőjével, fejezetről fejezetre jelezve, mint rakódnak egymás mellé és fölé az író naturalista-l' art pour l' art, naturalista-romantikus és megváltó-vezércikkező intenciója szülte különböző rétegek, s azokban a leírások, fő- és epizodikus jelenetek és a tirádák. A teljességről azonban, bármilyen érdekes és tanulságos föladat megoldását kínálja, eleve le kell mondanom. A teljes anatómia helyett mindössze néhány metszéssel mutathatok a lászólagos organizmus belsejébe, melyekből – említett logikussága folyán – némi kompozíció-mechanikai készséggel az egész rekonstruálható.

*

Időpontok, helypontok és cselekménypontok egymásután sorakozva írják le (és illusztrálják) a regény tulajdonképpvaló témáját: a magyar világot. A cselekmény maga is betét az időbe, az idő a térbe, az egyes jelenetek pedig betétek a betét betétébe. Ebből nem valami keretes mese alakul ki, mint az indiaiak, hol különböző mesék szálai futnak egymás mellett, hanem ugyanazon mese bomlik fel különböző szálakra rojtosan, szőnyeg rajzába szövődés nélkül, egyik időpont a másiknak folytatása, egyik térpont a másiknak téresítése, egyik cselekménypont a másiknak fejlesztése nélkül csomóztatván. Összefüggés és végbemenés csak látszólagos, nem a dolgokból és emberekből nő ki, nem a lelkek és dolgok szcénáján megy végbe, ami végbemenni látszik, hanem jelenetről jelenetre úgy írja le az író, mint a színdarabíró a szöveggönyv instrukcióiban, hogy mit lehet látni a színpadon.

Tulajdonképpen a regény meséjén lehetne ezt legtanulságosabban igazolni, de, mint mondtam, ez túlságosan hosszadalmas volna. Elég lesz néhány példa a betétbe tett betétekből, amilyen az I. kötet 57–62. lapján annak bemutatása, miképp rúg be a falu népe papjával egyetemben az öreg negyvennyolcas temetésén; ez amolyan apokaliptikus vízióknak van szánva, melyben a már más oldaláról bemutatott falu új oldaláról jelentkezik (a módszer tisztára leíró és külső): „A cigány – féloldalra hajolva – veszett nekirohanással kezdte tépni hegedűjét. És akkor minden esztét dacos elhajítással dobta el magától a mámorba szabadult nép, s egy elképzelhetetlen vad haláltáncban kezdett rángani. A kibőfögött kolbász és hagyma, az egymáshoz dörzsölt testek izzadt sajszaga, a pálinkabűz, a csizmák s a felheccelt vágy vad bűze a lámpa apró, fekete korommal telt petróleumos lehelete izzó pokoltengerré tették a szoba levegőjét, melybe vad fúriák és üvöltő hímek dobálták be vad ugrásokban eltorzult fejüket” stb. Követi az általános, elméleti magyarázat, amely számtalanszor visszatér (a „magyar falu”, a „nép” a „végzet”, mint absztrakciók.) „Ez az örök falu, a magyar falu, az ősi végzet megújuló marionettjei. A megrugdalt, agyontaposott emberhúsból vad démonok szálltak ki, s a felriasztott lélek kiterjengett, mint Salamon lelke a ledömöckölt üvegből. Ledobva minden börtönt, törvényt, a rája fegyelmezett ezer éveket, dacos vállrántással rázta le a poklot és a súlyos Istent, és nyomorult élete s a rettegett halál között szilaj azértissal roptá be kedvét az éjszakába. A felszabadító mámor, mint egy örült kocsis korbácsolta őket egy ismeretlen végtelen felé. És e vad ménék és veszett, lihegő kancák rettentő nyerítéssel, vihogással rohanták tovább a halálba zúduló élet vad mámorát.” – A falu képének teljességéhez (a regényhez nem) tartozik a követválasztás is, etetéssel, itatással, emberöléssel (I. k. 139–147. l.): „És míg a szegény bukott pap szokott szavai aláhullottak: megváltásról, keresetről, szeretetről, s a hímzett takaró fedte a titokzatos kenyeret és az örök élet borát: a demokrácia, a népfenség, a szabadság, a testvériség, a hisztérikus szörnyű Rousseau mint égő számum sívították át a felheccelt vérebet: ölj! ölj! ölj!” – és hozzá az általános magyarázat: „És mindnyájan: gyilkosok és gyilkolt, bújtt ravaszság és bosszút kérő anya, csendörök és mind az elbódultak: fájdalmasan, végzetesen, örök ítélettel nép voltak.” („fájdalmasan, végzetesen, örök ítélettel nép”). – A faluhoz tartozik továbbá a gyújtogatás és tűzvész is, I. k. 171–173 l., hozzá megint az általánosság. – Más körből: a háborúnak nevezetes és jellegzetes momentumai voltak a sorozások, itt – anélkül, hogy a szereplő alakoknak a legcsekélyebb közük volna a regényhez – szintén megkapjuk, (ha már egyszer a háború föllépett a színen) a

kibújni igyekvőkkel s az önként jelentkezővel (II. k. 41–43.). Látunk feminista ülést (megint semmi köze az egészhez, II. k. 50–54.); hadi milliomost, rokkant katonát és Tisza Istvánt (II. 56–59.), ricsajt az egyik hadi milliomosnál némi apokaliptikával és igazságosztó letartóztatással (II. 64–72.); nazarénusokat (II. 149–156.), akiknek szereplése nyomán: „Az arcokra kiült a beszálló Krisztus. S az eldobott égi testek vad kalamajkjában, a földi világ borzadalmas bozótjában, gyilkos napok ordítása és minden rém előtt, ez a néhány egymásra talált nyomorult ember csodálatos szent tavasszal Istent termett”; napilap-gründolást konzervatív főúrral, főpappal, szöke írótanácsossal, megtért költőnővel és Ady Endrével (akire még visszatérek), II. k. 207–215, a béke hírének frontra érkezését, ahogy a hadi tudósítók elképzelték, II. 222–227.

Ezért mondtam, hogy így nem lehet (s ha nem lehet, nem kell) regényt írni.

*

A „cselekményben” lejátszódó események – a cselekmény-betétben elhelyezett epizód-betétek – , amelyek nagyon vigasztalanul szomorúak (egy egész nép lassú rothadása és hirtelen pusztulása), teszik szükségessé a megváltó szándékot. Ez a szándék egyrészt, legalább külsőleg, epikai formában jelenik meg: az egyik alakban, sőt főhősben. Bőjthe Jánosban és élete folyásában. Ő az egészség szemben a betegséggel, az erkölcs az erkölcstelenséggel, az erő a gyengeséggel: ő, a falujához, a néphez, az anyaföldhöz visszatért magyar úr, férfi és író, a gyermekszemű zseni és a romlatlan, ősegeszségű óriás. Aki a háború pusztítása után is visszatér a faluba, hogy fölépítse: ő a jövő, a magyarság reménye, a magyarság legjobb képességeinek (ha ezek azok) inkarnációja: a testi munkát, testi élvezeteket, jó alvást, evést, szeretkezést mindenek fölé helyező nagyszerű állapotember. Ő viszi bele Máriával, a parasztlánnyal s majd feleségével („A parasztriba építem be magam, mint egy bevehetetlen várba”) a zolai *Fécondité*¹³ s általában a *4 Évangiles*¹⁴ hangulatát a regénybe (II. 268–269), ahol egyébként inkább a *3 Villes*¹⁵ hangulata uralkodik. Ez az ember, az egészség és férfiaság mintaképe (így mutatkozik be: „Engem nem lehet boldogtalanná tenni, Judit, mint ahogy nem lehet boldogtalanná tenni a földet, a vegetációt. Nap, jó levegő, mozgás, munka, jó étel, ez az én boldogságom. Ezt senki ágyéka el nem veheti éntőlem. Lásza, én erő és izom vagyok, lelkem aligha van, ez igen nagy kultúr-rafinéria nekem”), kezdetben az iszákos pap csodaszép lányára, Juditra (később utcai leány) áhítozik, (nem akarom, „szerelmesnek” mondani) és a következő szerepet játssza: Judit egy Ilona-napi muri után elmegy Farkas Miklóshoz, a költőhöz, és odaadja magát neki ingyen, miután előbb pénzért eladta magát Sarkadinak, a zsidó bérlő fiának; reggel öt óra tájban János is odavetődik a szerelmesek tanyájára, és: „Lassan benyitotta az ajtót. Lábujjhegyen ment be a belső szobába. És ott, mintha Trisztán és Izold meséje ismétlődött volna, a nagy heverő diványon feküdt Judit és Miklós, majdnem egészen meztelenül. Aludtak. Judit nagy fényes haja, mint egy mozduló folyam, ráfolyt Miklósr. – János megállott és visszafojtott gyönyörűséggel nézte őket. Mintha füleivel is hallotta volna őket, mint egy napnak szökö kacagást. Saját vágyain, saját szerelmén át még szebek voltak. Jó meleg járt testében, mint mikor látjuk, hogy valaki jó étvágygal eszik

valamit, ami öröm a mi életünknek. Azután elmosolyodott: – Itt, úgy látszik nekem a Marc király szerepe jutott. – Lábujjhegyen a karszékhez ment, vette a Judit kendőjét és betakarta őket. Ismételte: – Milyen szépek, milyen szépek. – Hazamenet aztán mind jobban fúrta agyát a dolog: – Vajon el fogja-e venni Miklós? Aligha. Holnap beszélek vele. És ha nem, Judit még az én feleségem lesz. Milyen szép teste van, és milyen szép gyermekeink lesznek.” I. (91–92.) Ugyanez az ember aztán így kéri meg Judit kezét: „– Tudom a mindent is, a Sarkadi ötezer koronáját is. Miklóssal mindent megbeszéltem. Egy darabig ő is képtelennek találta a dolgot, de azután belátta, hogy igazam van. Sarkadinak visszaadjuk a pénzt, ha akarja, pontos kamataival. Attól maga olyan feleségem lehet, mint a pinta. – De János, az eszénel van maga? – Értem, Judit, hogy csodálkozik, pedig a dolog egyszerű. Figyeljen ide. Magában még megvan a szerelem beteg romantikája, s ezért furcsának találja azt, amit mondok, pedig ez a természetes, a magától értetődő. Én nagyon erős, nagyon egészséges ember vagyok, magát nagyon kívánom, és apa óhajtok lenni. A dolog természetes: elveszem feleségül. Maga volt már másé is, én sem vagyok szűz. A maga családja terhelt, de a maga nagy szépsége már olyan erős ígéret, és nekem annyi erőm és egészségem van, hogy az én vérem minden beteg csíráját ki fog ölni; és nagyon szép gyermekeink lesznek. Ennek az öröme elég nevet, mint egy megígért ajándék. Tegyük fel most a legrosszabbat, hogy maga néha fel fog szarvazni. Először is van bizodalmam, hogy az én szép erős életem (!) mellett nem lesz másra éhes, de azért tegyük fel a legrosszabbat. Hát meg fog csalni. Én ügyelni fogok, hogy a dolog csendben történjék, magának pedig nem lesz oka, hogy ne legyen őszinte, hogy meggyűlöljön, mint egy unt akadályt. Azért éppen úgy az enyim marad, egészen az enyim, s derült szép életet fogunk élni. Még egy-két kakukkfőkéért sem fog összedőlni a világ. Van elég módom, hogy egy pár poronttyal többet is eltartsak, annál több székely lesz a világon. Így sem lesz a feleségem, Jutka?” (I. 114–115.)

Lehet, hogy ennek az embernek „igaza van” (ő maga mondja), mint Szabó Dezsőnek. De talán megengedtetik nekem, a gyengék és betegek jogán, akiket képviselnem, azt hiszem, szerencsém van, az egyénieskedő különködés, hogy e „nagyon erős, nagyon egészséges” ember erejében és egészségében, nemkülönben megváltói hivatásában, némileg, egy egész icike-picikét kételkedjem. És akkor esetleg az is megengedtetik nekem, hogy az ízlés, óh, a legprimitívebb ízlés dolgában, amelyet talán szintén szerencsém képviselnem, némi árnyalati különbséget állapítsak meg. (Őszinte sajnálatomra, gyakorta.)

*

A megváltó szándék másrészt leplezetlen prózában szólal meg, didaktikusan, vezércikkekben és tirádákban. Lehet, hogy mindaz, amit az író ezekben elmond, igaz és megszívlelendő; kétségtelen, hogy a fájdalom, ami a hangját fölcsigázza, igazi; a jó ember jó szándéka is nyilvánvaló. De éppen itt derül ki, mennyire nem elég igazság, fájdalom és jószág a regényhez. Mint ahogy a legigazabb gondolkodású, legmélyebben érző, legjobb lelkű színész pátosza is lehet álpátosz.

A konkrét víziók, minthogy lelkek élménye helyett leírásokban jelennek meg, minduntalan kénytelenek általánosságokba, absztrakciókba átváltani (a „magyar fa-

lu”, a „nép”, a „végzet”, „élet”, „mámor”, „halál” stb.). Ezek, más és más jelzők kíséretében, folyton előkerülnek, de mindig ugyanazt jelentik.

Az Ilona-nap után Miklós, mert ő próféta-látnok: „Elvégtelenül látta a nagy asztalt, a tegnapi tanító-lak minden tanító, minden pap, minden jegyző, szolgabíró laka volt, a pásztorok, az út-tudók laka, s az asztal az egész Erdély, az egész Magyarország, ahol tudatlan, vak, itt felejtett tántorgó lelkek itták a halált. S a nyomorult nyájról, mely addig szétszéled, idegen farkasok harapják le arany gyapját, szép húsát. Szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmus a égő tettekbe kergeti hívójét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladat-életét vére egyházáért. A magyar egy régi buta, eunuk-sovinizmusba süppedve, vagy meggajdulva egy új buta kozmopolitizmus meg nem emésztett zagyvalékától, képtelen a tetre, a célra. Tótnak, oláhnak, zsidónak az új széles, világölelő ragyogó elvek is új fegyverek, melyekkel kiverekszi helyét a történelem asztalánál. A magyarnak ez is ernyedés, feloldás, visszahulló kar” (I. 88.) („tett”, „cél”, „történelem asztala” stb.).

Vagy: „óh szegény magyar, szegény tétova, akarattalan valótlanág. Célja hullott erő, csillogó anakronizmus, ezeregyéjszakából ide tévedt királyfi. Mit akarsz te a valóságos népek erős versenyében? A te kezeid gyémánt kardfogantyú szorítására, a te szemeid messzi délibáb bámulására vannak. A te gondolatod nyugvó oroszlán, mely lassú hunyással bámulja a lenyugvó napot. A te heted nagy áldomások vasárnapja és hosszú elpihenés. Mit csinálsz te a szürke erős napok azonosságában? A te hited passzív elfogadása a történő világnak. Széthulló felhő vagy, alaktalan délibáb, régi álom szétfúlló mozaikja. Megtalálsz-e te a te erős imádat, mely kalapács legyen és legyőzhetetlen egység? A kereszténység elfogadott okosság, belátott politika volt számodra, az új állam egyetlen lehetséges rendje. Még véredde nem izzott s jött a protestantizmus, a lezsibbasztó józanság, a meddő ellenzék. Nincs semmi hited, mely faji fanatizmusod legyen, életbe kapó kezed, védő öklöd. Óh, hol van a szó, melytől egy mámorba részegedő új honfoglalással vágatnál be a rohanó napokba. Vagy nem tudsz már egy magadért való győzelmes egyetlen akaratot termelni, s az a szereped, hogy idegen hódító álmok hú kardja, bőven ontott vére, puha kenyere és láncos kutyája légy?” (II. 114.) („szegény magyar”, „tétova akarattalan valótlanág” – de halt!¹⁶ ide macskakörmözhethetném zárójelbe megint az egészet).

Vagy: „Bezúzott homlokkal, dideregve s éhes-véresen Európa mint egy vak gladiátor könyörögte a békét. De a véres ferbli tovább folyt. Néha Budapest utcáin, ijesztő sikátorok szegletén, mikor már zöldül a reggel, egymásra talált apacsok, véres munkásai az elfutott éjszakának ráhajolva egy szemetesláda tetejére elvásott piszkos kártyával kísértik a sorsot. Véres, mocskos, tragikus pénzt húznak ki keblükből, s dacos kihívással új és új marokkal dobják a pénzt a sors tenyerébe. – Hozom! hozom! – mondják, és mint tragikus majmok borzasztó fintorral néznek egymásra, s a feszült vonások mögött Kain ólálkodik. Így ráhajolva a bepölluált Európára, egymásnak szörnyű arcot meresztve, a népek vad kalandorai bódult lihegve játszották a véres ferblit. – Veszem! Hozom! – mondták és száz és száz ezrek hulltak a végzet véres ölébe, s száz és százezer szív kiáltott új jajjal az életbe. A frontokon éhes, rongyos, vérbe mocskolt milliók fojtogatták egymást, gyilkos dühvel a küldők ellen, szájalommal egymás iránt, és ölték egymást a béke őrült szomjúságával”. (II. 187.)

A végén János, az egészséges, elárulja a megváltó ígét Miklósnak, a prófétának: „...összefogunk az egész életre, itt a mi kis fészünkben fogjuk megkezdeni felépíteni az új Magyarországot. Az erős, az okos, a praktikus, a győző magyarok Magyarországot. Én élni és tenni fogom az életet, te megírod a törvényeit és bekiabálsz a szívekbe. Olyan szép az élet, Miklós, és olyan nagy harsonák hívnak élni. Mikor tegnap a vonaton jöttem, az egész mező, minden rög egy trombita volt s kibontott zászlók a fák. Csak hinni kell, csak akarni kell, csak tenni kell.” (II. 265–6.) („Csak!” és ezt a csak-ot csak „belekiabálni a szívekbe”).

Az író valami nagyon nagyot, nagyszerűen egyszerűt akar mondani, rendüljenek meg tőle a milliók, álljanak talpra, kövessék a harsonát, melytől Jerikó falainak le kellene omlaniuk. De emberi tudó fujtatása nem pótolhatja a csodát. Buffan a dob, pukkan a nagy ágyú, felsistereg a görögtűz, és hangos huj-hujjal nyargalás a rétor emlékdíszes, szavalatáztatta régi csatamezőkön.

Kirohant mint Zrínyi, de elfelejtett száz aranyat a zsebébe tenni – mondta Zuboly¹⁷ valakiről.

*

Tulajdonképpen ebbe a kategóriába (általánosságok és frázisok) tartozik, de külön bekezdést is kell szentelni neki, a regény egyik főalakja, a főszavaló, Farkas Miklós, akinek neve mögé Ady Endre gondolandó. A regény nemcsak éthoszában akar az Ady éthoszának epikai transzponálása lenni, hanem közvetlen megszólaltatója is Adynak, a magyar pusztulás prófétájának. Magyar próféta-sága itt az, hogy végig szavalja az életét, mint valami nappali színész, és folyton azt kiabálja: Magyar vagyok! Külön bekezdés dukál neki, mert benne a retorika paroxismusát¹⁸ éri el.

„Vérben, pénzben, hazugságban – szavalja – rohan a világ, a borzalmas, fekete, csúf frenézis,¹⁹ de mikor átvillan a csókon, egy percre szép, jó és igaz lesz. Meglátjátok, hogy nagy szüret jön, a halál tiporja már a megsúfolt kádat. Ígyunk tort, gyerekek, a learatott világ felett, az eldöglött Európa hulláján. Ó, meglátjátok, hogy rengeteg halál után megint szélesebb ember lesz az ember, s minden fölindulás azért van, hogy tágasabb legyen az emberi ölelés. Minden jól van, ahogy van, és gyönyörű diadalút az ember végzete. Új vérrel telik meg az evangélium, s csapraütött szíveknél isszák az új szüretet. Gyermekek, millió ökökben most születik az egyetemes szeretet!” (I. 203.)

Magáról ezt mondja: „Hagyj meghalni. Így legalább egy szimbólum leszek. Egy megölt ország, egy megrabolt faj szimbóluma.” (II. 83.)

Ő is ad megváltó ígét, nemcsak János: „A felszabadult emberek hadd törjék hő-sies nemtörődéssel a jövő útját. De aki hisz és magyar, az legyen katolikus. A katolicizmus összefogott kéz, kiépített akarat, megcsalhatatlan vigyázás. Sokszor jön, hogy odakiálttam dacos, szétmorgó protestáns testvéreimnek: – Ha hisztek, térjete-k vissza, ha nem hisztek, legyetek szocialisták. Így legalább a vallás és az új jövő hite lehetne fajunk összetartó ösztönévé. Mert Magyarországon termékenyen csak ez a két hit lehet. Minden más vak ellenzék, eunukok meddő idéetlenkedése az élet felé. Most pedig élni és nemzeni kell.” (II. 172.)

„Az én kereszténységem még a Krisztus kereszténysége, mely a legintenzívebb

individualizmust azonosította a legszélesebb altruizmussal.²⁰ Én még magamban élem egész fajomat s őket építem, ha erőim kibontom s bennük és velük pusztulok. Az én kereszténységem fájdalmas összegezés: minden magyar, az egész magyar élet magamba élt vívódó akarát. Én nem vagyok egyéb, mint magára ismert tudata pusztuló fajomnak, mint az ő fájdalmas akarata az élet felé.” (II. 214–215.) (Úgy magyarázza meg önmagát, mint egy Beöthy-tanítvány Adyt a katedréről.)

Kétségbeejtő, mivé válik Szabó kezén Ady, írni se igen tudok róla rosszul nélkül.

Egyébként kétszer megbolondul, de ez a legkisebb baja.

Az erdélyi meneküléskor: „A szekér tetején, katonás egyenesen állt Miklós, arcát borzasztó grimaszokra torzította. Néha úgy tett szájával, mintha valakibe bele akarna harapni. A karjait be-behajtotta, megduzzadt békáján megfeszítette az izmot, azután megveregette a kidagadt húst s ijesztő arc-rángásokkal acsarkodta, mint egy nehéz fenyegetést: – Magyar vagyok, magyar vagyok! ... Miklós megcsattogtatta fogait s oda rágott, mintha bele akarna harapni a papba. Azután megint a díjbirkózók mozdulatait utánózva felhullámoztatta karját, megveregette és sorra nézve a körülállókat, mintha mindenikbe halálos rémületet akarna döbbszítani, ismételte: – Magyar vagyok, magyar vagyok! ... Miklós leugrott a szekérről, nekiesett az egyik lónak, agyba-főbe verte s közben az örültek átrontó kiáltásával ordította: – Magyar vagyok, magyar vagyok!” (II. 95–96.) És kétszáz oldallal később dettó: „Úgy érezte, hogy haja a fák mérhetetlen üstöke közt lobog, hogy karjai végtelenné nyúlnak, át az erdő zord szövedékén s készülnek belekapni az idő zúgó kerekeibe. Hogy mellette mint roppant vulkán kohójában egy óriási tüzes szó, egy még el nem kiáltott, minden életet megmondó szó feszeng és ha az ki fog csendülni belőle, egyetlen hatalmas áramba fog sodródni minden szív és minden akarát... Jobb karját begörbítette s a kiduzzasztott izmot megveregette másik öklével, arcán ijesztő rángásokban vonaglott az erő mómora. Azután, teljes tudóval s hogy érezze a hangot kidörzsölődni torkán, mint megtorlott folyamot, beleordította az erdő roppant hárfájába: – Magyar vagyok! magyar vagyok!” (II. 278.)

Szomorú dolog, mikor valaki megőrül (kétszer!), hát még ha zseni és próféta. De aki csak egy kis ép érzékkel bír az őrület iránt, egész idő alatt mondogatja magában ennek a kerge apostolnak: Sir, don't be a damned fool!²¹

*

Az irodalmat nemcsak a bolond Miklós képviseli a regényben. Természetes, hiszen teljességre törekszik. Mint mindennek, jut még benne hely a többi magyar írónak is bőven. Ezeknek aztán közvetlenül és közvetve (Miklós szájába adva) ugyancsak oda mondja a maga véleményét Szabó Dezső. Üsse kő! Nekem most csak ahhoz van közöm, hogy az utóbbi években ez már talán az ötödik regény, mely ugyanazokat az írót választja hősejül. (Ignótus mint divatos és notórius regényhős! Mit szólnak ehhez az istenek? És mit szólnak ehhez az egymást-megíró-epidémiához?) De szavam csak mint epikai formához lehet a vélemény-megmondás illetlen módjához, a többi az istenekre bízván. Szabó Dezső itt éppúgy az általános szólamok tribünjéről fújja meg a jerikói kürtöt, mint egyebütt. Az írót egymás után leírja,

mint valami természetrajzi könyvben az állatokat (képzeltetitek, atyámfiai, hogyan, ha Adyt, akit nyilván szeret, szerelmével úgy csúffá tette), az irodalmat pedig úgy intézi el, mint valami népszerű konferanszié. Konkrétumok (művészet) helyett fogalmak, élő, mozgó emberek helyett portrék, illetőleg karikatúrák. Mi köze ezeknek „a” regényhez?

Miklós „itt látta maga előtt azt a társaságot, mely Magyarország meggyújtott gyertyáinak hihette magát, s melynek jobbjai mégis a népek világosságai voltak. És ezek az emberek, akik arra születtek, hogy a faj magára döbrentő kiáltása, a Sion-hegyének új harsonái legyenek, kétségbeesve követtek el mindent, hogy eltakarják születés szerinti tiszta voltukat, hogy elhazudják a becsület, a jóság és igazság lökéseit, és görnyedezve, izzadva hazudtak magukra egy szörnyű majmot, melynek gépezete jelenti számukra a kirakat-egyéniiséget, az ünneplést, a dicsőséget. A régi kopláló nagy szellemek megmaradtak királyoknak, érintetlen tisztán őrizték meg született palástjukat, és ezek a demokrácia klaunjai, rángó dummer-Augusztjai könnyesen, szomorúan ropják a tapsolt táncot.” (I. 107.) Ezért aztán meg is mondja róluk Miklós: „– Ha tudnád, hogy undorodom a kultúr-proccok e nyomorult Mucsájától. Állandóan kultúrát, irodalmat és művészetet golyváskodnak és olyan kicsinyesen piszkosak, krajcár-vadászok, műveletlenek. És majmok, majmok a megpukkadásig. Egyik sem meri megélni született egyszerű önmagát, [...] divatos szavakból, újság-végekből, kávéházi finomságokból gyúrnak magukra egy kis majmot, ezt cipelelik mindenüvé, ennek az éhségét, hiúságát, beteg irigységét etetik, s mögötte elvesz, elrothad az anyából szakadt tiszta férfi. És mi az ő irodalmuk? Örökös dongás a nő ágyéka körül, bevált fogások, finomságok, modorok átlopása a magyarba, karakán magyarkodás és ószeri szellemesség.” (I. 44.)

– Mi köze ennek a regényhez? A regény van a majmokban, vagy a majmok a regényben? Mikor vót két testbe egy lélek? – kérdik a dunántúl. (Mikor a cethalba vót Jónás.) És mikor nem volt egy se? (Mikor a próféta a cethal gyomrában elkezdett szavalni a prófétaságról.)

*

Ezen bőséges (bár nem kimerítő) idézetek után talán nem kell külön illusztrálnom a regény stílusát, a közölt tartalom-próbák egyúttal jó stílus-próbák is.

Általánosságok és leírás – mindig, mindvégig leírás, különösképpen még a dialógusok is, mintha nem dialógusok, hanem dialógusok leírásai. Mint Zolánál, az élettelen dolgok mindenáron megpróbálnak megelevenedni, de az élők egész bizonyosan élettelené válnak.

És a zolai naturalista romantikára (még egy példát engedjenek meg búcsúzásul! Az Ilona-nap után: „künn már lebukott a hold, rövid időre sötét lett, de az ég mélyén tiszták voltak a forgó világok. A kocsisok és szolgálók egybekapaszkodva élvezték az éjszakát s szerelmes lihegés és a lovak csendes harapása hallatszott. Mint a kárhozat tornáca, vörösek voltak a gyertyafénytől a ház ablakai, ahol a nép pásztorai idegenül, veszett testtel-lélekkel, bűnös nem vigyázásban etették az ördögöt. És a nép, a magára hagyott óriási vak gyermek, buta elvágódásban lihegett két nap sötét robotja között. Néha fel-felhívott a kakas, de nem volt sehol Péter, akit emlékeztessen

a szomorú Jézusra.” I. 87–88.), az emésztés és bogárgás romantikájára ráül a hugói szó-romantika minden magyarosan lobogó és villogó dekorációjával és vitézkötésével, és megnyergeli, mint valami bolond boszorkány-ünnepen, és elrepül a dolgok felett, mintha seprűn lovagolna. Apokaliptika helyett Valpurga éje, abrakadabra, szómámor.

*

Epilógus. Még mindig úgy érzem, nem mondtam meg eléggé, mennyire nem lehet általánosságokkal, leírásokkal, vezércikkekkel regényt írni. Tehetetlennek érzem magam ezzel a nagy következetességgel szemben, s az örökös ismétlődések örökös ismétlésre kényszerítenek. Mivel már nem győzöm, azt szeretném, ha egy hatalmas gramfon a Gellért-hegy tetejéről óránként hirdetné, mint a muzulmánok igazságát. Mert ez meg az irodalom igazsága. (De akármilyen gyenge erővel is, meg kellett mondanom Szabó Dezsőnek, aki az igazságot fanatikusan szereti, hogy regénye rendkívül tehetséges ember rendkívüli eltévelyedése. Ha nem gondoltam volna folyton nyelvi és kifejező képességére, amelyet kedvelek és félték, nem foglalkoztam volna ennyit a regényével. Rábíztam volna a nagy gramfonra többi társával. – Talán használtam.)

ÁLTALÁNOS KERESZTYÉN VAGY REFORMÁTUS?

Tisztelt Hallgatóim! Az utóbbi időben mind gyakrabban fordul elő egyházi lapjainkban ez a kifejezés: „*általános keresztyén*” macskakörmök között mintegy kipelengérezve s veszedelmes és káros dologként szembeállítva a református és ún. tudatos kálvinizmussal. E jelekből nyilván látható, hogy egyházunkban, illetőleg egyházunk tagjai között kétféle mozgalom van s kerül mind élesebb ellentétbe: az egyik, amely a felekezeti különbözőségeket másodrendűeknek tekinti, felettük keresi az általános, evangéliumi keresztyénség megvalósítását; s a másik, amely ezen általános keresztyénséget határozott jelleg híján valónak, szétfolyónak, bizonytalannak és szektáskodásra hajlamosnak bélyegezván, a határozott és pontosan körvonalazott felekezetiség kialakítására és kimunkálására igyekszik. Valósággal úgy látszik, mintha e kettő: evangéliumi általános keresztyénség és református kálvinizmus, kizárná egymást, s választani kellene a kettő közül az egyiket a másiknak rovására.

A gyakorlati életben jelszavakká és olykor keserűen bántó, mert bántó szándékú jelszavakká érdesedett fogalmakat rövid elméleti analízis alá fogom vetni s aztán rá fogok mutatni megvalósulásukra a történelem során. Nem akarom „összeegyeztetni” őket a különbségek eltüntetésével, nem kompromisszumot, nem megalkuvást kínálok, nem a lényeges különbségek fölött szemet hunyva azt mondani: nektek is igazatok van, meg tinektek is (ami azt jelentené, hogy egyötöknek sincs), hanem ellenkezőleg, mind a két terminust a maga tisztaságában és élességében óhajtom fenntartani; megvilágítani s úgy vizsgálni meg és állapítani meg egymáshoz való viszonyukat. Tehát sem vitázva, sem pártot fogva, de a fogadatlan békebíró olcsó szerepére sem vállalkozva, elfogulatlanul akarom megvizsgálni, hogy ez a két fogalom csakugyan kizárja-e egymást, s ha nem, valamilyen viszonyban van-e egymással,

végül, hogy ez a viszony, ez a reláció nem *korreláció*-e; azaz egymásnak kölcsönös feltételezése, olyan viszony, melyben egyik a másik nélkül semmiképpen el nem lehet s nincs is.

Az a kérdés tehát egyfelől: *lehetséges-e* keresztyén ember számára felekezet fölötti *általános keresztyénség*? Ha szubjektív vélemény szerint felelünk a kérdésre, egyikünk azt mondja: igen, másikunk: nem, de az igazságot nem lehet szavazás útján megállapítani.

„Keresztyén”, „keresztyénség” a *christianos* szóból származik s krisztusit, Krisztussal összefüggőt, Krisztushívót jelent. A keresztyénségnek tehát a jézusi tanításon kívül még egy sine qua nonja van: a Jézusnak Krisztus volta, a Krisztus istensége, illetőleg a róla szóló tan, szóval a *christológia*. Keresztyénség christológia nélkül nincs, mint nem volt kétezer éven át, s egyelőre nem képzelhető. A christológia nélküli keresztyénséget maga a keresztyénség, még a legáltalánosabb sem tekinti keresztyénségnek. Christológia pedig minden körülmények között *metafizika*, s mint ilyen, összefügg az embernek Istenről, a valóságról, a lélekről stb. vallott metafizikai felfogásával. A christológia metafizika, s benne a kinyilatkoztatás interpretálása nem lehet olyan egyértelmű, mint a jézusi tanításé, amely gyakorlati. Olyan alapvető kijelentések, mint „én és az Atya egyek vagyunk”, nemcsak egy, hanem több értelmezést tesznek lehetővé, sőt szükségképp szupponálnak – mint ahogy tényleg a christológia fejlődésének kezdetén egyszerre több irány indul el. A szinoptikus evangéliumok jézusi tanítása nem különbözik, s legfeljebb kvantitatíve egészíti ki egyik a más – a János Krisztusának vonásai ellenben, meg a Pálé, továbbá a pseudo-paulinus leveleké, a Héber levélé s a Jelenések könyvéé kvalitatíve egészítik ki egymást, pedig mindnyájan egyaránt vallják Krisztus istenségét, mindnyájan egy hitben találkoznak, s mindnyájan az *egész Krisztust* ragadják meg: de Krisztusnak más-más tulajdonságát, más-más oldalát emelik ki inkább és hangsúlyozzák inkább. A christológiát Jézus nem készen, teológiává vagy filozófiává feldolgozva, illetőleg részletezett hitvallásba összefoglalva adta az embereknek. A christológia tehát, mint részletes tan és hitvallás, szükségképp fejlődésnek a műve, mértéke és kritériuma azonban mindig az isteni kijelentés kell, hogy legyen; viszont a metafizikailag interpretált kijelentés értelmezése szükségképp többféle lehet. Ez az eltérés pedig, ha lényeges és más állásfoglalást mellőző, vagy vele egyenesen szembehelyezkedő következetes állásfoglalásban tételeződik, *felekezetet* jelent, még empirikus felekezetté váló alakulás nélkül is, ha csak egy ember vallja, akkor is, mint ahogy felekezet lehet abban az esetben is, ha kivétel nélkül minden ember ugyanazon hitet vallja. (Az egész Krisztust együttesen bemutató, egymást kiegészítő fent említett újtestamentumi írók természetesen sem együttvéve, sem külön-külön nem tartoznak a felekezet kategóriájába.) Elméletileg tekintve, a felekezet fogalmát nem tagjainak száma, hanem a Krisztushoz való viszonylat állapítja meg. (A felekezet fogalmát itt nem empirikus megvalósulásában, hanem értelmében nézzük, s arra nézve jelentéktelen, hogy hányan vallják, s a polgári törvények szerint hány léleknél kezdődik a felekezet. Mint ahogy továbbá lehet valaki valamely felekezethez könyvelve, de valójában mégis másikhoz tartozik, ha annak christológiáját vallja.) *A keresztyénség keretén belül tehát a felekezet nem egyéb, mint a christológia terén való következetes és határozott, más állásfoglalást fölöslegessé tevő, vagy vele szembehelyezkedő állás-*

foglalás az egész Krisztus megragadásának érdekében. Általános keresztyénség tehát – christológiával bíró – általános empirikus megvalósulásában nincsen és egyelőre nem is lehet; önnön fogalma zárja ki, mert minden állásfoglalás, a legteljesebb is, már más, kész állásfoglalásokat talál, amelyekkel szemben differenciálódnia kell: az általános keresztyénség csak mint elméleti *általános érvényűség* (kategorikus imperativus) lehetséges, és mint posztulátum van meg. Fontos pedig azt tudnunk, hogy éppen a *teljes Krisztusra* való törekvés hozza létre a felekezetet, a totalitásra való törekvés a látszólagos feldarabolódást.

Mert ha valaki ennek ellenszerét abban keresné, hogy a keresztyénséget csak a szinoptikus evangéliumok jézusi tanítására alapítja, annak azt kellene felelnünk: általános evangéliumi vallást csakugyan lehet reá alapítani, hiszen maga a jézusi tanítás általános érvényű és jellegű, s lehet egyértelmű is, részben, mert készen van adva, részben, mert gyakorlati jellegű, de az a vallás mégsem volna keresztyénség, sőt még általános sem volna igazán. Mert a Szentírás egy nagy részének kizárásával és Jézusból a Krisztusnak kizárásával jönne létre, tehát már az alapba belevinné a feldarabolást, s így eo ipso felekezet lenne; másrészt keresztyén felekezetnek sem volna tekinthető, mert éppen a „christianos” hiányoznék belőle. Így tehát akár a Szentírás egy részén állva a jézusi általánosságot, akár az egész Szentíráson állva az egész Jézus Krisztust igyekszik az ember megvalósítani, szükségképp felekezethez jut el.

Az a kérdés másfelől: *lehetséges-e felekezet általános keresztyénség nélkül?* Erre a kérdésre tulajdonképpen már megfeleltünk az első kérdés tárgyalásában. S hogy az egyik kérdést lehetetlen tárgyalni a másik nélkül, az egyiket úgy megoldani, hogy egyúttal a másik is meg ne oldódjék, előre elárulja kettőjük összefüggésének természetét. Olyan felekezet, mely az általános keresztyénség ideája nélkül önmagának akarna célja lenni, éppoly contradictio in adjecto, mint a christológikus keresztyénség, mely felekezeti jelleg nélkül akarna általános lenni. Mert felekezet nemcsak állásfoglalást és elkülönülést jelent, hanem jelent – és pedig elsősorban – *állásfoglalást és elkülönülést az általános keresztyénség biztosabb, teljesebb megvalósítása céljából.* Enélkül nem felekezet, hanem szakadárság, különködés. Mert a felekezet – mint mondtam – a christológiából származik, igen, de azzal a céllal, hogy teljesebb christológiát adjon, hogy az *egész Krisztust* nyújtsa, szóval a totalitásra való törekvésből. Minden keresztyén felekezet – amely valóban az, tehát nemcsak gyakorlati vagy rituális újításokat akar – azzal az igénnyel lép föl, hogy ő az egész Krisztust nyújtja. *Felekezet tehát általános keresztyénség vagy ilyennek igénye nélkül nem lehetséges.*

A felekezet általánosságra való tendálásának elhomályosulása, általában a felekezet felől való lényeges félreértés, különösen ma, főleg abból is származik, hogy e fogalmat együtt és rokon jellegűként emlegetik a nemzetével, sőt fajával (a „magyar vallás” hamis értelmezése). Pedig e két fogalom merőben különböző. A nemzet fogalma nem transzcendál a nemzetköziség felé, s egy nemzet sem léphet fel az általános érvényűség igényével; a felekezet ellenben a nemzetköziség és általánosság felé transzcendál. A nemzet lehet öncél, a felekezet mint öncél abszurdum. És szerencse, hogy így van: mert a nemzeti elkülönülések felett a vallási összetartozásnak kell megteremtenie az igazi nemzetköziséget, a Krisztus hirdette Isten országát, enélkül az ember sohasem lesz az embernek testvére a földön, hanem örökké csak

ellensége. Mert a vallás egyetemessége és internacionalizmusa nélkül fenntartott nemzet fogalom a legistentelenebb, legpogányabb és legbarbárabb dolog a világon. A mai emberiségnek éppen az a tragédiája, hogy még nem találta meg a korrelációt, melyben e kettő van egymással.

Épp így magának vallásos életünknek is gyökeres baja, hogy nem látjuk eléggé a szükségyszerű korrelációt, mely általános keresztyénség és felekezet között van. Azt hiszem, az itt adott vázlatos foglomanalízis, ha nem is mutatja meg kimerítően, de megvilágítja, hogy a köztük lévő viszony tényleg *korreláció*: vagyis viszonyuk olyan, hogy egyiknek csak a másikkal együtt van értelme, sőt, a saját értelmét csak a másiktól kapja, a másiban találja meg, s egyik a másik nélkül fenn nem állhat. Ha az egyikből kiindulsz, szükségképp a másikhoz érkezel meg és viszont.

Ez az elmélet szentenciája az általános keresztyénség és felekezet egymáshoz való viszonyáról. Mivel azonban az elméletet sokan csak valami szürke dolognak tartják, aminek nem sok köze van az élethez és valósághoz, röviden meg fogom mutatni, hogy e két terminus tényleg korrelációban valósult meg a történelem során. S legyen ez az elmélet ellenpróbája azok számára, akik bizalmatlanok vele szemben.

A *reformáció* minden egyéb etikai és liturgiai okon túl végső soron azért lép föl a katolicizmussal szemben, mert annak Krisztusát nem tartja egésznek, teljesnek, mert Istent és Krisztust sok mindentől megfosztottnak találja, amit vissza akar adni neki, mint ahogy a christológia alapjául szolgáló Szentírást is sok mindentől megfosztottnak találja. A reformáció nem azért lép föl a katolicizmussal szemben, hogy az általánosan uralkodó, egyetemes vallással, tehát az általános keresztyénséggel szemben különvéleményt jelentve be, partikularizmust teremtsen, hanem épp ellenkezőleg azért, mert a katolicizmusban azt látja, hogy noha el van terjedve s egyedül uralkodó a földön (illetőleg akkor már jobbra csak nyugaton), épp az *általános* keresztyénség s a Krisztus teljessége veszett el belőle; szóval: *felekezeti mivolta* ellen lépett föl. A reformációnak talán legmélyebb meglátása az, hogy nem tévesztette meg a korábban megvolt empirikus egyetemességtől, az egyetemesen uralkodó katolicizmusban felismeri a *felekezetet*, azt, hogy ha minden élő embere a földnek katolikus volna is, az mégis felekezet volna, mert a felekezetet nem a hívek száma, hanem a hitvallásnak Krisztushoz való viszonya határozza meg. És azért lép fel a hitújítás eleinte a katolicizmusban, szóval az akkori általános keresztyénségben, hogy *benne* a felekezeti jelleget elmúlassa s az elhomályosuló általános keresztyénséget megerősítse s a felekezetiiség fölé emelje. Csak mikor erre nem képes, válik ki belőle, de bensejében nem tekinti magát az általános keresztyénségtől elszakadt felekezetté, hanem az általános keresztyénség, a teljes Krisztus birtokosának. Mert sem Luther, sem Kálvin nem akart felekezetet alapítani, hanem ellenkezőleg a katolicizmusban felekezetté szűkült keresztyénséget vissza akarták vinni Krisztus és az evangélium általánosságához. Ezért hárítottak el minden akadályt az útból az ember és a Biblia, az ember és Krisztus között. (Merem állítani, hogy Kálvin *Institutió*-ja a leghatalmasabb eddig napvilágot látott irat a felekezet ellen általában, s így a kálvinizmus mint merő felekezet ellen is.) Mert absztrakte véve a reformáció – történeti képletétől eltekintve – tulajdonképpen nem egyéb, mint a felekezeti relatívtól visszatérés az evangéliumi, a krisztusi általánoshoz, abszolúthoz.

Hogy ebből a törekvésből mégis felekezet származott, az történeti szükségsze-

rűség is az elméleti mellett – mint ahogy a felekezetté válás volt a Krisztus alkotásának sorsa is, aki pedig ugyancsak általános keresztyénséget hirdetett s mutatott be önmagában például, s nem római egyházat alapított. Mert azt gondolni, hogy a felekezet egyáltalán csak a katolikus egyház egységének szétszakítása árán a protestantizmussal lép föl, s megelőzőleg nem volt felekezet a világon, bornírt empirikus történeti felfogásból származó tévedés. A felekezet fogalmát nem az határozza meg, hogy több felekezet van – ez csak külsőség; s az általános keresztyénség megvalósulásának nem az a kritériuma, hogy csak egy egyház van a földön; mint ahogy az Isten igazi ismeretének és tiszteletének sem az a kritériuma, hogy csak egy Istent hiszünk – az egyistenimádás éppúgy lehet bálványimádás, mint száz isten tisztelete. Felekezet – értsük meg jól – nemcsak történeti fogalom, e fogalomnak van történetfölötti tartalma, s ez éppen a Krisztus általános keresztyénségéhez való állásban és viszonyban határozódik meg. Valamely egyház, ha csak egymagában van is a világon, de nem épül a Krisztus általános keresztyénségére, felekezet; míg valamely egyház, ha rajta kívül még más 99 is van, de benne megvalósul a Krisztus általános keresztyénsége, már nem felekezet, hanem csak névleg az: ti. az a név jelzi a speciális metódusát az általános keresztyénség megvalósulásának. Krisztus, amikor még egymaga volt, nem volt felekezet vagy szekta, hanem a megtestesült általánosság – valamely egyház pedig, ha egyetemesen uralkodó is, nem szükségképp az általános krisztusi keresztyénség megvalósítója.

Hogy a reformációnak általánosságra való törekvéséből mégis új felekezetek származtak, azt is demonstrálja továbbá, hogy az út az általános keresztyénséghez éppen a felekezeteken keresztül vezet, s másként már sohasem is vezethet. S ha Kálvin nem akart felekezetet alapítani, ellenkezőleg kiküszöbölni akart, s mégis felekezet lett belőle, s már ő megszervezte a kálvini egyházat, s az mindmáig fennáll, létjogosultságot az adott neki, hogy ez az egyház tudatában volt és van annak, hogy ő a Kálvin tanítása, szervező munkája stb. nyomán tökéletesebb eszköznek és módszernek birtokában van a krisztusi általános keresztyénség megvalósítására, mint más egyház vagy felekezet. Ha nem ez a tudat élne benne, hanem az, hogy az általános keresztyénség megvalósítására más felekezet alkalmasabb eszköz nálánál, akkor éppúgy hiányoznék belőle a létjogosultság, mint ha azt hinné magáról, hogy ő csak kálvinista felekezet megvalósítására képes. Ma is ez ad neki létjogosultságot és hivatást. Amint erről lemond, megszűnik kálvinizmus lenni. A kálvinizmusban az egyház eszköz és nem cél; ez az egyház azon dolgozik, hogy magát feleslegessé tegye, s még amikor szerveződik, akkor is az a végső cél van benne posztulátumként, hogy a teljes isteni szabadsághoz, az „ubi spiritus Domini, ibi libertas”-hoz¹ vezesse el az embert; minden embert azért akar meghódítani, hogy minden ember evangéliumi legyen, s mindenkben Krisztus uralkodjék. Jelszava: „Annak növekednie kell, nekem pedig alább szállnom”. Aki a kálvinizmusból, mely módszer és eszköz, végcél akar csinálni, éppúgy kálvinistább Kálvinnál, mint ahogy sok katolikus pápistább a pápánál. Minden igazán evangéliumi alapon álló felekezet tulajdonképpen a saját megszüntetésén dolgozik Krisztusért, az Isten országáért. De természetesen nem lehet elvakult utópistákra s történeti érzék és műveltség nélkül való ábrándozókra bízni, hogy megállapítsák, mikor jött el a felekezet megszűnésének s a felekezet nélküli általános keresztyénségnek ideje. A cél még igen messze van: tulajdonképpen

csak akkor érődik el, amikor a tiszta bibliai, krisztusi keresztyénség az egész világon és minden lélekben megvalósult.

De akármilyen messze van, a keresztyénség útja és fejlődése csakugyan ez és errefelé vezet. A keresztyénség általános keresztyénséggel kezdődött, a Krisztuséval; minél jobban elterjedt, annál inkább eltávolodott az általános krisztusi keresztyénségtől, s mikor az egész világon egy vallás uralkodott s úgy látszott, megvalósult az „egy, közönséges anyaszentegyház” a földön, melynek mindenki tagja, akkor igenis felekezet volt; vele szemben a reformátorok az általános keresztyénség megvalósításának céljával léptek föl. A keresztyénség története tehát röviden összefoglalva ezt az evolúciót mutatja: kiindulás a Krisztus általános keresztyénségéből, eltávolodás tőle, kialakulása a római katolikus felekezetnek, kialakulása az evangéliumi felekezeteknek, a felekezetek haladása a reformátorok által mutatott úton a végső cél felé, a Krisztus általános keresztyénsége felé. Ez a haladás, mint mondtuk, a felekezetek létjogosultsága, s ha elvesztik e célt, elvesztik létjogosultságukat is. Viszont az általános keresztyénségre való törekvésnek is abban a tudatban kell történnie, hogy csak a felekezeten érhető el.

Ez, Tisztelt Hallgatóim! az objektív igazság az általános keresztyénség és a felekezet viszonyának kérdésében. Objektívnek merem mondani e megállapítást, mert minden szubjektívizmussal és relativizmussal, a ma divatos „így is lehet, úgy is lehet” felfogással szemben hiszem, hogy mindenki, aki egyrészt elfogulatlanul, másrészt logikusan végiggondolja azt a gondolatmenetet, mely az általános keresztyénség s a felekezet fogalmából szükségképp következik, ugyanazon eredményhez, ugyanazon igazsághoz jut, amelyet itt röviden előadtam, azaz: hogy a kettő egymásra van utalva, hogy egyik a cél, a másik az út, de a cél az út nélkül nem érhető el, s az út a cél nélkül semmi.

Az ellentétek mellett és felett legyen helye az objektív, elfogulatlan igazságnak is, amely a szembenállókat figyelmeztesse és emlékeztesse, hogy ugyanazon célért harcolnak és dolgoznak, ha más-más eszközökkel is.

De éppen a harc jellegéből következik, hogy hol az egyik, hol a másik, hol az általános keresztyénség, hol a felekezet szempontjának hangsúlyozása válik szükségessé missziói-propagandikus célból és taktikai okokból a gyakorlatban. Mivel a felekezetiség nemcsak történeti kontingenciának műve, hanem a keresztyénségnek lényegéből dialektikusan létrejövő képlete, érthető a történeti felekezeteknek, de minden lelkiismeretes keresztyénnek is aggodalma az elatomizálódással és elszubjektíválódással szemben, ahova a keresztyénség egységéről való megfélekedés elvezethet, s ezért joggal intenek arra, hogy ha már felekezetnek kell lennie, ne legyen mindenki egy külön dilettáns felekezet, hanem illeszkedjék bele a dialektikus és történeti, elméleti és gyakorlati szükségességből létrejött, megalapozott christológiájú, nagy történeti hivatású és már nagy munkát végezett felekezetek valamelyikének sorába; hadat viselni csak rendezett és szervezett sereggel lehet, ha mindenki külön és más módon harcol, az eredmény nulla; márpedig a keresztyénség hadviselés. A teljes elatomizálódáshoz hasonlóan tehetetlen azonban az a színtelen és vértelen „általános keresztyénség” is, amelynek minden mindegy, amely szerint egyik felekezet csak olyan jó, mint a másik, de nem azért, mert csakugyan egyformán jónak ismeri valamennyit, hanem mert tulajdonképpen egyiket sem ismeri, egyikkel

sem törődik, s végeredményében semmit sem vett komolyan a keresztyénségből. E korcs alakulatokkal szemben, melyekkel foglalkozni ezen előadásnak nem volt célja, s az idefajulás veszedelmével szemben csak az igazi általános keresztyénségnek és az igazi felekezetnek szem előtt tartása védelmezhet meg, az, hogy egyik a másiknak nemcsak korrelátuma, hanem *korrektívuma* is: az általános keresztyénség elsőkélyesedésétől megóv a felekezet, a felekezet elszűkülésétől megment az általános keresztyénség.

S ha már itt tartok, nem habozok hozzányúlni a tulajdonképpeni botránykőhöz, mely miatt az egész kontroverzia támadt az általános keresztyénség és református kálvinizmus között: a *belmisszió* kényes kérdéséhez, hogy ti. általános keresztyén legyen-e vagy tisztán felekezeti jellegű kálvinista. A kérdés, szerintem, így rosszul és felületesen van beállítva. Mert a belmisszió nem olyan differenciálatlan valami, hogy így lehessen elintézni, ilyen sommásan. Mert van belmisszió és belmisszió, s az egyik, igenis, csak általános keresztyén lehet, a másiknak református kálvinistának kell lennie. Pl. a térítő belmisszió csak általános keresztyén lehet, mert a megtérő embert (más az áttérő!) nem a felekezeti jelleg hódítja meg; viszont a hívek közt működő, ébresztő, feltámasztó, megerősítő belmisszióknak határozott kálvinistának kell lennie; ez utóbbi az elsőnek mintegy folytatása. Ezért szükséges – még az általános keresztyén alapú belmisszióban is – az egyház összefüggő, programszerű munkája az egyének vagy ötletszerűleg összeverődött társaságok elaprózott működése helyett.

A még messze lévő végső célnak, a tiszta, krisztusi általános keresztyénség minden lélekben való uralkodásának részleges, de maradandó megvalósulása – már ma! – csak így érhető el. A teljes és általános megvalósulás idejéig csak a felekezetek eszközével lehet eredményesen s a további munkát lehetővé tevő maradandó módon dolgozni, s ezért ragaszkodni kell hozzájuk. S ha valamelyikünk azt hiszi, hogy elérte a krisztusi általános, evangéliumi keresztyénséget, s a maga számára már nem tartja szükségesnek a felekezetet, még ha magára nézve igaza van is, ne igyekezzék megfosztani mást attól az eszköztől, amely nélkül az – a maga fejlődési fokán – esetleg az általános keresztyénséget sem találja meg, legalábbis nem maradandó formában; hanem megértve a felekezetnek az általános keresztyénség elérésében való történeti és pszichológiai szerepét, igyekezzék azt feltámasztani, s ahol már van, megerősíteni. Mert ne higgye, hogy más ott kezdheti, ahol ő végezte, vagy ha már úton van, egyszerre a célhoz ugorhat – ne higgye, s a maga erejével ne legyen esetleg a más gyengeségének letörője s a pislogó mécsnek eloltója. Itt is érvényes, amit Pál mond: „meglássátok, hogy ez a ti szabadságtok valamiképp botránykozásukra ne legyen az erőteleneknek” – és „a te ismereted miatt elkárhozik a te erőtelen atyádfia, akiért Krisztus meghalt”. (I. Kor. 8:9–10.) Akinek tehát szüksége van a felekezet útjára – s ma még mindnyájunknak szükségünk van rá –, hogy határozott tartalmú, biztos alapú krisztusi általános keresztyénséghez vezethessük, azt tényleg vezessük ezen az úton és csak ezen. Viszont a végcél sem szabad sohasem szem elől tévesztenünk, s gúnyosan, lekicsinylően beszélnünk róla. Krisztust bántanók meg vele, aki azt mondta: „engem kövessetek”, s ha erre fölszólított, fel is tételezte az ember számára – az ő segítségével! – e követés lehetőségét, szóval azt, hogy az ember képes a krisztusi általános keresztyénség megvalósítására. Csak ha ebben

nem hinnénk, azaz, ha nem hinnénk a Krisztus erejében, akkor fordulhatnánk az embernek az általános keresztyénségre való törekvése ellen.

A Hiszekegyben vallott „közönséges anyaszentegyház” és a „szentek egyessége” a kálvini egyház végcélja, s ha ma még nincsen is jelen aktuálisan, jelen van posztulátumként. Ez irányítja és kell, hogy irányítsa, az egyház egész életét a Szentlélek egyetemes erejével.

EGY GYÜLEKEZET LELKI KÉPE

S. Kierkegaard, a nagy dán hitvalló s a litterátus dán nemzetnek legzseniálisabb filozófusa és írója a negyvenes években valóságos szellemi forradalmat idézett elő hazájában annak a kérdésnek fölvetésével és a régi egyházatyák, a Tertullianusok és Augustinusok szenvedélyességére és ihletettségére valló kérlelhetetlen megformálásával, hogy: „*Keresztyének vagyunk-e?*” Becsületes választ követelt erre a kérdésre, s az igen vagy a nem esetén a következmények képmutatás nélküli levonását. Ez a kérdés van ma minálunk is odaírva a református gyülekezetek elé, de sok helyen még tudomásul sem vették; annál kevésbé adtak rá feleletet. Idestova ezer esztendő s a keresztyénségünk, büszkén is emlegetjük ilyennek, de ha keresztyénnek lenni az evangéliumi tanok ismeretével s a szerintük való éléssel vagy arra igyekvéssel egyértelmű, akkor gyülekezeteink tekintélyes része *még nem keresztyén vagy már nem az.*

Nem akarok általánosítani, de még egynél több gyülekezetről sem egy füst alatt helyzetképet rajzolni. Bármennyire meg vagyok győződve róla, hogy bizonyos jelenségek általánosak, mégis azt hiszem, a református egyház állapotát híven reveláló helyzetkép csak minden egyes gyülekezetről külön-külön készülő felvétel révén szerzhető. Csak arról a gyülekezetről adok tehát néhány vonást, melyben működöm, s melyet legközelebről ismerek.

Ennek a gyülekezetnek alapvonásai: 1. a legteljesebb ismerethiány és tájékozatlanság a vallás és egyház dolgaiban; 2. a legteljesebb közöny velük szemben.

Ha a hit hallásból van, akkor a legelemibb hitnek föltétele is bizonyos ismeret: mint ahogy másrésről a pusztá ismeret még csak egészen elemi hit. Itt még ez is hiányzik. Akad egy-két idősebb ember és asszony, aki a maga jószántából olvasgatja az Írást s belőle tanul és épül, a legtöbb azonban soha bele sem nézett s egy szót sem olvasott belőle. Ami pedig a forrásból való közvetlen merítést pótolhatná, ahol hiányzik, s kiegészíteni hivatott, ahol megvan, a lelkigondozás, évtizedek óta csak a vasárnapi prédikációnak (persze, a másénak) fölöttébb rossz fölolvadásából állott. Így történhetett, hogy mikor az elmúlt évben ideérkezvén átérttettem a kétségbeejtő helyzetet s mindenekelőtt Jézus Krisztus megismertetéséhez akartam fogni az Írás együttes olvasásával, és azzal próbáltam az érdeklődést iránta felkelteni, hogy magyarázgattam jelentőségét a világ történetében, mai kialakulásában stb. s fontosságát még a nem-hívőre nézve is – 18–20 éves, tehát konfirmált és egyébként igen jól nevelt és jóeszű, élénk érdeklődésű ifjak szájából arra a kérdésre, volna-e kedvük vele foglalkozni, a következő meglepő választ kaptam: „Nem tudjuk, hogy érdekel-e bennünket, mert mi Jézusról és a Bibliáról semmit sem tudunk”. És kiderült, hogy

– szó szerint véve – semmit sem tudtak, s a Bibliából soha egy szót sem olvastak, Jézusnak körülbelül annyira ismerték a nevét mint Mohammedét vagy Napóleont. Akik pedig ezt a vallomást tették, ismétlem, nem a falubeli cigányok, de még a kánász vagy pásztor gyerekei sem, hanem a legjobb famíliák tagjai.

Azután tapasztalhattam, hogy ez az ismerethiány általános a gyülekezetben. Nem „tudatos” „református” keresztyéniséget, hanem még általában a keresztyéniség legelemibb nyomait is alig találtam. Ebből azután megértettem a gyülekezet gyakran emlegetett erényét is, ti. azt a türelmet, mellyel a rossz „vezetést” évtizedeken át tűrte. Hogyne tűrte volna, mikor sejtelve sem volt róla, hogy másként is lehetne vagy kellene lennie. Vallás és egyház ismeretlen terület lévén a gyülekezet számára, türelemmel is viseltetett iránta, de ez a türelem nem erény, nem pozitívum volt, hanem merő hiány és negatívum, a legteljesebb közöny, hiszen: *ignoti nulla cupido*.¹ A valláshoz és egyházhoz való ragaszkodás merőben külsőséges; – a vele való szakítás akciót kívánna, akcióra pedig a közönyös nem képes.

Ilyen körülmények között érte a háború a gyülekezetet. Akik Jézus ismerete s a benne való hit nélkül mentek el, a hitetlenségükben megerősödve s benne elszántan tértek haza; ugyanígy az itthonmaradottaknál is a megpróbáltatások, de különösen a meggazdagodás a külsőségeket is letörölte. A hazatértek kigúnyolták – s ma is gúnyolják – az itthonmaradtakat, hogy „csakugyan elhiszik, amit a pap prédikál, hogy »van Isten« stb. mert »a természet« csinál mindent.” Ezzel az egy szóval „természet” intéznek ma el mindent. Lélek – nincs. Ezt vallják presbiterek is nyíltan, azt a néhány templomba járó a templombamenés hiábavalóságára oktatva. Segítőtárs nélkül, egyedül magamra utalva, tehetetlenül állok velük szemben, mert ha itt megkísérelném a gyülekezeti „fegyelem” alkalmazását, minden felborulna. Aki közvetlenül nem ismeri, nem ítélné meg a helyzetet. (Csak nagyon hosszú, következetes és kitartó munka járhat itt eredménnyel.)

Ilyen körülmények között természetesen a vasárnap „megszenteléséről” szó sincs. Vasárnap éppúgy dolgoznak, mint hétköznap, s ebben is a presbiterek mutatnak példát, akik közül nagy ritkán mutatkozik egy-egy a templomban. A templomba, azt lehet mondani, mindig ugyanazok járnak. S hogy a többi nem azért nem jár, mert nem tetszik neki esetleg a pap beszéde: kiderül abból, hogy még csak véleményt sem formálhatott magának róla, mert meg sem hallgatta, még csak kíváncsi sem volt rá.

A káromkodás olyan általános, férfiak és nők, kisfiúk és leányok között egyaránt, hogy hozzávetőleges számítással azt lehet mondani, a kiejtett szavak 50%-a, de inkább több, mint kevesebb, káromkodás. Mégpedig irtóztató, tele olyan szavakkal, amiket káromló szándék nélkül sem lehet kiejteni.

A családi élet egészen illik az élet többi megnyilvánulásához. A házasságokat anyagi szempontok, nem pedig vonzalmak alapján kötik. S miután így ritkán szerencsések, a válás napirenden van. A házasságok tulajdonképpen próbaházasságok, megkötésük annak a gondolatnak jegyében történik, hogy „ha nem jó, majd fölbontjuk”. Nem ritka az olyan, aki kétszer, háromszor cserélte házastársát.

Mindent összefoglalva azonban, mindennek alapja és betetőzése, gyökere és gyümölcse: az *egyke-rendszer*. Túlásnak ezt az állítást csak az fogja találni, aki nem gondolta végig ezt a gyakorlatot minden előzményében és következményében. De aki meggondolta, hogy az egykezés *előre megfontolt szándékú gyilkosság* alapján jön

létre, aki meggondolja, hogy egy falu lakosságának 90%-a gyilkosokból áll, szóval olyan egyénekből, akik minden isteni és emberi törvényt lábbal tipornak és – mint ők hiszik – büntetlenül tiporhatnak, akik a „természetet” a maguk kénye és kedve szerint dirigálhatják, annak be kell látnia, hogy ilyen emberekben vallásnak, hitnek, istenfélelemnek a csírája sincs még meg, vagy ha volt, kiveszett. Ez pedig nemcsak egyházi baj, hanem egyetemesen nemzeti is. Jelentőségét azért nem értettük meg még igazán, mert még igazán szemébe sem néztünk. Félő, csak akkor értjük meg, amikor késő lesz. (Aki egész rettenetességében akarja megismerni ezt a bűnt és következményeit, annak a Sárközben kell tanulmányoznia: néhány évtized múlva e dúsgazdag, páratlanul szép fajtájú és színreformátus magyarságnak már csak az emléket fogják őrizni könyvek és múzeumok, mint egyes rég kipusztult indián fajokét!)

Mindent összefoglalva: „református” vagyis „javított” keresztyénségnek itt még híre sincs, hiszen még a keresztyénség bármilyen formájának is alig van. S ezért nem is a belmisszió szükséges ide, amely továbbépíteni, javítani, eleveníteni van hivatva, hanem a szó szoros értelmében vett *külmisszió* és olyan külmisszionáriusok, amilyenek az óceániai szigetlakók közé mennek ki.

Medina (Tolna m.)

DANTE

A Hit és Élet szerkesztője szíves fölszólításának, hogy a Dante-ünnepek alkalmából lapja számára a legnagyobb költőről írjak, készséggel engedve bár, kívánságának mégis csak bizonyos korlátok között tehetek eleget. Oka a dolog természete. Az egész Dantéről írni kétféleképpen lehet: vagy egész kötetnyi helyen és megfelelő módon, vagy, ha egyszerű cikkben, közismert általánosságok újraemlegetésével. Az elsőre itt nincs tér, a másodikat ízlésem tiltja. Azért egyszerűen mellőzve ennek a századokat magában egybefoglaló és kora minden ágú tudományát tökéletesen bíró, a szó teljes értelmében *egyetemes szellemnek* – amilyen egyetemességűt az európai kultúra nem teremtett még egyet – költői, tudományos és politikai jelentőségét és szerepét, csupán teremtményének egyik forrására akarok itt röviden utalni, s arról egyet-mást elmondani. Azt hiszem, ilyen korlátozással cikk keretében sem méltatlan Dantéről szólani, másrészt a választott szempont leginkább érdekelheti e lapok olvasóit.

Ez a forrás: *Dante vallásossága*. S ez a szempont: *a vallás jelentőségének mérlegetése a dantei alkotásra nézve*.

Csupán Dante főművét, a *Divina Commediát* véve tekintetbe: e művet és megalkotását nem lehet elképzelni a *lélek halhatatlanságába* vetett hit nélkül, illetőleg, még pontosabban és szorosabban, e hitnek *evangéliumi* alapja nélkül. Semmilyen más vallás, mint a keresztyén, sem lehetett volna alapja Dante költői víziójának. A görögöknél – s teljes kifejelettségében Platónnál – a túlvilághoz való viszony gondolata tisztán értelmi jellegű; az embert, mégpedig csak a belátó bölcsét, a dialektika s az értelmi eksztázis teszi az ideák másvilágának részesévé. Krisztussal s az evangéliummal ez a viszony teljesen *erkölcsi* jelleget ölt, s ebben a formájában találjuk a

Commediában is. Az ember minden szándékának, gondolatának és tetteinek túlvilági és örök értéke is van – ez az evangéliumi tanítás veleje. A Divina Commedia az erkölcsi élet és túlvilág e szoros egymásrautaltságának gondolatában fogant. Színhelye az örökkévalóság. De egyfelől: minden szó, minden gesztus, minden érzés, öröm és fájdalom, mely benne előfordul, valamely erkölcsi ténynek a következménye. Másfelől: mindazt, ami a földi világban előfordul, a túlvilág szabja meg, szabályozza, értékeli és ítéli meg. S ezért a szimbólumok mögött mindenütt megnyílik az evangéliumi mélység, és átlüktet rajtuk – a két világot egyetlen, közös életbe olvasztva – a közvetlen hit.

Az egész irodalomból, amit Dante ismert, egész bizonyosan semmi sem nőtt annyira szívéhez, mint a *Biblia*, és művészetére mégsem volt semminek oly kevés külső, formailag kimutatható hatása, mint a Bibliának. Mert nem nagyszerű költészet (mint sok költő számára), hanem az isteni dolgok kinyilatkoztatása volt számára a szent könyv. Amily csekély esztétikai, annál nagyobb etikai hatása volt azonban a Szentírásnak Dantéra. Legnagyobbrészt a Bibliával való bensőséges együttélésnek köszönheti azt a mérhetetlen, áhitatos komolyságot, amellyel minden tárgyhoz nyúl, s azt az örökkévalóság-szemponthoz, melyből az élet minden jelenségét nézi. Ez a szempont pedig elhatározó egész alkotásának jellegére. S ezért, ha közvetlenül és formailag nem is, közvetve és legbensőjében a bibliai alap döntő jelentőségű magának művészetének egészére és részleteire is.

De ebből a tényből nem szabad Danténak olyanfajta biblikusságára következtetni, amilyen a protestantizmus légkörében honos. Sohasem szabad szem előtt téveszteni, hogy Dante, az ízig-vérig középkori ember, az egész középkornak leghatalmasabb összefoglalója, egyúttal – természetesen – ízig-vérig hű ortodox katolikus és egyházának hű fia. Sokáig sokan „eretneket” láttak Dantében, az egyház ellenségét, tanainak megtagadóját, a reformáció előhírnökét, a középkor Lutherjét stb. Mi sem tévesebb ennél. Okot reá Danténak az egyházi emberek ellen való heves kifakadásai szolgáltatnak, csak hogy Dante, mint sok buzgó fia a katolikus egyháznak, éles különbséget tett maga az egyház és méltatlan szolgálói között. Nem egy kanonizált szentje van a katolikus egyháznak, aki a legkegyetlenebb szavakkal ostromozta az egyház bajainak okozóit s a klérus romlottságát. De igazi középkori ember, aki magával az egyházzal és tanaival jut ellentétbe, nincs és nem lehet. Abban vagy az ősi pogányság elkorcsosult maradványai, vagy a közeledő új világ feszengő csírái (sokszor torz alakban) hajtanak az egyházi ortodoxia ellen. Dantében benne él az egész múlt, s vele megnyílik a jövő, de amit a múltból fölvesz, s amit előre lát, a középkori ember szemével nézi, s a maga teljesen középkori lelkében és szellemében olvasztja homogén, egyanyagú eggyé és egésszé.

Dante annyira hű fia egyházának, hogy viszonya a katolikus egyház nagy alakjaihoz, még azokhoz is, akiket közvetlenül ismer és tanulmányoz, nemkülönben magához Jézus Krisztushoz, teljesen az egyházi hagyományban gyökerezik; nem úgy látja e nagyokat, amilyenek írásaikban megnyilatkoznak, hanem amilyen színben az egyházi hagyomány hozzá eljuttatta alakjukat. De Dante nemcsak hű s szigorú katolikus, hanem a katolicizmusnak jóformán minden dogmáját tárgyalja nagy költeményében, mégpedig – s ez teszi benne lehetővé a költőt! – egytől egyig átélvén, megvizsgálván s gyakran nagy lelki küzdelemmel küzdvén ki őket magának.

Valóban újraéli a keresztyén teológiának akkor több mint ezeréves munkáját. Lelkében az elvont és száraz dogma drámai élménnyé válik, az intellektus és a hívő lélek drámájává. Világi ember létére nem éri be a neki s vele egysorsúaknak jutott helyzettel, a hittételek passzív átvételével, hanem nagy tudással fölkészülve belehatol az egyház életének legbelső körébe, oda, melyben a hit elvei kialakulnak, részt vesz a kialakulások folyamatában, oly biztonsággal járva a bonyolult és szubtilis kérdések útvesztőjében, mint akinek élete, hivatása a teológia. A teológia művelése nála nem műkedvelés, hanem ugyanakkora életszükséglet – tán még nagyobb –, mint a művészet. A ravennai sír felirata, amely sírhoz a világ minden részéből fognak most zarándokolni, teljes joggal hirdeti őt elsősorban teológusnak (a felirat szerzőjének, a bolognai Giovanni del Virgiliónak szavaival): *Theologus Dantes, nullius dogmatis expertus...*¹

És mégis: Dante a maga *felekezeti egyházának kereteiben egyetemes jelentőségre*, általánosan keresztyén és általánosan emberi jelentőségre emelkedik. Ő, az ortodox katolikus (anélkül, hogy „eretnekké” lenne) nem csupán katolikus, mint ahogy ő, az olasz patrióta, nem csupán olasz. Minden felekezeté és minden népé. Nagyszerű, örök időkre világító példája annak, hogy a felekezeti vallás miként vezet el az általános, univerzális, krisztusi keresztyénséghez.

Dantét erre az egyetemes jelentőségre nem dogmatikai tudása, hanem bensőséges hite, mély vallásos élete emelte. A Paradicsomban, mielőtt Dante Isten színe látására folytathatná útját, Péter megvizsgálja őt konfesszionális szempontból, s válaszának helyeslése után megkérdi tőle, hogy az ismereten kívül bírja-e a hitet is? Mire Dante így felel: „Igen, hitem oly tiszta és teljes, hogy mentes minden kételytől.”

A vallásos életnek azt az irányát, mely Dantében elevenen élt, ma *misztikának* nevezzük. Dante századában az európai keresztyénség hatalmas megújuláson ment keresztül, mely a skolasztika nagyszabású filozófiai, fogalmi alkotásain túl a lelkeket a közvetlen vallásos élményre, a magába szállásra, a befelé élésre vezette vissza. E vallásos megújulás nélkül a Divina Commedia meg sem születhetett volna, de még gondolata sem foganhatott volna meg: a skolasztika adta hozzá a vázat, a külső kereteket, az egésznek beosztását és fölépítését, a misztika azonban a lelket és életet.

Olaszországban főleg a franciskánus mozgalom formájában lépett föl a megújuló vallásos élmény. E mozgalom megindítója Assisi Szt. Ferenc, Krisztus nyomdokainak hű követője, a jézusi szegénység hősies viselője egyúttal a leggazdagabb és legmélyebb költői temperamentumok egyike. Vele nemcsak az evangéliumi átértékelés: a szegénység, alázatosság, szenvedés fölmagasztosítása támad új életre evangéliumi tiszasággal és erővel, hanem ez az átértékelés kiterjeszkedik az élet s a természet minden momentumára: mindennek annyira van értéke, amennyire Istenről szól, hozzá vezet, mert minden e világon csak eszköz, mely azáltal válik jóvá vagy rosszá, hogy Istenhez vezet-e vagy tőle eltávolít. Ez az átértékelés azonban nem elméletben történik nála, hanem hitében, érzéseiben, csodálatos, mindent átölelő szeretetében.

A hit, a mélységes érzés és a mindent átfogó szeretet párosítva a mindent átfogó gondolattal alkotja meg a Divina Commediának az egész mindenséget átfogó világát. A Commedia legtökéletesebb példája azon műalkotásoknak, melyekben a

fogalmi elem s a közvetlen élmény szerves egésszé olvad: nincs még egy olyan költemény, melyben ennyire absztrakt fogalmak ennyire közvetlen élményekkel érintkezzenek. Elmélet és gyakorlat, teológia és bensőség, dogma és átélés, vízió és eksztázis az alkotói. Morális és misztikus költemény, mely az emberi léleknek fokozatos megtisztulását s végül Istennel való teljes egyesülését adja elő.

Ezzel a teljes egyesüléssel végződik; ez a nyitja az egésznek; ezen függ a sok ezer lélektől nyüzsgő, örök szenvedéssel és örök üdvösséggel teli túlvilág, mint méhraj a fán. Mindent levetve magáról, Dante megtisztult lelke mozdulatlanul, mereven csügg azon a fényességen, „amelytől más látványért elfordulni nem lehet”. Isten kegyelméből, miután megjárta a három birodalmat, láthat, amennyit látóképessége föl tud fogni. Az isteni lényeg mélyén látja mindannak egységét, ami a világegyetemben megoszlik; látja a szubsztanciát és akcidenst s a módot, melynél fogva összetartoznak; és látja ez összetartozásnak egyetemes formáját az összes valóságokat összekötő *szeretet* alakjában. S amit elméjének hiábavaló erőfeszítésével el nem érhet, azt meghozza neki az isteni kegyelemnek villámszerű sugallata: a mélységes misztériumnak átértését a szeretetben. A *Commedia* ezzel a négy sorral végződik: „A fennszárnyaló képzeletet ekkor elhagyta ereje; de vágyam s akaratom mint egyformán keringő kört, már a szeretet hajtotta, mely a Napot és csillagokat forgatja”.

Ezért: az egyetemes keresztyén élményért, a hitért és szeretetért, válhatott Dante, a hű katolikus, az *egyetemes keresztyénség* képviselőjévé, az ortodox teológus *egyetemes hitvallóvá* és az olasz nemzet nagyja közösen az egész emberiség legnagyobb és *legegyetemesebb költőjévé*.

MAGYAR FESTÉSZET

(*Magyar művészet III.*)*

A képírás kiválóképpen *magyar* művészet, benne a magyarság újabban fölülmúlta Európa valamennyi népét és tüstént az élen járó, vezető francia mögött halad – ez a nézet terjedt el és gyökerezett meg oly körökben is, melyek a magyar építészetet és szobrászatot kevésre becsülik. E nézetet csakugyan sokféle érv támogatja: magyar művészek már a múlt század első felében európai hírnévre vagy nagy népszerűsége verődtek, mint Markó és Brocky; Munkácsy „lázba ejtette a világot”, Szinyei Merse ugyanakkor oldotta meg a plein air problémáját, mikor a nagy franciák; magyar festők egyre-másra nyerték el a legfőbb kitüntetések külföldi kiállításokon; a külföldön rendezett magyar kiállítások zajos sikert arattak; a „jó” magyar festők száma

---

* E tanulmány előzményei, az elméleti bevezetés, továbbá az építészetről és szobrászatról szóló rész még a Nyugat 1918. március 16-i, április 16-i és május 16-i számában jelentek meg. Íródni pedig az egész még 1916 tavaszán íródott. Némileg szokatlan eset, hogy folytatásos közlemény részlete évek múltán kövesse a többi – de szokatlanok voltak a közbenső idők is, melyek zűrzavarában elsodródott figyelmem elől. Örömmel vettem tudomásul, hogy mások nem feledkeztek meg róla és reklamálták rajtam a hátralevő részt. Változatlanul adom, ahogy akkor a magam elé szabott szűk keret a nagy témát összezsúfolnom és vázlatos rövidséggel összefognom kényszerített. Az impresszionista képírás tudományos elméletének alapvonalait találja benne a szíves olvasó – hiszem, így is elég világosan rajzolódna szeme elé.

légió; a legújabb nemzedék is együtt halad a francia festészet forradalmi törekvéseivel, s az első sorban küzd. Ha a haladi a maradit, a maradi a haladit számon kívül hagyta, még akkor is elegendő bőséget talált a maga oldalán mindenik e nemzeti öntudathoz. Ennyi vagy még több vaskos és kézzelfogható „tény”, a „józan magyar ész” megbüvölő bizonyos „valóság” a nagy többség szemében – beleértve „kritikusokat” és festőket – a kételyt káromlássá és szinte hazaárulássá bélyegző módon felelt meg a kérdésre, vajon van-e magyar festészet. Mégsem fogadhatjuk el e nézetet érvei alapján: támogató tényei és valóságai (a magyar festők nagy száma, hírnevük, érmeik stb.) olyan tény-kategóriába tartoznak, melynek kétségtelen valódiságából a művészet nemzeti jellegére nézve semmilyen lényeges következés sem keveredik ki. Ezúttal is, mint az előző két esetben (építészet és szobrászatban) a nemzeti jelleg biztos kritériumát kell keresnünk: a magyarság *történeti* jelentőségét a festészetben, tehát ama sajátos problémákat, amelyeket éppen ő vetett föl a festészet terén, vagy a sajátos módot, amellyel éppen ő fáradozott az egyetemes, más nemzetekkel közös problémák megoldásán. E kritériumot merőben külső tényekből és körülményekből, akármilyen kirívók és ragyogók is, nem lehet kihámozni. A tényeknek akármilyen sokasága és „valódisága” sem teszi fölöslegessé a tényekben oly szegény – mindössze jóformán csak egy-egy ténnyel szűkösködő – építészet és szobrászat terén alkalmazott kutatás módszerét a nemzeti jelleg föltárására.

Sem a festészet léte, sem bősége, sem jó híre-neve nem dönt nemzeti jellegéről. Hanem csupán az, amit az építészetben és szobrászatban is kerestünk: mit hozott sajátosat, ami egyetemes érvényű, vagy amit ő is úgy kapott egyetemeset, abban, meggazdagítván, miként fejezte ki magát a maga módján.

*

A múlt század magyar képirásának történetét *Markó* Károlytól szokták számítani. A teljesség kedvéért mi is hívek lehetünk e szokáshoz, s a sort e kétségtelenül kedves és megkapó művésszel nyithatjuk meg. Poétikus kedély, meleg, derűs egyéniség; harmónia zökkenő nélkül, érettség érdesség nélkül, bölcs lemondás minden újszerű kísérletezésről; valami régi-régi kultúrának hervadó, utolsó bájos virága; az alkony és az őszi idillje, az elmúlást szelíd megadással fogadó, finom és előkelő tartózkodással leplező; mintha merő játék volna az egész, mögötte nem is sejthetni a küzdelmeket, amiket az élet vagy a művészet vívott valaha, az istenek harcait a titánok ellen, a barbár veszedelmeket, s az ősök szörnyű mitikus tragédiáit – a görög idillikus költőkre kell gondolni vagy a francia pásztorjátékokra. A régi nagy kultúra, melyből ez a virág fakadt, nem a magyar; s a magyar számára magtalan maradt ez a virág. Ez a kultúra egész Európáé az ókori világ letűnése óta, a magyarság gyakran érintkezett és kereszteződött is vele, így a múlt század elején is, építészetben és költészetben, de a markói rezdületlen harmónia és befejezettség, az utolsó szónak ez a halk, sima zengéssel való kiejtése idegen maradt lelkétől. *A klasszicizmus* a költészetben a magyar lélek magára ébredése, kétségbeesett megrázkódása és életrebirkózása; a forma idegen, de a szellem annyira magyar, hogy a forma idegenszerűségein is elemi erővel lüktet át; legalább így van a legjobbaknál, s Berzsenyinnél az új élettartalom megsejtésével mintha valami új magyar forma is születnék nehezen

vajúdva,¹ az újjászülető nyelv tapogatózásával, de fiatalos hévvel és erővel, kíméletlen új akarattal. Mindennek nyoma sincs Markóban; ő nemcsak külsőleg szakadt távol hazájától, hanem gyökeresen, és a magyarság kulturális útjával nem kapcsolódik történetileg. A kezdődő magyar képírás ámulattal nézte ezt a befejezett művészt, de nem közelíthette meg; a buzgó hazafiak büszkélkedtek vele, hogy íme a magyar képírás mily magasról indul el útjára, nem is sejtve, hogy nem a magyar művészet útja, s nem lehet folytatása. A múltról beszél, a jövő egyetlen szava nélkül, nem a magyar múltról, hanem Európa idilli álmairól – örülhetünk neki, hogy megvan, de hiányát a művészet fejlődése nem érezte volna meg. Csak arra kell gondolni, hogy Markónak (1791–1860) egészen egyidejű kortársa Delacroix (1796–1863), s megvilágosodik a Markó-féle művészet anakronizmusa, mérhetetlen távol esése attól az úttól, melyen a múlt század képírásának nagy csatáit vívták – azt lehetne hinni, századok választják el őket egymástól. Az építészeti klasszicizmus, ahogy nálunk meggyökerezett, s legalább külsőségeiben alkalmazkodnia kellett a polgárság igényeihez és anyagi képességeihez, némiképp hajlékony volt környezete iránt, s belőle idővel valamelyes lokális irányzat alakulhatott volna, sőt alakult is; a Markó-féle művészetről fel sem tételezhető, hogy a mi akkori viszonyainkhoz bármiképp találhatott volna, akkori kultúránkkal bensőbben közösködhetett volna. A magyar képírás még annyira sem kezdődik Markó Károllyal, mint a szobrászat Ferenczy Istvánnal, akiről legalább azt lehet elmondani, hogy a magyar művészi öntudat fölserkentője volt.

A klasszicista arcképfestők, noha nagyrészt idegenek, már hivatásuk körülményeinél fogva közelebb kerülnek az akkori magyar–német társadalom ízléséhez, akárcsak építész-kortársaik. De a magyar képírás mégis csak a *romantikával* születik meg. Természetesen nem az Angliában élő, angoloknak színes és édes képeket festő Brockyval, hanem Barabással, Borsossal, Brodszkyval, Wagnerrel, Thannal, Lotzcal, Madarással, Székellyel stb. Ezek a művészek különféle iskolákat képviselnek – főleg a franciát és németet –, valamelyest mégis rokonok a romantika szellemében, ha olykor csak futólag is, csak pályájuk kezdetén is. A romantika nálunk is a mitikus és általános jellegű témák helyett a hazai, népies és történelmi iránt való érdeklődést hozza meg, kifejezőeszközeiben pedig a színék uralmát. De amennyire a romantikus képírás gazdagabb a szobrászatnál a tehetségek számára s a termelés mennyiségére nézve, annyira hiányzik belőle a sajátos problémának az egy Izsót oly mélyen jelentékkenné tevő eszmélete. Elég Barabást (pl. *A nász megérkezése*) vagy Jankó Jánost (*Lakodalmi dráma*) Izsóval egybevetni, hogy a szembeötlő és külső hasonlóságok mellett kitűnjék eltérésük.² Barabás, Jankó, Böhm és társaik képei a szó szoros értelmében zsánerképek, végső céljuk a természeti jelenségnek a művészet autonóm problémavilágába emelése helyett: a zsáner. Derekasan és alaposan, sok egészséges érzéssel és kedvvel festett képek, a novellisztikus témán túlérő és differenciált, tisztára festői-művészi szemlélet nélkül, híjával az Izsó kezdetlegességét és hiányait elfeledtető vagy becsessé tevő művészi szándéknak, a szándék küzdelmének a motívummal vagy föltétlenül diktáló hatalmának. Izsó művét viszonyíthatuk a görög terrakottákkal, s ezen a réven minden nagy plasztikával, továbbá minden *nemzeti* művészettel, magával a festészettel is, amelyikben a nemzeti jelleg a problémafölvétel sajátoságos mivoltában fejlik ki. A

magyar zsánerfestők az effajta egybevetést nem bírják ki. Ha csupán a témát, a természet adta motívumot tekintjük, beszélhetnénk némi közösségről, e szóval jelölve: „népies jelenetek”. Hiszen „népies jeleneteket” festettek a Brueghelek, Ostadék, Teniersek is. De a németalföldi festőknél, noha a téma több nekik merő ürügynél sajátos festői problémák ábrázolására (mint gyakran az olaszoknál), valóban mégis csak attól jelentős – sőt önálló művészi jelentőségű – , hogy a tiszta művészi problémák világába emelkedik. A tér és az atmoszféra, a fény és a szín, a tónus és a valór problémáinak megoldásán és előbbrevitelén fáradoznak ezek a művészek akkor is, mikor látszólag csak valami vaskos humorú népies jelenet érdekli őket. Szemadja meg nemzeti jelentőségük mellett általános művészettörténeti jelentőségüket és helyüket az egyetemes fejlődésben, mely az olasz művészet nagy korszakától a modernhez visz. A magyar zsánerfestők, nemzetük kezdődő művészi fejlődésének elején állva, nem abban térnek el e zsánerfestő elődeiktől, hogy elsőként kezdetlegesebben és bizonytalanabban mondják el, amit amazok, szerencsésebb kor gyermekei és nagy tradíció közvetlen örökösei folyamatosan és világosan, hanem abban, hogy meg sem igen próbálják kiejteni, vagy legföljebb a rég elmondottakat ismétlik. Ha akármilyen kezdetlegesen, nyersen, töredékesen, szóval úttörők vagy akár dilettánsok módjára, de kiütköznék műveikből a centrális művészi probléma, ha akármilyen szegényesen vagy egyoldalú fiatalos túlzással, akkor ma több lennének régi idők kedves emlékeinél: hagyománnyá válhattak volna, és egyenes vonal vinne tőlük az új magyar festészethez, mely a maga problémáját Szinyeivel és a nagybányaiakkal találta meg. Így az út tőlük csak a későbbi zsánerfestőkhöz visz, epigon utódaikhoz, a Bihariakhoz, Jantyikokhoz stb., és kultúrtörténeti, helyi jelentőségük abban merül ki, hogy a festészetet egyáltalán otthonossá, kedvelté és népszerűvé tették magyar földön. És ezért, a *művészi* probléma híjárt, nem járulhattak Izsó feladata másik oldalának kifejezéséhez sem: a magyar népi, fizikai ideál kitűzéséhez és megjelenítéséhez sem. Mert ennek az utóbbinak föltétele az a másik, a tisztán művészi, mely nélkül – legalább művészet révén – semmilyen ideál sem válhatik valósággá és célértékké a nemzet számára. Ideál helyett ők idealizálást adnak, s a sokféle motívumból nem szűrődik ki az egységes gondolat, melynek Izsó koncentrációjára volt szüksége. Aminek kezdetül és kezdetlegesen kellene náluk megjelennie, az hiányzik, ami pedig megvan, az síma, befejezett, a maga módján tökéletes, csak ismételhető, nem fejleszthető. Izsónak nem akadt folytatása, de az ő művészetében a folytatás lehetősége méhében hordja a fejlesztését.

A romantikus képírás másik két ága, a *tájkép* és a történelmi festés közül az első nem emelkedett nagyobb jelentőségre, mint a zsáner. A hagyományok, amelyeken Brodsky, Ligeti és Keleti táplálkozik, előkelők és nagy múltúak, s az ő művészetük is előkelő és választékos. Nem lehet tisztelet és megilletődés nélkül szemlélni azt a nagy tudást, alaposítást és gondosságot, a természet áhítatos³ és patetikus szeretetét, mely vedutáikat valami fennkölt régióba emeli. De ugyanaz hiányzik belőlük, ami zsánerfestő társaikból: a kor művészi feladatainak tudata. Leírás és díszítés – ebben merül ki művészetük lényege, mely annyira idegen a múlt század speciális festői problémáitól (Corot, Rousseau, Millet, Courbet stb. képviseli éppen akkor), mintha egészen más korszaknak gyermeke volna. Így aztán, mikor e problémákat nálunk is megragadták, a magyar romantikus tájképfestők művészete is hatástalan

maradt, mint a zsánerfestőké, s a régi idők kedves, de távoli emlékeinek sorába süppedt, messzebb, mint ahova a kronológiai sorrend tulajdonképp helyet szab neki.

A *történelmi festés* jelentősége elsősorban politikai és társadalom-kulturális téren keresendő. Maguk a festők is többnyire művészetüknek erre az oldalára fordították fő gondjukat. A nehéz politikai viszonyok között, a forradalom s vele az ország bukása után oly módon igyekeztek hatni, mint az írók, a múlt ragyogó tetteit és szomorú eseményeit idézve a hitevesztett nemzet szeme elé. Ez a cél nem megférhetetlen a képírás sajátos természetével és anyagával, bármennyire tiltakoznak ellene a félreértett *l'art pour l'art* elve alapján. Elvileg semmi ellenvetés sem tehető azon eljárás ellen, amelyet különben a gyakorlat is igazolt évezredek óta: ahogy a görögök politikai ideákat is kifejeztek képírásuk és szobrászatuk sajátos festői és plasztikai feladatában, úgy a renaissance s a későbbi korok művészete minden nemzetben, ahol magas fokot ért el, elbírta, sőt bátran magára vállalta politikai ideák hordozását. Ha valami baj van a politikai mellékízű művészetben, oka nem a politikai ideában, hanem magában a művészetben keresendő. El lehet képzelni olyan történelmi irányzatot, aminthogy volt is, amelynek jóformán csak a politikai tendenciájáért hevült saját kora, míg a rákövetkező korok e tendencia időszerűségének elhalványulásával a tisztán művészi értékeket ismerték föl benne, honorálták és termékenyültek meg tőle. A magyar történelmi festészetben ezt a differenciálást – csekély kivétellel – a későbbi kor sem hajthatta végre, s ami eddig nem történt meg, előreláthatólag ezután sem fog, mert lehetetlenségének időtől független, elvi okai vannak. A magyar történelmi festők helyes érzékkel érezték maguk mögött a múlt egész művészi gyakorlatának témakörüket igazoló hagyományát, és joggal léptek arra az útra, melyen a priori nem érheti őket gáncs; e tekintetben helyesebben érezték, mint a történelmi tartalmú képírást eleve és általában elítélők és esetleges kudarcának okait pusztán politikai jellegében föllepők. A baj nem műfajukban rejlik, nem a politikai irányú művészet nagy hagyományához való kapcsolódásukban, hanem a módban, hogy míg ezt az igazoló nagy hagyományt homályosan érezték a hátuk mögött, nem egyenesen hozzá kapcsolódtak, hanem tized- és huszadkézből való degenerált kiadásaihoz, nem a görögökhöz és nem a renaissance-hoz, nem Tizianóhoz vagy Veroneséhez, hanem Rahlhoz, nem Rubenshez, hanem Pilotyhoz, nem Delacroix-hoz, hanem Delaroche-hoz. Ha a festő hosszas Párizsban időzése alatt nem Delacroix-t, hanem Delaroche-t és Gallait-t⁴ fedezi fel a maga számára, tartja követésre méltónak és követi is, mint pl. *Madarász*, akkor nincs olyan kedvező társadalmi állapot, nincs az a kitűnő témakör és művészeti jelszó, amelyben és amellyel nálánál gyökeresebben, inkább festővé fejlődhetik, azon a fokon túl, ahol ő megrekedt. (Hogy ismerte Delacroix-t, sőt másolta, súlyosbító körülmény: ismerve és tudatosan választott a jó és rossz között.) Delacroix is történelmi képeket festett, mégis ő az őse a modern művészetnek, mert akármilyen témához nyúlt, sőt minél „történelmibb”-hez, annál jobban viaskodott ugyanazokért a problémákért, amelyekre a múlt század egész művészete fölépült. A magyar festők nem vették észre, vagy nem értették meg őt s vele együtt a század nagy festői földadatait, hanem belekeverültek az akadémikus pszeudoművészet óriási táborába. Ezzel szemben kárba vesz minden, és hiábavaló, hogy Madarász korai munkáiban sok tehetséget, frissességet, sőt eredetiséget árul el, hogy mindvégig jelentékeny fokon megőrzi a romantikus

festőknek egyik becses tulajdonságát, a szín iránt való érzékenységet, hogy festői temperamentuma elevenebb, mint ideáljáé, Delaroche-é vagy Gallait-é. Annál elszomorítóbb, hogy a történelmi illusztráció fokán csak hébe-hóba haladt túl, kisebb igényű némely dolgában és színes vázlataiban. Gyökeres és minden értéket elemésztő szervi baja van művészetének, de nemcsak egyénileg az övének, hanem mind a magyar történelmi festőkének; vele együtt valami olyan szűk – művészi problémák befogadására képtelenül szűk – határok közé szorítvák, mikből csak ritka pillanatokban szabadulhatnak, s ezeket a pillanatokot is inkább véletlennek, mint szükség-szerű megnyilatkozásnak érezzük. Problémáik álproblémák, festésük nagyméretű színes illusztrálás. De a baj kóros töve nem a történelmi témában vagy a politikumban mérgesedik el, hanem a festő képzeletében és elgondolásában, felfogásában és elméletében.

Legkimagaslóbb és tipikusabb alakja az egész magyar történelmi festés irányzatának, akin szellemi alkatának váza és meddő szaporaságának szervei ízről-ízre kitapinthatók, *Székelly Bertalan*. Olyan ember, akiben ritka és értékes tulajdonságok seregestől vannak együtt: mesteri rajztudás és finom formaérzék; ritka érzékenység a szín iránt s a szín buzgó művelése; nem mindennapi intelligencia, élénk fantázia, nagy irodalmi, történelmi és művészettörténelmi műveltség; vasakarat, a művészet odaadó szeretete, sose lankadó entuziazmus; rengeteg technikai ismeret; a mesterségnek a régi nagy mesterekre valló tisztelete és becsülése; ritka sokoldalúság. Hívei éppenséggel Leonardóhoz hasonlítják sokoldalúságának kellő jellemzésére, vagy Jan van Eyckhez, hogy a festés eszközeinek tökéletesítésén való fáradozására méltó példát találjanak. Legendákat mesélnek buzgalmáról és szorgalmáról, mellyel a festék, a szín és a rajz, a fény és az árnyék stb. kvalitásának tökéletesítésén fáradozott; gondosságáról, mellyel kompozícióinak minden mozzanatát meghányta-vetette; lelkiismeretességéről, mellyel dolgozott – akárcsak a régi mesterek! Csupa olyan tulajdonság, mely nagy festővé és nemzedékek vezetőjévé predesztinálja a művészt életében, s még utána is nemzedékek továbbírányítójává. Olyan emberre, mint Székelly, korszakos földat várákozott a magyar művészet történetében: aki egész életét, minden elméleti és technikai tudását nagy kompozícióknak szentelte, a naturalizmus folytán kiveszett vagy az akadémikusok kezén csúnyán kimúló kompozíció új megtalálására, illetőleg új megteremtésére hivatott el, mint a németeknél Marées. A kor, mely egyfelől – a vezető művészekben – kilépett a kompozíció hagyományának folyammedréből, másfelől nyakig úszott holt vizében, mind ereje teljében duzzadó ifjúsága, mind hullafoltos vénsege számára hangosan követelte az igazi kompozíció káoszrendező fegyelmét és fönn tartó gerincét.

Íme tehát: a kor kiált érte, s végre itt az ember, akit minden tulajdonsága eleve a kompozíció számára rendelt, s aki minden pillanatát neki is áldozza – lehet-e ennél jobb konstelláció? S ez az ember, akinek fiatalkori arcképén még annyi az értékes és igazi festői tulajdonság, nem mint festő nyúlt a kompozíció kérdéséhez – talán mint író? lehet: de inkább mint egyik sem. Az ilyen állásfoglalás a tizenkilencedik századon kívül alig vagy csak elvétve találkozik a művészet történetében, ebben a korban azonban annál inkább. Ez az állásfoglalás, mely döntő e század művészi irányzatainak többségére és termelésének tömérdekségére (itt nincs helye részletezni), kívül esik nemcsak a képírás és a költészet, hanem minden valaha volt és

lehető művészi forma határán. Valami csodálatos künnrekedés vagy kívülhelyezkedés az autonóm művészi alkotás minden kategóriáján. A semmire való építés, amely semminek semmiféle minuciózus lelkiismeretesség, rajztudás, szintudás, anyagszerűség, vászonalapozás, aláfestés stb. sem tud realitást adni. Sőt minél több benne a látszólagos realitás, annál inkább kiált belőle az igazi irrealitás; minél „logikusabb”, annál logikátlanabb; minél jobban „át van értve”, annál feneketlenebb nonszensz. Székely, amikor komponált, nem a térből vagy két-három és több alak egymáshoz való viszonyából, nem a contrappostóból vagy az egyensúlyból, nem a különféle síkokból és egymáshoz való viszonyukból – szóval képzőművészeti valóságokból – indult, mint a régi mesterek vagy Marées; illetőleg, az ábrázolandó esemény témájából indulva, nem e képzőművészeti valóságokat használta kifejezésül; – hanem indult a „drámaiságból”, valami jellegzetes momentum kiragadásával s olyan kiélezésével, hogy minél többet, minél több eseménybeli és lélektani momentumot foglaljon magába; s a képzőművészeti valóságok helyett allegorikus értelműket használta eszközül. Ez a „drámaiság” és a „sűrítés”, művészetének ezen alapelvei foglalják el a festői komponálásnak helyét, a tér-szín-rajz allegorikus jelentősége pedig a festői látás helyét. (Nem részletezhetem e pszeudo-komponálást, de fölösleges is: a mester közlései alapján, az ő szavaival, kimerítően leírta Palágyi Menyhért.)⁵ Lényege, hogy amikor Székely pl. *Dobozy* esetét festi, akkor először is nagyszerű példát akar bemutatni a magyar erkölcsiség hősiességéről, s eddig rendben van (hasonló motívumot a görög plasztika is dolgozott föl a gallusban, aki feleségének önkézevel oltja ki életét, de teljesen a plasztika határai közt és nagyszerűen fölépített csoportban); de a *Dobozy*hoz készült rengeteg vázlatot végigvizsgálva, látnivaló, hogy Székely a két alakban, mint önmagáért való festői motívumban, sehol sem veti föl a tulajdonképpvaló festői problémát. A kérdések, melyek izgatják, a szempontok, melyek irányítják, ilyenek: benne legyen már a férfi töre a nő testében vagy ne? egy utolsó csókban találkozzanak-e vagy ne? az életre termett szép ifjú nőben a halál borzalma előtt való megtántorodás vagy a megingathatlan elszántság fejeződjék-e ki? Ha aztán a festő valamelyik „drámai” momentum mellett döntött, mint legkifejezőbb mellett, akkor össze kell „sűrítene” mindent egy pillanatban: az eseménynek az utolsó pillanatban kell történnie, amikor az egyik üldöző már nyújtja karját a bizonyos zsákmány felé; de benne kell lennie annak is, hogy a hősiség és erkölcsi nagyság az utolsó pillanatban mégis kisiklik a barbár állatiaság karmai közül; az égne nek borúsnak és lehetőleg égő városok fényétől vörösnek kell lennie – hiszen itt nem egy ember, hanem egész nemzet vesz el a brutális túlerőtől legyőzve, de hőiesen, nemesen, nagyságában csorbíthatatlanul! És ugyanezek a szempontok, ugyanez a megfontolás, „logika” végig Székely minden történeti festményén. A *Mohács*-on ott a mocsár piszkos színével, melybe a nemzet belefúl; ott a csata fejvesztett összevisszasága, mely a pusztulást előidéző visszavonást jelképezi; ott a vésszesen vörös ég, mely a nemzetet sírjába kíséri; allegorikus jelentőségű, hogy valami közel van-e a képen, az előtérben vagy a közép- vagy a háttérben, hogy valami nagy vagy kicsi-e, sötét vagy világos-e, zöld vagy vörös színű-e. Tér, táj, alakok, rajz, szín így soha sincsenek önmagukért, és sohasem találkozhatnak egymással abban a harmóniában, amely éppen a festészetnek (s csak neki) sajátja. Mindennek oka, mindennek miéértje valahol a látható képen kívül van – az allegória kommentárjában. Van itt

minden, amivel festő él: tér, de nem azért, hogy világos, elrendező foglalata legyen a festői gondolatnak, hanem hogy a közellel és távollal jelképesen beszéljen; táj, de nem azért, hogy levegőben, fényben és árnyékban éltesse az alakokat, hanem biztató vagy csüggesztő jövőről proféciáljon; alakok, de nem azért, hogy egymással sajátos (képzőművészeti) törvényszerűséggel szükségszerű viszonylatba és összefüggésbe kerüljenek; rajz, de nem azért, hogy e szükségszerűséget és összefüggést minden részletében világossá és egyértelművé tegye; szín, de nem azért, hogy a világosságot érzékeltesse és gazdagítsa; színek, de nem hogy magukért vagy egymásért éljenek, egymással kontrasztáljanak vagy egymásba átolvadjanak, egymást emeljék vagy egymással végső harmóniába csendüljenek, hanem önkényből és azért, hogy ugyanannak a képnek egyik részében a csüggedést, másikában a reményt, harmadikában a kétségbeesést, negyedikében a meghasonlást fejezzék ki. Hogy sü-t-e a nap az égen vagy sem, hogy a világítás miként határozza meg a színek valóját, hogy (a természeti hűségől vagy allegorikus igazságtól függetlenül: képen kívüli szempontok) mi felel meg bennük a kép, vagyis a konkrét festői alkotás saját külön igazságának – nulla mentio!⁶ A kép elemei nem egymásért, de még csak nem is önmagukért, hanem végeredményben valami rajtuk kívül lévő *raison*⁷ kedvéért vannak. Amit velük a festő oly körülményesen és nagy fáradsággal kifejez vagy kifejezni szeretne, sokkal egyszerűbben és világosabban elmondható néhány szóval, aminek még költészetnek sem kell lennie. A szóval kifejezhető van bennük, de semmi abból, ami szóval kifejezhetetlen, ami a festőnek sajátos tulajdona. Megfoghatatlan, mi szükség ilyen egyszerűen konstataálható dolgok közléséhez ilyen nehézkes módot választani, ekkora vásznakon ennyi munkát és jobb sorsra érdemes tudást, ennyi festéket és olajat ráköltetni – az eredmény valóban nincs arányban az erőfeszítéssel, s ez mindig lehángoló és kiábrándító. *Le jeu ne vaut pas la chandelle*.⁸ Mindössze azt a truizmust⁹ tetézi fölösen – a tizenkilencedik század kultúrtörténete bábeli toronymagasságba emelte –, hogy az értelemnek, okoskodásnak, logikának van olyan fajtája, amelyik nagyobb verés, mint teljes hiánya. Ami csak a művészet értelme ellen való lehet, ez a század a maga értelmévé tette; ami csak ellenese a művészi szemléletnek, azt szemlélte. Ebben az értelemben és szemléletben osztozott Székely fanatikus buzgalommal és vaskövetkezetességgel: a génius útja-tétetlen repesése üres térben.

Igaz, a vajdahunyadi kartonokon eljutott a komponálásnak ahhoz a módjához, ahogy a régiek értették: az alakok egymáshoz való viszonyának allegória-mentes plasztikus kifejezéséhez. De ez a kísérlete már nem emelkedhetett elvi jelentőségre egész élete művével és tanításával szemben. A pusztán dekoratív stíluson, a felület kellemes, harmonikus, változatos megelevenítésén alig haladt túl benne; e felület mögött hiányzik a szubsztancia és masszivitás – bár vonalaiban emlékeztet a régi nagyokra; formáiban olyan mellettük, mint az újkor színes ablakképe a középkori mellett. Valahogy minden időn és koron kívül esett stílus ez, de nem az időnkívüliségnek a saját kora fölülmúlását s az örökkévalóságba emelkedését jelentő értelmében; itt az időnkívüliség gyökértelenség és tulajdon problémáinak ismeretlensége. A tizenkilencedik század művészete átment a naturalizmuson, mélyítette a szín problémáját, megoldotta a valórét, napvilágra hozta az atmoszféra és fény legrejtettebb titkait, a festés módszerének részleteibe merült a tudomány aprólékosságával, mint a quattrocento – seregnyi részleges vívmányában a kor önnön

förlémlését, stílusba foglalását és egységét követeli. Olyanfajta erőpróbájú, távolokat átívelő, de a kérdéseknek szemébe néző s a részleteket fölszemező szintézist, mint Mantegnáé¹⁰ a quattrocento eredményein. Székely stílusa illetetlen korának küzdelmeitől és mentes eredményeitől. Annyira sem szívódtak föl művészetének absztrakt testébe, mint Puvis artisztikus, de hamar-jött és kevés-rétegű szintézisébe, mint Marées agyongyötört töredékeibe. Nem a tizenkilencedik század nagysága és fejlődése lüktet benne és dereng mögötte, nem Delacroix és Courbet, nem Manet és Cézanne, hanem a másik tizenkilencedik század, a tömegre több, súlyra semmi, a tovavonuló történet elevenségéről leüszkösödött akadémia, Rahl, Piloty és a legjobbján Rethel.¹¹

Egész élete művén végigtekintve: néhány arcképét (főleg fiatalkori *Önarckép-e, Pfeifferné*) és aktját (*Fürdés után*) letudva, mi marad meg ekkora nagy tehetséghez, tudáshoz és gondossághoz méltó? Különösen: mi marad a jövő számára egyáltalán jelentős, továbbindító és termékeny? Ami e hatalmas energiából és rengeteg munkából a magyar képírás alapjává lehetne? Amihez úgy lehetne visszatérni, mint, mondjuk, a költő Arany Jánoshoz, a német festő Marées-hez, a francia Delacroix-hoz? Fáj a válasz, amikor ilyen nobiles emberről, ily rengeteg munkáról és szent akaratról van szó. Székelynek tragédiája, hogy a fától nem látta az erdőt, az ezernyi másod-harmad-huszadrangú probléma mellett az egyetlen lényegeset, melyért születnie és élnie érdemes. Nagyra hivatás, a hívó szó hallása és – ellenkező irányba haladás tűzön-vízen át, heroikusan, született hadvezér határozottságával. S közben még csak révülő sejtelve sem igazi hivatásának.

Talán nagyon is keményen hangzik az ítélet arról, aki nemes tulajdonságaiért sok tiszteletet érdemel, s akinek halála után igyekeztek is megadni az elismerést, mely életében fukarul jutott neki. De hiába: míg Székelynek hivatása lett volna a magyar művészet számára annak lennie, ami Puvis a franciának, Marées a németnek, mindvégig a müncheni akadémia hívének és folytatójának maradt meg, alapjában német művésznek és akadémikusnak. Márpedig *ilyen*en nem segíthet a Mindenható sem. Fájdalmas, de se jó szándékú tagadással, se hazafias szemforgatással nem másítható. (Csak cifrázzák a próféták sírjait megölők.) Íme, sokat firtatott nyitja, hogy mért nem válhatott a kiváló Székely Bertalan a még elmaradott állapotban tengődő magyar művészet vezetőjévé, sem megértő munkatársává és magasabb összefoglalójává, amikor ez a művészet megtette az elhatározó lépést előre – nélküle. Székely az időn kívül helyezte magát, és az idő elment fölötte örökre. Mint tanítómestert, egy-egy szál a keze alól kikerült nemzedékhez fűzi ugyan, s a jövőre néző történeti jelentőségének ez legnagyobb mérőfoka (mint általában a történelmi festőiskolának) – de ezek a szálak is lazák és szinte láthatatlanok, mikor a magyar képírás jövőjének előkészítésében szerepre jutott művészekhez érnek. A magyar képírás akkor született meg igazán, amikor hűtlen lett Székelyhez.

A történelmi festés másik ága más eredményeket gyümölcsözött. Ez a (részben *Than-*) *Lotz*-féle ágazat. Kezdetében témáival túllép a történelmi festés korlátain Lotz ma is becses pusztai táj- és zsánerképein; majd, mindjobban eltávolodik a festői modortól, mely alapjában a történelmi illusztrálás osztályába tartozik, s a történelmi tárgyú monumentális freskó stílusán át eljut az abszolút freskó-stílus szabadságáig. Úgy, hogy ennél az irányzatnál a történelmi téma, noha komolyan fogja s

nem ötletszerűleg, inkább alkalom és ürügy monumentális freskó-problémák megoldására, mint önmagának végcélja. Ezért külső és látszólagos hasonlóságában is meg kell különböztetni a másik irányzattól. Ugyan szintén Rahlból indul, helyesebben a német-osztrák akadémizmusból, s merő mellékhatásának nézhető mindaddig, míg Lotz közvetlenebbül nem kapcsolódik a nagy festői korok hagyományába, és Tiepolo segítségével túl nem halad az eredeti hagyománynak iskolássá és fejlődhetetlenné korcsult német és osztrák fattyán: de már eleivel több eredetiséget és frissességet, több életet és szabadságot hordoz, mint német-osztrák mesterei és társai. Ugyan szintén akadémia, lényegében nem hoz újat a régiekhez képest, azok törvényeit uralja, de még a régi törvények is üdében és eredetibben élnek benne, mint német társában, szinte úgy, mintha maga erejéből találna meg őket; mintha a nagy hagyománynak megvékonyodott, de közvetlen örököse volna; s ha egyéb hivatása már nem lehet, mint a hagyomány folytonosságát fenntartania s továbbadnia a következő kornak, a régiekhez nem egészen méltatlanul s nem a saját propriuma¹² nélkül teszi. A hagyomány fenntartása – ha ennek a föladatnak az akadémia mindig és mindenütt oly nemesen és annyi művészi értelemmel felelt volna meg, mint ez esetben, a tizenkilencedik század művészetének története külön képet mutatna. Ebben az esetben (nem említve szinte jóleső kezdetlegességeit és félszűzségeit), amikor a monumentalitást keresi és megközelíti, több van benne michelangelói és rubensi robusztus formák üresen felfűjt utánzatánál vagy modellek összezsúfolásánál külsőségesen alkalmazott kompozíció-receptek szerint. A Nemzeti Múzeum lépcsőcsarnokának képei közül az *Árpád hódolókat fogad s A fehér ló áldozása* tanulságos, sokatmondó emlékei ezen irányzat történelmi tárgyú ciklusának. Különösen ez utóbbinak tömören erőteljes, masszívan harmonikus kompozíciója mutatja, mire volt képes ez az iskola, és milyen lehetőségek lappangtak benne. Festői stílusa és fantáziavilága nem magyar, nemzetközi-európai hagyománynak hajtása.¹³ S ha ez az irányzat szintoly kevéssé fejezte ki vagy foglalta össze a tizenkilencedik század nagy festői törekvéseit, mint a Székely-féle, mégsem helyezkedett egyenesen szembe velük, és nem idegenedett el tőlük annyira, hogy valamilyen vonatkozás ne révedezhetne köztük: mivel a képírás – s nem a „drámai” illusztráció – immanens problémáival foglalkozott, végképp idegen semminemű festői törekvéstől se lehet. Azért ez irányzat fölött nem ment el úgy az idő útja, hogy sohase kanyarodhatnék feléje. Hogy ez idő szerint nincsenek folytatói – akik volnának, nem számítanak –, nem hazudtolja meg e lehetőséget. Az újabb idő képírásának iránya ugyan mindenütt messze eltért tőle. De e stílusnak pusztá léte, az egyszerű tény, hogy volt valaha és stílus volt, minden jövődő stílustörekvés mögött fenntarthatja kegyeletes emlékét. Többre soha sem is lesz képes, mert nem törte az új idő új problémáinak töretlenjét. De hogy egyáltalán festői és stílusproblémái voltak – megmenti a kárhóztól. Indulni nem lehet ugyan belőle soha, közvetlenül folytatni sem lehet majd soha, ahol elhagyta, mert hiszen a véges-végét jelenti valaminek, s még nem a magyar művészetet – de termékenyítő lehet maga a tudat, hogy ott van a múltban, merő ismerete és megbecsülése is fölérhet még egy tanítással, amikor lehetővé válik közvetett folytatása új monumentális stílusban.

Mivel azonban nem a múlt század problémáiból hajtott ki ez az irányzat, minél inkább nőtt, fejlett, szabadabban lendült, annál inkább el is kellett lényegülnie tőlük.

A saját kora égető problémái mellett való elhaladásnak természetes következménye ez: a távolság, mely kezdetben viszonylagos és nem áthidalhatatlan, idővel egyre nő és abszolúttá távol. Mag a másik fajta magtól sohasem oly elütő, mint a kifejlett nővény. Úgyhogy amikor Lotz egészen fölszabadul a német–osztrák akadémia nyúge alól, amikor Tiepolón át megújulva az Opera és a gr. Károlyi István-palota mennyezetképein a legérettebben és szabadabban alkot a maga abszolút freskó-stílusában, akkor távozik el legmesszebbre a maga idejétől. Lotz más talajban gyökerezett, mint a század művészi fejlődését hordozó társai, így hát minél tisztábban önmagává nőtt, annál inkább el kellett ütnie tőlük: ez is fejlődés, de csupán az egyéné; és nem a kor fölé való fejlődés, mely akármilyen magasra emelkedik, gyökereivel a kor legmélyebb rétegeiből táplálkozik, hanem a kor mellett való fejlődés, mintegy szigeten – a boldogok szigetén, olimposzi derűben, ragyogó ég alatt –, távol a kontinens küzdelmeitől. Amíg Lotz, ha akadémikus szellemben is, keresett és kísérletezett, közelebb volt kora lelkéhez, mint amikor véglegesen alkotott: ebben határozódik meg történeti helyzete és szerepe.

Romantika és naturalizmus, történelmi kép és impresszionizmus között mintegy átmenet három művész: Munkácsy, Paál, Mészöly. Múlt és jelen között oda se, ide se tartoznak egészen.

Munkácsy sorsa ismeretes: világraszóló sikerek életében, halála után hirtelen divatjamúlás, majd mind művészi, mind kereskedelmi értékének élesztgetése az utolsó évtizedben. A modern képírás hajdani nekifeszült ellenfelét Courbet-val kezdték együtt emlegetni, s műveit új jelszók alatt vitték vissza a piacra, ahonnan leszorultak. De kufarkodás és sznobság mindig is zavarossá főcskölték körüle a leget, mint tintahal a vizet. A jószándékú avatatlanok pedig sehogyse tudnak belenyugodni, hogy Munkácsy, aki „dicsőséget szerzett a magyar névnek”, már nem aratja, mint még néhány évtizede, azt a csodálatot, melyben a magyarság is sütkérezett. Az idő azonban itt is kimondta ítéletét azzal a móddal, ahogyan elment mellette és távolodik tőle. Munkácsy propriuma és jelentősége ma már világosan és pontosan megállapítható.

Művészi útja körülbelül olyanformán határozódott el, mint pl. Madarászé: ő is járt Párisban, mégpedig a híres 1867-i kiállításkor, Courbet-nak egész oeuvre-je, Manet-nak valami 50 képe, a barbizoniak, Rousseau, Corot, Millet művének java követelte az állásfoglalást a kevés igazi, elszánt, mártírokkal megszentelt művész egyenlőtlen küzdelmében az igazi művészetért az akadémikus álművészek s az álművelt társadalom ellen, az akkori jelennek minden izgató, az ifjúságot lázbaejtő kérdése tüzelt a jövő magvait röpítő erős tavaszi levegőben, ott járt ő is benne *huszonhárom* éves ifjúságával, és azután elment – a zsánerfestető Knaushoz Düsseldorfba, megfestette a *Síralomház*-at, és 1870-ben megnyerte vele a fő-fő elismerést abban a párizsi Szalonban, az álművészek panoptikumában álművelt társadalom számára, mely sohasem nyitotta meg kapuját a modern képírás történelmi jelentőségű tettei előtt. Knaust választotta, bizonyára nem választhatott másként, bizonyára minden lehetőség között épp ez az egy volt az övé. Huszonöt évvel festette a *Síralomház*-at, és festő ekkora tehetséggel, ilyen ifjan sohasem idegenedett el messzebb korának fejlődő irányától, nem került vele elhárítóbban ellentétbe, nem szegődött határozottabban a múlt és öregség mellé nálánál. Öregember fest így, aki-

nek szeme már megfátyolosodott a való világ színei, fénye, levegője látására; festői ébersége, fogékonysága, akarata kihunyt, de keze még megőrizte a régi ügyességet, bravúrt, virtuozitást, s lelkére régi emlékek kísérteties vízióval, de sötét egyszínűséggel szállnak le. Java tulajdonságai mind együtt vannak a képen. Csak részben festőiek. Ami leginkább megkap s hatást kelt, a léleklátás és emberi sorsok átérzése; az elrendező és „beállító” képesség, amely azonban kevésbé a festőé, mint inkább a színpadi rendezőé; a színpadiasság és az élőkép dagadó előhivalkodásának valami barna-fekete szigorúságban a természetesség hatására való visszaegyszerűsítése. Emellett – a festőt nézve – éles megfigyelés, mely azonban a természeti megállapításon és kiélezésen nem megy túl; nagy rajzoló készség és káprázatos ügyesség, mely kevés eszközzel többet jelez, mint amennyit valóban összefoglal; s valami tónusnak nevezett színbeli egyöntetűség, melyet a festő a tulajdonképpvaló színértékek céltudatos megbírása és erőteljes összehangolása helyett inkább receptszerű elszíntelenítésükkel ér el. Munkácsy *chiaroscurójában*¹⁴ a színek nem élnek tovább ezer árnyalatú rejtett életüket, mint a Rembrandtéban vagy a Velázquez szürkéjében. Az ő *chiaroscurója*, mely, rajzához hasonlóan, többet jelez, mint rejt: bitüm¹⁵ és árnyalatai.

Ez a művészet naturalizmus, de ama törekvések és tulajdonságok nélkül, melyek a tizenkilencedik század naturalizmusát elfogadhatóvá és történelmileg szükségszerűvé teszik. A naturalizmusnak le kellett mondania a régi művészet eredményeiről a konstrukció terén, a régi értelemben vett „képek” festéséről is, hogy egyoldalúan a maga feladatai megoldásának szentelje magát: csak az egyetlen célnak következetes követésével teljesíthette hivatását az új művészet *technikai* megalapozásában s a *szín* és a *valór* terén. Milyen egyéb jelentősége lehet e történelmi hivatásának betöltése nélkül? Munkácsy éppen ezeket az alapföltételeit a naturalizmusnak tagadta meg, de ugyanakkor lemondott a régi nagy művészet konstruáló-komponáló módszereiről; így csak egy út maradt számára nyitva: a stílustalan „élőkép”, a naturalisztikus „arrangement”.¹⁶ Igaz, valamilyen „arrangement” nélkül a legjobb értelemben vett naturalizmus sem lehet meg. Végeredményben még az arrangement elkerülése is arrangement. De ahogyan Courbet mellőzi a régi konstruáló-komponáló módszert pl. *Omansi temetés-én*, lényegében elüt Munkácsy nagy méretű és igényű képeitől, pl. a *Krisztus Pilátus előtt-től*. Courbet nem törekszik hatásra magával az arrangement-nal, s éppen ezért nem is kell mindenféle fogásokkal kerülnie a hatáskeresés látszatát, nem akarja a „természetes” elrendezés váman megszerezni, amiről a régi fajta komponálás révén lemondott; nem akarja demonstrálni: íme, naturalizmussal, kellő „beállítás” és arrangement segítségével ugyanúgy lehet képet fölépíteni, s ugyanaz a hatás és eredmény érhető el, mint a régieké. Egészen más hatásra és eredményre igyekeznek. Jól tudja ugyan, hogy nagy csoportot, hol sok ember van sűrű tömegben, nem lehet vászonra vinni a természeti jelenségnek az elemi világosság és áttekinthetőség kedvéért való alakítása nélkül; de többet ennél nem akar és nem is tesz; amikor motívuma olyan alakot ölt, mely alkalmasítja a művész tisztán festői problémáinak hordozására, vagyis: amikor festői célját megvalósíthatja rajta – akkor célját érte az arrangement is. Amit keres: tömegek, anyagok, formák masszivitása és benső igazsága, színek, tónusok, világítási fokok, fény és árnyék egymáshoz való viszonya. Talán csak kísérlet az, amit ad, talán csak átmeneti stádium,

de ilyenül homogén, s ezért egységes és stílusos a maga módján. Sok mindenről való lemondás van benne, talán a képírás legnagyobb lehetőségeiről és föladatairól, de amit ad, zavartalanul tiszta; valamilyen festői látásnak világos és egyöntetű eredménye, s ilyenül állomást jelent a tizenkilencedik század képírásának útján: szükségszerűek előzményei és szükségszerűek következményei. – Munkácsynál viszont az arrangement a végcél, de úgy, hogy ne lássék annak. A kor naturalizmusa megérintette őt is, egyébiránt temperamentuma is vitte feléje, de a „komponálásról” (ahogy akkori akadémikusok tanították) nem mondott le, ugyanakkor, amikor a régiek konstruáló-komponáló módszeréről lemondott (vagy nem látta). S maradt a már említett egyetlen út; a naturalisztikus motívum akadémikus megkomponálása, ami ellentmondás, nonszensz, stílustalanság. Alapelve: úgy rendezni el mindent, mintha magától volna úgy, s az élőkép a „valóságos élet” közvetlenségében tegye a szükségszerűség benyomását. Ebben az elvben a „természetes” megcsúfolja a szükségszerűt, az esetleges a törvényszerűt, a természet a művészetet és viszont. Még ha el is hisszük Munkácsynak, hogy valamilyen esemény csakugyan úgy történt, ahogy ő előadja, s szereplői úgy ültek, álltak, beszéltek, gesztikuláltak, kiabáltak – akkor is, e valószínűségen és színpadi hatást keltő elrendezésen kívül nincs egyéb kötelék, mely a kép elemeit, az anyagokat, formákat, színeket a merő természeti jelenség világából átemelje a művészet külön világába, ott őket a művészet mivolta szerint utalja egymásra egészen sajátlagos és szükségszerűségével meggyőző viszonylatban. Ilyen elv nem lehet a művészet alapja – annál több ártalmára volt végig a múlt század folyamán. Festők és írók már jelentékennyé, sőt nagygyá lettek olyan elvvel, mely magában se jelentékeny, se nagy, pl. Balzac, naiv materializmusával; de soha olyan elvvel és annak „kifejlesztésével”, mely az illető művészet mivoltának éppenséggel ellene mond. A képírásnak legfeljebb és lényege tiltakozik az imént vázolt megalukvás ellen. Vagy-vagy. Vagy a régiek törvényei – illetőleg azokkal egyenrangú új törvények –, melyek a logikát, a szükségszerűséget, a megbonthatatlan korrespondenciát láttatják a természetesben és közvetlenül is, vagy természetesség és közvetlenség a törvény tágitása, illetőleg egyik-másik törvény teljes föláldozása árán. (Az impresszionista tájkép, mely az eddig elért legnagyobb természetességet és közvetlenséget adja, lemond a régi tájkép szerkesztési törvényeiről és végsőig fokozza a valór törvényét.) De vulgáris értelemben vett természetesség és az élet közvetlensége ugyanakkor, amikor a törvényszerűség látszatát akarja keltetni, egyúttal pedig minden lehető törvényszerűségnek lényegét elveti vagy balul érti (mind a klasszikus, mind a naturalista komponálásmódot) – végzetes vállalkozás. Munkácsy egész életét éppen e lehetetlenség lehetővé tételének szentelte; és éppen ezzel aratta – nem az értékes kvalitásaival – legzajosabb sikereit az európai és amerikai társadalom művészi kultúrájának jellemző tüneteként.

Ebben az irányban „fejlődött”: egyre nagyobb méretű képeken, felsőbb fokon, több tudással, szóval mind mennyiségre több, mind minőségre jobb értékek föláldozásával igyekezett a lehetetlent megvalósítani. Megható és megrendítő, ahogy egész lelkét, esztét és életét az élőképnek áldozta. Aki olyan komolyan vette föladatát, mint ő, mindig emelkedni akart, ahol nincsen se fönn, se lenn, előre menni, ahol se előre, se hátra, csak olyan szomorúan végezhetette, mint ő. Amely útra a *Siralomház*-zal lépett, azon logikus szükségszerűséggel kellett a *Zálogház*-on, *Éjje-*

li csavargók-on, Milton-on, Krisztus Pilátus előtt-ön, Golgotá-n, Mozart halálá-n s a tömérdek zsáner-, szalon- és kosztümképen át, miket impresszáriója kisajtolt belőle, végül a *Honfoglalás* és az *Ecce homo* katasztrófájához érkeznie. Mind beljebb kellett hajszolódnia a képtelenségért való küzdelembe, egész az örületig, és mind kijebbb zuhannia korának reális földadataiból.

Úgy lőn. Munkácsy, aki 1867-ben Párizsban járt, anélkül hogy Courbet-t és Manet-t s mindazt, amit e két ember jelentett utódaira, fölfogta s magát vele azonosította volna, mindinkább ellene fordult a modern művészetnek. Úgyhogy míg a *Siralomház* Munkácsyja még inkább csak közönyösnek vagy érzéketlennek látszik a modern művészet kísérletei, vívódásai és vívmányai iránt, a későbbi Munkácsy valósággal hadat üzen nekik, s ez amily végzetesen tükröződik műveiben, alakját is annyira árnyékba borítja. Mikor hazahívásáról volt szó, már főleg azért volt hajlandó, hogy itthon a veszedelmes impresszionizmusnak „újtját állja”, s a magyar művészetet „tévelygéseitől” megmentse.

Ha Munkácsy mélyreható szemmel nézte volna, s úgy haladt volna túl az impresszionizmuson – de akkor nem az az ember lett volna, aki volt. Mert Monet-t és neoimpresszionizmust el nem fogadni, érthető. De ugyanakkor meg se látni Manet-t, Renoir-t és Cézanne-t! – nemcsak a modern képírás minden vívmánya, nagysága és gyönyörűsége, hanem általában abszolút festői problémák és értékek iránt vaksiság. Munkácsy az egész modern művészetet egy kalap alá borította, de ugyanakkor de Neuville-t, Detaille-t és Meissonier-t¹⁷ tekintette követendő példának. (Mint történelmi festő elődei Delaroche-t és Pilotyt.) Bennük látta a megváltást a modern művészet „tévelygéseitől”, s ezt a megváltást akarta hazahozni nekünk. (Mintha ebből nem lett volna itthon éppen elegendő. Hiszen itthon volt Benczúr Gyula, megváltott ő mindent, ami csak megváltható volt.)

A kor, melynek küzdelmeit megvetette, bosszút állt rajta – idővel még a nyoma is elveszett képeiről azon értékeknek, melyekben a képírás a múlt században új életre kelt. Mert hiába igyekezett később „színesebbé” tenni a palettáját, ez a színesség nem az ő problémavilágából fakadt szervesen, mint körülötte a naturalistáké és impresszionistáké a magukéból: inkább a kész kép kolorálása volt, mint koloritja. Itt is az a lehetetlenségbe való kibirkózás, mint a kompozíció terén. Munkácsy engedményeket tett a naturalizmusnak, anélkül hogy a naturalizmus-ellenes álkomponálásról le tudott volna mondani, és azután engedményeket tett a színességnek, anélkül hogy a szín igazságáért és szerepéért folyó küzdelemben részt akart volna venni – minden téren következetes volt a következetlenségben. Így egyre jobban eltávolodott nemcsak a maga korától, hanem általában a festői lehetőségektől, mindinkább a semmire és abszurdumra épített, míg végre (pl. a *Honfoglalás*-on) kompozíciója az élőképből panorámává, rajza a bravúrosan összefoglalóból ridegen üressé, koloritja mélységtelen chiaroscurójából tarkává „fejlődött”.

Ami Munkácsynak legjava – a naturalisztikus részlet-látás, a rajz naturalisztikus igazsága és hűsége, egyszerűsége és szerencsés pillanataiban, kevés szóval sokat mondása – az Leibl-lel közel rokon. S ezzel meg is határozódik történelmi helyzete a múlt század képírásának evolúciójában: ő Uhdénak és Liebermannnak, a német művészet e merőben lokális jelentőségű két alakjának átsegítője a régi akadémiából az új akadémiába. Így róttá le adóját a német művészetnek azért, amivel Knausért és

Leiblért tartozott neki. A magyar naturalizmus és impresszionizmus nem öbelőle indult.

(Hogy történelmi szerepe és jelentősége nem meríti ki teljesen immanens értékét, hogy vannak pl. egészen kitűnő tájképei, amelyek mindenképpen a múlt század java alkotásai közé tartoznak, s hogy tud csakugyan kiváló lenni, kétségtelen. Ez az arculata és művészetének ezen értékei azonban csak monográfiában méltányolhatók kellően, nem pedig ilyen tisztán problémátörténeti vázlatban.)

Paál László a barbizoni festőknek – köztük is a fejlődéstörténetileg kevésbé jelentékeny Diazzal rokon – szimpatikus, de elkésett alakja. Ha meggondoljuk, hogy fiatalabb volt egy évvel Szinyeinél, de művészete nemzedéknyivel öregebb, megértjük, mért nem vezethette be ő sem a magyar művészetet a modern képírás szüntelenül haladó nagy áramlatába. Mikor Paál a barbizoniak hagyományaihoz híven ragaszkodó művészetével megjött, a modern művészet már új utakra tért, miknek vágásában ugyan maguknak a barbizoniaknak is hervadhatatlanok az érdemeik. De az előkészítés foka akkor már befejeződött volt, s e fokkal együtt akkor már a múlté volt minden, ami rokon vele, így Paál is. Ez a történelmi szempont. Ebből nézve Paál művészete anakronizmus: mintha a mellettünk tovahaladó európai művészet először a dicsőséges közelmúlton merengő tekintetével vetne ránk egy pillantást, mielőtt a jelenét sugárzó és jövőbe tekintő arcát teljesen felénk fordítaná. Hogy múltba tekintő arca vonásain a jelen és jövő édesszülőjét ismerni fel, nem az eunuch¹⁸ akadémiát – már valami. Már csak egy nemzedéken kell átugorni, hogy a jelenbe érjünk, a fejlődő művészettel egy ütemben lépünk – egykorúak legyünk tulajdon korunkkal.

(Természetesen másik szempontból, mely a művészi alkotásokat az időtől elvonatkozva nem a fejlődés mozzanataiként, hanem csupán önmagukban nézi, sok becseset, sőt maradandót találhatni Paál meleg és intim, a magyar festészet képét kiegészítő és gazdagító művészetében. De ez a szempont most nem a mienk, s mellőzhetjük a behatóbb foglalkozást Paál történetileg epizódyszerű szerepével.)

Ezt mondhatjuk *Mészöly Gézáról* is, aki a régi romantikus tájkép folytatója és továbbfejlesztője, a modern képírás új fázisába való átirányítása nélkül. Nem viszt át oda és mégis átmeneti momentum, akárcsak Paál, de mikor az elhatározó lépés voltaképp már megtörtént.

Ennyi próbálkozás és kerülő után így közeledett a magyar művészet a jelenhez.

A jelen művészetével akkor lélegzett és lépett először egy ütemben, amikor *Szinyei Merse Pál* 1872-ben a *Majális*-t kezdte festeni. Szinyei egy évvel előbb látta meg a napvilágot, mint Paál, és egy évvel később, mint Munkácsy és Mészöly, de a *Majális* alkotóját olyan távolság választja el tőlük, mintha más-más korok fiai volnának; sőt eléggé a nemzedékek különbsége meg se jelölné a távolságot. Az eltérés gyökerei a festői felfogás elveibe nyúlnak.

Szinyeivel a magyar képírás végre elér oda, ahol a különféle nemzetiségű akadémiákból kilépve és a „képeknek” hátat fordítva, melyeken a festői elem alig vagy egyáltalán nem érvényesült, határozottan fölveti a modern képírásnak a múlt század harmadik negyedében teljesen megérett problémáját. Ekkor vált a magyar képírás „modernné”, vagyis olyanná, amely saját korának életében gyökerezik, és magyarrá, azaz olyanná, melynek saját föladata van, s megoldásán a maga módján s erejével

fáradozik. Ezt megelőzőleg a német–osztrák és a francia iskolás festészetnek mellékhatása vagy provinciája volt; legfőbb témái magyarok.

Szinyei mi módon jutott el problémájához, nekünk most nem fontos. Böcklin hatása kétségtelen, viszont az is bizonyos, Böcklin sohasem jutott el addig, mint ő. Böcklin fiatalabb kori műveiben ugyan jelentkeznek hasonló törekvések, de idővel elfordul tőlük; az érett Böcklin már olyan ellensége az impresszionizmusnak, mint Munkácsy. Az sem fontos, mennyire eredeti s a korabeli franciáktól független Szinyei a maga kísérleteiben. Hanem fontos, hogy vele a magyar művészet *ugyanakkor* teszi meg az elhatározó lépést, amikor a francia. Az elsőbbség kérdése helyett az *egyidejűség* tényére esik itt a hangsúly – amannak monográfiában volna helye. A fejlődéstörténet vázlatos összefoglalásában a Szinyei képviselte fejlődési momentumok helyzetét és jelentőségét kell megállapítanunk, egyfelől a modern képírás, sőt általában a képírás egyetemes történetében, másfelől a magyar művészet történetében.

A képírás típusait kell áttekintenünk. Ezért, mint Izsónál, vissza kell néznünk a legrégibb időre.

A görög képírás a kezdet kezdetén a természetet úgy „utánozza” (görög értelemben véve a szót), amilyennek *tudja* az ember, s nem amilyennek *látja*: úgy ábrázolja az emberi és állati alakokat, hogy törzsük s tagjaik rövidülés (skurc, raccourci) nélkül lehetőleg legnagyobb felületükben kerüljenek a képre, akár ellene mond a látott valóság ennek az ábrázolási módnak, akár nem; így kerül együvé ugyanazon az alakon a láb profilban, a törzs szemben, az arc oldalt s a szem elülről; a görög ember *látja*, hogy a távolabb eső dolgok kisebbnek tetszenek, mint a közel lévők, de viszont *tudja*, hogy a valóságban nem kisebbek: ugyanolyan méretben ábrázolja tehát őket, mint a közel lévőket, mivel csalásnak, a művészethez méltatlannak tartja a hiú látszatot többre becsülni a valóságnál; a távolabb eső dolgok így módon egy síkba kerülnek a közelesőkkel, s a perspektíva csakúgy, mint a rövidülés, kireked; látja a fény és árnyék viszonyait, a színek árnyalatait és egymásba olvadását, színtelenedésüket az erős fényben és elhomályosulásukat a mély árnyékban, de erről is mind tudja, hogy a csalóka látszat játéka; csak *egy* színt használ tehát, azt, melyről tudja, hogy az illető tárgy „ilyen színű”, szóval a lokális színt, mely mindenütt egyforma, ahol egyforma világítás éri; ezt az egyforma világítást veszi alapul, s a színt egyöntetű, fénytől vagy árnyéktól töretlen és érintetlen állapotban teríti szét a kontúrok között (a többi csak látszat); természetes következménye a domborúságok – modelé¹⁹ – hiánya. S a kép: *egyforma méretű alakoknak egyetlen síkban egyöntetű színekkel való sík ábrázolása*.

Ebből az állapotból a görög képírás, mint a maga terén a szobrászat, az V. században kerül ki, és tér át abba az irányba, mely a szobrászathoz hasonlóan világtörténelmi jelentőségű az egész következő művészetre: a *tudott* formáktól és méretektől a *látott* formák és méretek, az egyöntetű lokális színtől a fény és árnyék fokozta lokális szín ábrázolására tér át. Az átalakulás természetesen lassú, mert mélyen meggyökerezett szokásokkal, sőt az egész görög világnézettel kellett megküzdenie. Az objektivitás helyét elfoglalja a *fenomén*, más szóval: a távlat, a tagok rövidülése és a domborúságnak árnyékolással, színek változtatásával való érzékeltetése; a tudott valóság helyébe lép az *optikai kép*, az illúzió. Ezzel indul az európai képírás ama fej-

lódásnak, mely a görögök fölvetette problémának továbbfejlesztése: minél nagyobb eltávolodás a tudott valóságtól, és mind teljesebb megközelítése az optikai képnek, a látszatnak.

A fejlődés lényege és célja a görögök után is ugyanaz, csak az eszközök változnak s a fok, melyen ugyanaz a probléma újból és újból más és más módon oldódik meg. A renaissance képírás hatalmas lépéssel és sokoldalúan viszi tovább a problémát: az olasz quattrocento szinte megrögzötten kutatja a távlat törvényeit (Uccello és a többi), s a németalföldi képírás hasonló alapossággal keresi a lokális szín fény- és árnyékadta változatainak teljes tónus-sorozatát; a rövidülés tana fő-fő jelentőségűvé s a kompozíció egyik legjelentékenyebb eszközévé növekszik. Másfelől azonban az olaszoknál, különösen a velenceieknél, a szín nem pusztán realiztikus: bármennyire meg is közelíti az optikai képet változatainak gazdagságával, legfelső törvényül mégsem a látszathoz való hűséget, hanem a harmóniát, a szépet ismeri el, s alája rendeli a kép minden színbeli elemét. Az esztétikai, tehát a priori, ideális szempont föléje kerül a fenoménnek, mint a görögöknél az apriori tudott valóság. Lehetőleg kerül ki az alakok ábrázolásában azt, ami a perspektíva és rövidülés révén zavaró elemként kerülhetne a kompozícióba, melynek minden tényező csak alárendelt eszköz. Ez az európai képírásban az egyensúlyozódásnak s a megtalált egyensúlynak ideje, a fenomén szubjektivitása és a kompozíció objektivitása, vagy a fenomén realizmusa és a kompozíció idealizmusa között.

A XVII. században a látszat legfőbb elemei, a *szín*, *fény* és *árnyék* egyre önállóbb, önmagukért való életet élnek (Caravaggio, Ribera); a harmóniával, széppel szemben érvényesül a dolgok olyatén ábrázolása, amilyenek valamilyen világításban csakugyan látszanak. Rembrandtnál az alakok vaskos valósága és éles kontúrja ellágyul, s mintegy feloldódik a fényben és beleolvad, mely immár a kép döntő jelentőségű tényezője. Az imponderábilis²⁰ jelenség uralkodik a masszív valóságon. Ettől kezdve az esztétikai szempontból mérlegelt elemek között szóhoz jut az, ami a természetben van, azért, mert csakugyan ott van, mert hozzátartozik az optikai kép realiztikus hűségéhez és teljességéhez. Az európai képírás ezzel az ideálisból a reálisba való fejlődési szakába megy át, mely a múlt század naturalizmusában és impresszionizmusában éri el végső fokát.

A realiztikus iránynak végső következményeit az *impresszionizmus* vonta le: amit ábrázolni akar, a *puszta optikai kép* minden előzetes tudástól, de egyúttal minden a priori esztétikai ideáltól menten. Mindegy, hogy valami milyen a valóságban, az a fő, milyennek látszik valamely pillanatban; és mindegy, hogy szép-e abban a pillanatban, az a fő, hogy ábrázolása megfeleljen a pillanat optikai igazságának. „Alakokról” itt már jóformán beszélni sem lehet; az alakok semmivel sem jelentékenyebb elemei a képnek, mint bármi, ami az optikai vízióba belévetődik, minden egyenrangú. A kép így alakul ki: valamilyen világításban valamilyen színek láthatók; hogy e színeknek milyen tárgyak felelnek meg a valóságban, mellékes; mivel minden tárgy csak színeivel válik láthatóvá, a szem számára csak színeiben létezik; ha a színek helyesek (juste), úgyis kifejezik a tárgyat, amelyhez tartoznak. Hogy a közel levő tárgyak nagyobbak, a távolabb esők kisebbnek látszanak, ennek tudata is mellékes; a színek világítási értéke – *valőrje* – úgyis meghatározza térbeli helyzetüket. Mivel minden a világítás és a színek pontosan mért fokozatain épül, nem lehet helyet adni

annak a szempontnak, mely a színeknek tónusokban vagy szép harmóniákban való egyesülését kívánja; ez megdöntené a kép egész struktúráját, minden eltolódnék helyéről, hamissá válnék. A színek egymáshoz való viszonya tehát nem a harmónián, hanem a komplementer színek törvényén alapul: ennek a színnek valamilyen világításban ez s ez a másik szín felel meg, akár kellemes, akár nem. Önmagukért való jelenségek – alakok – híján a modelével sem lehet mihez fogni: a tudástól befolyásolatlan optikai vízió számára minden síkként jelentkezik (Manet). Ezzel természetesen elesik a modelének régi módszere, az árnyékolás is, fokozatos átmeneteivel ugyanazon lokális színben. Úgyhogy, mindent összevéve, az impresszionista kép síkokban jelentkező valöröknek egymáshoz való viszonya; vagy: *különféle világítási fokú színes síkoknak viszonylata* (rapport).

A képírás, mely a görögöknél kezdetben a tudás abszolút absztrakciójában található, ezzel eljut a másik végletig, a *látszat abszolút absztrakciójáig*. Ott mindent mellőzött, ami látszat; itt mindent mellőz, ami előzetes tudás. E két szélső pólus között történt meg a képírás egész története, a természeti jelenséghez való viszonyában tekintve. És mint ahogy a görögök tudás-pólusa nemcsak történetileg, hanem logikailag is határjelző, úgy az impresszionizmus látszat-pólusa is nemcsak történetileg meghatározott s ennyiben relatív, hanem fogalmilag, logikailag abszolút. Nem képzelhető – annak a természetnek alapján, amelyet mi ismerünk, és azon érzékekkel, amelyekkel mi rendelkezünk – az optikai látszat terén olyan absztrakció, mely messzebb mehetne. Ha egyebet nem tett volna, magában ebben is nagy az impresszionizmus jelentősége: a történeti esetlegességeken túl kijelölte a képírásnak abszolút határát egyik irányban és vonatkozásban. A két pólus, mivel egészen ellentétes, egészen fedi is egymást, mint a pozitív és negatív; a történet elején és végén állva, egyik a másakra utal a fejlődés hatalmas folyama fölött, mely köztük, mint két part között, hömpölyög tova. E két pólussal válik a művészet fejlődése teljes és lezárt körre. Az egyik csak a másikkal válik igazán érthetővé, de mind az is, ami köztük történt. (Ezért kellett a kezdetre visszatekintenünk a végről szólva.)

A logikailag végső fokhoz azonban az impresszionizmus történeti úton jutott.²¹ Egyrészt a múlt fejlődési irányának egyoldalú folytatásával: s e tekintetben az impresszionizmus a naturalizmusnak, ez pedig a realizmusnak egyik történeti fejezete, mint ahogy logikailag egyik alfaja; másrészt a saját külön történeti fejezetében, mely maga is teljes fejlődési folyamat kezdettel, véggel és különféle átmeneti fokokkal.

Ebben a külön impresszionista fejezetben az első és második fázis közé esik – elválasztó és összekötő határképpen – *Szinyei Majális*-a Manet-nak hasonló szellemű törekvésével együtt. Témája nem új a képírás történetében, s különösen az impresszionizmusában: de már túl jár az előző Déjeuner sur l'herbe-ek²² minde-
nikén az impresszionista probléma fölvetésében; viszont még nem megy el addig, ameddig az impresszionizmus útána elment, nem addig a határig, melyet fontosabb jellemeztünk. Az alakok még önálló fontossággal és jelentőséggel bírnak, mint az előző Déjeuner-ken, de hívebben alkalmazkodnak a környezet – a plein air – hatásához, mint amazokon; a jelenségek még a régi fajta modelé igényével lépnek föl, de az egész kép mégis a síkszerűség hatását teszi: mintegy *két síkra* tagozódik – két egymástól elütő, de külön s magában egyöntetű világítású részre –, melyek határvonala az előtér árnyékának felső szegélye; ez a két rész – elől az árnyékos,

hátul a napfényes, az első vízszintes, a második függőleges irányú – két egységes sík-térként illeszkedik egymáshoz a valórön alapuló viszonylatban. De mivel a világosabb, teljes napfényben úszó rész esik távolabb, a tulajdonképpvaló plein air probléma itt még nem oldódik meg a maga teljességében, mert a nagyobb távolság természetsszerűleg és magamagától redukálja egységesen és síkszerű képletté a dolgok sokféleségét. (A probléma akkor oldódna meg, ha a viszony fordított volna: ha a teljes fényben föllépő jelenségek uralkodnának, s a festőnek kellene rajtuk azt a síkra redukáló műveletet végrehajtania, ami itt felerészben a távolság összefoglaló hatásának műve.) Viszont mind az árnyék, mind a fény, mivel egyöntetű síkként jelentkezik, nem a modelé növelésére, hanem tompítására szolgál, úgyhogy érintésüktől a tárgyak nemhogy gyarapodnának plasztikájukban, mint a régi képeken, de inkább kezdik elveszíteni – hangsúlyozottságukban is – realitásukat és tömörségüket. Átmenet (sfumatura) az árnyékból a fénybe, egyik síkból a másikba nincsen, mint a régi képeken, hanem van helyette fénynek és árnyéknak egymásmellettsége és egymásmögöttisége; ezért a térprobléma nem olyan megoldott rajta, mint a régi képeken, viszont nem oly megoldatlan, mint a későbbi impresszionista képeken; a valór-probléma sem olyan megoldatlan, mint a régieken, sem olyan megoldott, mint a későbbiek. A régi és új látásmód így kerül együvé a *Majális*-on; mégis az utóbbi a döntő. Az elv, melyre épül, teljesen az új művészeté, világosságát heterogén elemek nem homályosítják el. Az új művészet, mielőtt minden részleten tudatosan és következetesen érvényesíti a síkokban jelentkező valórök tanát, először csak nagyjában alkalmazza a kép egészére; de amint ez megtörtént, a következmények a részletekre nézve is önként folynak belőle, ami meglátszik a *Majális*-on egyebek közt olyan jelentéktelennek tetsző részleteken is, mint a háttér nőalakjának lila színfoltja, de valamelyest kiütözik minden motívumon. Ez már – legalább elvileg – egészen az *optikai látszat* piktúrája, ha még kísértének is benne az előzetes tudás elemei; az elfogulatlanul tekintett színek és valórök módszere, kiválasztásukban és elrendezésükben akármennyire érvényesül is a kellemesre, szépre való törekvés.

A *Majális* illetén formán visz át az impresszionizmust előkészítő állapotból e festői irányzat teljes kifejléséhez; a képírás egyetemes fejlődéstörténetének egyik momentumuma; helye – és méltán – a francia impresszionisták hasonló jellegű alkotásai mellett van. Ez ideális és elméleti helyzete.

De a modern magyar képírás fejlődésében betöltött tényleges történeti szerepe nem felelt meg e helyzetének. Hiszen a *Majális* akkor foglalta el megillető helyét nálunk, amikor saját történeti pillanata tulajdonképp elmúlt, amikor – muzeális tárgy lett belőle. Ez is anakronizmus, mint Paál barbizoni művészete, de ellenkező értelemben: előbb kaptuk meg benne az újat, mint kellett volna, s ezért hatása nem lehetett. A körülmények ismertek. Mikor Szinyei a *Majális*-sal nálunk föllépett, nem talált teremtetett lelket, aki megértse, s még vagy tíz évi meddő próbálkozás után visszavonult és letette az ecsetet. Igaz, hogy nem értették meg, de nem is bántalmazták, mint Manet-t, a képét nem fenyegették esernyővel, mint az *Olympiá*-t, érte senkinek sem kellett odahagynia állását, mint Manet-ért Zolának, neki nem kellett küzdenie és kínlódnia – ám nem is akart. Elment gazdának és képviselőnek, mint Borsos fényképésznek és Madarász boltosnak, azzal a különbséggel, hogy ezeket a szükség hajtotta. De mandátumért vagy pultért hagyni el a művészetet, egyre megy,

amikor művésről van szó, aki hivatásra termett. Soha senki fia, akiben az alkotó művész etikájának szikrája, nem fogja megérteni az ilyen gesztusra képes emberfajta. Elment, s vele a *Majális* is, a magyar művészetnek ez az új, nagyszerűen gazdag ígérete is. Letört, és siralmas epizóddá zsugorodott az a gyönyörű nekilendülés, mely a legnagyobb nemzetek fejlett művészetében is forradalmat, erjedést támasztott volna. A művész faképnél hagyta a művészetet, mintha soha semmi köze se lett volna hozzá, és visszajött, mert visszahozták, amikor már nem sok köze lehetett hozzá. A magyar művészetnek abban az irányban való haladása, melyet a *Majális* előre jelzett, rántotta elő Szinyeit a tétlenségből. De már későn; problémájának megoldásán már mások dolgoztak, ő a *Majális*-ával együtt legfőljebb igazolásukra és bátorításukra szolgált. E tekintetben nagyok a *Majális* érdemei. De Szinyei maga már nem vehetett tevékeny részt a mozgalomban valami újnak hozzáadásával. A művészet hűtlenjéhez a művészet is az lett: a visszatérő Szinyei nem folytatója, epigonja a *Majális* művészenek.

Szinyei helyett a félbehagyott művet a *nagybányaiak* végezték el; az ő rapszodiájára a rendszeres munka következett. Szinyei csak 1894-ben tért vissza a nyilvánossághoz, 1896-ban pedig a már Münchenben megalakult festőcsoport felűtötte tanyáját Nagybányán *Hollósy* Simon vezetésével, és 1897-ben megnyílt az első nagybányai kiállítás (Ferenczy, Grünwald, Csók, Réti, Thorma, Glatz, Nyilasy stb.). Ezzel új fejezet kezdődik a magyar művészet történetében. Amire addig példa alig volt nálunk: egymástól egészen különböző egyéniségek fognak össze, hogy közös földat megoldásán fáradozzanak, s évek hosszú során küzdjenek ugyanazon célért, ha nem is mind egyforma kitartással, s a cél egyforma megértésével, mégis mindnyájan hozzájárulva valamivel a probléma kibontásához, kiegészítői a sokféleségében is homogén szellemű mozgalomnak.

Legtipikusabb és következetesebb alakja ennek a törekvésnek, akiben mintegy megtestesül, *Ferenczy Károly*. Ő a nagybányai festői fölfogásnak rendszerezője. Amire Szinyei szinte ösztönszerűleg bukkan, azt ő és társai, de elsősorban ő, hosszas kísérletezés és kutatás után érik el, hogy azután fokozatosan, lépésről lépésre vigyék a teljes kialakulás és befejezés felé: a kép szerkezetének olyatén reformját, ahogy az impresszionizmusról szólva röviden vázoltuk. Igaz, ezt a reformot Franciaországban már végrehajtották, amikor nálunk másodízben beköszöntött, mégis a magyar naturalizmus és impresszionizmus, ha eredete a francia művészetben gyökerezik is, kifejlésében önállósul, és a maga módján alakul ki. Nem jut el Manet, Renoir, még kevésbé Cézanne művészi eredményeinek másához; útja inkább a Monet-ével párhuzamos, s jöllehet elüt tőle is, sőt némiképp ellentétese, mégis hasonló szellem élteti. Monet a legkevésbé művész a francia impresszionisták közt; tudományos kutató, aki a közös probléma minden, már nem is művészi kérdésének egyformán végére jár. És éppen, mert kevésbé művész a többenél, le tud mondani a kép azon elemeiről, melyekről amazok nem, még Manet sem, aki pedig elméletben annyira hadat üzen pl. a modelének. Le tud mondani az anyagok tömegéről, a színeknek a merő festőiség fokát meghaladó művészi értékéről, hogy egyetlen jelenség, a fény teljes kikutatásának szentelje magát. Ez a negatívum és egyoldalúság határozza meg helyét a francia impresszionizmus történetében. Hasonlóan határozódik meg

a magyar naturalizmus és impresszionizmus helyzete is, különösen Ferenczyé, aki-
ben az új törekvés legkövetkezetesebb. Ferenczy, mint Monet, igyekszik szabadulni
minden a priori művészi szemponttól és előzetes tudástól, ami a természeti jelenség
optikai képét – látszatát – befolyásolhatná és elváltoztathatná. Festésmódjának,
mint Monet-énak, elve főképp fiziológiai: a szem viszonya a környező világhoz.
Amit lát és ahogy látja, igyekszik konstatálni, egyébbel nem törődve. Hogy épülhet-
e művészet pusztán az érzékszervre, az érzékszerv tulajdonságai elvi jelentőségűvé
válhatnak-e az alkotás számára, nem érdekli. Valamely festői problémát, amilyen a
valórők viszonylata, megoldani festői eszközökkel és úgy, hogy az eredmény az igaz-
ság meggyőző erejével hasson – ez a Ferenczy-féle naturalizmus alapelve, mint a
Monet-féléé is. Különbségük látásmódjuk egyéni voltában kezdődik, és módszerük
eltérésében hatványozódik. Tehát olyan tényezőkben, melyek részben esetlegesek,
mint az egyéni, részben körülményektől függők, mint a módszerei eltérés, másod-
rendűek a festői világnézet közösségének döntő jelentőségű tényéhez s ahhoz az
állásponthoz képest, melyet mindkettő a művészet egész története és fogalomvilága
irányában elfoglal.

Monet a látott világ jelenségeit apró színsíkokra bontja, melyeknek a világítási ér-
ték meghatározta egymáshoz való helyzetéből alakul ki a kép szerkezete; Ferenczy
az apró síkokat egyöntetű nagy síkokba foglalja össze, s az ezer meg ezer valórt 3–4
valórkomplexumra tömöríti. Monet módszere analitikus, Ferenczyé szintetikus; de
az első is színes síkokkal s valórjükkal fejezi ki a világot, a második is. Az elsőnél a va-
lór absztrakciójában megsemmisül a tárgyak testisége. A másodiknál az egyöntetű
nagy síkok megőrzik a testiség illúzióját; de ez a testiség itt sem cél, hanem inkább
a technikai előadásnak másodrendű járuléka; odakerül a képre, mert minden na-
gyobb színes felület, mely valamely tárgy körvonalainak közét kitölti, szükségképp
a testiség asszociációját kelti. A cél a színes felület s helyes (juste) viszonya a má-
sik színes felülethez. A tér sem cél, mely a testiségtől elválaszthatatlan, hanem a
tér leganyagiatlanabb anyaga, a levegő; sem a jelenségek, hanem absztrakciójuk, a
valór. Ferenczy kortársai között a nagy művészek mind foglalkoznak e problémá-
val, s az új technika eszközeivel mondják el művészi mondanivalójukat; Ferenczynél
azonban az eszköz céllá válik, mint a quattrocento Uccellójánál, aki hasonló buz-
galommal fárad a vonalperspektíva kérdéseinek megoldásán, mint a magyar festő
a levegőperspektíváén. De ahogy Uccello kortársai a távlatot rögtön művésziileg, a
komponálás elvének a harmadik dimenzióra való alkalmazására használják föl, úgy
Ferenczy kortársai (különösen Cézanne) a levegőperspektíva segítségével keresik
az impresszionista képnek a fiziológiai sajátságokon és technikai eredményeken túl
érő művészi lehetőségeit. A képrás történetének egyik fejezete megismétlődik: a
képrás hasonló technikai problémához tér vissza, amelyet néhány száz évvel előbb
vetett föl, de egy fokkal magasabban, mindannak fölhasználásával, ami közben ez
irányban történt. A magyar impresszionizmus rendszeres munkájának eredménye
rokon a más fokon álló Uccellóéval s a vele közös fokon álló Monet-ével.

S ezért, ha a technikai probléma terén folytatása is Szinyei *Majális*-ának, tisztán
művészi szempontból nem jelent fejlődést hozzá képest. E tekintetben már indulása
kisebb igényű és alsóbbrendű, mint amazé; Szinyei még Courbet légkörében szívja
magába azt a levegőt, mely a pilotyzmustól végképp megtisztítja, s a böcklinizmus

veszedelmétől megvédi; a nagybányaiak már a francia naturalizmus vulgarizálójának, Bastien-Lepage-nak hatása alatt lépnek föl. És bármennyire kikerültek később e hatás alól, bármennyire buzdítólag hatott rájuk maga a *Majális* is, művészi színvonalát nem érték el. Monet, az abszolút impresszionista, mivel csak impresszionista, összekuszálja a festői irányzat legmélyebb problémáját, játékosá és ornamentálisá, dekoratívvá és lapossá teszi a képet, amikor az optikai jelenség, a fény után futva följegyzí egy-egy napi történetét. De a természet igazságát a művészet épp azon az úton közelítheti meg legkevésbé, amelyen párhuzamosan haladva a természeti végbemenéssel, meg-megszakadó mozgófénykép módjára rögzíti meg mozzanatait. A természeti végbemenés örökre nyitott vonal, a művészi összefoglalás pedig örökre lezárt kör. A nagybányai iskola élén álló Ferenczy is fanatikusan keresi az igazságot, de elveszíti. Mert csak a művészet igazolhatja a technikát és teheti igazzá a technikai eredményt, nem pedig fordítva. Ferenczy alaposan átgondolt és mérlegett képein akármennyire helyesek és pontosak a valőrök, akármennyire igaz a színek világosságértéke, a színek maguk mégsem hatnak az igazság és szükségszerűség meggyőző erejével; ugyanazt a világosságértéket ugyanazon a helyen más színek is hordozhatnák: milyenségüknek nincs immanens szükségszerűsége; a naturalizmus veszedelme, az önkény uralkodik a képen; a színek elvesztik objektív valóságukat, és ide-oda tolható színes felületekké válnak a pontosan megépített valór-váz szerkezetében; az absztrakt valór-váz olyan itt, mint valami mértani testnek határvonalai: hogy a köztük lévő felületek milyen színűek, alapjában véve közömbös; csak a természeti jelenség, amelyet a festő „lefest”, szóval a képen kívül eső valami dönti el a festő helyett, mi milyen színű legyen; a színek közömbösségével közömbössé válik a jelenségek testisége és masszivitása, szilárdsága és mélysége; enélkül viszont elvész a színek mélysége, a szín a felületen marad, ellentétben a valósággal, ahol mintegy kisugározódik, de egyúttal befelé visz; a színből színes felület lesz, a testből pedig e felületnek kisebb vagy nagyobb mértékben való összesűrűsödése és megvastagodása, valami ellaposodó, idegenszerű, elvont anyag. Ferenczy vizén, egén, fáin, tömörítésében és szintézisében sem érzi az ember a természeti jelenségnek azt a megnövelt intenzitását és életteli telítettségét, mint pl. – csak a naturalisztikus vonatkozásban s a naturalizmus illeten lehetőségének példjaként említem mellette! – a Cézanne-én. Ez a szintézis nem a természeti jelenség gazdagodására, hanem eredeti gazdagságának rovására válik.

A nagybányaiak rendkívüli jelentőségét a magyar képzés történetére a technikai feladat alapos kiművelésén kívül főleg az az értékük magyarázza, mely a mesterségéhez hűtlen Szinyei mellett annál felülőbb, s aminek jelentőségét ma már kezdik feledni: a munkának bennük élő etikája. Az egymagában nem elegendő és ilyen vállalkozásra különben is alkalmatlan Szinyei helyett szétverték a magyar pszeudoművészet poshadt levegőjű aklának falait, s olyan lehetőségeket teremtettek itt a művészet számára, amik előttük egészen ismeretlenek voltak. Mint ahogy egyáltalán ritka volt a rendszeres és egészen ismeretlen az együttes munka is, melynek híján pedig az egyének azelőtt magukra maradtak és szanaszéjjel szóródtak. Joggal utal oly öntudatosan erre a körülményre Réti István az 1912. évi nagybányai jubiláris kiállítás katalógusához írt előszavában. A nagybányaiak föllépése óta szakadt kétfelé a magyar művészek tábora, s ez a szétválás történeti szükség volt. Története is

azóta van a magyar képzőművészetnek, amióta fejlődésre képes ága levált a holt törzsről. Ma már világosan áll előttünk a magyar képzőművészet kettős ábrázata, s ezt a világosságot nekik köszönhetjük; világosan áll a közönség előtt (akár látja, akár nem) és minden új s eljövendő művész előtt, akiben felvetődik a hovatartozás kérdése. Ma már lehet választani és kell is. Vagy ide, vagy oda. Előttük a magyar képzőművészetnek csak epizódjai voltak, de ilyenekből fejlődés nem alakulhat. Lehetősége azóta merült föl, mióta a nagybányaiak közös földadatát elejétől végig következetesen megoldottak. S azóta van eleven hagyománya. Újdonsült hagyomány, nem nagy a múltja? Mindegy, egészen a mienk. Talpalatnyi terület, de a magyar művészet megállhat és növekedhet rajta. (Kár, hogy a kampányban részt vett és hivatott író még nem írta meg a magyar művészet e szabadságharcának monográfiáját. Minden adat becses, mely a maga nemében nálunk teljes-tökéletesen új korszakra vonatkozik.)

Nem minden „korszak” csakugyan korszak, legalább a szó pozitív értelmében. A szellem világában csak a pozitívumokat tudjuk fogalomba foglalni, névvel nevezni, valóságnak vállalni. Korszak negatív eredménnyel is végződhet, s ellentétese lehet annak, amit a korszak fogalmán értünk. Csak ma, amikor megint a kísérletezés, az átmenet napjait éljük, látjuk, mennyire *korszak* volt, e fogalom pozitív és határozott értelmében az, melynek megteremtésében a nagybányaiak is részt vettek. E korszak képlete egyértelműen és pontosan meghatározható. Határait nem kezdetének és végének időszaka, hanem a belső, immanens határoeltság szabja meg, melyhez képest az időbeli, a külső csak esetleges: saját földadatai, terjedelmük és megoldási lehetőségeik vonják meg őket. Amit naturalizmusnak és impresszionizmusnak neveznek, végeredményben a szín és valór kérdésre redukálódik. Ez volt a korszak földadata, s ezt dűlőre is vitte. Ez belső értelme, ez határozza meg relatív helyzetét a művészet életének egyetemességében. S az a mérték, melyben e földadat megoldásán a többi művészettel osztozott, határozza meg a magyar művészet „világművészeti” helyzetét. Az összekötő kapocs a nagybányaiak. E korszak magyar művészete valóban *nemzeti*, mert valóban *európai*.

Ma már közkinccsé, megszokottá és önként értetődővé váltak eredményei – sokan tán nem is tudják, mivel tartoznak neki. Pedig sem régibb hagyomány újrafölvételéről és továbbfejlesztéséről, sem új kompozícióról és szintézisről nem lehetett beszélni addig, míg e kor problémája meg nem oldódott. De akárhogy változnak róla a vélemények mint művészetről, történeti jelentőségére nézve s a nagybányaiak föllépésének és szereplésének erkölcsi jelentőségére nézve aligha módosulnak.

Egyenkint a festők szerepét és jelentőségét a mozgalomban, valamint sajátos egyéni értékeiket megállapítani megfelelő monográfiának földadata. Külön fejezet illetné meg benne azokat is, akik nem tartoznak eleitől végig vagy szorosabban a tulajdonképpvaló nagybányai csoporthoz, de részben vele együtt indultak el, részben hasonló célokra törekedtek. Így Csók Istvánt, aki a magyar naturalistáknak legtehetségesebb művésze. A közös probléma megoldásához való hozzájárulása ugyan korántsem oly határozott és következetes, mint pl. Ferenczyé, de tájképeinek és csöndjeleiteinek szépsége nélkülözhetetlen művészi kiegészítője ennek az erősen technikai ízű festői irányzatnak. (Kár, hogy inadekvát földadatok – nagyméretű „kompozíciók” vagy a közönség szájaizéhez kellemezett édességek – gyakran eltérítették eredeti hivatásától. A magyar naturalizmusnak Szinyei *Majális*-ával együtt legmaga-

sabb fokát jelző, ez ideig kevéssé ismert alkotásai azonban külön beható tanulmányt és méltatást igényelnek, amire e vázlatban, bármennyire sajnálom, nincs módom.)²³

Ugyancsak külön fejezet illeti meg *Rippl-Rónai* Józsefet, aki ugyan mindig távol volt a nagybányaiaktól, mégis velük egyidőben egymaga hasonlóan forradalmat csinált. A francia impresszionizmust a Cézanne-Gauguin-féle irányzat mellett, mely a régi művészet szilárdságát és monumentalitását kereste, a Vuillard-Bonnard-Roussel-féle irányzat az intimitás és dekoráció útjára terelte. Ez utóbbinak körébe tartozik Rippl-Rónai. Vele a francia impresszionizmus népszerűsítő irányzata kerül át hozzánk, s az első nehézségek leküzdése után csakugyan rendkívül népszerűvé is válik. Rónai művészetének alapja a kutató impresszionizmus elvei helyett a gyors benyomás-megrögzítés, könnyed egyszerűsítés és közvetlenség. Az „egyszerre-festés” különösen fontos neki, mintha az eljárásnak külsőségei elvi jelentőséggel bírnának. Ez kétségtől az impresszionizmusnak túlságosan szó szerint való értelmezése, sőt némileg félreértése. Dogmájához híven távol is maradt Rónai a nem pusztán dekoratív természetű nagyobb koncepcióktól, hogy élményének közvetlen frissességét ne veszélyeztesse. A dekoráció mellett azonban híven kitartott. A jelenségvilágból a típusoknak az életmód és foglalkozás termette karaktere, szóval a jellegzetes köti le figyelmét, meg a színek kellemes és élénken üde harmóniája. Történelmi szerepe a naturalizmushoz való viszonyában fejeződik ki; nem tartozik a naturalizmus nagy fölülmulói közé, de ellentétbe kerül vele, noha művészete igazi princípium híján való. A pusztán technikai elvű naturalizmushoz képest még Rónai egyszerűsítése és stilizálása is felsőbbrendű szempontnak szerez érvényt. Mintegy átvélt az úrt, mely a naturalizmus és a vele szembeszálló új törekvések között támadt. (Amely megállapítással természetesen korántsem vélem Rónai művészetének egyéni gazdagságát kimeríthetni. Az szintén külön tanulmány föladata.)

A JÖVŐ FELÉ

Naturalizmusnak és impresszionizmusnak (a különféle elágazások és árnyalatok ismertetését itt mellőzve), mint mindenütt, nálunk is pozitív és negatív oldala volt. Az elsőt már érintettük. A másik: az akadémia megtagadása. Ezzel is szükséges és fontos hivatást töltött be. De szándéka és hatása túlment magának az akadémiának megtagadásán: elvetett *minden* hagyományt és minden olyan föladatot, mely a régi művészetével rokon. Igaz, nálunk a valódi hagyomány híján a tagadás közvetlenül csak az akadémiára célzott; közvetve mégis elérte azokat az elveket is, a művészet örök princípiumait, melyek a hiányzó történelmi realitást ideálisan helyettesíthetik. Folytatásra alkalmas művészettörténeti múltunk nincs vagy alig van, de az elvek, melyekben az egész múlt ideálisan s az időtől függetlenül él, bármikor testet ölthetnek, mint Izsó és Lechner esetében láttuk. A naturalizmus, mikor megtagadta az elveket, egyúttal elfoglalta helyüket, s így negatívuma is a pozitívum erejét és jelentőségét vette föl: tabula rasát csinált maga körül, a maga céljain kívül másokat nem ismert el, céljait abszolúttá tette. Végső fejlődési szaka, az impresszionizmus úgy leszakad a múlttól, mintha a múlt sohase lett volna.

Az impresszionizmus, mikor a végletig ment, az egész múltat elvetette, hiszen csak így lehetett a végletig mennie; ezért aztán minden oly törekvésnek, mely a régi művészet céljaival rokon célokra törekedett, szembe kellett vele szállania. Hamarosan be is következett: még az impresszionizmus korlátlan látászó uralma idején. Magában az impresszionizmusban (Cézanne) kezdődött el, de a messzibb múltba is visszaérnek gyökerei, miközben ágai a jövő felé növekednek.

Hogy azért az ágak növekedésének módját és irányát megértsük, meg kell néznünk, nagyjában, tövüket is.

1.

Láttuk, mint kezdődik a képírás a látszattól ment objektivitással. E tiszta és abszolút objektivitásnak természetszerűleg a két kiterjedésű tér, a *sík* felel meg, melyre a formák egyöntetűen kivetülnek. A síkon az alakok egymás mellé sorakoznak, mint a korai görög vagy egyiptomi szoborcsoportokon, hol két vagy több alak ül vagy áll egymás mellett párhuzamosan. Ebből a párhuzamos *egymásmellettség*ből az *idő* mozzanata még hiányzik. Az idő oly módon lép föl először mind a képen, mind a reliefen, hogy *különféle* cselekvési momentumok sorakoznak egymás mellé a síkon, összefüggőn vagy egymásból folyólag; az alakok nem ülnek, állnak, járnak egymás mellett párhuzamosan, de egymástól függetlenül, hanem egymással vonatkozásba jutnak, egyiknek akciója a másikéval összefügg. De még itt is minden a két dimenzióban, a síkon történik. A végbemenés mozzanatai egymás után következnek, mint betűk a sorban, s az akciómozzanatokból kialakuló akciókomplexum úgy olvasható le, mint betűkből a mondat. Képzeljünk el mozgó árnyképeket a falra vetítve, de ne úgy, hogy mindenik az eltűnő előzőnek helyére, hanem úgy, hogy mindenik a helyén megmaradó előző mellé lép, s így sorjában mind megmarad egymás mellett megrögzítve: a cselekvés mozzanatai a síkon sorjában egymás mellett végig szemlélhetők. A cselekvés ideje mintegy kiterítődik a síkon, s ami az időben egymás után megy végbe, egymás mellé kerül sorjában a síkon. Ez a stádium a térbeli egymásmellettség és időbeli *egymásutániség* stádiuma. – Amint az idő egyszer már föllépett az alakok egymáshoz való viszonyában, nem éri be azzal, hogy egymás mellett sorakozva játsszák el az esemény egymás után következő mozzanatait: a *különféle* cselekvési momentumokat vagy ugyanazon cselekvés momentumait *ugyanazon a helyen egyszerre, egy időben* lépteti föl, ami csak úgy lehet, ha az alakok, a *különféle* mozzanatok a felületről *befelé*, egymás *mögött*, elől és hátul ugyanazon időben helyezkednek el; az idő mintegy megteremti a maga számára a harmadik dimenziót, a mély teret. Az időbeli egymásutániségot ekkor fölváltja az *egyidejűség*, a térbeli egymásmellettséget az *egymásmögöttség*, a sík teret a három kiterjedésű mély tér stádiuma.

Mint a szobrászatban a contrapposto a frontalitás feloldásával, úgy a képírásban a mély tér és az egyidejűség problémájának fölvetése a pusztán egymásmellettség és egymásutániség feloldásával a görögök nagy forradalmi tette, mellyel a tulajdonképpen fejlődés megindul. Az időnek, hogy érzékelhetővé, láthatóvá, szóval a kép esztétikai tényezőjévé váljék, *térbeli érték*ké kell átalakulnia. Az első stádiumban még csak tér volt idő nélkül; a fejlődés során tér és idő azonosul: a csak egymást kö-

vető időmomentumokból álló idő a kétdimenziós sík térrel, az egyidejű momentumokból álló idő a háromdimenziós térrel. Minél nagyobb mértékben lép föl az idő, annál világosabban és erősebben kell a tér szerepének hangsúlyozódnia. Az egyidejűség, az egyszerre történés dimenziója az időnek menetét az egymás után következő mozzanatokat láncszemenként felfűző egyenes vonal helyett a három kiterjedésű folyam tömegéhez teszi hasonlóvá; egyszerre több mozzanat szemlélhető benne; a képen a tér mélységében érzékelődik meg. A kép szerkezete és kompozíciója nemcsak a térbeli elemek egymásra utaltságán és egyensúlyán, szóval contrappostóján, hanem a különféle időbeli momentumok egyidejűségén – contrappostóján – alapul. *Egyensúly és egyidejűség korrelatív fogalmak.* A nem pusztán ornamentális vagy dekoratív, azaz a síkon megmaradó kép kompozíciójának alapföltétele az egyidejűség, az egyidejűség viszont a mély tér, a harmadik dimenzió. (Michelangelónál, akinél az egyes alakon is minden él és mozog, szóval külön-külön időbeli értéket képvisel, de egyszerre, ugyanazon pillanatban – egyúttal minden a háromdimenziós mély térre utal.) A képírás története a kompozíció problémáinak története; legabsztraktabb megnyilvánulásuk: az egyensúly, az egyidejűség és a tér. A tér a statikai, az idő a dinamikai elemet képviseli a kompozícióban; kettejük teljes kiegyenlítődése, egymásban felolvadása és kölcsönös tükrözése hozza létre a klasszikus harmóniát és egyensúlyt. Ez a harmónia és egyensúly a klasszikus stílus. A klasszikus kép legabsztraktabb kifejezése: tér, mely az egyidejűség momentumává tömörül, vagy egyidejűség momentumja, mely térré tárul széjjel. A kettő ugyanannak a valóságnak csak az absztrakcióban elkülöníthető két oldala.

Az időbeli momentummal gyarapodott térnek és benne a kompozíciónak fejlődése egybeesik azzal, mely a síkra vetített objektív képtől a perspektíva és rövidülés segítségével a látszati képhez visz. A fejlődés során az egyensúly stádiuma után a dinamikus tényező, az idő kerül fölül; ahogy a képen a realizmus helyet ad olyan jelenségek konstatálásának, melyek csak azért kerülnek a képre, mert előfordulnak az optikai benyomás jelenségvilágában, úgy helyet ad olyan időbeli momentumoknak, amelyek önmagukért vannak a képen, anélkül, hogy a mély tér organizmusát kifejező elemekkel és benne a kompozíciót szükségképp egymásra utaló tagokkal gazdagítanák. A mély tér és az egyidejűség korrelációja meglazul, s végül megszűnik; az időbeli mozzanatok nem a mindenütt egyformán megoldott tér tartja össze, hanem az a külsőleges körülmény, hogy ugyanazon képen kerülnek együvé. A tér mindjobban elveszti világosságát s ezzel realitását, a valóság látszatából, ami volt, a látszat látszatává folyik szét. Végül az impresszionizmusban a tér egészen eltűnik, és megmarad az abszolút idő: a matematikai időpont. Az impresszionista kép, ahogy Monet-nál és főleg a neoimpresszionistáknál látjuk, egyetlen időpont megrögzítése. Ki van zárva belőle mind az egymásutániség, mind az egyidejűség, mert az egyidejűség már olyan időpontra redukálódik, melynek nincs kiterjedése. Nem különféle időértékek kerülnek itt egymással vonatkozásba – ami az egyidejűség alapföltétele, mint a súlyok megoszlása és különbözősége az egyensúlyé –, hanem teljesen azonos és egynemű időértékek vannak csak jelen, vagyis egyetlen időpont. A különféle időpontok nem ugyanazon a képen kerülnek együvé, hanem más-más képen vetődnek föl: Monet egész sorozatot fest ugyanazon motívumról a nap különféle pillanataiban. Az impresszionista kép időtartama a pillanat. De a pillanatnak nincs kiterje-

dése. Ezért nem is alakulhat át valóságos kiterjedéssé: térré. S ezért az impresszionista látásmódnak nem a háromdimenziós tér felel meg, hanem a tér absztrakciója: a sík. Az impresszionista kép mélysége látszatának ellenére mégis sík kép: síkokra redukált valőrök viszonylata. A mélység illúziója támad ugyan a valőrök viszonylatából, de ez a viszonylat mégis mindig síkok viszonya, nem pedig térbeli testeké. A harmadik dimenzió csak testekkel fejezhető ki reálisan. De az impresszionista képen nincsenek testek, hanem csak valórsíkok. Mivel a valőrök sík-értékek, azért nem fejezhetnek ki különféle időértékeket; enélkül pedig nincs egyidejűség. Az impresszionista kép legabsztraktabb kifejezése tehát: *ugyanaz a pillanat számtalan síkban megrögzítve*.

Ez a fejlődési fok éppen oly véglet, mint a kezdeté. Kezdetben a képen, mint a reliefen és szobron, nem történik semmi: az alakok egymás mellett ülnek vagy állnak, anélkül hogy valami végbemenne bennük vagy köztük. Tulajdonképpen a járó alakok sem lépnek, hanem állnak: minden pillanatuk, az előző és a következő, azonos a jelenével. Idővonaluk olyan, mint a végtelen egyenes vonal: nincs rajta hullámváz, nincs kezdet és vég. Egyöntetűen halad a végtelenségen át, más szóval az idő megállt bennük örökre. Az impresszionista kép ideje pedig olyan, mint a matematikai pont: nincs kiterjedése, előtte és utána nincs semmi (ami volna, másik képen van). A művészet kezdetének és végének egymáshoz való viszonya az egyenes és a pont egymáshoz való viszonyával fejeződik ki. Amilyen abszolút a kezdet, olyan abszolút a vég. Az abszolút objektivitás (kezdet) és az abszolút látszat (vég) ellentétének megfelel az abszolút időnkívülség (kezdet) és az abszolút pillanatnyiség (vég) ellentéte. A fejlődés addig halad a látszat útján, míg a látszat elérte a végletet; ez a véglet hasonlít a kezdethez; és a fejlődés addig halad az idő hangsúlyozásának útján, míg elérte a végletet; és ez a véglet is hasonlít a kezdethez – mert mindkettő (látszat és idő) megnyilatkozási módjának alapja ugyanaz, mint a kezdeté: a sík. A fejlődés logikája ebben a paradoxonban fejeződik ki, mely a szillogizmus alakját ölti magára.

Az impresszionizmusnak itt is, mint a látszat fejlődésének vonalán, az a nagy jelentősége, hogy elment egész az abszolútig, határt tűzött ki. Ez a végső határ, csakúgy, mint a kezdet határa, abszolút és logikai, nem csupán történelmileg relatív és föltételes. Mert ahogy az egyenes vonalnál egyszerűbb mértani forma, úgy a pillanathoz egyszerűbb időbeli momentum nincsen. A képírás kezdete: egymás mellé sorakozó párhuzamos, tehát egymással azonos idővonalakból összetevődő sík; vége: egymás mögött sorakozó párhuzamos, egymással azonos időértékű síkokra bomló mély tér. A kezdet: időn kívüli (örökké egyforma idejű) síkok egymásmellettsége; a vég: idő nélküli (pillanatnyi) síkok egymásmögöttsége. De ha az utóbbi képletet: az egymás mögött sorakozó síkokat képzeletben nem előről szemlélem, hanem oldalról, akkor a síkoknak nem felületét, hanem élét látom: megannyi egymás mellé sorakozó párhuzamos vonalat. S ezzel megkapom a kezdet képletének – a vonalakból összetevődő síknak – sémáját. Kezdet és vég tehát olyanok, mint ugyanaz a szerkezet két szempontból tekintve.

Ide, a síkhoz, tért vissza a képírás hosszú fejlődése után, de olyanhoz, mely nem a mindig azonos időnkívülséget (kezdet), hanem a mindenütt azonos pillanatot (vég) fejezi ki: az emberi látásmód lehetőségének második végletét. A kettő között ment

végbe a képírás fejlődéstörténete, melynek alapja az előre és hátra utaló, az előző és következő különféle pillanatok magába foglaló pillanat térbeli realizálása. És mint ahogy a kezdet végletén túl – visszafelé – már nincs semmi, úgy a végén túl – előre felé – a követett irányban már nem lehet semmi. Az impresszionizmus elmélete világossá és érthetővé teszi a történeti tény, hogy mért nem lehetett az impresszionizmust „folytatni”. Az impresszionizmus határ, melyet a maga fejlődéstörténetének irányában kijebbi tolni nem lehet – melyen sohasem lehet túlmenni.

A két végletnek a művészet történetéhez való viszonyában ez a lényeges: *a kezdet éppoly kompozícióellenes princípium, mint a vég.** Ez az impresszionizmus negatívumának leglényegében való meghatározása. Kompozíció csak különféle mozzanatok összefoglalásából jöhet létre, mint a *Doryphoros*-on, *Diskobolos*-on és *Apoxymenos*-on, mint Raffaello, Leonardo, Michelangelo stb. alakjain és csoportjain, ahol a pillanat átmenetet jelöl az előző s a következő között, melyek a jelenben szintetizálódnak és egyensúlyozódnak; a szintézis föltételezi az elemek különbözőségét. Ennek a fölfogásnak és ábrázolásmódnak, melynek váltakozásaiból alakul a művészet története, egyenes ellentéte az impresszionizmus. Ellentéte tehát magának a történetnek és fejlődésnek. A történetellenes princípium, mely minden naturalizmusban ott lappang, az impresszionizmusban teljessé és abszolúttá érik. Történeti jelenség, mint a kezdet, mert benne a fejlődés folyamata bevégeződik, de egyúttal leszakad a történetről és rajta kívül abszolút princípiumot állít föl. Azért mondtuk, hogy a fejlődés a kezdet és a vég közt, mint két part közt hömpölyög tova; mert a kezdet és a vég más anyagból való, mint maga a fejlődés; belőlük csak ugrással lehet átjutni a fejlődés relativitásainak összefüggő menetébe. Ilyen ugrás a frontalitás megtörése a kezdeten; és ilyen ugrás bármilyen kompozíciós elv fölvetése a végén.

2.

Természetesen a reakció is csak ott támadhatott ellene, ahol az impresszionizmus a végletig ment el: Franciaországban. Még magának az impresszionizmusnak idején támadt: *Cézanne* személyében.

Cézanne-ban egyfelől hasonló törekvések élnek, mint az impresszionistákban; problémáik az övéi is; a kép elvont szerkezete nála is valörökből alakul ki; technikai eszközei, egész a színfelbontásig, hasonlóak. Másfelől azonban nem megy el a végső absztrakcióig, nem mond le a jelenségek testi mivoltáról, sőt a végtelenségig növeli. A szellem kifejezésének eszköze a művészetben a test, ahogy a görögök és Michelangelo értették; és ahogy Cézanne értette. Soha festő a testek anyagát

---

* Kénytelen vagyok jobb híján e zavaró asszociációkat keltő kifejezést használni: „kompozíció”. De a figyelmes olvasó az eddig mondottakból bizonyára világosan látja, mit akarok vele jelölni. A tiszta naturalizmusnak legpontosabb meghatározása a Zola-féle: *un coin de la nature vu à travers un tempérament*.²⁴ A naturalizmus konstatál és reprodukál, az eredetitől való eltérés a temperamentum rovására vagy javára írandó. Ezzel szemben a „megformált” kép nem reprodukál és konstatál, s az eredetitől való eltérései nem a temperamentum esetlegességeitől függnének: *autonóm* törvényei vannak, a természetétől függetlenek, s a természethez való viszonya nem a „hűség” stb. fogalmában határozódik meg. A művészet autonómiája apriorikusan teremti a műformákat. A kép műformájában testet öltő autonómia a kép „kompozíció”-ja, s az autonómia foka azonos a kompozíció fokával. Ilyen értelemben vegye tehát az olvasó véges-végig.

és masszivitását olyan szenvedélyesen nem hangsúlyozta, mint ő. S a koncentrációt hasonló eszközökkel éri el, mint az impresszionisták a disszolúciót,²⁵ a háromdimenziós testiséget olyanokkal, mint amazok a síkot. Ez az ő legmélyebb propriuma, ez, ami megkülönbözteti az impresszionistáktól, csakúgy, mint a régiektől. Az impresszionistáktól megkülönbözteti képének anyaga, a régiektől kifejezési eszközei, egész technikája – ami nála nemcsak technika. Monet összezavarta az impresszionizmus művészi problémáját a tisztán technikai problémával, mert a valórsíkokkal megszerkesztett levegőperspektívával elejtette magát a teret, minden perspektíva valódi célját. És ezzel elejtette minden kompozíció lehetőségét. Ezt a lehetőséget kellett Cézanne-nak újra megteremtenie. A harmadik dimenzió foglalja magában a tulajdonképpvaló kompozíciós lehetőségeket, de egyúttal pl. az előtér átszakításával (panorámaszerűség) és az egyidejűség momentumának a pillanatnyiségra való redukálásával a kompozíció felbomlásának elemeit is. Cézanne-nak kellett a három dimenziót az új eszközökkel – a valórral – megint olyan állapotra vinnie, hogy ismét indulásul szolgálhasson; ugrásra volt szükség, mely egyszerre az impresszionizmus mögé és elé visz el, a múltba és a jövőbe. Du rapport exact des tons résulte le modelé²⁶ – formulázza ő maga egész pontosan az új s mégis ősrégi eljárást. (Régen azt mondták volna: du rapport exact des formes – vagy egyszerűen: du dessin – résulte le modelé.)²⁷ Művészetének egyik legfőbb célja és legnagyobb eredménye a modelé. Cézanne a régiekben azt látta, hogy egyáltalán voltak kompozíciós problémáik, és ilyeneket igyekezett ő a maga eszközeivel megoldani. J'ai voulu faire de l'impressionisme quelque chose de solide et de durable comme l'art des musées²⁸ – mondja. Csöndéletei és tájképei számára is olyan szigorú princípiumokat keresett, amilyenekre Leonardo *Úrvacsorá*-ja és Raffaello *Disputá*-ja épült. Nála minden jelenség olyan tulajdonságokkal, mozgási igénnyel és egyensúlyozó erővel lép föl, mint amazoknál az emberi alak. Csöndéletei és figurális képei között nincs lényegbeli különbség. Az utóbbiakon mindössze szembeötlőbb a régiekkel rokon törekvés, ti. a kompozícióé, mert a téma motívumai esetleg hasonlóak, de éppen ezért szembeötlő a különbség is. Nagybárá „souvenirs de musée”-nek²⁹ nevezte őket (e sorok írójának szóbeli értesülése szerint), s a legtöbbjének van valahol, valamelyik múzeumban „eredetije”. (Ha legtöbbször nem is lehet megállapítani, oly nagy az eltérés.) Tájképein és csöndéletein is minden jelenségnek megvan a maga cselekvési mozzanata, mert, mint ahogy nem mond le a jelenségek testi mivoltáról, úgy nem mond le időbeli mivoltáról sem, és nem megy el a pillanat absztrakciójáig. Az idő a jelenségek aktív súlyértékében, gravitációs törekvésében, valamennyinek egymáshoz való vonzódásában és egymás felé törekvésében válik szemmel láthatóvá. Az impresszionizmus egyenértékű pillanatok összefoglalása, végeredményben pusztán pillanat, Cézanne az *egyidejűség*. Képein az örökkévalóság él, mert él az idő; a művészetben az abszolút csak a relatívon, az ideális a reálison, a szubsztancia csak a jelenségvilágon át érhető el, nem megtagadásukkal, hanem szublimálásukkal. A Cézanne-féle képen a jelenségek egymással olyan egyensúlyba (egyidejűleg) igyekeznek helyezkedni, oly organikusan és szervesen, amilyen a görög szobor tagjai között jön létre. Ez az organizmus nem pusztán természeti, nem a jelenségek reális súlyértékeire épül, szóval nem pusztán naturalisztikus, mint nem az a görög szoboré. Az a szoliditás, végérvényesség és lezártág van benne, mely a természetből

s a naturalizmusból hiányzik. Saját immanens és autonóm törvényei vannak, túl a jelenségek fizikai törvényein, csakúgy, mint a szobornak a contrapposto elvében.

Az impresszionizmussal, mint láttuk, a képírásnak sok évszázados fejlődése fejeződött be, sőt ez a befejezés levált a történelem menetéről; azt is láttuk, hogy a maga irányában folytatni lehetetlen – viszont a régiekhez sem lehet azonos módon visszatérni. Olyan problémafölvételre volt szükség, mely egészen új fejlődési lehetőségeket hord magában: a modern művészet archaizmusára és trecentójára. Az ilyen programszerűleg megcsinálni, mint ahogy jámbor preraffaeliták vagy modern „primitívek” akarták, nem lehet. Csak a fejlődésnek minden egyéni akaratot és szándékot determináló szükségszerűsége teremtheti elő. Mint előteremtette Cézanneban. Cézanne olyan új Giotto, aki már ismeri és felszívta magába Raffaellót és Michelangelót, Tizianót és Rubenst, Rembrandtot és Delacroix-t, látja, ismeri, tudja mind a mozgási lehetőségeket, egyensúlyokat, harmóniákat és szabadságot – maga ellenben még alig tud mozdulni, mert a matériák, amiket teremt, súlyosabbak és masszívabbak, mint elődeié, erősebb, hatalmasabb, megrengetőbb mozgásokat kívánnak még Michelangelónál is; a tömegekben látensül benne is van a mozgás, csak még nem tud „kijönni”. Minden test rendkívül intenzíven él és tele is van mozgási lehetőségekkel, de még csak mintegy feléje fordul egyik a másiknak, vonzódik, szinte azt lehetne mondani, vágyódik hozzá – még nem nyújtja ki karjait a másik felé, nem kapcsolódik hozzá szabadon és kifejezetten, mint a régieknél; hiányzik az, amit a régieknél a harmonikus összekötő vonalak és a részeknek egymáshoz való helyzete, a vonalperspektíva és a rövidülés érvényesítenek. Cézanne ezeket nem használhatja, új összekötő kapcsolatokra van szüksége, de még nincsenek meg. A valórr mindent síkokra bont, ám a test küzd a sík ellen; egyik test a másikra utal, de hiányzik az a harmadik valami, melyben maga az utalás is testet öltön, valóságos formává változzék. Képein a tér mindig világos és tiszta, de még tájképein is olyan, mintha interiőr volna: kötött, szinte csak egy nézete van, mint a frontalitásos szobornak, túlságosan koncentrált és önnön határait feszegető. A tér síkokból alakul ki rajtuk: nem testetlenekből, mint az impresszionistáké, hanem olyanokból, amelyeknek mélysége és tömege van, mint a falnak; minden térrésznek elülső és hátulsó képzeleti párhuzamos sík határa van: e két határ között, mint falnak elülső és hátulsó felülete között, emelkednek föl a térsíkok tömegei és sorakoznak párhuzamosan egymás mögé; de ezek a síkok még nem fűződnek egymáshoz; egyik a másikat érinti, egyik a másikat közvetlenül folytatja úgy, hogy összességükből egységes és egyetlen tér alakul ki: de hiányzik az az elem, mely egyikből a másikba láthatóan átvigyen, mint konkrét formát öltött vonal, mely valamennyiöket áttöri és láthatóan egybeköti; egymáshoz való viszonyuk az egymásmögöttség és érintkezés, nem az egymásba átolvasás; a testek a maguk erős modeljével és vajúdó mozgási lehetőségeivel egy-egy sík tömegén belül maradnak, nem nyúlnak át egyik térből a másikba, mint pl. Raffaellónál vagy Leonardónál, ahol ritmikus formák lendületének medrén árad át egyik tértömeg a másikba. Cézanne-nál a tértömegek még csak vágyódnak erre a szabad és határtalan egymásbaolvasásra, s ezt a vágyukat a testek súlya, gravitációja érezteti és érzékíti meg.

Cézanne képein az egyensúly még nem az igazi; ehhez az egyenletes nehézkedésnek előbb egészen föl kell bomlania, mint pl. a szoborban, amikor az alak súlya az

egyik lábra tevődik át; az ő képein a testek súlyát saját immanens és autonóm, csak a kép világában gyökerező törvényei határozzák meg, de a kép idealitásának világába átvitt súly még van annyira egyöntetű és megbontatlan, hogy kifelé törekvésében is önmagába nehezédjék vissza; hiányzik még belőle a felbontott súlynak teljesen szabad játéka és új egyensúlyba igazodása. Hasonló állapot ez a korai görög szoboréhoz, melynek minden tagja kész már a mozgásra és lendületre, de valami még kötve tartja; már nem a teneai *Apolló* többé, de még nem Polykleitos *Doryphoros*-a: a kettő közt lévőekkel (kevés az ismert belőlük) rokon, melyek az átmenetet egyengették; a frontalitás még nincs egészen megtörve, de már megbillent, s bármely percben végképp felbomolhat. Ilyen stádiumra mutat vissza Cézanne képeinek állapota. A fizikai energiának, a súlynak szellemi formában – a vágyban és törekvésben – való nyilvánulása a kompozíciónak latens mivolta; első fölmerülése az új formavilágban. Ilyen Giotto Cézanne: látja az egész művészetet, s minden eredményét – különösen a velenceiekét – föl akarná használni, de mivel materiális valóságosak és nem illúziók, mint az impresszionistáké, egyúttal pedig mások, mint a régieké, nem lehet eklektikus, hanem egyetlen fokkal kell beérnie; azzal, mely az *első* embert illeti a sorban; de ez a fok latensül már magában hordja a rákövetkezők lehetőségeit, mint ahogy az európai képírás kezdetének kétdimenziós primitívjei a harmadik dimenziót és benne a kompozíciót, eltérően a keletiek kétdimenziós művészetétől.

Amit a művészetnek újabb fokon régi problémáihoz való visszatéréséről, helyesebben a régi problémáknak változott formában és magasabb fokon való újrafelvételéről mondtunk, Cézanne-ban nyilvánul legmélyebben; mert benne a művészet fejlődését irányító öntudatlan és titkos folyamat mintegy tudatosul. A fejlődés szubsztanciája, az idea, nemcsak megvalósul, hanem el is mondja megvalósulásának módját és önmagához visszatérő rejtett útjának ívelését. A cselekvő szellem kilép az akcióból és önmagát magánvalóan reflektálja: *faire... quelque chose de solide et de durable comme l'art des musées...*

Cézanne maga is érezte és gyakran emlegette, hogy amire törekszik, még nem érte el, de napról napra közeledik hozzá. Míg egyfelől maga is a végsőig fejlesztette az impresszionizmus valóproblémáját, másfelől szünet nélkül kereste az új eszközöknek megfelelő módszert a régiekével rokon kompozíció megteremtésére. Cézanne is vég, mint Monet és az impresszionizmus, de egyúttal kezdet is; s ez a különbség kettejük között. Benne van az egész múlt, de az egész jövő is.

A Cézanne művészetében lappangó lehetőségeket megvalósítani, a megkötöttségből kiszabadítani és kifejleszteni – íme az utána jövők feladata. Részen erre vállalkozott, de egyoldalúan Gauguin, majd – de szintén egyoldalúan – a „kubista” és egyéb elnevezések alatt ismertté vált újabb festőcsoportok; és erre vállalkoztak azok a *magyarok*, kik a nagybányai naturalizmus és impersszionizmus ellen reakciót támasztva, nálunk is fölvetették az új kompozíció problémáját. E mozgalom legtöbb tagja még a nagybányai légkörben nevelkedett és sokat köszönhet is neki; a folytonosság itt tagadhatatlan; de szakadásra kellett kerülnie a dolognak, amint az új nemzedékben megért a naturalista momentum túlhaladásának szüksége. Erre a nemzedékre nagy és súlyos feladat várakozik: a naturalista állapotban némileg megfeneklett és megkésett magyar képírást kell mai hivatásának útjára vinnie és a továbbfejlődésre képessé tennie. Sőt – a múltat kell pótolni számára, meg kell ho-

nosítania benne azokat az elveket, melyek a klasszikus hagyomány híján idegenek tőle. A naturalizmusnak és impresszionizmusnak – mint láttuk – igen jelentékeny fejezet jut a magyar képrás történetében. Mi több, ez idő szerint talán az egyetlen valóban történeti jellegű fejezet, melynek problémák fölvetéséről, megérleléséről és megoldásáról van jelentenivalója. Paradox szerep, és fölöttébb jellemző a magyar képrás helyzetére; ez a képrás annyira epizodikus és históriátlan, hogy benne a lényegében históriaellenes princípium emelkedik a legnagyobb történeti szerepre és jelentőségre. A művészet történeti életre képes problémái tulajdonképpen ott kezdődnek, ahol a naturalizmuséi végződnek. Nálunk eddig fordítva volt a dolog. Az új nemzedék hivatása a magyar képrást ebből a paradox állapotából kivinnie. Az idevágó kísérletekkel új fejezet kezdődik, a magyar képrás történetében talán csak a második, mely közös probléma közös műveléséből ered.

3.

Kezdő stádiumnak, mint a Cézanne-é, még nem kell az elvi kérdéseket elintéznie, elég megtalálnia és megindítania őket; a rákövetkezőnek már igen. Nemhiába volt Polykleitos teoretikus, meg a quattrocento művészei ugyancsak. Az első stádiumban még így is lehet minden, meg úgy is; a másodiknak feladata meghatározni, milyennek *kell* lennie. Mielőtt az új kompozíció problémáját meg lehetne oldani, számolni kell lehetőségeivel. Ez elméleti feladat, akármennyire nem foglalják szavakba, akármilyen némán intéződik el a festő és vászna között. A mostani stádium olyan, melyben az elvi kérdések eldöntése történeti szükségé vált. Ebben nyilvánul meg helyzete az előzőhöz s a majd elkövetkezőhöz: s vele a nagy történelmi és erkölcsi felelősség, mely mindig azokra hárul, kiknek a döntés feladata osztályul jutott.

E feladat megfelelő méltánylása és megoldási lehetőségeit illető föltevéseink igazolása kedvéért ki kellene fejtenünk a kompozíció teljes elméletét. Tisztán elméleti kérdések tárgyalása azonban nagyon túlhaladna e tanulmány célján és keretén. Egyelőre be kell érünk néhány általánossággal, amennyi szűkösen elegendő a képrás mostani állapotának megvilágítására.³⁰

Minden kompozíció célja az önkény kiküszöbölése és valamilyen szükségszerűség megállapítása. A szükségszerűség azt jelenti, hogy a képen vagy szobron minden csakis abban a formában lehetséges, amelyben van, egyik rész oly szorosan függ össze a másikkal és függ a másiktól, hogy legcsekélyebb megváltoztatása valamennyi többi résznek megváltoztatását kívánja. A kompozíció analogonja az organizmus, de törvényei mások és szigorúbbak, mint a természeti organizmusé: mert míg az utóbbiban csak az egymással közvetlenül összefüggő részek kapcsolata válik nyilvánvalóvá a szemlélet számára (a kéz a karral, a kar a vállal stb.), s az egészből a célszerűség ideája sugárzik, addig a kompozícióban a legtávolabb eső részek egymáshoz való viszonya és pusztá helyzete (pl. a láb helyzetétől függ a fejé és viszont stb.) döntő jelentőségű; a helyzet fogalma határozza meg a részek organikus hangsúlyozottságának fokát, nem pedig viszont, úgyhogy a helyzet megkövetelheti alkalomadtán a részek organikus-naturalisztikus igazságának feláldozását; az egészből pedig nem a célszerűség, hanem a természetben azonmód soha föl nem lelhető

összefüggés logikája sugározik, melynek formai kifejezése az egyensúly és megállapodottság, véglegesség és lezárttság. Valódi analogonja tehát a logikai vagy matematikai tétel, melyben valamilyen premisszákból csak valamilyen konklúzió következhetik.

A kompozíció alapját tevő szükségszerűség kétféle: *a priori* és *a posteriori*.

Az első nem fejthető ki teljesen a motívumból vagy témából, melytől nagy mértékben független. Absztrakt módon fejezhető ki: a lábak ilyen helyzetének a karok ilyen helyzete, a törzs ilyen helyzetének a fej ilyen helyzete felel meg, akár férfi, akár nő, akár fiatal, akár öreg stb., az ábrázolt alak. Ez az elv hatja át a görög szobrászatot és festészetet. Ez az elv mindenütt ugyanaz: atlétákon vagy milói Vénuszon, egyes alakon vagy csoporton, monumentális szobron vagy kis bronzon, freskón vagy vázán. Ezért egy szobortöredékből, pl. talapzatból, melyen csak két láb nyoma látszik, vagy pusztá törzsből, végtagok és fej nélkül, rekonstruálható az egész szobor, vagy legalábbis formai alapgondolata. Ez az elv hatja át a renaissance kompozícióit is, Leonardóét, Michelangelóét, Raffaellóét. Az *Úrvacsorá*-n vagy a *Parnasó*-n minden momentumnak megvan a maga kontrasztja, tekintet nélkül: szükségessé teszi-e, nem-e maga a téma éppen azt a kontrasztot, vagy épp abban az alakban.

Az a posteriori szükségszerűség kifejezhető a motívumból és témából (nem fejthető ki a kvalitás, az illető korban gyökerező és az egyéni tulajdonságok – de ezek most nem fontosak). Absztrakt módon nem fejezhető ki: nem ismer el olyan princípiumot, amely mindenütt egyformán érvényesül. Valahány motívum, annyi komponálásmód. Hogy az előbbi példánál maradjunk: az atléta tagjainak elhelyezése nem lehet ugyanolyan, mint a nőé, a fiatalé olyan, mint az öregé stb. A hangsúly nem arra esik, ami minden motívumban közös vagy közössé tehető, hanem arra, ami különböző. A művész nem valamely egyensúly *fogalmából* indul, mely mindenütt egyformán érvényes, hanem magából a motívumból, s azt olyan végső formára juttatja, mely éppen e speciális motívummal közlendő mondanivalóit a legtisztábban, leghatározottabban, művészi látás- és érzésmódjához leghívebben fejezi ki. Rembrandt *Hűtlen szolgálá*-ján vagy *Emmausi ifjai*-n érezzük, hogy mindennek úgy kell lennie, amint van, de ezt az érzésünket nem tudjuk absztrakt módon kifejezhető sémával igazolni. A kép elmond a motívumról mindent, amit el kell mondania, de ahogy elmondja, csak ebben az egyetlen esetben érvényes. Szerkezete felolvad a motívumban, nem választható el tőle. A kontrasztok nem önmagukért vannak, hanem csak amily mértékben a motívumból következnek. Leonardo *Úrvacsora*-képének egyik feléből szükségképp következik a másik fele, Rembrandt képén nem. Amit Rembrandtról, ugyanazt mondhatjuk pl. Delacroix-ról, Corot-ról,³¹ Maillolról stb.

Az a priori kompozíció szükségszerűsége tehát transzcendens, az a posteriorié immanens. Az első, ha már a logikai következtetéshez hasonlítottuk, inkább a deduktív, a második inkább az induktív, az első inkább a kategorikus, a második inkább a hipotetikus következtetés módját követi. Az elsőben az egyensúly absztrakt fogalma determinálja a konkrét mozgást, és a mozgás az alakot; a másodikban az alak determinálja a mozgást, melytől az egyensúly nem absztrahálható. Az első kanonikus, a második a-kanonikus. Az első dialektikus, a második empirikus. Az első abszolút, a második relatív. Az elsőben a szükségszerűség és szabadság, a másodikban a szabadon-adottság és szükségszerűség korrelációja uralkodik. Az első az

absztrakt princípiummal, a második az adekvát formálással kerüli el az önkényt. Az elsőnek szükségszerűsége és szabadsága az ideáé, a másodiké a jelenségé. De a tekintetben mind a kettő abszolút és ideális, hogy mind a kettő az emberi szellem egy-egy örök diszpozíciójának felel meg, mind a kettő magából az emberi szellem magánvaló struktúrájából következik, attól függetlenül, vajon a történeti fejlődés egyaránt érvényt szerez-e nekik minden időben; s ezért mind a kettő ugyanazon időben lehetséges. Viszont, ha történeti megvalósulásuk sorrendjét tekintjük, azt látjuk, hogy a fejlődés menete az a priori komponálás elvétől az a posteriori felé visz, vagy legalábbis vitt eddig: a görögöknél az első csaknem föltétlenül uralkodik, a renaissance-ban megosztja hatalmát a másikkal, hogy aztán mindinkább hátrább szoruljon, sőt egy-két kísérletet leszámítva, egészen eltűnjön. Az elsőnek végső dekadenciája az akadémia, a másodiké a stílustalan individualizmus és naturalizmus.

A modern művészet, mikor a kompozíció általános problémája felé fordult, a következő örökséget találta a jelenben: az akadémiát, s benne az a priori kompozíció módszerét egészen iskolássá, külsőségessé és fejlődésre képtelenné fajulva; a naturalizmust, melyben az a posteriori komponálás módja elérte a végső momentaneitást; és Cézanne-t, a maga különféle új, latens lehetőségeivel. Az elsőnek egészen hátat kell fordítania, a másodikat felhasználnia, de meghaladnia, a harmadiknak lehetőségeit kifejlesztenie.

Ámde mielőtt elindul, tudnia kell, hová akar menni, és mit érhet el választott útján – még ha esetleg egész más eredményhez jut is el, mint amire számított. A művészet nem mindig jut el éppen oda, amerre a kezdet mutatni látszott – de minden irányvállalásban szükség van céltudatosságra és szándékosságra.

A régi a priori kompozícióra, illetve egyenértékűjére törekszik? Akkor tudnia kell – még ha e tudása utólag tévedésnek bizonyul is – , vajon a választott úton újat érhet-e el; mert a modern művészet programjának ez a „föltétlen új” egyik legfőbb hangoztatott jelszava és leghevesebb kívánsága. Kérdés, vajon a régi művészet nem merített-e ki ezen komponálásmód irányában fekvő minden lehetőséget? A kombinációk száma határolt: mind az egyes alakon, tagjainak természet adta meghatározottságában, mind az alakok csoportjain csak valamilyen számú kontraszt és egyensúly állapítható meg, legalábbis típusként. A közbenső lehetőségek, az ezer meg ezer árnyalat átugorható, hiszen itt valami abszolút újat hangoztatnak. A kontrasztok és egyensúlyok megállapíthatók jó eleve, anélkül hogy a fejlődés vagy a zseni föllépésének eshetőségével – meglepetésekkel – számot kellene vetni. Abszolút újat teremtő forradalmi hivatás akkor jutott a zseninek, mikor Görögországban a latens állapot homályából az aktus világosságába emelte ki a kontraszt és egyensúly elvét, s mikor a renaissance idején újra megtalálta; amint azonban ez az elv föllép, egyszerre föllép vele valamennyi lehetősége is, és az időben végbemenő történeti folyamatnak épp az a feladata, hogy az ideálisan már meglevő lehetőségeket sorjában meg is valósítsa. De mást nem adhat hozzá, mint ami eredetileg benne van, s ezen sem idő, sem zseni nem változtathat, éppoly kevéssé, mint valami logikai vagy matematikai igazságon. A kontraszt és egyensúly fogalmából kifejtendő variálásának minden lehetősége; a művészettörténeti vizsgálatnak kell megállapítania, hogy közülök melyiket valósította meg a múlt, és melyik várhatja a jövőtől megvalósulását.

Nos hát, olyan új, mint a görögöknél a frontalitás megtörése, majd a belőle következő contrapposto kanonizálása Polykleitosszal, lehet-e még egyszer a szóban lévő kompozíció terén? Erre feleletet csak az a priori kompozíció rendszeres vizsgálata s az eddigi fejlődéssel való összemérése adhatna. E gondolatnak szinte matematikai evidenciája, úgy látszik, még nem merült föl a művészek körében. Mozgalmuk a naturalizmus ellen szükségesnek érzett reakció vágyából eredt, s a régi művészetre, a nagy stílusokra vetett pillantásukból. Részben szubjektív eredetű tehát, részben a mai művészet eredményeit a régiéhez mérő objektív egybevetésből fakad. A naturalizmus útján már nem lehet továbbmenni, meg a naturalizmus amúgy is széjjeltépte a művészetek egymáshoz való termékeny vonatkozását (pl. az architektúrához), lehetetlenné tette a monumentális szobrászatot és monumentális képirást – valaminek jönnie kell hát, ami a művészetnek a régihez méltó hivatását és jelentőségét visszaállítsa. A művészek „keresnek”, de mintha e keresésből a szándékon túl hiányoznék annak tudatossága, hogy mit is keresnek; mintha keresés közben remél-
nének rábukkanni.

A törekvések még korántsem alakultak ki tisztán és egyöntetűen. Még nem tudni, melyik kompozíció irányában való kísérletezések javára billen a mérleg. Még nem tisztázódott, vajon a motívumból, a természeti jelenségből kell-e valahogy a posteriori módon kipattannia az új komponálás elvének, vagy ez az elv már megvan valahol, csak alkalmazni kell.

Pedig ez utóbbi föltevésre valló irányzatnak egyik hajtása, Cézanne-ból indulva, már eljutott addig az absztrakcióig, amelyen nincs tovább. Cézanne kijelentésére épült: *tout dans la nature se modèle selon le sphère, le cône et le cylindre*.³² A régi kompozíciónak matematikai szükségszerűségét itt maguknak a geometriai formáknak alkalmazása váltja föl. De míg a régi kompozíciónak, ha egyetlen pillanatban már összes lehetőségei együtt vannak is, megvalósításukhoz mégis évszázadokra van szüksége, addig emez új kompozíció lehetőségei az elv megszületésével egyszerre mind meg is valósulhatnak, mind egyszerre kimeríthetők. Fejlődésről itt szó sem lehet – geometriai formáknak nincsen fejlődésük. Itt csak valami kész dolog alkalmazásáról lehet szó a naturalisztikus elem kizárásával egyenes arányban. E kizárás fokának azonban nincs és nem lehet semmilyen elvi mértéke, s így nyitva áll az út az önkény számára, mely csakugyan ajtóstul ront a házba: kompozíció helyett komplikálás. A naturalisztikus elem teljes kirekesztése csakúgy az önkényhez visz, mint teljes uralomra jutása. Ha pedig mindössze a naturalisztikus formáknak valamilyen geometrikus egyszerűsítése és szintézise a cél, akkor ott vagyunk Cézanne álláspontjánál, aki ezt a szintézist gyakorlati, mondhatni pedagógiai módszerként alkalmazta, anélkül hogy magának a kompozíciónak elvi alapjává akarta volna tenni, ami lehetetlen. A fent idézett kijelentés folytatólag így hangzik: *il faut apprendre à peindre sur ces figures simples, on pourra ensuite faire tout ce qu'on voudra*.³³ S ezen a második részen van a hangsúly, ti. az „apprendre”-on.³⁴ Azért nevezte Cézanne a képeit egyszerűen „mes études”³⁵ -nek. (Nem kell összetéveszteni ezt a geometrizmust a régieknek pl. háromszögbe való komponálásával – lásd Leonardót –, amit Cézanne is gyakorolt.)

Ami viszont a másik irányzatot illeti, nem rekeszti ugyan ki a naturalizmust, mint az előző, de felül sem múlja. Külsőségeiben igen, lényegében nem. A régi kom-

pozíció megbonthatatlan összefüggést teremt a részek között, s azt egymáshoz való helyzetükkel fejezi ki: a részek távolról mintegy mutatnak, utalnak egymásra, s ez az utalás – képzeleti, láthatatlan összekötő vonalak alakjában – maga is tényezője a kompozíciónak. A modern kompozíció a részeknek emez egymásra utalását nemcsak hangsúlyozza, hanem materializálja is: ha ugyanazon alakon a kar és a láb, két alak között a váll és a csípő stb. egymásra utalását akarja kifejezni, akkor e részeket megnyújtja úgy, hogy egymáshoz érnek – nem törődve a naturalisztikus-organikus hűséggel, ami ellen a komponálás elve szempontjából nem lehetne kifogást tenni – s a kép anyaga egyetlen modulált masszává válik. Alapjában véve tehát ez a régi kompozíció princípiuma, csakhogy valami igen primitív és szájbarágó, nyers formában. Mintha a képzeleti kapcsolatok föl nem ismerésétől félne a művész, s ezért mindjárt kézzelfoghatóvá is teszi a kapcsolatot, vagy vonalat húz, mely az összefüggést jelzi. Innen ama vonalak az új képeken, melyeknek látszólag semmi értelmük. De annyira van értelmük, hogy már nincs is. Túlontúl józan, sőt iskolás az értelmük, maguk pedig fölöslegeseek. Mert vagy van összefüggés a kép részei között, vagy nincs: ha van, legföljebb megismételni lehet ily materiálisán – az ismétlésnek pedig nincs szükségszerű határa s ezért önkényhez visz; ha meg nincs összefüggés, minden külső jelzése csak külsőség marad s hiábavaló. Ez a stádium csak a naturalizmusra támadt ellenhatás természetéből érthető. A naturalizmus annyira megszüntette a részek egymásra utaló képzeleti összefüggését, hogy hangsúlyozásának el kellett mennie a másik végletig. A káosz stádiuma ez, melyben régi és új elvek nyersen kerülnek egymás mellé, mindenik a végletig hajtva, mindenik önmagát affirmálva. A naturalisztikus princípium koránt sincs fölülmúlva benne. A részek keresik a szoros kapcsolatot egymással, és mintegy megvalósítják a Cézanne képein élő vágyódást, de magának az alaknak helyzete (hogy mért éppen olyan), vagy az alakok egymáshoz való viszonya híjával van a belső szükségszerűségnek. Amiből a festő indul, az a természeti motívum, de azonmód véve, ahogy a naturalista is veszi; helyzetén és a részek egymáshoz való viszonyán tulajdonképpen nem változtat, mikor a természetből átemeli a kép világába; hanem abban a helyzetben, amelyben találta, igyekszik a részeket a fönt jelzett módszer szerint egymással összekapcsolni. A kép gerince tehát lényegében ugyanaz, mint a naturalistánál; de tagjai olyan módon gyötrődnek egymás felé, mely naturalizmusellenes. Ez a benső ellentmondás különösen az arcképeken látszik. Hogy magának az alaknak helyzete döntő jelentőségű az egész portré sorsára, sőt, hogy ez a helyzet maga a kompozíció (lásd: renaissance arcképeket) – ez a meggondolás alig merül föl a szóban lévő irány kísérletezői között. Az ábrázolt alak helyzete véletlenszerű, a szükségszerűséget a részletek átformálásával igyekszik belevinni a festő. De hogy e szükségszerűség milyen mértékben rekessze ki a helyzet véletlenszerűségét, arra éppúgy nincs és nem is lehet semmilyen elvi mérték, mint a másik irányzatnál a geometriai formák naturalisztikus anyagra való alkalmazásában. Itt is az önkénynek jut a döntő szerep. Eltéréseiben is mindkét irányzat kirívóan ugyanazon kor, egyazon szellem szülötte.

Míg a modern művészet alapjában és elvi érvénnyel fölül nem múlta a naturalizmus és az önkény stádiumát, addig eldöntetlen marad a kérdés, hogy melyik kompozíciónak folytatása lesz. Annak-e, mely a kontraszt és az egyensúly absztrakt elvére épül, vagy annak, melyről azt mondtuk, hogy fölváltotta a görög és renaissance ko-

rit. S ez utóbbi esetben: mindössze csak a legutolsó, zsákutcába jutott naturalista és impresszionista fázison akar-e átugrani, hogy valamelyik megelőző, folytatásra még alkalmas fázishoz csatlakozzék?³⁶ De lehet-e egyáltalán ezt a komponálásmódot ilyen értelemben törvényszerűvé tenni? Itt éppolyan elvi s még el nem döntött, sőt föl nem vetett kérdés kerül föl, mint az előző, az apriorikus komponálásmódban.

A hagyomány egymagában nem adhat választ e kérdésre, mint a másakra sem. A hagyományból minden egyformán kiolvasható. Amikor a modern művészet a hagyományhoz való kapcsolatát, a történelmi kötés helyreállítását s a fejlődés lehetőségét keresi, akkor olyasmire ébred, ami az előző fázishoz képest óriási fölényt ad ugyan neki – de a hagyományhoz csak az elvi alap tisztázásával kapcsolódhatik eredményesen. Ami, mint a múlt, elvekre épült, csak elvek alapján folytatható. Enélkül csak ún. „visszatérésekre” kerülhet a sor: archaikusokhoz, primitívekhez, Raffaelóhoz, Grecóhoz, akárkihez. És a naturalisztikus helyett megint csak belül kerül az individuális önkény.

4.

Az egész európai képírás, benne a *magyar*, ilyen kérdésekkel vajúdik ma. A megoldás, bármily paradoxul hangzik azok fülében, akik a vásznon és festéken nem látnak túl, aligha várható magától a képírástól. A képírás önmagából nem teremtheti meg sorsának legfelső rendű intézőjét: a determináló világnézetet. Az új törekvésekből főleg két dolog hiányzik: az etikai koncentráció (mely nálunk a nagybányaiakban volt) s az új világnézet, melyből az új művészetnek szükségképp ki kell alakulnia. A táncoló csillag, mely körül a kaosz világgá szerveződjenk.

Az impresszionizmus nemcsak megszakította a képírás történeti menetét, hanem olyan világnézetet juttatott érvényre, melyre semmilyen más művészet se épülhet. Röviden utaltunk a fejlődési vonalra, mely a képírás egész életében az abszolút objektivitástól az abszolút látszatig, az időnkivüliségtől a pillanatnyiságig, szóval az impresszionizmusig visz. E kettőhöz még harmadik vonal járul: az *anyagé*. Vele válik az impresszionista festés világnézeti alapjának képe teljessé.

A képírás legelején az objektíve és időnkívüli állapotban ábrázolt jelenség egyúttal anyagtalan is, mert sík. Az alakok megjelenési formája a képen minden anyagi tartalomtól mentes sziluett. Később mind több és több anyagot vesz föl magába, míg végre eléri a teljes, háromdimenziós testiséget. E folyamat megismétlődik a középkortól a renaissance-ig, hol a képírás Michelangelóval eléri az anyag afirmálásának tetőfokát. Az atmoszféra, a fény és a valór problémáinak fölkerülésével viszont megkezdődik az anyag fölbomlásának, mintegy ritkulásának, könnyülésének, elillanásának folyamata, mely az impresszionizmusban éri el határát. Ahogy az impresszionizmus a valórsíkkal utal a kezdet sziluettjére, úgy anyagtalanságával is: itt is végső fokot jelöl. Az impresszionizmus teljes föloldása az anyagnak, ennél fogva a formának, és ennél fogva a szellemnek. Mert a képzőművészetben a szellem megnyilatkozásának eleme a formát öltő anyag, vagy: a művészet a szellem diadala az anyagon a formával; de az kell hozzá, hogy anyag valóban legyen. A merő optikai illuzionizmus módszerével dolgozó impresszionista festés világnézete végső és dekadens hajtása annak a *szubjektív idealizmusnak*, mely szerint minden csak az *Én*

látszata, illúziója, benyomása. Az anyagot tagadó, ötletszerű berkeley-izmus vagy szenszizmus, a szubsztancia fogalma nélkül; csak a látszat valóság, helyesebben: a látszat látszata. Az impresszionizmus a végletig és abszolútig ment el e tekintetben is – a többi tekintetben csak ezért tehetette meg.

Az optikai illuzionizmusnak ez a foka csak a szubjektív idealizmusnak múlt század végi fokán valósulhatott meg. Az impresszionizmus: az idealizmusnak és szenszizmusnak sajátos keveredése valamilyen monizmusban. Itt is az a pontszerűség van benne, mint az időhöz való viszonyában. Minden csak szellem, de a végsőig ritkított és degradált állapotában: a fiziológiai ingerében, a szenzációében, az érzéki illúzióében. (Ellentéte a naturalizmus másik lehető tendenciájának, mely a materializmusban gyökerezik: minden csak anyag, szellem nélkül.)

Az impresszionista festéssel szemben föllépő Cézanne-nak reakciót kellett támasztania az impresszionista világnézet ellen is; művészi vállalkozása csak merőben elütő világnézet alapján volt lehető. Cézanne világnézete a valóságos világ valóságának leghatározottabb afirmálása, olyan, mint a Michelangelóé. Realizmus – nem új, hanem ősrégi, alapjában ugyanaz, mint a középkoré, és úgy viszonylik az impresszionista világnézethez, mint Aquinói Tamásé a szolipszistáéhoz. Talán különösnek tetszik, hogy festő művészetének legmélyebb gyökerét valahol a skolasztika táján keressük, de valóban ott találhatjuk meg. Az ortodox Cézanne a maga realizmusával egy darab középkori világnézetet képvisel az impresszionista környezetben: művészetének ez a legmélyebb, döntő tényezője; innen mindenkinek az a benyomása róla, hogy legméltóbban a valódi „primitívek” között foglal helyet.³⁷ Cézanne-ban csak a színek keverőjéről venni tudomást, s a festőt világnézete nélkül megérteni akarni annyi, mint Aischylost a görög mítosz nélkül, a prófétákat az ótestamentumi felfogás, a Mahabharatamot az őszindiai vallás, Dantét a skolasztika, Michelangelót a Biblia, Dosztojevszkijt az orosz evangélium nélkül elképzelni. Világnézete, mint a középkoré, dualizmus, mely monizmus felé törekszik, de nem az anyag felbontásával, hanem átszellemítésével éri el. Főntartja mind az anyag, mind a szellem elvét, de egyiket áthatja a másikkal. Cézanne-nál valami nagyon primitíven anyagi, az anyagok súlya valami nagyon rafinálttal van együtt, azzal, hogy a súly tisztára színrel fejeződik ki. A kép szerkezetét súlyoknak egymáshoz vonzódása és egymásra hatása adja; az egymásra hatás valamilyen egyensúlyt, szükségszerű elhelyezkedést és végső harmóniát keres, mint a régieké volt, de más eszközökkel. Az egyensúly és harmónia elve képviseli a determináló szellemi momentumot a valóságos anyagok valóságos színében megérzékiülve a súlyok tisztán materiális momentumával szemben. Íme Cézanne művészetének metafizikája. Reakció a kor egész világnézetével, korcs idealizmusával és materializmusával szemben.

A metafizikai, szellemi momentum egyúttal a kompozíció indítéka, mint volt évszázadokon át. Cézanne világnézete ezért nemcsak reakció, de pozíció is: a kompozíció elvének kemény beleékelése az impresszionizmus libegő káprázatvilágába. Immár világos, miért és hogyan következik egyik a másikból – világnézet és művészet –, hogyan tételezi föl egyik a másikat. Más modern művészeknél is található valamilyen realizmus, a való világ afirmálása – de sehol sincs olyan szívós, olyan mély és elemi erejű akarása, az anyag fölülmulására irányuló olyan állandó erőfeszítés, mint Cézanne-ban. Ez viszont az ő világnézetének etikai megnyilatkozása.

Cézanne realizmusa, mint művészete, latens lehetőségekkel teli. Több út nyílik belőle. Világnézete, individuális mivoltában, nem válhatott általános érvényűvé, s eredeti formájában aligha is válhatik azzá. De ahogy a múlt művészetét csak elvek alapján lehet folytatni, úgy a Cézanne művészetében rejlő lehetőségeket csak megfelelő új világnézet alapján lehet kifejleszteni. Ennek hiánya az oka, hogy folytatói közül az egyik irányzat a végső absztrakciókba lyukadt ki, a másik pedig felülmúlhatlan naturalizmus és az új elvek keveredésének káoszában leledzik. Hogy a Cézanne-ben rejlő lehetőségekkel mi történjék, nem a vásznon való kísérletezéssel, „kereséssel” fog eldőlni. Csak új világnézet határozhatja meg a kellő utat. S az elvi művészeti kérdések csak ezen az alapon fognak egyértelműen és az önkény kizárásával megoldódni.

*

Visszatérve oda, ahonnan elindultunk: a háború egy lépéssel közelebb vihet bennünket ezen új világnézet kialakulásához, és megfelelő nemzeti szerephez juttathat az európai kultúra egyetemességében. Nem a háború önmaga (önmagában csak nagy negatívum), hanem az, hogy sok mindent elsöpör és sok mindennek helyet készít. Vele újra a reális *valóságba* ütköztünk. Nagy csapás az individuális hangulatokra, a szubjektív idealista ábrándokra, s általán az egész hamis „idealizmusra” – mindenfajta impresszionizmusra. Ez a háború a valóság és a „szubjektív idealizmus” harca is. Kérdés, olyan erős-e a megrázkódtatás, hogy belőle új világnézet támadhat, mely messze túlhalad mind a vulgáris „idealizmus”, mind a filozófiának csúfolt „pozitivizmus” és materializmus fokán. Mert ezen fordul meg a művészetek sorsa is, mint az egész kultúráé.

A képrás történetére az objektivitás és látszat, a tér és idő, az anyag és anyagtalanság hármasszempontjából vetettünk egy-egy pillantást. E szempontokból nézve világosodik meg egész fejlődése és mai helyzete, benne a *magyaré* is. De csak egyoldalúan: a természethez való viszonyában. A negyedik szempont, mely ugyan már benne van az előzőekben, s rajtuk keresztül utaltunk is rá, de mégis külön momentumot jelent: a kompozícióé. Ez van a többi fölött, érte van a többi. Különálló és behatóbb vizsgálatára az itt tárgyalt magyar művészet még nem ad elegendő történeti anyagot. Egyelőre be kell érniünk az elvi kérdésekre utalással, melyeknek most van itt az ideje. De hogy a klasszikus művészeti hagyomány híján lévő Magyarországon egyáltalán lehet beszélni róluk, és pedig mint *aktuális kérdésekről*, az új festőnemzedék érdeme.

Sokkal nagyobb dolog ez, mint első pillanatra látszik. A magyar művészet történetének legnagyobb kihatású eseményévé válhat, ha e kérdések itt meggyökeresnek. Velük egygé lényegülve vállalhat a magyarság jelentékeny szerepet az európai népek közös művészi föladatának megoldásában. Velük újra itt az alkalom *egyetemes európai és nemzeti magyar* művészet teremtésére.

ELŐSZÓ

[a Magyar művészet első kiadásához]

Rég elmúlt időben, a nagy háború derekán, 1916 tavaszán íródott ez a kis tanulmány.

Akkor úgy neveztem magamban: „a magyar művészet mérlege”, mert aki másfél évtizeden át követtem figyelemmel ennek a művészetnek életét, hol megjegyzésekkel kísérve, hol csendben, elérkezettnek véltem az időt az évadvégi mérleg megkésztetésére és az elszámolásra.

Már akkor éreztem, ami azóta goromba valóság, hogy a háborúval korszak zárult és korszak kezdődik. A történet fölvilágosult tudósai tanítják ugyan, a világ élete nem olyatén oszlik korokra, mintha ollóval vagdosnák a nagy szövőszékről aláfolyó szövetét. De a történet logikája nem lévén azonos az emberekével, bármily ésszerűnek látszik ez a fölfogás és ésszerűtlennek az olló, mégis az utóbbinak, melyről azt hittük, rég lomtárba került, lett ezúttal igaza. A háború oly élesen vágta ketté a világ életét, hogy amit néhány év választ el tőlünk – máskor észrevétlenül! –, idegen messzeségbe süllyedt mögöttünk.

Akkor a múlt megszámloltatásának s a jövőre való készülődés szükségének érzésével tartottam (itt következő) előadásaimat, és közöltem őket a Nyugatban. Ma, amikor a közelmúlt rohamos gyorsasággal zsugorodik mögöttünk távoli történetté a szakadék túlsó partján – s amikor a jövő immár nemcsak beszéd tárgya, hanem (akarjuk, vagy nem) a valóság brutalitásával teszi első lépteit, egyelőre félrelökve minden elméletet és elmélkedést, kíváncsiatlanul az elmúlt múltra és nem hallgatva a róla s belőle vont igazságokra – : közreadván e kis tanulmányt, csak azzal a mozdulattal¹ tehetem, mellyel új épületek alapkőve letételénél kivonatolt adatok följegyzését szokták elhelyezni a fundamentumba.

Ezek a kivonatos, vázlatos, sűrített följegyzések több elmélyedésre tartanak számot, mint amennyit ma föltételezhetnek, s így a jövőbe vetett reménnyel temetkeznek a jövő alapjába. A bennük vázolt elméletnek még bizonyosan el fog jönni az ideje, amikor majd szükség lesz reá, és jó lesz tudni, hogy egy s más dolgot már ekkor és ekkor megmondtak, és éppen magyar szóval.

Az olvasó, ha mégis kerül hozzá figyelme és türelme, a következőket találja benne:

a művészetben a nemzeti karakter kérdésének fölvetését, és utalást a történet-filozófiai útra és módszerre, melyen e kérdés eredményesen megoldható;

az életében kellően nem becsült, halálában hálátlanul elfelejtett Lechner Ödön értékelésének szempontjait;

a még kevésbé méltányolt és még inkább elfelejtett magyar zseni, Izsó Miklós fölfedezését (keserű kénytelenséggel használom e szót, de, sajnos, Izsónak – akit egészen egyoldalúan és hiányosan ismertünk – java dolgaival még ma is valósággal fölfedezésre van szüksége; a négy év előtt, 1918. május 16-án megjelent Nyugatban napvilágot látott fejezet s a két reprodukció – először jelentek meg két remekműről! – az akkori hideglázban nem tudta úgy ráirányítani a figyelmet, mint vártam és reméltem; akkor ezt a fejezetet a még élő Ady Endrének ajánlottam, aki ugyan

nem volt műtörténész, de volt műfajokon túl minden magyar tragédia átértője, mert átélője – ezért ma is neki ajánlom, a számomra változatlanul élőnek; és nem tartom véletlennek, hogy ugyanabba a folyóiratszámba éppen ő írt megemlékezést Hollósy Simonról);

az impresszionizmusnak első történetfilozófiai perspektívájú és tudományos elméletét.

De a lehető legrövidebben, s éppen ezért bizonyára fölöttébb hézagosan is.

Így kívánta egyrészt e fejezetek rendeltetése (előadások, folyóiratcikkek), s így engedte papírra vetésüket életem.

Tudom, e kérdések végleges elintézése, hogy teljesen meggyőző legyen, szélesebb és alapozottabb megtárgyalást kíván. Ma csak eredeti alakjukban adhatom őket közre.

Nem véletlenül s nem a vázlatosság miatt maradt ki azonban belőlük sok minden, amit esetleg egyik-másik olvasó hiába keres bennük: pl. a művészetet determináló világnézetnek külön való tárgyalása és hasonló.

Ilyesminek azon művészetek megtárgyalásában van helye, amelyekben elsődlegesen nyilatkozik meg, pl. az impresszionizmusé a franciában.

Másrészt a művészet elméletében és történetében a „világnézet”, mint minden „tartalmi anyag”, csak olyan mértékben fordulhat elő, amily mértékben „formává”, azaz művészetté vált. A művészet tartalma éppen a „forma”, azaz, ami művészetté lett benne (ebben a formában benne van nemcsak a sokat emlegetett és kevésbé értett „hogyan?”, hanem az ugyanannyit emlegetett s nem értett „mit?” is). Nem állok a régi „l’art pour l’art” hamis elve alapján, tudom és vallom a művészetben a vallást, metafizikát, etikát stb., de ahhoz, ami nem vált belőlük teljesen művészetté, nincs közöm, mikor a művészetről szólók (s nem az általános kultúra-történetről).

Aki egyik oldalon látja a „formát”, a másikon a „tartalmat”, egyiken az „artistikumot”, másikon a „világnézetet”, az sehol se látja a művészetet. Dilettánsok elvitathatlan privilégiuma.

A művészet autonómiája nem azt jelenti, hogy benne „csak művészet” (valami üres artistikum) van, hanem azt, hogy mindennek, ami benne van (vallás, metafizika, etika stb.), művészetté kell átlényegülnie, s a művészet semmi mással sem helyettesíthető nyelven szólnia.

Akinek még van szüksége bizonyítékra, azt ebben az igazságban a művészet új kísérletei csak megerősíthetik, nem hogy megingatnák.

De magának az igazságnak nincs szüksége bizonyítékra. Hiszen ez az igazság a kezdete, nem pedig a konklúziója minden művészetelméletnek, mely erre a névre még számot tarthat.

„Régtől fogva tudom a Te bizonyosságaid felől, hogy azokat örökké állandókká tetted.”²

1922. IX.

SZT. FERENC HIMNUSZA A TEREMTŐHÖZ

Az a két esztendő, melyet a Szeráfi Atya Alvernia szent hegyéről – ahol a stigmákat kapta – való leszállása után (1224. szeptember 30-án) halála napjáig eltöltött, szenvedésekben és megpróbáltatásokban leggazdagabb, de Istentől különösképpen megváltott időszaka volt magasztos életének. Érezte, hogy földi életének immár vége felé közeledik, s örökre elbúcsúzott a szent hegytől, fáitól, virágaitól, madaraitól, szikláitól, mik oly hűséges társai voltak: „Isten veled Alvernia hegye: Isten áldjon meg téged, béke legyen veled, sohase látjuk egymást többé!”

De a közelgő vég érzete s az emberfölötti szenvedések nem lohasztották apostoli buzgalmát, nem korlátozták cselekvő erélyét, mely szintén emberfeletti volt. Ha gyalog nem bírta, akkor lóháton, de folyton úton volt, mint Urunk Jézus és tanítványai, mindenfelé tanítván, térítvén, vizzálykodókat megbékítvén, testi és lelki betegeket meggyógyítván.

1225 nyarán az ő kedves S. Damianójában tartózkodott, de már csaknem egészen megvakulva. A sok könny, melyet Krisztus szenvedésén és embertársai bűnösségén ontott, de különösen azon aggodalmában, hogy az emberekért nem tett és nem tehet meg mindent, ami szükséges volna, ekkor már valósággal megfosztotta szeme világától néhány hétre. Nem láthatta Istennek szép világát és Istennek kedves teremtményeit, melyeket annyira szeretett, mert mindegyikben Istennek szeretete és jósága szólt hozzá. Szt. Ferenc nemcsak az embereket szerette, mint testvéreit, hanem testvéreinek nevezte, s úgy szerette is Istennek minden többi teremtményét, a bárányokat, melyek őt a világ Megváltójára emlékeztették, a fákat, mert fából ácsolódott a Megváltó keresztje, a csillagokat, a Holdat, de különösen a Napot, melynek éltető melege és fényessége az Isten mindenekre kiáradó atyai jóságát s mennyei világosságát hirdette neki, a madarakat, köztük kiváltképpen az egyszerű, szürke pacsirtát, melynek köntöse úgy hasonlít a barátokéhoz. Ez a mindenekre kiható nagy szeretete nem hagyta el őt betegségében sem, nem hagyta el halálának órájában sem, sőt napról napra nőtt benne a vég közeledtével. S mikor szenvedése elérte tetőfokát, akkor érte el szeretete is a legnagyobb fokot, s már nem a szokott módon nyilatkozott meg, hanem ujjongásba tört ki: diadalmas énekbe. Minden teremtményt felszólított a Teremtő dicséretére, és minden teremtményéért dicsérte és dicsőítette a Teremtőt. Ekkor született meg a csodálatos istendicsőítő ének, az Ananias, Azarias és Mizael énekének¹ mása: a *Laudes creaturarum*² vagy más néven: *Canticum fratris Solis*³.

Szt. Ferenc ekkor S. Damiano kertjében, egy nádkunyhóban lakott. Éjszakának idején szenvedései annyira gyötörték, hogy Istenhez kiáltott segítségért, mert egyedül már nem bírta hordozni. S az isteni hang megvigasztalta: „Örvendj és énekelj Ferenc, míg ily gyöngye és beteg vagy, mert a mennyeknek országát nyered el vele.” Reggelre így szólt a testvérekhez: „Ha a császár nekem adná egész birodalmát, nemde örülnöm kellene neki? Most pedig íme, az Úr még az én földi életemben, megajándékozott engem a mennyeknek országával, méltó tehát, hogy megpróbáltatásaim között fölöttébb örüljek s hálát adjak az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek. Ezért hát Istennek dicsőségére, a magunk vigasztalására és felebarátaink épülésére szerezni akarok egy új éneket, dicsőítvén benne az Urat minden teremtményéért,

melyeket mi naponta használunk, melyek nélkül nem tudnánk élni, s amelyekkel mégis oly gyakran élünk rosszul, bántván és szomorítván Teremtőnket. Mert hát látlanok vagyunk, megfeledezünk hozzánk való kegyelméről és jótetményeiről, s elmulasztjuk a köszönetet, mellyel tartozunk Urunk Teremtőnknek, ki mind e gyönyörű ajándékokat adta nekünk.” És letűlvén s kevésbé elgondolkozván, elkezdte mondani a „teremtmények dicséretét”. Így született meg a *Laudes creaturarum*.

Nyomban megtanította rá a barátokat, s azt akarta, hogy mindenfelé eljárván a világon énekeljék azt minden népeknek, mint ahogy ő maga is ettől kezdve állandóan énekelte a következőképpen:

*Magasságos, mindenható, jó Urunk,
Tíéd a dicséret, dicsőség, tisztesség és minden áldás,
Csak Téged egyedül illetnek, oh Magasságos,
És ember nincs méltó Téged említeni.
Dicsértessél Uram, minden teremtménnyel,
Különösen testvérünkkel, a Nappal,
Ki megvilágít minket a Te világgoddal;
Szép ő és nagyfénylőn sugárzó,
Téged jelképez ő, oh Magasságos.
Dicsértessél Uram, Hold testvérünkért s a csillagokért,
Az égre formáltad őket világosnak, drágalátosnak és szépnek.
Dicsértessél Uram, Szél testvérért
S a légért és felhőért, derűs és mindenféle időért,
Mellyel teremtményeid élteted.
Dicsértessél Uram, hugunkért, a vízért,
Ki nagyon hasznos és alázatos, kedves és szűzies.
Dicsértessél Uram, tűz testvérünkért,
Kivel megvilágítod az éjnek szakát,
Szép ő és vidám, hatalmas és erős.
Dicsértessél Uram, testvérünkért, az anyaföldért,
Ki fenntart és táplál,
És sok fajta gyümölcsöt hoz elő színes virágokkal, és füveket,
Dicsérjétek és áldjátok az Urat és adjatok hálát Neki
És szolgáljatok Neki nagy alázatban.*

Ezután még egy évig élt a Szeráfi Atya. Állapota közben némileg jobbra fordult, annyira, hogy ismét útra kelt és újra sok földet bejárta. Mikor azután betegsége megint fenyegetőbbre vált, visszahozták szülőföldjére, Assisibe. Itt az a szomorú hír érte, hogy a püspök és a város világi ura hadilábon állnak egymással. Szt. Ferencnek, aki mindenütt a békességet hirdette és terjesztette, elviselhetetlen volt ez. Benn lévén szállása a püspöki épületben, elhivatta a város podestáját, a viszály egyik főszereplőjét, aki meg is jelent a magisztrátus uraival, és Szt. Ferenc úgy rendezte, hogy az épület udvarán találkozzanak a püspökkel. Mikor mind együtt voltak, hozzájuk küldött két barátot, akik elénekeltek nekik a „teremtmények dicséretét”, de megtoldva ezzel a versszakkal, melyet Szt. Ferenc a fájdalmas esemény alatt szerzett hozzá:

*Dicsértessél Uram azokért, akik megbocsátanak a Te szerelmedért,
S a bántalmat és szorongatást elhordozzák;
Boldogok, kik a békességben megmaradnak,
Mert Te, Magasságos megkoronázod őket.*

S az ének hallatára a két viszálykodó megölelte és megcsókolta egymást és megbocsátott egyik a másiknak.

De a gyönyörű himnusz még ezzel sem volt teljes. Hátra volt még egy versszak, azt azonban már halálos ágyán szerezte hozzá a Szeráfi Atya.

Mikor az orvos közölte vele, hogy csak néhány nap választja el a boldog végtől, a Szent az ég felé tárván karjait, fölkiáltott: „Jöjjön hát testvérem a halál”. S ő, aki eddig is szüntelenül énekelte a teremtmények dicséretét, most újra rákezdt, de tovább énekelte, mint eddig, hozzátéven végül:

*Dicsértessél Uram, testvérünkért, a testi halálért,
Melytől senki ember fia meg nem menekül;
Jaj azoknak, kik halálos bűnben halnak,
De boldogok, kik a Te szent akaratodon járnak,
Mert a második halál nem árthat nekik.*

És így lett teljessé a Szt. Ferenc himnusza. És ezután már így énekelte és énekelte mind az óráig, amíg kevéssel azután vissza nem adta nagy lelkét Teremtőjének, akit még utolsó leheletével is dicsért és dicsőített.

LESZNAI ANNA LÍRÁJA

(Az „Eltévedt litániák” alkalmából)

Minden műformák közt a líra a legközvetlenebb és -érzékenyebb az idők változásaira. Vélnéd: hajlékonyságának, leheletszerűségének, rebbenékenységének, mindenre fogékonyságának, vulgáris értelemben vett „közvetlenségének”, a lírai költő sokat emlegetett „szubjektivizmusának” okán; talán, mert a lírai vers kurtább s ezért könnyebb, mint a más, akármilyen szellő föllibbenti, mint a port vagy falevelet; mert csupa „hangulat” és „érzelem”, vagy „megérzés” és „sejtelem”. De mindez csak látszat és külsőség, sőt csapnivalóan rossz terminológia, legalábbis a nagy líránál. Az időszaki lírának lehet, hogy lényege, de ennek érzékenysége és közvetlensége csak az évszakok változásáig ér tavasztól a télig, vagy az egyénéig a pubertástól a szenilitásig. A nagy lírának, mely éppoly ritka, mint a nagy tragédia, érzékenysége és közvetlensége egészen más. (A tragédia az életnek végletig el-lendülése centrumától; a léleknek ki- és elszakadása az ős-közösségből és önmagán megállása; s a léleknek csak azután visszazuhanása a mindent kiengesztelő és megváltó ős-közösségbe, mikor magánvaló egész pályáját végigfutotta, és nincs tovább.) A nagy líra a centrum közelében ered és marad; ott, honnan nem az empirikus Én-nek, hanem az intelligibilis, metafizikai Én-nek mozdulatai indulnak; hol a mindenség élete fakad, és Isten lelke lebeg a vizek fölött a teremtetés pillanata előtt. Minden más műforma

a teremtett világ káoszát formálja, és benne Isten és ember „cselekszik”; az empírián a *másik* világ átvilágít, esetleg olyan intenzitással, melyben az empíria merő jelképpé ritkul; vagy nagy kerülővel visszavezet a másik világba, honnan emanált. A líra maga az ős, a teremtés előtti állapot: nem „cselekvés”, nem „végbemenés”, nem „fejlődés”, hanem: mindennek az ős lehetősége, megmozdulása, indulása, de a lehetőség, a megmozdulás, az indulás stádiumában megmaradva. A mozdulatlan végső lényeg és nyüzsgő világ közt elterülő és átvezető világ, melyen mindennek keresztül kell mennie, hogy lehetőségből tetté legyen: a lehetőség, a potencia momentuma, mely megelőzi az aktusét. Sokrétű, hatalmas és gazdag világ, gazdagabb az empíriánál, aminthogy a lehetőségek száma meghaladja a valóságokét. A lírában a lélek nem „tér vissza” ebbe a világba, hanem visszaállítja ezt a teremtés előtti világot. S a különbség líra és líra közt nem a szavakban, nem a terminológiában van: mert itt is van tavasz és tél, itt is van élet és elmúlás, szerelem, „hangulat”, „érzelem”, „gondolat” és meggyás – de mindez csak az empíria nyelve, melyen a nagy líra beszélni kénytelen, míg állandóan és közvetlenül *valami másról* beszél. A lélekről, mielőtt az empíriába kilép, mely még csak ezután fog irányt, amerre röpüljön – a lélekről, mielőtt cselekszik, mikor még csak tervez, akar és elgondol – vagy mindent, amit már tett, újra és újra visszaállítva a cselekvés előtti állapotba – a léleknek első szenvedéséről és szenvedélyéről.

Innen a líra érzékenysége és közvetlensége az idők változásai iránt. Ott fészkel, hol az idők változásának és megújulásának lehetőségei. Mielőtt megtörténnek, ő már tudja, mi készül a Világ szívében; megérzi annak a szívnek első rebbenését; a föld rengését, mikor még az emberek nyugodtan járnak hátán; népek megmozdulását, csatáit és bukását, különösen a szabadságért. Jézus remek szavai a farizeusokhoz – a kis praktikusokhoz, réalpolitikushoz, „hazafiakhoz” – a szép időről, melyet a piros alkonyból és a zivatarról, mit a borús-veres egű reggelen jósolnak meg: „Képmutatók, az ég ábrázatját meg tudjátok ítélni, az idők jeleit pedig nem tudjátok?”¹ (micsoda remek, egészséges, jóízű pofon néhány szóval, ahogy csak ő tudott, a mindenkinek megbocsátó, csak a képmutatóknak nem): – reá nem osztoroznak alá, mert nem megy el Tőle az ököl távolságáig, hanem ott simul meg a karja alatt, szíve táján, s mikor az a kar sújt, őt azzal is annál szorosabban szorítja magához; bár ez a szorítás néha jobban fáj, mint a legnagyobb ütés. A Logos nemcsak bölcsesség, de indulat, szenvedély, harag és szeretet is, s ezért lehetséges a Líra egyáltalán; mert a Logosszal együtt ő is ott van a világ fundálásánál, ott rejtezik Isten szívében, s a Logosszal együtt ő is elmondhatja, hogy „kezdettől és az idők előtt teremtettem, és mind az örökkévalóságig meg nem szűnök, és a szent lakhelyen szolgáltam előtte”.² *Innen* van, hogy a próféták mind lírikusok, sőt a világ legnagyobb líráját ott találod meg az ótestamentum prófétáinak lapjain, annál, ki azt énekelte, hogy „inogva meginog a föld, miként a részeg, és meglódul, mint a kaliba, és reá nehezedik bűne és elesik, és nem kél föl többé!”³ – és annál, ki azt énekelte, hogy „mintha égő tűz volna szívemben, az én csontjaimba rekesztetve, és erőlködöm, hogy elviseljem azt, de nem tehetem.”⁴ – és annál, ki azt énekelte, hogy „semmit sem cselekszik az én Uram, az Úr, míg meg nem jelenti titkát az ő szolgáltnak, a prófétáknak”.⁵ És *innen* van, hogy a nagy lírikusok mind próféták, a zsoltáírótól, aki így prófétált: „a hegyek szöknek vala, mint a kosok, s a halmok,

mint a juhoknak bárányai”⁶ – el a tegnapi Petőfiig, ki így prófétált: „Sejtek, sejtek én valamit, A jóisten tudja, hogy mit. De elég, hogy szől sejtésem...”⁷ – el egészen a mai Adyig, aki azon a nevezetes nyáron így prófétált: „Az Égből dühödt angyal dobolt Riadót a szomorú földre...”⁸ S a próféták lírája beteljesült, és a lírikusok próféciaja beteljesült.

Teljesült, és teljesül ma egyre az Ady lírája és próféciaja. A kis praktikusok, úgynevezett reális emberek, reálpolitikusok, kis okosok, kik azt látják, ami az orruk előtt van, megtapogatják ujjukkal és ujjukat megszimatozva, szagából ítélnék – azt hiszik, ők keverik a világ sorsát, mert ők a hozzáértők, míg a maguk kotyvalékában kotorásznak – ma is, mikor az igazi világ mozdult egy hatalmasat, és szíve dobant egyet –, azt hiszik, a költő az idegen a világtól, nem ők, mert a költő álomból és ábrándokból él, köd-evő, felhőkben lakik – és jelt kívánnak, mint hajdan, mert nekik csak az a jel, amit ők látnak, s íme, már itt a jel, már mutatkozik: óh, rövid pórázra kötött rágcslói és szaglászói a világ bőrének, a költő az igazi realista, mert ő a realitás leglelkében lakik, ahol nem jár vakondok és giliszta – szívében lakik, melynek szenvedéséből és szenvedélyéből megszületik az új világ is, íme, már jön is –, a megszülető új ember már mutatja arcának vonásait – ma még csak a költő látja, mert belülről látja, s az új embert csak a költőben látod meg, mert az ő szeme a tervelő és teremtető Isten tükre, melyben önmagát szemléli, az ő lelke most-most ott libeg Vele, ajkán most formálódna már az új szavak és új nevek, melyekkel szólítsa az új világ teremtményeit, mint legelőször Ádám, az ő, mielőtt elszakadt Istentől. Ma még csak a vágy állapotában leledzik az új ember, a vágyéban valami jobb és igazabb után, az igazabb ember után – idegenül az ál-civilizáció kívül cifra, belül pondrós síremlékei közt – a sír-lakóknak különösség és rém gyanánt, mint valami spiritiszta materiáció, pedig ő a jövődől élet – a vágyéban a jóság és a mindent átfogó szeretet után, mely nélkül csak zengő érc és pengő cimbalom az egész világ – a lélek után, mely elveszett – az Isten után, kit elvesztettünk – a vágyéban a teljesség után, mert az Isten kiköpte szájából a langyosat, világ okosát, félig- és negyedig- és semmiig-embert; a vágyéban – lírai világ-szituáció, a teremtető Isten lírai stádiuma. Óh, világ végét kukorékoló fő-kakasok és sötét ketrecekben utánuk kukorékoló kappanok és vartyogó tyúkók, az az éjszaka csak a ti éjszakátok – a Föld már újra a Nap felé fordul, más irányba, mint ti forogtok. Nem kell a Napnak feljönnie, mi megyünk feléje, mert már meguntunk titeket látni és a ti kanócotokat tisztelni a Nap helyett – az igazi világosság kell nekünk és az egész, s már látjuk is. Akik még tegnap hadban álltak, nem, még ma is: német, francia – már jár-kei közöttük az új ember, úgy jön-megy és beszél, mint a többi, e lélegző néhaiak, de másra gondol, mást vár, mást akar, mint a többi. A Lélekre, mely egy és sok, a szeretetre, jóságra, hitre gondol – nehezen forgó nyelvvel szól róla, mert íme, minden formula elveszett, s itt a valóság, az egyedüli valóság – mert megjelent a világ sok apró és alázatos dolga mögött, az emberek mögött, de legfőként az új ember lelke mögött a Valóságos: a Vagyok-aki-vagyok.

Német, francia – és magyar: a varázsigét, a Szezám-táruj-t magyar költő mondja ki, ő hozza a legtisztább üzenetet a másik világból. Magyarul szól, ki hallja meg? Kevesen. Ha németül, franciául szólna, világ-esemény volna – így véletlenül bízva a sorsa, az is, hogy mi tudunk-e róla. De mélyebb sorsa – nem véletlenszerű. Az, hogy minek kell lennie. Már előbb elhatározódott, s látszottak jelei. Most itt van,

készen és sohase készen, mint maga a világ: a világ újra aktuálissá lett lírai stádiumában lírának kellett lennie. Íme: a nagy líra, mely ritkán jelenik meg, melyben maga a világ szólal meg, a világnak a szíve – nem a kis lirizálás erről vagy arról, a költő „szubjektivizmusa”, a hangulatok, érzelmek és szép gondolatok. Itt maga az anyag, mely megszólal, líra, nem kell egyéb, mint hogy megjelenjen és szóljon a maga nyelvén: nem finom „Einfühlung”⁹ a dolgokba (ahol külön van a lélek és a tárgy, s egyik a másikat „áthatja”), a civilizált ember érzelmős és romantikus epekedése, enyelgése, játéka a dolgokkal és a világgal, „természettel”, „Istennel”, mik idegenek lettek tőle. Nem „mély” és nem „elmerülés”: mert csak a felületről, kívülről nézve van mélység. Itt – minden Egy, és egy síkon van. Itt – minden találkozik. Itt – mindennek csak : eve más, valója közös. Itt – mindennek csak a ritmusa, zenéje más, értelme ugyanaz. Az örökké más az örökké azonosból. Az örökké új és az örökké ő. Új „világ-érzés”, mely régi, mint maga a világ – és mégis reveláció. Nem jöhet akármikor, csak amikor órája ütött. Most újra aktuális.

A dolgok lírája tehát nem az emberé, a kis empirikus lényé a sok között: a dolgoké, amint magukat tudják Istentől származásukban, Benne létükben és Hozzá megterésükben. És az emberé, ki újra találkozik a dolgokkal a maguk valójában és Istennel, a maga valójában. A most formálódó új emberé – akinek formálódása a léleknek kitárulása a Minden felé szeretetben, jóságban, alázatban és odaadásban. A kitárulás, egymásra találás, ölelkezés, egybefonódás pillanata. Az ölelésben a jövő ígérete – prófécia.

Ős India védáinak himnuszaiban cseng a párja, és még régebben, ahová már nem érünk el. Régi varázsénekekben és regös énekekben, miknek csak foszlányai jutottak el hozzánk, s már nem értjük. Mert nem értjük azt a világot, melyről szólnak: a másikat, mely most is jelen van, de száműzettünk belőle. Az Egy-világ – nem kettészakított. És clairvaux-i Bernát ujjongó nászában a megváltó szeretettel – magdeburgi Mechtild emésztő szerelem-tüzének minden határt, különiséget elsodró lángjában. (Írástudók, eunochok átkozott fészélyben: mai emberek számára megoperálni, szimbolikusan „értelmezni” a hivatalos és nem hivatalos szent „erotikus kifejezéseit”.) Hol vannak tőle a „finom”, artistikus, „misztikus” R. M. Rilkek? Rokon hang szól Goethében. És Shelleyben – *The Cloud* és *Prometheus* költőjében. Ember- és világ-szolidaritás költőiben. Az ő mindenséget varázsló énekük kórusa most megszaporodott egy új hanggal, új nyelven. (S hol vannak tőle a Werfelek?) Nem az ember énekel itt az Ős-Lélekről, hanem maga a lélek szólal meg útján az ember felé: míg átszületik az embert megelőző inkarnációkon (hol van tőle M. Arnold világhírű *Forsaken Merman*-je? – artistikus játék és ballada) – nem az ember énekel itt, hanem az emberhez

IDEGEN TESTVÉRÉHEZ SZÓL MELUZINA

*Ember, tudd meg:
Vak szemmel néztem véred
Süket füllel lestem veszett csatád.
De hallom a fű növést lesznai dombon
Jövendő kelyhek csillogó ködét
Meglátom meztelen fák karjain.*

*Szemed mért sír?
Sejtem mért sír a harmat
Mért sóhajt szél sebén bogas bozót
De fájva fűzöm kerek könnyek gyöngyét:
Zárt ékkövek magányos gördülésén
Véled nem sírhatok.*

*Ajkad kacag!
Kacajod kése széttépi a dolgok
Végtelen, derűs, békélt szőnyegét.
De szirmot úgy bont hajnalló barack
Ha messzi mennyek zengő útain
Szent csillagok virítását dalolják.*

*Ember felelj!
Mért öleltél magadhoz
Ha kérdeni kell ölelés miértjét?
Mert bús gyökérért felel a virág
Mély forrásért játszódozó hab felel
S van messziség, mert vadludak vonulnak.*

*Kedves, bocsáss!
Csókodba, szóba, kézbe mért temettél
Ha a két karodból van felépülés?
Mert dús magháznak tudtam a halált
A gubó selymét lepke tépi szét
De tőled térve, mindig én maradtam.*

*Ne tarts, ne tarts!
Mért nem leltél reám
Mikor kezédbe kulcsoltam kezem?
De dobbanó test vagyok önmagamnak
Lehelletem a léggel elvegyül
S a rög lesüpped lépteim alatt.*

*Kínnal se köss!
Hozzád csak csókra értem.
Koccintó kelyhek halk csengése voltam
Venyigeillat bugyborékos borban
Íme, a csókok leválnak az ágról;
El kell távoznom bús embervilágból.*

*Szóval se hívj!
Vészejtő széllel surran
Hívásod nyíla köd szívem felé,*

*Mert egy irányt ösmer a nyíl csupán
De im öledből ezer útra nyíltam
S regős talizmán, lelkem rejtve már.*

*Hej, rejtő szél!
Rót alma tüzel túlhan hét határon
Felette repül fekete rigó
Rigó szárnyán elszállott szűz szemem
Szemem szálára lelkemet bogoztam
Felleg felkapta óperencián.*

*Ember keress!
Mert túl a hűvös őszön
A zűrös szókon, letarolt mezőkön
Mert túl csatákon, könnyön, csókon, véren,
Virágon, kedven, halálon és téren
Idegen testvér:
Érünk egy gyökéren.*

és szól Istenhez

MELUZINA ALÁZATOS IMÁJA

*Isten, tudom:
Üdvösségért nem szállhat énekem
Megváltásod fenn repül felettem
Biztos sas útja öblös ég tején...
De engem csacsogó csaliba csuktál.
Vad fürjed vagyok zúgó rozs között
Feledt tarlón is félénk fészkelő
Vadász lépte közt fürgén futkosó
Ki kevés nessel halhat tág halálba.*

*Isten, tudom:
Emberi sors példás Grál-serlegébe
Sohasem öntöd életem borát:
Kavicsos medrű friss patak vagyok
Már kergetődznek tarka partjaim.
Medrem jelölted: lejtőbe simuljon
Célom jelölted: folyóba omoljon
Párom jelölted: fellegekbe vesszen
Minden hívjon és minden eléressen.*

*Isten, tudom:
Nincs halhatatlan lelkem énnekem*

*De híven hordom ujjaid nyomát
Mint hűs anyag cserepesnek kezét
S hálásan hullok halk porrá, ha szólsz.
Lám, játékosul kínálkozva állok
Türelmes testem mindenkor eléred:
Asszonyalak, ha férfikarba kulcsolsz
Gyeped ölén békélt virággá válok,
Szomjas kancsód, várlak, ha kedved méred.*

*Isten, tudom:
Szent, erőszakos szerelmed, szegénytől
Éntőlem, szűz szigorral megtagadtad.
Mohó jósnak véres tenyerével
Nem téphetem le formáid ruháját
Hogy meztelen igyam lelked ízét.
Megállítanak kegyed leplei
És elalélok ittas áhitattal
Élő világod ékes köntösén.
Ó áldott, édes, áradó gyönyör
Nem érdemlem dicsőséged uszályát
Hogy mernék nyulni nyílt szived után.*

*Isten, tudom:
Midőn menteni őt a földre küldted
Nem hozzám szólott az Ember Fia.
Én eljövését mégis köszönöm.
Galileai derült lakomán
Én forrottam az esküvői borban
S a házasságtörő asszony erében
Kit elbocsátott, kinek megbocsátott.
Szamária kútjából engem merített
Illatos olaj voltam fűrtjein
És szőke sátor, lábára terített.
Legvégső búcsú örökös torán
Búzaszem voltam az áldott kenyérben
És vércsöpp voltam az áldott tenyéren
A vesztőhelyen, hol kereszt mered...*

*Ó Lélek, Lélek, Élet, Isten, Lélek,
Néma testvéred ugye megösméred?
Nem ejted el alázott testedet.*

Szintézisük – ember és Istené – a Tökéletes, aki meggyőzte a világot, mert átlátott rajta, a Magasztos, aki lehunyta szemét a világra, mert magában megtalálta, a Békességes, akiben egymásba szöggelik a menny és a föld útja, még járatlanul. Ben-

ne újra visszatért a világ eredetéhez, s ő átölelve tartja szunnyadón. Benne elsimult és elpihent minden ellentét, szendereg minden mozgás, terv, gondolat. Rajta keresztül vezet az út mindenfelé, ő a mindenség kapuja. S a bírni, teremteni, szülni, szaporodni vágyó Asszonyiség, a mindenre vágyó Asszonyiség, az ős-Asszonyiség, az ős-Anya – sötét, vak, termékeny Akarat – érzi benne az új élet, új világok magvát – s feléje árad, nem mint a sósvízü óceán a Hold felé, hanem mint a megtáruuló tavaszi Föld a delelő Nap felé. A vágy állapota, mely életet hoz – cselekvés, tevés, élet-élés, ezernyi akarások előtt – az ős-potencia, maga az ős lírai állapot – a vágy szól

A MOZDULATLAN RAJPOOTHOZ

*Királyfi, illetetlen ülsz ívelt mosollyal,
Keresztbe kulcsolt karcsú bokád pihen
Lekonyult orcád lótusz szivedbe les...
Méhe hiába zümmög, kolomp hiába zöng,
Nem emeled fel arany homlokod
Nem számlálod előtted ballagó
Tejszín üszöid lomha tomporát,
Nem hunyorít pillesátras szemed
Ha feléd döfnek hegyes sarvaikkal
Játékoskedvű, göndör gödölyék.
Néma királyfi, bőrdön csillog a por
Válladra pipal-fának arany árnyéka hull
Aranyszín tarkód tükrén nevet a nap;
Nézz rám kedves vezeklő, arany szemeddel
Nézz rám, válassz engem az asszonyok közül.*

*Mert szép nem vagyok, de arany szemed bizonynal
Hajnalba borítja vállam hűs éjszakáját
Bizony holdfénnel hinti tele a csókod
Szomjas mennyboltját homlokomnak.
Bizony, mondom néked, ha rámhajolsz
Ölem távában csillag tükröződik.
Mert minek a nappal kacagó fákyafénynek?
Sötét fűrtömben fürösszed szőke fejed
Aranyszín lángod marja bársonyos árnyam;
Nézz rám, engem válassz az asszonyok közül.*

*Mert nem vagyok bölcs: de látod lebegni számon
Színes pilleszavaknak szívárvány-raját
Reszketnek szegények, kutató szellő lengeti őket
Gyűjtsed biztos köpűdbe a rebbent könnyű hadat.
Te mozdulatlan ülsz, mély béke redői körültek
S kertemnek könnyű lebegő lakói mind*

*Bölcs mosolyod illatos hímporába fülnek.
Bolyongó kéjek teljesedésed kasába térnek
S fullánkját feledve rajzik rajtad a csók.
Kaptár, ki tévelygő lelket mind hazagyűjtesz
Nézz rám, engem válassz az asszonyok közül.*

*Mert nem vagyok jó, de néked fátyol a jóság:
Mennyei harmatot ölve, ég földig a déli verő
S a csillogó ekevas nem keres-e kemény, durva rögöt?
Mért szántanál erős, tiszta, biztos szíveddel
Puha, szétfoszló, párás fellegeket?
Fűszeres magvad sem hintheted síma, játszó homokba
De lépted nyomát is megőrzi formálón a hálás agyag.
Nézz énrám s engem válassz az asszonyok közül.*

*Te nem markolod kapzsi kincsét a tarka világnak
De lássad, mily mohó, tudós, hogy él a kezem
Köntösöm telve édes, rablott gyönyörrel
Kifosztott kerteknek íze ajkamon
Szívemben feltörött héjú kókuszdió
Örömök tejét ontja kemény szerelem.
Kié légy isteni itcében kimért betellés
Ha nem az útagon éberem epedő vágyé?
Te rejtős királyfi, nyílt csodákra zártan tekintő
Kié légy, tiltott kincstár, ha nem enyém?*

*Mert koldus-kezemmel erősen fogom Indra uszályát
És Shiva fülébe szüntelen zeng-zsong kérő dalom
Brahma ölébe borostyán-inda kívánást kerítek
Vishnu hajába vágyam fészket rakott.
Lám, imám láncára fűzöm az isteneket
Hódolva álljanak nincstelen trónod előtt.
Mártsad szomjumba betelten született királyi szádát
Hűsajkú ivó: tudd meg, vágyam az ittas kehely,
Italunk: bennem borra erjedt világbor
Nedve szent, áldott súlyú világ-gerezdnek.
Mert a nap, meg a hold, meg a föld is
Egy-egy szem csupán a mámoros fűrtön
S mindenik szemnek tavában istenek szeme nevet.
De szemed tavából te visszatekintesz rájuk
S múlandó álmoként siklik benned a kép:
Egy világ képe ezer álom közül.
Királyfi láss meg, láss egy álmot reám.*

„Királyfi láss meg, láss egy álmot reám.” Álmot: mely maga a világ. Mája fátyla:

Istennek álom, valóság a halandó embernek. Szétfoszló, elfolyó, előtörő meg visszatérő szamszára-világ¹⁰ : örök körforgás. Átlátni rajta, az igazi valóságba, abba, Aki az álmot álmodja: az a szabadulás, Nirvána. Szerencsétlen, nyomorult, szenvedő, véres világ – és mégis kell ez is! a tökéletesedés, szabadulás, istenülés iskolája. A körforgásnak – istenbe-visszaforgásnak útja. Azért hát: még egyszer és újra még egyszer! Da capo!¹¹ Most lebeg a lélek a vizek fölött: alakot keresve, melyben éljen, most ölti föl test-ruháját, melyben járjon, cselekedjen, szenvedjen, vezekeljen. Most szól a próféta, a pythia,¹² a lírikus. Már zeng a szó a születendőről. A világ méhéből, hol fogantatik. Legtisztábban az Asszony ajkáról, mert benne leghatalmasabb a vágy. Ő maga a világnak méhe, a megtestesült vágy. A teremni, szülni, szaporodni akarás – az örök da capo. Termékeny káosz, mindent rejtő, rengető, ölelő, mint a Föld öle tavaszi újuláskor. „Láss egy álmot reám!” Egy világ-korszak lejárt – új kezdődik. Ma még csak a vágyban – most van a pillanat a világ-vég és világ-kezdet között. A világ nagy lírai pillanata. Utána majd: incipit tragoedia¹³.

MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET

Elnézést kell kérnem egyszerre kétfelől is: céhbeliektől, amiért ilyen nagy cím után mindössze néhány oldalnyi általánosságot találunk; laikusoktól, amiért természetsszerűleg csalódniuk kell, ha netalán a címben jelölt nyugtalanító probléma egy-kettőre készen feltálat megoldását remélik.

Általánosságok, bármennyire igazak is, ilyen kérdésekben jóformán semmit se érnek; legföljebb a vallomásig futja belőlük, hogy valaki ilyen vagy olyan állásponton van; bármennyire objektív eredmények, kellő részletes igazoltságuk híján olyan szubjektív jellegűek, hogy a célzott igazságnak objektív hitelét nem öregbítik; legföljebb propaganda szempontjából nyomnak a latban, valamely állásfoglalás népszámlálási adatait és számarányát növelve önmagukkal.

Az alább következő minden bekezdésnek egy-egy könyvnek kellene hát lennie. Nem azért, hogy jobban, teljesebben, részletesebben mondódjék el, amiről szó van, hanem hogy egyáltalán elmondható legyen. Mert ami csupán kvantitatív különbségnek látszik, kellő fokon jóval több: abszolút különbség. Azon a fokon felül lehet a kérdést jól vagy rosszul megoldani; alatta nem lehet kellő összefüggésbe se állítani. Csak szavazatot adni rá: igen vagy nem, vallom vagy nem vallom.

Tudománytalan tehát és stílustalan – mert a dolog lényegével jut ellentmondásba – az olyan fajtájú problémakezelés, mint az alább következő. Az a kérdés, megfelelő legalább a „népszerűsítés” céljának. Azt hiszem, ha valami nem véglegesen meggyőző, a kérdésen véges-végig menő – hatása is csak ideig-óráig való lehet. Egyik általánosság elmosza a másiknak hatását, s legföljebb az írásmű tetszetőssége vagy az olvasó predisponáltsága dönt arról, hogy milyen hatás jön létre, s meddig tart. Mert csak annak adatik, akinek már úgyis van.

A szellemi összevisszaságnak, melyben élünk, az alább következőhöz hasonló problémakezelés részben előidézője, részben következménye – mindenképpen magán hordja a kor bélyegét. De éppen ez igazolja is mai – tehát relatív – jogosultságát, s csak akkor válik túlkapássá, ha többnek akar látszani, mint ami. Ami máskor ab-

szurdum volna – valami, ami nem tudomány, és mint népszerűsítés, fölösleges –, elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen. Ez a mai idők logikátlanságának, sajnos, parancsoló logikája.

Alóla csak az vonhatja ki magát, aki tisztán a tudomány szintjén élve teremt talajt a maga lába alá, vagy aki a maga meggyőződésének álláspontjáról közömbösen szemléli a körülötte hullámzó szellemi légkört. Akinek azonban sem az egyik, sem a másik okon nem közömbös az a légkör, melyben él, aki úgy látja, hogy értékek kialakulása vagy elmerülése függ attól a légkörtől – az kénytelen-kelletlen leszáll az arénába, s azokhoz az eszközökhöz nyúl, amelyek abban a légkörben tényezőként működnek, s ha csak ideig-óráig is, és egymás hatását szüntelenül meghíúsítva, éreztetik befolyásukat.

Azt hiszem, ilyenfajta meggondolás irányította e folyóirat szerkesztőjét is, mikor folyóiratának megindításához a rendelkezésre álló hely szükségessége folytán ilyen sokágú és nagy problémáról csak általánosságokat adni tudó és népszerű hangú tanulmány írását kívánta tőlem. A téma, amelyet sugalmazott, csak úgy dolgozható föl eredményesen, ha minden korszak, műforma és alkotó művész, mely alább tollam alá fog kerülni – például görögök, keresztyén középkor, tragédia, líra, Dante, Shakespeare, Donatello, Michelangelo, Rembrandt, impresszionizmus stb., stb. – s mindaz, amit még csak nem is említek: külön-külön állítódik be a művészet és világszemlélet viszonyának problémájába, s véges-végig gondolódik benne. Ami, mint jeleztem, köteteknek adekvát feladata lehet csupán, vagy pedig – folyóirat évek-re terjedő részletmunkájának. Általánosságok közt mozgó és népszerűsítő írásnak, mint az alább következő, csak szempontokat lehet adnia, állásfoglalást képviselnie, folytatni való gondolati és szemléleti processzust megindítani.

Mert hiszen éppen ez a fontos: a tovább- és végiggondolás – enélkül aztán igazán nem ér semmit az egész. Viszont ha ehhez közelebb segít, akkor minden mód és eszköz jó és fölhasználandó. S talán mégiscsak, mégis és addig-addig, annyi oldalról és annyi módon feszegetjük a mai időnek a tegnapiról ránk öröklött és még ma is fullasztóan-sorvasztóan szűk palánkját, hogy lassacskán egyre többen és egyre jobban pillantjuk meg a túlнан tároló szabadabb térségek áldott gazdagságát.

A múlt század második fele hosszú-hosszú történeti folyamat befejezéseképpen elvitte a művészetet valamilyen irányban útjának végére, amely irányban azon a végén hiába igyekezett túlhaladni. Hiába élt benne az életnek ösztöne, a mozgásé és növekedésé, csak meddő sóvárgásként ívelhetett át azon a végső határon, vagy, megtorpanva és torlódva rajta, visszafelé áradhatott. Tévedés volna a meddő küzdelem okát egyedül a művészetben keresni. A határ nem valami véletlenszerű és relatív, hanem logikailag abszolút volt, amelyen túlmenni abban az irányban egyáltalán lehetetlenség. De meg a művészet azért, hogy milyen – bármennyire autonóm –, nem egyedül és önmagában felelős. A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely, ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb értékektől eleső technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál. A művészet mint megvalósultság magában megálló – önálló – világ, de történeti létesülése nem önkényes vagy minden rajta kívülállótól független: mint megvalósultság igenis *megáll* magában, de mint létesülés sohasem jár

egyedül. A megvalósult művészet nem támaszkodik semmire önmagán kívül, de a létesülő művészetet mindennek hordoznia kell. A l'art pour l'art-nak a modern művészetben uralkodó elve nem előidézője, hanem csak kifejezője volt annak a ténynek, hogy ezt a művészetet nem volt, ami hordozza. A hiány igazolására született az az elmélet, mely a negatívumból csak azért is pozitívumot akart csinálni, a gyöngegségből erőt s a bűnből erényt. Mert nem volt mit mondanunk, azért kellett annak, hogy hogyan mondtunk valamit, fontosabbnak lennie, mint annak, hogy mit mondtunk; mert nem voltak elveink, azért kellett bizonygatnunk, hogy a művészetnek sincsenek; mert nem volt lelkünk mélyéig átható világnézetünk, azért kellett a művészettől is kereken megtagadnunk. Egyáltalán ezért kellett a „tartalmat” a „formától” olyan módon elkülönítenünk, hogy a tartalomnak a formára nézve már semmi értelme se volt, viszont a tartalmat tagadva nem láttuk már csak a legkülsőségesebb formát, amelynek a forma lényegéhez sokkal kevesebb köze van, mint a közönséges értelemben vett tartalomnak. S ezért kellett egyáltalán a tartalom és forma olyan fogalmi konfúziójának létrejönnie, hogy már egyik se jelentette azt, ami tulajdonképpen. Abból, hogy a görög szobrászat ugyanazt a motívumot formálta évszázadokon át, s a renaissance képírása ugyanazt a Madonnát nemzedékről nemzedékre, nem azt következtettük, hogy az a görög motívum és az a Madonna azért ismétlődhetik folyton, mert annak a valaminek a „témája”, ami mögöttük van, s éppen azért ismétlődik, mert fontos neki – hanem azt, hogy mivel a művészet állandóan ugyanazt a motívumot formálja, egészen mindegy, mi is az: a Madonna-e vagy a sokat emlegetett káposztafej. Azt hittük, a „téma” csak az a görög atlétaalak vagy Szűz Mária a gyermekkel, amit első pillantásra fölismerünk, s a többi, hogy hogyan van megmintázva vagy megfestve, az a művészet, az a forma, s csak az a fontos. És nem láttuk és nem értettük meg, hogy abban az atlétában vagy Madonnában mint „témában” ugyanaz a valami szólal meg, ami mint „művészetben” vagy „formában”, s hogy a tulajdonképpeni téma nem annak az alaknak empirikus adottsága, hanem amit az a valami benne és általa mond. Mivel a művészetnek csakugyan megvan az a lehetősége, hogy a forma vázzá vagy kéreggé hiposztazálva leszakadhat belső értelméről, mely megteremtette, s önállósulva egzisztál tovább – nagy művészi korok végén, a régi és a modern „akadémiákban”, mindenkor, mikor a művészet dekadenciájában már elveszett a művészetet létrehozó valóságok értelme – , programunkká tettük (5–10 évenként váltakozva) azt, aminél egyebet megcsinálni amúgy is képtelenek voltunk, s aminek fokozásával csak távolodnunk lehetett attól, amit hajszoltunk, az igazi formától.

Igazán a l'art pour l'art csak azt a „témát” ismerte – elvetvén s helyesen – , amit a végső dekadenciát jelentő anekdotikus vagy novellisztikus álművészetben talált, s melynek aztán a képzőművészethez igazán semmi köze. Mást nem ismerhetett – mert nem volt neki magának. Nem ismerhette fel másban, ami benne hiányzott. A régi művészet igazi „tartalmát” csak az fedezheti fel, akinek magának is van olyan. S mivel nem volt neki, azért kellett a modern művészetnek olyan tudatosan olyan különállónak, olyan egyedülállónak éreznie magát – bármennyire igyekezett is a maga igazolására önkényesen kiragadott régiekkel a formai kapcsolatot kimutatni.

A művészetet az egész szellemi élet sorstörténete vitte el a l'art pour l'art-hoz: a merő dekoratívságig s a merő naturalizmusig. Annál a felületnél, melyen eddig

a „téma” és „forma” kérdése mozgott s jórészt ma is mozog (elméletekben s a mai művészetben), jóval mélyebbre nyúlva kell megragadnunk, hogy egyrészt erőlködéseink meddőségének okai, másrészt a művészetnek a szellem egyeteméhez való viszonya kellően megvilágosodjanak. Hiszen a l’art pour l’art esztétizmusa is elismeri esetenként, hogy a művészi megformálásnak vannak „témái” is – de csak a régi művészetben! –, s hogy ez vagy az a kép vagy szobor csakugyan mondani is akar valamit festett vagy csiszolt felületén túl. De meghaladott álláspontnak, a „témát” ballaszttnak tekinti, melytől a művészet, végre is, szerencsére megszabadult. Az a kérdés, a művészetnek és a világnézetnek viszonya, mely a koncedált műalkotásokban mutatkozik, csakugyan ideiglenes-e, s idejét múlhatja-e, vagy pedig hozzátartozik a művészet, legalábbis minden nagy művészet lényegéhez? Több módon lehet választ találni reá: tisztán művészetfilozófiai, történetfilozófiai és szellemtörténeti módon. Ez utóbbinak módszerével szerzett szempontokból akarom a kérdést itt-ott megérinteni, mert ezúttal nem lehet többet. Csak szempontok adása és ujjmutatás – ennyi és nem több tehát, ami e rövid írásnak feladata lehet, s lehet, hogy ezek is oly egyszerűek és igénytelenek, hogy már szinte truizmusok. De a mai helyzet mégis az, hogy még mindig szükség van rájuk, s különösen abból a végső, minden sugarat egybegyűjtő s magán átbocsátó szempontból, mely – hiányánál fogva – ma oly égetően aktuális: a művészet és világnézet egymásba ágyaltságának szempontjából.

I.

Köztudomású, hogy a görög tragikus költő nem maga találta ki „témáit”. Az irodalomtörténeti kutatás pontról pontra ki tudja mutatni, hogy ez vagy az a motívum honnan való, s ahol nem sikerül, azt mondja, a mítosznak valamelyik nekünk ismeretlen és kinyomozhatatlan változatával van dolgunk, s a legkritikább esetben folya-modik az eltérés magyarázataért a költő kitaláló fantáziájához. A téma nemcsak az események, hanem maga az emberek sorsát igazgató végzet, s maguk az emberek is, kiket a színpadon látunk. Szóval: a végzetet, a végzet belenyúlását az emberi életbe s az embereket: Héraklést, Oidipost, Antigonét, Elektrát, Ajaxot stb. a görög költő nem maga találja ki, hanem – valamilyen fokig – készen találja meg a görög mítoszban és hagyományban. Ha pedig a tragédiának ezek a szereplői: végzet, emberi sors és emberek, valamilyen fokig már készen vannak, mikor a költő témául fogadja, akkor valamilyen fokig már az is készen adódik, hogy ilyen és ilyen jellemű embereknek az illető körülmények közt hogyan kell gondolkozniok, érezniök, beszélniök. A költő természetesen nem olyan módon kapja készen mindezt a hagyományból, hogy némi változtatással másolhatja belőle – hanem az őt környező életet s az önnön életét, gondolkozását és érzésvilágát átható felfogás, „világnézet” alakjában, melynek azok a tragédiahősök mintegy megszemélyesítői és kifejezői. Hogy ez mit jelent, akkor értjük meg igazán, ha akár a görögségnek egyik korszakát másikkal, akár a görögöt más népeknek tragédiaköltészetével vetjük egybe. Akkor kiderül, hogy a tragédiának aischylosi „tartalma” egészen más, mint, mondjuk, az euripidesi vagy valamelyik újkori, még ha ugyanaz is a cselekményük, ugyanazokkal a szereplőkkel. Éspedig más nemcsak némely jelentéktelenebb vonására, hanem leglényegére: más bennük maga a végzet, s mások maguk az emberek is, noha a nevük azonos.

Szóval a „téma” teljesen megváltozhatik anélkül, hogy a külső események is változnának. De mivel megváltozott a végzet fogalmának értelme s magának az embernek és sorsának fogalma, ugyanazon események ugyanazon nevű szereplőkkel egészen mást jelenthetnek, egészen más „tartalmat” reprezentálhatnak – egyszer tragikusát, s máskor nem. Igaz, a költő képzelettel a „tartalmat”, de mindenikük elképzelése csak a maga helyén és idején lehetséges.

Soknak szemében hiábavaló, s mivel reménytelen, fölösleges is az a vita, mely a görög tragédiának „eredete” körül folyik. Pedig, ha örökre meddő maradna is, végtelenül tanulságos. Elárulja nyilvánvalóan azt, hogy a görög tragédiának éppen a formáját nem lehet megérteni abból a tényből, hogy a költő fölveszi a tragikus témát, s mint mondani szokás, tragédiává dolgozza föl. Hiszen éppen azt keressük, hogy honnan s miért a tragédia? Ha pusztán a költő fantáziájából, szándékából, akaratából megérthetni, fölösleges másutt nyomozni az „eredetét”. Márpedig másutt keresik, éspedig éppen a tragédiának anyagában, „tartalmában”. S eredetének nyitja – bármilyen eltérők is a nézetek ebben a tág körben – csakugyan ott is van: a végzetről, a végzet és az ember kölcsönös viszonyáról vallott fölfogásban. A végzetnek görög fogalma nélkül nincs görög tragédia – s ezen a tényen semmiféle költői fantázia se tud változtatni. Mert a görög tragédiának értelme és veleje éppen a végzet: az, *hogy* végzet van, éppen az a tragédia. Természetesen költő nélkül nincs tragédia mint műforma, s a költői egyéniségnek – mint a meglévő görög tragédiákból is látható – igen tág a tere: de a tragédiának mint műformának minden változása a végzet fogalmának változásával jár együtt, helyesebben annak a következménye. Mert a végzetnek mindenkori fogalma – a benne kifejeződő világnézet összefüggéséből – teremti meg a maga számára a tragédia formáját, s ha a végzet fogalma a költői egyéniségek szerint is változik, rajta keresztül határozódik el és érvényesül az egyéniség hatása a tragédia formájára. Hogy azután a végzet fogalmának változása koronként és költői egyéniségek szerint mitől függ, más szövedékbe tartozó kérdés, mely minket itt nem érdekel.

Shakespeare-ről is tudjuk, hogy „témáit” nem maga találta ki, hanem a históriából, novellákból vagy előző drámákból vette. Kétségtelen, a változtatás, melyet tesz rajtuk, olykor igen nagy – de tévedés volna azt hinni, csak a megváltozott előadásmód kedvéért történik, azért, hogy például novellából dráma lehessen. Változás akkor is van, ha Shakespeare drámából ír drámát, mint lenne akkor is, ha történelem nyomán történelmet vagy novella nyomán novellát írna. Mert Shakespeare témája nem ez vagy az az esemény vagy kaland, hanem amilyennek ő abban az eseményben a sorsot s amilyennek egyáltalán az embert látja.

A shakespeare-i tragédiának formája (nem a felvonásokra, jelenetekre osztásról, vers és próza váltakozásáról s hasonló külsőségekről van szó): emberi sorsok. Itt nincs görög értelemben vett végzet mint valami kívülünk, felettünk álló hatalom: a sors az emberek karakteréből és egymáshoz való viszonylatából alakul ki. Éppen azért hiányzik is belőle a görög tragédiának abszolút, megföllebbezhetetlen szűkségszerűsége. Mint idegen világnézet embere tiltakozhatom a görög tragédia ellen; de ha világfelfogásának s benne a végzet fogalmának álláspontjára helyezkedem, a maga egészében úgy kell elfogadnom a tragédiát, amint van. Mert mindaz, ami ben-

ne végbemegy, minden mozdulat és minden szó, s *ahogyan* végbemegy – végzetszerűségénél fogva szükségszerű. A shakespeare-i sors: maga a karakter, a többi emberi karakter közé állítva. De mivel nincs benne olyan abszolút és föltétlenül tragikus viszonylat, amely mindig tragikus, és csak ez lehet (istenekre és emberekre egyaránt), a végzet és az emberé: az emberi sors tragikussá alakulása relatív, mert relatív tényezőktől – karakterektől és eseményektől – függ. Shakespeare legjobb tragédiáiban, például *Hamlet*-ben és *Lear*-ben, a tragédiát előidéző esemény már megtörtént a függöny fölgördülte előtt vagy mindjárt legelől megtörténik, úgyhogy eredetét, okait nem keressük, hanem befejezett, megváltoztathatatlan tényként fogadjuk, melynek szerepe némileg hasonlít a változhatatlan görög végzetéhez, s a többi aztán szükségszerűleg következik belőle. Ahol azonban a tragikus eseményhez a tragédiában magában jutunk el, mint például *Rómeó*-ban, *Othelló*-ban, *Macbeth*-ben, nem tudjuk leküzdeni érzésünket, hogy minden másként történhetett volna, hacsak ez vagy az másként történik. Véletlenre van szükség, hogy a tragédia kirobbanjon: ha Júlia valamivel előbb ébred föl, ha Desdemona nem ejti el a zsebkendőjét, ha Duncan akkor éjjel nem száll éppen Macbeth kastélyába, akkor a tragédia vagy egyáltalán nem, vagy másként történik. A véletlennek ez a döntő szerepe mutatja meg, mennyire más világnézeti rendszerben mozognak Shakespeare emberei, mint a görög tragédiáé: a különbséget a két tragikus típus közt – az emberek immanens különbsége mellett – az a távolság teremti, mely végzet és véletlen közt van. A végzet és véletlen közti távolság íve pedig éppen akkora, mint a két embertípus immanens mivolta közt való, anélkül hogy végzet és véletlen azonos volna az emberi karakterekkel. A kettő együtt – egyfelől a végzet vagy véletlen, másfelől az ember koncepciója – határozza meg Prometheus és Hamlet, Elektra és Ophelia, Antigone és Lady Macbeth helyét a tragikai szféra topográfiájában. A shakespeare-i ember azonos sorsával, tisztán karakteréből kellene a sorsnak kibontakoznia – mégis szüksége van a véletlenre, hogy beteljesedjék: innen a diszkrepancia, mit érzünk. Ez sem azt jelenti egyszerűen, hogy Shakespeare emberei magukon hordozzák a novellából vagy krónikából való eredetük nyomát, szóval nemcsak ezen eredet miatt olyanok, amilyenek. Mikor a hős a tragikus világnézet érvényességi körébe kerül, úgysem azonos azzal, aki más viszonylatban volt. Shakespeare emberei egyének a szó szoros értelmében, azaz olyanok, akik magukon – karakterükön – kívül mást nem reprezentálnak. Az a gyilkosság, melyet Macbeth elkövet, még Machiavelli *Il Principe*-jének ideológiájából elkövetve is tragikus tett lehetne, mert olyan politikai szükség vagy akarat volna mozgatója, mely a modern világban a görög végzet szerepét töltheti be: enélkül csak egyszerű gyilkosság, amilyenről a lapok bűnkrónikaiban olvasunk, s csak az teszi jelentékenyebbé, hogy szereplői kimagasló személyiségek. Macbeth cselekedetének nincs más rugója, mint nagyravágyása, s a gyilkosságnak nem lehet más jelentősége, mint hogy egyik ember helyett másik hordozza a koronát. Az pedig magában, hogy egyik ember meggyilkolja a másikat, s bitorolja hatalmát vagy pénzét, még egyáltalán nem tragédia, akármilyen is a következménye a gyilkosra (örület, halál, börtön stb.), s a legzseniálisabb költő kezén se válhatik azzá. A görög és a shakespeare-i tragédia formájának különbségét ezért egyáltalán nem az adja, hogy a shakespeare-inek olyan más „levegője”, „pszichológiai gazdagsága”, „karakterológiai igazsága” stb. van; mert mindezek nélkül s egészen a görög tragédia külsőségeivel fölruhá-

va is egészen más volna a shakespeare-i tragédia, mint a görög; más, nemcsak mint tartalom, hanem mint tartalom-determinálta, tartalommal azonos forma: a formai különbségnek nyitja az a tartalmi és világnézeti, mely a görög tragédia végzete és emberei s a shakespeare-i tragédia végzete és emberei között van; mert maga a végzet s az emberek egyúttal a tragédia formája is, azonkívül más „formája” a tragédiának nincs, legfőbb külsőségei – „levegője”, „gazdagsága” stb. –, de ezek is csak logikus következményei, nem előidézői annak a formának. Más szóval: a tragédia formája a tragikus világnézetnek a végzet és tragikus ember formájában való kifejezése.

Dantében, mint mondani szokás, az egész középkor benne van. Mit jelent ez? Azt, hogy Danténak témája: Isten, örökkévalóság, lélek, élet, ember – de úgy, amint a középkori ember látja. A *Divina Commedia* istenét nem Dante találja ki, sem azt, hogy a földi élet értelme odaát van, másik világban, sem azt, hogy a lélek sorsa a pokolban, purgatóriumban és paradicsomban teljesedik be, sem azt, hogy a lélek fel tud menni a pokloból Istenig, akit szemtől szembe láthat, se Beatricének rejtett értelmét – azt lehet mondani, semmit abból, amire Dante maga figyelmeztet, hogy poémájának külső szövete és külszíne alatt tulajdonképpvaló témaként föllelhető. Mindez ott van már valahogyan készen Dante körül és Dantében – de benne is csak azért, mert egyáltalán készen van már valahol, nem pedig mert ő magamagától kispekulálta vagy kifundálta, hogy azután „költői formába” öntse.

Témájának tartalmi elemeit tehát készen kapta – vajon nem kapott-e velük többet merő tartalomnál, nem volt-e bennük poémájának formája is predeterminálva, s ha igen, milyen mértékben? Természetes, itt sem az „epikus előadásra”, az énekekbe osztásra, a terzinákra, nyelvezetre, költői képekre stb. gondolok (bár l'art pour l'art-szempontról is páratlan formai értékekkel teli), hanem arra, ami az egésznek formai sorsára döntő, aminek folytán azzá lett, ami. Kétségtelen, hogy a *Divina Commedia*-nak élmény az alapja, egészen egyéni, azonosan soha meg nem ismétlődő élmény. (Bár, ha egészen azonosan nem is, hasonlóan előfordulhatott, mint ahogy elő is fordult Dante nagy alapélménye: Isten-víziója, mert különben meg se értenők – úgyhogy elképzelhető, ha róla egyszerűen, prózában számol be Dante, ugyanazon szavakkal teszi, mint másvalaki.) Az az élmény azonban merő élmény voltában, akármennyire pontosan le is írom, még értelmetlen, és attól kap értelmet, hogy milyen – metafizikai, pszichológiai, etikai, sorsomhoz, életemhez viszonyított stb. – szövedékben látom s fogom föl. Dante élménye az Isten és lélek relációjában talált értelmet, belekerülván ebbe a jelentési szövedékbe. Az, amit Isten és lélek jelentett neki, adott jelentést annak az élménynek is. Mikor aztán az ily módon jelentést és értelmet kapott élmény olyan alapvető és döntő, hogy a világnak minden jelenségét magához viszonyítja, s ebben a viszonyban ítéli meg, akkor a maga centrumából s körüle – mely szintén az említett szövedékben kap értelmet – formálja tovább az egész világot. De amint az élmény formálja a világot, a már megformált világ viszont ugyancsak formálja az élményt: a distancia, mit az élmény teremt maga és a világ közt, egyúttal körülpontozza az élménynek határait is. Így válik az élmény kusza és határozatlan valamiből határozott formává, melynek formai milyensége dönt a rendszerbe fölvett elemek formai milyenségéről és jelentéséről, s így válik a vi-

lág káoszából rendszerré. A költő – költőként – az ekként megformált világot már készen kapja, s egészen mindegy – a forma szempontjából – , hogy ez a formálás csak őbenne történt-e vagy már előtte. Dantében azért van benne az egész középkor, azért veheti föl magába az egészet, mert az egészet átélte ő maga is a középkor nagy élményének centrumából, de a középkor világnézetének rendszerében. Dante témája, ahogy a poémában a művészet világába átlényegülve készen találjuk, nem maga az epikus végbemenés, melyen a lélek eljut Istenhez, hanem végigtekintés a már megjárt úton a végső élmény magasáról, mely az előző élményeket mind magában foglalja. A *Divina Commediá*-nak nincs epikai „cselekménye” a szó valódi értelmében: lelkiállapotokból épül föl, melyeket a lélek azonossága tart össze, a végső lelkiállapot, az Istennel-azonulás álláspontjáról egyszerre megértve az egészet. Ez a végső állapot, az Istennel-azonultság (a metafizikai különbség megóvása mellett) külön-külön és egészen sajátos értelemmel bír a vallás, metafizika, etika, élet stb. szövedékében – a költészet formavilágának rendszerében értelme: a líraiság (amit külön analízisnek kell kimutatnia). A *Commedia* témájának a különféle rendszerekben kialakult értelme – világnézeti értelme – predeterminálja, hogy költői formájának lírainak kell lennie. Szóval onnan felülről, a végső élményből, melynek tartalma Dante világnézetének centruma, történik a döntés az egész poéma formájáról, illetőleg ez a forma a végső élmény formájának szükségszerű és költői-logikai következménye. Nem egy-egy hely lírai „hangulata” és színezete folytán tehát, hanem mert a végső élmény, mely az egésznek formai sorsáról dönt, s melyen a *Divina Commedia* egész rendszere mint az egész világ rendszere függ, mind tartalmában, mind formájában lírai – lírai a rendszerbe fölvett minden elemnek jelentése is (egy-egy étagé d’âme¹ szimbólumaként), s az egész egy nagy lírai formában kristályosodik az epikus külsőségeknek dacára. Ez a forma csak onnan felülről érthető meg, ahonnan formálódott, s ahonnan mindaz, amit Dante, a költő más szövedékben és rendszerben készen talált, a líra rendszerébe fölvéve sajátos formai értelmét kapja. (Enélkül csak enciklopédia vagy lelki kaland az egész, mint az „élet” szintjén, vagy legjobb esetben misztikus traktátus.) Nem az elszabadult költői fantáziának szuverén önkénye vagy más költői alkotásokból vett „hatás” (a *Divina Commedia* sokat emlegetett „fejlődéstörténete”) teremti meg tehát a *Divina Commedia* formáját: szükségszerű következmény a költészet kategóriái szerint azon premisszákból, melyeket a világnézetté vált élmény vagy élménnyé vált világnézet, a mindenségben megtestesült, objektiválódott élmény vagy az élménnyé átlényegült mindenség adott („... ’l poema sacro, al quale ha posto mano e cielo e terra” – vagyis: amelyet rajtam keresztül az egész mindenség maga írt). Mint ahogy következmény az egésznek külső elrendezése és konstrukció-váza is: a három világra felosztás is, mit Dante készen talál, de magától is meg kellene konstruálnia, s a léleknek látszólagos útja bennük Istenig, ahova megérkezve az egész Istennek élményévé, Istennek lírájává válik.

Példákat az irodalomból végtelenségig lehetne szaporítani ősi Indiától és Kínától máig, s az eredmény mindig ugyanaz lenne, akár a Szakuntaláról, akár Shelley-ről, Flaubert-ről, Tolsztojról, Ibsenről vagy Claudelről stb. volna szó; olyan költőkről, akik témáikat és alakjaikat az utolsó vonásig maguk találják ki: amit a költő – akár melyik – elmond, nem absztrakt értelmű, semmilyen konkrét rendszerbe se tartozó

események, alakok, karakterek, vagy akárminek nevezzük; formájuk – és éppen és elsősorban az, szóval ami művészileg lényegük – a költő világnézetének konkrétizált „formája”. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy akár az illető költő, vagy valamelyik interpretátora, mindenkor pontosan prózában is – elmélettel és általános fogalmakkal – el tudná mondani, mi is az a világnézet. Annyira azonosulhat az illető témákkal, hogy tőlük elválaszthatatlan, s csak bennük szemlélhető. De azért mégse téveszthető össze semmi mással, noha esetleg a külső megformálásban semmi olyan különös, egyénies vonásokat nem visel, amelyek már első pillantásra szembeötlők.

Ám ha ez végig így igaz is, a l’art pour l’art szempontjából még mindig ellene vehető: a költészetből nem szabad következtetni a képzőművészetekre, mert míg amaz csakugyan „mond valamit”, emezeknek lényege csak a „forma”, a „hogyan”. Következtetni fölösleges is: nem következtetésről, hanem analógiákról van szó. Mert az eset, végeredményben, ugyanaz itt is, mint amott, ha olykor leplezettebben is.

Még a legelvontabb műformában, az építészetben is. A görög templom például érthetetlen a görög építészek merőben formai, izolált kitalálásaként. És nem arra gondolok, hogy a görögök mennyit vettek át idegenből, Egyiptomból s egyébünnen – a kétségtelen átvételek kérdése oly részletkérdés, melyre itt nem térhetünk ki, bár kitűnően igazolná álláspontunkat. Hanem gondolok arra, hogy a görög vallásban és kultuszban kristályosodott görög világnézet, mely a népben s az építészetben is élt, hogy úgy mondjam, megrendelőként szerepelt minden szakrális építésnél: szentélyt kívánván erre vagy arra a helyre. S a görög értelmű szentély fogalmában egyúttal adódott e templom „témája”, „tartalma” is. Nem szeretnék olyan naivitás gyanújába keveredni, hogy a görög templom „tartalmát” néhány sorban el akarom mondani (ha valahol, ilyen szubtilis kérdésben szabály: mindent vagy semmit!) – sőt szóval tán nem is mondható el adekvátan –, de azt hiszem, éppen olyan esetben, mint a görög templomé, hol az archeológia már a legfinomabb formai analíziseket is elvégezte, s a legaprólékosabb mérések alapján igyekezett kimutatni az épületek szépségének titkát vagy hatásuknak rejtélyes okait, fontos annak hangsúlyozása, hogy mindezekben túl – a súlyok játékán, méreteken, finom elhajlásokon stb. – más is van bennük, ami nélkül egyáltalán nem is lennének, vagy nem azok, amik. Hogy mi az a valami, egy szóval kifejezni lehetetlen; a részletes analízis eredménye szerint azonban ugyanaz, ami a görög mítoszt, vallást, filozófiát, etikát s általában a görög éthoszt, mint speciális sajátja, megkülönbözteti a többitől, s ezt a valamit szemtől szembe látom a görög építészetben.

A görög templom tehát intencionális, célja van, és szükségletet elégít ki. Célja azonban nem olyan, mint például a mai vasúti hídé, melynek formáját a célszerűség teljesen meghatározza.² A görög templom tisztán szellemi célját, mely túlhalad a praktikus célszerűség kategóriáján, ugyanaz a görög szellem tűzi ki, mely eléréséről gondoskodik. Más szóval: cél és megvalósulás ugyanazon szellemből való, s ugyanaz a szellem ugyanazt fejezi ki céljában, mint megvalósulásában. A szellem pedig nem valami absztraktum, hanem konkrétumokban – s csak azokban – jelenik meg, mint ahogy a lélek is mindig valamiben – s csak valamiben – fordul elő. A szellem konkrétalódása a világ, illetőleg az a rendszer, az az értelmi szövedék, az a jelentést adó „forma”, melyben a világot fölfogom, szóval – legtagabb értelmében, mely felöleli

a metafizikát, vallást, etikát stb. – : a világnézet. Úgyhogy alkotó görög szellemen konkrét görög világnézetet kell értenem. S erről a görög világnézetéről mondtuk, hogy megrendelőként szerepelt minden szakrális építésnél. S azzal, hogy éppen ez a világnézet kívánt olyan szentélyt, melyben az istenség benne lakik, de olyan istenség, aki egyúttal a szentélyen kívül is jár-ke, a városban és szabadban, mely ugyancsak temploma neki – meg is pecsételődött a görög építészet formájának sorsa, s lett belőle ún. külső építészet, mely egyúttal egy-egy egész vidéknek átalakítója és szentélyé avatója (athéni Akropolis, Delphoi, Olympia stb.). A görög világnézet a görög templomon át a szó materiális értelmében formálja a látható világot, s ez a funkciója határozza meg a templom formáját, melyben lehetnek idegenből átvett elemek, de az új szellemi szövedékbe jutva át kell alakulniok, s új értelmet kapnak. Ha ez a tendencia megvan, a többi – amit oly jellegzetesnek ismerünk a görög templom formájára – már szükségszerű következménye le a részletekig, például az arányok törvényszerűségének, a vonalak geometrikus szabályossága és merevsége elkerülésének, a plasztikus dísszel való összehangolásnak stb. kereséséig, hogy az oszlop ne legyen közömbös hordozója terhének, hanem funkcióját fejezze is ki stb. stb.

A gótikus katedrális tartalma se igen mondható el olyan szimplán-racionalistán, mint sokan próbálták s próbálják, de egészen bizonyos, ahol mindennek, a legkisebb ékítménynek is van „értelme” és „jelentése”, ott maga a templom egésze se volt hiány, s egyéb is volt pillérekkel és keresztbordákkal szerkesztett sajátos hatású belső térről. A „civitas Dei”, a „mennyei Jeruzsálem”, az „eklézsia nagy hajója”, az „Isten országa a földön”, aminek a középkori ember a katedráliszt nevezte, elveszíthette értelmét a mi számunkra, de ebből még éppenséggel nem következik, hogy nincs is ilyen értelme.

Formájának kialakulását meg lehet érteni a konstrukció fejlődéséből, melyből szokták is magyarázni. Azonban a konstrukció maga sem elsődleges dolog, hanem következmény, mely ugyanarra a magyarázatra szorul, mint a „forma”. Hasonló materiális és kultuszi okok, mint amilyenekre a gótikus konstrukció előidézőjeként hivatkozni szoktak: nagyobb tömegek befogadása egyrészt, másrészt a liturgia, mise, az áhítatkeltés szándéka stb. megvannak más korokban is, amelyek a gótikus konstrukciótól, éppen mint konstrukciótól, iszonyattal riadnának vissza, például az ellenreformáció kora (barokk). Az építészet formája nem választható el a konstrukciótól, a formaakarat a konstrukció-akaratot át jut napvilágra és érvényesül. A forma elválasztása a konstrukciótól éppolyan absztrakció, mint a konstrukció elválasztása a benne testet öltött – testté, látható valósággá vált – akaratától; mintha a konstrukció szellemileg üres térben lebegne, nem pedig a konkrét formákban élő szellem magakifejezése lenne. A konstrukciónak tisztán előző konstrukciókból való fejlődéstörténeti származtatása: regressus ad infinitum,³ melynek során minden előzményre is – mint az értelmezendőre – fennáll ugyanaz a probléma, s ilyenformán csupán a tulajdonképpvaló problémának elodázása; a pusztán formaleíró művészettörténet talán beérheti vele, de a formákat megérteni is akaró soha. Úgyhogy nemcsak a forma, hanem maga a konstrukció is csak a benne aktív középkori szellemből érthető meg, s míg ezt az egymásba szövődést nem találtuk meg, addig élvezhetjük a gótikus katedrális „hangulatát”, „összhatását”, formáinak szépségét stb., de a világot

és önmagát formáló szellemtől benne – mely éppen benne válik láthatóvá konstrukció és forma alakjában – idegenek vagyunk; éppúgy, mint a *Divina Commedia* fölépítése módját, nyelvét, képeit stb. élvezzük, de leglelkét – mely amazoknak is nyitja – nem látjuk, nem tudjuk. A gótikus konstrukció csak a középkori világnézet szövedékében keletkezhetett, mert csak ott van „értelme”; hasonló testet öltése e világnézetnek, mint Aquinói Tamás teológiája vagy Dante poémája, de természetesen fogalmak és szavak helyett az építészet saját autonóm formanyelvén. Ezen a nyelven kell beszélnem vele, ha meg akarom érteni; de a középkor világnézetének idiómájában.

Tekintsük a plasztikát: soknak szemében csak emberi formáknak valamilyen művészi törvények szerint való átültetése egy másik formanyelvbe, a szobrászatéba; ám népek és korok szerint akkora különbségeket találunk, hogy szinte kételkednünk kell, vajon még mindig a szobrászat határain belül járunk-e; és akárhogy definiáljuk a szobrászatot, azokat a különbségeket nem tudjuk vele definiálni, mint szükségképpen hozzátartozókat belőle származtatni. A görög szobrászat pl. csakugyan „az embert” „ábrázolja”, de nem azt, amelyiket az egyiptomi vagy középkori vagy modern. Az embert: a természeti-testi tökéletességnek olyan fokán, olyan harmóniában, olyan ideális fölemeltségben minden fölé, ami közönséges, amilyen magának a plasztikának lényegéből vagy ideájából nem következik, hanem amilyet már készen kellett találnia. A görög plasztika embere a görög mítoszban és atlétikában született meg, s ugyanaz az emberideál, mely ránk maradt a bronzokban és márványokban, élt az eleven görögök lelkében, és járkált többé-kevésbé megvalósulva városaik utcáin, küzdött versenypályáikon és háborúikban.

Éppen ezért a művészet egész történetében a görög plasztika a legtanulságosabb, legékesebben szóló – paradigmatis – példa a természet és művészet viszonyára. Már maga a természet, melyet – az emberi test alakjában – a görögök naiv hite szerint „utánoz” a szobrászat, tökéletes és szinte művészileg kiformált; hogy csak egy példát mondjunk: a görög atléta a legharmonikusabban, legarányosabban kidolgozott emberi test, melynél tökéletesebb „modell”-t elképzelni alig lehet. Szinte kínálkozik az a gondolat, hogy elég a természet vonalát „folytatni”, a természet mutatta úton tovább vagy feljebb haladni, a természetet „betetőzni”, jelenségeit szobrászilag megrögzíteni, s kész a művészet. De akármeddig folytatom a természet vonalát, mindig csak a természet szférájában maradok, s akármennyire tökéletesítem, legföljebb tökéletesített természetet kapok, de még mindig csak természetet: nincs a természet vonalának olyan pontja, hol önként átcsap művészetbe. A görög szobrászat formai problémája úgy sehol se fordul elő a természetben. A görög szobor formája *a priori* – annyira, amennyire apriorikus forma nincs is több a figurális művészet történetében. Kompozíciójának elve – mondjuk a contrapposto – éppoly kevésbé található meg a természeti jelenségekben, mint, mondjuk, a kauzalitás elve. Szubszumálja, magába fölveszi, magához hasonítja és magával azonosítja a jelenségeket, de más szférába tartozik, mint azok. Abba a szférába, melybe a platóni *a priori* és örök ideák. Ezért a görög szobor kompozíciójának elvét elválaszthatom a szobroktól, tőlük függetleníthetem (éppen ez a tipikus „klasszikus” komponálás). A görög szobrot tehát a természet – akár a legtökéletesebb – szférájából megérte-

ni akarni, meddő kísérlet. Az, hogy a szobor kompozicionális elve, tehát formája a priori, más szóval annyit jelent, hogy a talaj, melyből kinőtt, melyből életét vette, értelmét kapta, a görög szellem kategóriáinak, a görög világnézetnek talaja. A priori nélkül nincs görög szobor, s az a priori maga a differenciálódott görög szellem a világnézet konkrét alakjában. Az a priori pedig nemcsak a szobor legfontosabb kompozicionális ideájáról dönt, hanem végig a szobor formarészleteinek milyenségéről is: tőle van, az ő következménye a görög szobrokon látható formák sokat emlegetett „klasszikussága”, ő követeli meg azt (az a priori, mely az örök kategóriák szférájába tartozik, nem egy, hanem többféle, s mindegyiknek más a formavilága). – És mégis bátran mondható, nincs a világon még egy művészet, melyben a természet oly mélyen – hogy úgy mondjam – „benne” van, mint a görög szobrászatban, ha nem is olyan kiabálón, mint a szándékos naturalizmus produktumaiban: szinte revelációként hat, mikor sok római kópia közt eredeti görög szobrot látni (vitás esetekben sokszor éppen a „természethűség”, „melegség”, „közvetlenség”, „bensőség” stb. bizonyít amellett, hogy eredeti görög példánnyal van dolgunk), s bámulatos a típusoknak „természeti” vonásokkal való hajszálfinom, részletes és gazdag individualizálása és karakterizálása. De a görög szoborba nem úgy kerül bele ez a természeti gazdagság, hogy a szobrász a természetből egyszerűen belemásolja, ami két különböző szférából való princípium találkozását idézné elő a szoborban, s tönkretenné – hanem úgy, hogy ugyanaz a szubjektum, aki a görög világnézet szférájából formálja a szobrot, ugyanezen világnézet szférájából formálja az empirikus világot is, benne azt a természeti jelenséget is, pl. az atlétát, mely adott esetben modellül szolgál neki. A görög szobrász egyúttal görög ember, aki a görög világnézetből látja az egész világot s benne minden jelenséget; benne is él a tökéletes emberi testnek, már mint empirikus természeti jelenségnek ideálja; ő is részese annak a görög szellemnek, mely efelé az ideál felé irányítja és formálja az empíriát; már maga a természet is, hogy olyan, amilyen, az ő formáló tevékenységének eredménye; ugyan bármennyire megformált is, mint természet, csak természet marad, mely azonmód nem mehet át a művészetbe, sőt egyáltalán nem mehet át – de mivel *ugyanaz* a szellem működött a természetben természetformálóként, mint amelyik működik a művészetben művészetformálóként, természetben és művészetben túl, a szellem közösségében találkozik e kettő, s ezen a médiumon át az ilyen módon megformált ún. „természetből” akár-mennyit fölvehet magába a szobor tiszta művészi voltának veszélyeztetése nélkül. A görög atléta tehát – mindaz, amit az „atléta” fogalma a görög empirikus életben jelent – azért lehet a görög szobornak tartalma, mert ugyanaz a szellem teremti az atlétát, mint amelyik a szobor a priori kompozícióját: ugyanaz a szellem tekint az „atléta” kategóriájával az empíriára, mint amelyik az a priori kompozíció kategóriájával a művészet szférájára. De ez, mint láttuk, nem jelenti két – a maga világában egyformán, de csak ott jogosult – heterogén kategória hibrid keveredését, hanem azt, hogy mindkettőnek „tartalma” azonos szellemből való, s ugyanaz a tartalom az egyik kategóriában természetként, a másokban művészetként – egészen művészetté lényegülve – jelenik meg. Ez a „tartalom” ugyanonnan veszi sajátos értelmét és jelentését, ahonnan az a priori kompozíció elve: a görög világnézetből. A szoborban a kettő egy, ha utólag széjjel is analizálható. A tartalom a kompozícióban jelenik meg, a művészi formában, *azonos* vele: abban a művészi formában, mely maga a

művészet szférájában megtestesült görög világnézet. Amikor tehát a szobor „tartalmáról” vagy „formájáról” beszélek – két szóval ugyanazt a dolgot jelölöm. Mindaz pedig, amit a görög szobor formai sajátóságaként folytatólag kimutathatok, annak az egy dolognak szükségszerű következménye. – A görög szobor hatását tehát megérthetem a formából – sőt csakis abból *kell* megértenem –, de magának a formának milyenségét, azt, hogy mért éppen az, ami, ugyancsak magából a formából megérteni akarni, circulus vitiosus és játék a szavakkal. Ez nem jelenti azt, hogy a forma kívülről jövő – esztétikai elméleti, filozófiai, történelmi stb. – magyarázatra szorul, hogy megérthessem, mert akkor végzetes hibájának kell lennie. A formán belül minden érthető, egybenőtt, teljes és világos – de maga az *egész* forma, hogy egyáltalán *van*, nem érthető a benne lévő világnézeti „tartalom” nélkül; nem érthető, hogy egyáltalán mért van ott a priori formával dolgom, éppen azzal a naturalizmus-fölöttiséggel stb. Természetes, mikor a szobor előtt állok, nem kell az okot külön ismernem, a „tartalmat” külön tudnom, fogalmakban kifejeznem, hogy a szobrot „érthessem” és „élvezhessem” – mert benne van magában a szoborban, plasztikává lett, szememmel látom. Elég a szobor elé állnom: egy pillantás elegendő, hogy – öntudatlanul – a szobor álláspontjára helyezkedjem, a szobor – egyébként magyarázatra szoruló – világnézetéből nézzem és értsem meg magát a szobrot. De amikor éppen azt keresem, hogy honnan valók a formák, melyek azt a hatást keltik bennem – akkor az analízishez kell nyúlnom, s az elvisz először a görög a priori kompozícióhoz és a görög „természethez”, azután pedig rajtuk át a görög világnézethez, mely a kompozícióban és „természetben”, ennek vagy annak a szobornak a kompozíciójában és formáiban – a szobor koncepciójában – a szemléletnek megjelenik. Hangsúlyozom: *benne* jelenik meg, nem kívülről viszem hozzá, hogy segítségével megérthessem a szobrot; s amily mértékben megtalálom benne, olyan mértékben értem meg az egész szobor koncepciójának művészi-logikai szükségszerűségét. Lehet, még akkor is marad valami, ami – analízisünk korlátoltsága vagy valami immanens ok miatt – megfoghatatlan, aminek szükségszerűsége nem látható be, ami csoda, a művészet csodája; de akkor is meg kell közelítenünk, amennyire lehet, mert a csodának csoda volta annál inkább kitűnik, minél inkább megértettük körülötte azt, ami felfogható. Csak egyszerűen általában a „forma” csodájáról beszélni – polemikusan a „tartalom” meg nem értett fogalma ellen – olyan esztétikai hedonizmus sajátja, mely önnön kéjelgésétől nem látja magát a művészetet.

A gótikus katedrálisok szobordíszje ma, nekünk elsősorban nagyszerű díszítés, soknak semmi több. S éles elméjű vitákban vetekedünk arról, hogy azt a plasztikát mennyire kívánta és determinálta formailag az architektúra, melynek mintegy kiegészítő része. E viták immár kétségtelen meddőségének oka, hogy a gótikus szobrászatot éppoly kevésbé lehet a katedrálisból kihüvelyezni, mint a katedrális a szobrászattól. Az egyetlen eredmény, amit egyébként minden vita már kezdetén konstatál, hiszen ebből indul (s ugyanide ér vissza), hogy: a gótikus plasztika és architektúra oly kitűnően illik egymáshoz. De ennek az egymáshoz-illésnek magyarázata nem az egymásból-származás – mert egyszerre van mind a kettő –, hanem a közös szellemből való származás. Maga az a tény is, hogy a plasztika simul az architektúrához, annak a szellemnek a ténye. Szokás a *Divina Commediá*-t gótikus kated-

rálishoz hasonlítani, és – megfelelő értelemben – joggal; de bizonyára senkinek se jut eszébe, hogy valamelyik katedrálisból származtassa formáját. Ezzel a hasonlattal elsősorban a szellem közösségére és azonosságára szoktunk utalni. Így van ez a szobrászatban is, bármennyire közelebb van, a szó metaforátlan értelmében, az architektúrához, s bármennyire ki van téve hatásának és befolyásának.

Hiába látjuk szinte pillérnek vagy oszlopnak azt a vékony, „sovány” figurát, s hiába szinte bordázatnak a kapuzat ívéhez simulva elgömbülő alakot – míg a szobrok „tartalmát” nem értettük meg, nem érthetjük formavilágukat se. Motívumuk nekik is az „ember”, mint a görög szobroknak. De ennek az embernek teste csak idegen, áttetsző hüvely és legfőleg szimbóluma az egyedül valóságos léleknek, melynek mivolta és sorsa a középkort oly mélyen foglalkoztatja. Kitűnő könyvének előszavában a XIII. század művészetéről É. Mâle⁴ megemlíti a középkori művészet félreértésének néhány jellegzetes példáját, mely a szimbólumok értelmének elhalványulásából s megsemmisüléséből származott, s jó eleve, mindjárt az első lapon, figyelmezteti az olvasót, hogy ahhoz a művészethez, melyről szó lesz, a középkoréhoz, nem lehet a „témák” mellőzésével közelíteni. „A mi régi szobrászainknak – mondja – más fogalmuk volt a művészetről, mint Benvenuto Cellinének. Ők nem gondolták, hogy a szűsék kiválasztása közömbös; nem gondolták, hogy a szobor csak kellemes arabeszk, szemünk pillanatnyi gyönyörködtetésére hivatott. A középkorban minden forma gondolatnak burka. Azt lehetne mondani, hogy a gondolat működik az anyagon belül s formálja. A formát nem lehet elválasztani az ideától, mely megteremti és élteni.” Ehhez a helyes szemponthoz híven Mâle igen hasznos munkát végzett is a középkori művészet szűsének megállapítása körül, amelyet eredménnyel használhat fel az, aki a középkori művészetnek nemcsak a szűséből való indulását látja meg minden ízben, hanem a szűsének és formának kapcsolatait is. Mert Mâle nem ment beljebb, és nem vonta el az utolsó leplet, mely mögött téma és forma egy gyökérben találkozik, s ezért meg tudta ugyan érteni a középkori világ témáit, de nem a gótikus formának szükségszerű következtetését a gótikus „tartalomból”. Amely tartalom több, mint egy-egy szűs, egy-egy téma. A témák is belőle fakadnak, illusztrálásai neki, s ezért rajtuk át csakugyan el lehet jutni a tulajdonképpvaló tartalomhoz, mely dönt a formáról is – ebből a szempontból tehát az ikonográfia csakugyan semmivel se kevésbé fontos, mint amilyenek Mâle tartja; de hiába ismerem a középkori tartalmat és ezer meg ezer témában való megmutatkozását, ha nem látom a középkori formának abból a tartalomból való szükségszerű következtetését, akkor nem feleltem meg a problémának, amelyről éppen szó van. Mert hiszen éppen a forma problémájáról van szó, mikor a művészetről.

A gótikus szobrászatot az építészettől való determináltságán kívül még mással is igyekeztek magyarázni. Mert a szobrászi formának az építészetitől való függéséből egyet-mást még lehetett ugyan következtetni – különösen, ha az építészeti formát már nem tekintette értelmezendőnek az ember – mindent azonban belőle se. Fejlődéstörténetileg a művészet gyermekkorát látván benne, ügyetlennek, naivnak, „kezdetelegesnek”, „primitívnek” tartották, s kezdetlegességéből és primitívségéből magyarázták formavilágát. Ezen a címen nézték le évszázadokon át, s ugyan ezért rajongták meg az utóbbi évtizedekben: éppen a primitívségeért és naivságaért. Behatóbb vizsgálatok s különösen Dvořák analízisei aztán végképp elfűjték az ab-

ránd kódét, melyből az egyaránt félreértő le- és felbecsülés táplálkozott. Ma már kétségtelenül elintézettnek tekinthető, hogy a gótikus plasztika formája egyáltalán nem „primitívtségének” (jó vagy rossz, dicsérő vagy elvető értelemben) következménye, ha alkalmilag egy-egy művön kimutatható is kezdetlegesség: hisz a gótika éppen nem kezdetleges és primitív művészet, melynek sajátosságai kezdetlegességből volnának érthetők, hanem sok százados művészi fejlődésnek és gyakorlatnak betetőzése. A gótikus plasztika alakjainak állítólag „primitív” merevsége, ösztövérsége, elnyújtottsága, tipizáltsága, drapériáinak stilizálása stb.: tudatos és akart formája a késői középkor transzcendens világnézetének, szupranaturalizmusának és spiritualizmusának. Kétségtelen, hogy a középkor a művészettel is tanítani akar, s a katedrálisok szobordíszre ezt a célt szolgálja is (idáig a Måle igazsága) – de ebből a tendenciából magából a szobrászatnak legfőbb didaktikus témáira lehetne következtetni, formájára már nem, mert ugyanazok a témák – keresztyén tanítások, igazságok, bibliai történetek stb. – más megformálást is találhatnak. A didaktikus témák is csak anyaga, hogy úgy mondjam, szellemi anyaga a középkori spirituális világnézetnek, melyen magát kifejezi. De hogy abból a témából – bibliai történetből, keresztyén tanításból stb. – éppen az a forma lesz, annak nem a téma az oka (s itt szűnik meg Måle igazsága), mert az a téma százféle formát ölthet, hanem a lélekről és testről, Istenről és a világról, az örökkévalóságról és a földi életéről való egészen speciális felfogás, mely benne kifejezi magát. S amikor a témát úgy formálja, hogy azt jelentse, amit ő akar vele jelenteni, azzal egyúttal megformálta a „formáját” is. Mert nincs még egy külön forma: csak az van, amelyben a téma megjelenik. Motívumait a gótika mind úgy kapja, de teljesen át- és átformálja a maga világnézetének szövedékében úgy, hogy egészen új képletek születnek, melyek az átvétel alapjául szolgáló eredetivel olykor éppenséggel ellentétesek. A formáló princípium, a „princípium formationis”, tehát a szobrászatban nem az építészet és nem a primitívség, de nem is a didaktikus témák, hanem: a késői középkor keresztyén világnézete, mely azt az építészetet kívánta, mely a szobrászatban előforduló „primitívsegeket” eltűri, mivel ideálja nem a testi proporciók tökéletes harmóniája, s mely azokat a témákat választja és szuverénül fölhasználja. Deum et animam scire cupio. Nihilne plus? Nihil omnino⁵ – ebben fejeződik ki a középkori ember állásfoglalása a világ egyeteméhez és a művészet egyeteméhez, ezzel tekint a természetre és az emberre egyfelől, a művészetre másfelől, ez vonja meg a határt a reá nézve fontos és a nem fontos között, s ez teremti meg a formát mint határt minden jelenségen, amelyhez hozzányúl. A szó szoros értelmében azt lehet mondani, hogy ez „mintázza”, ez faragja a szobrokat – mert a lélek, melyet a középkori ember „tudni” s a művészetben látni akar, nem valami absztrakció, „határfogalom”, vagy legjobb esetben szenzációk, érzetek stb. gyűjtőfogalma, mint a mai ember számára, hanem konkrétum, sőt az egyedüli igazi konkrétum a világmindenségben Isten mellett –, amely olyannak „tudja” magát, amilyennek látja magát a szobrokban. Ez a lélek a tartalma a gótikus plasztikának a témák sokféleségében, s ez a tartalom a maga meghatározottságában határozza meg a formát is, melyben a művészet szférájában megjelenik. Szóval nem határozatlan, bizonytalan, megfoghatatlan és iránytalan valami. „Hiszen ha az élettelen hangszerek, akár fuvola, akár citera, nem adnak megkülönböztethető hangokat, mi módon ismerjük meg, amit fuvoláznak vagy citeráznak? Mert ha a

trombita bizonytalan zengést tészén, kicsoda készül a harcra?”⁶ De ez a lélek nem ilyen, mert *symphonialis est anima*,⁷ bár nem földi és nem mai pszichológiai értelem-ben! Meghatározott, s vele a gótikus szobor „lelkisége”, konstrukciójának vonala, attitűdje, gesztusai, végtagjainak helyzete és alakja, le egészen a legkisebb vonalig, reddőig és modulációig, mert: *anima plena modulatione*.⁸ (Dante elmondja a Purg. XXV. énekében, a lélek miként teremt magának testet a „virtù formativá”⁹ -val – a *Divina Commedia* végtelen galériája ilyen lélek teremtette testekből áll.)

Ha száz-egynehány évvel tovább megyünk, a művészet terén gyökeresen megváltozott viszonyokat találunk. Más az építészet, szobrászat, képírás, iparművészet, az utolsó kulcsig és sarkantyúig. Vajon meg lehet-e érteni ezt a nagy változást a művészi formák alakulásából, gazdagodásából vagy szegényedéséből, tökéletesüléséből vagy hanyatlásából, szóval fejlődéstörténetéből? Aligha vállalkoznék a legfanatikusabb formadoktrinér arra, hogy a renaissance művészetét a gótikából „vezesse le”, akármekkora is a jelentősége a gótikának a renaissance-ra. Eppen a gótika után, mint előzmény után, van szükség részletes magyarázatra annak megértéséhez, hogy mitől változott meg ennyire a művészet világa. S akkor kiderül, hogy megváltozott az egész világ.

Hogy csak egy önkényesen kiragadott, de jellegzetes példán mutassuk meg: Donatello is az „embert” ábrázolja, mint a gótika. De az az ember-konceptió, mely még előtte száz évvel érvényben van, nála már értelmét veszítette. Ennélfogva Donatellónak „témái” is gyökeresen mások, ha nevük jórészt ugyanaz is, mint a gótikus szobroké. (Szűz Mária, Szt. György, próféták stb.) Donatello embere transzcendencia nélkül való és szimbólummentes, a testi mivoltában és földi sorsában befejezett empirikus lény. A középkor egész világának romba kellett dőlnie, hogy az új emberfajta előkerülhessen a maga jellegzetes és speciális világával, világnézetével, az életről, emberről, természetről való fölfogásával, egész természetlátásával.

Amikor az új ember mint tartalom és téma bevonul a művészetbe, természetszerűleg megváltozik vele a művészet egész formavilága is. S amily mértékben fejezi ki magát az új tartalom, olyan mértékben teremti meg az új formát. S az új forma sajátosságai csak abból az új tartalomból érthetők meg – az antik hatás is csak az új világnézetén át, tartalommá válva benne, szívódik föl az új formába (a renaissance antik-hűsége!). De maradjunk a fölvett példánál. A görög és a gótikus plasztika „tartalma” két egymástól merőben eltérő szellemi és fizikai világból származik, s két egymástól merőben eltérő történeti szövedékbe tartozik; de mind a két szobrászatban – bár egészen eltérő – a priori elvek működnek, melyek a relatív témákat és motívumokat a maguk külön-külön módján a plasztikus forma abszolút és örök érvényére emelik; ehhez járul még mind a két helyen az architektúrának és plasztikának az azonos szellemből származó tökéletes harmóniája. Aki a firenzei Campanilén Donatello szobraira tekint, nem ezt érzi. Meglepi már az ellentét az épület formanyelve, gótikus áhitata és a szobrok realisztikus, profán tendenciája között. Az alakok úgy állnak, mintha véletlen maradtak volna abban a pózban; ruházatuk is lehetőleg kerülni igyekszik az elrendezettség látszatát; s egész lényük a modell individuális sajátosságait viseli magán. Mindenütt az a törekvés, hogy a hamisítatlan természeti jelenség közvetlen illúzióját keltse, s a Donatello-féle „embert” jelenítse

meg. Az alakok névleg próféták. Donatello számára azonban elveszítette világotformáló hatalmát mindaz – metafizika, vallás, morál –, ami a középkorban, pl. a próféták ideájában konkretálódva a gótikus szobrászat tartalmát apriorikusan formálja, s a tartalom természetfölötti jelentőségének megfelelő stílust megkövetelte és lehetővé tette. Donatello prófétái a firenzei Campanilén csak névleg azok: valójában firenzei modellek, akik azonmód, empirikus létük és fizikai mivoltuk minden egyéni véletlenszerűségével kerültek oda a fülkébe. Hogy megszűntek próféták lenni, nem volna baj, ha ugyanakkor nem szűntek volna meg *monumentális* szobrok lenni, ami pedig, tisztán formai szempontból, hivatásuk azon a helyen. De amikor Donatello kezén elveszett belőlük a prófétai vonás, a „próféta”-tartalom lényege, az, ami az emberi dolgok, a mindennapiság, közönségesség fölé emelné őket, ugyanakkor nem emelkedtek – mint művészet, mint forma – a „természet”, a naturalizmus fölé – s ugyanakkor megpecsételődött plasztikájuk sorsa is. Donatello a középkori „ember-” és „próféta”-koncepcióval szemben – polemikusan – csak az empirikus embert akarta megjeleníteni (mert az a másik értelmét veszítette számára), úgy, amint van, karakterisztikusan. S mivel a karakterisztikus és naturalisztikus elfoglalta a tartalomban az ideálisnak helyét, elfoglalta a formában a monumentálisnak helyét. Ami azonban a természetben karakterisztikus, a művészetben esetleg csak véletlenszerű; ami ott kifejező, itt esetleg semmitmondó. Történelmi magyarázatra van szükségünk, hogy megértsük, miért olyan az a plasztika, amilyen – ami azt mutatja, hogy a művészi forma nem találta meg autonómiáját és teljességét. (Nem tévesztendő össze azzal a történelmi magyarázattal, melyről a görög plasztikával vonatkozásban szóltunk; ott, a szobor előtt állva, nincs szükségem történelmi magyarázatra – az utólagos analízis csak azt érteti meg velem, hogy milyen világból való, amit a szoborban látok, s látván megértek; itt magát a formát nem értem teljesen, mert mint plasztika ellentmondásba jutott önmagával, önmagával polemizál.) S a magyarázatból aztán megtudjuk, hogy Donatello kora annak a forradalomnak ideje, mely a formát elválasztotta a tartalomtól. Az emberek már nem hisznek a középkori világ ideáljaiban, az új világ ideáljai még nem alakultak ki. Még mindig a régi témák járják, de már kevesen veszik komolyan őket. Úgy kell ezt érteni, hogy mivel a tartalom naturalisztikusan adott valami: az empirikus ember közönyös, és a művész önkényétől vagy egyéni hajlamától függ, hogy melyik jelenségen mutatkozik meg a forma. Ez az értelme annak, amit fonnebb mondtunk, hogy az új forma sajátosságai csak az új tartalomból érthetők meg – noha ez a tartalom elválik a formától. És éppen ebben, az elválásnak ebben a lehetőségében, a jelenségek közömbösségében, melyekben a tartalom megjelenik, határozódik meg a forma. A témák elvesztik jelentőségüket, az a fontos, „miként” vannak megformálva – de ez a megformálás csak azért olyan, amilyen, mert a témák elvesztették jelentőségüket, s ezért ez a „miként” nem olyan értelemben jelenti a „formát”, mint pl. a görögöknél vagy a gótikában. Az antik művészet tárgyköre is – akárcsak a keresztyén – alapjában idegen az újkori embernek, csakúgy, mint világnézete; ami természetes is, mert egyik nem választható el a másiktól. Az antikban főként a „forma” érdekli – de lefejtve belsejéről, mint külső burok. S az antik „forma”, amilyennek a renaissance ember látja, világnézetének elemévé válik – az új tartalomban tényező az a tény, melyet a renaissance embere az antikból vesz vagy onnan igazol, hogy a forma

elválhat a tartalomtól. S ez az értelme annak a másik állításunknak, hogy az antik hatás is – bár formai és csakis az lehet – csak az új világnézetten át, tartalommalvalva benne, szívódik föl az új formába. Így vitték el belső és külső okok, eredeti ösztöne és idegen hatások a l'art pour l'art elvéhez a renaissance-ot. Mellékes, hogy ez az elv teoretikusan s ilyen szavakkal fejeződött-e ki; mint világnézet, ott van a kultúra jelenségeinek mélyén. Donatello szobrainak formája egyenes és logikus következménye e világnézetnek – annak a tartalomnak, melybe beletartozik a tartalom és forma viszonyának, egymástól elválásuk lehetőségének elve is. Csak a formából megérteni ezt a formát éppoly lehetetlen, mint a gótikából származtatni csak azért, mert történeti előzménye, vagy az antik formák közvetlen „utánzásából”, amely magyarázattal a művészettörténet hosszú időn át beérte.

Középkor és korai renaissance – ám legyen. Ezek – úgy mondják – többé-kevésbé egyöntetű világnézetű korok, melyekben a világnézetnek még olyan súlya és ereje van, hogy döntően befolyásolja az egyéniségeket. De ahol az egyéniség kiszabadul a közösség kötelékéből, s maga teremti meg a művészetben a maga világát? Nos hát, egészen mindegy, vajon ún. „korszellem”-e az a világnézet, vagy csak egyetlen egyéniség propria.¹⁰ A legegényibb művésről, mondjuk Michelangelóról szólva, mit jelent az a szó: „egyéniiség”? Egyszerűen így kimondva merő pszichológiai általánosság, s akármennyi pszichológiai vonással igyekszem meghatározni, mégse jutok ahhoz az egyéni valamihez: „Michelangelo”, közelebb. Mert a pszichológiai megállapítások a lelki és szellemi tartalmaknak csak formájára vonatkozhatnak. Azért hiába hangsúlyozom Michelangelo „szenvedélyét”, „titáni akaratát” és hasonlót – mind elmondhatom másról is, mert volt márásban is akkora szenvedély, titáni akarat stb. Az a kérdés: *mi* van abban a szenvedélyben, *mit* akar az a titáni akarat, *mit* érez az a lélek, *mit* gondol az a szellem? Michelangelo szenvedélye és titáni akarata abban a küzdelemben határozódik meg egészen egyénivé és egyetlenül sajátossá, melyet ő a kései renaissance világában vív egy másik világért, mit meg se találhatott már a maga korában, vissza se térhetett hozzá, a középkorhoz, hova sóvárgott, s amivel lelke legmélyén összeforrt. Az ő sokat emlegetett „vágya” nem valami l'art pour l'art vágyakozás a semmibe vagy a vágyakozás kedvéért – ha egyáltalán lehetséges az ilyen –, hanem pozitíve sejtett, érzett, látott világba való reménytelen és emésztő sóvárgás, melyet ő a Dante világával azonosít:

*Fuss'io pur lui! c'a tal fortuna nato,
Per l'aspro esilio suo con la virtute
Dare'del mondo il più felice stato.*¹¹

Michelangelo mint művészi „egyéniiség” ebben a tartalomban él, ebben dül az ő „szenvedélye”, „titáni akarata” stb. – ettől elválasztva nem marad egyéb pszichológiai absztrakciónál. (Ahogy nincs „gondolkozás”, „érzés”, „akarat” stb. a gondolkozás, érzés, akarat stb. tartalmán kívül, és nincs lélek a tartalmán kívül.) Éppen ez, ez a tartalom, ez a világ az egyéni benne – s ez a világ maga az ő konkrét meghatározott egyénisége, vagy viszont, az ő konkrét meghatározott egyénisége ez a világ. S innen, ebből a világból vagy világnézetből – ami immár egyre megy – határozó-

dik el a michelangelói plasztika formavilágának sorsa. Michelangelo is az „embert” „ábrázolja”, mint Donatello, de az eddig mondottakból is sejthető, mennyire más az ő „embere” – sorsa és élete –, mint a Donatellóé: s amennyire más, annyira más Michelangelo „formája”, plasztikája is. A michelangelói forma azért nem érthető meg a donatellóinak egyszerű folytatása, fokozása, „fejlődéseként”, mert a michelangelói ember nem érthető meg a donatellóinak „fejlődéseként” – mint ahogy, amint láttuk, a donatellói se érthető meg a gótikusnak „fejlődéseként”. Michelangelo embere Michelangelo világnézetéből veszi értelmét és jelentését; a szemlélet nyelvén kifejezve: annak a világnézetnek látható megtestesülése. Samint a görög, gótikus és korai renaissance világnézetének „ember”-ében predeterminálódott szobrászi formája, úgy a Michelangelóéban is. A michelangelói világ mint tartalom (a michelangelói „ember” tartalma), a benne dúló „szenvedéllyel” és „titáni akarattal” követeli meg a klasszikus kompozíciónak sohasem látott megkötöttségét, mert az egyiknek csak a másikon van értelme: a végtelen vágyódásnak ezen megkötöttség korlátain, s a megkötöttség ilyen fokának ezen a végtelenbe vágyódáson; egyik a másikon jelenik meg, válik láthatóvá, egyik a másikká lényegül, vele azonosul. Egymás nélkül: az alakok titánsága szétfolyó dagály, kompozíciója kiagyalt kapta. Ha Michelangelo szobrainak csak absztrahált „formáját” látjuk, a mozgásnak barokk fokozását, formák túlzását, a monumentalitásnak sajátos módját stb., akkor éppen azt nem látjuk, ami pedig éppen formavilágát is megkülönbözteti hasonló külsőségekkel (de már mint külsőségekkel) dolgozó követőitől. A különbség Michelangelo és barokk követői közt nemcsak a szobrászi minőségbeli, amit közönségesen úgy szokás mondani: tehetség – hanem a Michelangelo világából, más szóval világnézetéből ered, mely az ő sajátos formájának előidézője és teremtetője. Absztrakt formai szempontból nézve tehát éppen az sikkad el, amit ez a szempont keres és hangsúlyoz: a forma egyéni volta.

Egyetemesebb, átfogóbb világnézetekből, a görögből s gótikából indulva, és egyre szűkülő területen, a korai renaissance-en áthaladva, eljutottunk az egy emberéhez, az egyénéhez; s mindenütt hasonló eredményt, a világnézetnek és művészetnek hasonló viszonylatát találtuk. Hasonlót találunk, ha még szűkebbre, a legszűkebbre megyünk tovább, el egészen a portréig. Azt lehetne hinni – és nagy korszakok nagy művészei is hitték így –, hogy itt már aztán csakugyan nem történik egyéb, mint hogy a festő leül a modell elé, és egyszerűen „lefesti”, s a különbség alapja portré és portré között a modell természeti sajátosságain kívül a karakterizálás módja és az ún. „festői fölfogás” és „festői előadásmód”, a művész egyénisége szerint. Ezek lehetnek nagyon eltérők, de nem előidézői, hanem következményei az eredendő különbségnek, mely dönt a portré formájának sorsáról: az emberről való fölfogás, szóval az emberre vonatkozó világnézet különbségének. Fölöttébb érdekes és tanulságos ebből a szempontból összehasonlítani pl. az olasz cinquecento és Rembrandt portréit, amikor kiderül, hogy az életnek és embernek két merőben eltérő metafizikai értelme és jelentése fordul elő náluk, s az teremti meg az egyiknek is, a másiknak is „stílusát”. Rembrandt portréi a cinquecento portrék világnézetéből éppoly lehetetlenség, mint viszont. De akárkiről van szó, aki portrét festett – Velásquezről, Grecóról, Cézanne-ról stb. –, az analízis végül mindenütt a világnézetet találja meg, mint a karakterológiai, formai, festői eltérések gyökerét.

Futólag belepillantottunk a művészet és világnézet szövedékébe a régibb művészet néhány példáján.

De ha csak ilyen pár soros utalásokkal akarnék is rámutatni azonos témájúnak látszó művészi alkotások belső – formai – különbségére, mit a formává vált világnézet különbözősége teremt, s egyedül képes megértetni, ugyan túllépnék ez írás szándékolt határain. Mert mehetek időben és térben mind e világ végéig, valahány művészet, mind egyaránt bizonyít. Szükségtelen tehát. Az eddigi példákra se a bizonyítás, hanem az illusztrálás, megvilágítás, könnyebb megértés kedvéért volt szükség – a kérdés maga teljesen átlátható és megfelelheto, minden konkrét esetre érvényes módon, tisztán elméleti úton.

Természetesen nem kivétel a modern művészet se. Mégis kelhetnének kételyek valakiben azon a címen, hogy hiszen a modern művészet éppen a művészet teljes *formai* függetlenülését igyekezett megvalósítani, azt, amit másként l'art pour l'art-nak nevezünk – hogy lehet hát akkor világnézeti „tartalmakhoz” köze? éspedig annyira, hogy tőlük függjön formája? Utolsó ellenpróbaként nézzük meg egy percre.

A XIX. század második felében két stílus uralkodik: az akadémizmus és impresszionizmus. Egymáshoz ugyan semmi közük, de ugyanazon korhoz mégis mind a kettő szervesen hozzátartozik. Az elsőnek nagy a múltja, uralkodó pozícióra azonban különösen ebben a korban emelkedik, s ez már maga is jellemzi a kort. A másíknak is van múltja, de amivé ebben a korban lett, egészen sajátos képlet, s csak ebben a korban lehetséges. S ez már maga is elárulja más tényezőktől függését.

Az akadémizmus, amilyenén a jelzett időben „fejlődött”, tulajdonképpen már nem is művészet; túltengő helyzete és mennyisége miatt mégis számot kell vele vetni. Ide, hol a művészet és világnézet viszonylatáról van szó, pikantériája kedvéért kerül: noha merő lélektelen, üres eklekticizmus, utánzás, a legjobb esetben utánézés, kész szabályok, sémák ismétlése, mit professzorok vászon és modell előtt betanítanak növendékeiknek, anélkül hogy mester és tanítványok lelkében és agyában csak meg is villanna annak a sejtelme, mi mindenről beszél az az ő „rajzuk”, „kompozíciójuk” stb., amiről ők örökre hallgatnak – még benne is világnézet a művészi pusztá külsőségek és ürességek mögött! Pikáns dolog, de persze úgy, mint a záptojás; s még az is nevezetes rajta, hogy a XIX. század második felében ezért a rohadásért, ezért a hulláért az egészség nevében lépnek föl diktatórikusan az egészségesek, erkölcsösek, a közegészség és -erkölcs hivatalos őrei, miniszterek, tanácsosok, minden rendű és rangú nyárspolgárok, elmei épségükre és egyensúlyukra büszke embermilliók. Hát persze hogy azért, mert nemcsak az esztétikai igényüket elégíti ki, ami többnyire nincs is, hanem amiért világnézetüket fejezi ki. Ez a „világnézet” hiszen nem olyan, mint a Platóné, Aquinói Tamásé, Rembrandté vagy Cézanne-é, s az övékével való tisztátalan érintkezése elkerülése kedvéért talán más névvel is illenék tisztelni, de azért mégiscsak „világnézet”: egységtelen, kaotikus, végiggondolatlan, buta, nyúlós „szellemi” képlet a világról, fantazma, agyrém, politikai és osztály-fixáció, hasvízió, maszlag és a nagy semmi. Megfogni alig lehet, mert nyálás, nem is kívánatos, se szóval egykönnyen kifejezni, mert a szavak fogalmak, itt pedig semmi se szilárdul, határozódik, emberesedik fogalommá. Röviden talán úgy lehetne hozzávetni, hogy ez az a világ, amelyikben semminek sincs értelme, ami értelmes dolog, és értelme annak van, ami értelmetlen.

Hatalmas nagy világ ez az értelmes világ mellett, s ennél fogva „művészi” kifejező-dése is tömördek – a sokból csak egy jellegzetesre mutatok, a világszerte, országok- és városokszerte deklamáló emlékművekre, melyekben népek, osztályok, politikák tükrözik és ünneplik magukat, fanfározzák magukat, mint valami szakadatlan pokoli automata-orkeszterrel. „Témájuk”, „föladatuk” legtöbbször: valami nemzeti nagyság képét megörökíteni a jelen- és utókor számára. Szakkifejezéssel: álló portrék bronzból vagy márványból, idealizálva vagy naturalisztikusan, egyedül vagy mellékalakokkal, allegorikusan vagy anélkül. Azt lehetne hinni: csak az ábrázolandó „eszméje”, fizikai külsőségei, az ábrázoló „egyénisége” s a pályadíj összege azok a tényezők, melyek „formájáról” döntenek. Kétségtelen, ezek is. De mielőtt szóhoz jutnának, már döntött róluk valami, ami közösséget teremt mindenféle ábrázolandó, ábrázolásmód, „egyéni felfogás” közt. Valami, ami rajtuk túl közös, s aminek a közössége éppen az, hogy nincs benne semmi konkrét közösség, semmi konkrét egység, hogy benne minden mindegy, minden így is lehet, úgy is lehet, s végeredményben mindegy, hogy hogy van: ez jelenik meg rajtuk, dönt formájuk sorsáról, s következésképpen formájuk szükségszerűsége is éppen az, hogy nem szükségszerű, hogy így is lehet, úgy is lehet. Az ilyen világnézet természetesen éppenséggel ellentéte minden olyannak, melynek alapján akár maga a világ, akár szobor vagy szék, akár egyszerű logikai tétel és mondat egyértelműen és szükségszerűen megalkotható. Az ilyen világnézet alapján egyszerre lehetséges minden és az ellentéte: a fehér és fekete, pozitív és negatív, ideális és naturális, plusz és mínusz, monumentális és aprólékos, színes és színtelen és így tovább a végtelenségig. Az elvtelenség mint alapelv, a tervtelenség mint terv, a máról holnapra élés perspektíva nélkül, szóval az élettelenység mint élet – ilyen a XIX. század második felének Európája, legalábbis azokban az állami, egyházi, társadalmi tényezőiben és rétegeiben, melyek rendelik s amelyek számára gyártják az akadémikus álművészetet. Az Istennek, ki az ellentétek kiegyenlítődése – a coincidentia oppositorum – , s átani karikatúrája az ellentéteknek az elvtelenségben való együttléte: az Antikrisztus országa, Isten majma. Nos, ennek a karikatúrának, ennek a majomnak a világába, az „így is lehet, úgy is lehet”, a „minden mindegy”, a káosz és nihil világába, ebbe a logikai, etikai és esztétikai ész-előtti és -alatti világba tartozik minden olyan szellemi tevékenység, mely problémák és elvek *nélkül*, konstruálható, formálható tartalmak *nélkül* létesít *konstrukciókat* – mert azt teszi, konstruál! –, vagyis külsőleg utánozza, majmolja az ésszerű konstrukciók mechanizmusát eredeti értelmes alapjuk nélkül.

Ebből a világból vagy világnézetből – a kettő egy – sarjadt ki az akadémikus emlékműszobrászat: nagy emberek és események pufogó, durrogó, dagályos, minden lehető stílusokban farsangoló, ripacskodó „megörökítése”; ülve, állva, féllábon, kéz fönt, lent, elől, hátul, allegorikusan, portréhíven, papírral, puskával, ágyúval, zászlóval, angyallal, libegve, dőcögve, fújtatva, nyögve – akármelyik lehet akármelyik, mindenik lehet mindenik, s mindeniken lehet minden mindenféleképpen: a bronzba öntött, kőbe faragott „így is lehet, úgy is lehet”, „minden mindegy”. Ez az emlékműszobrászat, úgy, ahogy a nevezett évtizedekben csinálták, s jórészt ma is, azzal az értelmén és esztétikán kívüli ideológiával, az építészettel való kapcsolat nélkül, naturalisztikus alakoknak szabadba állításával, a nagyméretűségnek monumentalitással való ösztévesztésével stb. – abszurdum, de nem az égből pottyant, se Zeus

homlokából pattant, hanem ízről ízre annak a világnak, mely maga is abszurdum, logikai következménye. Mert ennek a világnak is megvan a maga logikája, mint ahogy megvan a metafizikája és vallása. A logikátlan logikából, az alogosból, a metafizika és vallás karikatúrájából, szóval az ész és a való világ negatívumából a nonszensz világának egész rendszere alakul ki, melyben – mint a másik, a való világban – ugyancsak van világnézet, sőt nemzet, politika, társadalom, sőt „művészet” stb. és egymással való rendszeres egybefonódásuk. „Művészet”: az és olyan, amilyenről éppen szó van.

S hogy mennyire teljes világ, a való világnak milyen minden részletéig teljes karikatúrája, mely el nem engedne semmit, valósággal pokolian mutatja meg az, hogy művészetében, noha oly egyforma, *nemzeti* különbségek vannak! az egyének mögött itt is, az abszurdum terén, ott van az egész „nemzet” (helyesebben, a szellem nívója alatt lévén, zoológiai fogalommal: a vérség¹²): angolok és oroszok, franciák és németek, magyarok és szerbek monumentális emlékműszobrászata ugyanazon „elvek” szerint, ugyanazon világnézet alapján, azonos rendszerrel készül, mégis megőrzi mindenik a nagy közösségben a maga nemzeti (faji) sajátosságait. Mint ahogy annak idején a gótikus stílus mindenütt jelen volt, de nemzetek szerint más és más árnyalatban, úgy itt is a stílus karikatúrájának, a stílus-nonszensznek közössége egybefoglalja valamennyi nemzetet faji sajátosságai megóvásáért. Csak nagy művészi korokban van egymástól távol eső népek közt is olyan közösség, amelyet a Hohenzollern- és Karagyorgye-, Viktor Emánuel- és Kossuth- stb. emlékművek mutatnak, s csak nagy művészi korokban tör ki a nemzeti sajátosság oly elemi erővel, mint ezekben.

Nyilvánvalóan azért, mert nemcsak az „egyéniesség” szöges ellentéte itt a művész egyéniességnek, az ő logikája minden ésszerű logikának, az ő rendszere a művészi konstrukció rendszerének, hanem maga az egész korszak, mint a „korszak” fogalma, minden művészi korszaknak. S ebből most már az is nyilvánvaló, mért nem lehet „egyéniességek” dacára se csupán „egyéniességekből” megérteni, eredtetni ezt a művészetet és különbségeit. Az „egyéniesség” szerepe és értelme ebben a világban – hol „egyéniesség” egyéni önkényt, iskolát, véletlent, inkább ilyen, mint olyan utánzást, különféle farsangi kosztümöt stb. jelent – mindössze annak illusztrálása, hogy a fajta a jóban és a rosszban, a pozitívumban és a negatívumban, a logikában és az értelmetlenségben, az erkölcsben és az erkölcstelenségben, a perverzítésben és gyilkolások módjában, az alkotásban és a tehetetlenségben is egyaránt sajátosan nyilatkozik meg; és a reprezentatív „egyéniesség” annak mértéke, hogy a fajta, melyhez tartozik, milyen fokot ért el a fajtnak az abszurdum terén való fajtaközi világversenyében. Ezért aztán, mikor az „alkotó művész” az élő vagy holt nemzeti nagyság fizikai vagy elképzelt jelenlétében a testi vagy lelki szemével látott modell elé ül, s azt hiszi, egyebet sem tesz, mint *azt* – azt a Kossuthot, Garibaldit vagy Clémenceau-t – ábrázolja önnön „egyéniessége”, „temperamentuma” szerint s a maga választotta stílusban: akkor annak a szobornak egész kompozíciója, formája és formái a legapróbb részletig már eleve meghatározottak, elrendeltek a nonszensz predesztinációja szerint, s egész világot, világnézetet revelálnak. Így lesz az emlékmű nehezen vagy csak sok szóval definiálható kornak dokumentumává, megtestesülésévé, melyben szememmel látom, kezemmel tapintom éltető szellemét, mint a görögben, gótikus-

ban, renaissance-ban stb. az övékét. (A formának a következőzés minden ízét megmutató kifejtése ebből a világnézetből – amire itt nincs hely –, ha kevéssé gusztusos is, hálás feladat: készen van benne az egész korszak kritikája.)

Áttérve az impresszionizmusra: ugyan semmi közvetlen köze, mint mondtuk, az akadémizmushoz – legfőljebb, mint ellene támadt reakció –, mégis ugyanazon kor gyermeke, melynek megmutatja másik ábrázatát; hitvallása szintén a forma autogenezisének illúziója. Az akadémizmus szenilis bárgyúságában nem emlékezett, *nem tudta*, mit hordoz magában; az impresszionizmus pedig *nem akart* világnézetet. Jellemző ennek a lehetőségében való hit, ez a naivitás a XIX. század ideológiákból kiábrándult, „fölvilágosult”, rafinált emberére – mint ahogy jellemző e kor „filozófiájára”, a pozitívizmusra, hogy úgy vélte, örökre kiküszöbölte a metafizikát, mikor nyakig úszott benne a legnaivabb módon.

Az impresszionizmus a modern naturalizmustól örökölte a programot. Eszerint a „témákat”, „tartalmakat”, „gondolatokat” kifejező művészet meghamisítja az életet, természetet, embert, úgy kell hát „visszaadni” őket, amilyenek (legfőljebb „egy temperamentumon keresztül”, Zola szerint). A végső konzekvenciát az impresszionizmus vont le. Amit ábrázolni akar, a pusztá *optikai kép* minden előzetes tudástól, de egyúttal minden a priori esztétikai ideáltól menten. Zárjon ki hát magából a művész minden a priori ideát, előre megformált fölfogást, eleve tudást, meggyőződést, prekonceptiót stb., mely benne a világról, természetről, dolgokról leledzhet – fogja föl pur et simple¹³, közvetlenül a természeti jelenségek hatását, s adja vissza, amilyenek valamely pillanatban *látszanak*, nem pedig amilyenek *tudja* őket. Mind-egy, hogy valami milyen a valóságban, mert mindegy, hogy mi – az a fő, milyennek látszik valamely pillanatban.

Már ebből is nyilvánvaló, hogy az impresszionizmus értelmét az „impresszió”, benyomás fogalma, ahogy általában használják – s ahogy közönségesen alkalmazni is szokták reá –, egyáltalán nem meríti ki. Nem általában „impresszióról”, benyomásról van itt szó, mert a fogalom alatt több különféle művészi irányzat elfér – mint ahogy impresszionizmus volt is már többféle. A XIX. század impresszionizmusa pedig egészen határozott és sajátlagos irányzat, melyben az impresszió fogalmának egészen határozott és sajátlagos jelentése van. A prekonceptiók említett kizárása már sejteti, hogy mi a jelentése; pontosan azonban maga az impresszionista kép mutatja meg, mely e fölfogás látható eredménye.

Az impresszionista kép formája szembeállítva más stílusú képekkel egyrészt abban határozódik meg, ami azokban van, s benne nincs, vagy nem fontos, másrészt abban, ami meg őbenne van, s azokban nincs, vagy nem fontos: szóval, amiben különbözik tőlük. Így nincsenek benne először is „testek”, mert a testek tudott valóságok, a tiszta optikai képben, a látszatban, csak színes felületek jelennek meg; ennél fogva nincs benne a régi értelemben modelé¹⁴ és rajz; következésképp nincs benne vonalperspektíva; s végül nincs és nem lehet benne a régi értelemben kompozíció, mert az föltételezi az említett elemeket mind. A régi kompozíció a dolgok s a tér hierarchiájával épült föl – itt pedig az alakok semmivel se jelentékenyebb elemei a képnek, mint bármi, ami az optikai vízióba belévetődik, minden egyenrangú, s hasonlóan a tér minden pontja is. Ellenben van benne: színek valamilyen világí-

tásban; s ez a kettő a kép elemei: színek és világítás. Testek, tárgyak, alakok helyett színek, mivel az optikai vízióknak minden színben jelenik meg (ha valamely szín valamely tárgy asszociációját kelti, mellékes, nem célzott eredmény); és világítási fokok, mert az optikai vízióban a színek mind egy-egy világítási fokkal – valórrel – jelennek meg. S mivel a világítási fokok – a valórök – a tér más és más pontjának felelnek meg, belőlük alakul ki az impresszionista kép ún. levegőperspektívája és tere. S ezekkel az elemekkel az impresszionista kép formája most már pontosan meg van határozva. A valórök ugyanis felületeken, síkokon jelennek meg (ha esetleg csak pont nagyságún is), úgyhogy mindent összevéve, az impresszionista kép síkokban jelentkező valóröknek egymáshoz való viszonya; vagy: különféle világítási fokú színes síkoknak viszonylata. Ami tehát pozitívum benne a más stílusokhoz képest, az a benyomásnak a leginkább látszati elemekben – szín, világítás, valór – és csak azokban való megrögzítése. Le personnage principal d'un tableau, c'est la lumière¹⁵ – mondja Manet. A többi, a division des tonalités,¹⁶ a komplementer színek stb., a mondottak szükségszerű következményei.

Ez és ennyi az impresszionista kép legrövidebben, de pontosan meghatározva, ez különbözteti meg sajátosan minden mástól, ez tehát formai szempontból a lényege – mert az, hogy benyomás, élmény, temperamentum, egyéniség stb. van benne, nem sajátja, hanem minden más művészettel közös. *Itt*, a külön és sajátos *formai mivoltában* kell tehát megmutatni, ha van-e köze világnézethez és tartalomhoz, vagy pedig csakugyan beváltotta programját, és sikerült ellennie nélkülök.

Látszólag igen. Látszólag egészen preconcepció nélkül való. Hiszen ez a forma: a merő látszat abszolút absztrakciója. Egyfelől a festő (persze, a maga egyéniségével), másfelől a természet – ennyi és semmi több; a festő a természetre tekint, s csak azt rögzíti meg, amit lát – nem amit tud, gondol vagy érez –, a benyomását, optikai szenzációját azonmód. Eredmény: az impresszionista kép formája. Nos, ha valahol, hát itt derül ki igazán, hogy a forma és világnézet korrelációja nem valami ideiglenes viszonylat, mely koronként fennáll, koronként nem. Itt, ahol minden megtörtént felbontására, aminél több emberileg már nem is történhet.

Mert már annak is, hogy az impresszionista művész úgy akar a természet elé állani, olyan elfogulatlanul, előzetes ideák nélkül, szóval ennek az előföltétel-nélküliségnek is megvannak az előföltételei. Először is a természetnek alkalmasnak kell lennie erre. Vagyis nem szabad pl. – hogy a legmesszebb esőt mondjam – mitikusnak lennie: nem szabad, hogy jelenségei perszifikálódjanak, vagy személyes életet akár szimbolizáljanak. Nem szabad panteisztikusnak: az istenség látható megjelenésének lennie. Nem szabad szubsztanciálisnak lennie: amiben van valami valóságos és állandó. Nem szabad lelkinak, se testinek, nem szabad szelleminek, se anyeginak, nem szabad ideálisnak, se reálisnak, nem szabad az emberrel rokonnak vagy tőle idegennek, vele egylényegűnek vagy más-lényegűnek, nem szabad monistának, dualistának vagy pluralistának lennie, nem szabad energiának, ideának, fogalomnak lennie, hanem csak egy valami lehet: *benyomás* (impresszió, érzéklet, látszat). De amikor azt mondom: „benyomás”, akkor egész határozott valamit neveztem meg, mert már nem akármelyik és akármilyen természetről beszélek, hanem pontosan arról, mely *semmi más, csak az én benyomásom, érzékletem, optikai látszatom*. Ez pedig éppen olyan formája a természetnek, mint a mitikus, panteista, idealista

stb. Olyan természet ez, mely az én benyomásomon kívül nem létezik, mely az én érzékletemmel azonos. Olyan „Welt”,¹⁷ mely nem „Wille und Vorstellung”,¹⁸ hanem csak Vorstellung. S csak azért, mert ilyen, mert érzékletemen kívül nincs, állhatok eléje prekonceptió nélkül – ha egyáltalán.

Csakhogy annak, ha azt mondom (vagy nem is mondom, csak eszerint cselekszem: festek): a természet az én benyomásom – még más következése is van. *Ez már világnézet.* Éppen olyan, mint ha Aristotelésszel a fizikai szükségszerűséget, Aquinói Tamással a „principium motus”-t,¹⁹ „essentiá”-t²⁰ vagy „ratió”-t,²¹ Spinozával az istenség modifikációit, Kanttal a jelenségeknek kategóriák rendezte rendjét vagy Hegellel az idea „Äusserlichkeit”²² -jét látom benne. Bizonyára nem olyan mély metafizika ez, mint az övék, sőt nyilvánvalóan híg és vékonypénzű, de akár pszichologizmusnak, szenszizmusnak, szenzualizmusnak, szubjektivizmusnak vagy szolipszizmusnak nevezik, egészen lege artis²³ világnézet ez, mint valahány csak volt eddig a világban.

Végül a művésznak a természethez valónak kell lennie, mely ennek a világnézetnek eleme. De ez, szigorúan véve, már tautológia. Az a természet azért *olyan*, mert a művész *olyan*; hisz az a természet, *olyanul*, nincs a művészen kívül. Tőle és általa olyan, amilyen. Az a természet a művész világnézete, s a művész világnézete az a természet. Tehát amikor azt a természetet definiáltam, vele definiáltam a művészt is: világnézete által való eleve meghatározottságában.

Íme tehát: a két tényező, egyfelől a merő természet, másfelől a csupán benyomásokra reagáló művész éppúgy benne van a világnézet elementumában, s belőle veszi jelentését és értelmét, mint valaha akármelyik másik. Ez a természet és művész csak *ennek* a világnézetnek alapján lehetséges és érthető. Mert sem ez a természet nem az abszolút természet, sem az a művész nem az abszolút művész – hanem mind a kettő vonatkoztatott s a vonatkozásban meghatározott. A természet, melyre a művész reátekint, nem formálatlan – mert ilyen nincs –, hanem megformált: az impresszionista világlátás természetvilága. Nevezetes, hogy éppen impresszionista művész, Rodin formulázta meg pontosan az impresszionizmussal ellenkezni látszó elvet: *La nature se compose elle-même*²⁴. (E. Claris ankétjában: *De l'impressionisme en sculpture*, 1902.) A művész tehát nem valamilyen meghatározatlan, hanem meghatározott, megformált természetre tekint, s arról való benyomását „adja vissza” képén. S a természetnek és művésznak meghatározottságában határozódik meg az impresszionista kép imént említett struktúrája és formája. Kétségtelen, a művésze-gyéniségek sokfélesége sokféle lehetőséget teremt ezen a meghatározottságon belül. De a végső formáját a képnek, azt, hogy „imperszionista kép” (mindazzal, amit ez a fogalom struktúra és forma tekintetében jelent), a világnézet dönti el: *hogy* a természet benyomás, képzet, látszat, optikai vízió. Ez a prius (logikailag). Másod-sorban hat: *hogy* egyénileg *milyen* benyomás. (Mint általában a stílus és egyéniség viszonyában.)

A szellem iróniája – a szellemé, melyet meg lehet tagadni, csúfolni, deformálni, prostituálni, csak eltüntetni nem –, hogy az impresszionizmusnak is egészen hasonló értelemben van témája, a naturalizmus és l’art pour l’art dacára, mint a régi művészeteknek. Mint Molière úrhatnám polgárja prózát beszélt egész életében, nem sejtve, így ők is világnézetet. De persze a különbség mégis mélyreható; és pedig on-

nan, hogy az impresszionizmusnak ez a „természet” a témája, a régi művészeteké pedig az övék. Szóval a különbség, a *forma* különbsége, itt is a téma „tartalmából” ered. Ez meg az ironia poénje. (Amivel nem kell odáig lógni, mint szoktak, hogy következőképpen az impresszionista kép formája ugyanolyan értelemben „kompozíció”, mint a régieké; mert ha minden formára azt mondjuk, hogy „kompozíció”, akkor ennek a szónak nincs többé értelme; ha pedig meghatározott értelemben alkalmazzuk a régiekre, akkor nem illik az impresszionista képre; a régiek kompozíciója – az, hogy a művész komponál, nem pedig „benyomást” „ad vissza” – már magában sajátlagos világnézeti állásfoglalás a világhoz, s az impresszionista kép-struktúrával semmi köze. Az impresszionista konstruál – s innen a félreértés –, de ez még nem a régiek értelmében komponálás.)

Ebből érthető most már, hogy az impresszionizmus valamely kor művészete, nem pedig valami abszolút és örök művészet, melybe csak az egyéniségek viszik bele a különbségeket. (Mert az impresszionisták elmélete szerint ilyennek kellene lennie. Megtalálván a természetet, mint gondolták, most már örökké csak eléje kellene állani, s „visszaadni” kinek-kinek az egyénisége szerint.) Korszaké: abból a világnézetből veszi eredetét, mely a XIX. század második felének sajátja – nem pedig a művészet ideájából, a forma lényegéből, mit az impresszionisták nem is sokat bolygattak; és bizony még csak nem is a természet vagy a vászon előtt állva fogant meg – ott csak megszületett –, csíráját a művészek lelke és szeme már magában hordozva vitte oda, mert ahhoz az egész korszakhoz tartozik és jellemzője, melynek éppen az impresszionizmus a művészete.

Meghatározott korszaké tehát – mely még ma is tart. Mert ne áltassuk magunkat illúziókkal: az impresszionizmuson túlhaladni törekvő erőfeszítések még nem jelentik azt, hogy az impresszionizmus csakugyan el is múlt már. Idejét múlta, de még nem múlt el, mert nincs helyette más. Az uralkodó világnézet még mindig az impresszionizmus, s a művészet erőfeszítései eddig jórészt csak a külsőségeket érintették. Az impresszionizmusnak az volt az álláspontja, hogy az Én (benne: ideák, fogalmak stb.) formáló, komponáló tevékenysége ártalmára van a művészetnek – a tiszta, elfogulatlan benyomásnak –, s azért lehetőleg ki kell küszöbölni; az impresszionizmus után (s ellene) következő művészet szélsőig felszabadítja az Én tevékenységét, de itt is csak kiderül, hogy ez magában nem elég, akármilyen korlátlan és határtalan is. (A baj nem is általában, formálisan a szabadság hiányában, hanem a tartalmi meghatározottságban és kormányozottságban volt.) Mert ez a szabadság egyelőre csak formális: szabadon, korlátlanul tehetne a művész, amit akar, de az anyag, mely rendelkezésére áll, javarészt még az előző. Innen az egész anarchia. Az új forma-akarat elsősorban reakció az impresszionizmus ellen, de *amin megvalósul*, még az impresszionizmus szubsztanciája. S ez mutatja az absztrahált forma-akarat tehetetlenségét, éspedig formaalkotó tehetetlenségét. Hogy éppen nem közömbös, *min, miben* valósul meg a forma. Hanem hogy a *mi* egyúttal a *hogyan*. A posztimpresszionista irányzatok: futurizmus, kubizmus, expresszionizmus mind éppen az absztrahált formának szegénységét kiáltják az égre többé-kevésbé őszintén, s eszerint többé-kevésbé kétségbeesetten. Szegénységét, mely nem a régieké, az ún. „primitíveké” – akikkel nem szabad összetéveszteni, kiknek szegénysége olyan, „amilyeneké az Isten országa”, szóval *egészen* benne van a világ, csak egysze-

rűen, lapidárisan kifejezve – ; hanem valami *formai külsőség* kiválasztása: szimultaneitás, geometrikus forma, egymás áthatása stb., a többinek elhagyásával mellőle, mint ahogy az impresszionizmus mindent elhagyni igyekszik a „benyomáson” kívül. A módszer ugyanaz. Csak az impresszionizmus szabadulni akart vele a világnézet-től, a posztimpresszionizmus pedig meg akarja vele találni a világnézetet. Mert a futurista, kubista, expresszionista stb. élmény a maga élmény voltában jogosult – az élmény jogos vagy jogtalan voltáról nem lehet vitatkozni –, s ha egy-egy élmény *egyszer* megvalósul kép, szobor vagy vers alakjában, szenzációs is lehet; amint azonban program, elárulja, hogy tervszerűen akarja a formához megkonstruálni a világnézetet, s az erre való vállalkozás viszont azt árulja el, hogy lényegében még mindig az impresszionista világnézet alapján áll. *Ezért* abszurdum ezeknek a művészeti irányoknak programja, nem pedig az „értelmetlenségük” miatt, amire triumfálva mutat a jó polgár; illetőleg ha van bennük értelmetlenség, ez a gyökere; lehet valami abszurdum, akármilyen világos, érthető, sőt soknak meggyőző is valami; az érthetőség még nem kritériuma a cél értelmességének. (A „keresők”: formával világnézetet – ahelyett, ami a formában van.)

Így hát akár fut a művészet a világnézet elől, mint az impresszionizmus, akár keresi, benne van és marad a világnézet és forma korrelációjában, s belőle veszi értelmét. A modern művészet genezisében is előbb van az anya, mint a gyerek. S ha csenevészebb magból nemzették, mesterségesen táplálták és nevelték, kényén tartották is, s olyanná lett, mint az asszonynak már alig nevezhető, csípőtlen és csonttalan, szagokból, kenőcsökből és porokból kevert, dekoratív foltta stilizált, nyúlékony, minden ízével differenciálatlanul ugyanazt a funkciót teljesítő modern kokott – biológiája és morfológiája olyan, mint a gazdag méhű és bő emlőjű elődeié, mint ahogy a legelfajultabb paráznaság se tud teljesen elszakadni a normális erosz lényegétől. A modern művészet szeretkezésre született – s ennek a l’art pour l’art elmélet, az esztétikai malthusianizmus csak tünete –, nem fajzásra; de ő maga nem rózsabokorban jött a világra, se homunculusként lombikban keverték, hanem lege artis nemzették és foganták, akármilyen vékonypénzünek és verszegénynek sikerült is. És bizony olyan a viszony itt is, az egész perverzitás dacára, világnézet és művészet közt, mint akár a barlanglakóknál vagy afrikai négereknél. Kikkel némely dolgokban mindenkor is kénytelenek leszünk az atyafiságot tartani – a művészet autogenezisére is alighanem eredménytelenül tűznének ki díjat, mint a vemhes férfiúra. Hiszen már a gondolata – akármilyen perverz – világnézetet leplez le.

II.

S ezzel talán elég is a példa.

Ebből a néhányból is elegendőképpen meg kell világosodnia a művészet és világnézet viszonyának, s immár könnyen leolvasható róluk e viszony elve vagy – ha úgy tetszik – törvénye. (Részletezésre már úgyszincs hely; mindössze az alapvető principium föltalálásának logikai irányvonalát van még módomban meghúzni.)

Minden naturalizmus *a* természetet emlegeti; s még olyan nem naturalista művészet is, mint a görög, *a* természet „utánzását” tűzi ki célul. De olyan értelemben „természet”, amilyenről a naturalizmus beszél, egyáltalán nincs; nincs olyan ter-

mészet, amely nem *valamilyen* már, amint e szót kimondom. A „természet” nem a konkrét természet, amelyet látunk s megélünk, hanem absztrakció, amellyennel a művészet sohasem találkozik – akárcsak az absztrakt térrel –, ennélfogva nem is utánozhatja. Olyan természet, mely a maga abszolút voltában létezik számunkra, s amelyet – mind ugyanazt látva – görögök, quattrocento, XIX. század naturalizmusa stb. csak épp a maguk változott „művészi fölfogása”, „ízlése”, „stílusa” stb. szerint „adnak vissza” más és másként, csupán a teóriában kísért. A valóságban nemcsak a „visszaadás” módja, hanem *maga a természet más minden esetben*. Annak az abszolút természetnek ugyanis meghatározatlannak, vonatkozástalannak, más szóval megformálatlannak kellene lennie. Minden meghatározottság már: forma; határ = forma. Teljesen formálatlan természet azonban, szóval olyan, amelyet a maga művészete szerint csak akkor formál meg valaki, amikor lefesti, lemintázza vagy leírja, egyáltalán nincsen számunkra. Amit a művész a művészi formálás alkalmával lát, valamennyire már megformált, mert vonatkoztatott, meghatározott „természet”. Talán nem mindig a művészet kategóriái szerint is való formálás, de *mindig* formálás. S ahogy nincs meghatározatlan „természet”, úgy nincs meghatározatlan „élet”, „ember” se. Az „élet” is, az „ember” is csak valamilyen meghatározottságban, formában, megformáltságban létezik számunkra. Akármilyen kaotikus még ebben a megformáltságban az empirikus világ és élet – világnézeti, filozófiai, vallási vagy művészeti szempontból nézve –, káosza formák káosza; mert aminek nincs valamilyen formája, egyáltalán nem is létezik számunkra. (A görögök azonosították is a formátlan anyagot a semmivel.) Láttuk, hogy még az impresszionizmus is elismeri, mert felismeri a természet eleve megformálódását. S ez a legfontosabb alaptény a művészet és világnézet viszonyában, melynek a többi már következménye, hogy: *az élet és természet maga is már valamilyen fokig való formálás*. Ebben a tényben gyökerezik a világnézet általános és elvi jelentősége a művészet „tartalmára” nézve. (Szándékosan csak a naturalizmussal példázgatok itt, mint szélsőségében is tanulságos esettel; mert ha még a tisztán „utánzásra” törekvő naturalizmus formáját is világnézet determinálja, mondani sem kell, hogy a tudatosan és akartan világnézeti tartalmakat kifejező művészetekét is.)

Formáltság nélkül tehát nincs világ, mert formálás nélkül nincs emberi szellem. De még ez sem elég. *Semmi sincs külön, hanem minden valamilyen szövedékben*. Tudományos vizsgálat célzatával izolálhatók valamely jelenséget, de az mégis csak valamilyen szövedékben „létezik” számomra. Minden tárgy, minden dolog, minden képzet és fogalom csak valamilyen szövedékben fordul elő – anélkül soha –, s abban a szövedékben leli meg sajátos értelmét. Sőt ugyanaz az objektum több szövedékben előfordulhat, s eszerint értelme jelentékenyen módosul. Így pl. az „ember” előfordul az empirikus élet, a zoológia, pszichológia, metafizika, vallás, etika, művészet stb. szövedékében, s más értelme van az egyikben, mint a másikban. S ugyanez szól bármelyik fizikai objektumra vagy akármelyik fogalomra, olyanra is, amelyik már maga is szövedéket jelent, mint az „élet”, „természet”, „világ” stb. Abból, ahogy ezeket a különféle szövedékeket megneveztem – bár nem soroltam el mind, mert sok lehet –, már nyilvánvaló, hogy mindmegannyi különféle rendszer. S ezzel revelálódik a szellem legmélyebb és legáltalánosabb törvénye: az, hogy a szellem legutolsó ízig, a legutolsó atomig, amit az analízis elválaszthat: *rendszer*.

Rendszer nélkül nincs szellem, mert rendszer nélkül, valamilyen rendszeren kívül a szellem nem fog fel semmit; önmagát se. A legközönségesebb értelemben vett empirikus élet, az, amit napról napra, óráról órára élek, szintén rendszer, akármilyen összeviszza, áttekinthetetlen; hasonlóan az empirikus világ, akármennyire hiányzik is belőle az a rendszeresség, amely pl. a filozófiáé. Az hiányzik, de ebből nem következik, hogy egyáltalán nem rendszer, hanem csak az, hogy *más*. (A közhasználat ugyan, különösen a filozófiában, olyan értelmű „rendszerrel” beszél, mely az empirikus életre nem illik – szembe is szokták vele helyezni –, de a rendszer fogalmát ilyenkor sajátosan, abban a specifikus, megszorított értelmében használják, ahogy a filozófiában előfordul.) A különbség tehát nem „rendszer” és „rendszertelenség” között van, szóval nem abszolút és egymást per definitionem kölcsönösen kizáró, hanem rendszerek, különféle fokú rendszerek közt, melyek legalsóbbja a közhasználatban nevezhető ugyan rendszertelenségnek, de azért az is csak rendszer, mint ahogy a legalsóbb hőfok is csak „hő”-fok, ha közönségesen hidegnek nevezzük is; viszont a legfelső fokú – filozófiai értelemben vett – rendszer se más, mint olyan, amely megértve a szellem legmélyebb törvényét (rendszer voltát) levonja következményeit, s amit eredetileg csak nyersen, kuszán, sejtve sejt, azt akarva és következetesen rendszerben adja elő. Végeredményben tehát és ebből az egészen általános szempontból nézve a nihilizmus, mely szerint semminek sincs értelme (a *Mouret abbé*-beli öregé, aki körülkanyarítva a világot, megállapítja: Il n’y a rien, rien, rien)²⁵ s mondjuk, a Hegel racionalizmusa, mely szerint mindennek határozott és meghatározható értelme van – egyaránt rendszerek, bár más és más fokon, s a „rendszer” szónak más és más értelmében. De a különbség nem olyan közöttük, hogy a „rendszer” általános fogalma ne ölelné fel mind a kettőt vagy valamennyit. Vannak ugyan korszakok, irányzatok, élet- és művészetfelfogások, amelyek ellenségesek a „rendszer” iránt (így a naturalizmus), valamely vélt rendszernélküliségből hadakoznak ellene, és csúfolják, mert úgy érzik, hogy a „rendszer” (ilyenkor dogmatizmusnak nevezik) elszegényíti az élményt, az életet, természetet, „sematikusá” teszi, megfosztja közvetlenségétől stb., s konkrét vádjaiknak olykor igazuk is van. De mindig csak konkrét esetekben. Mert, bár öntudatlanul, a „rendszer” ellen való harcot ők se rendszeren kívül, hanem rendszeren belül vívják, a maguk talán nem tudatos rendszerének álláspontjáról. Általában a „rendszer” ellen polemizálni azonban valami (vélt) rendszernélküliség nevében a legrosszabb fajtájú dogmatizmus, mert annak a képében, ami nincs és nem lehet – valami agyrém, fixáció –, száll ki az ellen, ami van, és nem lehet, hogy ne legyen. Éppen olyan dogmatizmus, mint mikor a naturalizmus vagy a l’art pour l’art hadakozik a „tartalom”, a „világnézet” ellen.

Illetőleg nem éppen olyan – hanem ugyanaz. Mert a művészetben csak más a neve, „tartalomnak” hívják azt a valamit, ami benne mint objektum, mint anyag előfordul. Ez az anyag önmagában is szövedék, de egészében véve is beletartozik valamely szövedékbe, „rendszerbe”, mert valamilyen szövedéken, rendszeren kívül semmi sincs. Minden szövedék, minden rendszer pedig valamilyen módja annak, ahogy a világot, „életet”, „természetet” fölfogom, szóval: *világnézet*. Tartalom világnézet nélkül éppúgy nincs, mint világnézet tartalom nélkül; akármilyen inferiorisnak,²⁶ e névre méltatlannak, következtetlennak stb. látszik is az a világnézet valamelyik felsőbbrendűnek szempontjából. A fokozatoknak, különbségeknek éppen olyan ská-

lája lehetséges itt, mint a rendszereké, de mindenkiben közös azért a világnézet fogalma. Értelmét, jelentését a „tartalom” a világnézeti összefüggésből veszi, anélkül nem jelent semmit: benne határozódik meg. Szóval a világnézetből válik a „tartalom” értelmessé, fölfoghatóvá: a szellem számára egyáltalán létezővé.

Amit fönnebb általánosságban mondtunk a „természet”, „élet”, „ember” stb. megformáltságáról, most pontosabban határozódik meg: mint világnézetben s általa történő formálódás. S ezzel célunkhoz értünk: a művészet és világnézet szükségszerű korrelációjához. Most már nem általában „természetről”, „életről” stb. beszélve, hanem konkrét művészeti tartalmakról, erről vagy arról a tájról, emberről, eseményről, érzésről stb. azt kell mondanunk, hogy ezek a konkrét tartalmak éppúgy nincsenek, nem léteznek számunkra formálatlan állapotban, mint azok az általánosságok; s formájuk, amelytől jelentést, értelmet, sőt létet kapnak, világnézeti szövedékből való. Ez a forma tehát nem valami külsőség, járulék a tartalomhoz, hanem legleleke, lényege neki, s tőle teljes-tökéletesen elválaszthatatlan. Tehát nem is olyan valami, amin önkényesen változtatni lehet, vagy megcserélni formákat és tartalmakat. Ami röviden azt jelenti, hogy ebben a formában a művészi forma predeterminálva van, mely szintén nem valami külsőség, járulék a tartalomhoz, rádobva, mint valami kosztüm akármilyen testre, vagy hordóhoz hasonló, amelybe akármilyen folyadék önthető: mert a forma minden változása egyúttal a tartalom változása is. Nem lehet tehát közömbös a művészi formára nézve a tartalom, hiszen benne valósul meg; mégpedig nem valamilyen eleve formálatlan, hanem már formált s irányt szabó tartalomban.

Ide érkezve, ezt a korrelációt megértve – s ez a fontos – némileg rektifikálnunk kell kifejezőmódunkat. Néhányszor úgy beszéltünk a művészi formáról, mint a világnézet „következményéről”. Ez a kötés azonban így csak heurisztikus volt, a lényegkeresés megkönnyítésének célját szolgálta. Most, hogy már megtaláltuk, amit kerestünk, a korreláció törvényszerűségét, leleplezhetjük e kifejezőmód inkorrektségét. Arra a tévedésre adhatna okot, hogy ha pl. a „természet”, amilyennek látom, a világnézetem folytán olyan, amilyennek látom, a művészi forma pedig a világnézet közvetlen következménye – akkor a művészet valahogyan a természetnek valamilyen „folytatása”. Ez ellen a naturalisztikus fölfogás ellen egyébként már tiltakoztunk, mint amely önmagának mond ellen. A való tényállás az, hogy a rendszerek, melyekben a szellem él, nem mennek át egymásba, sőt nem függenek össze egymással közvetlenül, hanem közvetve, a bennük lévő közös szellem azonosságán keresztül, s mintegy imaginárius pontban, ahonnan erednek, találkozással és egymást keresztezve. Vagyis: „természet”, „élet”, „ember”, vallás, metafizika, etika stb. nem mennek át a művészet rendszerébe, szférájába azon mód, amint a maguk rendszerében vannak. A kötetést köztük az a szellem teremti, mely egyiket is, másikat is létrehozta. A művészi formának tehát annyiból van köze a természeti formához, hogy ugyanannak a szellemnek produktuma, mint emez: egymáshoz való közelségük, „hasonlóságuk” a szellem azonosságából való. (A művészi portrénak pl. nem a „hasonlósága” révén van köze az „eredetihez”, hű másolatként – megformálatlan „eredeti”, amelyet azonmód le lehetne másolni, mint tudjuk, nincs is – , hanem mert ugyanaz a szellem működik abban a formálásban, mellyel az „eredeti” fogom föl, mint

amellyel a portré formáját teremtem; innen van az, hogy mi „stilizáltságot” látunk abban, amiben a régiek a legtökéletesebb természetűséget ünnepelték, pl. Giotto-ban; s valószínű, hogy ha a modern művészetben fognak értéket találni eljövendő korok, az nem a természetűség lesz, s rájuk nézve, akik másik világnézetből másik természetet ismernek majd, korántsem lesz olyan meggyőző, mint mai emberekre.) A rendszerek látszólagos közvetlen közössége tehát a szellem azonossága bennük. Mikor azonban „szellemet” mondok, már világnézetet mondtam, mert a szellemnek minden megnyilvánulása az. Szóval, ha azt mondom, hogy a rendszerek a szellem azonosságában függenek össze egymással, azzal azt is kijelentettem, hogy egymáshoz való viszonyuk gyökérszámai a világnézet talajában találkoznak. Pontos kifejezéssel élve, a művészi forma a szellemnek következménye, illetőleg alkotása; de ugyanaz a szellem formálja a világot a világnézetben, amelyik a művészetet a formában; s mivel a szellem a világnézettel azonos, illetőleg minden tevékenységét rajta keresztül fejt ki, azért mondhatni, hogy a művészi forma a világnézet „következménye”. Ez pedig nem hiábavaló szörszálhasogatás, mert csak ezen a réven marad fenn a *művészet autonómiája*: eszerint nem mindig művészet, mikor világnézet „kifejeződik”; viszont a művészi forma mindenkor világnézeten keresztül való „kifejeződés”. Ebben határozódik meg a művészet kötöttsége és szabadsága: örök paradoxonja. A *tartalom és forma viszonya* ez, mely a művészetben már nem is viszony – a viszony fogalma még különbséget tételez föl –, hanem teljes azonulás: a világnézet formává lényegül. A világnézetről tehát, melyről azt mondtuk, hogy anyaga, tartalma a műalkotásnak, melyben formája predeterminálva van – most már azt kell mondanunk, hogy nemcsak ez, hanem formája is: mert a megformált műalkotásban csak analízis vagy pedig mechanikus, mesteremberes fölfogás választja el a formát, mint a tartalomhoz kívülről járuló külsőséget, díszet, sallangot. Ezzel éppoly kevésbé hajtjuk a vizet valami „tartalmi”, didaktikus vagy anekdotikus művészet malmára, mint ahogy tőle féltünkben nem kell a l’art pour l’art üres formalizmusához folyamodnunk. A mi álláspontunkról az egyiknek éppoly kevésbé van értelme, mint a másiknak. Mert a mi eredményünk szerint nincs ugyan művészet tartalom, szóval világnézet nélkül, de viszont a világnézetnek teljesen művészetté, művészi formává kell válnia. A művészetben minden „tartalmi-anyag” csak olyan mértékben fordulhat elő, amily mértékben „formává”, azaz művészetté vált. A művészet tartalma éppen a „forma”, azaz ami művészi formává lett benne. Ahol elválnak, ott lehet világnézet, de nincs művészet. (Üres beszéd tehát a világnézet követelése a formával ellentétben, amellyel egyszer már le kellett számolni; világnézet mindig van; csak az a kérdés, hogy *milyen*.)

S most már egy másik kifejezésünket is rektifikálhatjuk, mely a most mondottakkal ellenkezni látszik. Donatellóval kapcsolatban s más vonatkozásban az akadémizmus, olyan lehetőségről volt szó, hogy „a forma elválik a tartalomtól”. Nyilvánvaló, hogy ezt a kifejezést relatíve kell érteni. Teljes elválás, szóval forma tartalom nélkül, soha sincs. Mikor elválásról beszélünk, a kifejezés azt jelenti, hogy *valamilyen* tartalom értelmét veszítette (de ugyanakkor a forma is); az elillant tartalom helyén azonban nem semmi marad, hanem másik tartalom, még ha az előzőhöz képest olyan értelmetlen vagy híg is, hogy szinte semminek látszik; ez a más tartalom *más formával* is jár, akármennyire hasonlít is külsőleg az előző formához. Tévedés

azt hinni, hogy az akadémizmusnak az a baja, hogy vagy a „tartalma” vagy a „formája” más, mint a régieké, kiknek ápolásával kérkedik. Mert más mind a tartalma, mind a formája; illetőleg azért más az egyik, mert más a másik. A kettő pontosan és elválaszthatatlanul együtt jár. S ugyanez szól a l’art pour l’art-ra is, mely azért tudja a formát látszólag függetleníteni a tartalomtól, mert az a tartalom – de éppen *csak az* – a tőle függetlennek látszó formában tud megjelenni. A forma foka mindig azonos a tartaloméval, s pontosan annyi formával van mindig dolgunk, amennyi tartalommal.

Végül innen, ebből az alapvetésből válik érthetővé az egyes műalkotáson kívül a művészet története is, mely sem merő üres formák, sem pedig művészi egyéniségek története. Láttuk, hogy ugyanaz a fogalom, pl. „élet”, „természet”, „ember”, mást jelent a vallás, filozófia, pszichológia, biológia, mást a művészet, mást az empirikus élet szférájában. De nemcsak a dolgok változnak a rendszerek és szövedékek szerint, hanem *maguk a rendszerek és szövedékek is változnak*. Ugyanaz a tárgy vagy fogalom mást jelent a mi számunkra, mint a renaissance, gótika vagy a görögség számára, mert mást jelent a rendszerek változásával alakuló olyan történeti képletek szövedékében, amilyenek a korszakok. Ahogy változik valamely tárgy vagy fogalom jelentése aszerint, hogy milyen rendszerbeli szövedékben fordul elő, úgy változik a rendszerek történeti alakulásai szerint, mikkel a világ és élet egészére (amennyi belőle nekünk „egész”) tekintünk, s amiket világnézetnek nevezünk. A világnézet az igazi történeti fogalom a művészet örökkévalóság-jellegű formái világában. Ezért meddő minden vállalkozás – akármilyen éles elméjű és hajszálfinoman analitikus is –, mely a művészetek alakulásait, a művészetek vagy művészek közti nagy különbségeket elsősorban az egyéniségek, temperamentumok stb. különféleségéből akarja értelmezni; „egyénség”, „temperamentum” stb. tényleg elkülönítők, de maguk az eltérések is konkrét tartalmakban fejeződnek ki, azokban, melyek az illető egyéniségeket kitöltik; s ha valamely egyéniség páratlanul áll egyedül, egyéni volta „tartalmaiban”, szóval világnézetében (amely lehet teljesen magában állóan egyéni) jelenik meg számomra. Enélkül „egyénség”, „temperamentum” stb. (hogy az illető szenvedélyes, heves, lágy stb.) csak üres keretek, pszichológiai általánosságok, mikkel éppen az egyéniségnek egyéni, egyszeri voltát nem lehet megközelíteni. Ami igazán elkülönít és elválaszt vagy együvé soroz – amiből megértjük vagy meg nem értjük egymást, azaz, amiből szellemileg vagyunk vagy nem egymás számára –, mélyebben fekszik: az egyéniségeket, temperamentumokat stb. egészen kitöltő belső világukban, hitükben, meggyőződésükben, világlátásukban stb.

Ennek a valaminek alakulásai, mai szóval fejlődése, a művészet szférájában: a szellemnek a változó világnézetek médiumán keresztül művészi formává átlényegülése. Olyan – rektifikált – értelemben, amilyenben a művészi forma a világnézetnek következménye, következménye a forma alakulása, fejlődése a világnézet alakulásának, fejlődésének. S ez alakulás története a művészet története.

MŰKEDVELŐK BŐVEDJE

(Dr. Lázár Béla: *Egy magyar gyűjtemény. Budapest, 1922.* – Hevesy Iván három könyve: *Az impresszionizmus művészete.* – *A posztimpresszionizmus művészete.* – *A futurizmus, expresszionizmus és kubizmus művészete.* Gyoma, 1922. Kner Izidor kiadásai. – Lehel Ferenc három könyve: *Gulácsy Lajos dekadens festő, 1922.* – *Csontváry Tivadar, a posztimpresszionista festés magyar előfutára. 1922.* – *Cézanne. 1923.* Amicus kiadásai.)

A művészetek terén újabb időkben felburjánzott műkedvelősködésnek rokon tünete az írás terén: a művészet és művészek nyakra-főre való magyarázgatása. Igaz, hogy nem is volt még művészet, melynek annyi magyarázatra volt szüksége, mint a mostaninak, s a szükségletek elő szokták idézni kielégülésük eszközeit – de ez esetben a kettő annyira együtt jár, a kielégülés annyira egyidejű a szükséggel, hogy az írás szaporaságának más okának is kell lennie. S az ok ugyanaz, mely a művészeti műkedvelősdit termi: az egész kornak szubsztanciális műkedvelősége. Ahogy ma nagyrészt műkedvelők építenek, festenek és faragnak, olyan dolgokat, melyeknek szüntelenül magyarázatra van szükségük, így nagyrészt műkedvelők írják meg, hogy mi is van, vagy minek kellene lennie azokban a művészi alkotásokban... A kettő egymás nélkül el nem lehet. Nem a „szakember” rideg kaptafa-kultusza szól belőlem a „szakszerűség” hiánya ellen, távol legyen! Hiszen csak megkülönböztetett tisztelettel tudok tekinteni a műkedvelőség goethei nemes koncepciójára, melynek élő hagyománya szerencsére ma se veszett ki teljesen. De az igazán, jellegzetesen mai műkedvelősködés nem tart vele semmi atyafiságot. Ennek lényege, amit amaz szerényen került: a nyilvánosság. Azelőtt évtizedeken át keményen kellett dolgoznia a művésznek, mielőtt elkezdtek „magyarázni”; ma az első próbálkozások nemcsak a nyilvánosság elé kerülnek, de velük együtt magyarázatuk is, olykor egész könyvek alakjában. Tanúja voltam annak, mikor festők, cégéres olasz giccsoőrök, akik ma még úgy festettek, mint Peske Géza vagy Ettore Tito,¹ reggelre kelve, még az ecsetben frissen maradt festékkel „futuristán” festettek, s este már hosszú cikk magyarázta új stílusukat és fölfödőzéseiket. Semmi sem érik meg, rohan ki minden a piacra: kép, szobor, elmélet stb. Ami azelőtt olyan fázisa volt a művész fejlődésének, amit magamagával, négyyszemközt intézett el, az ma a nyilvánosság előtt „stílusként”, „irányzatként” stb. hányja-veti magát; s ezzel állandósul is pár évre, de aztán úgy elmúlik, hogy egy-két év múltán kínosan feszélyezve mondják ki vagy írják le a nevét. Mert hiszen mindenki érzi, hogy ha volt is benne valami, *nevének* nem kellett volna lennie – az átmenet, a készüllet, a keresés pillanatai számára túlságosan pretenciós² és nagyképszerűség. De seregestül jelennek meg a folyóiratok és könyvek, amelyek mindennek nevet adnak. Különösen Németország a hazája a minden pillanatot, minden élményt, ötletet magyarázó és nyilvánosság elé cibáló műkedvelősködésnek. Ki ne emlékeznék a képes publikációk áradatára a háború alatt s után? Cézanne-ról 67 éves koráig összesen nem írtak annyit, mint akármelyik mostani próbálkozóról piktorsága első évében. Nemcsak folyóiratokban, hanem külön kötetekben, monográfiákban.

Ami Németországban nagyban, az, persze igen kicsiben, de ugyanaz jelentkezik

nálunk. Egyszerre egész sereg kitűnő külsejű könyv, mikben műkedvelők magyaráznak hatra-vakra. A jó szándék és igyekezet csak úgy sistereg minden szavukban – mert, meg kell hagyni, jószándékúak, sőt gyakran szellemesek, ötletesek, műveltek, de egészben véve mégis inkább tünetnek kell tekinteni őket. Mint ahogy, ha több elmélkedés után jobban végiggondolt állásfoglalásra jutnak, idővel ők is bizonyára annak fogják tekinteni illetén szereplésüket.

*

Mondanunk se kell tán, *Lázár Béla* nem tartozik ebbe az összefüggésbe. Ő olyan közismert veteránja a műkedvelősi írogatásnak, hogy a félreértés veszélye nélkül foghattam ide az egy füst alatt való recenziálás kedvéért; s mert szellemének formájára nézve rokon is az újabbakkal, „elveinek” különbözősége dacára mégiscsak itt a helye. A tipikus műkedvelő, aki nem is lesz soha más. Aki összeír egy könyvtárra való, negyedszázados írói jubileumot ül, s meg nem tanul írni; minden képet s egyebet megnéz, de meg nem tanul soha látni. Mert a nagy igyekezeten kívül – legalábbis ezen a téren – minden egyebet megtagadtak tőle az istenek. S ez még hagyján. De el nem hinné a világon senkinek. S ha valaki megmondja neki, úgy megharagszik, mintha komoly oka volna rá. Ha olyan ártatlan is lenne az illető, mint jómagam, aki mindenkor, leghevesebb tiltakozásom ellenére, szerkesztői terror alatt kerültem abba a furcsa credóba, hogy Lázár Béláról kellett ítélnem. Mosom kezem.

S az irányában alkalmazni szokott módszerhez nyúlok most is. Engedem őt szólni. Ítélje meg önmagát. Arról van szó, hogy Wolfner Gyula, a hatalmas magyar gyűjteményéről ismert gyűjtő katalógust kíván kiadni a birtokában lévő műtárgyakról, megfelelő ismertető szöveggel és reprodukciókkal. Vérteli műtörténész számára különlegesen kedves föladat; bemutatni a gyűjtemény létrejöttét, a szempontokat, mik a gyűjtőt vezették, ismertetni az egyes darabok műtörténeti általános és alkotójuk oeuvre-jében speciális jelentőségét stb... Lázár Bélának mindez nem elég; hiszen azért dilettáns, hogy a föladatnak sohase feleljen meg adekvátan. Abban a könyvben, melynek címe: *Egy magyar gyűjtemény*, s amely cím mögött az ember a tárgyhoz szóló, matter of fact³ ismertetést vár – nem tudja magába fojtani a szívét nyomó mindenféle zűrzavaros elmélkedéseket arról, hogy mi a művészet s mi a nagy művész, és így indul neki: „A művészet az élet álmoképe, annak is, aki csinálja, annak is, aki élvezi. A művész a maga lelkének képét, érzéseinek mélységéből kibukkanó látományait vízionárius erővel megragadja stb... A nagy művészt éppen az jellemzi, hogy határozott és konzekvens stb... A nagy művészek tiszta stílusegységben dolgoztak stb...” Lázár Béla persze felháborodik, hogy mi van ezeken akadémikuskodni való! Pedig ilyenek után legtermészetesebb a könyvet örökre letenni. Mivel azonban megfogadtam, hogy a Lázár Béla-esetet a legmesszebbmenő jóindulattal revideálok, s egy értelmes mondat kedvéért megkegyelmezek száz értelmetlennek, hogy elismerem, ha – amit nem hittem – javult és fejlődött, s türelemmel várom ki a további haladást – végigolvastam az egész könyvet, de sajnos a revízió nem járt semmilyen pozitív eredménnyel. Marad minden, ami volt. A könyv későbbi során is hasonló nagy kérdéseket intéz el Lázár egykettőre, néhány anekdota közé ékelve, mint a legelején, így pl. a művészet nemzeti voltának problémáját a 94–96. oldalon:

„Az igazi művész csak akkor találja meg önmagát, ha lelke képét adhatja művében. De lelke, mint az asztrál-lélek, bolyong hazátlanul az idegenben, nem találhat soha tükörképére, mert a lélek kiformalódásában a földnek és levegőnek: a kultúrának nagy szerepe van, s a kész egyéniség, ha idegenbe kerül, idegen is marad ott mindenha. És bolyong. Miért bolyong? Mert keresi önmagát stb...” Micsoda zűrzavar néhány sorban! Kultúra annyi, mint: föld és levegő! A művész bolyong, mert önmagát keresi; önmagát akkor találja meg, ha a lelke képét adhatja; de idegenben nem adhatja. Szóval az igazi művész ott keresi magát, ahol soha meg nem találja!

Magához a gyűjteményhez külön és részletesebben kellene hozzászólni. Nagyjában csak ennyit: amilyen szolid érték túlnyomó része, olyan jelentéktelen az a szerencsére kicsiny része, amely Pállya Celesztinekéből, Mühlbeckekéből s hasonlókból áll. Szinte érthetetlen, hogy kerülnek ilyen előkelő gyűjteménybe. A Wolfner-díj nyertesei azonban, Orbán, Csuk, Zombory, Bosznay, már egyenesen kétségbeejtők.

*

Hevesy Iván a legújabb művészeti irányok népszerűsítője nálunk. Azoké, melyeknek, noha a művészet autonómiáját hirdetik, lényegéhez tartozik az írott magyarázat szüksége. Nem olyan értelemben, amilyenben a maihoz hasonló ál-kultúrában minden művészetnek szüksége van magyarázatra, hanem immanens módon.

Hevesy alaposan ismeri a futurista, kubista, expresszionista és egyébista irányokat, tudja, kik, mikor, mit és hogyan festettek, szobrásztak stb. A baj ott kezdődik, mikor a lelkiismeretes connaisseur⁴ átmegy elméleti részre, és valósággal orgiát ül ott, ahol próféciáig rugaszkodik kultúránk végéről s a jövő művészetéről. Szóval, mikor felülkerekedik a műkedvelő, aki olvasta Spengler⁵et, és képtelen megmaradni földatánál, hanem néhány oldalon elintézi a nagymindenséget. (Egyáltalán, sok galibát csinált már ez a Spengler.⁵)

Hevesy három csinos kis kötetben valóságos fejlődéstörténetet írt az impresszionizmustól mai dolgokig. Ha csak arról lenne szó bennük, amiről kell, igazi kis vademecumai⁶ lehetnének a modern művészetnek. Sajnos azonban jelentékeny részüket felületes elmélkedés tölti ki, egyes művészek precíz és alapos analízise helyett – amiben egy egész irányzat legjobban mutatkoznék meg –, nagyobbára általánosításokat kapunk és elskatulyázást azzal, hogy az illetőnek „nem sok az expresszionizmus”, vagy hogy „nem egészen kubista”, mielőtt pontosan tudnók, mi az egyik és mi a másik. A végig nem vitt analízisnek következménye azután, hogy az alapvető fogalmak terén zavar uralkodik. Így pl. amikor megállapítja, hogy az „impresszionista művekben az egységet nem az architektonitás és a drámaiság adja, hanem a tónus és a hangulat”. Mind a kettő a legnagyobb félreértésre ad alkalmat. A „hangulat”-ot nem bolygatom, mert nem mond semmit, s így mindent mondhat. A „tónusnak” azonban olyan határozott jelentése van, hogy önkényesen nem lehet akármit érteni rajta. Márpedig a „tónus”, közhasználati jelentésében, olyasvalami, ami nemcsak hogy nem impresszionizmus, de egyenesen ellentéte neki. Hevesy pedig végig ezzel a fogalommal operál, anélkül hogy megmondaná, mit akar mondani vele. Olyan valakiben, aki nem ismeri az impresszionizmust – s elvégre az ilyen népszerűsítő könyv elsősorban ilyeneknek szól –, a leghamisabb képzeteket kelti róla. Hevesy

leírása nyomán egész másnak kell képzelnie, mint amilyen. Az alapvető fogalmak zavarából következik a részletekben való. (Watteau egyik képéről azt mondja, hogy „tisztá impresszionizmus”, s hozzá „az alakok megrajzolásában”, ami kizárja egyik a másikat, mert a „tisztá” impresszionizmusban már nincsenek „alakok”, még kevésbé „megrajzolás”). Ki is sül aztán fűről-fáról, hogy „impresszionista”, így Hans Thomáról, Repinről, Axel Gallenről, Sargentről stb. – Hasonló meglepetések érik az embert a posztimpresszionizmus terén. Hogy egyebet ne mondjak, a képek közt első helyen áll Albert Besnard *Algiri nő*-je. Örök rejtély, hogy kerül ide ez a modern külsőségeket magára szedett akadémista roué⁷. S még egy sereg hasonló név. Kevesebb több lett volna. Így esik aztán, hogy a posztimpresszionizmus egyik legigazibb és legjelentékenyebb festőjének, Kokoschkának, mindössze nyolc sor jut, merő általánosságok, amikből nem tudunk meg semmit: „igen sok ellenben az expresszionizmus... mély és lényegig menő lélekkivetítését... az alakjaiban megérezett alapérzést a kép színeivel, kifejező vonalaival igyekszik felfokozottan s kimélyítetten szuggérálni.” – Az igazi dzsungel a harmadik kötet anyaga. Sajnos a pszichologizálás és általánosságok nem igazítanak el benne. Mert ha igaz az, hogy „expresszionisztikus minden kép, amiben többé-kevésbé hangsúlyozva van a szubjektív elem”, akkor hol lássam meg az erdőtől a fát? – A „festészet jövőjéről” szóló fejezet végül igen kellemetlen önleleplezés, Hevesy több biztossággal beszél a jövőről, mint akármelyik matematikus a számairól. A szó, mely soronként ismétlődik: „fog”, „fogja”, „fognak”, mindig kijelentő módban. Végződik az „ewige Wiederkunft”⁸ filozófiájával – egy sorban! „Es kezdődni fog minden előről.” Csak így.

*

Lehel Ferenc megint egészen más típus. Ő nem az izmusokról általában beszél, hanem egyes festőkről – de mindegyik könyvébe sző bele „elméletet” ő is. Mégpedig nagyon eredeti módon. Vagy úgy, hogy a könyv menete során egyszer csak olyan fejezet következik, melyben – valóságos beszélgetések közé ékelve – imaginárius beszélgetést folytat két kísértet, vagy pedig a könyv végén „jegyzetek és elméleti fejtegetések” címen. „Elméleti fejtegetések” nélkül ugyanis ő sem lehet el, bár nem tudja hova tenni őket. Sajnos, ezekben az „elméleti fejtegetésekben” nincs semmi köszönet. Jobb volna, ha nem volnának. Mert amúgy Lehel egész kellemes elbeszélő, aki valóságos novellákat kanyarít ki – ha nem tudnók, hogy éltek, akikről ír, csakugyan azt hihetnők, hogy merőben kitalált novellaalakok. Sajnos a műkedvelősi ezen a téren is elragadja, s Cézanne-nak még az életrajzát is tudatosan és önkényesen átadatálja a novella kedvéért. Általában már maga az, hogy Cézanne-hoz nyúl, elárulja az önkritika hiányát. – Elemében akkor van, mikor olyan festőknek, mint Gulácsy és Csontváry furcsaságait rajzolja, kedvesen és frissen, bursikóz modorban, de persze, olykor itt is túllő a célon, mintha azt gondolná: „bolondokról írok, bolondozhatok”. De akárhogy is, jó, hogy ezek a visszaemlékezések föl vannak jegyezve. S ha csak emlékezések volnának, nagyon jó volna. Valósággal pirulásra késztet azonban, mikor egész korszakot egy szóval intéz el, ami nagyon megtetszett neki. Skizofréniás! C’est le mot.⁹ Csizmadia és kéjgáz.

NAGY BALOGH JÁNOS ÉLETE ÉS MŰVÉSZETE

Szerkesztette: Elek Artúr. Budapest, Amicus kiadása, 1922.

Szegény jó Nagy Balogh Jánost bizonyára kevésbé lepte meg odaát, a másvilágon, mint engem ideát, hogy oly rövidesen bevonul a múzeumba és irodalomba, s hozzá ilyen elegáns könyv köntösében, amilyen finomságnak még az uszálya vége se érintette meg őt életében. Hát mégiscsak van rá eset, hogy a reménységek teljesülnek, még a legvakmerőbbek is, már ebben a világban – ha gazdájuknak el is kell előbb mennie innen. De hiszen mindegy, Nagy Balogh nem is képzelte, sőt nem akarta másként. Bámulatosan az ő akarata szerint történt minden: életében egyedüllét, ismeretlenség, halála után múzeum és hírnév, s tudom, hogy a sorrendet föl nem cserélte volna India minden kincséért és Napóleon hatalmáért. Mert neki minden kicsi és szemét volt ahhoz az egyhez képest: halhatatlannak lenni a művészet által, képének ott lógnia a halhatatlanság csarnokában, a múzeumban. Ezért elviselt olyan nélkülözéseket, amiktől más ember, világháború és sebesülés segítségével, hamarosan búcsút mondott volna ennek az árnyékvilágnak. Ő pedig hordozta őket, frázis volna azt mondani, hogy hőiesen vagy megadással – hordozta azzal a természetességgel, amellyel a vakondok föld alatt lakik, vagy a sas magasba szárnyal. Testileg érezhette, mert a koplalást meg lehet ugyan szokni, de az akut éhséget nem, neki pedig voltak akut órái és napjai; lelkileg azonban nem érezte, egyszerűen nem vett róluk tudomást, mint a vakondok a föld felett vagy a sas a föld alatt történő dolgokról. Az alkotásnak és halhatatlanságnak vágya és akarata egyszerűen kisterilizált ebből az emberből minden más érzést vagy gondolatot. A szentek tökéletes igénytelensége, lemondása, odaadása és rajongása élt ebben a himlőhelyes, szegény-szagú zömök kis szobafestőben, aki nem kisebb elszántsággal vívta ki a pálmát, mint a római [a] circus oroszlánjai között. Neki lett igaza, az lett, úgy lett mind, mind, amint ő akarta.

Kegyetlenség és köszívűség kellene a méricskéléséhez, hogy ekkora pálma megilleti-e, s meddig marad zölden. Ámbár kétségtelen, hogy még a Nagy Balogh János vasakarata se lett volna elegendő ahhoz, hogy érvényt szerezzen magának – hiszen nálánál nagyobbaknak tovább kellett várakozni. Más is kellett itt. Valóságos világ-felfordulás, értékek elmerülése, újabb után való kívánság és nagymérvű ártértékelések. Nagy Baloghnak, ha szabad a szót használni, e tekintetben szerencséje volt. Az impresszionizmus utáni próbálkozások, különösen a háború alatt s múltával, nagy embereket kerestek maguknak, ún. „előfutárokat”, akikkel eredményekre hivatkozhassanak. Nagy Balogh ugyan nem volt semminek az előfutárja, de az ő művészete is elég súlyos argumentumnak látszott arra, hogy még az impresszionizmus idején is lehetett másként, mint impresszionista módon festeni, s az ár, hogy úgy mondjam, fölkapta őt is, és nagy művészt csinált belőle rögtön a halála után.

Annál jólesőbb érzéssel kell megállapítani, hogy Elek Artúrt, aki a Nagy Balogh-ról szóló szép könyvet szerkesztette, nem sznobizmus vezette, hanem az életében jobb sorsra érdemes művész nobiles megbecsülése és érdeme szerint való értékelése. Elek nem valami egetrengető és új utat törő művészt lát Nagy Baloghban, ami nem is volt, hanem a legnehezebb körülmények között szent hittel és áhítattal tiszt-

teletre méltó értékeket produkáló, elmélyedő, maga útján járó művészt, kit művészi mozgalmak keltésétől távol eső alkotásaiban is lehet és kell becsülni. Szóval Elek írásából megérthetni, hogy mért került Nagy Balogh halála után nyomban a múzeumba, s mért nem volt és nincs szerepe a múzeumon kívül viaskodó aktuális művészetben, az ars militansban.¹ A Nagy Baloghról mint művésze-ről rajzolt képet *Bálint* Jenőnek Nagy Baloghról, az emberről közölt emlékezései egészítik ki, a könyvet magát pedig egész sereg kitűnő reprodukció teszi teljessé.

PETHES IMRE

Szabott lapokra – hely híján – néhány soros írás: nem búcsúztatóul, csak a viszontlátásig búcsút intve a kézzel a hajóra szállónak. Mert nem lehet, hogy akit oly rég láttam, akire mindig gondoltam, úgy vágytam hallani a hangját, beszédét, s elmondani Neki, mim volt s mim nekem – ne mondhassam el Neki, ne lássam soha többé. Nem lehet, mert ami Benne együtt volt, nem hat évtized növelte eggyé, hanem évezredek, és többé széjjel nem bomolhat – ahogy előttem áll, tekintetével, szájával, szavaival, s aminek jele volt rajta minden, lelkével: bizonyosság nekem. Bizonyosság – de a vágyakozónak nem elég, semmi sem elég, csak a bírás. S ez szakadt meg – biztatom magam – csak rövid időre, mégis fáj.

És addig? S akik nem látták? Azzal, hogy elparentáltuk – minden elintéződött? Marad az emlék, időnként emlegetés – egyre halványulva, s végül semmi, a pusztánév? Olyan valami jött el Benne hozzánk, ami századokban ha egyszer – én hiszem, hogy még megtalálom, de a többiek, itt velünk lévők, utánunk jövők, Nélküle kevesebbek: nekik mentsétek meg Belőle, amit még lehet, víjatok érte Szávitri módjára, kapaszkodjatok az elszálló árnyba, fogjátok itt Belőle, amit még lehet: akármilyen kevés is – sok.

Vannak, akik naponta együtt voltak Vele. Látták dolgozni, látták, hogy indul el a mezítelen szereppel, csupasz szavakkal, s vitte fel el se gondolt magasságokig – látták kint gyötrődni, naponta hallották a hangját, a lélek hangját, melynek a jajsza belénk maródott, mint a sósav, az örökkévalóság se mossa ki – , megállni komisszárok között, nyugodtan, nemesen – cselekedni tisztán, szentül – , szeretni, hűnek, barátoknak lenni, ahogy csak Ő tudott: gyűjtsétek össze, ami kép maradt róla, jegyeztek föl mindent, amit csak tudtok, mert bizony, ritkán ad Isten ilyen alkalmat, nagyok közt nagy, aki köztetek járt. S aki munkában legtöbbet volt Vele, és alkalomról alkalomra, évek során, annyit tudott mondani Róla, hogy szinte egy könyvtárra való – Hevesi Sándor, most le is muszáj írni mindent. Amíg még friss és eleven Belőle minden – mert gyalgó az ember, halogató, s az idő elmos mindent, válogatás nélkül, közömbösen.

*

A színész esztétikáját máig se írták meg.

Szinte közhellyé vált már az esztétikán rúgni egyet, akiknek sejtelmük sincs róla.

De hisz az esztétika nem kritika, leírás, ismertetés, és nem megmagyarázás, hanem az emberi szellem örök erőfeszítése, hogy önnön alkotását megértse. Ugyanúgy, mint a logika, ismeretelmélet, etika, történetfilozófia, vallásfilozófia – s hogy ezek a diszciplínák mind oly fogyatékosak, azért nem ők a felelősek, és nem egyesek, hanem édes mindnyájan, akik egyek vagyunk a nagy tehetetlenségben, amellyel a magunk dolgaival szemben is állunk. De elrúgni őket csak a teljes lemondás árán lehet, mely után nem marad egyéb ötletnél és szellemességnél. Vico arra alapította a történetfilozófiát, hogy az ember jobban megérti a maga produktumait, s csak azokat igazán – és Hegel, hogy a világot megértse, ezt az elvet az egész világ teremtő alapelvevé tette: és bizonyára mind a kettejüknek igazuk volt. De próbáld meg alkalmazni, a merő leíráson és kritikán, ismertetésen és megmagyarázáson túl megérteni, mi az, ami előtted van, az objektivált emberi alkotás – és akkor találod magad szemben az igazi nehézséggel.

A színész alkotásán meg se próbáltuk még. Egyelőre csak annyit tudunk, hogy a színész művészete a legmagasabb rendű műfaj, a dráma eszköze. De az olyan színész, mint Pethes, leleplez valamit ezenfelül: hogy művészete, minden függésében és alárendeltségében autonóm. S ez a legnagyobb dolog, amit művészetről egyáltalán el lehet mondani. Helyzetét végtelenül komplikálja és paradoxsá teszi, hogy oly kézzelfoghatóan mástól függő és mégis autonóm, szinte materiálisan determinált és teremtetően szabad. Az a paradoxon, mely minden művészetben megvan, a színészében más síkon és egészen különleges formában jelenik meg. S ez a színész művészetének sajátos, a többiével való hasonlósága mellett mégis annyira különböző problémája, melyre csak utalni akarok, hogy van, s mely Pethesben oly tisztán mutatkozott meg, mint ez ideig csak kevesekben.

Ne értsenek félre, Pethesnek nem ez vagy az az alkotása „probléma”, hanem az ő egész színészi mivolta annak a kérdésnek fölvetése, hogy mi a színész művészete. S amelyre ma még nincs felelet.

*

Az ősdráma, a nekünk első, a görög, nem „emberek” drámája, hanem a világé – a világé, metafizikai értelemben. A végzettet átítatott világé, melyben az ember csak kifejezőbb, beszédesebb, emberek számára érthetőbb megnyilvánulási módja a világnak a többi mód között. Világ és ember még nem szakadt szét, az ember még nincs egyedül, magában – ami vele és benne történik, a kozmosz közös drámája.

Ezért a színész néhány maszk alatt eljátszhat minden szerepet. Minden maszk alatt és minden szerepben ugyanarról van szó. A színen megjelenő színészen a drámában végbemenő világsors és világtörténet válik szemmel láthatóvá. Többfélesége csak annyi, amennyi a világ egységével és a sors közösségével adekvát lehet. Amennyi meghasítja előttünk a világ méhét, anélkül hogy kiszakadna belőle. Ezért kell neki a maszk – mert az egész látható világ maga is csak maszk, mely mögött az igazi dráma folyik a végzettet. Az emberi arcot formázó maszk szimbólum, mint ahogy maga a hős és szerepe is, mint ahogy maga a látható világ is szimbólum. Többfélesége nem a látható világ empirikus gazdagságában és az emberi sorsok sokféle-

ségében gyökerezik, hanem a világ lényegébe ágyazott végzet felszínre kívánczóságának szükségszerűségében.

*

A modern dráma – (modern, értsd: keresztyénkori) –, a modern dráma se „emberrek” drámája, hanem lelkeké. A regénybe, akármilyen jelentéktelen epizódalak, a novellába, akármilyen élettörredék formájában – mindig az egész „ember” lép bele. Az ember – mindazzal, ami hozzá tartozik, életével, összefüggéseivel, vonatkozásaival, empíriájával, s amit a drámába nem vihet magával. Mert a modern dráma: éppen az embernek lélek volta, lélekké-kiszakadtsága a világból és emberek közül. A modern dráma formája abban a tényben gyökerezik, hogy lelkek vannak, egymástól külön álló, egyedül álló, magányos, a világból s egymástól kiszakadt lelkek, akik mégis végzettszerűek egymásra. Minden olyan mozzanat – környezetrajz, motiválás, valószerűsítés stb. –, mely a drámát „emberiebbé” igyekszik tenni, lényegét homályosítja el. Hiszen természetes, emberek vannak a drámában, mert a lelkek emberlelkek, és emberként láthatók. De drámaiságuk, drámai anyagszerűségük, az, hogy egyáltalán a dráma anyagává válhatnak, lélek voltukból s nem ember voltukból ered. Mindaz, amit emlegetnek: társadalom, történelem, politika (Napóleon a Goethével való beszélgetésében) stb. – mind el lehetne a világ végéig anélkül, hogy dráma válnék belőle. A modern dráma a modern embernek a maga lelkére eszmélése, a lelke valóságának és egyedülvalóságának tudata. A modern dráma története, emelkedései és eszéi pontosan lemérhetők korok szerint a lélek valósága élményének intenzitásával és mélységével. S az is, hogy mért nincs ma dráma.

A modern dráma formájából szükséggépp következik, hogy a modern színész lélekábrázoló, s nem emberábrázoló. Helyesebben és pontosabban: ő a léleknek szemmel láthatóvá válása. Ezért kell neki – míg a görög színész jóformán mindig ugyanaz maradhat – mindig mássá és mássá lennie. Mert nincs többé közös sors, mint ahogy nincs többé közös világ, csak az empíriának, társadalomnak, környezetnek stb. fölületes közössége – hanem csupa külön lélek van és külön sors. Mindaz, ami lényeges, igazán döntő, igazán „dráma”, belülről van, a lélekből – onnan indul, onnan jön kifelé, magából a lélek tényéből. A többi – megjelenési forma. De már nem lényegtelen, hanem szükségszerű, mert a lélek lélek volta, magábanvalósága, a világból ki- és egymástól elszakadtsága, ezer és ezer felé szakadtsága csak a megjelenési formák ezer- és ezerféleségében jelenhet meg adekvátan. Mert a modern sors, a lélek-sors nem egy ember speciális esete, nem egyéni eset, hanem mindenkié, minden emberé – és minden emberben más.

A modern színész, nem egyes szerepeivel, hanem pusztá létével, maga az a tény, hogy van olyan művész, akinek művészete a mindig más és más lélek látható megjelenése: annak, ami a modern (értsd: nem antik) művészetben valami egészen új, talán legpregnansabb kifejezése. A modern dráma formája az antik utáni világ lelkekre szakadtságában gyökerezik – a színész pusztá léte, az, hogy él közöttünk valaki, aki minden alkalommal más és más lélekként állhat elénk, a világ lelkekre szakadtságának ad absurdum demonstrálása.

Ezért otiózus¹ az a kérdés, hogy a színész „átélje-e” szerepeit, vagy ne. Amíg csak

„átéli”, addig lehet úgynevezett „jó színész”, de nem az, akiről itt szó van. Akiről itt szó van, az *valósággal* újra, új lélekke születik minden alkalommal. A modern dráma a Maya világa, a szamszára világa, melynek lényegéhez tartozik a lelkek újramegszületése. A színész létformája a reinkarnáció.

Csodálatos, hogy aminek minden föltétele megvan valamely korszakban, mégis mily ritkán, olykor csak egy-egy emberben jelenik meg tisztán és teljességgel. Tolnai Károly kimutatta, hogy a múlt század második felében a jelentéstelen töredékhez rendelt formát – a tárgyhoz vezető úton a tárgynál megállva – *egyedül* Cézanne találta meg.² A háború előtti időszak bizonytalansága, riadozása, magamarcangolása, halálba rohanása a lírában találhatta meg rendelt formáját, s az az Adyé. A magára maradt lélek drámáját már nem a drámaírók (talán az egy Strindberg) – akiknél elveszett a dráma értelme – , hanem két színész revelálta előttünk: Duse és Pethes Imre.

A modern dráma a világnak lelkekre-szakadtságából állt elő, a lelkek külön-létéből. Ehhez a külön-léthez idővel szükségszerűleg az egyedül-létnek, a magánosságnak kellett járulnia. A lélek sohasem volt oly elhagyott, magában, egyedül álló, mint ezekben az évtizedekben. Pethes, amellet hogy színész volt, abszolút színész, *ennek* az időnek volt abszolút színésze.

Átélés? igen, de az egyes szerepeken túl és megelőzőleg a modern lélek sorsának átélése, megélése, magán tapasztalása. Egyszerű a dolog, ugye? Pethes azért játszhatta olyan kitűnően szerepeit, mert nagyszerű fantáziájú, kitűnő színész volt. Igen – de hogy *egyáltalán* játszhatta őket, s hogy *egyáltalán* az a fajta színész lehetett, amilyennek ismertük: azért nagyon nagy árat kellett fizetnie, azért e korszak representative manjévé kellett lennie, a leghontalanabb, legelvezettebb, legmagánosabb, legfájóbb lélekké. Amilyent nem ismertem másodikat, akit hallani kínzó gyönyörűség volt, a magunk mai énjének leleplezése, pellengérré állítása, flagelláns vezeklés, de az az őszinteség, amelyen egyedül visz út keresztül az üdvösséghez.

S ez volt az ő sokat emlegetett „természetessége”. „Természetes” volt annak lennie, ami szubsztanciája neki. A reinkarnálódás, a szó teljes értelmében, volt az ő élettörvénye, s annyi köze volt a naturalizmushoz, amennyire minden születés természeti processzus. És másrészt annyi köze volt az ún. „stilizáláshoz”, amennyire minden születés törvények szerint és tervszerűleg, bár nekünk ismeretlen terv szerint történik.

Nagy árat kellett fizetnie ezért a természetességért helyettünk is, akiket képviselt, fizetnie nemcsak a színpadon, hanem, amint mondani szokták, az „életben”, állandóan hordani a számkivetettség, a kárhozat sorsát, fájni úgy és addig, amíg a lélek azon a hangon szólal meg, a Pethes hangján: vajon eszetekbe jutott-e valaha, mért oly emberentúli, oly idegenül ismerős, olyan megrikáto, lázadó és rezignáló az a hang, olyan, amelyről azt hisszük, csak mi halljuk úgy, senki más? Orgánum? igen, a lélek orgánuma – maga a lélek az orgánum, mely megszólal, a csupasz, sebzett, bújdoso, örökké alakot cserélő lélek.

A fájdalmaik fölvétele relatív dolog, objektív és szubjektív föltételei vannak. Pethesnél megvolt mind a kettő. Volt bőven, ami fájjon neki, s a mennyiséggel arányban volt meg benne az is, *akinek* fájjon. De nem is láttam még embert, aki a keserűségnek olyan ízével szájában szólott, mint ő – ami a görög képzetnek a Gorgó-fej,

emlékeimben az az ő beszélő szája, ahogy beszéd közben szinte csak az alsó ajkát mozdítja, mintegy leejt a szavakat, a felső alig mozdul, fölényesen pihen: ez a nyílt zárkózottság, ez a magába fojtottság – de nem is érdemes elfojtani! hadd nyíljon meg a zsilip, s hadd ömöljön ki a lélek szavakban, csak néhány szóban – nem érdemes, mert semmi se érdemes – nem érdemes megtartani, és nem érdemes elengedni – s a férfilelek öntudatosan, büszkén, dacosan áll meg sorsával szemben, és nyugodtan, győztesen szembenéz vele.

Ha netalán másnak születik, mint magyarnak, egész világ ismer magára benne, és hálával hódol neki. De talán – nem is lehetett más, mint magyar. Az elhagyatottságnak és keserűségnek ahhoz a fokához talán a szenvedésnek akkora mértéke volt szükséges, amilyennel csak ezen a földdarabon mér a sors. És másutt, boldogabb országokban talán nem akadtak volna olyanok, akik „felfedezzék” – mint ahogy a színeket és hangokat is csak bizonyos fokig percipiáljuk. Mindig rejtély volt előttem így is, hogy egyáltalán színésszé lehetett – hogy a vizsgákon áteresztették – , s hogy színész maradhatott: annyira ellentéte volt mindannak, ami direktoroknak, tanároknak, kritikusoknak s egy ideig a közönségnek kellett. De másutt talán nem tudott volna annyi ember se összeverődni, mint nálunk, aki fölismerje, és tűzbe menjen érte – ott vagy világnagyság lett volna belőle, vagy senki-semmi. Csak nálunk juthatott neki az a sors (s a legutóbbi évekig tartott), hogy a néhány érette küzdő éppen csak ki tudja verekedni neki a helyet az első színpadon, de az örökké bizonytalan legyen a számára – olykor évekig hallgatásra ítélve, olykor végső elkeseredésében a vidékre elbújás gondolatával foglalkozva – , az örökös bizonytalanság, a se kint, se bent, se fönt, se lent: ez volt a sorsa, s e nélkül talán nem lett volna olyan naggyá. De hogy mit szenvedett érte, csak azok tudják, akikkel olykor megnyilatkozott – miközben dilettáns direktorok kezén kallódott, a kollégái intrikáltak ellene, förtelmes kritikusok követelték, hogy színpadra se eresszék többet, bukásairól számoltak be, miközben a közönség tombolt, és nem tudott betelni látásával, hallásával, s a menni akarót újra csak visszahúzta.

*

Édes Imrém! lám megpróbáltam, elvemhez híven „objektíve” írni Rólad is, idejegyezni néhány sort, futtában, amik közül mindegyik ezer helyett áll – így talán meg se lehet érteni, amit mondok – , de „objektíve” próbáltam, mint azon a szörnyű reggelen, mikor neved feketébe foglalva megpillantottam az újság első oldalán – és megőriztem a nyugalma, hogy ne vegyenek észre semmit – csak úgy tettem, mintha olvasnék – , de mikor a második oldalon megpillantottam az utolsó szavaidat, azt, hogy „nem érdemes! ezeknek nem érdemes!” – akkor csak leborultam és zokogtam – pedig Te tudod, mi, jászságaiak nem vagyunk olyan könnyen sírók – , de akkor meghallottam a hangodat, úgy, mint régen, amikor éjnek idején kettesben mentünk hazafelé, s azt mondtad, itthagysz mindent, elmégy vidékre, mert „ezeknek nem érdemes!” – hallottam a hangod, és láttam az arcod, és láttam a kezed mozdulását – és emlékszel, hogy könyörögtem akkor Neked, hogy ne menj? – de Te mindig csak azt mondtad, „nem érdemes!” – és országos híré ember voltál, mikor a nadrágotat fél órával az előadás kezdete előtt kellett kiváltanod a zálogházból, és

volt úgy, hogy ki se tudta váltani, és gyűrött ruhában léptél föl, és Beléd kapcsodtak – s akkor mi, néhányan, hogy szégyelljük magunkat, egy egész országért, sok millió emberért, és oly megaláztatnak éreztem magam, mintha összeköpdöstek volna – és éjjel, mikor hazafelé mentünk, igyekeztem a lelkedhez bújni, megsimogatni, átölelni – és beszélgetni igyekeztem, hogy elfelejtsd a hitványokat – s akkor, elkésredésedben, keserűségedben csodaszép dolgokat mondtál, amiket csak én hallottam – pedig mindenkinek hallania kellett volna – , mert Te nemcsak nagy színész voltál, hanem nagy ember, nagy szív, nagy lélek, nagy elme – s abban, amit drámáról és színjátszásról mondtál, csalihatatlan – , és hordoztad méltósággal azt a sorsot, mely ebben az országban mindig jutott a nagyoknak – és mosolyogtál is hozzá, derekad, nyakad egyenesen állt – s ezt is oly fájdalmas volt látni, mert ha megtörtél, panaszkodtál volna, kisebb terhet raktak volna Rád – de így, egyre többet – oly fájdalmas volt látni, hogy szívesen meghaltunk volna Érted – s most is látlak, s amikor Rólad akartam objektíve beszélni, íme, Hozzád beszélek – s ma is azt mondom: szívesen – noha tudom, hogy igazad van, „nem érdemes! ezeknek nem érdemes!”

A „STORIA DI CRISTO” SZERZŐJÉRŐL

Manapság, ha valaki könyvet ró össze Napóleonról vagy Garibaldiról, Tolsztojról vagy Gandhiról, vállalkozását magyaráztatnia, igazolnia, megokolnia fölösleges. A dolog mindenki számára természetes és érthető.

De ha valaki arról ír, aki nélkül egyike sincs azoknak a nagyoknak, mert nélküle ez a kétezer esztendő se volna olyan, amilyen; arról, aki nem egyik vagy másik nemzet, nem néhány évtized és néhány száz millió embernek jelentett s jelent valamit, hanem így vagy amúgy mindenkinek, véges-végig mindnyájunk történetén, és még fog jelenteni beláthatatlan időn keresztül; arról, akit ma is igen sokan élő és jelenvaló valóságnak tartanak, mely egész gondolkodásuk és erkölcsi életük tengelye: akkor okvetlenül magyarázkodást kell előrebozsátania, talán mentegetőzést is. Ha tudós ír róla, úgynevezett vallástörténész, érthető, hiszen mestersége; ha egyházi ember lelki épülés céljából ír róla, rendben van, hiszen hivatása; de ha író ír róla, aki csak író, semmi más, ez manapság oly kivételes és rendellenes, hogy magyarázatot, előszót kíván. Az írónak ugyanis, kortársaink logikája szerint, mindenről lehet és szabad írnia, főként arról, amit úgy általában életnek neveznek – csak arról nem, ami ennek az életnek egyetlen értelme, ami nélkül az egész sötét, buta és gonosz zűrzavar. Ha arról ír, akkor nem eléggé mai, nem eléggé „modern”, s azonkívül, úgy vélik, átlépi az írásművészet határait. Bigott előítélettel kell tehát szembezsállnia, cáfolnia, támadnia és igazolnia, hogy milyen belső indításból milyen célra ír.

Ezért kellett Papininak előszót írnia könyvéhez.

Ha ezenfelül firenzei az illető, akkor még más magyarázat is szükséges. Mert ha már az is rendellenes, hogy mai író Krisztus történetét írja meg, duplán az, ha firenzei. Olyan firenzei, amilyen Giovanni Papini. Ami azt jelenti, hogy nemcsak odaváló születésű és illetőségű, hanem valóságos inkarnálódása a firenzei szellemnek. Típusának családja a messzi múltban gyökerezik. Az ilyen író sajátosságát

egyéni mivoltán s a maga korának szellemén kívül más is determinálja, ami nélkül nem lehet kellőképp megérteni, mért éppen olyan, amilyen.

Az utolsó évtizedek Európájának sok mindenféle változását csinálta végig Papini, míg eljutott Krisztus történetéig. De annak, *ahogyan* csinálta, nyitja az ő tipikus firenzeiségében rejlik; abban, hogy európaiságán belül ő elsősorban a sajátlagos, nagy múltú firenzei szellem reprezentatív embere.

S ezért kell nekem még egy előszót tennem az övé elé.

*

Firenzét újkori Athénnek szokták nevezni. És méltán.

Ott vetették el legelőször az ó tömlőt, s szűrték az új tömlőkbe az új kornak csípős borát, ott erjedt, buzgott és forrt az Arno menti városban; igaz, hogy nem ott forrt ki egészen, tökéletes, isteni itallá – másutt, Rómában –, de ott indult meg a szüret, s itták először megzajosító levét.

Így hozta a természet rendje. Az enyésző középkor ott ért végéhez legelőbb és legteljesebben; ott találta meg kül- és belterjes, totális összefoglalását a Divina Commediában, kimondván vele az utolsó szót, melyben minden benne van, ami előtte s még utána középkori – illő, hogy utolsó láncszeméhez ott kapcsolódjék az új kornak első lánczeme. Az isteni színjáték után az emberi, a föld polgárai, politikuskok, bankárok, kereskedők, iparosok, művészek és írók kis és nagy csatái, olykor komoly élethalálharcra, olykor komikus farsangi tornája. A Divina Commedia után a Humana: a Decameron, az írott és a valóságos.

Köztársaság, mint Athén, s Firenzének is szüntelenül változik alkotmánya. Az új Európának politikai és szellemi kísérleti nyula. Népe először eszmél magára – művelt, fölvilágosodott, eleven, minden újság iránt fogékony eszű nép, mely nem kifelé harcol a szabadságért, hanem befelé, önmagán belül, a vezetésért, politikai hegemoniáért, osztályok szabad életéért, fejlődéséért és hatalmáért. Arisztokraták és plebejusok harcolnak egymással, s kerekednek fölül váltakozva; a küzdelem, ha megszűnik egyik néven és jelszóval, folytatódik a másikkal, guelfek és ghibellinek után nerik és bianchik – de egyformán kíméletlenül, véres összeesküvésekkel, családok irtásával, egész tömegek számkivetésével. Olyan a város, mint a kővé dermedt, megörökített belviszály – minden ház ellenséges vár és erősség. S a kormányzóság, a Signoria hatalmas terméskövekből összeabdált palotájának fenyegetően égnek meredő, ciklopi tornyában sűrűn kell félreverní a harangot, a szűk utcákon, marcona paloták közt pártjuk jelszavát kiáltozva fegyveresen szaladgálnak a férfiak vad összevisszaságban, folyik a vér a széles, iszamos kövezettáblákon, s odahaza szorongva bújnak meg a családok a várszerű paloták vasas kapui mögött s a sokemeletes, keskeny, toronyszerű házakban.

Il nido di malizia tanta, Dante szavai szerint – a belvillongás földi pokla. És hiába tagja a költő az orvosok és patikusok céhének (aki a politikai életben részt akar venni, valamelyik céhbe kell tartoznia) – egyet forr a nagy katlan, kiveti magából őt is; száműzetésben kell élnie és hálnia. De abból a földi pokolból, szülővárosának ortálykodó polgárai közül, teli kézzel markolhatott tölteléket a maga Pokla számára.

A város annyira kibírós, hogy a villongások szüneteiben erősödik, népe tolla-

sodik. Ennek a kis államnak ereje a gazdagsága. Fegyverrel nem szerez, gyarmatai nincsenek, hatalmi szférája alig terjed túl a falakon, s mégis világhódító; uralmának eszköze az ipar és kereskedelem, polgárainak szorgalma és élelmessége, művészete és pénze. A firenzei posztó és a firenzei forint megtalálja a legtávolabbi piacokat és diktál nekik – a firenzei szellem a politizálásban, filozófiában, költészetben, novelában, művészetben Itáliának élére lendül, s messze világít szerteszéjjel a határokon túl. Róma még szunnyad, múltján mereng, míg Firenze a jövőt készíti neki elő.

A politikai harcok zsvajában a már fölébredt és győzelmesen előretörő újkor szellemi viadalait is egyelőre itt vívják meg, Firenzében. Lázasan bontják a régit, s építik az újat; a vallásos és egyházi világnézet és kultúra helyét fokról fokra elfoglalja a világ: *a humanista*.

Az irányzatnak a külső körülmények is kedveznek. A fölkapaszkodott polgárságból, mint forradalmas idők után szokott, a régi helyett új arisztokrácia alakult ki, a vagyon, a pénz arisztokráciája. Úgy hívták ezt az osztályt: *popolo grasso* – hájas polgárság, szemben az ösztövérekével – a *popolo minuto*val. Az örökké billegő mérleget, melynek egyik serpenyőjében a *grasso*, másikában a *minuto* szervezkedett, csak természetes, hogy végül is a hájasok nyomták le, s rájuk szállt az uralom. Ez a jólétet, fényt, pompát kedvelő osztály vajmi keveset törődött az égiekkel s a túlvilági örömekkel, annál inkább iparkodott fenékgig élvezni a mulandó, vissza sose térő földieket. Becsületére legyen azonban mondvá, a mai fölszínen úszóktól elütőn a materiális örömek mellett a szellemieket is mohón kereste.

Az is természetes, hogy ez az osztály szívesen engedte át a vezetést soraiból annak, aki az új életművészetnek virtuóza; akinek égisze alatt nyugodtan gyarapodhatott, gyűjthetett nemcsak aranyat, hanem könyveket, képeket és szobrokat, mik nélkül üres lett volna az élete; aki mestere a régi világ, az ős aranykor ábrándja föltámasztásának és ébrentartásának, visszavarázslója a pogány Olympos ragyogó és ledér isteneinek, hogy a bőkezű firenzei tőzsérekkel együtt üljék a vég nélküli karnevált; aki mintakép az eleganciában, mindenféle testi ügyességekben, az üzleti spekulációban, politikai fondorlatban, kódexek gyűjtésének szenvedélyében, platóni dialógusok szövésében, görög és latin remekműveken való lelkesedésben, költői rögtönzésekben, szellemi kiválóságok főúri pártolásában. A bankár Medici-család szinte közakarattal ül a város nyakára, és gyakorolja fölötte a tiranniát ésszel, ravaszsággal, művészettel – nem tőrrel és méreggel, mint az északibb városok zsarnokai.

Keze alatt a zord középkori város megújul. Pompás, oszlopcsarnokos paloták egyre-másra emelkednek a szűk sikátorokban – igaz, hogy kifelé ezek is az erőt mutatják még, s szükség esetén, a nagy vasas kapu bezárásával, valóságos várrá változnak (sose tudni, mit hoz a holnap a mai örömekre), de a kapun belül minden csupa grácia, filigrán díszítés, faliszőnyegek, faragott kandallók, képek, könyvek, szobrok szépsége és gazdagsága, zene szól, és folyik a mézízű toszkán beszéd Venusról, Platónról, Ciceróról és Horatiusról. Az enyhe évad idején kint tanyázik a társaság a lankákon, szőlőlugasok alatt, ciprusok és örök tölgyek enyhelyén, maga mögött hagyva a város gondját-baját, sütkérezve a szabad természet s a szellemi gyönyörök kombinált élvezetében.

Művészek és írók mintegy varázsütésre támadnak, és glóriásan vetítik az ámuló

világ szeme elé a népnek lelkét-szellemét. Ez a lélek nem mély, nem merül el az élet s az istenség örök misztériumaiba, inkább a világ szépségeit keresi; ez a szellem nem teoretikus, az ideák látásának görög értelmében, nem „látja” a nagy problémákat, nem lendül át egészen az empíriából a metafizika szférájába, inkább csak átnyúlkál oda már régen megnyitott nyílásokon, lehúzza a már megformált problémákat a maga földhöz tapadt racionalizmusának szintjére, és józan, világos, éles ésszel, szellemesen értekezik róluk nemesebb elmejátékképpen. S a vásznakon világos, éles kontúrokkal, a rajz átlátszó tisztaságában firenzei lányok és asszonyok divatos viseletben vagy mezítelenül, hol mint Madonnák, hol mint Venusok jelennek meg, az inkarnáció nagy titka kedélyes családi jelenetek, a kereszt misztériuma ekvilibrista¹ és perspektivikus mutatványok ürügyéül szolgál. A hősi nagy ideálok is eltűntek már, a lovagiség életre-halálra eszméi és erkölcsi. De a költők citerázó stanzákban zengik a Lorenzók és Giulianók hőstetteit, a humanisták tudományos összehasonlításokat tesznek, pontos idézetekkel, az ő tornajátékaik meg Achilles vagy Caesar tettei között.

Ha vannak hősei ennek a hősietlen, lovagiságról ábrázoló polgárságnak, ők azok – a humanisták. Az új nagyhatalom, a közvélemény urai és szolgálói; a szellem arisztokratái, akik fölötté állónak tartják magukat a fejedelmeknek, mert ők örököstik meg nevüket az utókor számára, osztván nekik örök gyalázatot vagy dicsőséget. Szelíd, csendes kutatók és tudósok soraiból, titkári hivatalok homályából egyszerre vagy egymás után, mint a sűrű veszedelem, úgy rúgtatott ki az a sok, népszerűséget, világraszóló, félelmes hírnevet, utána halhatatlanságot szomjazó, nyugtalan vérű, fennlátó, önimádó, vakmerő egyéniség, ki a nyilvánosság porondjára, s ott úgy megtoporzékoltatta pergamenen hízott tüzes Pegazusát, úgy megforgatta tintába mártott dárdáját, megcsattogtatta mitológiai alakokkal kiteremtettézt pajzsát, hogy megképrázhatott, aki látta. Csak azt ne gondoljuk, hogy ezeknek a viadala is farsangi komédia, mint az általuk megzengett Lorenzóké és Giulianóké! Nem, nem, az övék komoly és véres-halálos. Elveik, meggyőződéseik ugyan nincsenek, nem hisznek senkiben és semmiben, se Istenük, se hazájuk, annak szolgálnak, aki megfogadja őket – valamiért mégis minden percben készek ölni és halni, istenítélet próbáját megállni: az ókori klasszikus stílus fölülmúlhatatlan tökéletességének, a grammatika szabályainak s a maguk körmondatai Ciceróhoz méltó voltának bizonyítására. Harcuk a kifejezés, a „hogyan”, a nyelv, a stílus körül folyik a legelkeseredettebben – olyan kitételekkel, amelyenekért ma rágalmozás és közérkölc ellen való vétés címén lakat alá tennék az embert. A l’art pour l’art első mesterei ők az európai kultúrában; az életben pedig a csak tolla után élő író, az homme de lettres ős-típusai, kiszolgáltatva koruk megélhetési és erkölcsi viszonyainak; a toll spadaccinói és condottierei,² akik nélkül az akkori kormányzat nem tud megenni; a helyzetek és érdekek változásával gyakran kénytelenek helyet, pártot és gazdát cserélni, s politikai téren az ellen hadakozni, akit előző nap szolgáltak.

Ezek a tógás, elszánt hősök nem az antik Mars mezejéről pattantak ide. Autentikus példányai, tökéletes kinyomatai, sűrített prototípusai annak az izgága, csúfondáros, rosszmájú, praktikás, okos és szellemes firenzei népnek, amely napokhosszat a tereken vagy a tanácstermekben vitáz, nyelvével harcol, és nyelvével ő is, ha valakire kitette a célt. Mind egy-egy egyéniség, és tudja, hogy az, büszke rá, hogy az

– okos, szellemes, csúnya arcuk vonásait Donatello szobrai s a korabeli firenzei festők képei a múzeumokban, freskói a templomfalakon őrzik, elvegyítve a többi okos, szellemes és csúnya firenzei fej közé. Ha Dante fölébred vala, bizonyára elcsodálkozik a váteszeknek ezen az új fajtáján – pedig ez a nemzedék édes unokája annak, mely az ő idejében marakodott, *maliciája* is szakasztott az, melyet ő pokolra vetett: csak kardul tollal és nyelvvel vagdalkozik, lándzsául mérges szavakkal döfkölődik, és páncélul dagályos körmondatok uszályában parádézik.

Dicsőségmármoros írásaik jó része ma már a bús feledésé. Ezeknek az embereknek mégis világrengető szerep jutott osztályrészül. A szó szoros értelmében. Világot támasztottak a romok alól s kolostorok rejtő homályából: az antik világot. A szerelmes szenvedélyével kutatják, gyűjtik emlékeit, s teszik nélkülözhetetlenné ismeretét mindenki számára. Velük együtt valóságos hadsereg dolgozik szorgosan és rendszeresen, pionírrai messzi országokat járnak be egy-egy kódexért; a divat átterjed más városokra Itália-szerte, valamirevaló herceg nem lehet el klasszikus könyvek nélkül, de Firenze, a bankárok és dús polgárok városa, vezet. A modern műveltség antik anyagának nagy részét itt takarítják be. És Cosimo³ itt alapítja meg az újkor első nyilvános könyvtárát.

Ez még nem minden. A humanisták azonkívül, hogy gyűjtői, közkézre adói és földolgozói is voltak az antik műveltség maradványainak, ők vitték bele újra az európai kultúra vérkeringésébe. Az antik könyvekkel, cifrítás kedvéért belőlük csipegetett idézetekkel, grammatikai csetepatékkal, fellengző stílusgyakorlatokkal, a platonizáló párbeszédék időtöltésével az ókori filozófia, természettudomány, történetírás, költészet, politika stb. eszméi is óhatatlanul kijutottak a napvilágra, ott elkezdtek csírázni, zsendülni és virágozni. Az eszméknek az a tulajdonságuk, hogy ha sírjukból szabad levegőre kerülnek, megelevenednek, és új életet kezdenek. Éltrevaló ideákat nem lehet csak átvenni, és azonmódon megőrizni: el kell őket sajátítani, földolgozni, mint ahogy viszont az ideák is átalakítják az embereket. Ebben a kölcsönhatásban indult meg az újkori kultúra fejlődése, az alapjaiba ágyazott antik rétegek megforgatásával, de új irányokba.

Firenze, az új kultúra bölcsője, jó néhány évtizeden át a világ közepe: az új Athén.

Mire Róma fölébred, kész a modern, irodalmi olasz nyelv, itt az új poézis és a tudományos próza, a képzőművészet és a zene; csak föl kell vennie, hogy az újat, fiatal, még nyerszet megérlelje, teljesítse, római – michelangelói és palestrinai – monumentalitásig növelje, mely a határokon nemcsak túlvilágít, mint a firenzei, hanem idealitásával minden határoknak föléje emelkedik.

Firenze sorsa ezzel be is telik. Még születnek nagy fiai, de a vezető szerep lassanként átszáll róla. Rangban és címben emelkedik, hercegség, majd nagyhercegség fővárosa lesz belőle, régi mozgalmassága, lüktető elevensége azonban hovatovább elül, míg végül rütelepszik a hálósípkás, papucsos Habsburg-uralom a maga bürokráciájával, spiclijeivel és álomkórságával.

A leányzó meghal, mire az új Itália életre kel. Még így is gyönyörű. Utcáin és terein, palotáiban, templomaiban és múzeumaiban elmúlt nagyság és dicsőség emlékei virrasztanak sírja fölött – idegenek százezrei zárandokolnak csodájára. – Città morta,⁴ mint megannyi más.

A domboldalon, a villákban többnyire idegenek tanyáznak, angol és német szót

vernek vissza a kecses oszlopcsarnokok. Az Uffiziben és Pittiben, a Battisteróban Dante keresztelődmedencéje s a S. Lorenzóban a Mediciek sírja körül öt világrész idegenci rezsegni, s a firenzeiek vezetik őket, mutogatnak és magyaráznak nekik, a firenzeiek szerenádoznak nekik este a hotel alatt, a firenzeiek sütnék-főznek nekik, árulnak nekik ócska bútorokat, képeket, szobrokat, igaziakat és hamisakat. A régi élet, az igazi firenzei, elbujdosott utcáikról, a régi teremtmőre elillant belőlük.

Valami megmaradt mégis: a csípős nyelv, az ősi *malícia*. A nagypénzű angol gondtalanul ügyelegg az utcán félagyarrá vágott kurta pipájával, a lódenes német szöges cipőben és alpenstockkal,⁵ lelkiismeretesen keresi Baedekerjében a csillagos nevezetességet, mit nem szabad elmulasztani – a firenzei megszokta már, kutyába se veszi. De az ideszalajtott sok csodabogár közt előbukkan időközönként egy-egy olyan különlegesség, ki még Firenzében is szemet szúr – s akkor elröppen, firenzei melódiára, a vesébe vágó, gyilkos, vitriolos megjegyzés. Kipattan olyan fejekből, amilyeneket Donatello szobrai s kortársainak freskói őriznek; kipattan csak úgy l'art pour l'art, mert sokszor tán senki se hallja, akit meg célba vesz, meg se is értené. Még most is nevetem a pokolian találó „motti”-kat,⁶ amiket fülhegyvel véletlenül elkaptam.

Ebben a városban ennek a nemzetségnek törzsökös ivadéka Giovanni Papini.

*

A múzeum-város áporodott csöndjébe az Úrnak 1903. esztendejében két firenzei ifjú éktelent rikoltott. Ekkor indította meg Giovanni Papini és Guiseppe Prezzolini⁷ a *Leonardo* című folyóiratot. Húszévesek. Firenze hosszú álma után az ismeretlenség homályából, mint Zeus homlokából, kész fegyverzettel pattannak ki az ifjak; eleve elrendelt testvéri közösségükben, harci kedvük fúriájában olyanok, mint a Dioscurok.

Az ifjúság és tehetség jogán, zabolátlan erejükben bízva, csorbulatlan hittel magukban, tüzet hányó lelkesedéssel rontanak elő, dárdájukat nekifeszítve. Valósággal megszállottak. Még nem tudják pontosan, mit is akarnak, egyelőre mellékes nekik; csak azt tudják, hogy valami nagyon nagyot, nagyszerűt akarnak. S nyomban hadat üzennek mindennek, ami nem az. Ilyen pedig sok van a világon.

Csatakiáltásuk másnap végigsüvít a hosszú félszigeten, harmadnap Európa-szerte fülelnek föl rá. Volt oka bőven.

Abban az időben már visszhangzik Európa az imperialista jelszavaktól – ők tehát a többivel szemben bejelentik saját külön imperializmusukat, mely a „világegyetem minden lényegének intellektuális meghódítására” tör. Ezért cégérük Leonardo da Vinci, a földi mindentudás szimbóluma. Bár igazi útmutatójuk, kinek neve ugyan hiányzik a lap homlokáról, inkább Stirner, a mindenható Én és Nietzsche, az Übermensch prófétája. Nincs menekvés előlük, mert nem válogatósak az eszközökben; aki nem áll ki kardra, parittyával lövöldözik meg ezek a veszekedett fenegyerekek. Az egész civilizáltnak nevezett társadalmat, a boldogan kérődző polgárt, nagyképű copfosokat, mások hulladékain rágódó professzorokat és tudósokat, szárnyatlan filozófusokat, döngicsélő, szavattyús, ványadt költőket, tanároskodó, régi nagyokon élőddő művészeket az ágy alól is előcibálják, s azon pucéran pellengérre állítják. Jaj

annak, akire szemet vetnek, s kezükbe kerül! Ha a fejek nem nyílnak meg önként, meg kell lékelni őket – ez kultúrprogramjuk sarkalatos alapelve.

Legvörösebb posztó a szemükben a vallás. Hogy is kegyelmezhetnének annak, amit százvezrek közösen vallanak, mikor csak a tömeget megtagadó, megvető, tőle elrugaszkodó nagy egyéniség ér valamit ezen a kisszerű világon? Papini stílusa tömény firenzei, mikor róla szól: A mi kedves embertársaink, meg kell hagyni, eléggé vallásos állatok, s legjobban a papi csuha vagy valamelyik hiteles szentély árnyékában érzik magukat... a misztériumnak ez a szüksége, a parancsoló ösztön, hogy az ember valamit a saját Én-je fölé emeljen, azt hiszem, egyik jele – a sok közt – az emberi tömeg gyógyíthatatlan alacsonyrendűségének. Igazi szabad szellemek a tökéletes ateisták – akik nem állítottak valami fagyos absztrakciót, amilyen az Emberiség vagy az Igaz a régi és esztétikus istenek, Brahma vagy Jehova helyére... Lényege a gyönyörűségnek, hogy rövid, s tán épp ezért keressük: az örök boldogság állapotát el sem tudom képzelni másként, mint valami feneketlen isteni untatást. Ebben Buddha mélyebbnek mutatkozik azoknál a semitáknál, akik a keresztyénséget adták nekünk... – Szórol szóra így. Így indul a *Krisztus története* leendő szerzője.

Ha már vallás kell, legyen benne Isten az ember. A filozófiát, mely ennél alacsonyabb célt állít, halálra ítélik. Fel fognak forgatni mindent fenekestül, jakobinusabb forradalmat fognak csinálni a filozófiában, mint volt a francia, ki fogják irtani a régít gyökerestül, és teljesen újat állítanak helyére. Papini irtózik mindentől, amit már mondtak valaha, minden ételtől, akármilyen kitűnő, amelyet már evett más. Majd ők megadják a megistenítő vadonatúj filozófiának programját. A portyázások után megkezdik a beharangozott rendszeres hadjáratot.

Mivel azonban kész és következetes menetrendjük nincs a felé az állomás felé, melyre istenekként érkezzenek meg, jóformán számonként változtatják az útírányt. Addig-addig, hogy egy év leforgása alatt a föllengző, eget ostromló, légvárakkal dobálózó mámor hegyfokáról alákanyarodnak az amerikai eredetű, praktikus, nagyon is földi és józan „filozófia”, a pragmatizmus útjára. Mire belemelegszenek az irtó hadjáratba, melyet különösen a pozitivizmus, monizmus és evolucionizmus ellen, külföldi képviselői közt főleg Spencer, a hazaiak közt Ardigò, Lombroso, Sergi, Ferri stb. ellen viselnek, Papiniék már nem is tekintik magukat filozófusoknak vagy olyanoknak, akik azok készülnek lenni. Legföljebb, azt mondja, olyan filozófusok vagyunk, akik kigázolunk a filozófiából, túlhaladtuk, vagy azon vagyunk, hogy túlhaladjuk. A pragmatizmus elvi elvtelenségével megállapítják, hogy minden kérdésről többféle elmélet lehetséges, ami a maga idején egyformán hasznos lehet mind. Egy szóval a nagy idealisták ekkor – a saját szavuk szerint – *szofisták*.

Végre Papini kirukkol a nagyágyúval, amivel már évek óta ijesztget. 1906-ban kiadja leszámolását az egész filozófiával *Il crepuscolo dei filosofi* (Filozófusok alkonya) címen, nyilvánvaló reminiszcienciával Nietzsche *Götzendämmerung*-jára. Sorra veszi azokat, akik a XIX. század gondolkozásának valamiképpen irányt jelöltek, s egymás után bunkózza le őket. Ezek: Kant, Hegel, Schopenhauer, Comte, Spencer, Nietzsche. Jellemző a zárófejezet fejedelmien legyintő címe: Elbocsátom a filozófiát. – Mondjam-e, hogy a fejezetek mögött nem szerénykedik a fősorolt filozófusok mélyebb tanulmányozása és alapos végiggondolása? Írójuk korát, sokágú hadakozásait, betűontó szaporaságát tekintve, lehetetlenség is. A legfontosabbakat, Kan-

tot és Hegelt, nyilván inkább csak kivonatokból ismeri, szóval úgy, ahogy filozófusokat egyáltalán nem lehet, s elég neki egy-egy népszerű formában közkeletűvé vált, tehát eredeti jelentéséből kivetkőzött, meghamisult tétel, hogy azon keresztül egész rendszereknek rontson neki. Az alaposság hiányát ellentmondást nem tűrő, kihívó fölénnel pótolja, s gyökeres, immanens kritika helyett szellemes paradoxonokkal, ad absurdum csigázásokkal figurázza ki a nagy metafizikai vívódásokat. De a könyv olyan hévvel, lendülettel és bravúrral van megírva, hogy még azok is foglalkoznak vele, akik jobb sorsra méltó talentum tévelygésén sópáncodnak, s olyan port ver föl, hogy hetedhét országra prűszkölnek tőle. Az amerikai pragmatizmus apostola, a kitűnő pszichológus, William James természetesen ujjongással fogadja a firenzei szövetségés elszánt fegyvertényét.

Hiába a pragmatizmus vizes borogatása a lázas főre – a kielégületlen, nagyobbra áhítozó vágy csak kitör. A filozófia nem tette Istenné az embert; a tudomány és a vallás módszerei elégteleneknek bizonyultak; le kellett rontani őket; de arról az egyetlen érdemes célról, az egyetlenről, melyért élni érdemes, nem lehet, nem szabad lemondani. Hátra van még egy mód a maga kiaknázatlan lehetőségeivel; a filozófia romjainak eltakarítása után induljon el most már az ember Isten felé a *mágia* segítségével. Ebben az időben lepik el Európát az okkultizmus, teozófia, mágia stb. spórái, s a nyirkos, poshadt szellemi légkörben hihetetlen tenyészet indul belőlük. A hideg-logikusan légvárakat építő Papinit is megfertőzik – valahogy viszolyog belé, csavarja az orrát a dilettáns-szag, leküzdi finnyosságát, szemét behunyja, egyéletem-egyhalálom, nekivág ennek is. A mágia, ha teljesen birtokában vagyunk, legyőz minden lehetetlenséget, s természetes életformájává teszi az embernek azt, ami eddig csak kivételesen, csodaképpen fordult elő. Meg kell tanulni a csodatevés mesterségét, magunkévá kell tenni, hogy annyira természetünkhöz tartozzék, mint a lélegzetvétel vagy az emésztés. Akkor úr lesz az ember a mindenségen, mert a mindentudással együtt jár a mindenhatóság. Ha eddig azt hitték, hogy Isten megtestesült, ezután majd az ember fog megistenülni. Az Übermensch kevés – wennschon, dennschon.⁸

Míg így ostromolja az eget mindenféle lajtorjákon, nem feledkezik meg embertársairól sem, s egyre-másra eregeti rájuk nyilait a magasból. A szakadatlan támadás, kirohanás, ütés-vágás természetesen egész ellenséges táborot állít talpra a két hadfival szemben. A nyilvánossággal való állandó érintkezésük közben harcászatuk kifejlődik, s mind tágabb terekre csapnak át. Eleinte a hírességeket, a körülötméjezett bálványokat pécézték ki, azután sorra püfölték a professzorokat, végül az intézményekre kerítik a szert. Hovatovább harcban állnak az egész Itáliával. Sebaj, így legalább az egésszel egyszerre számolnak le. S most már könyvben, rendszeresen, pontról pontra vizsgálva meg a modern olasz kultúrát, teszik közzé a vádiratot. (*La cultura italiana*). A cél: Itália fölébresztése. Az eszközök kétségkívül drasztikusak – invektívák,⁹ amilyeneket nem hallott Itália a Poggiók és Filelfók¹⁰ ideje óta. Ma már meg lehet állapítani az ébresztő hadjárat történeti jelentőségét a legújabb Itália életében, mert egész sereg új energia szabadult föl a nyomán. S az új életet hozó harc közepében most is a firenzei humanista áll – a régieknek egyenes leszármazottja, testéből-lelkéből lelkezett ivadéka. Temperamentuma, eszejárása, szkepszise, szellemessége, kritikussága, nagyratörése s főleg malíciája ugyanaz, mint az

övék – s mint a firenzei népé. Egy lényeges különbség azért természetesen fennmarad. Azok kenyéradó gazdát, ő elveket cserél. Örökös nyughatatlansággal áll más és más idea szolgálatába, s mint hajdan a condottiere a kocka fordultával előző gazdáját, ő önnön előző álláspontját támadja – de mindig jóhiszeműen, fanatikus hittel vallott meggyőződéssel, s valahányszor elszakad előző énjétől, vagy éppen ellene fordul, tekintet, kímélet és megalkuvás nélkül teszi.

S a jelenségek rejtelmes összekapcsolódásánál fogva mintha az egyik hasonlóság fölidézné a másikat. Az első nyilvános könyvtár városában ez idő tájt megint nyilvános könyvtár alakul – más, mint az a régi, de éppen újszerűsége juttatja eszébe amannak néhai újszerűségét. A sors kedvező körülményei hozzák létre. Egy jómódú amerikai hölgy néhány ezer kötetnyi könyvtárát átadja az ifjaknak azzal, hogy csináljanak belőle nyilvános könyvtárat, a fönntartás költségeiről alapítványilag ő gondoskodik. Szép dolog, de magában nem elég. Az is kell hozzá, hogy legyenek rátermett emberek, akik használni, fejleszteni, nagy célok szolgálatába állítani tudják. Szerencsére, itt éppen vannak ilyenek. Így születik meg Firenzében a *Biblioteca Filosofica* (1906). Az elavult, elvénhedt intézmények között s velük szemben új, életrevaló intézmény, a forrongó gondolatok műhelye, egymással mérkőző eszmék laboratóriuma, a tanulás, a munka, a kölcsönös nevelés baráti fészke a szellemi munkások számára, szabadiskola a körülötte megmozduló és odavonzódó szélesebb rétegek számára. Itt nincs semmiféle cerimónia, formáság, fontoskodás; akinek könyv kell, kap; aki filozófus-társakat keres vitára, itt talál; aki a legújabb szellemi áramlatokkal érintkezést keres, itt része lehet benne: a hatnapi munka és készüllet után vasárnap délután megnyílnak az előadóterem ajtai a nagyközönség számára és – van mit hallania.

Nem tisztzem most ezt a páratlan intézményt vagy szerepét az újabb olasz szellemi mozgalmakban közelebről ismertetni. De Papiniről szólva nem kerülhettem el, mert tevékenységének egyik jellegzetes része a könyvtár alapítása óta itt játszódott. Annak az érdekes, vitázó és előadó társaságnak legmozgékonyabb, buzdító, agitáló, tervezgető, irányt adó tagja éppen ő volt. Voltak köztük olyanok, kik már akkor, vagy nem sokkal később jelentékeny tényezői az olasz közéletnek, s voltak csöndes, magukba zárkozó kutatók és meditálók, kik csak a maguk vagy meghitt barátaik számára gyümölcsöztek; az ifjúságot szerető egyetemi tanárok; modernista papok; az indus, kínai, görög, modern filozófiatörténet hivatásos művelői; a filozófia és pszichológia minden ágának munkásai a nagy aggastyán Franz Brentanótól kezdve egyetemi hallgatókig; s a derékhad, az akkori ifjúság: Mario Calderoni, az értékelmélet szóvivője; Giovanni Amendola, a logikai és etikai problémák éles elméjű analitikusa, mint ember a maga emelkedett, puritán erkölcsi eszméinek megtestesülése; Piero Marrucchi, az indus, az ó- és a középkori filozófia kimeríthetetlen tudású ismerője, embernek olyan, hogy ha a középkorban él, bizonyosan szentként tisztelik, zárkózott, szerény, de minden beszédnél lenyűgözőbben sugárzik belőle a megtisztult, tökéletes lelkiség; Prezzolini, akit már ismerünk; Papini, aki legsűrűbben áll ki a dobogóra, s csaknem ugyanannyiszor képeszi el a már mindenre felkészült közönséget – s még annyian mások.

A megsokasodott, egyre jobban elágazó tevékenység közepette mások mészárlása után az ifjak hirtelen nyakát szegik a *Leonardo*-nak, harcós folyóiratuknak – élete

virágában, ötödik éve derekán, dicsőséges verekedéseinek leghevében. Éppolyan váratlanul és meglepetésszerűleg, mint ahogy életre hívták. Ők már így szokták. Elhatározásuk megokolása is jellemző rájuk: nem a „pártolás hiánya” s a vele járó anyagi gond öleti meg velük gyermeküket. Ellenkezőleg, azért teszik, úgymond, mert már túlságosan jól ment, már egészen jó és rendes folyóirat lett belőle, ők pedig nem akarnak lapszerkesztők lenni. Kinőttek belőle, fejlődésük bizonyos szakának hordozója volt s alkalmas fegyver arra, hogy új eszméknek utat vágjanak vele – szerepét betöltvén, földhöz vágják. S az akkor már országos istenostorai a csorbátlan, ép, tiszta és rettegett fegyvert kettétörik. Most más tornának kell következnie. Eddig állandóan kint forogtak a porondon; most vissza akarnak vonulni, hogy csöndben és magányban elmélyedve készüljenek új munkára és nagyobb feladatokra. Azért akik most örülnek, vigyázzanak, még fejükre térül.

Ebben az időben ismerkedtem meg Papinivel; éppen az utolsó *Leonardo*-szám vörös táblás füzete volt a kezében. Első érintkezésünk viharba fulladt; már az ötödik szónál vitába keveredtünk, úgy kellett széjjelválasztani bennünket. Bizonyíthatom, hogy a Leonardo fegyverletétele nem a harci kedv kihűltéből történt.

Ezután gyakran találkoztam vele. Utainknak sok olyan közös vonala volt, amin el se kerülhettük egymást. Az Albiziak sikátorának ódon, megfeketedett palotasorai között, ezen a talán legrégebbi és jellegzetesebb firenzei utcán, mely alig szélesebb az ember kinyújtott két karja hosszánál, hová a nap csak délben süt be, jövő-menő kereskedők és iparosok lármájától hangos, kik most a feudális palotákban tanyáznak (itt van a Papini-cég bútorkereskedése is), szamaras kordé gazdája kiabál és csattogtat ostorával kegyetlenül, a pecsenyesütő-boltban fenyőmadarak, csirkék és verebek glédában forognak a nyárson, s a kis téren az öreg történettudós Garibaldi hőstetteit magyarázza, krétával a kövezet sok százados öles kockáira rajzolgatva a térképet – az örökös félhomály sűrű levegőjében, a ténfergő alakok közt gyakran pillantottam meg messziről Papini nyurga figuráját, amint öles léptekkel vágatott előre, mint a hullámtörő éle a megtorló habok közt; eszményien csúnya feje, pisze orra, örök-ké harapásra késznek látszó szája, felső ajka alól kiálló nagy fogai, kusza üstöke a hátracsapott kalap alól széjjelberzenkedve, mint megannyi apró kígyó: akárcsak valami férfi-Medúza feje, amelyik mindig azon füstölög, kit dermesszen meg valami elképesztő paradoxonnal vagy gorombasággal; mintha mindenestül azonmód most rúgtatna ki valamelyik megbarnult firenzei freskó embercsoportjából, vagy valamelyik Donatello-szobor fülkéje árnyékából; hóna alá csapott iratpaksamétával vagy könyvekkel iramlott el mellettem, kurtán biccentve, vagy torpant meg egy pillanatra néhány szót váltani. Gyakran könyököltük meg egymást, de véletlenül, a könyvkereskedő pultja előtt, ahol az újdonságok közt turkált, s rövidlátó szemét villámgyorsan jártatta a lapokon; leginkább azonban a Biblioteca Filosoficában méricskeltük egymást, ahova szinte naponta jártunk be mind a ketten, s a vasárnap délutáni előadások után többedmagunkkal együtt mentünk el valamelyik teraszra a hallottakat megvitatni. Közel azért sokáig nem férkőztünk egymáshoz. Én Amendolával és Marrucchival barátkoztam, s beértem velük.

A *Leonardo* megszűntével az iránykeresés nehéz ideje következik el Papinire. Útiránya ugyan a *Leonardo*-ban is jóformán számonként vagy évszakonként változik hol erre, hol arra, hol meg épp az előzővel szembefordulva – de az más, még

nem az igazi keresés. A fiatalság féktelen kalandvágya ragadja mindenféle mezőkre, hol erőit kipróbálhassa. De a sturm-drangos idő, íme, elmúlt, s olyan irány, melybe szívvel-lélekkel belevethetné magát, mégse alakult ki belőle. Néhány könyv, tömerek cikk, sok-sok program, rettegett hírnév, mozgalmak elindítása – de ez még mind csak aprólék, kezdet, próbálkozás – el is veti valamennyit; az igazinak, melyre életét tegye, melyen hosszú, szívós, kemény munkával dolgozzék, ezután kell eljőnnie. Nagy dolognak kell lennie, az bizonyos – s most már ezt keresi.

A vallás – hiába fordul el tőle, meg-meg eléje kerül. Körülnéz, s megállapítja, hogy a vallástól sokan elidegenedtek, de azt is látja, hogy kívánsága sokakban él még, csak hogy se „hivatalos egyház”, se tudomány, se filozófia, se okkultizmus nem tudja kielégíteni. Az okkultizmusnak, föltéve, hogy nem szemfényvesztés, a mindenhatóságra kellene elvezetnie minket; ez a mindenhatóság azonban, melyről már Papini is álmodott, a külső dolgokon való uralom, nem adhatja meg az Istennel egyesülés benső érzését a mindenség teremtető elvével egyetemben, mire a vallásos lelkiületnek szüksége van. A filozófia – s filozófián most már kizárólag az azelőtt üldözött „abszolút idealizmust” érti – nyújthat ugyan olyan világkonstrukciót, mely minden észbeli igényünket kielégítse, de nem vet számot a vallásos lelkiület sajátos és alapvető elemeivel. A néhány hivatott léleknek magának kell tehát vallást teremtenie magának: s Papini szerint nagyjában láthatni már elemeit a hatalmas új épületnek, melynek fundamentuma a szellemi fensőbbség elve a test fölött. Minden volttól és meglevőtől irtózik a Krisztus kétezer év előtti történetének leendő bajnoka, s a sejtelmes új vallás érdekében agitál. (Előadása a Bibliotecában: *La religione di quelli che hanno lasciato le chiese*, 1909.)¹¹

Mintegy rendszeresebbé teendő a keresés munkáját a maga és mások számára, gyűjteményes vállalatot indít olyan régebbi és újabb keletű művekből, melyek a magasabb rendű, tiszta lelki kultúrát hirdetik (*Cultura dell'Anima*).¹² Összeállítása igen érdekessé teszi ezt a külsőleg is fölöttébb tetszetős és roppant olcsó gyűjteményt: az indus, kínai, görög filozófiától és vallástól Tertullianuson, Kálvinon, Kierkegaardon, Schellingén, Novalison át Boutroux-ig és Bergsonig van benne minden (ma már 90 kötet körül jár).

A fegyvertárs, Prezzolini, se nyugszik sokáig. 1909-ben megindítja hetilapját, a *La Vocé*-t, a filozófiai kísérletezések után kulturális-gyakorlati cél: a risorgimento óta egységes testtel bíró Itália számára egységes lélek teremtése programjával; az új Itáliáért küzd, mely ne emlékeiből s idegenek borravalójából éljen, hanem ismerje föl a maga politikai, gazdasági, szellemi és erkölcsi küldetését az új világban. Ebben a második nagy hadjáratban Papini is tevékeny részt vesz ösfirenzei ízű, vehemens, csúfondáros, verekedő cikkeivel – kivétel nélkül mindegyikben van néhány olyan kifejezés, amit nem lehetne ide reprodukálni az elkoboztatás veszélye nélkül.

Az olasz kultúra megújulása érdekében folytatott pamfletezés mellett kultúranepszerűsítő munkája kiszélesedik. Ahogy humanista elődei a klasszikus ókor emlékeit, ő az olasz múlt nagyjait hozza elő, s adja ki műveiket az előbb említetthez hasonló gyűjteményes vállalatban (*Scrittori nostri*),¹³ melyben középkori novellisták, költők, legendaszerzők, azután sienai Szent Katalin, Savonarola, Machiavelli, Michelangelo, Campanella s ki győznél elsorolni, ki minden jelenik meg újra (ma 70 kötet körül).

Ekkortájt kerültünk közelebb egymáshoz. Elmondom néhány szóval, noha a magam személyével is elő kell hozakodnom, de az eset sokkal jellemzőbb Papinire, mint hogy elhallgathatnám. Valami estetico-filozófiai előadást tartottam a Bibliotecában, s mivel a Croce-féle esztétika ismeretét föltételezhettem a közönségnél, kritikájából indultam ki;¹⁴ ebben az időben az ifjak rendszeresen ostromolták Croce filozófiáját, s mindenre volt emberük, csak esztétikusuk nem volt; az előadásnak nagy közönségsikere volt, de különösen az ifjak örültek a kritikának, mely, úgy vélték, végre leszámolt Croce túlságosan népszerű és megtévesztő elméletével; mindenkin túltett azonban Papini, aki olyan bókokat mondott, amilyeneket még nem hallottam a szájából elröppenni, s utána mentegetődzött; beszédjének az volt a veleje, hogy úgy látja, rosszul bánt velem eddig, s jóvá akarja tenni, legközelebb majd eljön hozzám, s én is menjek el hozzá. Így is lett, s ettől kezdve bensőbb megismerésre nyílt módom.

Mások munkáinak kiadása és kommentálása természetesen nem elégíthette ki Papini tennivágyát. Ellenkezőleg – minél többet olvas és tanul, minél több nagy dologgal ismerkedik meg, annál jobban megkívánja, hogy maga is valami nagyot teremtsen, újat, amilyen még sohase volt. Keres, még mindig keres. Igen, de a filozófusok már keresztül-kasul kutatták a világot, s a problémákat mind fölvetették – újat róluk egyhamar aligha lehet mondani. De hopp! a világnak egyik felét mégis elhanyagolták – a pozitív mellett, mellyel kizárólag foglalkoztak, a világ negatív felét. Rájön, mint előtte annyian, hogy a világon mindennek ellentéte van: a szépnek a csúnya, a jónak a rossz, a lehetőknek a lehetetlen, a világosnak a sötét, az érthetőnek az érthetetlen, és így tovább a végtelenségig – ő majd ezt az elhanyagolt világ-oldalt veszi gondjaiba, földolgozza, rendszerbe foglalja, törvényeit megállapítja, és segítségükkel közelebb visz a világ és a gondolkodás egyetemes nagy törvényeinek megértéséhez. Ezt a mefisztófeleszinek nevezett „új filozófiát” hirdeti *L'altra metà*¹⁵ című könyvében s abban a folyóiratban (*L'Anima*), melyet Amendolával együtt indít, s jobbra ők ketten írnak, kevesek közreműködésével (mint csekélységem).¹⁶

Kielégíteni, természetesen, ez a próbálkozás sem képes. Hiába leplezi egy ideig paradoxonokkal, *kívülről* a világ lényegét és értelmét se pozitív, se negatív oldaláról nem lehet megközelíteni. Az igazi filozófia útja más, mint ahogy az igazi vallásé más. De ezeket Papini maga torlaszolta el önmaga előtt. A régi nem kellett neki, új meg ahogy se akart megnyílni. S egyszerre csak ott áll a nagy semmi előtt.

Persze, Papini nem az a legény, aki könnyen beadja a derekát. Sőt, minél hiábavalóbbnak érzi a viaskodást, önmagát minél távolabb a céltől, s minél inkább megkörnyékezi a kétségbeesés, annál fennebb hág, és megírja – ha már a nagy terv kudarcot vallott, s nem lett belőle valóságos Isten! –, megírja „az Isten emlékiratai”-t, mint valami kiérdemült generális vagy diplomata nevében (*Le memorie d'Iddio*).

Innen már csak egy lépés a szakadék feneke, ahova megérkezve összetörik az ember. S ez be is következik. Hiába kapaszkodik fűbe-fába, zuhantában nem áll meg, míg útját nem futotta be. Így van elrendelve. *Stirb und werde!*¹⁷ Megvizsgálja magát, reményeit, terveit, mindazt, amit akart – és mindazt, amit megvalósított belőle: a számvétel katasztrofális eredménnyel zárul. Az ember, aki Istenné akart lenni, eget és földet meghódítani, a szellem imperializmusának riadójával indult útnak, ráeszmél ember-magára, kicsiségére, semmiségére. És elkezd vallani ország-világ

előtt abban a könyvében, melynek pusztá címe elárul mindent: *Un uomo finito* (magyarul talán: Nekem végem van!). És el is mond benne magáról sokat, leplezve vagy leplezetlenül, nyíltan vagy a sorok közt. Csakhogy – csakhogy azt is orra alá dörgöli az embereknek, mennyivel különb náluk még így, megsemmisülésében is, különb, mert őszinte, s mert még mindig van annyi bátorsága, amennyi nekik sose lesz. A „csak azért is”-hang visít végig ezen az éppen nem ágostoni konfesszió.

Firenzén most is betelik az ősi végzet. Ő adja a lökést, indít, nevel – de mire neveltjei megemberesednek, mozgalmi megérnek, otthagyják, s átmennek minde-
nestül Rómába. Ez történt most is. Prezzolini a *La Vocé*-t országos ügyvé akarta és tudta tenni, s ehhez Rómára volt szüksége; Amendola egészen átment politikai térre, s az ő nagy stílusának Róma a méltó otthona. Kritikáját az *Un uomo finito*-ról már ott írta meg: az elfogulatlan kritikus téveszthetetlen éleslátásával és a barát ki-
méletlen őszinteségével. Ha még ez se segít! De nem – Papininek ekkor még se vége nem volt egészen, se életre kelni nem tudott. Ment tovább a maga útján. S az akkor elvált utak egyre jobban eltávolodtak egymástól. (Hát még azóta! Azóta Amendola képviselő, Nittinek minisztere, ez idő szerint a fasizmus ellenzékének vezére, s a jövő várományosa¹⁸ – Papini pedig... *Krisztus története* szerzője.)

Ő megmaradt Firenzében. S miután kiállította magáról a látteleetet, hogy neki vége van – hihetetlen, de tény! –, belépett a futurista táborba. A futuristák persze kapva kaptak ezen a „passatista”¹⁹ kultúrával telített, de folyton valami újat koholó, irányt vesztett emberen, aki nekibőszülten kereste a megújulást az első ifjúságát eszébe juttató futurista hűhóban. Nevezetes az is, hogy épp ebben a múzeumvárosban adják ki a futurizmus leghejhujásabb lapját, a *L’Acerbá*-t (Papini a főkolomposa), mely a jóbarát Prezzolini szerint „anarchista elméleteket propagál, s oly erkölcstelen, hogy már két pörbe keveredett bele”. (G. Prezzolini: *Das neue Italien*.²⁰ – *Die Tat*, 1913. okt.) Ennél mélyebbre olyan tehetségnek, mint Papini, már aligha lehet süllyednie. Most már aztán csakugyan vége – finito. Most már aztán – Isten veled, Papini!

... S most itt ülök, és róla írok. Ugyanarról, akit tizenkét éve elparentáltam, aki föltámadt, s úgy látszik, elevenebb ma, mint valaha; ugyanannak a könyve járja most a világot, jelenik meg mindenféle nyelven, köztük íme, magyarul is.

Történnek csodák mai nap is. Ez Firenzében esett meg. A szkeptikus, csúfondáros, „józan eszű” Firenzében igazi firenzei írta ezt a hívő-könyvet.

*

Firenze nemcsak az izgága humanisták, torzsalkodó polgárok, farsangos aranyifjúság, műpártoló kényurak, értelmük-veszett pogány mítoszokkal éldelgő széplelkek, költők és művészek városa.

A Santa Croce freskós palotákkal kerített terén pompázatos fölvonulásokat és álarcos játékokat rendeztek valaha – elmúlt, por és hamu, emlékét sárguló met-szetek őrzik zárt üvegszekrényekben. De odabent, a csupasz gerendázatú, beboltozatlan tetejű, franciskánus egyszerűségű templom mélyén, a kórus körül kicsiny, félhomályos kápolnák falain Szent Ferenc élete és halála ma is eleven csoda, amint Giotto és tanítványai áhitatos keze odaírta. San Marco kolostorában Cosimo könyv-

tára, az antik kultúra remekeit őrző hatalmas kódexek mellett apró fehér cellák sora, melyeknek falára a rajongó Fra Angelico imádkozta oda Krisztus történetét. A humanisták fellengző, agyoncsapó és fölmagasztaló, örök szégyennel vagy dicsőséggel hajigáló írásai, miktől akkor visszhangzott a világ, ma némán és elfeledten nyugosznak a könyvtári koporsókban – míg Dante szent poémája milliók lelkében él nagyobb erővel és hatalommal, mint valaha, s bizonyára élni fog, míg ez a mostani világ. S a város, mely hajdan kemény gerincét pogány mámor narkózisában fájdalomtalanul kioperáló Lorenzo lábához omlik, őt uralja és isteníti, a viszály, csúfolódás, malícia városa Savonarola apokaliptikus szavára népszavazással Krisztust választja meg s kiáltja ki királyának, kincsét máglyára hordja – kár, kár, ami odaégett, de e nélkül a próféta nélkül Michelangelo talán nem lett volna egészen azzá, amivé lett.

Ez is Firenze. És ez Firenzének örök dicsősége. A többi dicsőségénél nagyobb. Dantéről, Michelangelóról már nem kétséges – de talán a többire nézve se sokáig az. S a múltó divat elvonultával, a dekoráció és artisztikum játéka mögül, az igazi nagyságot hirdetve bontakoznak ki a giottói szellem monumentális vonásai.

Papini nem lett volna egészen firenzei, csak félig vagy háromnegyed részben, ha a humanisták, gyűjtők, műveltséget felhalmozók, nyughatatlanul újat hajszolók, az okosak, józanok, szkeptikusok, csúfondárosok és maliciózusok hagyományán kívül nem élt volna benne ez a másik autentikus firenzei hagyomány.

De benne élt. Csak rejtve és visszafojtva, olykor elő-előtörve meg visszavonulva, csöndben készülődve, növekedve és erősödve. Nem, ez a szellem nem kívülről szállta meg valami élmény vagy olvasmány hirtelen hatásaképpen – benne volt kezdetből fogva, de sokáig lappangania kellett. Papini maga hadakozott ellene, pedig ő ugyancsak tud, ő maga nem engedte elő, fojtotta vissza és üldözte magában.

Ezt a harcot látni lehetett már abban az időben, mikor ő maga s mindazok, kik személyesen vagy írásaiból ismerték, a leghevesebben tiltakoztak volna a föltevés vagy meggyanúsítás ellen, hogy ő valaha „megtér”, s a sok egyébért való hadakozás után végül is Krisztusért száll síkra. Az után az említettem eset után, amelyiknek folytán közelebb kerültünk egymáshoz, gyakran találkoztunk, s volt alkalmam megfigyelni őt. Leginkább egy közös ismerősünk házában jöttünk össze, rajtunk kívül Amendola és Marrucchi is ott szokott volt lenni, s vacsora után hol a *Fioretti*-ből, hol sienai Szt. Katalin leveleiből olvasott fel valamelyikünk. S ilyenkor Papini egészen más volt, mint különben: csöndes szavú, megilletődött, és tekintetét el-elfátyolozta a magába visszaforduló lélek odafeledkezése. Abban az intim együttlétben, melyben úgy éreztük egymás lelkének vibrációját, mint akik csöndben összefogózva érzik egymás vérenek lüktetését, lehetetlen volt nem sejteni és érezni, mi megy végbe benne. Más alkalmakon is, heves viták, fölényes kinyilatkoztatások, gúnyos fricskázások közben láttam őt elszórtalanodni, mintha valami belső hang némította volna el a külsőt. Gonoszkodás közben tudott egyszerre gyermekien jó lenni. S ezért éppoly nehéz volt őt nem szeretni, mint szeretni.

Hogy és mint folyt le a lelkitusa, mely a *Leonardo* istenkísértéseitől a *Krisztus történeté*-ig vezetett, természetesen senki se tudja pontosan – talán még maga Papini se. Ez a folyamat annyira benső és titokzatos, hogy senkinek se lehet nyomon követnie. Csak egy bizonyos. A hosszú út onnan idáig nem sima, könnyű és olcsó: töviskes, véres, tele küzdelemmel, s a rajta járónak néhányszor össze kellett törnie,

meg kellett halnia, míg ide érkezett – különösen az ilyen önfejtűnek –, míg megtanulta, hogy ebben a zakatoló mindenségben nincs nagyobb forradalom, mint a csend, nagyobb uralom, mint a magunkon való, teljesebb megújulás, mint az „újjászületés”, örökösebb harc, méltóbb kaland, különb meglepetés és fölfedezés, mint a lélek útján befelé, Isten felé. Míg megtanulta ő is – aki semmi járt utat se akart járni, még ha akár a Krisztusé is az, csak azért, mert már mások is járták, aki minden lehető és lehetetlen utat megpróbált, csak hogy ezt az egyet elkerülje –, hogy ez az egy út, ha mégannyi milliók mentek is már rajta, mégis mindig új, mert újsága nem irányában van, hanem magukban a rajta járó lelkekben, s mert Isten elég gazdag, s egyedül ő elég kifogyhatatlan ahhoz, hogy kinek-kinek számára gondoskodjék olyan újságról, amelyért éppen neki kell és érdemes rajta járnia; az egyedüli örök s ezért örökké új út, melyen az ember igenis megistenülhet – amit Papini oly sokáig keresett másfelé hiába. S miközben kézzel-lábbal kapálózott ellene, megbicsakolta magát, tépte-marta magát és embertársait, s mindenfelé elbolyongott – öntudatlanul, önkéntelenül mégis mindig *ezen*, a damaszkuszi úton járt. Nehéz neked az ösztöke ellen rugódoznod!

Nagyra tört, a legnagyobbba mindig, kevesebbel nem érte be – logikus, hogy ha óriási kerülővel is, Krisztushoz kellett érkeznie.

S most már talán érthető, mért kellett Papini kalandos szellemi történetét egyetlen könyvhöz írott előszóban némileg szokatlan részletességgel iderajzolni, s hozzá még a régi Firenzét is földidézni. Mert a kettő adja meg könyvének a kellő reliefet. Most már talán világos, mennyire nem úgy készült ez a könyv, hogy szerzője egy szép napon elszánta rá magát, leült és megírta – annyi más könyv után még ezt is –, akár hirtelen föllelkesedve az evangéliumi történet páratlan nagyszerűségén, melynek hatása alól senki sem vonhatja ki magát, akár elolvasva és „áttanulmányozva” sereg hivatalos könyvet erről a „kérdésről”, s attól az ambíciótól sarkalltan, hogy majd ő is „megvilágítja a kérdést”. Nem – ez a könyv úgy íródott, s éppen ez csak úgy íródhatott, hogy szerzőjének mindannak lennie kellett, ami volt: filozófusnak, szofistának, humanistának, kultúra-reformátornak, költőnek, futuristának stb.; s magában, vérében hordania az egész régi firenzei hagyományt; mindezen átmennie, szakadatlanul átvedlenie, s mindent magában, ahogy a régiek mondták, megöldökölnie; legyőznie a magabízó humanistát és a többi mind, hogy az evangélium egyszerű igazsága és szépsége, ez az örök kútforrás fakadjon föl benne a rejtett erekből, árássza el egészen lelkét alázattal és szeretettel, sarjassza ki belőle ezt az új vegetációt, s érlelje meg gyümölcsét. Napról napra sok vereséget szenvedve, verejték és vér árán kellett leküzdenie az egyik embert és az egyik Firenzét – a malícia emberét és a malícia városát –, hogy a másik alkotóképesse erősödjön és teljesebben benne. Elhagynia az egyiket, hogy megtalálja a másikat – és megtalálja benne Krisztust, ki titkon ott munkált benne és érte akkor is, mikor ő üldözte. Hogy is mondja a példázat? ... hasonló a szántóföldben elrejtett kincshez, mit megtalálván az ember elrejtí, örömeiben elmegy, és eladván mindenét, amiye van, megveszi azt a szántóföldet ... és hasonlatos a kereskedőhöz, aki igazgyöngyöt keres, s mikor rátalál, elmegy, és mindenét eladván, amiye volt, megveszi azt. – Igen, odaadja az egyiket, s megnyeri a másikat, ez a „megváltás” – mert nem a maga erejéből vásárol, hanem (s ez a lelki élet paradoxona) a kincsből, a gyöngyéből, amelyet megvásárol: az evangélium

gazdagságából, mely van a Krisztusban. Ezért ez a könyv is más, mint „irodalom” – megváltás a szerzője számára, s tán mások számára is.

Ilyen úton és ennyi ideig hordozva magában, ennyi előkészület és tapogatózás után, mire eljött szabott órája, készen és szinte egy darabban szakadt ki testéből-lelkéből ez a könyv. Akkor lett készen, mikor a szerzője – mert előző, egyéb irányú kísérletei nem csupán irodalmiak voltak, hanem az élet-keresés és lélek-formálódás állomásai. Egy évtizeddel előbb (1921-ben jelent meg) se nem akarta, se nem tudta volna megírni, mint ahogy a mostani „világsiker” helyett valószínűleg inkább világraszóló közöny fogadta volna. Papininak fenéig kellett előbb ürítenie a megpróbáltatások poharát a maga Gecsemánéjában, hogy megírja, az emberiségnek a világháború pokla fenekéig zuhannia, hogy elfogadja ezt a könyvet. E föltételek teljesültevel oly természetesen és magától értetődően történt meg az egyik és a másik, mint ahogy az érett gyümölcs lezuhall, s a tikkadt ember érte nyúl. Hogy így, szinte magától készült meg ez a könyv, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy semmi habozás és latolgatás se előzte meg aziránt, vajon *Jézus* vagy *Krisztus* történetéről szóljon-e. Ami az előző állomásokon, a lelki átlényegülés előtt még „probléma” lett volna.

Ezt a problémát, melynek megoldásától függött a könyv sorsa, nem eliminálta volna az a tény se, hogy ma már Jézus történetét meg se lehet írni – hiszen szüntelenül történnek rá kísérletek még ma is éppen azok részéről, kiknek legjobban kell tudniok, mennyire lehetetlen vállalkozás. Bizonyára Papinit se tartotta volna vissza az egyre megismétlődő kísérletek kudarca, sőt tán inkább ösztönözte volna, csak azért is. Ennek a problémának lelkileg, élményileg kellett megoldódnia.

Renan még vállalkozhatott Jézus biográfiájának, szóval történetének megírására; ma már az ilyen kísérlet túlvezet a tudományos lehetőségek határán, éppen azért, mert amit Jézusról egyáltalán tudni lehet, ma jobban tudjuk, mint Renanék idejében. Jézus történetének egyedüli forrásai, az evangéliumok, a serdülő Jézus gyermekkorának egyetlen, bár jellegzetes és becses epizódjától egész fölléptéig hallgatnak róla – ami már magában pótolhatatlan hiány tisztán történeti szempontból; de még azon túl is, működése idejéről hézagok az adatok és kronológiájuk (eltekintve a legfőbb eseményektől) bizonytalan. Ez természetes is. Az evangéliumok olyan iratok, melyek nem krónikai vagy történeti, hanem ún. építő, meggyőző, hittérítő stb. célzattal készültek. Ezért talán kevésbé igazak és megbízhatók? Dehogy. Az igazság nevében nem élnek a ferdítés vagy ámitás eszközeivel – adataik egyenként hitelesek és igazak, csak nincsenek pontosan biografikus sorrendbe sorakoztatva. Az evangélisták számára Jézus személye, tanításai s maguk a cselekedetei voltak fontosak, nem pedig a részletekig pontos sorrend, melyben a tanítások elhangzottak, vagy a cselekedetek egymást követték. Jézus tanításaiból és tetteiből, ahogy az evangéliumok közlik őket, mivel mindig alkalmakhoz fűződnek, s valósággal összeshövednek emberéletekkel, a kritika bizonyos fokig következtethet az időpontra és körülményekre, azon a fokon túl azonban már csak találgat; sok biztos életrajzi adatot hámozhat ki, de számukat teljessé, sorrendjüket föltétlenül megbízhatóvá nem teheti többé; ha pedig hiányokat hidal át, önkénykedik. S mivel az evangéliumok más választ nem visszhangozhatnak, mint amilyet annak idején beléjük rögzítettek – örökre elérhetetlen, bár sokakat kápráztató délibáb Jézus „történetének” tudományosan megalapozott és elfogadható teljes rekonstrukciója.

Ma már csak a *Krisztus* történetét lehet megírni. Akik az evangéliumokat szereztek, apostolok, tanítványok, mindazok, kik róla bizonyosságot tettek, szóval, kik egyedi történeti forrásaink, olyan alakot állítanak elénk, kiben az ő lelki élményük és tapasztalatuk szerint a názáreti Jézus a Krisztussal azonosult már. Nincs módunkban másnak látnunk őt, mint amilyennek ők látták, mert az ő látásuk a mi egyetlen adatunk. És nincs, nem is lehet olyan exegesis,²¹ mely a kettőt széjjel tudná analizálni. Hogy nem mindig, azaz nem az első pillanattól kezdve látták olyannak, mit se változtat a dolgon; mert néhány nagy és döntő élményük után olyannak látták, úgy maradt meg a számukra s öröklődött miránk az írott emlékekben és az élő lelki kontinuitásban. Azután, hogy Caesarea Filippi környékén Jézus azon kérdésére, kinek tartják őt a tanítványok, Péter megvallja: Te vagy a Krisztus, az élő Istennek fia, azután, hogy a hegyen tanúi az ő megdicsőülésének, már határozott, megmáshatatlant, a jézusit és krisztusit egybefogó vonásokkal megrajzolva áll előttünk ez az alak, melytől ugyan még el-eltántorodnak olykor, különösen a kereszt megfoghatatlanszörnyősége láttára, de végül is örökre föllelik a pünkösdi tapasztalatban; ettől kezdve a názáreti Jézus bizonyos helyen és időben élt s előlük már eltűnt történeti alakja mint az a valóság maradt meg számukra, melyről azt tudták, hogy ő a Krisztus, a világ üdvözítője, az Egyszülött Fiú, aki az Atya kebelén van, az Alfa és Ómega, a testté lett Ige, a láthatatlan Istennek képe, kiben lakik az Istenségnek teljessége testileg, az életnek Fejedelme és mindeneknek Ura, az út, az igazság és az élet, a fundamentum, „*ki tegnap és ma és örökké ugyanaz*”.²²

Annak a történetében, ki ennyire *sub specie aeternitatis*²³ áll az emberek szeme előtt s él lelkükben, már nem olyan fontos a kronológia – s ezért lehet megírni az ő történetét az evangéliumok hézagossz kronológiája alapján is, sőt, az evangéliumok alapján már csak az övét lehet. Mert *Krisztus* történetében maga az alak a fontos, az, hogy milyennek, minek látjuk, tapasztaljuk őt – az ő története az ő alakjának kibontakozása. Alakja pedig az evangéliumok biográfiaileg hézagossz adataiból hiánytalan teljességgel bontakozik ki, s látható annak, akinek van szeme a látásra. Az örökkévalóság és örökké azonosság jellegével fölruházott alakjának szorosabb értelemben vett történeti élete, mozgása, „fejlődése” éppen az, ahogy Krisztus alakja vonásról vonásra láthatóvá válik az „ember fia” transzparensén keresztül.

Papini ezt a Krisztust találta meg: ő ma ugyanúgy itt van, jelen van a hívő számára, mint kétezer évvel ezelőtt, s ma ugyanúgy megtapasztalható, megélhető, mint akkor. Kinél az elméletek csereberélése mindenkor az életnek keresése volt, végül Krisztusban találta meg az életnek teljességét és igazságát. Mivel pedig Papini nem olvasmányok nyomán vagy exegetikai kutatások alapján, nem tudósként, evangéliumkritikusként vagy filozófusként, hanem egyszerűen valami elementáris élmény közlése céljából érezte a könyv megírásának szükségét, azért a Jézus-biográfia örökre megoldhatatlan kísérlete helyett természetszerűleg a Krisztus-történet örökre megoldható föladatába kellett beleállnia, mint az aratómunkásnak a maga rendjébe az „élet” betakarítása közben.

Ilyen szándékból, mint Papini, sokszor írták már újra az evangéliumi történetet, s igyekeztek megrögzíteni a megtapasztalt Krisztus alakját. Összehasonlítások helyett itt mindössze csak arra akartam utalni, hogy mért kellett *ennek* a könyvnek szükségszerűleg megíródnia, s mért *éppen úgy*, ahogy. Szükségszerűleg és önként

íródott, de útján idáig szerzőjének végig kellett csinálnia az utolsó évtizedek Európájának valamennyi szellemi krízisét és lelki átváltozását, egészen firenzeinek és egészen modern európainak lennie, az egyiket úgy, mint a másikat, magában összefoglalnia, hogy, amint önmaga megállapítja magáról, Krisztushoz térése az egyéni esetet meghaladó jelentőséggel bírjon, s könyve a saját lelkéén túl sokak óhajára adjon választ.

Sokakhoz szól, mert egyszerű és keresetlen, az evangéliumok ihletéből táplálkozó. Afféle modern *Biblia Pauperum*, amelyet középkori rajzoló és fametszők készítettek a nép számára. Akkor a tömeg nem tudott olvasni, de tudott látni, ezért tettek eléje képeket; *ma* tudunk olvasni, de nem tudunk látni – azért tesz élénk Papini írott képeket, hogy látásra ösztökéljen bennünket. Hogy akikben homályos sejtések és vágyak derengenek, e fametszetek egyszerűségében, világosságában és szépségében élvezhessék a rátalálás és első megelégedés örömét. Bizonyára ez is egyik oka rendkívüli sikerének, mely fölér akármelyik szenzációs regényével. (Angolul az első kiadás 1923 márciusában jelent meg; 1924 márciusáig, szóval egy év leforgása alatt tizenöt kiadást ért meg; azóta zsebkidat is bocsátottak ki belőle, mint az angol klasszikusokból szoktak.)

Aki azelőtt az egész világgal, Istennel-emberrel hadban állott, megbékélt Istennel a Krisztusban és a saját egyházában. Ezzel a kettővel már nem polemizál: alázatos fia akar lenni mind a kettőnek. A régi polemista azonban korántsem halt ki belőle egészen – a könyv derékrészében, a Krisztus-történetben, mint valami szentélyben, tiszteletteljesen elcsöndesül, előszavában s az ima-függelékben még keményen vagdalkozik és elhatárol, mintha csak ad oculus²⁴ akarná megmutatni, milyen is volt a régi Papini, kiből a Krisztus-történet írója kerekedett. Az előszóban az ősfirenzei és hamisítatlan Papini-féle malíciából kap ízelítőt az olvasó – a hév, sőt még a terminológia is ugyanaz, mint húsz évvel ezelőtt; de hát Papini végeredményben itt is ugyanaz ellen harcol, mint a *Leonardo* első számában, az absztrakciók ellen, s most is az élet nevében; csak most a szó: „élet” egész más értelemmel bír számára, mint akkor (a legkülönbözőbb tartalmakra is gyakran csak egyetlen szavunk lévén); Krisztus neki nem a „jó ember”, próféta, erkölcsnevelő stb., hanem az igazi élet és teljessége; ezt a mai emberiség nem ismeri és nem éli – s ezért Papini most is, mint régen szokta, védelmére kel annak, amiről úgy látja, hogy elhanyagolják vagy megvetik; s a védelem nála most is, mint régen, váddal jár együtt, meggyőződése hevében csak úgy sistereg azok ellen, akik még nem jutottak el oda, ahova ő. Még ma se tud egyet úgy szeretni, hogy a másakra ne haragudjon, egyet úgy ölelni magához, hogy a másikat ne taszítsa el.

Nilván ennek a buzgóságnak tulajdonítható, hogy azon az életen kívül, melyet a saját egyházában talált, mást még nem akar elismerni; s hogy történelmileg determinált, empirikusan határolt egyházra mondja: ez az egyetlen, ez egyedül igazi – amint a záróimának „egyetlen és egyetemes” stb. egyházzól szóló szavai mutatják. A neofitáknak egyik jellemző tulajdonsága, hogy buzgóbbak, de egyúttal türelmetlenebbek szoktak lenni azoknál, akiknek soraiba térnek. A menyegzői elragadtatásnak tulajdonítható továbbá, hogy ez az éles logikájú és kritikájú ember nem veszi észre az ellentmondást e közt az álláspontja s az előszó egyetemesen evangéliumának hirdett programja közt. Mert „egyetlen és egyetemes” egyház a lelkeknek emberileg

elhatárolhatatlan, egyedül Isten számára látható közössége lehet csak (s ezt vallja az ortodox katolikus Dante is, mert különben nem vetne annyi „Krisztus vikáriusát” pokolba), melyről azt mondja az apostol, az igazán apostoli egyház gondolatának hirdetője: „Mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusban való hit által, mert akik Krisztusban keresztkedtetek meg, Krisztust öltöztétek fel. Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.”²⁵ Minden ellenkező koncepció, csúrfék-csavarják, szépiúsítás akárhogy, megbontja a „Krisztus testének” egységét, eretnek-gyártásra és üldözésekre vezet, erőtlenné teszi a Krisztus evangéliumát, elégtelennek ítéli az ő életét, s hiábavalónak áldozatát az emberek megtartására. Papini nyilván nem gondolta végig álláspontjának ezeket a szükségszerű logikai következményeit. S ezért az igazi apostoli egyetemesség koncepciójáig elméleti megformulázásában ezzel a könyvével még nem jut el, legalábbis határozott-kifejezetten nem – könyvének inspirációja, szelleme, éthosza azonban azt mutatja, hogy arrafelé tart, mert gyakorlatilag már megközelítette, s kezével illette.

De álljunk meg itt – nem ismertetést vagy kritikát írok erről a könyvről. Csak *Krisztus története* elé a szerző történetét. Való ez? Szabad a Krisztus történetéhez egy ember történetét előljáróba odatenni? Szabad, mert hozzá tartozik. Krisztus története nem fejeződött be a kereszten – akik benne, életének és tanításának igazságában hisznek, azoknak az élete mind a Krisztus történetének szerves része, s Ő egy velük – saját szavai szerint –, mint a szólító a szólóvesszőkkel.

Krisztus története ma is folyik itt a földön – végtelenül. E nagy történet egyik epizódja immár e nagyra törő, sehol megelégtelést nem talált firenzei lélek hozzá térése is.

A mustármagból, mely kisebb minden magnál, terebélyes fa növekedett, „annyira, hogy reá szállanak az égi madarak, és fészket raknak rajta”.²⁶ Csak azt nem említi a szüksézáú evangéliumi példázat, hogy ez a fa úgy növekedik, új ágat akkor hajt, valahányszor egy „égi madár” reátelepszik – valahányszor egy lélek odatalál, s összenő vele.

Papini írói neve, mikor útnak indul a *Leonardó*-val: Gian Falco! Sólyom! Vad, ragadozó, kegyetlen madár. Rátelepedett a Krisztus fájára, és fészket rakott rajta. Boldog, hogy eljutott odáig. Énekel. Hallgassátok csak meg!

A MAI MŰVÉSZET VÁLSÁGA

Több száz évnél, hogy Hegel az „abszolút szellem” három nagy szférájára,¹ a művészetre, vallásra és filozófiára (azaz: abszolút tudományra) fölállította a történetfilozófiai prognózist, hogy az első kettőt, idejük leteltével, fölváltja a harmadik.

A vallást² figyelmen kívül hagyva, a művészen azóta, úgy látszik, már beteljesült a jóslat egyik fele – a letűnésé.

Csak nagyjában is összehasonlítva a régi művészetekkel, miknek életében száz év igen nagy idő, s a világfölfordulások és barbarizmus korszakait leszámítva, talán soha sem múlt el maradandó alkotásokat hátrahagyó emelkedések nélkül – az utolsó száz esztendő szinte következetesen, szakadatlanul és fokról fokra, szemmel

láthatóan mutatja a dekadencia és süllyedés jeleit, el egészen a mai meddőségig vagy reménytelen válságig, s mindezt erőszakosan ellenszegülő akadályok nélkül és látszólag kedvező külső körülmények között.

Ennek az egész száz esztendőnek szellemtörténeti konstellációjába mélyen belevilágító jelenség ez. Mély és életbevágó problematikáját csak a legnagyobb felületesség legyintheti el azzal a válasszal, hogy a nagy tehetségek hiánya az oka a nagy alkotások hiányának – e felfogás szerint ti. a tehetség mindig és minden körülmények között megalkotja azt, amire hivatott, s a korok között mindössze az idézi elő az értékkülönbséget, hogy egyikben nagyobb, másokban kisebb tehetségek merülnek föl.

Ez az egészen absztrakt értékelés talán alkalmazható régibb, relatíve hasonló lehetőségeket nyújtó korokra, az elmúlt száz esztendő művészettörténete azonban egészen sajátlagos képletet³ mutat azon kétségtelen – de itt nem részletezhető – tény folytán, hogy benne a tehetségek foka külön állapítható meg a teljesülés fokától, s az utóbbi rendszerint nincs arányban az előbbivel. Tehetségek dolgában ez a század éppen nem szegény, sőt egész kivételesen gazdag, s éppen ezért fájdalmas és tragikus az aránytalanság köztük és alkotásaik között. Művésztragédiák korának szokták nevezni, pedig sokkal inkább a művészet tragédiájának kora, mert nemcsak egyik-másik nagy művészről van itt szó, hanem általában az egész század művészi erőfeszítésének közösségéről,⁴ mely a maga egészében tekintve nem jut el oda, ahova tisztán absztrakte értékelt tehetsége és erejének mértéke szerint kellene.

Az érdeklődés hiányával, a művészet iránt való közönnyel sem fejthető meg e tragikus helyzet. Mert, ismét egészen absztrakte véve és összefogva mindazt az érdeklődés-mennyiséget, mit e korszak a művészetre fordított – ideértve a művészettörténeti érdeklődést, elmúlt korok átkutatását, termékeik egybegyűjtését, a múzeumkultuszt, a művészetnek a nyilvános, a politikai, a nemzeti stb. életbe lépten-nyomon való bekapcsolódását, a művészetkedvelők, vásárlók, megrendelők számát stb., stb. –, nyilván nem találtatnék kisebbnek ez a mennyiség, mint akármelyik más korszaké. Az érdeklődés sokféle ágazása, ziláltsága, meddősége, sőt rossz hatása pedig (mert e korszakban jórészt ilyen), ha ok gyanánt hat is a művészet sorsára, végeredményben maga is következmény és szimptóma, melynek ugyancsak előzményei és okai vannak: nyilván ugyanazon okai, mint a művészetek ziláltságának és dekadenciájának.

Elhárítva tehát az előítéleteket, és tünetnek ismerve föl a felületesen végső oknak látszó következményeket, a korszak diagnózisa ez: kiváló tehetségek nagy száma s az érdeklődés nagy mennyisége mellett a művészetnek kétségbeesett küzdelme, melyben az elért eredmény nemcsak hogy kisebb a szándéknál, akarásnál és odaadásnál, hanem egyre nehezebben érhető el, egyre hanyatlóbb, s egyre inkább a végső fölbojlás bélyegét viseli.

Így szemtől szembe nézve a leplezetlen és szépítetlen valósággal, mered reánk a nagy kérdés: Miért? Bevált Hegel prognózisa? Ha igen, csak felerészben. Mert a művészetet, úgy látszik, csakugyan fölváltotta valami – de ez a valami aligha a filozófia. Hiszen a filozófia ugyanezen idő alatt hasonló válságba jutott, mint a művészet.⁵ Die geistige Not unserer Zeit ist in der Tat unerträglich geworden⁶ – állapítja meg a kor egyik reprezentatív filozófusa (Husserl).

Hegel mélyen belelátott az abszolút szellem kategóriáinak hierarchiájába, s mi több, s ez⁷ az ő nóvuma, a szellem történeti processzusában látta meg. De – s akkor még másként nem lehetett – sematikusan látta, és – rendszerének szükségszerű következeképp – az egymást fölváltás dialektikája szerint: s ezzel meglazult számára⁸ autonómiájuk. A szellem útján önmagához lehetnek és vannak periódusok vagy fokok, mikor objektivációinak⁹ csak egy tagja van jelen (pl. vallás filozófia és művészet nélkül, vagy filozófia vallás és művészet nélkül, vagy művészet vallás és filozófia nélkül, mint pl. a népművészetben) – de a szellem teljességében, éppen az abszolút szellemében, az olyan toto genere¹⁰ különböző szférák egymásba átolvadását tételezni, amilyenek a filozófia, vallás és művészet, egyértelmű legbenső lényegük, tehát maga a szellem legbenső lényegének tökéletes félreértésével.

A vallás és a művészet csak úgy mehet át filozófiává, ha teljesen és tökéletesen megszűnik vallás és művészet lenni. Viszont az olyan filozófia is, mellyel ez megtörténhetnék, nyomban megszűnnék filozófia lenni, föltéve, hogy a filozófia tudomány, s hozzá „abszolút tudomány”; mert e három szférának egész struktúrája, benne a szubjektum és objektum viszonya, maga a tárgyalás és a melléje rendelt szubjektum annyira elűtő, hogy egyik a másikat szükségképp megszünteti. (Ami természetesen nem azt jelenti, hogy pl. vallásos élmények ne lehessenek a művészet anyaga – hiszen minden lehet az –, de ez egészen más kérdés, melyre az autonómia értelme adja meg a feleletet.) Magának a filozófiának álláspontjáról nézve tehát, ha következetes önmagához, lehetetlen a másik kettőt abszorbeálnia, legfeljebb arról lehet szó, hogy vallás és művészet örökre megszűnik mint fölösleges, s egyedül a filozófia marad meg, de tisztára mint filozófia; ámde minden ilyen állításnak alapja csak ún. történeti – fejlődéstörténeti – lehet, amely viszont a maga relatív voltánál fogva eleve kizár az abszolút szellem szféráinak abszolút létére vonatkozó minden kategorikus kijelentést. Innen az egész beállítás fölbonthatatlan ellentmondása.

E szférák egymásba kapcsolódásainak lehetősége és, hogy úgy mondjuk, sorsa és sorsközössége tehát nem függhet *közvetlenül* egymástól, hanem csak valamilyen mögöttük levő közös médiumban gyökerezhet. Olyan médiumban, melynek lényege az, hogy történeti, mely a szó tiszta és teljes értelmében vett történeti átalakulásnak és fejlődésnek szubsztrátuma. Ez a médium az, amit egyelőre nagyon laza értelmű, határozatlan, tudományosan még kellőleg át nem világított kifejezéssel *világnézetnek* nevezünk. Közelebbi és részletesebb meghatározását itt meg se kísérelhetjük, mert nagyon messzire vinne, de a továbbiak megértéséhez talán elegendő is e fogalom olyan föltételezése, amilyen minden gondolkodó és történeti dolgokban némileg jártas olvasóval szemben támasztható: hogy a világnézet olyan tudatos és következetes vagy olyan öntudatlan és végiggondolatlan nézet, szempont és állásfoglalás *mindennel* – Istennel, világgal, léttel, emberrel stb. – szemben, melyben mindennek *léte*, hogy egyáltalán *van-e* számunkra, s ha igen, *hogyan és mint*, mindennek értéke és értelme meghatározódik.*

Először az, hogy egyáltalán *van-e* filozófia, vallás és művészet, másodszor az,

* A világnézetnek a művészettel való speciális összefüggése iránt érdeklődő olvasót a magyar nyelvű idevágó irodalomban más híján egyelőre csak a magam két munkájára utalhatom: *Magyar művészet* (Atheneum kiadása, 1923.) és *Művészet és világnézet* (az Ars Una műv. folyóirat három első számában, 1923. okt., nov., dec.)

hogya van, *milyen*, végeredményben a világnézettől függ, mely egyrészt lehetővé vagy lehetetlenné teszi, másrészt nagyjában és egészében meghatározza őket. A világnézet fogalmának ilyen központi jelentőségű beállításával kétségtelenül tág kaput látszunk nyitni a minden abszolút érvényt relatív történeti érvény nivójára le szállító relativizmusnak, de ez a veszedelem csak látszólagos és maga is relatív. Nem éppen azért, mert a filozófia a logikában és ismeretelméletben, a „lényegek” és „értényességek”, a tudat és a szellem tiszta tudományában olyan alapokra rendezkedik be, mik a világnézeti beállítottságtól függetlenek lehetnek, és kell hogy legyenek (hiszen ekkor is fennmarad az, hogy minden olyan szellemi aktus, mely nem tisztán az *értényességek* kategóriájában mozog, hanem *valóságokra* mint létezőkre vonatkozik, e valóságok tételezését, állítását vagy tagadását, jelenlétét vagy idegenségét involválja, szóval azt, ami már „állásfoglalás”, tehát világnézet, s ilyen a metafizika);¹¹ – hanem azért, mert a vallásban és a művészetben az „abszolút”-nak egészen más értelme van, mint a teóriában, s a félreértés a különböző abszolútok összekeveréséből vagy egymásra redukálásából áll elő.

Ebben az összefüggésben megérthető, miért nem igazolhatta a történeti fejlődés a hegei prognózist: mert elgondolása mellőzte a történeti fejlődés irányának megrajzolásában a változások racionalizálhatatlan végső tényezőjét, a világnézetet. Márpedig, ha a filozófia fogalmát meg is lehet úgy konstruálni, hogy szükségképp fölőlegessé tegye a vallást és művészetet (természetesen olyan konstruált szubjektumra nézve, akinek számára már nem létezik vallás és művészet), a világnézet fogalmából ilyen szükségszerű következmény soha és semmiképp sem vonható le, mert történeti fogalom lévén, a korlátlan kontingencia világába tartozik. Csak arról lehet hát szó, hogy valamilyen, *ezen* vagy *azon* világnézet alapján és keretén belül lehetséges-e a vallás és művészet, s ha igen, milyen predetermináltságban.

Ha tehát a szóbanlevő száz esztendőnek művészeti szituációja olyan, amilyennek főntebb jellemeztük, olyan a tehetségek magas fokának, nagy számának s a jelentékeny érdeklődés-mennyiségnek ellenére is, akkor ennek az állapotnak magyarázata egyedül a világnézetben lehető meg, mely számunkra a szellemtörténet végső megragadható szubsztanciája. A művészet dekadenciába jutott, de nem azért, mert a filozófia fölváltotta vagy fölemésztette, hanem azért, mert a *művészetet lehetővé tevő világnézetet fölváltotta másik, a művészetre végzetes világnézet.*

Nos, milyen e kor világnézete? Nem vállalkozhatunk rá, hogy itt néhány sorban analízisét adjuk ilyen sokrétű képletnek, mindössze néhány uralkodó vonására utalhatunk, az olvasóra bízva továbbgondolásukat s szükségszerű következményeik levonását. Mindenekelőtt jellemző reá, hogy nem egységes, hogy egészen különböző, gyakran ellentétes irányok váltják föl benne egymást gyors egymásutánban, sőt lépnek föl egyidejűleg. Legáltalánosabb és jellegzetesebb vonása a természettudományos fölfogás; nyilván ez az a címke, mely alatt utódaink el fogják könyvelni. E kor embere számára minden elveszítette bizonyosságát, az idealizmus nagy filozófiai rendszereibe s egyáltalán a „rendszer” lehetőségébe vetett hite megsemmisült, vallás és metafizika nélkül egyedül a természet törvényeit, a reájuk irányuló tudományokat, e tudományok ún. „vívmányait” tartotta bizonyosnak, igaznak, a szellem számára elérhetőnek s a szellem tulajdonképpvaló céljának. Ezen az egy bizonyoságon kívül a többi mind csak relatív, egyéni nézet, szubjektív álláspont; minden

lehet így is és úgy is, igazság helyett csak meggyőződésről lehet szó, mely minden egyénben természetszerűleg más és más: az igaz nem azért jó, mert igaz, hanem azért igaz, mert jó; mindenkinek igaza van azért, mert senkinek sincs igaza; ami ma igaz, holnap nem az, valójában nem tudunk semmit, mindenről csak „benyomásaink” vannak, s ezek¹² természetszerűleg szubjektívak. A történelem nagy menetében ugyan minden kor „átmeneti”, nem lévén benne megállás, ez a jelző azonban egészen sajátos módon illeti meg ezt a kort, mely mindent az átmenet jegyében fog föl, s melynek alapélménye, egyedüli igazi valósága maga az „átmenet”.

Ilyen világnézeti adottságok alapján e kor művészete apriorikusan meghatározható. Uralkodó vonásai ugyanazok kell hogy legyenek, mint a világnézete magáé: naturalizmus, individualizmus, szubjektivizmus, impresszionizmus stb.

A művészet világát a formák világának szoktuk nevezni, s helyesen, hogyha formán nem valami üres absztrakciót értünk. A műalkotás, a műtárgy a forma és anyag abszolút egysége, olyan egysége, melyben az anyagnak egészen formává, a formának egészen anyaggá kellett válnia a homogén redukció révén, úgy, hogy egyik a másiktól elkülönülten soha¹³ sem lelhető föl; ahol ez megtörténik, már kívül vagyunk a műtárgyon, akár a műtárgy tökéletlensége, akár a reá irányuló fölfogó aktus tökéletlensége folytán. Csak az analízis – mely azonban már egészen más állásfoglalás a művel szemben, mint az egyedüli adekvát, ti. a szinguláris műhöz rendelt konkrét szubjektum élménye – választhatja el a műben a formát az anyagtól.

Akármelyik műtárgy pozitív analízisének már első pillanatában kiderül, ami valóságos truizmusnak látszik, s amiről a forma-anyag korreláción alapuló esztétikai spekuláció mégis oly gyakran meg szokott feledkezni, s ezért nem képes egyértelmű megoldáshoz eljutni – kiderül, mondom, hogy „anyag” művészi formával kapcsolatban s a szó eredeti értelmében tulajdonképpen soha sem fordul elő; a műformához rendelt „anyag”, akármilyen állapotában nézzük, már megformált valamit, sohasem az indifferencia, hanem a meghatározottság állapotában lévő anyag, amelyhez nem koordinálható bármely forma, hanem meghatározott formát követel; szóval nem puszta „anyag”, hanem mindig valamilyen „tartalom”, „téma”. Csak példa kedvéért említem, hogy pl. az olyan általánosságok, mint „élet”, „sors”, „ember”, „táj”, „tér” stb. miket a formának az elmélet szerint állítólag formálnia kell, ilyen általánosságukban tulajdonképpen sohasem fordulnak elő, hanem csak már meghatározott és preformált mivoltukban, s ilyen mivoltukban „adódnak” a forma számára. Az „adottságnak” itt természetesen más értelme van, mint pl. a természettudományban, mert itt magát az „anyagot” is egészen a szubjektum teremti; de mivel már megvan a műforma *előtt* s a műforma nélkül, a műforma számára mindig adottság. S ha adottság, ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem olyan valami, amivel formailag bármit lehet csinálni, hanem olyan, ami *virtuálisan* már magában hordja a számára rendelt műformát. Ha mármost tisztában vagyunk azzal, hogy az anyagot preformáló tényező a *világnézet*, vagyis az a tényező, amelytől minden anyag éppen olyan, amilyen – akkor nem lehet kétséges előttünk a világnézet szerepe magával a műformával szemben. A szubjektum teremti ugyan a forma számára az „anyagot”,¹⁴ de a szubjektum mindig világnézetiileg meghatározott, ezért az általa teremtett „anyag”¹⁵ is mindig ilyen – egyszóval végső soron mindig a világnézet dönt az anyag milyenségéről, arról, hogy bizonyos „adottságok”¹⁶ jelen vannak-e s jelen lehetnek-e egyáltalán, ami

egyértelmű azzal, hogy: *milyen* műformák lehetségesek, s bizonyos apriorikusan intencionált formák egyáltalán lehetségesek-e vagy sem.

Annak az egész kornak művészi helyzete, melyről itt szó van, közelebbről a másnak gyötrelmes művészi válsága tökéletesen megvilágosodik előttünk, ha a világnézet és a műforma röviden vázolt viszonyának szempontjából nézzük.

A kor olyan műformákban találta meg a maga művészi kifejeződését, amilyenek az ő „adottságai”¹⁷ számára predesztináltak: megtalálta a naturalizmus és impresszionizmus formáiban. Ezért nem lehetett ennek a kornak pl. építészete és szobrászata, mert azok az adott valóságok, miket formájuk föltételez, szétestek; ugyanezért nem lehetett pl. drámája sem. (Tanulságos példa a sok közt Rodin, kinek zseniális rajzai a legnagyobb mesterekével vetekszenek, s kinek keze közül mégsem került ki egyetlen épkezláb szobor sem – mert világnézete valósággal lehetetlenné tette számára a szobrot.) Szétestek és megsemmisültek azok a valóságok, miket¹⁸ a határozott, „objektív”, konstruáló és monumentális műformák posztulálnak, s a naturalizmus és impresszionizmus útján a művészetnek végül is zsákutcába kellett jutnia. De akármennyire lefelé vitt is az út, s akármennyi művésztragédia vérezte, a művészet válsága igazán csak akkor vált tudatossá, mikor a kor ráeszmélt művészetének a régi nagy korszakoké mellett szembeötlő szegénységére és inferioritására, s föltámadt benne a vágy az igazi nagy műformák iránt. Ez a vágy egyelőre egészen absztrakt, mert nincs olyan élő és konkrét valóság, mely megfeleljen neki, melyen beteljesülhessen – s innen a művészetnek ma már egészen az agóniához hasonló válsága. A művészet hamisan értelmezett autonómiája a mai emberben azt az illúziót kelti, hogy a forma mindent önmagából teremt, s tulajdonképpen csak akkor igazán autonóm, ha ezt teszi; ugyanolyan követelmény ez, mint ha a megismerés a priori kategóriáiból a való világ¹⁹ mindenestől való levezetését kívánjuk. (Mint ahogy a romantikus filozófia próbálta.) A művészet autonómiája azonban nem az ex nihilo-teremtést, hanem az esztétikai tárgyalakotás specifikumát jelenti, mely egyrészt a szubjektum és objektum, másrészt a forma és anyag sajátlagos korrelációját tételezi föl; kétségkívül olyan korreláció ez, mely a műtárgyban magában mint abszolút egységben már megszűnik, de amely a műtárgynak mindenkor előfeltétele, a mű-alkotásnak mint aktusnak abszolút határozmánya.

A mai művészet válságát tehát, akármennyi jóhiszemű próbálkozás történik is új irányba vagy régiekhez való visszatéréssel, lehetetlen megoldani a vászon vagy az agyag előtt merő formai kísérletekkel: új valóságoknak kell előbb támadniok, aktuálissá válniok, s ezeknek a valóságoknak az új formákat preformálniok. Röviden és egyszerűen: *világnézetnek* – mely az intencionált formákat hordozhassa – kell előbb életté lennie.

Minden egyéb kérdés is, mint pl. a művészet és erkölcs viszonyáé, ami ma szintén olyan zaklató, ugyancsak ebben és egyedül ebben a probléma-beállításban találja meg értelmes feleletét és megoldását. A műtárgy autonómiájával szemben az erkölcsi kérdés egyáltalán föl sem vethető – de a műtárgyat mintegy megelőző momentummal, a forma és az anyag korrelációjának momentumával szemben: igen. Követelésünk tehát nem magára a műtárgyra irányul, hanem a műtárgy által föltételezett valóságra, a valóságot preformáló világnézetre. Az erkölcs a műtárgyba anyagán, a világnézetten keresztül jut be, mert a művészi forma számára minden, az

„erkölcs” is „anyag”. Szellemi „anyag”, szubjektum teremtette „anyag”, melynek milyensége mindenkor a szubjektumtól, végső soron tehát a mindenkori szubjektumot meghatározó világnézettől függ. Anyag és forma, világnézet és forma pedig, mint láttuk, a funkció korrelatív viszonyában áll egymással: az egyik tag változása szükségképp (nem kauzálisan) együtt jár a másik tag változásával.

A gyakorlati következményeket mindenki levonhatja maga.

ASSISI SZENT FERENC

Három évvel ezelőtt a keresztyénség történetét kiemelkedő mozzanataiban ismertető előadás-sorozaton az egyik előadást Assisi Szt. Ferencről tartottam a bajai református templomban.¹ Az előadás címe kíváncsiságot, meglepetést, sőt – feltűnést keltett híveink s a másvallásúak között. Híveink ugyan azzal az előlegezett bizalommal vártak rá, hogy papjuk nem fog katolikus szentről olyat mondani református templomban, ami a hely jellegével nem fér össze; katolikus atyánkfiait azonban nem kevésbé izgatta a kérdés, hogy hát ugyan mit is mondhat a *református* prédikátor az *ő* szentjükről? Mondhat-e róla jót? vagy „kritizálni” fogja? Nos, az előadáson nem érte sérelem se Szt. Ferencet, se a református templom puritánságát, se a katolikus hívők érzékenységét – mért is érte volna? –, sőt úgy tapasztaltam, mindnyájan, kik együtt voltunk, zavartalanul örültünk és épültünk együtt Isten választott emberének békét, szeretetet, mennyei örömet hirdető alakján és életén. De hát ez természetes, ennek így is kellett lennie – s nem is ezért hozom elő az esetet. Előhozom, mert a mi egész magyar keresztyén társadalmunkra olyan jellemző: Baján túl minden magyar városra, a fővárost is beleértve, mert mindenütt hasonló érzéssel néznének hasonló vállalkozás elé. Hangsúlyozom, hogy nálunk – mert tőlünk nyugatra éppen nem különös és szokatlan dolog az ilyesmi. Arról nem is szólva, hogy az utolsó negyedszázad igen gazdag Ferenc-irodalmát, a vele foglalkozó komoly kutatásokat csakúgy, mint az egész intellektuális világot egy ideig valóssággal lázba ejtő divatot jórészt protestáns tudósok, a strassburgi Paul Sabatiernek harminc egynéhány évvel ezelőtt megjelent könyve indította meg, ki egyúttal a nemzetközi és felekezeti, Assisiban székelő Szt. Ferenc-társulat elnöke; mellőzve mindazt, mit rajta kívül egész sereg más protestáns szakember művelt és művel ma is e téren; *általában* úgy van a dolog, hogy odakint, a műveltnek nevezett társadalomban jobban ismeri, szemmel tartja és helyenként meg is becsüli egyik a másik egyházának értékeit, mint nálunk. Szt. Ferencet meg különösen egyik se engedi át a másiknak, hanem mindenki egyformán *magáénak* is vallja. Ha nem csalódom, a mi sajátlagos állapotunknak két oka van. Egyik a sajnálatos egyházközi viszony, mely mesterségesen riaszt el minket attól, hogy egymást megismerjük és megértsük (hány katolikus ember van Magyarországon, ki tud annyit vele élő református honfitársainak, sorstársainak vallásáról, kikkel egy anyának gyermeke, mint például a görög mitológiáról?), a másik, hogy nemcsak egymás egyházát és vallását nem ismerjük, hanem a saját magunkét is alig. Tessék nálunk bárhol, bármely felekezet templomában előadást tartani Szt. Ferencről, tessék elmondani róla azt, amit *kell* – azt hiszem, az igazán lényeges dolgok ismeretében egyik se fogja a másikat megszegye-

níteni. Nincs igen mit egymás szemére vetnünk. Odakint Szt. Ferenc mindenkié, ha de facto nem is, de jure igen; nálunk jog szerint a katolikusoké, tény szerint vajmi keveseké. A mi számunkra meglepetés, ha valaki magáénak vallja, s mást is meg akar vele ajándékozni.

Pedig hát – nem halt-e meg mindnyájunkért a Krisztus? És nem küzdött, fáradt, gyötrődött, sírt, vezekelt és hordozta a keresztet mindnyájunkért leghűségesebb követője, mindnyájunkért, kiknek nyakán a bűn igája, s szabadságot, üdvösséget keresünk „abban a névben”?

*

Szt. Ferenc szeretettel nézett mindenre, mint Mestere, és „mindeneknek minden” akart lenni, mint Pál. Nemcsak az embereket ölelte át lelke, hanem az egész „teremtett világot, mely sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését”: a Napot és a Holdat, a csillagokat, mindenrendű állatot, fát, fűvet, hegyet, a vizet és a tüzet s a legutolsó kavicsot, mely saruja alá került; mint új Ádám, ki visszatalált az elveszett Paradicsomba. „Univerzális” ember a szó legteljesebb és legigazabb értelmében.

Nem „egyoldalú” és nem „sokoldalú”, hanem mindenoldalú – nyitva mindenfelé az isteni kegyelem felfogására s a Szentlélek tüzeiben megújult lélek szeretetének széjjelárasztására.

Kevés volnának ez újság lapjai annak elmondására, ki és mi volt Ő, hogyan élt s mit cselekedett rövid néhány év leforgása alatt.

De ma már a mi nyelvünkön is közkézen forog egynémely könyv vagy cikk, melyből az érdeklődő valamennyire megismerheti vagy megsejtheti s kedvet kaphat a többhöz. Református íróink közt Révész Imre népszerű könyvében (*Akikre nem volt méltó e világ*) szól róla egy fejezet; s megvan már (már! *már a legrégebb magyar könyvben*, l. Ehrenfeld Codex²) magyarul az egyik Szt. Ferenc legendagyűjtemény, a *Fiorretti* (Kaposi József elég jó fordításában: *Szt. F. Virágos Kertje*, Franklin kiadása). A legenda, melyről a legegzaktabb tudós is azt mondja, hogy jobban megtalálni benne az igazi Ferencet, mint akármelyik részletes és kritikai történelmi műben; a legenda, mely már életében alakja köré fonódott, halála után mint tündérkert kivirágzott, de bármennyi csodával ékesítette, vagy babonával torzította, minden keresztlátást átérzik a *valóságos*, a szegények és bűnösök barátja, a Poverello; az ő autentikus szava, hangjának lejtése; az ő igazi öröme és haragja, igen, e galambszívű ember haragja, mely félelmetes tudott lenni; fájdalma, melyben elsírta szemévelágát; egész emberi mivolta, melynek gyarlóságát oly csodálatosan, a legszűkebb pszichológust megszégyenítő módon ismerte; szentsége, melyben mindenki hitt rajta kívül, s mely minden próbát megállóan valódi volt.

*

„Életrajzot”, „méltatást” stb. tehát néhány sorban – nem, mert nem lehet. Legföljebb egy-két (s inkább egy, mint két) szempontot útbaigazításul.

Szt. Ferencről rengeteget írtak és sokféle módon. Ebben az irodalomban eligazodni és úrrá lenni, a régi forrásokat kritikával felhasználni, s a modern értelmezé-

seket kellően értékelni: évek odaadó munkáját kívánja. Eltévedni benne könnyű – az igazságot megtalálni talán még könnyebb annak, aki elfogulatlanul keresi. Mert szerencsére Szt. Ferencnek a legkitűnőbb interpretátora van – ő maga. Fennmaradtak számunkra „regulái”, végakarata, s elegendő kétségkívül hiteles kijelentése, mikén próbát lehet tenni.

Természetesen a katolikus egyházi írók mindenkifölött a hivatalos, kanonizált szentet látták s látják benne, kinek minden cselekedete, legrejtettebb gondolata és érzése tökéletesen egybehangzik az egyház tanításával, hiánytalanul és súrlódás nélkül belesimul az egyházi keretekbe, mint öntvény az öntőformába. Világi történetírók (irodalom-, művészet-, kultúra-történetírók) az „első modern embert” ünnepték benne, ki „megtisztítja a természetet” a középkori démonoktól, megnyitja az ember szemét e világ szépségei számára, hatalmas lendületet ad a művészetnek (Giotto), költészetnek (Dante), előhírnöke a renaissance-nak, sőt – lehetőséget nyit a természettudománynak. Protestáns írók különösen azt nyomozták, mi volt Szt. Ferenc eredeti szándéka és terve, milyen könnyen „eretnokségbe” csaphatott volna át a valdesiek³ mozgalmának példájára, melyhez sokban hasonlított, ha a pápaság ügyesen fel nem használja a maga érdekeinek javára, a felismerhetetlenségig kiforgatva eredeti mivoltából; Sabatier egyenesen Ferenc „tragédiáját” írja meg, a kényszerű alkalmazkodást, melyen Ferenc halálra emésztdődik, nagyszerű lendülete megtorpan, s végül hűséges követői üldözött vad sorsára jutnak; mások a „lelkiismereti szabadság” s a reformáció előhírnökét köszöntik benne; mások meg (mint Harnack⁴), éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozzák, hogy Ferencnek a reformáció gondolatvilágához semmi köze, a koholt vonatkozások meghamisítják, őt és „misztikáját” csak katolikus egyházi, világnézeti, dogmatikai alapon lehet megérteni s egyáltalán elképzelni.

E szempontoknak és beállításoknak (néha még az egymásnak kereken ellenmondóknak is) többé-kevésbé igazuk van. Ferenc fellépése és szereplése a keresztyén-ség szellemi és lelki életének egészére általában, egyes ágaira különösen, csakugyan korszakos jelentőségű: művészet, költészet, tudomány stb. hatalmas lendületet vesznek tőle, kinek pedig tulajdonképpen legkisebb gondja is nagyobb volt ezeknél. Az is igaz, amiben következetes katolikus és protestáns írók oly szembetűnően találkoznak: Ferenc a katolikus egyház szülötte, ízig-vérig „katolikus szent”, kit nem lehet a történeti igazság csorbulása nélkül a maga világából, korából és környezetéből kiragadni.

De világosan meg kell különböztetni azt, amit akart, attól, ami bizonyára szellemtörténeti szükségszerűséggel, mégis az ő szándéka nélkül felsarjadt nyomában; s azt, amit akart, attól, amit egyszerűen elfogadott, elfogadván tisztelt és tisztelvén szolgált.

S itt bontakozik ki a szempont, mellyel őt a maga valójában lehet megközelíteni.

Vegyük elsőül katolicizmusát. Hú fia egyházának a szó ortodox értelmében, áhitattal csügg minden szokásán és hagyományán, mise, papság, pápaság stb. föltétlenül szent dolgok neki, s végül – mindegy, hogy hogyan – csakugyan megmenti a pápaságot a pusztulástól. De ha csak ez volna ő, érdeklődnék-e iránta ma más is, mint a pápaság történetírója vagy a hivatalos katolikus közvélemény? Ki nem érzi első pillanatra, hogy ennél sokkal több volt, többnek kellett lennie? Valahogy

olyanféleképpen, ahogy Jézus új világot indít politikai és társadalmi forradalom nélkül, „új törvényt” a réginek eltörlése nélkül, új vallást a hagyományok tiszteletben tartásával – Ferenc sem bolygat meg intézményeket, hagyományokat és tanokat, s mégis mindennek a gyökerét megújítja. S ez az, ami benne világtörténeti jelentőségű, *egyetemesen* keresztyén jelentőségű s ma is elevenen aktuális. Nagy újítása az, hogy visszamegy az evangéliumhoz és életét teszi az evangélium betű szerint való megvalósítására. Nem, ő nem bántja az egyházat és a pápát, föltétlenül engedelmeskedik nekik – de nem szándéka papnak, egyházi férfiúnak lenni; szent dolog ez, de amit ő *akar*, az *más*; amit ő akar, az, hogy tökéletes szegénységben, semmit se vallva magáénak, minden tisztesség nélkül, mit egyházi pozíció ad viselőjének, tökéletes alázatban és szüntelen megaláztatásban, mint a legkisebb az emberek közt s mindenkinek szolgálja, zavartalanul és akadálytalanul valósíthassa meg a maga életében az evangéliumot; s hogy a tiszta evangélium uralkodjék az egész világon, benne megújuljanak az emberek, megújulván szabadok, vidámak és boldogok legyenek. Hogy a kettő összeegyeztethető-e, megfér-e egyik a másik mellett, az ő új bora (mely pedig a régi) való-e a pápaság ő tömlőjébe, azon ő nem sokat gondolkodott. Elfogadta az egyiket és hirdette a másikat. De ezzel a másikkal, az evangéliummal, természet-szerűleg átlépte egyházának határait, s kiterjedt belőlük az egész keresztyénségre, szétfeszítve a készen talált, szűk kereteket, mint Jézus a zsidóságot és zsinagógáét, kiáradva az egész világra.

S így van ez mind a többi téren és vonatkozásban. Minden téren korszakalkotó, pedig (sőt inkább: *mert*) csak egyetlen dolgot akar: az evangéliumot. Az „unum necessarium”⁵ embere ő, mint Pál: „mert nem végeztem, hogy egyébről tudjak ti-köztetek, mint a Jézus Krisztusról, mégpedig mint megfeszítetttről”.⁶ Ez az ő hite, tudománya, költészete, művészete, mindene, és ez az ő – hatásának titka. *Egyetlen* dolgot akart, de az olyan Isten szíve szerint való, hatalmas, örök dolog volt, hogy belőle tömérdek forrás fakadt áldásul az emberiségre, s termékenyítőn öntöz ma is sokféle szellemi területet. Nem elmélkedett azon, hogy az evangéliumot *lehet-e* azon mód megvalósítani ezen a világon, mint az okosak és józanok szokták, e világ bölcsei, hanem nekivágott, s íme, kísérletéből nemcsak a vallásos élet újult meg, hanem a szellemi élet minden ága. Máig világító történeti igazolása a kijelentésnek: „Keressétek előbb Isten országát s a többiek megadatnak néktek”.⁷

Ez az ő mélységes jelentősége a *mai*, „sötétben ülő”, világosságra váró emberiségre általában. Nemzeti és felekezeti különbség nélkül hirdeti mindenkinek, hogy „nincsen senkiben másban üdvösség...”⁸

És ez az ő különös jelentősége és érdekessége reánk, evangélium szerint reformált keresztyénekre nézve, kiknek megvan kellő függetlenségünk és distanciánk a római egyház rendszerétől, s azt már nem belülről, az odatartozás elfogulttá tevő közeléből, hanem kívülről, történeti jelenség mivoltában nézzük; reánk nézve különösképpen érdekes és tanulságos, hogy hogyan merül föl, feszít és szétfeszít, hat, át- és kihat, hogyan érvényesül, alakít, megújít, valóban újjáteremt – ecce facta sunt omnia nova⁹ – az evangélium, még olyan kedvezőtlen talajon és ellenszegülő körülmények közt is.

SZT. FERENC HIMNUSZA A TEREMTŐHÖZ

Szt. Ferenc nem írt se könyvet, se verset, se leveleket; mindössze egyetlen kezeírása maradt fenn csöppnyi pergamenen, mit ereklyeként őriznek. Mégis költő volt, s a legnagyobb költőnek, Danténak megihletője. Az éneket igen szerette, s maga is gyakran énekelt. Végül pedig, mielőtt elköltözött ebből a teremtet világból, hatalmas himnuszban zendítette meg egész életének mintegy a summáját. Ferenc nemcsak az embereket szerette testvérként, hanem testvéreinek nevezte s úgy szerette is Istennek minden teremtményét, a bárányokat, mik őt a világ Megváltójára emlékeztették, a fákat, mert fából ácsolták a Megváltó keresztjét, a Napot, melynek éltető melege és fényessége Isten mindenekre kiáradó atyai jóságát s mennyei világosságát hirdette neki, a madarakat, köztük kiváltképpen az egyszerű, szürke pacsirtát, melynek köntöse úgy hasonlít a barátokéhoz... Ez a mindent átölelő szeretet nem fogyatkozott meg betegségében sem, sőt napról napra nőtt benne a vég közeledtével. S mikor szenvedése elérte a tetőfokát, szeretete is akkor szárnyalt legmagasabbra, ujjongva tört ki belőle: diadalmas énekben. Minden teremtményt fölhívott a Teremtő dicséretére, és minden teremtményért dicsérte, dicsőítette a Teremtőt. Így született meg a csodálatos istendicsőítő ének, az Ananiás, Azariás és Mizael énekének mása: a *Laudes creaturarum*, vagy más néven: *Canticum fratris Solis*.

Ferenc akkor Assisi tövében, S. Damiano kertjében lakott, kis nádkunyhóban. Éjszakának idején szenvedései annyira gyötörték, hogy segítségért kiáltott az Istenhez, mert már nem bírta viselni. S az isteni hang megvigasztalta: „Örvendj és énekelj, Ferenc, míg ily gyöngé és beteg vagy, mert a mennyek országát nyered el vele”. Reggel így szólt a barátokhoz: „Ha a császár nekem adná egész birodalmát, nem örülnöm kellene neki? Most pedig íme, az Úr még az én földi életemben megajándékozott engem a mennyek országával, méltó hát, hogy megpróbáltatásaim közt fölöttébb örüljek s hálát adjak az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek. Ezért Istennek dicsőségére, magunk vigasztalására s felebarátaink épülésére szerezni akarok új éneket, dicsőítvén benne az Urat minden teremtményéért, miket naponta használunk, mik nélkül nem tudnánk élni, s amikkel mégis oly gyakran élünk rosszul, bántva és szomorítva teremtőnket. Mert hálátlanok vagyunk, megfélekedzünk hozzánk való kegyelméről és jótéteményeiről, s elmulasztjuk a köszönetet, mellyel tartozunk Urunk Teremtőnknek, ki mind e gyönyörű ajándékot adta nekünk.” És leülvén és kevéssé elgondolkozván, elkezdte mondani a „teremtmények dicséretét”.

Nyomban megtanította rá a barátokat, s azt akarta, hogy mindenfelé eljáván a világon énekeljék minden népeknek, mint ahogy ő maga is ettől fogva állandóan énekelte, a következőképpen:

*Magasságos, mindenható, jó Urunk,
Tied a dicséret, dicsőség, tisztesség és minden áldás,
Mind Téged illet egyedül, óh Magasságos,
És ember nincs méltó Téged említeni.
Magasztalunk Uram, minden teremtményeiddel,
Különösen testvérünkkel, a Nappal.
Ki megvilágít minket a Te világoddal;*

*Szép ő és nagyfénylőn sugárzó.
 Téged példáz ő, óh Magosságos.
 Magasztalunk Uram, Hold testvérünkért s a csillagokért,
 Az égre formáltad őket ragyogónak, drágalátosnak és szépnek.
 Magasztalunk Uram, Szél testvérért
 S a légrét és felhőért, derűs és mindenféle időért,
 Mellyel teremtményeid élteted.
 Magasztalunk Uram, hugunkért, a vízért,
 Ki nagyon hasznos és alázatos, kedves és szűzies.
 Magasztalunk Uram, tűz testvérünkért,
 Kivel megvilágítod az éjnek szakát,
 Szép ő és vidám, hatalmas és erős.
 Magasztalunk Uram, testvérünkért, az anyaföldért,
 Ki fenntart és táplál.
 Sokfajta gyümölcsöt terem, tarka virágokat és füveket.
 Dicsérjétek és áldjátok az Urat, adjatok hálát Neki
 És szolgáljatok Neki nagy alázatban.*

Ezután még egy évig élt Ferenc. Állapota közben némileg javult, annyira, hogy ismét útra kelt és sok földet bejárt. Mikor betegsége ismét fenyegetőre fordult, visszavitték a szülőföldjére, Assisibe. Itt az a szomorú hír érte, hogy a püspök s a város világi ura hadilábon állnak egymással. A mindenütt békességet hirdető Ferencnek elviselhetetlen volt ez. Benn lévén szállása a püspöki épületben, elhívatta a város podestáját, aki meg is jelent a magisztrátus uraival. Ferenc úgy intézte, hogy az udvaron találkozzanak a püspökkel. Mikor mind együtt voltak, hozzájuk küldött két barátot, kik elénekelték a „teremtések dicséretét”, de megtoldva evvel a versszakkal:

*Magasztalunk Uram azokért, kik megbocsátanak a te szerelmedért
 S a háborúságot és szorongatást elhordozzák.
 Boldogok a békességre igyekezők,
 Mert Te, Magosságos, megkoronázod őket.*

Az ének hallatára a két viszálykodó megölelte, megcsókolta egymást s megbocsátott egymásnak.

De a dicséret még ezzel nem volt teljes. Hátra volt még egy versszak, mit azonban már halálos ágyán szerzett hozzá Ferenc.

Mikor az orvos közölte vele, hogy csak néhány nap választja el a boldog végtől, ég felé tárva karjait, fölkiáltott: „Jöjjön hát testvérem, a halál”. S ő, ki eddig is szüntelen énekelte a teremtetek dicséretét, most újra rázendített, de tovább énekelte, mint eddig, így:

*Magasztalunk Uram, testvérünkért, a testi halálért,
 Kitől senki emberfia se menekül;
 Jaj a halálos bűnben elhalóknak,
 De boldogok, kik a Te szent akaratodon járnak,
 Mert a második halál nem árt nekik.*

Így lett teljessé a dicséret. S ezután már így énekelte és énekeltette mind az óráig, míg vissza nem adta nagy lelkét Teremtőjének, kit utolsó lehetetével is dicsért és dicsőített.

OLVASÓINKHOZ

[*A Bajai Reformátusok Lapja beköszöntője*]

Gyakran idézett mondás: „Pál apostol ha ma élne, újságot szerkesztene”. A reformáció csakugyan hatalmasan fölhasználta kezdettől fogva a sajtót Isten országának terjesztésére. Ahova a próféta vagy apostol nem mehet el személyesen, s ahova nem hallatszik el élő szava, oda a nyomtatott betű elviszi az Igét s csendben munkálkodik.

Nekünk bajai és Baja környéki reformátusoknak különösen szükségünk van az egyházépítésnek arra a hathatós, modern eszközére, amilyen az újság. Mert a mi kis gyülekezetünk sok tekintetben hasonlít a Pál apostol korabeli őskeresztyén gyülekezetekhez: nagy területen szétszórta élnek híveink, sokuknak ritkán van alkalom az isteni tiszteleten részt venni, s a lelkipásztor is csak nagyobb időközökben jut el hozzájuk. Elhagynunk őket, róluk megfedelkezünk mégsem szabad. Hiszen ha ritkán látjuk is egymást, vagy ha nem ismerjük is egymást, egy család vagyunk, testvérek vagyunk, közösek örömeink, közösek megpróbáltatásaink, s rólunk ugyancsak elmondhatni az apostollal: „akár szenved egy tag, vele együtt szenvednek a tagok mind; akár tisztességgel illetetik egy tag, vele együtt örülnek a tagok mind.”¹

Ez az újság új és közvetlen, mindnyájunkat egymáshoz elvezető, egymással összekötő kapocs akar lenni: a lelkészt a hívekhez és viszont, a híveket egymáshoz, és valamennyiünket a Krisztushoz. Jöjjön hát hozzánk bizalommal mindenki, ismerjük meg egymást, segítsük egymást, tartsunk össze, mert csak egyesített erővel tudunk eredményes munkát végezni. A magára hagyott lelkész éppoly tehetetlen, mint a magukra hagyott hívek. Akinek pedig valami óhaja, terve vagy panasza van, mondja el nekünk akár szóval, akár levélben, amin lehet, segítünk, amit kell, támogatunk, s ami közérdekű, közzé tesszük, hogy más is tudjon róla, gondolkozzon rajta, hozzászóljon.

Ismerjük meg egymást – ismerjük meg magunkat! Ez a kezdete minden igazi keresztyéni életnek: a magunkba szállás, a töredelem és az alázat. Azért hát ismerjük meg gyöngeségeinket, gyarlóságunkat, mulasztásainkat, mert csak így gyógyulhatunk ki belőlük Isten segítségével. Ami tehát szép és jó dolog történik közöttünk, a nemes példát nem rejtjük véka alá; de a hibát és a hiányt se titkoljuk. Az első keresztyének nyilvánosan gyóntak, az egész gyülekezet színe előtt – mi is mindenki színe előtt fogjuk megvallani bűneinket. Keresztyének vagyunk, reformátusok vagyunk, nem szabad félünk attól, hogy az igazsággal szembenézzünk. Ne várjon tehát tőlünk senki szépítgetést, takargatást, álszenteskedő kíméletességet – mert kezünket rá fogjuk vetni a sebekre, nem a bántás, hanem a gyógyítás célzatával. Ebben is az áldott orvost kell követnünk.

És végül: áldozat nélkül nincs élet, nincs növekedés, nincs építés. Ennek a nagy

törvénynek engedelmeskedünk, mikor ezt az újabb munkát vállaljuk, s érte pénzt, időt, fáradságot áldozunk. Kérünk mindenkit, aki meghallja szónkat, jöjjön segítségünkre erkölcsi és anyagi téren, előfizetésével, s hacsak lehet, adományával tegye lehetővé, hogy lapunk mindenkihez eljusson, a legszegényebbhez is, és legyen segítségünkre abban, hogy lapunk megerősödjön s idővel gyakrabban jelenhessen meg.

Minden segítséget hálás köszönettel fogadunk, s Isten áldását kérjük az Ő országa szent ügyén közreműködőkre. Dicsőség Öneki s e földön békesség, és az emberekhez jóakarát!

SZERETET – BÉKESSÉG

Ha boltban lehetne kapni, de sokan megvennék. De sok gazdag ember odaadná mindenét, csak azért, hogy megszerezhesse őket – mert keservesen megtapasztalta, hogy hiába van meg mindene, nélkülük igazi öröme nincsen. De sok szegény ember vállalna mégannyi gondot, nélkülözést, bajt, mint amennyi van, csak ezek ott lennének vele. S ha boltban meg lehetne venni, most karácsonykor, amikor azon gondolkozunk, kinek mit vegyünk ajándékot – de sokan ezt vennék, szülők a gyermekeiknek és viszont, házaspárok, barátok, ismerősök egymásnak: nem lenne ma a világon több ilyen kelendő portéka. S ha csak egyetlen helyen lehetne kapni, micsoda zárandoklás indulna gyalog, szekéren, automobilon, hajón és repülőgépen, micsoda tolongás, micsoda tülekedés lenne ott, s mily fojtó aggodalom, hogy előbb el talál fogyni, mint odajut az ember – azt hiszem, ezen a szent karácsony estén a világ nagy-nagy többsége ott lenne, és sokkal kevesebben maradnának otthonukban, övéikkel vagy önmagukkal, mert velük, köztük, bennük s önmagukban már megtalálták a szeretetet és békességet.

De nem lehet megvenni őket semmilyen boltban semennyi pénzért. Mert úgy vagyunk velük, mint általában a legnagyobb dolgokkal: *nincs áruk*.

Nincs áruk, nem azért, mert könnyen megszerezhetők, mert nagy belőlük a kínálat és kicsiny a kereslet, mert nincs értékük – hanem ellenkezőleg azért, mert értékük oly nagy, hogy a világ minden kincse és java semmiség mellettük. Ma talán a rádium a legdrágább holmi, mert grammjéért milliókat kell fizetni; a szeretet és békesség grammját éppúgy nem tudnók a világ minden aranyán és drágakövén megvásárolni, mint ahogy – nos, mondjuk meg itt mindjárt – mint ahogy nem tudnók önmagunkat megváltani.

Irtózatos volna, ha ezt a kincset ismernénk híréből, sejtenénk, epekednénk utána, de hiába, mert soha sehol semmi módon se érhetnénk el. Akkor ez a világ a Sátán világa volna, s mi itt a leggonoszabb, démoni fufanggal kifundált pokol kelles közepében élnénk. Leibniz arra a végső következtetésre jut, hogy minden lehető világ közt a mienknek kell a legjobbnak lennie, mert ha lehetséges volna ennél jobb világ, Isten bizonyosan azt teremtette volna meg; hozzátehetjük: ha a szeretet és békesség elérhetetlen ábránd a számunkra, akkor ez a világ minden lehetséges világ között a leggonoszabb, mert a Sátán maga se tudott nálánál gonoszabbat kitalálni.

De van hely, alkalom és mód rá, hogy elérjük. Éspedig sokkal egyszerűbb, mint gondolnók. Mert mint minden igazán nagy dolog, ez is végtelenül egyszerű. Oly

egyszerű, hogy még csak nem is két dologról van itt szó, mint ahogy eddig emlegettük őket – külön a szeretetet és a békességet – hanem csak egyről; mert a második, a békesség, mindenestől benne van az elsőben, a szeretetben. S nélküle nincsen is.

Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy nem a tudatlanság, tehetetlenség, pögyaság békességéről beszélünk, mely onnan van, hogy semmi a világon nem zavarja – mert nem is tud semmiről. Hanem arról a békességről beszélünk, mely lát, érez, és el is szenved minden rosszat, tud mindent, szembenéz mindennel – és mégis megvan; melyet naponta és óránként ér bántalom, méltatlanság – mégis megmarad; mely ideplántálva e múlandó világba, hol minden csak ideig-óráig való, s minden a pusztulás rémével riaszt – mégse múlik el soha.

Mi teszi olyan szívóssá, megvíthatatlanná, sebezhetetlenné? A szeretet! A szeretet gyűlöli a bűnt, a rosszat, mely szerencsétlenné teszi az embereket, de az emberek azt mondja: szerencsétlenek vagytok, szánalomra méltók, rosszak vagytok, ölitek, pusztítjátok, tönkreteszitek egymást és önmagatokat, megrútítjátok Istennek gyönyörű világát, s ahol örömben és békességben élhetnétek, poklot készítetek egymásnak és magatoknak, engem a szátokon hordoztok, szívetekben megöltök és megcsúfoltok – de én mégis szeretlek titeket, mert csak ez az egy módja van annak, hogy ez a szörnyű állapot valaha megváltozzék, csak a szeretet elég hatalmas ahhoz, hogy az emberi állatot legyőzze, csak a szeretet elég türelmes ahhoz, hogy az embernek magábaszállását, magára eszmélését, magától megiszonyodását kivárja.

Ahol ez a szeretet megvan – a látó, tudó, ismerő szeretet –, ott békesség van. Mert ez föléje emelkedik a világ háborgásának, ránéz üldözőire, rátekin ellenségeire, s azt mondja: mégis szeretlek. Aki ezt szívből tudja mondani, az sebezhetetlen. Annak olyan békessége van, hogy semmi a világon el nem ragadhatja tőle.

S ha már most így megegyszerűsödik a dolog, hogy nem is kettőt kell keresnünk, hanem csak egyet, s mégis mind a kettő a mienk lesz, az a kérdés, azt az egyet hogy lehet hát megtalálni. Mert hiszen végeredményében mindegy, akár kettőnek hívják, akár egynek, ha – nem találjuk meg.

Azt mondtuk, egyszerű. Hát igen, az. Minden nagy dolog egyszerű. De a nagy és egyszerű dolgok a legnehezebbek. A művészet, a tudomány is szüntelenül azt keresi, ami a legegyszerűbb. S mindig kisül, hogy az a legnehezebb.

A felelet könnyű, a megvalósítás nehéz. A felelet ez: szakadj el magadtól, tagadd meg magad, vesd el magad, ne magadnak élj, ne magad légy magadnak célja – s ezzel kitepted magadból a békétlenség gyökerét, megindult benned a megbékülés folyamata, mert kicsírázott benned a szeretet maga. A kettő egy: amikor elfordulsz magadtól, odafordulsz másokhoz, s amikor mások felé indulsz, elválsz magadtól.

A világ történetében soha merészebb paradoxon nem hangzott el ennél: aki meg akarja tartani magát, elveszti magát, aki elveszti magát, megtalálja magát.¹ És soha mélyebb igazságot ki nem mondtak ennél. A mai ember féltékeny magára, féltékeny az „egyénségére”, mellyel oly nagyra van. Elvetni? a világért se! elvetni csak értéktelenséget szabad, az egyénség pedig nagy érték. Hát csakugyan az. Csakhogy kétféle elvetés van – az egyik, amellyel eldobjuk a haszontalant, s a másik, amellyel elvetjük az értékeset, hogy még értékesebben kapjuk vissza. A szó, a kifejezés azonossága ne tévessen meg. Az úton járó ember ugyanazon mozdulattal dobja útfélre az eléje kerülő haszontalanságot, mint amilyenel a magvető dobja el magától

a magot – és kell, hogy eldobja, mert úgy kapja majd vissza megszázsorozódva. A magnak meg kell tagadnia az „egyéniségét”, hogy mint új, meggazdagodott, hatalmasabb egyéniség kerüljön ismét elő.

Aki megtagadja, aki elveti magát, az nem veszi el, nem semmisíti meg magát, hanem a szeretetben megújulva, meghatványozódva, hatalmasabban jön elő újra. S ahol ez megtörténik, ott aztán van békesség, öröm, boldogság.

Íme a recept: mily egyszerű! Ha csak el kellene menni vele a patikába és megcsináltatni. Milyen jó volna.

De hát ez az, amit nem árulnak sehol. S amit mégis lehet kapni – ingyen. Úgy mondjuk ezt: ingyen, kegyelemből.

Az ember nem tudja megváltani magát. Amilyen nagy világtörténeti igazság az, amit az imént említettünk, olyan nagy világtörténeti tapasztalat emez. Akik az emberrel foglalkoznak, így fejezik ki ezt: az embert nem lehet megváltoztatni, az ember nem változik meg soha. Irtóztató konklúzió ez. S hogy így van, eléggülten utálnak az ezer meg ezer bizonyítékra. Vakard meg az embert, lehull róla a civilizáció, s kibújik a bestia. S volt-e valaha kézügyben a bizonyítékoknak kifogyhatatlanabb tárháza, mint éppen most, a világháború s a nyomában járó idők?

Nem, az ember nem válthatja meg magamagát. De megválthatja őt más. Akiben annyi szeretet van, hogy a kereszten azokért imádkozik, akik odaszégezték; aki oly nagy, hogy ha a világ gonoszsága az eget veri, őt el nem takarhatja, mert a végtelenségbe túl ér rajta; aki annyira lealázza magát, hogy ha kell, alászáll poklokra. Nincs e világnak magassága és mélysége, mit be nem jár és el nem halad. S mindezt azért tudja megtenni, mert szeretete oly mérhetetlen, kimeríthetetlen, kifogyhatatlan, olyan, ami előtt a hitetlen és a cinikus is csak egy szót tud mondani: isteni. Nem, kevesebb nem tudná megváltani az embert, mert az ember oly gonosz – ennyinek azonban elégnék kell lennie, mert *nincs több!* Nincs és nem lehet több. Jaj annak, akinek ez sem elég.

A karácsony a keresett kincsnek, a keresett orvosságnak eljövételét hirdeti: a helyet, alkalmat, módot, ahol és ahogyan hozzá lehet jutni. Aki úgy akarná megvenni, hogy minden vagyonát kínálná érte, nagy áldozatot vinne, mégse volna elég. De ha magamagát vinné – bízson, övé lesz.

Mert akihez vinni akarja, az megsegíti a magától való megváltásban. Azért Megváltó. Magát adja oda az emberért, aki el akarja hagyni magát Őérette. Nehéz megválnod magadtól? Igen, nehéz. De az a szeretet, mely megmutatkozott előtted, mely fölkelte benned a magad megtagadásának vágyát, mely megmutatta neked, mire képes – képes lesz arra is, hogy téged megcsalatkozni ne engedjen. Ha ő nem tud segíteni rajtad, akkor soha semmi se. Mert akkor Isten se segíthet rajtad. Sőt, ami még rosszabb – még ha akarna, akkor se tudna. Mert az a karácsonyi újszülött azt hirdeti neked, hogy Isten – akar. Hát lehetséges volna, hogy nem tud? Akkor összedőlne minden, s a nagy mindenség egy pillanatilag se maradna fenn.

Minden a bizonyosságot hirdeti neked. Mint ahogy az utcákat teleragasztják plakátokkal, s éjjel messze világító betűkkel hirdetnek – így kell, ha másképp nem érted meg, hogy e világon minden, a nappal s a csillagos éjjel csodája hirdesse előtted Isten hatalmát. Azét, aki meg tudja tenni, amit akar. Elég ez? Mert több nincs és nem lehet.

Nehéz, emberfölötti módon nehéz az egyszerű recept megvalósítása. De emberfölötti segítség van hozzá. Emberfölötti szeretet, melyet emberfölötti hatalom visel. Íme, a hely, az alkalom és a mód – de most már kiegészítve a megvalósulás módjával.

Kinek kell? és kinek nem kell? avagy talán ez kell nekünk tovább is, ami most van? egy embert mutassatok csak, akinek ez kell.

De ha így van, ha senkinek se kell ez, ami most van, s ha mindenkinek amaz kell: szeretet, békesség – akkor induljunk el ki-ki a maga lelki alkalmatosságán, és ne nyugodjunk addig, amíg meg nem találtuk. S bennünket ne lepjen meg a fojtó aggodalom, hogy esetleg nem jut belőle – mert minden megfogyatkozhat, csak ez a szeretet nem, sőt ez annál bővebben árad, minél többet visznek belőle.

Ha megéri azt az áldozatot, hogy minden vagyunkat odaadjuk érte, vagy szegényen még nagyobb szegénységet vállaljunk érte, akkor ne érne meg azt, hogy magunkat elveszük érte – s ráadásul még magunkat is visszakapjuk megújulva és megszépülve?

Szerencsétlen, széttépett ország, kit a szeretetlenség és békételenség sokkal jobban szétszaggatott, mint ellenségeid, szerencsétlen, zaklatott, boldogtalan emberek, kik több kárt tesznek magatokban, mint bármilyen elemi csapás – hát akartok-e végre békességben és örömben élni? S kik eddig nem, megértitek-e végre az idén, most, hogy egyetlen mód van rá?

AZ ÚRVACSORA

Igazi egyháznak – Kálvin szerint – ismertetőjele az evangélium hirdetése s a sakramentumok helyes kiszolgálása.

Mind az elsőért, mind a másodikért egyházunknak sokat kellett küzdenie, e két kincsért sokaknak kellett még életüket is odaáldozniok. Ma már ilyen áldozatra nincs szükség, nem kell bújdosnunk, gályán szenvednünk, templomot szekéren magunkkal hordoznunk – nem gátolnak bennünket, szabadon és zavartalanul élhetünk az Igének s a Krisztus vendégségének kenyerével. És mégis, mily sokan vannak ma, akik nem kérnek belőlük, akiknek lelke nem érzi az isteni eledelnek éhét és szomját; keresztyének, akik semmibe se veszik Krisztus végső akaratát, oda se hederítve mennek el az asztal mellett, melynél Ő ül és vár, hogy újra és újra adja magát nekik és érettük.

Nem dicsekvésképpen, de örömmel és Isten iránt hálával mondjuk el, hogy amint egyéb téren, úgy ezen is jelentékeny előmenetel történt nálunk az utóbbi években. Az Igének műve ez, Ige és sakramentum összetartozik, az első előkészít a másakra. Abban az arányban, ahogy nőtt a templomlátogatók száma, nőtt az úrvacsorázóké is. S mikor aztán pl. tavaly és azelőtt való húsvétkor annyian jöttek a templomba, hogy mind be se fértek, akkor úrvacsorára is annyian maradtak benn, hogy a templom tele volt. Öröm volt ott lenni az áhíthatnak és buzgóságnak abban a lelkeket átható légkörében, szíveknek és lelkeknek testvéri összedobbanásában, a bűnbánat és alázat, a hit és a bizonyosság megnyilvánulásában, melytől sugározva csoport csoport után járult a szent asztalhoz, és szinte úgy tetszett, soha se lesz vége... Bár úgy

lenne! Bár jönnének mind, a ma még kívül levők is. Hogy ismernék meg a Krisztus örömét és békéjét, mit szétoszt megtört testével, kiontott vérével.

A nagyobbrészt állandó hallgatóira az Igének s állandó vendégeire az Úr asztalának vár a szent feladat, hogy mind a kettőnek apostolai legyenek. Ők már tudják, tapasztalták, micsoda kincset bírnak bennük – hirdessék szerte, s vezessenek el hozzájuk mindenkit. Ne szűnjenek meg addig, amíg csak egy is van köztünk e javakkal való élés nélkül.

A hit hallásból van, de a hit cselekedetekben él. Krisztus, mikor azt mondja valakinek: „a te hited megtartott téged”,¹ azt is hozzáteszi: „eredj el, és ekképpen cselekedjél”.²

Ti is, akiket hitetek megtart, ne álljatok meg, ne szűnjetek meg, hanem elmenvén, cselekedjetek a ti hitetek szerint.

Az Úrvacsora volt az őskeresztyén egyházban a föltámadt Krisztus örök jelenlétének biztosítéka. Ma is ugyanaz. Vele pedig minden lehetséges nekünk.

[ELŐSZÓ]

[A Nemzeti Szalon III-ik bajai képzőművészeti kiállításának katalógusához]

Baja, 1927. január hó.

Ha az alkalmi hangverseny-látogató hangos kifejezést adna azon véleményének, hogy a cigány muzsikája a kávéházban bizony többet ér, gúnykacajjal felelnének neki, és senki se sajnálná megszegyenítését. És nem akadna, aki mondaná – mint oly gyakran szokás –, hogy „elvégre ez egyéni vélemény”, s a más véleményét is „tiszteletben kell tartani”. Egyszerűen azt mondanák rá, ez nem vélemény, hanem tudatlanság és hozzá nem értés.

Ha képzőművészeti alkotások, képek vagy szobrok előtt mond ítéletet, aki hivattottságát mivel se bizonyította, azon nem szokás fennakadni?

Az általános vélemény, mely az első esetet éppolyan természetesnek tartja, mint a másodikat, a maga módján meg is okolja, mért.

Azért, mert a zenéhez csak az szólhat hozzá, aki maga is zenél, vagy foglalkozik zenei dolgokkal. De a képhez? Hát nem tudja-e megítélni bárki, jó-e a kép, mely teszem, erdőt vagy lovat „ábrázol”, mikor erdőt meg lovat mindenki látott, s így megállapíthatja, a festő „jól csinálta-e”? S ha az ítéletek netán mégse egyeznek: „ízlés dolga”, amit mindenkinél tisztelni illik. A zene tehát a keveseké, a zenével foglalkozóké, hozzáértőké, a kép mindenkié.

Az igazság, mint nagyon gyakran, az általános véleménnyel ellentétes póluson van.

Az ugyan tény, hogy a zenéhez „érteni” kell. Mert a zene nem „ábrázol”, hanem a maga nyelvén fejez ki olyat, amit mással, mint zenével, nem is lehet. A kép? Nos a kép se az erdőt vagy a lovat „ábrázolja”, mert hiszen akkor leghivatottabb szakértője az erdész lenne, vagy az állatorvos és a huszár és így tovább. Amit a kép „ábrázol”, ahhoz az erdő vagy a ló csak alkalom, semmi több – az, ami a képen látható, már elvált a valóságos erdőtől és lótól, önálló, öntörvényű, öncélú alkotás, mely ugyan-

csak a maga nyelvén mondja el a maga – másként elmondhatatlan – mondanivalóját, akárcsak a zene. Csak aki tud a nyelvén s mondanivalóját fölfogni képes, az „ért” hozzá igazán.

S ma a helyzet az, hogy míg azt hisszük, a zenéhez kevesen értenek, a képhez mindenki, épp ellenkezőleg a zenéhez aránylag sokan értenek, a képhez meg nagyon kevesen. Miért? Zenét aránylag sok ember tanul már egész kis korától fogva, s ha némi érzéke is van hozzá, megvan számára a lehetőség hozzáértésének és ízlésének művelésére; viszont a képzőművészetet a mai helytelen nevelés következtében idejekorán nem ismeri meg, nemcsak gyakorlatilag nem, ami szükségtelen is, de semmiképpen se, és tisztára a véletlentől függ, hogy mit lát, milyen műveket, s milyen szemmel nézi őket.

Visszás és káros állapot ez.

Káros nemcsak a művészetre s művészekre – ezt szokták ugyan leginkább emlegetni – , hanem a közönségre is. A képzőművészet alkotásaiban szépség s gyönyörűség található, az a fajta, ami sehol másutt; aki nélküle él, nagy kincset veszít el, annnyival szegényebb.

Gyakran kell látnunk őket, elmélyednünk bennük, lehetőleg együtt élnünk velük – mint a zenét kedvelőnek gyakran játszania, vagy legalább zenét hallgatnia – , s akkor a kép és szobor fokról fokra megnyitja előttünk igazí, sajátos valóját.

Vidéki városban, mint Baja, ahol nincsenek múzeumok, mikbe bármikor be lehet menni, különösen meg kellene ragadnunk minden alkalmat, amikor jó képeket és szobrokat láthatunk. Nemcsak a művészeknek használunk vele, hanem elsősorban magunknak.

Az eddigi tapasztalatok alapján méltán tételezhetni föl Baja városa művelt közönségéről, hogy él ezzel a most kínáló kitűnő alkalommal is, s nem felejtí el azt se, mennyi fáradozás és áldozat eredménye az – városunkban immár a harmadik a Nemzeti Szalon részéről.

KERESZT ÉS FÖLTÁMADÁS

*Elvettetik gyalázatlan,
föltámasztatik dicsőségben.*

I. Kor. 15. 43.

Amennyire csak vissza tudunk nyomozni az emberiség történetében, mindenütt megtaláljuk a halálos büntetést elrettentőül és megtorlásául annak, amit nagy bűnnek tartottak.

A halálos büntetés terén mindig voltak fokozatok – még nagyobb mértékben, mint ma – azon kezdve, amit kevésbé fájdalmasnak és megbecsztelenítőnek tartottak, el a legkínosabbig és gyalázatosabbig. Így volt, így van, s megszoktuk, hogy így legyen. Általában nem is nagyon foglalkozunk vele, helyesnek tartjuk, hogy aki szörnyű bűnt követ el, szörnyen lakoljon érte. Megnyugszunk a megtorló igazságszolgáltatásban.

Az általános emberi fölfogás szerint tehát ez rendben van így. Igen, de ha nem

a bűnös bűnhődik, hanem az ártatlan, nem a gonosztevő, hanem a jótevő? Nos, az emberi természet megromlottságának nincs rettenetesebb fokmérője, mint hogy a kettő közt nem tud különbséget tenni. Az ártatlant, a jótevőt, a tökéletest, a szentet veszedelmes bűnösnek látja, akit ki kell irtani. Az üldöztetés, számkivetés, erőszakos és gyalázatos halál évezredek gyakorlatában valósággal közmondásosan prófétai sorssá vált.

Nézzük meg az ó világ történetét, vagy az új világot, bármilyen a változás minden téren, e tekintetben nincs eltérés. S a kettőnek találkozásánál mit látunk? Rabként elővezetik Isten fölkeztjét, azt, akiben magának Istennek öröme telik, melléje állítanak egy gonosztevőt, s megkérdik a sokaságot: melyiket választod, melyik kedvesebb neked, melyiket tartod jobbnak? S a sokaság meggyőződéssel és ellentmondást nem tűrően kiáltja: Barabbást! A másikat feszítsd meg! – S aztán látjuk a vesztőhelyet s az akkori bitófán, a kereszten három kivégzettet, kiket az írástudók s a tudatlan nép ítélete *egyformán* bűnösnek mondott ki. Az ő nézetük és meggyőződésük szerint egyik olyan gonosz volt, mint a másik, s az egyik úgy megérdemelte, mint a másik, hogy a leggyalázatosabb és fájdalmasabb halállal büntessék.

Irtózatos ez!

Íme az ember – így lát, így ismer, így ítél az ember, s meg van győződve, hogy helyesen! Ha van valami, ami le kell hogy törje gőgünket, porba sújtsa elbizakodottságunkat s térdre roskasszon, hát ez az. S ha van valami, amin gondolkoznunk kell, ami miatt magunkba szállnunk, magunkat megvizsgálnunk kell, ez az.

Mi lett volna a világból, ha az emberi ítélettel minden befejeződik, ha a kő, melyet az egyik megfeszített sírjának szájára hengerítettek, örökre eltemeti őt? El se tudjuk képzelni.

Valami csodálatos beavatkozás történt felülről. Az ember egybekapcsolta, gondosan összeszegezte Krisztust a gyalázat eszközével, a kereszttel – az Isten pedig új kapcsolatot teremtett: a keresztet összekapcsolta az örök dicsőséggel. S ettől nagyobb fordult a világ, mint ha az Örökkévaló keze kiragadta volna ebből a naprendszerből s másikba lódította volna bele. Mert egész lelkivilágunk új tengely körül forog azóta, s a tengely egy bitófa – a keresztt. Kereszt, melyet fölmagasztosított, aki rajta függött, megdicsőített maga az Isten, s melyen összeölelkezett az ég a földdel, Isten az emberrel. Ha van valami, amiben Isten hatalmát, jóságát, szeretetét – mely annyira különbözik az emberétől – megláthatjuk, ez az.

Krisztus kereszttje föltámadás és örök élet. Nem lehet Óerte úgy szenvedni, úgy meghalni, hogy utána föltámadás és örök élet ne következzen. Mindene, amiye van, az övé. *Önként* vállalta a kereszttet, mindent elhagyott azért a kereszttért – mit is akarhatna még magának megtartani? Mindene, amiye van, az övé.

A keresztyén egyház a nagypénteki keresztre s a húsvéti föltámadásra épült. Ma és örökké rajtuk áll meg. Nem az emberi, hanem az isteni igazságszolgáltatáson. Melyben való hitünk ad nekünk erőt ahhoz, hogy munkatársai legyünk annak, aki „meggyőzte a világot”.

AZ IGAZI PRESBITER

(*Dr. Rácz Károly elköltözése alkalmából*)

Az utóbbi években sűrűn tartanak egyházunkban ún. presbiteri konferenciákat, ahol egy-egy egyházmegyének, kerületnek, sőt az egyetemes egyháznak lelkeszi és világi vezetői kutatják és vizsgálják a ránk nézve életbevágó kérdést: milyennek kell lennie a református presbiternek, s hogyan neveljük azzá egyházunk hivatott férfi tagjait?

E sorok csekély adalékul óhajtanak szolgálni e nagy kérdéshez, módot adván nekünk reá Istennek különös kegyelme, hogy a bajai kicsiny egyházban évtizedeken át magunkénak mondhattuk a református presbiternek egyik példaképét.

Mi reformátusok azt valljuk magunkról, hogy „mindenkinek szemébe mondjuk az igazságot”, s ez, ha így van, mindenesetre nagyon szép dolog, sajnos azonban gyakran fajul odáig, hogy a hízelkedés vagy tömjénezés látszatától való iszonyunkban csak a kellemetlen igazságokat mondjuk meg, a többit meg elhallgatjuk. Legföljebb akkor mondjuk vagy írjuk meg valakiről, mikor a temetőbe kísérik.

A helyi viszonyainkban járatlan református olvasó ezért nyilván azzal az érzéssel pillanthatta meg az alcímben az „elköltözése” szót, hogy utána a megnevezett férfiú nekrológja következik. Nem, az ő „elköltözése” nem eufonikus és képletes kifejezés, mert akiről szól, Istennek hála, nem az élők közül költözött el, hanem csak Bajáról költözik el, haza, a pátriájába, Debrecenbe, ahonnan néhány évtizedekkel ezelőtt kiszállott. A hagyományon így se esik valami nagy csorba – akkor mondjuk el róla szembe a jót, amikor, bajaiak, így vagy úgy elveszítjük őt.

Mivel nagyon kevés hely van e lapban ahhoz, hogy olyan gazdag egyéniséget és életet, amilyen *Dr. Rácz Károlyé*, csak vázlatosan is megrajzoljak, kénytelen vagyok nagy szavakkal és jelzőkkel jellemezni, hogy kevés szóval legalább valamit mondjak – tudom, így se fenyeget a túlzás látszatának veszedelme, mert hiszen olyat mondok, amit köztünk mindenki tudván tud.

Azon kezdem tehát, hogy kereken megmondom: dr. Rácz Károlyban a legjobb embert ismertem meg, akivel életemben találkoztam. Nem mondom azt, hogy ekkorra jóságról emberben fogalmam se volt, mert fogalmam az ugyan volt róla, áhítoztam is reá – de arra már nem is gondoltam, hogy valaha így, szemtől szembe fogom látni, megismerni, s mivel, hiába, mindig más az elgondolás és az eleven, hús-vér valóság, hosszú időn át meglepetés és ámulás volt számomra az ő fokozatos megismerése. Nem ok nélkül van Rácz Károlynak Baján és a messzi környéken valóságos legendája – évtizedek alatt sok ezer emberrel volt érintkezése, de a sok közül soha senki se fordult hozzá hiába valamelyes fajta segítségért.

S ha keresem, ebben az ő nagy jószágában találom meg ideális és tökéletes presbiter voltának titkát. Jó presbiter csak jó ember lehet – mint ahogy jó pap is csak jó ember lehet. Jó ember – azaz olyan, aki nem magának él, nem tartogatja magát magamagának, akinél a másokért való törődés és áldozat olyan természetes élet-funkció, mint a lélegzetvétel. Rácz Károly ízig-vérig keresztyén és református – de sohase hangoztatja, s valami egészen különleges, nem tudom másnak nevezni, jó-ságból fakadó gyöngédség és tapintat van abban, ahogy hangoztatását elkerüli. Hi-

szen mindnyájunknak meg kellene szégyenülnünk mellette... De azért mégis hitvalló. *Cselekedeteivel* tesz vallást Krisztusról és egyházáról – cselekedeteivel, mikről ő maga sohase beszél, de beszélnek azok őhelyette is.

A jó ember az emberek jótévedője – a jó presbiter az Egyházé. Rácz Károlyról csak a második minőségében akarok elmondani egyet-mást – hová is jutnék, ha az elsőt kezdeném bolygatni? Hogy mióta presbitere (s közben többször volt gondnoka) az egyháznak, csak az mondhatná meg, aki visszafelé nyomozna a presbiteri jegyzőkönyvekben – egy bizonyos, hogy itt úgy emlékeznek rá, hogy mindig az volt. S az ő presbitersége mindig valóságos volt, olyan, mely munkát, időt, fáradságot, áldozatot kívánt. (A teljesség kedvéért meg kell jegyeznem, hogy mi nem is engedhetjük meg magunknak a „dísz-presbiter” luxusát; kevesen vagyunk, s azért mindenkinek meg kell tenni a magáét.) Sohase történt meg, hogy ha az egyháznak szüksége volt rá akár szellemi, akár anyagi téren, benne csatlakozott. S nem tett soha különbséget nagy vagy kicsiny szolgálat között, neki sohase derogált semmi, egyforma örömmel végezte az egyiket és a másikat.

A számtalanból csak úgy taláломra ragadok ki egy-néhány esetet jellemzésül.

Mikor 1922-ben átvettem a bajai egyház vezetését, a legrosszabb anyagi helyzetet találtam. Költség sok, pénz kevés, nehezen futotta a legszükségesebbre is. Egyik délből megjelent nálunk Rácz Károly. Akkor láttam harmadszor, még igazában nem ismertem. Kegyetlenül kemény tél volt. Azt kérdezte, van-e fánk. Van, de kevés. Csak ennyit mondott rá: holnap lesz. S másnap ott volt az ől fa az udvaron, néhány nap múlva a másik ől. De nem ezért mondom el, mert ezt akárki megteheti, akinek módja van hozzá. A nevezetes benne nemcsak az, hogy az egyház anyagi terhen könnyített ilyen módon, hanem az, hogy az akkor még aktív törvénytörő tanácselnök úr maga járta az erdőket fáért, s töltött kint fél napokat a legnagyobb hidegben, s csónakázgatott ide-oda a Dunán szélben, fagyban.

Az egyháznak bármilyen ügyes-bajos dolga intézését mindenkor készséggel vállalta. S ha elvállalta, akármivel járt, eleget tett neki. Az egyháznak ki kellett pörölnie bérházából a bérlőt; a bíróság előtt Rácz Károly képviselte az egyházat (akkor már nyugalomban volt). Abban az időben az év egy részét már Debrecenben töltötte, s ott nagyon el volt foglalva. Az egyik tárgyalást éppen olyan időre tűzték ki, mikor ő Debrecenben volt. Otthagytá a maga dolgát, eljött a tárgyalás napjára, s utána megint visszautazott – az ország egyik széliről a másikra, ide és oda! S tette ezt olyan egyszerűen és természetesen, mintha valaki átsétál a szomszédjához egy kis beszélgetésre.

Azt sem felejttem el soha, mikor egy este későn együtt ült a presbitérium, valami fontos dologról tanácskozott, s az eredményt közölni kívánta az egyik presbiterrel, aki nem volt jelen. Az eső szakadt, s szuroksötétség volt odakint. A gyűlés végén felvettem a kérdést: hogyan értesítsük a távollevőt? Rácz Károly rögtön kész volt a felelettel: majd elmegyek én! S azonnal – még esernyő sem volt nála – nekivágott. Itt megint az a nevezetes, hogy az illető presbiter épp ellenkező irányban lakott, mint ő, messze a város szélén. Másnap megtudtam, hogy valamikor tíz óra után került haza.

A kórház elmeosztályán tett látogatásom alkalmával megismertem egy református úrinőt, kiről úgy vélekedtem, hogy szükségtelen tovább bent tartani. A főorvos

hajlandó is volt elengedni bizonyos föltételek mellett. A családdal meg kellett levelezni a dolgot, elintézni az illetőnek nyugdíjügyét a minisztériumban stb. Megkértem Rácz Károlyt, foglalkozzék a dologgal. Családjával együtt fölkarolta a beteget, utánajárt mindennek, elintézt mindent, s néhány hónap múltán a szabadon bocsátott úrinőt el is kísérte rokonaihoz, útiköltségét fedezte, s hagyott nála tekintélyes összeget, hogy valamihez foghasson – három napig utazott egyvégében, addig ágyba se feküdt (mert ott hiába tartóztatták, nem maradt egyetlen éjszakára se, hogy – amint mondta – „terhükre ne legyen”), ruhát se válthatott, s mindezt azért, hogy segítsen valakin, akinek néhány hónappal előbb még hírét se hallotta, s akit akkor látott utoljára.

Még csak egyet említek meg. Mikor pár év előtt a presbitériumban az egyházi adó kivetését tárgyaltuk, s megállapítottuk a legmagasabb adót, kijelentette, hogy szívesen fizetne annál többet; de nyomban hozzátette – s ez jellemzi az ő rendkívüli érzékenységet a mások érzékenysége iránt –, hogy ő nem akar kiemelkedni a többiek közül, majd talál rá módot, hogy amit az egyháznak szánt, meg is adja. Ettől az időtől kezdve Rácz Károly minden hónap elsején pontosan megjelent a lelkészi hivatalban, s meghozta az ő kétszázezer koronás önkéntes adományát (egyéb adományain kívül!). Voltak, akik azt hitték, azért teheti, mert „gazdag ember”. Pedig nem az. Az ő adománya nem a gazdagságnak, hanem a munkának gyümölcse – hiszen ma is, előrehaladott korában, három ember helyett dolgozik. De azért mégis „gazdag ember” – olyan lelki kincsekben, miknek gyűjtésére Krisztus int bennünket.

Tudom, akármennyit írnék róla ide, senki se sokallná, aki őt ismeri, hanem azt mondaná: ez még semmi! Fog is ő hiányozni, ha elment körünkből, de leginkább a bajai református egyháznak. Hiányozni presbiteri üléseinken, miket soha el nem mulasztott, s ahol nagy tapasztalatainak, tudásának, keresztyén lelkületének, páratlan szolgálatkészségének mindenkor felbecsülhetetlen hasznát vettük; hiányozni a templomban, ahol mindenkor a bejárat mellett ült, hogy a rendre ügyeljen, s téli időben az ajtónyitogatások közben bizony gyakran kockáztatta egészségét; hiányozni a jótékonyság terén – egyszerűen mindenütt!

Nos, hát ilyen az igazi presbiter: mindenütt ott van, mindenkinek szüksége van rá, mindenütt és mindenkinek nélkülözhetetlen.

A presbitérium s az egész egyház hálája kíséri a távozót; köszönjük neki, amit értünk tett, s köszönjük Istennek, hogy oly soká megtartotta közöttünk.

ÜNNEPI TEMPLOMAJÁRÓK

Húsvét szent ünnepén megint megtelik a templom zsúfolásig. Tavaly ilyenkor sokan kívül rekedtek. Ilyenkor eljönnek mindazok is, kik általában háromszor látogatnak el évente Isten házába, a nagy ünnepeken. De hát csak ezeken a kivételes napokon viseli-e gondunkat az Isten? Sokan azt mondják, ők otthon is tudnak imádkozni. Nem vonjuk kétségbe. De azt tapasztaltuk, hogy akik otthon imádkozni szoktak, rendesen azok egyúttal a legbuzgóbb templomba járók is. Az is igaz, hogy az Isten mindenütt jelen van, viszont Krisztus azt mondja az övéinek, hogy ahol ketten-hárman együtt vannak az ő nevében, Ő is velük van. Tehát nemcsak *jelen*,

hanem *velük* is, ami nagyon nagy különbség. S ha a keresztyén ezt meggondolja, van-e valami, amit inkább kívánhat nála? Mások meg azt mondják: messze van, rossz az idő, nem érünk rá, főzni kell, és ehhez hasonlókat – szakasztott úgy, mint a példázatbeli nép, melyet a Király menyegzőre hívott. (Luk. 14:16 – 24). Kérjük őket, olvassák el ezt a példázatot és elmélkedjenek rajta.

UGYANAZ A LÉLEK

I. Kor. 12.

Karácsony, nagypéntek, húsvét olyan ünnepek, miknek eseményei elevenen állnak az emberek szeme előtt. De pünkösd? A Lélek kitöltetésének drámai mozzanata még csak, hanem maga a Lélek és működése annál kevésbé. Jézus, Ő igen, látható, a gyermek, a szenvedő, a megdicsőült, de a Lélek – sokak számára pusztán szó vagy tág fogalom.

Pedig aki fölvette magába az előzményeket, annak ugyanolyan közvetlenül és érzékletesen föl kell vennie magába a pünkösd valóságát, hogy célhoz érkezzon. Egyik mozzanat következik a másikból, egyik vonja maga után a másikat. Nagyszerű a karácsony, mint a legnagyobb dolog kezdete; az új és az első páratlan öröme van benne, de nem lehet megállni nála; Isten minden mélységét kifejező csoda a keresztyén; minden hatalmát hirdető új kinyilatkoztatás a föltámadás; de nem lehet megállni náluk se. Még tovább kell menni. A Lélekig. Ahová elérkezve megértjük, hogy minden a Lélekért van, minden Őt készíti elő, Őreá nevel és növel, azért, hogy mi Őt befogadni képesek legyünk, s Ő minket átalakítani képes legyen. *Ezért* van minden, ez a cél, csak ez a végső állomás; előtte nem lehet megállapodni.

Karácsony a *megtestülés*, pünkösd a *meglelkülés*. A másodiknak érdekében van az első, s mindaz, ami e két vég közé esik. Krisztus azért válik testté, hogy mi lélekké válhassunk. Mert Isten Lélek. Isten országa s az örök élet lelki élet.

De nem, hogy akármilyen lélekké válhassunk. Akármilyen lélekké nem kell válnunk, az már vagyunk, amint megszületünk. Lelkes lények vagyunk, sokféle lelki erővel és képességgel. Nem azért, hogy ilyenek lehessünk, kellett megtestülnie Krisztusnak, szenvednie s a Lelket elküldenie. Ilyenek enélkül is vagyunk. Hanem kellett azért, hogy megtörténjék velünk a legnagyobb dolog. Hogy a mi sokféle lelkünkben, meghagyva sokféleségüket, meghagyva a sok különféle erőt és képességet – mégis *ugyanaz a Lélek* legyen.

Íme, ez a pünkösd. És ez a pünkösdnek nagy újsága. S ezzel kezdődött valami egészen új dolog a földön: a keresztyén egyház.

Ami nem azt jelenti, hogy sokféle nemzet sokféle tagja, ifjú és agg, művelt és együgyű, előkelő és pór stb. valamilyen dologban egy nézetet van, egy meggyőződésen, egy hiten. Ehhez nem kellett pünkösd, ez nem új, nem rendkívüli dolog. Hanem azt jelenti, hogy mind e sokféle emberekbe – a szó valóságos és nem képletes értelmében – beköltözik Istennek *egy és ugyanaz a Lelke*, s lakozik öbennök, s ők ezt tudván tudják, mint valóságot, élik, tapasztalják, s eszerint élnek és cselekednek mindenben. Ez a Krisztus alapította keresztyén egyháznak, a Vele való

közösségnek, a szentek egyességének igazi kritériuma, túl minden külső szervezeten és hitvalláson; a láthatatlan egyház kritériuma, túl a láthatón.

Sorsdöntő kérdés tehát számunkra – mint volt a tanítványokra s az első keresztyénekre, általában az egyházra – , valóság-e nekünk a pünkösd vagy nem. A minden vagy a semmi kérdése. A Lélekkel minden a mienk, nélküle semmi. A Lélekkel Isten lakik bennünk, nélküle magunk vagyunk. Sokféle lelki erőnkkel és képességünkkel a Lélek nélkül semmi vagyunk.

Pünkösd summáját Pál apostol fejezte ki a legtökéletesebben, így: *A kegyelmi ajándékokban pedig különbség van, de ugyanaz a Lélek; a szolgálatokban is különbség van, de ugyanaz az Úr; és különbség van a cselekedetekben is, de ugyanaz az Isten, aki cselekszi mindezt mindenekben.*¹

MIÉRT MEGYEK ROSSZ IDŐBEN IS TEMPLOMBA?

1. Sehol sincs megírva a bibliában, hogy csak jó időben hallgassuk Isten igéjét.
2. Bizonyos vagyok abban, hogy bármilyen rossz idő van, a lelkész a szószéken végzi szolgálatát.
3. Ha én itthon maradnék, rossz példával másokat is ösztönöznék a templomból való elmaradásra.
4. Egész héten át a kereskedő rossz időben is elmegy üzletébe, a tisztviselő hivatalába, és amint tapasztaljuk, az eső senkit sem tart vissza a kocsmától, mozitól, báltól.
5. Úgy gondolom, Isten a templomból elmaradók kifogásait is úgy elítéli, mint a Lukács ev. 14:18-ban felsorolt kifogásokat.

BUZGÓ REFORMÁTUS

[Buzgó református] az, aki jó, jó az, aki semmi rosszat nem tesz – tartja a közfelfogás.

Egy nagy bank igazgatója kiszállott egyik vidéki fiókintézet megvizsgálására. Megnézte az épületeket, üzleti könyveket, s így szólt a főnöknek: „Ön nem maradhat tovább a mi szolgálatunkban, kénytelen vagyok elbocsátani állásából”. A főnök elképedve kérdezte: „Miért? Hiszen semmit sem csináltam!” „Éppen azért – felelte az igazgató – , mert semmit sem csinált.”

Jézusnak egyik példázatában a harmadik szolga semmi rosszat nem tett a talentommal, csak elrejtette azt. Ez elég ok volt arra, hogy a szolga kiközösíttessék.

Jézus élete a cselekedetek láncolata. Az őskeresztyének története a hősiességek sorozata. A reformáció küzdelmek egymásra halmozása.

Tegyük fel, hogy semmi rosszat nem teszel, előbbre viszed-e ezzel egyházunk ügyét? Nem lopsz, nem csalsz, nem gyűlölködsz, nem káromkods, nem hazudsz – felvirágoztatod-e ezzel gyülekezeted?

Elmúltak azok az idők, amikor egy gyülekezet életét így lehetett jellemezni: „kitűnő egyház, mert nincs ott semmi baj!”

A mi időnk, melyben élünk, nagy események ideje, számonkérő idő. A „nem csinálok semmit” mentséggel előhozakodó egyéneket, családokat, testületeket – s egyházakat is lehangosít.

A „küzdő egyház” nevet most újból meg kell szereznünk. Félreállnak majd a gyávák, a képmutatók, a konjunktúra-keresztények – de előlépnak az „elhívottak” a krisztusi Ige megvalósítására.

Ott leszel Te is? Mi lesz aktivitásod első megnyilvánulása?

HÁROM KÉRDÉS – HÁROM FELELET

1. Mi a bűn? A bűn Istentől való elszakadás. Mint mikor a venyigét levágják a tőkéről. Ha nem dobják is el messzire, csak éppen hogy levágják: el kell annak száradni. Így nemcsak a nagy bűn, hanem a legkisebb is kárhuzatos. Bármily kevésbé is, de ha elszakad valaki Istentől, el kell annak vesznie.

2. Mi a hit? A Krisztus által Istennel való újra összeköttetésünk. Mint mikor a levágott szőlővesszőt beoltják a tőkébe. Magában meg nem élhetne, de a tőkével összeforrva, kivirágzik és terem. Így a bűn által Istentől elszakítottán, magunkban mi sem élhetünk meg, de hit által Krisztussal összeforrva kivirágozunk és jó gyümölcsöt termünk. A hit virága a szeretet, gyümölcse a jó cselekedet.

3. Mi az örök élet? A Krisztusban való megmaradás. Aki Istentől elszakad az meghalt, aki vele Krisztus által egyesül, az él. Aki örökké egy marad Istennel, az örökké él. Tehát annak van örök élete, aki a bűntől elszakad, Krisztussal egyesül, s vele teljesen összeforrva a Szentlélek által Istennel él.

PETRONIUS ÉS KORA

Írta dr. Révay József. Franklin kiadása, 1927.

Komoly és kitűnő tudományos művek, mik anélkül hogy a népszerűsítés kedvéért leszállítanák mértéküket, nagy érdeklődést keltenek, s akármelyik regénnyel vetekedő sikert, sőt népszerűséget érnek el – hát vannak ilyenek is. Tegyük hozzá: nálunk ritkán, szinte csodaszámba menő esetekben. Talán nem az ilyen művek hiánya miatt; mert noha nem sok ilyen mű jelent meg nálunk, mégis több, mint ahány a megérdemelt sikert elérte. Inkább a közönség hiánya miatt, mert nemigen akad, ki a kellő érdeklődést fölkelte benne; aki megmondja a laikus olvasónak, hogy ez vagy az a tudományos cím olyan könyvet jelöl, mit az átlagműveltségű könyvbarát, ki nem szakértő az illető tudományágban, nemcsak „haszonnal”, hanem gyönyörűséggel olvashat, s olyan izgalommal, mint a legérdekfeszítőbb regényt. Szeretném látni pl. azt a fogékony lelkű embert, ki Révay Petronius-könyvét le tudja tenni, míg végig nem olvasta. Bizonyára úgy lesz vele, hogy a sebes olvasás közben fogadalmat tesz, majd lassabban olvassa másodszor, csak először hadd száguldjon át rajta, mert nagyon érdekli, „mi következik”. Pedig Révay könyve mintája a rendszeres tudományos vizsgálat eredményeit összefoglaló szakmunkának, tárgya olyan, hogy talán

csak minden ezredik olvasó tud róla valamit, s mégis ebben a feldolgozásban ellenállhatatlanul magával ragadja azt is, aki egészen távol áll tőle. Az ilyen tudományos irodalomnak az angolok és franciák közt van nagy közönsége. Ott azonban van, aki „fölfedezi” őket. Ilyen műveket a francia Akadémia szokott kiadni vagy megkoszorúzni, amivel rájuk tereli mindenki figyelmét. Ha Révay Petronius-könyvét francia író írja, vele is bizonyára ez történik, mert egy hajszálnyival sem marad el a francia irodalom hasonló tárgyú kiválóságai mögött, s bizonyára megér néhány kiadást. Így, hogy nálunk írták, nem az Akadémiánk adta ki – s meg fogja-e koszorúzni? Annál nagyobb elismerés illeti meg az író s a kiadó elszánt bátorságát, hogy a mai időben ilyen könyvvel ki mertek lépni; könyvvel, mely ugyan minden irodalomnak dicsősége volna, egy tudományos kérdést közelebb visz megoldásához, eredeti és alapos kutatásokon épült – s melyre mégis rá kell itt fizetni szellemileg és anyagilag. Ha csak ezek a tulajdonságai volnának, legalább a hivatalos támogatást akkor is megérdemelné. Tudományos fórum előtt csak a tudományos szempont lehet a mérvadó. Révay könyvében van azonban valami plusz, mely miatt mindenki figyelmére igényt tarthat, s éppen ez az, ami az említett külföldi művek közé sorozza: művészi, világos kompozíciója, pompás jellemző ereje, nemesen egyszerű stílusa, lebilincselő előadásmódja. Maga Petronius, a kor többi alakja, az erkölcsi, társadalmi, irodalmi szellem a tudományos adatok ügyes elrendezéséből és szellemes értelmezéséből elevenen lép elő, s olyan aktualitást kap, mint a legmaibb író vagy irodalmi kérdés. – Hogy ellenvetéseim is vannak, minek hallgatnám el? Felsorolásuknak csak részletes megvitatásban lehetne helye. Az előadás módjában kifogásolom ilyen jeles prózaírónál a helytel-közzel felöltő s nála elszívélhetetlen germanizmusokat („több” mint határozatlan számnév, „egyesek”, „különböző” stb.) s olyan reflexiókat, mik röviden odavetve félreértésre adnak alkalmat, részletezésük pedig nem volna oda való, pl. a 150–151. lapon az értékelés relativitásáról. Révay bizonyára jól tudja nemcsak azt, amit leír, hanem azt is, amit nem ír le: hogy az abszolút relativizmus önmagának mond ellent, önmagát szünteti meg; mert a relativizmusnak dogmatikus és kategorikus kijelentése olyan állításban történik, mely maga nem relatív, hanem abszolút és általános érvényt igényel. De ha hasonló tudást tételez fel az olvasóról, túllő a célon, hiszen az értékelés relativitásának kérdése egyik legsúlyosabb s legtöbbet vitatott problémája a történetfilozófiának, melynek a Seneca-féle „életbölcseesség” szentenciái tájkéára se vetődnek. – Végül: aki elolvassa a Révay Petronius-könyvét, az el fogja olvasni az ő Petronius-fordítását is. Ebben nem kételkedem. S akkor még nagyobb hálát fog érezni ez iránt az önzetlen magyar tudós iránt, ki tudományos munkája mellett nem sajnálta a fáradságot attól, hogy olyan nagyszerű élvezetet szerezzen neki. Mert Petronius olvasása az. Ha a szó nem volna itt olyan ríktó, azt mondanám rá: kéj. De tán nincs is rá más jobb szó. Az – valóságos testi-lelki kéj. Hogy az olvasó az egyik könyv után a másikhoz nyúl, az bizonyos, de hogy az elsőhöz nyúl-e, az sajnos fölöttébb bizonytalan. Jó álmuk lehet azoknak, kiknek kötelességük van az ilyen teljesítmény iránt, s meg se rezzennek, mikor nagy ritkán megjelenik. Pedig azt a sokat harsonázott „kultúrfölényt” kevés dologban lehet oly biztosan meglátni s megláttatni, mint az ilyen műben. Valósággal kiáltó mellette az ellentét. A hazai.

A VILÁG KÉPEKBEN

(*Lambrecht Kálmán: Emberek, népek, nemzetek. – Bárczy István: Budapest. Enciklopédia kiadása, 1927.*)

Ezen a címen füzetes sorozat indult meg, mely fel szándékozik ölelni a természet-tudomány, technika, művészet, sport, irodalom, történelem, földrajz érdekességeit, s a hangsúlyt a képre veti a szöveg helyett. Valahogy az egész vállalkozás céljáról fogalmat ad, s talán programfélének tekinthető *Lambrecht Kálmán* füzete. A népszerűsítő, ismeretterjesztő irodalomnak van némi jogosultsága. De akármennyire könnyű igyekszik lenni, ne legyen selejtes és főleg ne legyen unalmas. Hiszen érdeklődést akar kelteni, ez az egyetlen hivatása. *Lambrecht* füzete elijesztően unalmas. Túlnyomó része adat, mely bármely lexikonban föllelhető – adatok halmaza feldolgozatlanul, lelketlenül, szellemtelenül. Hogy az ördögbe lehetett ezt ilyen unalmasan összetákolni? A kép, miről a boríték belső fele nagyképpűsködik, nem segít. Így, ahogy együtt van az egész: allerlei,¹ magyarul: vicik-vacak. A képekhez csapott magyarázó szöveg ha önkéntelenül ilyen, akkor szánandó, ha készakarva, akkor felháborító: „Koreai leány, akinek fejdíszre mintául szolgált egy csak nemrég letűnt párizsi divatnak”. „Hindu táncosnő. Óriási sikere volt szépsége és tánca által Londonban, ahol a leghíresebb szobrász használta modellül.” „Török szépség, amilyen idáig csak a mese világából volt ismeretes a nyugatiak előtt” és hasonló, mint a ligeti bódék előtt. – *Bárczy István* Budapestet ismertető füzetében a rendelkezésére álló szerény kereten belül lehető teljes képet ad (ez csakugyan kép, s az volna a képek nélkül is) a főváros történetéről, mai állapotáról, életéről, s nevezetességeit külön kis lexikonban foglalja össze. Jó szolgálatot fog tenni. A *Budapest jövője* című fejezetben – mely talán nem is való az ilyen turistavezetőbe – néhány megszívlelendő gondolatot és ötletet vet föl, de közben ugyancsak elveti a súlykot: „Érdekes lenne a Gülbaba sírját kisebb mecset formájában kiépíteni, s fölötte a Rózsadombon keleti stílusban egy Gülbaba-nagyszállót építeni.” Dehogy lenne „érdekes”. Csak „alpári” lenne. Az pedig van már fölösen Pesten.

A REFORMÁTUS TEMPLOM

Közületről ha ítéletet mondunk, azt keressük, milyen lélek él benne s milyenek e lélek megnyilvánulásai, alkotásai és intézményei. Belőlük következtetünk arra, hogy csakugyan élő és egységes organizmussal állunk-e szemben, vagy csak egyedek sokaságával. Mert a nemzet nem a határon belül lakó egyének, az egyház nem a hívek merő összege.

Az egyházban élő egy-lélek első és legfőbb alkotása az istentisztelet, a liturgia. Nélküle nincs egyház s nem is lehet. Ahol a közös istentisztelet megszűnik, megszűnik az egyház. Az istentiszteletnek ez a főbenjáró fontossága szinte számtani pontossággal határozza meg azon személyek és eszközök jelentősége fokát, akiken és amiken keresztül segítségükkel, fölhasználásukkal stb. történik a közösség istentisztelete. Fölösleges sok szót vesztegetni annak a köztudatban élő ténynek hangoz-

tatására, hogy az istentisztelet szokás szerint való, mindenesetre leggyakoribb helye, a templom, mennyire elől van az eszközök sorában. (Hiszen egyik-másik egyházban szinte bálványozásig fajul a templom kultusza.)

A református egyházat az Ige egyházának valljuk. Azt jelenti ez, többek közt, hogy benne az istentisztelet központja az Igének hirdetése. Ha azonban valaki a magyar református egyházat – történetének s a közre játszó okoknak kellő ismerete nélkül – az igehirdetés célját szolgáló templomaiból akarná megítélni, igen különös következtetésre kellene jutnia. Véigtekintve valamennyit, azt találná, hogy kevés van köztük az Ige szolgálatára tökéletesen alkalmas, s nagyon sok, amely alkalmatlan, vagy a legjobb esetben közömbös. S ha olyat keresne, melyre teljesen ráillik a „református templom” nevezet – a „református” szót pozitív értelmében véve – talán alig találna.

Mert ahogy az egyháztagot nem teszi reformátussá, ha nem gyón, áldozik, szentképeket nem tisztel, úgy a templomot se teszi reformátussá, ha nincs benne oltár, gyóntatószék, szentkép. Akármilyen „egyszerű”, „fehér falú”, „puritán” a templom, ha igehirdetésre alkalmatlan, vagy ha nem fejezi ki célját – nem református az. Mondjuk meg nyíltan és röviden: templomaink nagy része alakjánál, beosztásánál stb. fogva inkább katolikus, mint református, inkább mise mondására, mint igehirdetésre való! (Még az olyan kirívó esetek általánosítása nélkül is így van ez, amilyen pl. a Szilágyi Dezső-téri, mely öt kápolnára oszlik, hol akár öt helyen lehet egyszerre csendes misét szolgáltatni, csak éppen egységbe foglalni nem lehet benne a gyülekezetet – sem imára, sem énekre –, mely szét van szaggatva, s a papnak szüntelenül forognia kell igehirdetés közben; vagy az építészeti remek Kálvin-térít, mely tanulságosan példázza, hogy az esztétikai érték s a stílus szépsége nem kárpótol az unum necessariumért.¹ NB. a Kálvin-téri templomot a tavalyi renováláskor csekély változtatással és összhatásának megbontása nélkül alkalmasabbá lehetett volna tenni).

A történeti okokat, melyek ezt az állapotot teremtették s a könnyen előhozható mentő körülményeket most nem firtatom. Itt nincs rá hely. Ismételten csak a merő tényt állapítom meg, melynek valósága tagadhatatlan – s mellyel mégse vagyunk eléggé tisztában. – S ha valakinek ez a megállapítás netán túlságosan nyers és kegyetlen, könnyen meggyőződhet igazságáról. Csekély kivétellel bármely templomunkon kimutatható, hogy így van. Itt és ezúttal mindössze a figyelmet akarom fölhívni erre a végtelenül elhanyagolt, pedig végtelenül fontos kérdésre. Annál is inkább, mert újabban is egyre-másra építenek templomokat – nem református, vagy egyenesen antireformátus szellemben.

Csak keveset mondhatván itt e dologról, nem szeretném, ha félreértenének. Nem református építészeti „stílusról” beszélek, egyáltalán semmilyen „stílusról”. A stílus kérdése – majd csak ezután jöhet. Első a célszerűség, a célnak megfelelés. Rossz minden stílus, mely önmagáért van; az igazi stílusnak mindig a célszerűségből kell kifejlődnie. (A „célszerűség” szót nem az olcsó praktikum, hanem a magasabb szellemi célkitűzés és megfelelés értelmében véve.)

A múlt helyett és eredményei helyett – miken egyhamar úgyse lehet változtatni – a jelenről és jövőről van most szó. Arról, amiért *mi* vagyunk és leszünk felelősek. Rá kell eszmélnünk arra, hogy ha csakugyan egyház vagyunk, akkor az *egész* egyháznak

ügye az, ha valahol – bárhol – templom épül, s nem lehet csupán az építetők jó szándékú, de esetleg külsőséges szempontok után induló, vagy a hagyományokat csak azért, mert hagyományok, követő avatatlanságára bízni. De nem oldjuk meg a kérdést azzal, ha akármilyen kitűnő építészekre vagy mérnökökre bizzuk az építést. Ők gyakran nem tudják s nem kell okvetlenül tudniok, hogy milyennek kell lennie az igazi református templomnak. Ezt csak az egyház maga mondhatja meg nekik.

Nos, és milyennek kell lennie? A dolog igen egyszerű. Az Ige egyházában az Ige templomának. Ahogy a katolikus templom a mise temploma, úgy a református templomnak az Ige templomának kell lennie. E központi gondolatból kell kikristályosodnia minden tagjával és ízével, olyan testnek lennie, melyet az Ige lelke hoz létre, melyben az Ige lelke él és formál a saját életszükséglete szerint. Kicsinyhitűség, több, a Lélek ellen való vétek volna kételkedni abban, hogy az Ige lelke meg tudja teremteni magának a megfelelő testet, mely célszerű is, de amellet – a maga tökéletes egyszerűségében – magasztosan szép. Ne tudna olyan szép lenni, mint amelyet más lelkület hozott létre? Csak engedjék szóhoz jutni, s ha szól, hallgassanak reá. Isten Igéje a központban – olyan alapelv ez, melyből vaskövetkezetességgel következik a templom formája, elrendezése, a szószék helye, a gyülekezet helye stb., minden a legapróbb részletig.

A VILÁG VALLÁSAI

Írta Szimonidesz Lajos. Dante kiadása. Budapest, 1927.

A háború óta valami hallgatólagos megegyezéskéféle alakult ki – észrevétlenül, s ma már közerkölccsé vált, mely ellen véteni bűn – a kritika művelői között: kímélni mindenkit, mert mégiscsak nagy dolog s egymagában tiszteletre méltó, hogy valaki a mai nagy nyomorúságban szorgalmasan tanul, olvas és ír, s hogy akad kiadó, aki az olvasmányok nem sok haszonnal kecsegtető kivonatának könyvalakba nyomtatására pénzt áldoz és kockáztat, néha bizony rengeteg sok pénzt. Az apagyilkosnak megkegyelmező közhangulat szinte erkölcsi nyomása alatt, mikor füzetkének dicséret és elismerés jár, mit csináljon a kritikus, ha két ilyen hatalmas, jó kiállítású kötetet tesznek le az asztalára, drága vászonba kötve, tele képpel, melyre a jóhiszemű kiadó nyilván számlálatlan ezreket költött? Talán ezt: meghajtja elismerésének zászlaját a kiadó rendkívüli bőkezűsége és bátorsága előtt, s aztán krokodiluskönnyek nélkül, sajgó szívvel megmondja kiadványáról az igazat. Mert, ha a kímélet ma anyagi okokból erkölcsi parancs, van rajta túl, szellemi okon, másik, nagyobb és örök erkölcsi parancs, mely kategorikusan kötelez arra, hogy a magyarul sűrűn megjelenő, úgynevezett tudomány-népszerűsítő könyvek elsekélyesedésének, tudománytalanságának, művésziatlanságának, stílustalanságának, dilettantizmusának s a magyar nyelvet hóhérolásának megálljt kiáltunk, kik vagyunk kiáltók a pusztában. Akinek nincs tudománya, nincs művészete, az égvilágon semmi saját mondanivalója, aki a mások mondásait se tudja használatóan összefoglalni, aki nem tud írni, nem tud magyarul se, az ne írjon könyvet a „művelt közönség számára”, legalább addig ne, míg van tiszteletre méltó „művelt közönség” – s még van hál’ Isten! – , mely meg-

vesz jó könyvet is a rossz helyett, ha kap (de netán nem telik neki a jóra, ha a rosszra költött). A könyv, ha kiadatott, nem magánügy – s ha a szabad verseny döntsön sorsáról, ám szólaljon meg a szabad reklám mellett a szabad kritika is. S hahogy kímélet kell, jó, legyen, de – que messieurs les assassins commencent.¹ Mert ha csakugyan odajutottunk, hogy hazai jófajta termelésünk nem képes az olvasóközönség éhét csillapítani, tessék akkor inkább jó idegennek fordításával kielégíteni, mint hazai rosszal. (Bolond gazdának tartanók, aki a maga elégtelen marháját nem szaporítaná jó idegennel, csak azért, mert idegen – holott a hazai is netán idegen volt valaha.) Nem igaz, hogy a hazai rossznak istápolásával, csak amért hazai, segítjük a hazai jót. Ellenkezőleg, a rosszból születik akkor mindig több, szapora fajzat, s végül agyonnyomja, elszíjja a kevés jót.

Szimonidesz nagy könyvének állítólag van valami nevezetessége, ezt olvastam róla, mely miatt különösképpen elismerést érdemel: hogy első a maga nemében magyarul. Csakhogy disztिंगváljunk. Elsőnek lenni valóban nagy dolog – úttörőnek. De a népszerűsítő nem úttörő. Hiszen mindegy, magyarul vagy más nyelveken olvasta-e a könyveket, melyek eredményét magyarul, netán elsőnek, összefoglalja vagy kivonatolja. Nem tárgya, hanem célja határozza meg könyve jellegét, jellege határozza meg helyét a sorban, ismereteinek gazdagsága, földolgozásának világossága, elevensége, szemléletessége, érdekessége határozza meg rangját. Más mérték vagy értékelő szempont itt nincs és nem lehet. Népszerűsítő, ismeretterjesztő könyv pedig magyarul századok óta sok jelent meg – ebben elsőnek lenni többé nem adatik meg senkinek – , s hozzá jó egy-néhány jeles, az utána jövők iránt nagy igényre jogosító könyv. Éppen történeti téren is (márpedig a módszer tekintetében mindegy, hogy minek a történelméről van szó – s hirtelen meg nem tudnám mondani, melyik az első magyarul írott történelem); sőt még vallástörténeti téren is (pl. Kecskeméthy – Bartók – Révész *A mi vallásunk* c. könyve, Kolozsvár, 1917.)

Tehát: nevezetesség? Van. S ez: hogy e könyv szerzője összeírt 600 nyomtatott lexikon-oldalt olyan témáról, melyről még a legvadabb elfogultság se mondhatja, hogy nem „érdekes” (a világ vallásai!), témáról, melynek az embarras de richesse² bőségével dicsekedhető irodalma van, no igen, jó és rossz irodalma, de jó is annyi, hogy csak győzze az ember, fontos fölfedezésekben és megállapításokban gazdag irodalma, melyek éveken, sőt évtizedeken át időről időre valósággal lázba ejtették a világot (németek császáriját! ötörai teák közönségét!) – s ő mégis oly unalmasan, annyira szemlélet, vízió, fantázia, gondolat, szintézis nélkül tudott erről az izgató témáról írni, mely szinte magamagától megelevenedik az ember előtt, megszállja az embert, mint a csillagos ég vagy a tenger végtelenje, tudott róla írni annyira nem látva az egészben semmit, mint lélektelen, érdektelen adatokat vagy kuriózumokat, hogy ez már valóságos kunszt, hogy már szinte érdekes, már valóságos kuriózum maga is. S ezért, noha más okon, magam is attól tartok, amitől a szerző, mikor könyve elején ilyen leleplezést mível: „akiben nincs elegendő kitartás és céltudatosság, az hamar kész megalkotni azt a lesújtó véleményt, hogy ez a vallás világának számtalan változatát és formáját feltáró tudomány tulajdonképpen az emberi butaság történetének leggrandiózusabb tárháza, s hogy okos ember legjobban teszi, ha távol tartja magát tőle” – félek, mondom, hogy aki *még* nem olvasott egyebet, e könyv elolvasásával csakugyan úgy jár, mint ahogy itt megijósolják neki, s ha e könyv elolvasása

után *már* nem futja benne más könyvekhez a „kitartás és céltudatosság”, az ...da capo az idézett sorok. (Ha nem áradna úgy belőle a fölvilágosodottság jóhiszemű naivitása, démoni fondorral lehetne meggyanúsítani ennyire népszerűtlénítő „népszerűsítést”; maga az ördög se tudná alaposabban kedvét szegni az embernek, hogy a vallás világába betegye a lábát, mint a „világ vallásait” megismertetni akaró ez a könyv.)

Világrészek, népek, korok, kultúrák vonulnak el az olvasó szeme előtt – azaz, hogy csak a nevük, ő magukat nem látjuk. Mint sok kilométer hosszú film, mely csupa merő fölirat, semmi kép – igazi képtelenség. Nem osztom ugyan a szerző nézetét, hogy „a vallástörténet birodalmának nagy része faragott romokkal van borítva, melyek közé romantikus képzelettel kell életet varázsolni”, mert ha a tudományos konstrukciónak szüksége van, éspedig nagyon is van, képzeletre, ugyan más az, mint a „romantikus képzelet”; de isten neki, beértem volna én már ezzel is, még tán fölűdített volna e betűsazarhán. Ám hiába. Semmifajta képzelet, beleképzelés, beleélés, megjelenítés, életre keltés, láttatás, megértetés oázisának nem sikerült nyomára jutnom.

Effajta népszerűsítő könyvet természetesen nem szabad a tudományosság mértékével mérni. De ismereteink és igényünk mai fokán még ilyen könyvben se lehet pl. a zsidó vallást egyszerűen kiragadni előzményeiből és környezetéből azért, hogy a keresztyénséggel egy kalap alatt tárgyaljuk, s ugyanakkor pl. a rómainak ott hagyni a maga helyén; mert vagy történeti vagy geográfiai szempont, vagy az összefüggések, egymásra hatások szempontja, vagy értékítéletek szerint igazodik szemléletünk, de összekeverni valamennyit nem lehet anélkül, hogy groteszk helyzetkomikum ne álljon elő, ami pedig aligha volt cél. Így történik pl. hogy előbb kerül sor az iszlámra, mint az indus védákra, s egy fejezetkörbe csöppen a görög vallás az észtekével és magyarokéval, elidegenedve az indusokétól stb.

Kiindulása a darwinizmus mítosza: az ún. primitív népek vallásától meg akarja vonni a fejlődéstörténet útját a keresztyénségig; persze lehetetlen; ezért rántja elő hol ezt, hol azt a szempontot. Mikor ilyen, objektivitást emlegető műnek, kitűnő külföldi példák nyomán is kínálva kínálkozik a *suum cuique*³ alapján álló, a vallások történetében az igazságot és igazságosságot a maga módján megközelíteni tudó tiszta történeti módszer.

Hogy valóban népszerű s amellet igazán tanulságos és értékes is legyen – mi kellett volna hozzá? Nem sok. Csak ennyi: ha röviden és szemléletesen megírja (híven mások nyomán) a vallások szellemi, történeti, geográfiai miliójét, s minél több szemelvényt ad jó fordításban eredeti termékeikből, akkor még ennyire híján minden fantáziának és írói készségnek, mindössze több és gondosabb munka árán csakugyan roppant érdekes könyvet tákolhatott volna össze a szerző. Még tovább megyek az engedékenységekben. Ha csak a fele ilyen anyagból készül e könyvnek, talán még akkor is meg lehetett volna bocsátani neki a másik felét (fenntartással – mert olyanokat, amilyenek majd mindjárt következnek, soha és semmi áron). Sajnos, csak itt-ott van beletűzködve néhány ilyen szem mazsola ebbe a puffadt korpacibere-pudingba.

No ízeleld meg te is, olvasó. Adok belőle, s ezzel módot is e sütet megbírálására. A műnek csaknem fele a keresztyénségről szól, melyet a szerző nyilván nemcsak történeti szerepe, de belső értéke szerint méltónak talált erre. Nos, a keresztyén-

ség megalapítója, Jézus Krisztus, olyan „egyénség”, akivel immár közel két évezrede foglalkozik az emberiség (s úgy látszik, ennek még ma sincs vége), s akit az emberiség jelentékeny része, benne igen sokan legnagyobbjai, olyan nagyra tart, amilyenek senki emberfiát, amilyen maga az Isten. Hogy az emberiség e részének igaza van-e, ő dolga – de hogy az ilyen „egyénség” már aztán csakugyan rendkívüli valami, azt felfogni, megérteni és megértetni a vallások történetírójának dolga. *A világ vallásai*-nak írója ilyeneket tud róla: „Tanításaiban van valami nagystílus, kiforrott, monumentális, s hogy mondásait belekalapálja hallgatói lelkébe, nem riad vissza túlzásokba vesző paradoxonoktól. Istenadta szónok (a hegyibeszéd értékes beszéd-töredékeinek halmaza) – de nemcsak ez, hanem költő is. Példázatai, apró elbeszélései... határozottan megbíráják a költői mértéket is. Költőként való értékelését legfeljebb az ingathatná meg, hogy ez a költői színezet nemcsak beszédein, hanem cselekedetein, élete egyes nyilvánvalóan később költött jelenetein (karácsonyi történet) is előad, azonban ha ezt számításba is vesszük, és le is vonjuk, még akkor is annyi költői íz marad minden szavában, hogy annak alapján sok versfaragónál nagyobb költő marad. Feltűnő gondolatainak újszerűsége ... (II. 79. l.) Egyénsége eredetiségének a kulcsa az, hogy *egy deduktívan gondolkozó vallásos világban egyedül ő az egyetlen induktív módon gondolkodó* ... (II. 86; ez a „deduktív-induktív” majd-megmondom, micsoda annyira tetszik a szerzőnek, ki egyébként takarékos a dült betűvel, hogy ezt aztán dült betűvel szedeti, mert ez nyilván fölfedezés, s annyira bele van habarodva, hogy nem győzi hajtogatni, nyilván ő is „bele” akar „kalapálni” valamit valahova) ... Ésszerű, induktív gondolat sorok segítségével megalkotott vallásos eszménye végeredményben majdnem teljesen egy vonalba esik a zsidóság eszményeivel. Ez azonban nem szükségszerű találkozás. A két különböző módszer eredményeinek azonossága csak úgy lehetséges, hogy Jézus nem törekedett új igazságokra és világnézetének teljesen következetes kiépítésére ... (II. 87. l. ... s a „két különböző módszer eredményeinek azonossága” mellett mégis „feltűnő gondolatainak újszerűsége”!) ... Meglepő, hogy Jézus az induktív módszer talaján milyen biztosan mozog ... (II. 88. l.) Jézus pedig annyira tudatosan járt a maga útján, hogy hegyi beszéde végére zárókönek a kétféle gondolkozási módszert jellemző, homokra és sziklára épített házról szóló példázatot tette fel. A szikla, amire Jézus épít, s amire hallgatóival is építtetni akar, ez az induktív gondolkozási módszer, amely jól megfigyelt, minden oldalról összehordott adatokból következtet közvetlenül hozzá nem férhető igazságokra ... (II. 88. l.; s most tessék ebből az „adatból” a szerző megbízhatóságára „következtetni” az „induktív módszerrel”; a példázat ti. ezt mondja: Valaki azért hallja éntőlem e beszédeket és *megcselekszi azokat* stb. ... Tévedés ne legyen: Máténál a görög szövegben poiei autúsz, Lukácsnál poiön autúsz)... A nyugati világban azért is fontos alapvetés, mert Sókratés után egész Baconig, Descartesig és a modern kultúrának tapasztalatra, kísérletre és indukcióra való rendszeres felépítéséig Jézus Krisztus az induktív gondolkozás terén társ nélkül áll. Vallásos téren pedig nemcsak úttörő volt, hanem a keresztyénségben mindvégig egyedül is maradt induktív gondolkodásával...” (II. 89. l.) – Íme. Ez Jézus Krisztus. Nem kevesebb, mint „sok versfaragónál nagyobb költő”, és mint – Bacon előfutára. S ilyen magyarán megmagyarázva. Ezt leírja valaki abban az évben, mely éppen nevezett Jézus Krisztusról neveztetik immár 1927-iknek. No, értsen meg ebből valaki, semmi

többet, mindössze ennyit, az emberiségnek ezt a megátalkodott időszámítási furcsaságát. Egyénisége eredetiségének ebből a „kulcsából”. Ez nem tréfa, olvasó. Ez így van e könyvben, szóról szóra idézek, lelkiismeretesen, lapszám megjelöléssel. Nem én találtam ki. De szeretném én azt látni, aki ilyet ki tud találni, csak azért, hogy felebarátjára rákenje. A filológiai teljesség kedvéért még egy „vesd-összé”-t is hadd idézzek hozzá, ezt már Hauptmannból: „Erfinden Sie so was mal, guter Spitta.”⁴

Ilyen stílus, ilyen magyarság! Ne mondja többé senki: le style c'est l'homme.⁵ Emberben nincs ilyen. Hallga: „Nagy gyűjtőfogalmakban különböző hasonló jellegű, de különböző intenzitású vallási áramlatok kerülnek össze, amelyek nemcsak a közös gyűjtőfogalomban függnek egybe, hanem azon kívül is benső rokonságban állnak egymással, mert más-más tartalmuk dacára is hasonló vagy azonos jellegűek.” (I. 17. l.) Ezt nem malícia pécézte ki. Üsd föl bárhol, mindenütt „különböző hasonló” értelmességet és magyarságot találsz. Így megy végtelen-végig, „különböző hasonló” módon.

Végül pár szót a szöveghez csatolt bibliográfiáról és illusztrációkról. Hű tükör mind a kettő. Nem a vallások történetéé s e történet tudományáé. Másé.

Ilyen népszerűsítő könyvhöz természetesen nem dukál se részletes, se tudományos bibliográfia. Akár el is maradhat. De ha már van, valamire használható legyen. Az azonban már csak mégse lehet, hogy felsorol értéktelen félcelményeket, s alapvető vagy éppen a népszerűsítés terén már bevált és elterjedt könyveket szóra se méltat. Nem említi pl. R. Kittel *Die alttestamentische Wissenschaft*-ját, mely mintául és puskául szolgálhatott volna az ókori zsidó vallás ismertetésénél; Indiát H. H. Ewers tanítja Max Müller, Deussen, Oldenberg, Neumann stb. helyett; a magyar művek közül, noha a legrosszabbaktól se sajnálja a nyomdafestéket, mellőz ilyeneket: Varga Zs.: *Az ókori keleti népek művelődéstörténete, különös tekintettel a Bibliára* 2 kötet, 1915, 1918; Erdős J.: *Újszövetségi bevezetés* 1911; Wargha L.: *A keresztényház történelme* 3 kötet, 1906–1908; Munkácsi Bernát gyűjtései stb., stb.

Illusztráció terén kitűnő példát és felhasználható anyagot adnak az olyan népszerű művek, mint pl. Benzinger *Bilderatlas zur Bibelkunde* vagy az 1917-ben megjelent *Das Buch der Reformation, geschrieben von Mitlebenden*, és hasonló; ti. itt is azt kellett volna tenni, amit a szövegben kellett volna tenni; lehetőleg eredeti, az illető korra és vallásra jellemző termékeket bemutatni; itt pedig – noha meg kell hagyni, vannak ilyenek is szép számmal – kapunk drága mélynyomaton olyan képeket, miknek se művészi, se dokumentárius becse (Barrias stb.), s ugyanakkor pl. Michelangelo Mózesét, Raffaello Madonnáit ócska tollrajz-kontúrokból, ami blaszfémia.

Ennyi szép papíros, ennyi betű, ennyi drága reprodukció, ily áldozatkész kiadó! Együtt és külön-külön mind jobb sorsot érdemelt. Jó könyvet. Jó könyvhöz jó kritikát. Mily szívesen írtam volna. Százszor szívesebben, mint ezt. De hát oleum et operam perdidi,⁶ ami azt teszi, ha megmagyarázod: hiába Kámba búcsúra.⁷

LEONARDO DA VINCI

Írta Hekler Antal. A Magyar Irodalmi Társaság kiadása, Budapest, 1927.

A Napkelet könyvtárának ez az új kötete népszerű formában, de gondosan, részletesen megírt életrajza a hányatott sorsú nagy renaissance mesternek. A célt, mit maga elé tűz, a feladatot, mit vállal, eléri és teljesíti úgy, hogy kifogást alig lehet tenni ellene. Ez a cél és ez a feladat bölcs mérséklettel körülszegett: születésétől haláláig végigkísérni a művészt a rendelkezésre álló adatok és források alapos felhasználásával, ismertetni műveinek keletkezését, viszontagságát, leírni tárgyukat, szerkezetüket, stílusukat, esztétikai hatásukat. Csak az a kérdés, ez a cél és ez a feladat, még ilyen ügyesen, elevenen és jól megoldva is, elégséges-e, kielégít-e. A művészettörténet mai módszere és eredményei szempontjából nézve: nem. Mert Leonardo da Vinci művészi sorsának megértéséhez kétségtelenül szükséges élete sorsának ismerete, s ezt itt meg is kapjuk; de Leonardo da Vinci *művészetének* megértéséhez még másvalami is szükséges, és pedig korának, kora szellemi életének, világnézetének, művészeti törekvéseinek ismerete, s ez az, amit itt nem vagy alig kapunk. Az a szellemi világ, melyben Leonardo él, nem jelenik meg előttünk, nem válik láthatóvá, s ezért művei, még ha megtudjuk is, mikor és hol keletkeztek, szellemileg légüres térben lebegnek, mintegy kiszakadva a művészet szellemtörténeti folyamatából. Legalábbis az a néhány szál, melyre utalás történik, nem elegendő lehorgonyzásukhoz. Mielőtt a szellemtörténeti helyzetről tájékoztatnának, egyszerűen odacsöppenünk Leonardo bölcsőjéhez az első fejezet első sorával: „Az a Vinci nevű kis falu, melyben Leonardo 1452-ben született, a kies Arno völgyében...”

A történetírásnak, közelebbről a művészettörténet-írásnak ez a krónikaszerű módja Vasari nyomdokaiban jár, s ha valaki ma is műveli, a jogot senki se vitathatja el tőle: de az elmélyült történeti látás mellett, melyet pl. Dilthey, Weber, Troeltsch, a művészettörténeti módszer mellett, melyet Riegl, Wickhof és Dvořák képvisel, archaikusan, magyarán: elévülten hat. De már akárhogy s mint, úgy kell vennünk ezt a kis művet, amint van. Mindenesetre okosabb dolog jó krónikát írni, mint megbízhatatlan szintézist. Előmunkálatnak pedig a biográfiai anyag alapos átdolgozása, amilyenről e könyv tanúskodik, nélkülözhetetlenül szükséges. Lehet, hogy ennek is van szánva. Heklerben megvan a kritikai érzék és a művek iránt való fogékonyság ahhoz, hogy többet is nyújtson. De így is, amint van, e könyv kétségkívül hasznos, hézagpótló és nyereségül tekinthető.

KELETI ARTÚR: ANGYALI ÜDVÖZLET

Csak különös dolog, mikor ennyire könnyed, lenge, légies poézis, mint a Keleti Artúré, ilyen súlyos próbára teszi a számlálatlanul sokféle keverésű lélek-szesz ízében, leleményes koktél-elegyítések elemzésében edzett ínyű olvasó ízlését és ítéletét. Mélységes, nehezen kifejezhető és érthető gondolatok, bonyolult élmények, szimbólumok titka, kód, homály, rejtély, misztérium? Hírül se. Inkább egyszerű, érthető, szinte népies, mint litániában a nevek füzére; mint a régi hármas kis tő-

körben a természeti tünetemények rövid leírása, gyermekded, mint az ispilángi-rózsza. És mégis olyan, hogy egyszerre vonz és taszít, kell és nem kell, néhány szóval elintézhető, s utána tovább nyugtalanító, ítélet után újrafölvételért kopogtató, paragrafusok után lelkiismeretre, ész után szívre, igazságosság után szeretetre apelláló; látod praktikáit, hogy gyöngéidet keresi, be akar fonni, el akarja altatni éberségedet, azt mondod: engem, kókler, el nem kápráztatsz – s amint kajánul rajtacsíped szemfényvesztő handászásán, egyszerre azon veszed észre, hogy amivel kendőzi magát, a saját szíve vére, s a csepű, miből játékos színes szalagot húz elő, a saját zsigerei. Megvallom, a könyv után irigyen olvastam a benne heverő prospektuson a sajtóvéleményeket Keleti Artúr költészetéről, annyi és annyiféle bírálónak egybehangzó, csaknem azonos véleményét. Mások oly könnyen és biztosan elkészültek ítéletükkel – vagy csak hogy a hasonló tétoválás nem tetszik át a kész ítéleten? Nem keresem, s a magam ingadozásának nyitját sem, nem rólam lévén szó, de muszáj följegyezni a tényt, mert az ítéletemre döntő, első és legerősebb benyomásom az volt, hogy Keleti Artúr poézisét olyan paradoxul problematikusnak éreztem.

Ezen túlesvén, ha mármost okát próbálom adni, kényelem kedvéért röviden, egy szóval, nem lelek találóbbat ennél: idegen. Ál-kényelem. A szóért helyt kell állnom. S újabb galiba. Mert mindenki másként értheti. A szónak szokott-kopott értelmén túl elő kell húznom-vonnom ősi jelentését, relatív helyett az abszolútat. De van-e a világon valami abszolút idegen? A szó felsőfoka is csak valami relatívét jelöl. Akármilyen, ami valahogyan, akárhogyan fölfogható, már csak viszonylagosan idegen. Ez pedig több a felsőfoknál, több a legtöbbször.

Idegen – mitől? A „mai kortól”, a „mai embertől”, a „magyar olvasótól”? Egytől egyig relatív fogalmak. Hány olyan dolog van, ami sok „mai” embernek, sok „magyarnak” idegen, soknak nem az. Ami ennyire relatív, értékmérőnek is megbízhatatlan. Márpedig az idegenség érzésében önkéntelenül értékelésképpen is rezzen. Kedvező vagy kedvezőtlen – de csak nehezen objektív. Az egzotikum bizalmaskodva léprecsalja vagy zárkózottságában távol tartja a gyanútalan. Az idegenségre néán idegenkedés rípsztoz.

Az abszolút idegen viszont megítélhetetlen. Mert fölfoghatatlan. Amint fölfogható, már nem teljesen idegen. A művészet csodája, hogy az ismerősben meg tudja jeleníteni az örökre ismeretlent, a bizalmasban a tökéletesen idegent, úgy, hogy meghagyja ismeretlensége, idegensége teljességében. A „végzet”, ha igazán az, abszolút idegen, ha az egekből leszáll a jellemben, akkor is, ha a szív legmeghittebb rejtekébe rejtőzik, ha az ember legmindennapibb cselekedeteiben tükröződik, akkor is. Az a művészet, amely letörli idegen voltát, letörli végzet voltát. S akárhogyan kínálja mindent megértető bölcsességét, a hazugság bélyegét sütjük reá.

Ez csak példa akart lenni, semmi több. Példa arra, hogy a művészetben van eset az abszolút idegen megidéztesére idegen voltának csorbítatlanságában. Mert ebben az *Angyali üdvözlés*-ben is valami abszolút idegennek üzenete vonaglik kabalisztikus jeleket, mint szellemidéző ujjá alatt az ide-oda szaladgáló forint. Ez az idegen: maga a mindentől idegen lélek. Az a lélek, amely nem talál sehol maradandóan magára ölthető, földi hüvelyt, sehol sincs otthon, a föld semelyik részén, semelyik népénél, semelyik korban, semmilyen bőrben. Amit magára ölt, álarc csupán, hozzá nem nő, eggyé nem lényegül vele, nem azonosítja magát vele – játékszer neki, mint len-

nének gyermekeink kezében a néprajzi múzeumok ősi totemjei és fétisei. „Fáradt lélek”, mondják róla. Mondja ő maga is. Kétségtelenül az. De ez csak pszichológia. Fáradt lélek van sok, s nem ilyen idegen. Ennek a mindenbe belefáradtsága nem valami *post*, hanem valami *ante*, nem az életbe-fáradtság, hanem az élet *előtt* való, nem szerzett, nem tapasztalati, még csak nem is vele született – születése előtt való, hiszen nem tud, nem képes megszületni, nem tud határozni önnön hovatarozásáról. Hová tartozik? A túlsó világba vagy az innensőbe? Hol lakik? Ott vagy itt? Azzal és ezzel mint lehetőséggel – de csak mint lehetőséggel, nem valósággal – játszik. Gyökértelen lélek, âme déracinée¹ – de nem olyan, mely elvesztette talaját, kiszikkadt belőle, hanem olyan, mely sehol se eresztett gyökeret, hiányoznak a gyökér-szervei. Metapszichológiai és metafizikai lényege a mindentől idegenség. Nem relatív, nem valamilyen kortól való idegenség ez, valahogy olyanformán, hogy teszem a középkorban netán jobban odahaza van, mint a maiban. A középkori kámzsa színlelő jelmez, aki felöltötte, a lélek, a középkortól csakolyan idegen, mint a mától. A mai jelmezt még szabni kellene, amaz már készen van, ennyi az egész. A készet könnyebb fölvenni – de könnyebb le is vetni, s ez a fő. Valahogy hozzá ne forrjon, valamilyen emberi sorközösség hálójában meg ne akadjon! Nos, ez a mindentől idegenség, ez a mindentől idegen lélek – ez viszont maga az abszolút idegenség a mi számunkra, földi, testi, hús-vér emberek számára, kik hol szenvedünk, hol játszunk, s még ha a szenvedésünkkel játszunk, akkor is azonosítjuk magunkat vele, egyek vagyunk vele, teljesen és egészen ott vagyunk egyszerre mind a két oldalon, örökségül kapott fájdalmas ubiquitásunkban.² Isten lelke bizonyára egészen más, s a növény lelke is bizonyára egészen más, mint az ember lelke; de akármennyire más, nem idegen az embertől, mint az olyan emberi lélek, mely mindentől idegen, mely *még* testetlen, *még* megszületetlen, *még* hontalan.

Mondjam-e, hogy a lélek, melyről itt ennyi szó esik, nem a költő lelke – az az ő propriuma, benne vájkálni se szándékom, se hivatásom – , hanem művéé? Mely e műben megszólalni próbál, s hozzá tartozik. A sehová-se-tartozó léleknek ez a valahová-tartozása, ez volna az első paradoxon – ilyen azonban minden művészetben van, s ezért már nem paradoxon. Aki átlép a művészet világába, kell hogy a művészet törvényeit vállalja, ha mégoly paradoxok is eminnen nézve. Tehát: a mindentől, embertől, művészettől, szótól idegen lélek, a még meg nem született animula vagula³ , próbál magára ideig-óráig egy-egy emberi jelmezt, görgeti túlról a művészet formáit, táviratozza a vers szalagján a szavakat, azért, hogy idegenségét tudtul adja; spiritisza instrumentumának nyugtalan, szüntelen özönlő zsanálása,⁴ mint a mindenáron jelentkezni akaró, asztalt kopogtató szellemé; túlról szól s közlelről hangzik, mint börtöne falán a rab jeladásai; elmondja, mennyire jönne is, maradna is, vonja a világ, a szamszára sok csalóka ékessége, de érzi, ha ide inkarnálódik, menten elvesz köztük, tárgy a tárgyak között. És különben is, mit csinálna e neki idegen világban, ahol csak vedleni lehet, nem pedig szüntelenül testet cserélni? Nem is igaz, hogy jönne, ehhez akarni kellene jönni, ő pedig ezt nem tudja akarni; csak egyet tud akarni: idegenségét elbeszélni; nem azért, hogy könnyítsen, enyhítsen rajta, hanem, hogy ha lehet, még jobban elkülönözze. A többi csak ürügy, szemfényvesztés, mellyel a számára idegen embert odacsalogatja hangszeréhez; játék a művészzel, a szavakkal, az emberrel, az ember érzéseivel, áhítatával, fájdalmával,

örömeivel. Az a poézis, mely a léleknek ezt az idegenségét (nem „lélek-állapot”) jeleníti meg, nyilvánvalóan csak idegen lehet inkarnált, ideszokott lélek számára. Másként idegen, mint a végzet, melynek az egész élet megszokott szimbóluma; mely, ha idegenül is, de öröktől fogva köztünk-bennünk lakik. A nem-e-világról, nem-atúlvilágról, a semmilyen-világról valóságot érzékelteti, s innen van másik problematikus, paradox mivolta. Olyat érzékeltet, ami *minden* érzéken túli. Hiszen igaz: ami lelki, ami szellemi, az „érzéken túli”, de – *érezhető*; ez az érzéken túli azonban túl van az érezhetőségen is; nem lehet se *vele* érezni, se *megérezni*; csak látni, hallani lehet, mint valami idegen világ peripetiáit; hozzám-ne-nyúlj még az érzésnek is; mert minden földi érintés, „beleélés” azonnal szertefoszlatja vagy elvaskosítja; más szóval: meghamisítja; az ellentmondást – hogy minél közelebb jutunk hozzá, annál messzebb van – önmagában hordja.

A világirodalomnak van néhány éteri szférán végigvetített víziója, de mindig csodaszámba megy, ahol véges-végig töretlenül sikerült. Keleti Artúrnál a paradoxont még az bonyolítja, hogy nem sikerül végig. Mert nem minden ízében idegen. Nyilvánvaló, hogy amit csak használ, mind merő eszköz, nemcsak a szavak, hanem a képek, a jelmezek, az archaikus játék, az egész manír is. Eszköz – de gyakran odatolja önmagát önmagáért; a hasonlat elbitorolja a hasonlított helyét; s megakad szemünk azon, amin *túl* kellene látnunk. Szóval: igenis légies, finom, halk, de ebben az éteri atmoszférában még a „légies” is vaskosabb egy árnyalattal a kellenél; a „finom” modorként hat; s a „halk” hangszerelési fogásként. Általában a „fogás”, a *tour de force*⁵ az, ami benne különösen földi, salakhoz kötött, ismerős. Bármennyire furcsán hangzik, nekem ez a desztillált poézis nem eléggé desztillált. Túlon túl közvetlenül, természeti mivoltában buggyan föl benne a költő könnye, szíve vére; túl sok benne a „költő” jelenléte; túl sok benne az „én”; túl sok benne a festett és a való világ; mert hiába „kis” minden, a méretek megváltoztatása nem változtat a tárgyak valóság-viszonylatán; akármilyen csöppök, azzal nem tartoznak inkább *oda*, mint *ide*. Az *oda*-való világ szinte provokáló, molesztáló módon kopog szüntelen jelzőkben, ritmusban, képekben, mindig egyformán, hogy homogén világ voltát reánk szuggerálja, a sehova nem tartozás világáét – a pergő ábrák bűvölnek, mint a hipnotizőr vég nélkül ismétlődő egy-szava vagy mozdulata – de elvonják figyelmünket a végső látomásról, s nem tudunk egészen álomba merülni. Hiába mondják, ne gondoljunk semmi másra, ebben a félálomban valami nyugtalanít, elszórakoztat, ismerősök bizalmasan szólnak, köszönnek, mosolyognak reánk. Talán paradoxul hangzik: ez az idegen világ nem eléggé idegen; ha idegenebb volna, könnyebben lehetne belé transzba átesni. Valami nyugtalanít, valami elidegenít – az, hogy nem eléggé idegen. Idegenségének az a baja, hogy nem eléggé idegen.

Mondjam-e végül és külön, hogy ez az igényes mértékelés és fontolás inkább megbecsülés, mint kisebbités óhajt lenni? A szándék, mely e művet élénk tette, van akora, hogy az eredményt is hozzá szabott mértékkel mérjük. Hogy a költő művészi szándéka az volt-e, mely nekem a műben megjelent, nem tudom, de azt hiszem, sohasem fogjuk megtudni. Se mi, se a költő. Mert minden művészi alkotásban benne van a művész szándéka, melyről tud – de az is, melyről nem tud. Arról dönteni, hogy a műben meglátott szándék csakugyan benne van-e, vagy csak „belelátott”, „belemagyarázott”-e, maga a mű hivatott. A mű nem felel minden kérdésre, mint

ahogy a húr nem rezonál minden hangra. A szándék, mely szondálásomra e műben felelt, úgy tetszik nekem, nemcsak nagy, hanem a szokványostól elütő.

Az Amicus remek köntöst adott neki. Molnár C. Pál rajzai azonban, nézetem szerint, olcsón tolmácsolják és túlon túl lokalizálják a költemények legendáját.

GELLÉRT OSZKÁR*

A nagy úton a csillagok felé!

Vannak szekták, amik, mint mondani szokás, „futótűzként terjednek”. Csodába illő gyorsan áramlanak egyik országszéltől a másikig, a földrészek egyik végétől a másikig, néptől népig, kik között áthidalhatatlannak látszott a különbözőzés vagy akár ellentét. Mi vitte a hírt? és főleg: a „mozgalmat”? hogy amint hallották, mindjárt mozdultak is? valami titokzatos szellemi rádióhullám? – De vannak szekták, mik – hasonló kedvező vagy kedvezőtlen viszonyok közt – lassan, lépésről lépésre, emberöltők tűntével-keltével hódítanak, egy lelket itt, másat amott, közben százat illetetlen hagyva, kiknek feje fölött a hívek, tán örökre ismeretlenül, nagy távolságokon át nyújtják egymásnak testvéri szellemkezüket.

A művészet, költészet története is sok példát tud az ilyen gyors és lassú terjedésre: mind az egyikre, mind a másikra.

Gellért Oszkár poézisének *külső* sorsa – s ha nagy költők művének „fortuná”-ja külön fejezetet érdemel, úgy hát az övé is – a második típusból való. Először talán csak a Csillagász veszi észre, egyedül, „ki először szegzé reá makacsul tekintetét”, ki először látja-érzi, „hogy jön-jön az új fény” – majd mellette néhányan – azután távolabb – de közben hosszú évek telnek, világfordulás jön s megy veszett sodrával, mit visszanezve, könnyebb használat kedvéért kurtán úgy nevez az ember: „mindenek átértékelése” – azután itt is, ott is hangok szállnak az embersűrűből: látjuk-érezzük mi is. S végül a hívek serege – nem nagy és sohase lesz az – új testvéri közösségben naponta megtöri e poézis kenyerét.

S vannak szekta-gondolatok, mik egyszerre készek. Tán századok érlelték őket lenn, mélyen, de amint felszöknek, egyszerre teljesek, nincs mit hozzátenni, rajtuk mit változtatni (példa erre is bőven). – De vannak szekta-gondolatok, mik szinte észrevétlenül csíráznak ki, s aztán is lassan, ágról ágra, levélről levélre nőnek, s nagy időbe telik, míg mind felszöketik, ami a magban szunnyadt, s míg kifejlődve és éretten állnak a többi sudár közt eredeti és tökéletes mivoltukban.

A művészet, költészet története is bőviben van az egyszerre-kész és lassan-kész ilyen eseteinek.

Gellért Oszkár poézisének *belső* sorsa – mint a külső – a második fajtáé. Most, hogy, azt lehet mondani, beteljesedett, meg lehet már vonni az utat az első versektől az utolsóig, megmutatni a fejlődés és tökéletesedés fázisait sorról sorra, szóról szóra, megláttatni a határozott és egyenes irányt a kísérletezések, belső tusák, kifelé viaskodások hullámvonalai közt, szinte kézzel megtapintatni, hogy mindez egy; ugyanannak az organizmusnak szerves része és fokozatos növekedése embriótól az

---

* Részletek egy nagyobb tanulmány első feléből.

érett korig; de akkor, mikor első moccan, s még utána, sok éven át, ki tudta, ki merete volna mondani, mivé növekszik majd idejének teljességében? Pedig nem nőtt hozzá kívülről, idegen, semmi; semmi olyas, mi nem volt benne eleve; nem tett hirtelen, váratlan kanyarulatokat; végig egyaránt hű volt ahhoz, amire rendeltetett; mint a fa, mely a napvilágon kibontja a magban lakó minden lehetőséget. Igen, de évek, sőt évtizedek kellettek hozzá, hogy minden tulajdonságát, képességét, ízét, színét, alakját, ritmusát és élet-törvényét, művészi és erkölcsi erejét, érzéseinek és gondolatainak hatalmát, szívének vérében lévő, de sok kiontással próbált tisztaságát, szellemének eredendő, de mintegy tűzön át megpróbált igazságát ízről ízig előhossa. Hogy azzá legyen – ami benne volt. Igazi mivoltát ez a poézis teljes kifejelettségében éri el – s ez nem egyszerre köszönt be, hanem apránként, mint ahogy a gyermek férfivá érik. Gellért poéziséről azt szokták mondani: „férfias líra”. Helyes. A „férfias” szónak teljes értelmében, a nemek különbsége mellett a korokét is jelölőben. Férfias, azaz: férfikorú.

*

Lassan, évtizedek során hódít közönséget – s ugyancsak fokenként hódítja meg magamagát. A kettő párhuzamos, sőt egyik a másikon mérhető: olyan mértékben hódít kifelé, amilyenben befelé.

Azt mondhatni, immár megérkezett. Ez a „férfias líra” hosszú fejlődéstörténete során elérkezett a neki rendelt férfikorhoz, melyben készen, minden tagjában teljes-tökéletesen áll előttünk. Bizonyára lesznek még nagyszerű gyümölcsei, vívmányainak gazdag értékesítését várhatni tőle még ezután, de ma, mikor eddigi termése megérett, már megkísérelhetünk érvényes ítéletet mondani róla annak aggálya nélkül, hogy múltjának és jelenének képét, amilyennek most látjuk, jövődő fejlődése netán lényegesen megmásítja. Az ítélet lehet helyes, lehet téves. De az elsőnek eshetőségei idők jártával aligha fognak nőni, a másodikéi aligha csökkenni. Ma már minden föltétele megvan annak, hogy az eddigvalónak szellemi konfigurációját valamennyi oldalról adekvátul megismerhessük. S hogy most már meg is tegyük, nemcsak lehetőség – kötelesség.

*

Ha a két adatot hangsúlyozom, azért teszem, mert mind a kettő külön-külön és együttvéve – hogy a közönség oly soká méltányolta, hogy a mű oly soká teljesezett, s hogy a kettő együtt történt – *magának a műnek jellemző vonása.*

Ha nyitját keressük az első szemléletre nyert jellemző vonásoknak, s okát, mért volt e poézisnek oly hosszú időre szüksége, míg méltó helyét kivívja; indulásakor, a líra nagy virágzásának és népszerűségének idején mért nem hódított oly egyszerre és elemi erővel, mint némely társa; összevetve a líra robbanásszerű megújulásának, az új hang, tartalmak, formák, szavak támadatának idejével e poézis egykorú szakát, ilyen választ kapunk: ez a poézis nem volt eléggé új, se eléggé régi. Se a régieknek, konzervatívoknak, se az újaknak, forradalmiaknak nem adhatott teljes megalégülést: témáiban ősi motívumok szólaltak meg, de egy-egy váratlan fordulat kizökken-

tette őket a régi nyomból, formái, ritmusai tradicionálisak, de egy-egy strófában a szokott melódiától hirtelen lendülettel szabadon élveltek, nyelve a jól ismert költői nyelv, de egy-egy szó vagy mondat heve vagy éle megcsap, megvág, megriaszt – a gyakran szántott föld színét belülről valami nyugtalanító, vajdó erő feszegeti, az ismerős termés közt ismeretlen virágok ütik föl bátran fejüket.

Tehát felemás? afféle se ide, se oda? Nem, hanem mindjárt a kezdet kezdetén, ösztönszerűen, *a régi és új kategóriáján kívül vetette meg lábát*. Ez ismét egyik jellemvonása, mit jól meg kell jegyeznünk, mert nemcsak a kezdet idejére, végig érvényes.

Tisztán ezt csak mostanában láthatjuk, mikor már módunkban van a beteljesülésről visszatekintnünk a serdülésre. Mikor végiglátunk az ösztön hosszú és következetes munkáján, mellyel az egész földet átszántotta, s az egész flórát áttenyésztette a maga eredendő teremő hivatása szerint. A későbbi magyarázza a korábbi, és mind együtvéve a gyökeret, melyről hajtott, a magot, melyből sarjadt.

Nem valami féktelen ösztön ez, gátjaszakadt árként mindent elöntő, nyomán egyszerre új élet burjánzásával. Szívós és belülről fokanként formáló ösztön, de nem nyugszik, míg a hozzárendelt anyagnak minden ízékét magához nem alakítja, a maga preformációja szerint nem nőteti és fejleszti teljessé, mint az emberi csíra számlálatlan átmeneten keresztül bontja ki a benne szunnyadó, eleve elrendelt vonásokat és formákat. A külső hatás is csak azt műveli, hogy saját lényege feslik ki tőle.

Ennél a poézisnél a szokványos értelemben vett művészi-költői ráhatásról nem lehet szó. Nem azt mondjuk ezzel, hogy minden külső hatástól ment, ilyen nincs, enélkül nincs se élet, se művészet – a „hatás” ott van a szóban, amit használunk, minden lépésünkben, amit teszünk, minden tulajdonságunkban, mely kéregként rétegeződik lelkünkre, úgy beszélünk, járunk, cselekszünk gyermekkorunktól fogva, ahogy tanultuk s ahogy minden ember; de hogy beszédünkől a mi dalunk zendüljön föl, lépteinkből a mi táncunk szökjön elő, cselekedeteinkből a mi tettünk törjön ki, az egész külső és belső káoszából az a táncoló csillag szülessen, mely egyedül s egészen mi vagyunk, ahhoz külön élan vital,¹ külön preformáció² és virtus creativa³ szükségeltetik. Gyermekkorában ez a poézis is atyái nyelvén szól, és nyíltan felel a kérdésre: „Chi fur li maggior tui?”⁴, de az öröklött nyelvben már ott az új csíra, mely kifejlődvén mindent átalakít, amit fölszív, és saját új formáiban keringeti a saját új vérét. Ma látva és megértve ezt, csak csodálhatjuk az ösztönt (s ha ösztönt tanítani lehetne, itt volna a költőnek egyik nagy példaadó, pedagógiai jelentősége) és állhatatosságát, mellyel a maga igaza mellett ingadozás nélkül híven kitart – nyugodtan a lázas megújulás forgatagában, tudva, hogy hiábavaló minden, míg el nem jó az ő órája, s nem alkudva iránnyal, korról, közönséggel – mindezt polémia nélkül, hiszen ami mellette diadalra jut, neki is szíve szerint való, ujjong sikerén, a hatások ellen való kishitű elvértéződés nélkül, még inkább mezítelenül szünetlen közöttük forgódva, védekező megvetés nélkül, de sőt türelemmel és szeretettel nevelve a közönséget; nincs szüksége ilyen külső ótalomra, mert védi őt belülről művészileg és erkölcsileg az, hogy a maga útján, a maga célja felé megy, hogy bár kívül esik régin és újon, amit és ahogyan el kell mondania, nem időszerűtlen, sohase az, mert örök. Akinek ilyen útja és küzdelme van, azt minden hatás és áramlás, a lassú felismerés és megértés csak megerősíti és edzi, nemesíti a maga confessio fideijében.⁵ Csodálatos a művészi és erkölcsi ösztönnek ez a bölcsessége és előrelátása, mellyel a végtelenül

távol eső célt látja és érzi, s mikor közben még annyi előre nem sejtett eseménynek, világfölfordulásnak, kivételes nagy szenvedéseknek kell odasegíteniök; érzi, mert noha messze van, valahogy mégis jelen van máris, virtuálisan magában viseli. Széért, amit elér, maga-meghódításának befelé vivő útján éri el. Örök csillag világol a lélek legmélyén, legközepén, a misztikus Fünklein,⁶ a scintilla conscientiae,⁷ a „mennyeknek országa”, mely „tibennetek van”. Ott megszűnik az idő, nincs régi és új – idő és fejlődés van addig, míg a lélek elérkezik oda, de ami onnan származik, ha művészet, örök formában áll meg, a művészet égi szabadságának törvényében, kiemelkedve az idő kategóriájából. Ennek a poézisnek helye a szellem topográfiáján ma is, beteljesedésében, ott van, ahol volt, mikor kicsírázott, örökre hú hozzá; de ami akkor – régin és újon kívül-valósága – félig negatívum s mint vágy félig pozitívum, ma egészen pozitívum: ma is kívül van régin és újon, de nem mintegy mellettük, hanem fölöttük, felnövekedve a művészet örök régiójába, ahová e szavak nem érnek el. Ma is se új, se régi – egyszerűen más, de most már tökéletesen más, mint a többi, mert tökéletesen-maga. („S ez az új fény: új fény – Mert másszínű! S igazi! Égi!”)

Amit egyszer megragadott, nem bocsátotta el addig, míg tökéletessé nem alakult keze alatt, s még azután se; mint a régi nagy mesterek, nem újnál újabb motívumokat hajszolt, hanem a meglévőknek tökéletesítésén munkált. Erkölsí és művészi létformája affajta, amit klasszikusnak nevezünk. A későbbit megtalálni nála már a korábbiiban s viszont, a korábbi a későbbiben. Ami egyszer itt életre rezzen, nem hal el többé – újra és újra megszólal, egyre tisztább s világosabb hangon. Ha majd valaki apróra megszámodolja e poézist, egybegyűjtheti minden motívumát s végigkísérheti mindvalamennyi fázisán, megmutatva, hogyan jönnek elő újra és újra mindig más-más módon és formában. Most már látjuk, hogy így van – de megérteni is csak most érthetjük meg, hogy mért van így. Itt, az állandó motívumok fejlődéstörténetében is a jelen értelmezi a múltat. Amit a teológia úgy fejez ki, hogy az újtestamentum magyarázza az őt, minden igazi szellemi pro-cessusra érvényes: egyénére, műére, stílusára. Az ő „előképe” az újnak, s az új az idők teljessége az ő számára. (A teológiának ez az általános érvényű igazsága persze nem kaptafa, melyre minden priust és posterust⁸ rá lehet húzni, az időbeli egymásután nem mindig jelent fejlődést; mint ahogy a motívumok ismétlődése se kaptafa, melyre csak más színű bőrt kell ütni – a régi motívumnak, mint a régi embernek „újja kell születnie”, hogy új életéhez a maga adekvát formáját belülről megteremtse; de ami az idők teljességében elkövetkezik, annak az idők méhében, próféta-vízióban, már ott kell derengenie.)

*

Hálás föladat mind kifejteni motívumait. A művészet, akárcsak a természet, ritkán enged így bepillantani alkotásának titkába. Összefüggő nagy rendszerben él itt minden: valami megszületik, fölmerül, s aztán ezernyi metamorfózison keresztül él, fejlődik, tökéletesedik, de úgy, hogy a kapcsolat végig tisztán látható. Az állandó egy a változóval és viszont. Szervesen nő és fejlődik ízről ízre, tagról tagra.

Ha most már azt mondhatjuk róla: élő organizmus – ez nem metafora. Sőt ez a meghatározás önként, kényszer nélkül kínálkozik. Mert legelsősorban és mindegyikfelett a szellemnek prerogatívája,⁹ hogy organikus: minden összefüggő szellemi

funkció és *egységes* szellemi alkotás az. Még az is, amelyiken nem látszik mindjárt, s amelyikre nem különösképpen jellemző. Megszoktuk, hogy azt tartjuk jellemzőnek, ami az ideáltól elütő, ami szokatlan és egzotikus, s ezért újszerűnek látszik. Pedig a szellem törvénye és őslényege, ha tökéletes tisztasággal érvényesül, világosan kitetszik az anyagból, melyben testet ölt – ugyancsak, azaz még inkább, még mélyebben és igazabban jellemző. Ezért keresték a görögök mindenben a törvényt, s igyekeztek a műben, hajszálnyi árnyalatáig kánonszerűen konkretizálni. Ha Gellért művét a felületen túl egész eredetiségében és mélységében meg akarjuk érteni, meg kell tanulnunk, hogy első és fő jellemvonása a szellemnek első nagy törvénye: *organikussága*.

*

A mondottak után eleve föltételezhetjük, amit a vizsgálat nyomban igazolni fog, hogy ha az organizmus speciálisan jellemző reá, akkor az organizmus életfeltételei is sajátosan jellemzők reá. Ezeket kell tehát megfigyelnünk: az *alkalmakat*, ahol és amikor ez a művészi organizmus „az életből” általában kinő, hatásuk alatt fejlődik és alakul. S ha megfigyeljük őket, azt találjuk, hogy egyenként és külön-külön mind jellemzők (amiről később még lesz szó), de ezenfelül együttesen mind jellemzők azzal, hogy – alkalmak. Vagyis: minden esetben speciálisan jellemzi az illető konkrét alkalom, de ezenkívül még általában és speciálisan jellemzi, hogy alkalmak kellenek a működtetéséhez. Ahogy organikus volta speciális módon és megkülönböztető tisztasággal revelálja a szellem egyik alaptörvényét, úgy az alkalmakkal való élő és kivilágító kapcsolata a szellem másik alaptörvényét. Mint a természet világában, úgy a művészetében, minden organizmusnak megfelelő alkalmakra van szüksége, hogy kialakuljon; de mint ahogy az organizmus nem mindenütt látható egyaránt, s ezért nem mindenütt jellemző egyaránt, úgy az alkalmak se láthatók s jellemzők mindenütt egyaránt. Típusokat találunk itt is, mint amott; köztük olyat, melyben az alkalmak szerepe különösképpen látható, s ezért speciálisan jellemző. Gellért művének egészére amilyen mértékben jellemző az, ami nem minden mű egészére jellemző, ti. hogy organikus – ugyanolyan mértékben jellemző reá, hogy minden döntő életmozganata, élet-lendülete, látható növekedése alkalmakból ered. Egyetlen szóval megmondva, de ezt a szót legsajátosabb értelmében véve s banális jelentésétől éppen ezért macskakörmökkel elkülönítve, itt minden: „alkalmi”.

E szónak igen rossz csengése és jelentése van nálunk. De hiába, nem tehetek róla, itt szükség van reá, másik, jobb híján. Végül is itt nem akadhatunk meg a szón, mely néha lehet akár torz is (gótika!), egyszerűen arra a helyes értelemre gondolunk, melynek jelölésére használjuk. A lealacsonyító mellett lehet s van is e szónak másik, fennkölt és főrendű ágon öröklött jelentése, mely a vele jelzett poézist egyszerre a legnemesebb családfán mutatja. Nemesi levelét még *Goethe* szövegezte. Az ő művészete által gyakorlatilag is megszentelt elmélet a fogalommal vált hagyománynak járó tisztelet okából, de meg a kényelemért is, hogy kitűnő formulázásban készen kapható, hadd álljon itt az ő szavaival, noha eléggé ismeretes: „Die Welt ist so gross und reich und das Leben so mannigfaltig, dass es an Anlässen zu Gedichten nie fehlen wird. Aber es müssen alle *Gelegenheitsgedichte* sein, das heisst, die

Wirklichkeit muss die Veranlassung und den Stoff dazu hergeben. Allgemein und poetisch wird ein spezieller Fall aber dadurch, dass ihn der *Dichter* behandelt. Alle meine Gedichte sind Gelegenheitsgedichte, sie sind durch die Wirklichkeit angeregt und haben darin Grund und Boden. Von Gedichten, aus der Luft gegriffen, halte ich nichts.”¹⁰

Íme az „alkalmi” szónak ideszolgáló jelentése. Hogy mennyire nem önkényes és „légből kapott”, mennyire tradícióban gyökerező, eléggé igazolja Goethe. Jelenti: a költői funkció indítékát a „valóságból”, de természetesen a „valóságot” banális fogalmán túl azon legteljesebb értelmében véve, mely felöleli mindazt, ami „van”, tehát a lelket és szellemet is egészen. Egyet zár ki: a merő fantazmagóriát, „aus der Luft gegriffen”.¹¹ Nem a fantáziát, hiszen éppen Goethe hangsúlyozza ugyan, hogy az egzakt tudósnak is nélkülözhetetlen szerve, hát még a költőnek!, csak a hétköznapi értelemben vett „képzelet” (az igazi művészi, alkotó képzelet ellentété) üres játékát. Mint az „alkalmi” szónak, úgy a „képzeletnek” is a hétköznapiától elütő itt az értelme. Jelenti: a valóságot átvilágító, részeinek a nagy egésszel való összefüggését fölfödőző, a benne működő törvények (önnönmagában is megtapasztalt) ismeretével a valóságot újraalkotó, az övével rokon teremő-képzelőerőt; mely nem kívülről játszik a valóság képeivel, hanem benne székel centrumában, s egy vele; az emberi szellem nem külön-való, nem idegen semmitől, ő a makrokozmosz csomópontjában székelő mikrokozmosz, egylényegű a mindenség princípiumával, ő a mindenséget belülről tükröző világ-tükör. Fantázia, igen, de „Phantasie für die Wirklichkeit des Realen”¹²; fantázia, melynek nincs külön „kívül” és „belül”, mert a külső mindig a belső is, és viszont, a jelenség – csak keresztül kell látni rajta – mindig a lényeg, és viszont, s egyik nincs a másik nélkül; fantázia, melyben nincs külön a csupán érzéki, külön a csupán szellemi, külön kép és gondolat, forma és anyag, világ és Isten, hanem egyik a másikban: „exakte sinnliche Phantasie.”¹³

A félreértésnek lehetőleg eléje vágva, az „alkalmi” szót ezután már nyugodtan használhatjuk itt vázolt értelmében, de mindig hozzágondolva a „valóság” és „fantázia” ugyancsak itt körvonalazott jelentését.

*

Goethét nemcsak azért hoztuk elő, hogy segítségével egy szükséges fogalmat tisztázzunk, hanem, hogy az ő típusával megvilágítsuk azt a költészetet, melyet éppen ismertünk: a már ismerttel az ismertetendőt. Csak az akadhat meg rajta, aki a művészetet annyira atomizálja, hogy a nagy összefüggéseket meglátni képtelen; aki azonban tudja a mű monász voltát, s nem engedi semmilyen tipológiától elhomályosítani, nyugodtan nézhet szembe a ténnyel, hogy a szellem minden alkotó tevékenysége minden téren típusok rendszerében kristályosodik, s az egyéni speciális jelleg eltörlésének kockázata nélkül konstatálja a szükségszerű viszonylatot típus és egyed között. Mert ez nem a faj és egyed külső jelek alapján történő botanikai osztályozásának kaptafájára szabott szellem-skatulyázás, hanem külső jelek gyökeres különbözősége mellett is a szellemi attitűd és funkció rokonságának fölismerése. Arról van itt tehát szó, hogy ha a Gelegenheitslyrik¹⁴ művészi típusa Gellért poézisére speciálisan jellemző, akkor, ha analógiát keresünk hozzá – egymás könnyebb

megérthetése céljából – , némi tekintetben s némi fokig a lírikus Goethében találjuk meg. (Némi fokig – a sajátosan jellegzetes eltérésre majd később térünk rá.) Ezt a megállapítást oly fontosnak tartom, hogy nélküle Gellért poézisét – bár természetes, hogy teljes-tökéletesen meg lehet érteni, élvezni, átélni – szellemtörténeti összefüggésbe állítani (ami minden művészettudománynak elsőrendű feladata) teljességgel lehetetlen.

Ha a Gellért lírájában fungáló fantáziának sajátos jellegét keresve a valósághoz, az alkalomhoz való viszonylatában, funkciójában figyeljük meg, azt találjuk, hogy ez a fantázia mindig a valóság adta alkalmakon gyúl ki. De nem azért, hogy rajta kigyúlván, elszakadjon tőle, s a földről az égnek röpített tűzijáték láthatatlan eredetű és végű cikázásaiban vagy csóvaiban tündököljön, megvilágítatlanul hagyva a földet; és nem azért, hogy tűzvész módjára magasba szórja lángjait, s maga körül sajátos fényébe borítsa a világot, új horizontot vetítve körös-körül. Hanem azért, hogy beleáramoljon a megnyilatkozott alkalomba, belülről áttüzesítse és világítsa a valóságot, hevével egybeolvassza a fölületes vagy praktikus szemléletben szétszakasztott belsőt és külsőt, megérezkítve a szellemit, megszellemítve az érzékit, megláttatva a kettő egy-voltát, s kiemelve s fejtve belőle mindazt, ami benne van, mint szobor a tömbben, de amit csak a költő mindenén áttűző szeme lát meg benne. Így lesz nála „ein specieller Fall”¹⁵ általános és költői: az „exakte sinnliche Phantasie”, a „Phantasie für die Wirklichkeit des Realen” átvilágító médiumán keresztül. A valósághoz, az alkalomhoz való analóg viszonylat analóg fantázia-funkciót tételez föl. A valóság és költészet viszonya olyan, amilyen az alkalom és fantázia viszonya: Gellért lírájában azon típuséval rokon, melynek Goethe a legismertebb és tudatosabb, poétikáját elméletileg is megfogalmazó reprezentánsa. Mindössze erről van itt szó – de ez a „mindössze” pontosan definiál, s nekünk ez a fontos.

Velejében más ez tehát, mint a „ráhatás”. Ennek oka és alapja ezerféle lehet, a közeli szellemi vérségtől a teljes idegenségig és ellentétig, s eredménye is ugyanannyiféle, az egyéni eredetiség kibábázásától az epigonná nyomorításig. De nyomai mindig vagy láthatók vagy érezhetők. Gellértnél nincs egyetlen strofa, egy mondat, sor vagy szó, min Goethe hatása látható vagy érezhető.* Mégis közel rokon vele lírájában. (Ilyen rokonság más szellemi területek művelői – pl. tudósok és művészek – s más idők emberei közt is annál beszédesebb, minél kevesebb közvetlen közük van egymáshoz vagy tudomásuk egymásról.) Világnézete, temperamentuma, témái, formái mind más, de mindemez eltérést levonva, marad még egy, de annál lényegesebb rokon vonása a goethei formáló princípiummal: a léleknek, a szellemnek objektív alkotó funkciója a konkrét alkalomban (ami, hogy mennyire más, mint az alkalom szubjektív fölhasználása, mindjárt látni fogjuk). Közbevetőleg, bár ilyen nagy műnél szinte triviális külön hangoztatni, de mivel éppen fölvetődött a hatás kérdése, minden félreértés kizárása kedvéért hadd álljon itt: Gellért műve oly eredeti, amennyire költői mű egyáltalán az lehet.

*

* Gellértnak Goethehez való viszonyát, hogy ti. szereti-e, egyáltalán olvassa-e, nem ismerem, mit se tudok róla. De nem is ide tartozik, ahol egyedül a művet tekintjük (biográfiába való); s a mű határozottan negatív válasza döntő és megfellebbezhetetlen a hatás kérdésében.

Össze kellene hasonlítanunk Gellért poézisét más ismert költői művekkel, lehetőleg minél többel, hogy minél több oldalról reávilágítva a maga sajátos mivoltában értsük meg. A sok helyett, szűk keretek közt mozgó esszében, be kell érünk egygel, de legyen annál tanulságosabb.

Kéznel is van: Adyval. Ő is alkalmi költő, a szónak azon goethei értelmében, hogy versei nem „légből kapottak”, hanem konkrét alkalmak (mindegy, hogy régmúltak s a lélekben továbbélők, vagy jeleniek) indítják meg nála a teremtő processzust. S éppen mert ennyire „alkalmi”, jó példa az összehasonlításra. „Alkalom” a kiindulás itt és ott – de mi lesz belőle a teremtés során? ez a kérdés. Adynál az alkalom tényleg csak alkalom – arra jó, hogy egész énjét megrendítse, láthatatlan világát előriogassa, a démont felriassza. Amint ez megtörtént, a költő énje és fantáziája szétvet minden határt, mit az alkalom szab, túlárad rajta, mely nem képes odáig tágulni, hogy énjének partja lehessen, hasonlat, kép, szimbólum (néha allegória) neki az alkalom, mellyel énjét példázza, maga áll a helyére, magát mutatja és világítja. Minden alkalomból egész lénye vulkánöz elő – mely mögött vagy alatt mind el is marad. Ezért jellemző reá minden egyes alkalom külön-külön, de nem általában jellemző, *hogy* alkalmi. – Míg Ady minden alkalomból egész-en-magát zúdítja ki, addig Gellért magából az alkalomból hozza elő mindazt, ami benne van. Az alkalomban van – ez természetesen azt jelenti, hogy a költőben van: a mi világunkban az van, ami bennünk. De mégis más ez. Itt a költő énje annyira azonos világával, fantáziája az alkalommal, hogy nem világítja külön az ént és az alkalmat, nem áll az utóbbinak helyére: az alkalmat, a konkrét valóságot világítja meg, s mikor ezt teszi, benne láthatóvá válik, mert egy vele az én is. Az ő szava mintegy a valóság szava. A valóság szívéből beszél. Szavával újrateremti a valóságot. Mert mi is a valóság teremtése az embernél – akár tudós, akár költő –, mint megszólaltatása, értelmének megnyilatkoztatása, átvilágítása? A fantázia – s a vers – az első érintkezés után nem szakad el az alkalomtól, az érintkezésből összeakaszkodás, ebből néha birok, néha ölelkezés lesz, de a végén mindig egy a kettő, egymástól elválaszthatatlanul, örökre lefejtethetlenül. Az alkalom nincs egy percig se a lélek nélkül – de a lélek se mutatja magát az alkalom nélkül. Lélek és érzék, lelki és érzéki azonegy – az őseredeti, paradicsomi állapot a bűnbeeséssel járó szétszakadás után a magát-megváltott emberben tudatosan és transzfiguráltan merül föl újra: a lelkiség érzékisége s az érzékiség lelkisége. Tudatosan, mert ami egykor a látás őseMBERI élessége, az most sokoldalú egzaktisége, ami a lélek naivitása, az most objektív hűsége – azt, hogy a valóság elszakadt az embertől, nem lehet elfelejteni többé soha, de az „egzakt-érzéki fantázia”, „a reális valóság iránt való fantázia” új fokon megteremti az egységet (fönnmaradván mindenkor a különbség az ős-egység és a teremtett egység között). Adynál az alkalom: pretextus,¹⁶ Gellértnél: textus.¹⁷ S ha Gellértnél is minden egyes alkalom külön-külön is jellemző, ezenfelül még megkülönböztetően jellemző az egész műre, *hogy* alkalmi. Ebben a műben a Gelegenheitslyrik egész esztétikája benne van virtuálisan, mint a Goethében, csak ki kell fejteni belőle.

*

Gellért művének egészében a léleknek lírai, de valóságos története a történet valóságában jelenik meg. Azt, ami küzdelem, azt, ami fejlődés, csakugyan küzdelem

és fejlődés alakjában látjuk. Szemünk láttára „történik”, megy végbe. E mű-egész individuális formája, sajátos törvénye az, hogy benne a *lélek dinamikája* végbememenőleg és történőleg látható: az állandó-változó motívumokon, az állandó-változó alkalmakon, az állandó-változó valóság fokozatos áthatásának minden fázisában.

Hosszú és titokzatos folyamat, benne az élet és teremtés misztériuma – de a káoszról megszilárdulnak, a sötétből kiragynak a csillagok, a létforma genezisére, a kozmosz kozmogónijára rávilágító versek. S a verseknek ugyanaz a törvényük, mint az egésznek. Mint az egészben, úgy az egyes versekben mindig „történik” valami. Bennük valahonnan elindulunk, utat járunk, valahova megérkezünk. Az alkalom megragadása, fokozatos átvilágítása, végső értelmének és jelentésének kifejtése nála nem a művön kívül esik meg, nem előzi meg a verset, hanem ott történik, ott megy végbe magában a versben: ez a történés, ez a végbemenés maga a vers. A lélek-valóság vagy valóság-lélek a *levés* processzusában jelenik meg, amint önmagát formálja. *S a műnek formája: maga a formálás.* Mert nincs külön kész út és külön menés, az út maga a menés, az utat a menéssel teremti a lélek – s aki az utat ismerni akarja, csak menet közben, a lélekkel-együtt-teremtés közben teheti. Sem az indulás pontja külön (hogy milyen alkalomból ered), sem az út vonala, sem a cél pontja (a bevégzett kontempláció) külön nem határozza meg eléggé ezt a formát – az elindulás, menés, megérkezés folyamata, de *mindig mint folyamat*, határozza meg. A folyamat maga minden versnek formáló princípiuma: a formálásnak formálás közben látható dinamikája.

A szoros értelemben vett Gelegenhitslyriknek – melynek az alkalom nem merő alkalom vagy ürügy valami másra, hanem végig és mindenütt jelenvaló, konstitutív, formáló tényező – két nagy típusa válik széjjel. Lehet a mű mintegy a már kész eredménynek, megtörtént hatásnak, befejezett kontemplációnak stb. tükre, miket az alkalom idézett fel a lélekben; itt minden mintegy egyszerre jelenik meg, s az egymásutániség csak a közlés logikai föltétele. De lehet a mű az eredmény elérésének, a hatás kialakulásának, a kontempláció aktív folyamatának stb. tükre; itt minden mintegy a történés sorrendjében jelenik meg, s a mozzanatok egymásutánja magának a mű formájának fenomenológiai struktúrája. Az első szimultán, a második szukcesszív; az első statikus, a második dinamikus.

Gellértnek minden verse egyúttal a vers en-története: az alkalomból való születésétől beteljesedéséig. Tisztán és világosan szólnak, mert legyőzik a káoszt és sötétséget; de a küzdelem előttünk folyik, a káosz szemünk láttára tömörül formává, a sötétség szemünk láttára tisztul világossággá, mindenkor és szüntelenül. Alkalmi versek: a valóság és lélek egy-formába olvadásának és szilárdulásának lírai történetei. A történet: hogy lesz a külsőből belső és viszont. S ahol a történet látszólag merőben külső esemény, ott a másképp és közvetlenül kifejezhetetlen belsőnek szimbóluma, de ilyenkor is oly egymásrautaltságban és korrelációban, melyben az egyik közvetve mindig a másik is.

*

(Közben – itt elhagyott hosszabb részben – a verseken egyenként megmutatván a konkrét alkalomból eredésüket, kialakul az egyik konklúzió:)

Alkalmiak mind. Ezt könnyű fölismerni rajtuk. De nem tudom, vajon eléggé megéreztettem-e a mindennap-mindnyájunkkal-megtörténhetőt az alkalmakban, azt, ami bármilyen szép, érdekes, nagyszerű vagy tragikus nekünk, mindaddig próza, míg költő nem nyúl hozzá. E valóság-víziós, egzakt-érzéki képzeletű költőnek nincs szüksége fantasztikus és egzotikus témára vagy alkalomra; a csodálatos, a csoda szinte ellenőrizhető, szinte szemmel látjuk, mint hajt ki a szürke földből a páratlan növény, mint szakad ki a fakó ködfoltból a tüneményes csillag. Nincs szüksége más plazmáló erőre, más formáló princípiumra, mint önnön lét-törvényére és élet-hevére – mely önmagát kifejtve, egyúttal megteremtette a művet, az örökre azonos és örökre változó az örökre azonosat és örökre változót. S a sok csillagnak mind más-más a halmazállapota, szilárdsága, hőfoka, fénye, színe, sebessége, ritmusa, rotációja, szférikus zenéje.

„És mindez: egy?” kérdi a költő; „És mindez egy” feleli rá ő maga. Igen, egy. Mert egy csillagrendszer, egy csillagraj, egy csillagcsalád. Egyenként minden tagja más, és minden együtt egy, mert törvény fogja őket egybe. Törvény, mely nemzette őket, útjokat megszabta, a közös és külön pályán együtt ragadja őket tova.

Hasonlat? Az. De több is. Mert itt valóban az történik, ami mindenütt, ahol törvény tart össze önálló tagokat. Hívebb hasonlat, mint az organizmus egységét jelképező élő fáé – mert nemcsak az egységet fejezi ki, az organikus növekedést és összefüggést, hanem a sokféleséget, minden tagnak másféleségét és külön egyén voltát az egységben. A fának, hogy mindezt el tudja mondani, szárnyakat, sok ezer szárnyat kell növesztenie, s úgy repülnie a „csillagok felé” – s ott már nem materiálisan, hanem láthatatlan törvénnyel összetartott csillagcsaláddá megoszlania. S ahol az egésznek közös mozgásában minden résznek megvan a maga külön mozgása, a közös eredetben és történetben minden résznek egyéni eredete és története.

Most gondolja ide az olvasó, amit jóval előbb az élő organizmusról mondtunk, főképp az egésznek egységét emelve ki, aztán gondolja mellé az egyénült tagok különiségét, és végül gondolja egybe a kettőt, a legnagyobb fokú egységet és legnagyobb fokú különiséget – a kettő együtt ad hű képet az empirikus káoszról a saját autonóm törvénye szerint kialakult szellemi kozmoszról.

A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

Kárpáti Aurél tanulmányai és kritikái. Franklin társulat kiadása a Kultúra és Tudomány sorozatában

Közmondássá vált, hogy a kritikus elvetélt vagy félbemaradt költő. Mint sok ilyen bölcsességnek, ennek is az ellenkezője igaz: minden költő nyíltan vagy titokban kritikus. A költőről való romantikus elképzelés, mely az önkívület lázában írat vele eposzokat, természetesen mindig az elsőnek pártján lesz, s a kritikát valami felemás, nem alkotó, impotens elmetevékenység profán komédiásaként számkiúzi a Múzsák megszentelt csarnokából. Holott minden alkotás – ha mégolyan lázas és önkívületi mozzanatainak vannak – szüntelen kritika: ítélet mindenről, amihez hozzányúl, formáknak, szavaknak, színeknek, árnyalatoknak, imponderábiláknak¹ hajszálig és

leheletig menő latolgatása. A tényen nem változtat, ha a költőnek ez a szüntelen kritikai tevékenysége sok esetben csak a kész költői műben ölt testet, és nem jut külön, elméleti kifejezéshez; a tény tény marad. S ha igen, annál nagyobb öröm és tanulság a Múzsák mámorosan is látni akaró papjai és hívei számára. Öröm, mert a költő kritikája, ha átfogó és filozófiai elvekkel való megalapozását netán nem akarja vagy nem tudja elvégezni, rendszerint azt veszi észre és láttatja meg, ami par excellence költői, s ami költői műben mindennél fontosabb; tanulságos, mert gyakran olyan tényezőkre mutat rá, miket az avatatlan mesterségbeli, technikai, másodrendű elemeknek vél, holott velük áll vagy bukik a mű formája és hatása. Hogy a költő a maga alkotásáról vagy máséről ad-e ilyen kritikát, szintén nemigen változtat a dologon: amibe beleéljük magunkat, valahogy újra kell teremtenünk a magunk számára, s magunkat valamiképpen azonosítanunk vele.

Kárpáti Aurél tanulmányai és kritikái minden ízükben magukon hordják a költő-kritikus lelkéből-elméjéből, formáló kezéből való származásnak tipikus vonásait. „Kételkedő kritikus” – de ez nem a filozófiai, elvi kétely minden állítással szemben. Ez a költőnek szorongása a mű előtt, hogy szabad-e így hozzányúlni, s utána a költőnek kételytől mentes, határozott válasza, hogy szabad, sőt kell, mert ítélet nélkül nincs élet és nincs alkotás. Úgyhogy ebben az értelemben a „kételkedő” és a „kritikus” egymásnak ellentmondó két terminus, de nem zárják ki, hanem inkább föltételezik egymást, mert együtt – kölcsönös vonzásban és taszításban, állandó egyensúlyozásban – tesznek egy életrevaló egészet. Ez a kölcsönösség adja ezeknek az írásoknak szinte dialógusszerű többoldalúságát, közvetlen bizonyágtételét, bensőséges hevét és erőteljes, eleven dinamikáját. Itt ugyanaz a kritikai ítélőerő működik, mely a költői alkotásban – a dialógus a megformálatlan világ és a költő helyett a művekben megformált világ és a költő közt folyik. Az eredmény a meddő kétely szintjén túl mindig pozitív. Ezekből a kritikákból mindig megtudunk valamit, amivel az illető műről való tudásunk gazdagszik vagy mélyül. Közelebb hozza hozzánk, ismerősebbé, meggyőzőbbé teszi. Éleselméjű kritikus, nem áll meg a fölszínen, kikutatja az alapvető „problémát”, de élesszemű is, meglátja az alapnak szerves összefüggését az épület részleteivel a kifejezés és a nyelv minden árnyalatáig. Ehhez az ún. kritikai érzéken, tehetségen és ízlésen kívül jókora tudás is szükségeltetik. Végül nem utolsó érdeme: kiforrott írásművészete, pontosan kifejező, gondos stílusa. Az ilyen kritika hivatást teljesít a közönség nevelése terén.

Kárpáti könyvét mind a magyar kritikai irodalomban, mind a Kultúra és Tudomány sorozatban előkelő hely illeti meg, mely utóbbinak mostanában megjelent pár kötettel igen-igen alászállt színvonalát ismét visszaállította.

AZ ANGOL REGÉNY MESTEREI

Írta: Kundt Ernő. Franklin kiadása, 1927.

A panaszt, melynek e folyóiratban már hangot adtam – népszerűsítő irodalmunk szintjének süllyedéséről –, e könyvvel kapcsolatban meg kell ismételnem. A másikat is, hogy: régebben is jelentek meg ilyen, talán szorgalommal, de hivatottság

nélkül kompilált művek, ám akkor kellő fogadtatásban részesültek, ma azonban, úgy látszik, nincs az a dilettáns tákolmány, amit föl ne magasztaljanak. A rosszul alkalmazott „jóindulat” következménye, hogy mindenki elveszti a kellő mértékét: a kiadók, az olvasóközönség, s maguk a „szerzők” is. Aminek előbb-utóbb mindnyájan kárát vallják – ha ma nem, hát holnap.

Hogy a mérték hiánya hová fajult már, e könyv első sorai egész leplezetlenséggel dokumentálják, ahol a szerző, tudományos értékelésre számot nem tartható művét önmaga ekképp ajánlja: „tanulmányom hasznos segédkönyvül szolgálhat azoknak, akik tudományos alapon foglalkoznak az angol–amerikai irodalommal.”

Ha a könyv elejétől végig nem tenne tanúságot arról, hogy szerzőjének sejtelve sincs a „tudományos alap”-ról, kétségbe kellene vonni jóhiszeműségét; így azonban jóhiszeműsége minden gyanún fölül áll. Az olvasó ítéletére bízom, melyik rosszabb eset a kettő közül.

Akármit szól a döntés, egy bizonyos: a tudomány szent nevét jó messze félre kell tennünk. Marad a másik, sokkal szerényebb szempont, a népszerűsítése, s a kérdés, vajon megüti-e legalább ezen a téren, mondjuk az átlag mértékét. Szerző véleménye e tekintetben is igen kedvező: „haszonnal forgathatja e könyvet az a művelt magyar olvasó is, aki csak az angol regény labirintusában akar tájékozódni”. A szerző jóhiszeműsége ebben is minden gyanún felül áll, meggyőződésének őszinteségéért szavatol a népszerűsítés kellékeiről való sejtelemnek s a rátermettségnek teljes hiánya. De itt aztán már kétségtelen, hogy az ártatlanságnak ez az autogén bizonyítéka oly súlyosan elmarasztaló ítéletet mond ki a védencről, amilyen semmiféle vádló gyanúsítással sem áll arányban.

A „tudományos alap”-ról hamarosan lemondva, hiába próbáltam a legigénytelenebb, legegyszerűbb „művelt magyar olvasó” szemével olvasni, nem tudtam a forgatásával járó „haszonnak” nyomára jutni.

A lexikonban megtalálható életrajzi adatok, középiskolai dolgozatok modorában elmondott „tartalmak”, néhány üres frázisban elcsépelet „jellemzések”, de sehol egy igazán művészi vagy irodalomtörténeti szempont, egy megvilágító analízis, vagy akár csak egy találó szó. Még véletlenül se. Hanem annál sűrűbben a *sottisier universel*¹ szapora fajtájából való tücskök és bogarak mint kalauzok „az angol regény labirintusában”. Például: „Manapság már nincs nagyobb etikai mestere az életnek, mint a regény.” (10. o.) „A regény az emberi indulatoknak tükörképe... De a regénynek a lényegét nem ily nagy tetteknek a tárgyalása, dicsőítése alkotja, hanem sokkal egyszerűbb tárgy, amely némelyek szerint nem is az emberi életnek legfontosabb tényezői közül való: a szerelem.” (11. o.) „A regény valamely jellem kialakulásának története – a regény két emberi életnek a története, amely benső indulatok hatása alatt alakul ki. Ez a benső kialakulás és fejlődés fő lényege a regénynek. És ezt megtaláljuk Pamelában...” (73. o.) „Richardson regényei jelentékeny haladást jelentenek. Hiányzik belőlük a lehetetlen elem: az elátkozott kastélyok, tündérek, szellemek és boszorkányok”. (85. o.) Fieldingről dettó: „Műve nagy haladást jelent a regény fejlődésében; a bűvös várak, kastélyok és boszorkányok már nincsenek F. regényében.” (99. o.) „Weller Sámuel-jellem a valóságban nem létezik, olyan emberek, mint az ő klubtársai sem járnak közöttünk, azért azok felértékelésénél nem is alkalmazhatjuk a regényhősök elbírálásánál alkalmazott mértékét.” (238. o.) „A

reális, fizikai élet borzalmait még senki sem rajzolta le olyan megkapóan, mint Poe.” (255. o.) „Bár sok barátját vesztette el bátor elhatározása miatt, sőt házassága volt oka annak is, hogy nem a westminsteri apátságban, az angol nemzet többi nagy írói közé temették el George Eliotot, mindezért sokszorosan kárpótolta őt boldog családi élete, melyet minden hírnél, dicsőségnél többre becsült.” (295. o.)

Íme néhány csöpp a tocsogóból, melyben az angol regény mélyjáratú, hatalmas gályái caplatnak. Megtagadná őket látván az alkotójuk, s az atyafiságot ezzel a vízenyővel a tenger.

SZINTÉZIS

Tanulmányok a szellemi tudományok köréből. Második kötet. Szerkesztette Nagy Sándor. Amicus kiadása, 1927.

Már a háború alatt, de különösen utána, sok szó esett arról, hogy a virágjában lévő írónemzedéknek lesz-e méltó utóda, s ha igen, milyen. A zűrzavaros időkben, mikor úgy rémlett, hogy minden veszni indult, keresték, ha vannak-e fiatalok, s hol vannak. Egyszer úgy látszott, vannak, máskor, hogy nincsenek. A kérdés ma már eldöntöttnek tekinthető. Nemcsak az, hogy vannak, hanem az is, hogy milyenek. Nyilván vannak még azokon kívül is, akikre most gondolok, s a kialakuló képbe illesztésük változtatna a kép arculatán, de itt, röviden, elég annyit megállapítani, amennyiből a kép határozott körvonalai fölismerhetők. Egyik rávilágító forrás a *Pandora*¹ folyóirat, másik a *Szintézis* két kötete.² A Pandora célzata irodalmi és művészeti. De ami különösen jellemző reá, az kritikai szelleme – mely nem áll meg a pusztá arisztikum átélésénél és analízisének, hanem határozottan állást foglal az etikai, politikai és szociális tényekkel szemben. Ennek a kritikának van éthosza. Kitészik ez minden sorukból, ott is, ahol állásfoglalásukat nem formulázzák külön. A kritikai szellemnek ez a látszólagos túltengése csak annak szemében lehet aggasztó, aki pl. költészetet csak impresszionista elvtelenség alapján tud elképzelni, s aki a művészet „közvetlenségét” vagy „üdeségét” a „világnézettől” vagy a művészi formálás diszciplínájától félti. Kétségtelen, hogy soha – a görögöktől máig – mélyreható megújulás nem történt mindenre kiterjedő kritikai átértékelés nélkül. Mindegy, hogy azt a kritikát leírták-e, vagy nem – de megvolt. És határozott állásfoglalás volt, nemcsak a kifejezési formákkal, hanem mindennel, az élet egész éthoszával szemben. Könnyű volna számtalan jellemző példát fölhozni. Én a magam részéről éppen az éles, meg nem alkuvó, ha kell, önmagával szemben is kíméletlen kritikai szellemben látom garanciáját az új nemzedék nagyrahatottságának. A másikat sokoldalú, nem pusztán szépirodalmi érdeklődésében, filozófiai tájékozottságában és tiszteletreméltó tudásában. Ezekben a fiatalokban megvan az etikai felelősségérzet, a világosan látás és a felkészültség arra, hogy ne csak „írók”, hanem a régi értelemben szellemi vezetők legyenek. Hogy mai termésükből mi marad meg, a jövő dolga; de hogy kritikájuk sok tekintetben már ma „jogerős”, az kétségtelen. (Bizonyára nem véletlen, hogy pl. az olyan kortünetnek, amilyen a fasizmus, legtalálóbban átvilágított röntgenképét a Pandorában láthattam, Mussolini beszédeinek ismertetése kapcsán.)³

A *Szintézis* csoportjának célja tisztára kritikai és elméleti. Öröndetes jelenség,

hogy ez az ifjúság ma, amikor elméleti tárgyú könyvvel megjelenni szinte lehetetlen, s amikor nagyobb lélegzetű tanulmányok közlésére alkalmas folyóiratunk alig van, megtalálta az összefogásnak és az együtt-kilépésnek ezt a módját. Örvendetes az is, hogy már az első kötettől a másodikig fejlődés mutatkozik. Az érdeklődés itt is sokágú, a témák jóformán semmi összefüggésben sincsenek egymással, az egészet mégis valami rokoni szellem hatja át. Annál becsesebb, hogy ez nem szándékoltt, nem szerkesztői program à tout prix,⁴ hanem magától villan föl legtávol esőbb pontokon.

A második, új kötetnél maradvá: a tanulmányok között vannak olyanok, melyek nagyobb méretű témához nyúlnak, s így csak futólag vethetnek föl egy-egy szempontot (hely híján vagy végiggondolás híján, itt még nem derül ki), s olyanok, melyek témájukat elegendőképpen ki is merítik. Mivel kevés hely áll rendelkezésemre, csak egy-két futó megjegyzéssel jelezhetem vélekedésemet róluk. Első a sorban *Várkonyi Nándoré Babits lírájáról*. Az általánosságoktól nem jut el a konkrét problémáig, itt-ott tapogatja, nem ragadja meg. *Molnár Antal* a zeneesztétika főladatáról ír; az alapfogalmakat, a zeneesztétika kategóriáit kellett volna tisztáznia; ez persze a legnehezebb; de ha megvan, minden megvan; néhol, úgy látszik, sejtí őket; de nem fejtí ki kellően; részletkérdésekbe megy át, mikre csak később kerülhetne a sor. *Kodolányi János* cikke Szabó Dezsőről kitűnő kritika, olyan emberé, ki nemcsak határozott és épkezláb esztétikai szempontok, hanem bőséges tárgyismeret alapján ítél. *Erdély Alice* cikke – *A végzet gondolata az etikában* – külön megformálzáva képvisele a többiben is együtt zengő etikai tendenciát; jellemző és becses rátalálás: az etikai típusokat a végzet fogalmával szondálni; érdemes volna a kérdést egész ki-merítően földolgozni. *Genthon István* a magyar szobrászat útjának vázolását, rövid áttekintését kísérli meg; jeléül annak, hogy ez a nemzedék tudatára ébredt nemcsak a mulasztásnak a hazai művészet történetének földolgozása terén, hanem a reá szálló, már erkölcsi imperatívuszú főladatnak is; örömmel látom, annyival inkább, mert úgy tetszik, tisztában van vele, milyen rendkívüli nehézségek várnak rá a részletkutatás terén. *Káldor György* tanulmánya az európai ifjúság problémájáról becses adaléka e nemzedék magára eszmélésének; konklúziójával nem értek egyet, de értékelem komoly és jól átgondolt állásfoglalását a kor problémáival szemben. Az utolsó tanulmány a szerkesztő *Nagy Sándoré Knut Hamsunról*: kitűnő műanalízis, amelyet nálunk ritkán olvas az ember; Hamsun kellő ismeretének híján nincs módomban ellenőrizni tételeinek igazságát, de analízise oly meggyőző, szempontja oly imponáló, hogy el kell fogadnom.

A stílus ellen volna itt-ott szavam. Akárhogy írjuk „egy, a” vagy „egy: a” (107. o.) – az interpunkció nem teszi magyarabbá ezt a rútságot. Egy kis figyelemmel ebbe az irányba könnyű az ilyeneken segíteni.

PUSZTAI HARANGSZÓ

Történelmi regény. Írta Váczy József. L. Voggenreiter Verlag, Berlin, 1927.

Török hódoltság, Báthori István, reformáció, végvárok virtusa, jobbágyság sorsa – íme, nagyjában a történelmi keret; a városokban és falvakban megtelepedett, a ma-

ga módján már századok óta európai életet élő magyarságnak visszatérése az ősi, ázsiai nomád életre, itt, Európában, a Duna–Tisza közén – íme, a téma. S mindjárt hozzátesszem: oly nagyszabású, oly grandiózus téma, amelyet még magyar író kevés látott és ragadott meg. Csak olyan valaki láthatta meg ezt a témát, aki a magyarság egyedül való sorsát kiválóképpen nemcsak ismeri, hanem szíve vérében hordozza, mint példátlan, tragikus végzetet. A magyarság sorsának unikuma talán semmiben sem jelenik meg olyan igazán, mint e téma unikumában. Alkalmas és arra képes téma, hogy ne csak egy korszaknak tükré, hanem valósággal végzetszimbólum legyen. Végtelen távlatokat nyit.

Témát meglátni és megragadni azonban két igen különböző dolog. A téma teherbírása és az író teherbírása ugyancsak más meg más. Váczy Józsefé – s ezt meg kell mondanunk, téma-meglátásának tartozó elismerésünkkel – , e könyvében legalábbis, nincs arányban témájának rendkívüli súlyával és gazdagságával. Ami a tulajdonképpvaló téma, nem bontakozik ki fokról fokra való fejlődésében, hanem a könyv végén kapjuk meg epizód és tanulság formájában. Az új témával nem tudta se ledobadni, se megeleveníteni a történeti regény szokványos rekvizitumait. Mindennek eleget akar tenni, konvencionak, szabályoknak, átlagízlésnek – s ezért felemás. Profetikus vízió – Meissonier¹ tenyérnyi modorában.

Hogy meg tudja-e vívni a nagy, döntő csatát, még ezután válik el. Addig is fel kell jegyeznünk témája mellé nyelvének jó magyarságát és bőségét.

KELET NAGY GONDOLKODÓI

Írta: Mester János. Franklin-kiadás, 1927.

A régi India, Kína és Irán nagy filozófusait és filozófiai rendszereit szándékozik népszerű formában ismertetni. Az óriási anyag akkor is nehezen volna 200 oldalra préselhető, ha minden sor a lényegét szolgálná, s egyetlen szó se pazarlódnék fölösleges dolgokra. Hogy az utóbbiakkal mégis oly bőkezűen bánik a szerző, azért lehet, mert nem ura az anyagnak, s mert nem tud különbséget tenni a fontos és a lényegtelen között. Márpedig ez egyik első feltétele a népszerűsítő ismertetésnek. A szerző nem elég jártas sem a keleti filozófiában, sem a nyugatiban; ahol a keletit a nyugatival próbálja megvilágítani s a nyugati ember gondolkodásához közelebb hozni, a tájékozatlanság önkényével zavar össze fogalmakat, s teszi az esetleg homályosat még homályosabbá. A keleti filozófiának ma már elég nagy és elég jó (egyik-másik részéről kitűnő) irodalma van néhány európai nyelven; segítségével, minden eredeti gondolat és szempont nélkül is, jobb könyvet lehet és kell kompilálni, mint ez. Elképzeltetlen, hogy az ilyen könyv igazán jó szolgálatot tegyen az ügynek, melynek használni kíván.

AZ ÉRZETEK ELEMZÉSE

E. Mach műve magyarul, fordította Erdős Lajos. Filozófiai Írók Tára, Új sorozat, 6. kötet. Franklin Társulat kiadása, 1927.

Machnak ez a műve 1885-ben jelent meg először, azóta németül számos kiadást ért, lefordították néhány nyelvre, most magyarra is. Ennek a könyvnek tehát meglehetősen nagy múltja van, sokat foglalkoztak vele, sok vitára adott alkalmat, s ezért föl lehet tételezni, hogy akik magyarul való közreadását elhatározták, valamelyes tartozást véltek vele leróni a Mach-féle filozófia iránt. Hogy a könyv magyarul megjelent, valahogy még meg lehet érteni, bár a mi nézetünk szerint szükség éppen nem volt rá. Sehogy se lehet azonban megérteni, hogy miért éppen a Filozófiai Írók Tárában jelent meg – sok nagy filozófus műve helyett. Hogy kerül Saul a próféták közé? Mach jelentőségét a természettudomány terén itt még érinteni se akarjuk. Lehet, hogy van akkora, mint néhányan vélik, lehet, hogy kisebb, s ez a mi nézetünk, de ez most nem tartozik ide. Most arról van szó, hogy Machot filozófusként találják fel a magyar közönségnek, holott ha az utolsó ötven év filozófiatörténete nem dicsekedhetik is nagy alkotásokkal, a csendes, alapos és következetes munka az ismeretelmélet és tudományelmélet terén tisztázta a kérdéseket annyira, hogy a világosan felismerhető határok tiszteletben tartását joggal megkövetelje. Aki előtt csak pillanatig is kétséges, hogy Mach hová tartozik, arról föl kell tételeznünk, hogy a filozófiaelméleti vizsgálódásokat és eredményeiket nem ismeri. A Mach-féle filozófia nem esik belül a filozófia mégolyan tágra megvont határain, azon elegendő oknál fogva, hogy – Mach-féle filozófia nincsen. Machnak, a természettudósoknak vannak elméleti föltevésai, melyek használhatóságáról dönten a természettudósok hivatása; minden elméletet, csak azért, mert *elmélet*, filozófiával azonosítani, ad absurdum vinne s az elnevezések terén olyan önkényeskedésre, melynek bábeli zavarában nem értenők meg egymást többé. Még azon a címen se lehet Machot a filozófiába becsempészni, hogy ha ő maga nem volt filozófus, netán termékenyítő hatással volt a filozófiára, amire volt már eset nem is egy. Ezt a hatást kellene tehát mindenekelőtt megmutatni – ha volna rá mód. De hát amikor ennek minden ellene mond, s amikor maga Mach is számtalanszor hangoztatja, hogy ő nem filozófus, miért nem hagyják meg annak, ami, s ami lenni akar?

Annál különösebb ez, mikor a fordító maga is nyilván megmondja előszavában, mindjárt az első sorban: „Mach-féle filozófia tulajdonképpen nem létezik... Ernst Mach nem akar filozófus lenni... Benne van a XIX. század természettudományának a filozófiától való irtózata... Ő természettudós, s az is akar maradni...”. Ezek után már csak arról lehetne vitázni, hogy a „természettudományi világnézet fontossága és jogosultsága”, mire a fordító hivatkozik, még mindig jogosít-e arra, ami itt szándékolgatik, hogy ti. vele a „gondolkodást a dogmatizmus békóitól” megszabadítsák – vagy pedig fordítva és ellenkezőleg, a filozófiára háramlott a súlyos föladat, hogy a „természettudományi világnézetet” a „dogmatizmus békóitól” megszabadítsa. Aki azonban ismeri a „természettudományi világnézet” mai helyzetét (nem természettudományról van itt szó, hanem világnézetről), az jól tudja, hogy e kérdés már eldőlt, s hogy az ún. „természettudományi világnézet” dogmatizmusán ma már semmi sem

segíthet, még a filozófia sem. Mert amint kiszabadítja a „dogmatizmus békóiból”, a „természettudományi világnézet” maga is nyomban megszűnik.

A filozófiának ma már nincsenek dogmatikus békói. Vannak ugyan békói, de azok nem a dogmatizmuséi, hanem olyanok, amilyeneket mindig fog hordozni, amíg filozófia lesz a világon. Lazítani, tágítani őket, tudni, ismerni őket, s bennük szabaddan mozogni a magára eszmélt filozófiai spekuláció hivatása. Ebben az örökös szabadságharcában pedig a Mach-féle elmélet nem nyújthat neki semmiféle segítséget. Ha a kísérleti lélektan, mely szintén természettudományi diszciplína, a maga területén hasznát tudja venni a Mach-féle hipotézisnek (az érzetek fölfogója és feldolgozójaként tétélezett „lélek” maga sem más, mint érzetek kombinációja), ő dolga; a filozófián nem segít, mert nem ez érdekli, nem ez az ő problémája. A filozófia kérdései sokkal, de sokkal előbb és más síkon vetődnek föl (ti. előbb a sorrendben).

A filozófus számára éppen a dogmatizmusnak mértéktelensége a meglepő, mely a Mach-féle elméletben – nem lappang, hanem kiált. Nem a dogmatizmus a meglepő – ezt megszokta –, hanem ez a vaskossága. Csak a született nem filozófus tud ilyen szent ártatlansággal mint önként érthetőköről beszélni dolgokról, melyek mindenike egy-egy nagy kérdés: „A tárgy, a test, az anyag semmi más, mint az elemeknek, színeknek, hangoknak stb. összefüggése, nem létezik az ún. jegyeken kívül.” (De mi az: „tárgy”, „test”, „anyag”, „elemek”, „összefüggés”, „létezik”?) „Nem az »én« az elsődleges jelenség, hanem az elemek (érzetek).” De mi az: „elsődleges”, mi az: „jelenség”?) A végtelenségig lehetne folytatni. Ahány szó, annyi kérdés. Mert ahány szó, annyi *fogalom*. S az a kérdés: honnan vesszük a fogalmakat, milyen jogcímen használjuk őket, mi a jelentésük, mi az érvényük?

A Filozófiai Írók Tára nagy érdemeket szerzett a filozófiai műveltség terjesztése terén. Ha folytatni akarja e fontos hivatását, vissza kell térnie az igazi filozófia kultuszához az ilyen nem is kétes értékű kísérletezések helyett. Hiszen még nem fogytunk ki a java anyagból. Inkább csak néhány iccével merítettünk belőle.

A fordítás lehet hogy hű az eredetihez, de nem hű a magyar nyelv szelleméhez. Mach sokkal jobb író, mint amilyenek itt látszik.

MI A BÖLCSELET?

A gondolkodás történetének kézikönyve. Írta Takács Menyhért. L. Voggenreiter Verlag, Berlin, 1927.

Ha igaz, hogy in magnis et voluisse sat est,¹ nyilván csak ott igaz, ahol nemcsak a tárgy nagy, melyre a vállalkozás irányul, hanem nagy maga az akarat is. Nos, e könyv tárgya – a filozófia története a görög gondolkodás kezdeteitől napjainkig – nagy, szörnyen nagy; mellette az akarat oly kicsiny, hogy már alig nevezhető akaratnak. Mert mindennek van valamely alsó határa: az akaratnak is, mely valahol megszűnik akarat lenni; a lehetőségnek is, mely valahol megszűnik lehetőség lenni. A filozófia történetét 130 oldalon megírni akarni, ez már nem akarat; és ez már nem lehetőség. Ez már olyan lehetetlenség, amilyenre semmilyen akarat se vállalkozhat. Ez már alatta van a megvalósítás lehetőségének. Ez nem a lehetőség határán fölül

járó, nagyságában imponáló akarat; ez a lehetőség határán alul maradó, a lehetőséget meg se próbáló jámbor szándék. A filozófia története csak úgy férhet el 130 oldalon, hogy megszűnik a filozófia története lenni. Illetőleg, helyesebben, hogy el se kezd az lenni. Hogy el se akar kezdeni az lenni. Amint el akarna kezdeni, nagyobb betevő falat papirosért kiáltana. Ami itt lenni akar, az más. Apológia. Az egyházi filozófia mellett, a nem egyházi filozófia ellen. De még ennek is túl kevés. Kevesebb az elégnél. És túl gyenge. Gyengébb az alignál. Amit támad, annak nem tud ártani; amit véd, annak nem tud használni. Mind a kettőhöz nagyobb tudás, erő és akarat, azonkívül több oldal szükségese.

„MAGYAROK, NE KANADÁBA, HANEM BARANYÁBA VÁNDOROLJATOK KI!”

Látogatás Fülep Lajosnál, a pusztuló baranyai magyarság pásztoránál

Zengővárkony, november

Ebben a szép nevű kis faluban még nem múlt el a háború – aminthogy nem múlt el egész Baranyában sem. Magyarország, amelynek a háborúban nyolcszázezer fia vérzett el, itt a Dunántúl területén vérzik tovább. A meg sem született gyermekek névtelen serege masíroz itt valami láthatatlan tömegsír felé, s viszi magával a földet, az optimizmust, a hitet, erkölcsöt – lassan-lassan az egész baranyai magyarságot.

Csonka-Magyarország legveszélyeztetettebb területe ma – mindenféle értelemben – Baranya. Kétségbeejtően meggyőző érvekkel bizonyítja ezt beszélgetésünk során dr. Fülep Lajos, a magyar filozófiai és esztétikai irodalomnak ez az európai hírű képviselője, aki a külföldi egyetemek katedrái helyett ide jött el – papnak.

Beszélgetünk Fülep Lajossal gyönyörű könyvtárában, amely valóságos kis néprajzi múzeum.

Fülep Lajos ezt mondja:

– Az én személyemet lehetőleg tegyük félre. Legfeljebb mint „kísérleti objektum” jusson itt szóhoz. S ami idetartozik, röviden elmondom.

Sokan furcsállották, hogy éppen kicsi faluba kíváncsoztam. Pedig hát csak kicsiny faluban lehet úgy együtt élni a néppel, mint egy család tagjaival. S mivel a bajok közösek és mindenütt ugyanazok, mindegy, hol vizsgáljuk, de ilyen kis helyen még leghamarabb lehet megismerni őket. S jobban meg lehet ismerni az egyéneket is. Népes helyeken az érintkezés a többséggel jószerint csak hivatalos térre szorítkozhat. Márpedig nekem éppen az volt a célom, hogy megismerjem az általános bajokat, de megismerjem a különöseket is lehető közelből, s együtt éljek minden családdal és minden egyénnel, mint legközelebbi hozzátartozója. Amit pedig, mint végső célt, elérni igyekeztem, az volt, hogy ha kicsiny is az a közösség, gondozzam, neveljem, mintaszerűvé fejlesszem, s azután éreztesse hatását távolabbi körben is. Nyugodt lelkiismerettel elmondhatom, hogy megtettem ezért mindent, amit ember tehet, szolgáltam alázattal lelki, erkölcsi, anyagi téren. Jól tudva azt, hogy az anyagi kérdés ma milyen veszedelmes akadály, *mindent elkövettem, hogy az egyházi te-*

herviselést minimálisra csökkentsem, s ezt el is értem. Mindezt csak azért említtem, mert csak ebben a megvilágításban érthetni meg a rendkívüli nehézséget, mellyel ma sokan küzdenek, akik a nép közt s a népért dolgoznak – s küzdelmüknek gyakori meddőségét is. Mert ha mindent megtesz is valaki önzetlenül és szeretettel, a nép nagyon gyakran nem érti meg, s ami még rosszabb, nem hisz neki.

S ha sorba vesszük a nép bajait, tán éppen ezzel kell kezdenünk: hogy nem hisz azoknak, akik bajain segíteni akarnának vagy tudnának. Ma még volna segítség mindenre, de mit ér, ha a nép eltaszítja? S ez nem a köznép hagyományos és közismert bizalmatlansága az úrral szemben – ez valami radikálisan más. Mint ahogy a mai nép is más, mint a *Mikszáthé* vagy *Baksayé*, sőt, már sok vonásában más, mint a *Móriczé*. Különös, csodálatos, szinte érthetetlen tünet az igazság iránt való ösztönnek és érzéknek ez a pervertálódása, de nem az én egyéni, különleges tapasztalatom, hogy így van; sokfelé hallottam, hogy a nép nem hiszi el vagy csak nagy nehezen azt, ami igazság, s bámulatos könnyen elhiszi, és szinte leküzdhetetlen makacssággal ragaszkodik ahhoz, ami hazugság. S ebben több van, mint a hagyományos bizalmatlansággal párhuzamosan együtt járó szokott hiszékenység; a kettőnek azon a fokon, ahogy ma tapasztalható, valami mély közös gyökere van a nép szellemi és erkölcsi átalakulásában, amit még nem világítottak meg eléggé, de eléggé szimptomatikus annak, aki már látja; bizonyos, hogy még nagy nehézségeket fog okozni a nép vezetésére hivatottaknak. Természetesen a világért se mondtam, hogy az egész országban mindenütt így van; de hogy elég sokfelé, azt állíthatom. Egy lelkiismeretlen, ámító, hazug ember – ha akármilyen gaszágok sülnék is ki róla – ellenállás nélkül sodor magával fanatizált, elbódított tömegeket, s néhány hét alatt képes évek munkájának eredményét romba dönteni.

A népet mégse tudom elítélni. Állítom, hogy az erkölcsi érzéknek ez a defektusa szervesen összefügg és szoros kölcsönhatásban van a többivel, így az *egyikével*, amire majd rátérek. Azért nem tudom a népet elítélni, mert ha a népben valamilyen erkölcsi betegség tört ki, amilyen az egyke, az arra hivatottaknak s hozzá hatalommal rendelkezőknek a betegség leküzdésére meg kellett volna mindent tenniük már régen, mielőtt más erkölcsi területeket megfertőz. A beteget azonban magára hagyták vagy azokra, akik még akkor se segíthettek, ha telis-tele voltak jó szándékkal. Az elhanyagolt betegség más betegségeket természetszerűleg, automatikusan előidéző hatása mellett nem csekély szerepe volt persze a másik oknak is, a nép közvetlen vezetői rosszaságának. Én legalább sok esetben rájöttem arra, hogy ahol a nép elvesztette fogékonyságát az igazság iránt, a fertőzés elindítója és olykor hosszú évtizedekre meghonosítója valamelyik jegyző, tanító vagy – bizony ki kell mondani – pap volt, aki elmulasztotta kötelességét teljesíteni, vagy éppen az ellenkezőjét tette, s hatásának nyomait még az utána következő nemzedékekből se lehet kiirtani; a rossz bámulatosan öröklődik, s egy szónak vagy cselekedetnek hatása néha még évtizedek múltával is kinyomozható.

Elítélni nem, csak szánni lehet a népet, mert hiába a megnövekedett jólét, a civilizáció stb., ha lelkében súlyosan beteg. Beteljesedik rajta a mélységes szentencia: „Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, de az ő lelkében kárt vall?”¹ *Ha van a világon nép, melyre el lehet mondani, hogy szerencsétlen, úgy a magyar nép az.* S minél kevésbé tudja, annál inkább az. Mikor elvakítva és félrevezetve

nem tud különbséget tenni jó és rossz között, önmagát pusztítja anyagilag és erkölcsileg, azt hívén, hogy igen bölcsen cselekszik, mert például *az egyikét nagyon nagy bölcsességnek tartja* – nem akkor a legszerencsétlenebb-e, akkor, a maga elbizakodottságában és gőgjében, mert hiszen szinte hozzáférhetetlen a fölvilágosítás és a segítő jó szándék számára? S mondhatunk-e rá mást, mint: bocsáss meg néki, mert nem tudja, mit cselekszik?

Mondtam, hogy egyik dolog szervesen összefügg a másikkal, egyik defektus a másikkal. S ebben az összefüggésben lehet csak megérteni, mért vagyunk olyan tehetetlenek az irtózatos nemzetgyilkos bűnnel, *az egyikével szemben*. Itt is beteljesül az Írás szava, hogy aki egy törvényt megront, valamennyit megrontja. Nem hisznek az igazságnak. De hogy is higgyenek, ha nem hisznek annak, amit látnak: *a kihalt házaknak, elnémuló utcáknak, egész gyülekezetek pusztulásának, nem a saját családi tragédiáiknak, viruló fiatal asszonyok korai halálának, saját anyagi romlásuknak?* Mert hiába minden, ez is előbb-utóbb elkövetkezik: nem akarják a több gyermeket, hogy ne kelljen a birtokot földarabolni, s végül a birtok egy darabban idegen kézre kerül.

S a legszörnyűbb az, hogy ezt a bűnt ma már nem is tartják bűnnek, hanem erénynek! Ez aztán: *Umwertung aller Werte.*² Mint ahogy a hazug az igaz és viszont, úgy a bűn az erény és viszont. Ez a nép igenis tudja a pusztulást, nyitott szemmel látja, de belenyugszik, akarja. Jól akar élni, de az ilyen akarat nem életakarat. *S ezzel eljutottunk a végső kérdéshez: ebben a népben sok helyütt megszűnt a közösség tudata, a nemzeti közösség érzése – de hogy maradhat fenn a nép, a nemzet, tehát a közösség, ha megsemmisül benne mint közösségben az élni, fennmaradni, növekedni akarás? Ha az egyén nem érez kötelességet és felelősséget a közösség, a nemzet iránt?*

Akik az egyikével odafönt foglalkoznak, a kérdésnek rendesen csak egyik oldalát látják: *a magyarság népesedési statisztikájának romlását*. Vagy legfőljebb még felekezetek szerint való megoszlását keresik. De hogy a számok mögött mi van, azt már nem látják. Pedig az egyke nemcsak annyit jelent, hanem még mást és sokkal többet: teljes erkölcsi átalakulást, a gondolkodásmód, a családi élet, sőt a gazdálkodás megváltozását, az akaratnak sajátos átváltozását – röviden, egy egész sajátos rendszert, sajátos külső és belső világot. *Értsék meg odafönt, semmivel se kevésbé fontos a lelkek számának apadásánál a lelkek erkölcsi szintjének apadása*. Hogy tudja megállni a próbát, ha sor kerül reá, az a nép, amely önmaga ássa alá erkölcsi életét és életakaratát? Itt van a nagy kérdés, a nagy probléma, kimondhatatlanul nagyobb, mint az, hogy *hányan* vagyunk, *hányan* leszünk – az a kérdés, hogy *milyenek* vagyunk és *milyenek* leszünk.

Az egyikének kétségtelenül *gazdasági okai* is vannak, s a kezdet kezdetén talán elsősorban ilyenek voltak – bár nem hiszem, hogy a gazdasági szférát az erkölcsitől teljesen el lehessen választani. *A gazdasági okok, mint tudjuk, nem a szegénységet jelentik, hanem ellenkezőleg, a viszonylagos jólétet*. A nincstelenségnek nincs mért egyikézni, s a szegényeknél még ma is szokott gyerek lenni bőven; a gyermekáldás ott szűnik meg, ahol a föld szétarabolásától félnek. A kisgazda mai életstandardja mellett ez a félelem érthető: *igényei vannak*, amiket a föld szétarabolása után nem elégíthetne ki. Csak az a kérdés, nincs-e az életstandard fönntartásának más módja, mint ez, mely a mai gazdálkodási rendszerrel szorosan összefügg? Sokfelé láthatni

külföldön, sőt ma már idehaza is van rá példa, hogy igenis van. Kétségtelenül kiderült, hogy a régi típusú gazdálkodás megbukott, s ha tovább ragaszkodunk hozzá, teljes eladósodás és elszegényedés jár a nyomában. Mit kell tehát tenni? Más gazdálkodási rendszerre térni át!

Elsősorban a Dunántúlról beszélünk, s merem mondani, hogy tízszer annyi nép és jobban élhet ezen a területen, mint amennyi és ahogyan ma él rajta. Itt van például Baranya. Az Isten is gyümölcstermesztésre alkotta, s valamikor az is volt. Európának talán legpompásabb gyümölcsöskertje – valamikor még a török időkben! S ma, ha akármennyi gyümölcsöt terem is, nem számos. Bejárhatja keresztül-kasul, de a tíz ujján megolvashatja azt a néhány kisgazdát, aki elálló, érdemes, értékes gyümölcsöt termeszt. Évente számlálatlan millióra tehetni a veszteséget, ami a helytelen gazdálkodásból származik. A lehetőségeknek itt egyelőre nagyon csekély hányada van kihasználva. S hogy ez mennyire így van, azoknak a sokgyermekes családoknak példája mutatja, akik koldusszegényen megtelepedve valamelyik faluban, állattenyésztéssel és gyümölcscsel, de persze hozzá nagy szorgalommal, ügyességgel, élelmességgel sokszor hihetetlen rövid idő alatt jómódra tesznek szert. Ha tehát itt még a mai viszonyok közt is boldogul az, aki dolgozik, tessék idetelepíteni azokat a mostoha sorsban élő magyarokat, akik ott, ahol vannak, minden igyekezettel se tudnak előre jutni. Minden kipusztuló család helyébe tessék másikat telepíteni, olyat, mely élni, szaporodni, nőni akar. Az országos gazdasági problémát azzal nem oldjuk meg, hogy a magyarságot kivándorolni engedjük. Ne feledjük el: *amennyivel kevesebben leszünk, annyival szegényebbek is.* Azzal tehát, hogy megkevesbedünk, az itthon maradók se segítünk. Ha a népesség megoszlása vándorlást kíván, hát vándoroljanak a magyarok, de ne a tengerentúlra, ahol elvesznek a nemzet számára. Ki kell adni a jelszót: *Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába!*

Itt vagyunk Várkonyban – mellesleg megjegyzem, hogy nálunk az egykezés még nem érte el azt a fokot, mint sokfelé egyebütt, sőt az utóbbi időben határozott javulás észlelhető; még nem tartunk ott, ahol a délibb vidék, s remélem, nem is jutunk el eddig. Nos, itt van a várkonyi határban a gesztenyeerdő, a vidéknek csodálatos ékesége s egyik nagyszerű jövedelmi forrása. Szinte azt mondhatnám: nemzeti ereklje, mely egyúttal hasznót hajt. Majd olyan régi, mint Magyarország, évszázadokon át megvolt, díszlett, termett, szaporodott – s most pár év óta beleesett a vész, a pusztító féreg, és napjai meg vannak számlálva! Ki segít? Mi képtelenek vagyunk, ha megfeszülünk is bele, s ha mindent megtettünk, ami tőlünk telik, teljességgel elégtelen. A föladat a mi számunkra túl nagy: csak az segíthet, akinek elegendő anyagi erő és hatalom van a kezében. S aki, végre is, a *mi* kormányunk – aki a mi elszegényedésünkkel szintén szegényebb lesz; aki, mikor rajtunk segít, a nemzet egészén segít. Értékeket elveszni hagyni nem szabad, értékeket megmenteni kell, a jövő érdekében is – s akármilyen áldozatok árán is!

Így vagyunk a magyarsággal is és minden nagy problémájával. Nem költői hasonlat ez! Maga a nép mondja itt, hogy mint ez az erdő, úgy pusztul a magyarság is – évszázadokon át megállt annyi veszélyben, s most az alattomos belső kór sorvasztja. Ki segít? Minden probléma, ha úgy vesszük, lokális, de egyúttal egyetemesen nemzeti is. Elintézésükhöz a nemzeti közösséget kifejező kormány teljes súlya, hatalma, anyagi és erkölcsi ereje szükséges. Enélkül a vidéki hatóságok, akármennyi

jó szándék hatja át őket, nem érhetnek el eredményt. Tudva azt, hogy mit kellene tenni, mégis tehetetlenül állnak szemben a végzetes kérdésekkel, mint mi a gesztenyés pusztulásával... Mert hogy az őszinte szándék, a tenni vágyás és tenni tudás, az erős akarat és tehetség megvan idelent, azt örömmel állapíthatom meg. Nem ismerem eléggé Baranya régi közigazgatását, nem beszélhetek róla. De láttam itt-ott a régi vármegyei életet. Nos, a mai megye már nem a régi, legalábbis én többfelé tapasztaltam az új időknek megfelelő átalakulását. A sokat emlegetett uraskodás és bürokratizmus helyett megfeszített, az élettel szoros kapcsolatban lévő munka folyik sokfelé. Különös örömmel mondom el ezt Baranyáról, ahol a bajok a legnagyobbak. A megye vezetői, főispán és alispán, a helyzet magaslatán álló, egészen hivatásuknak és munkájuknak élő férfiak, akik behatóan foglalkoznak a sokágú baranyai problémával. Közvetlen közlőrl látom és figyelem például a pécsváradi járás főszolgabírájának munkáját; nincs talán a járásban olyan ember, akit személyesen nem ismer, s nincs valahol olyan baj, melyről nem tud, és megoldásán személyesen nem fáradozik. A közfunkcionáriusnak az a típusa, melyre ma oly nagy szükségünk van. Megvan tehát idelent nemcsak a felülről jövő kezdeményezések megfelelő elvégzésére a garancia, de a kezdeményezésre való hivatottság is. Hiszen ezek a funkcionáriusok tudják legjobban, hol mi a teendő, megvan bennük a kellő akarat és rátermettség, de ismétlem, a megyének minden ereje és hatalma se elegendő a nagy feladatokkal való küzdelemre. Törvényhozásnak, kormánynak, megyének együtt kell az akciót megindítania, hogy sikeres legyen.

Éspedig azonnal! mert ha valahol, itt el lehet mondani: *periculum in mora!*³ *A magyarság ma nyitott sebből állandóan vérző szervezet.* Mindnyájunknak össze kell fognunk, hogy meggyógyítsuk, megmentjük. Az első teendő: *a bajnak alapos fölismerése és elismerése.* Akármilyen félelmes is, nézzünk vele szembe egészen. Amint ez megtörtént, induljon meg rögtön a segítség munkája. Reá-reá pillantani, vagy egyszer-másszor elemlegetni a bajt, nem elég. Nem szabad addig tágítanunk, szinte azt mondanám, ne is beszéljünk addig másról, míg ezt az igazi *létkérdést* nem intéztük el, vagy legalábbis míg a javulás, gyógyulás folyamatát nem indítottuk meg, nem harcoltuk ki.

Ezt mondotta el Fülep Lajos, akinek felismerései egyszerre élesen mutatják meg a Dunántúl szomorú helyzetét. Kérésünkre dr. Fülep Lajos külön cikksorozatban fogja ismertetni a Pesti Napló olvasói előtt a magyarság romlásának és megmentésének mindennél fontosabb problémáit.

A MAGYARSÁG PUSZTULÁSA

Zengővárkony, 1929. november

1918. október 4-én együtt ült a reformátusok törvényalkotó testülete, a zsinat. Hogy ez a dátum mit jelent, nem kell bővebben fejtegetni. A háború katasztrofális végének rohamos közeledését már mindenki érezte, noha a bomlás hírei csak titokban keringtek, míg a kormány, a hadvezetőség és az újságok bátorságot és remény-

séget igyekeztek önteni a fásult és csüggedt társadalomba. A zsinaton is nyomasztó hangulat uralkodott, de azért a tárgysorozatot – rajta az új énekeskönyv énekeinek szövegét – változatlan alapossgal és részletességgel tárgyalták. A délelőtti folyamán a zsinat negyedórára felfüggesztette rendes ülését, és zárt ülést tartott, mert gróf Tisza István, a dunántúli ref. egyházkerület főgondnoka fontos közléseket akart tenni: hadihelyzetünkről. Utána a zsinati atyák kitódultak a folyosóra. Közülök hozzám lépett Nagy Károly erdélyi püspök, nagyeszű és nagylelkű, tragikus sorsú magyar, kit néhány év múltán szűkebb hazájának végzete fölött való keserűség s a román részről ért sok bántalom korai sírba vitt. Öröm volt a tekintetében, s így szólt hozzám: Tisza István nagyon megnyugtatót bennünket. Azt mondta, meg kell nyernünk a háborút. – És hogyan? – kérdeztem. – Úgy, hogy azt mondta, ha nem nyerjük meg, végünk van.

Ez a biztatás engem mélyen lesújtott. Nem azért, mert valami újat mondott. *Akkor* már csakugyan nem volt más megoldás, mint győzni, vagy teljesen tönkremenni. De a győzelem végképp lehetetlenné válván, csak a második eshetőség maradt meg számunkra. Előbb, jóval előbb – még volt harmadik lehetőség is. És sokáig sokan abban reménykedtünk: a végromlást megelőző békében valamelyik kínálkozó jó alkalommal. Mert úgy éreztük, az ország sorsát nem szabad olyan kockán és addig forgatni, amíg vagy győzünk, vagy – végünk van! Egyetlen nemzet se vett részt a háborúban *ilyen* végzetes eséllyel, csak mi, egyiknek se jelenthetett a vereség olyan veszteséget, mint minékünk. Mi mégis kitartottunk e kockázat mellett az utolsó té-
tig és a vesztes teljességéig.

Most, úgy látszik, ugyanaz a folyamat és ugyanez a végzet van beteljesedőben rajtunk. A háborúnak második fejezetét éljük, mely a béke neve alatt folyik. Mert ne tévelyegjünk: ha nem szólnak is az ágyúk, nem plakátazzák a hadijelentéseket, a háborúéval vetekedő pusztítás fogyaszt, emészt bennünket, annál veszedelmesebb, mert csöndben, alattomban végzi gyilkos munkáját.

Ma nem külső ellenséggel és erőkkal állunk szemben – a veszedelem bent és belülről fenyeget bennünket. Ellenségeink: *egyke, kíváncsorság, tudóvész* – és mindaz, ami különösen az egykével erkölcsi és gazdasági téren vele jár. Együttvéve fölérnek a legszörnyűbb háborúval. S hozzá még sehol semmi jel, mely azt mutatná, hogy e második háborúban a végső *katasztrófa előtt* élünk az alkalommal, mely megment bennünket.

Második háborúunknak ugyanaz a gondja, mint az elsőé volt. Ezernyi problémánk mélyén ott sajog, ha sokszor ki se is mondottan, a nagy kérdés: *mi lesz a magyarsággal?* napról napra fogyasztja önmagát – meddig mehet ez még önnön létének, fennmaradásának veszélyeztetése nélkül? nem kell-e így előbb-utóbb még a háborúnál is nagyobb veszedelemnek ránk szakadnia? s ez a veszedelem nem küldött-e máris elegendő jelet előre a nemzet testén-lelkén, eleget ahhoz, hogy föleszméljünk, sőt fölriadjunk? s engedhetjük-e odáig fajulni állapotunkat, ahol már nincs más alternatíva a számunkra, mint a Tisza-féle: győzünk, vagy végünk van – sőt ahol már végképp megfogyatkozva és elgyengülve győznünk semmiképp se lehet? nem okulunk a háborún se, hogy a tizenkettedik óra *előtt* kell mentenünk, ami még menthető?

Mert értsük meg végre: ahogy a háborúban egy nemzetnek se volt annyi vesztenivalója, mint nekünk, úgy most sincs. A romlás és pusztulás más országokban is

folytatódott a háború után, *de sehol se fenyeget olyan veszedelemmel, mint nálunk.* Másutt is vannak bajok és nehézségek, küszködnek velük, több-kevesebb sikerrel, de van idejük kiharcolni sorsuk jobbra fordulását. Csak mi közeledünk napról napra a katasztrofális alternatívához, mely a háború végén már fölmerült egyszer, s amelyet, ha még egyszer kivárunk – el is söpör bennünket.

És értsük meg végre, és ne felejtjük el egy pillanatra se, akármilyen öröndetes jeleket látunk itt vagy ott, szüntelenül vérző test tagjai vagyunk, melyben *akármennyi pótlódik egyfelől, ugyanannyi, sőt több vesz el másfelől.* Hiszen folyton jönnek a hírek innen is, onnan is, ahol még nemrégiben nyoma se volt, hogy az *egyke* fölütötte a fejét, máshonnan pedig, ahol eddig kisebb mértékben pusztított, hogy a halálozások száma ijesztően nő a születésekével szemben... *Nem helyi probléma ez ma már,* nem egyik-másik vidék csapása; egyrészt mert már *országszerte terjeszkedik,* másrészt mert „ha szenved egy tag, vele együtt szenvednek a tagok mind”,¹ országos és egyetemesen nagy kérdés ez, a szó szoros értelmében *létkérdés, amelynél ma,* ezt nem lehet eléggé hangoztatni, *nincs is nagyobb és égetőbb a számunkra.*

Amíg a magyarság ezt a kérdést gyökeresen és a halál helyett az élet nevében nem oldja meg, addig hiábavaló minden igyekezet bármi más téren. *Mérlegünk naponta veszettséggel zárul számbeli, anyagi, erkölcsi tekintetben.*

Tiszteljük az optimizmust, ahol indokolt, hirdetjük magunk is, de ne altasson el bennünket abban a hiedelemben, hogy majd rendbejön minden – magától, s ha valahogy megvoltunk eddig, majd csak megleszünk ezután is! Vaknak kell lenni ehhez az olcsó optimizmushoz, mely nem látja az egyre növekvő veszedelmet; és cinikusnak kell lenni ahhoz az egykedvűséghez, mely, ha látja a veszedelmet, nem törődik vele, nem mozdul, nem esik kétségbe, nem kiált.

Nem látja – de hát van-e még, lehet-e még ilyen? mikor minden hirdeti, mindenütt, mindenben jelen van, amint a szervezetbe fölszívódott lassan ölő méreg. Vagy tán ezért nem látják, nem érzik, akiknek pedig legmesszebb kellene látniuk és legérzékenyebbnek lenniük? vagy tán látják, érzik, s azt gondolják: hiába, segíteni úgysem lehet?

Feleljen, aki tud. Mi viszont azt tudjuk, hogy éveken át sok száz és toll hirdette a veszedelmet, voltak hetek és hónapok, mikor a nyilvánosság fórumai visszhangoztak emlegetésétől, kormánynyilatkozatok hangoztak el, kétségbeejtő tények és számok meredtek reánk, pusztuló magyar faluk és egész vidékek képe jelent meg szemünk előtt, komoly figyelmeztetések, kérések, könyörgések zörgettek az ajtón – *történni azonban még mindig nem történt semmi.*

A *Pesti Napló* is bőven kivette részét a segítség követeléséből. Éveknek előtte *Kodolányi* János leírta a Dél-Baranyában pusztító *egyke* rémségeit, s aki olvasta, meg kellett rendülnie bele.² Ez év májusában pedig nem kisebb ember, mint gróf *Zichy* János mondta ki a nagy szót, hogy hiábavaló minden külső revízió a belső revízió nélkül, hogy idebent kell megkezdeni a revízió munkáját, mert enélkül megeshet, mire Trianon revíziójára kerülne a sor – már késő lesz. A sokat emlegetett, orvosságul kínált optimizmus helyett volt bátorsága kétségbeesését kereken, hímezetlenül kikiáltani a halálos seb láttára: „Olyan hangosan, ahogy csak az ajkamon kifér, olyan keserűséggel, ahogy csak a szívemet marcangolja, kikiáltom: *az Isten szent szerelmére, lássák be végre, hogy nem lehet talpraállítani ezt a leamputált nemzetet,*

ha minden évben mi magunk engedünk belőle leamputálni húszezer embert; lehet itt revízióról komolyan beszélni, ha mi magunk szűklátókörűen nézzük, hogy vesznek el minden népszavazás nélkül évről évre egész magyar faluk... Húszezer magyar évente – nyolc-tíz magyar falu évente! Hát hány évig lehet ezt a könnyelmű játékot, ezt az öngyilkosságot folytatni? Tessék csak elképzelni, milyen országos fölháborodás volna, ha – mondjuk – egy újabb Trianon ma, de nemcsak ma, hanem minden évben húsz magyar falut hasítana le a mi magyar hazánkról... Hát nem rettenetes, hogy mi magunk rosszabbak vagyunk a legátkosabb Trianonnál is... Hát vajon kinek tudunk felelni ezért a mulasztásért?...”³

Amit annyian és így mondanak, újra meg újra elismételnek, már meg kellett volna hallania minden illetékes tényezőnek, s már régen, félretéve minden mást, iramodnia a veszélyes helyekre, megismernie a bajt töviről hegyire, megmarkolnia minden eszközt, mely megakadályozására s a javításra alkalmas. S ehelyett – még mindig semmi sehol!

Viszont a pusztulás nem ilyen tétlen. Nem áll meg egy pillanatra se. Szünet nélkül terjed, hatalmasbodik, alája ás a nemzet élete erejének. Hallani évek óta hallunk a készülő *egyke-törvényről*, de hogy milyen lesz és mikor, nem mondta még meg senki. A legújabb terv, melynek híre kelt, a népjóléti miniszter *telepítési terve* – de erről se tudják, történtek-e már hozzá valamelyes előkészületek, elvei tisztáztattak-e már, mikor kerülne rá a sor; vagy pedig csak ötlet még az egész, melyből ki tudja, mikor lesz majd tett. S addig az ország testéből gáttalanul ömlik a vér szakadatlan, s ami elveszett, vissza nem hozza többé senki, semmi.

Ahányan vagyunk, akik látjuk a veszedelmet, tegyük össze a hangunkat, és kiáltunk segítségért, amíg meg nem hallják és értik, hogy tovább egy napnak, egy órának se szabad hiába, haszontalanul elmúlnia, hogy *azonnal meg kell mozdulnia minden hivatott tényezőnek*, és a legvégsőig megfeszített erővel megtennie mindent a mentés terén. Akár a halogatás, akár a félmunka egyértelmű a pusztulás cinkosául szegődéssel. Riadjon föl végre a magyar lelkiismeret szörnyű letargiájából!

Mi a magyarságot létében megtámadó veszedelem kérdését időről időre tárgyalni fogjuk, megmutatjuk majd minden oldaláról, nem is tágitunk tőle, s éber figyelemmel kísérjük mindaddig, míg a napirendről le nem törli a magyar nép és nemzet külső és belső, testben-lélekben való megújulása.

*

Aki nem ismeri a viszonyokat, vagy csak fölületesen, méltán megütközhet azon, hogy *a magyarság pusztulásáról* írunk. Hogyan? Annyi év óta magasztalják a magyarság csodálatos életerejét, mellyel a háború és a forradalmak, sőt a földarabolgatás megrázkódtatásait kibírta, nem győzik bámulni a konszolidációt, mely oly hamar rendes, normális viszonyokat teremtett, utalnak pénzünk stabilitására, s ezt a sok szépet és jót nemcsak a miniszteri és képviselői emelvényeken, templomok szószékein, bankettekén, újságok hasábjain hirdetik, de ezt mondja és írja rólunk valahány előkelő idegen megfordul nálunk – s a magyarság mégis *pusztul*? Lehet ez? Hol itt az igazság?

Nos, ha valaki meg tudja mutatni, hogy bár a legcsekélyebb túlzás van a magyar-

ság pusztulásának emlegetésében, szívesen fogadunk el bármely enyhébb kifejezést, és örömet győgyulunk ki abból a bajból, mit optimistáink oly eléggülten neveznek sötéten látásnak. A tények alapos ismeretében azonban azt hisszük, meg kell maradnunk a kétségtelenül sötét kifejezés mellett, melynek jogosságát az ezután következők, sajnos, nagyon is igazolni fogják. Hiszen ha a kellemesen hangzó elnevezés segítene rajtunk, már rég túl volnánk minden nyavalyán.

Hogy a magyarság pusztul, számokkal és tényekkel pontról pontra igazolható állítás, nem pedig elmélet, melyről vitatkozni lehet pró és kontra. Én nem akarom mondanivalóimat számokkal, statisztikai adatokkal teletömni; az illetékesek azokat a számokat úgyis nagyon tudják. Főleg azt akarom megmutatni nekik, amit vagy nem tudnak, vagy nem eléggé; nevezetesen azt, *ami a számok mögött van*; azt, hogy nem mérő számokkal állunk szemben, amelyek egyik évben esetleg ilyenek, másiban esetleg olyanok, hanem *korlátozatlanul romboló erővel állunk szemben, melynek pusztítása évről évre növekszik*, s végül is megsemmisít mindent, ha idején gátat nem vetnek neki, illetőleg, ha szembe nem állítják vele a szaporító, fejlesztő, építő erőt. Mert a veszedelem megszüntetése még nem elég; a veszedelem útján való megállás ott, ahol vagyunk, nem más, mint a haldoklás prolongálása, állandósodása; rosszabb a halálnál! Megmenteni csak a javulás bír bennünket.

Az országos statisztikai adatokat tehát itt most mellőzöm. Nem azért, mert azok kedvezőbben módosítják a magyarság helyzetének szomorú képét. Ellenkezőleg, *minden szám csak élesíti és elmélyíti; s a teljes képet a maga megdöbbentő perspektívájával csak valamennyiből együttvéve lehet megkapni*. Mert hiába mondják, hogy a magyarság itt vagy ott számban és gazdaságilag, műveltség és erkölcs terén halad, fejlődik, ha másfelől *a fogyás nagyobb, mint a gyarapodás, a pusztulás nagyobb, mint az épülés – s a fogyás és pusztulás évről évre kimutathatóan növekszik ott, ahol már uralkodik, és rendszeresen, fokról fokra elharapózik oda, ahol előbb még nem volt!* Annyira így van ez, hogy az *elmúlt évek haladványa alapján bárki kiszámíthatja ceruzával a kezében, hogy egyik-másik vidéken hány évig lesz még magyarság*, vagy ahol a mérleg egyelőre még lebeg, mikor fog fölbillenni, s a szokott módon alázuhanni.

A heveny kórral veszélyeztetett terület a *Dunántúl*, éspedig a maga *teljes egészében*. Mert a Dunántúlnak nincs ma már olyan megyéje, ahol az egyke vagy nem uralkodik, vagy föl nem ütötte a fejét. *A legveszedelmesebben pusztít Baranyában, Tolnában, Somogyban* – de hol van rá garancia vagy remény, hogy mikor annyi idős lesz, mint az említett megyékben, nem éri el ugyanezt a fokot Vasban, Veszprémben, Fejérben, ahol már mindenütt félelmetesen terjeszkedik? Ellenkezőleg, az eddigi jelek mind azt mutatják, hogy az egyke azonos idő alatt mindenütt körülbelül azonos, alapos munkát végez. A Dunántúlnak vannak olyan falvai, hol a magyarság már megszűnt, s olyan vidékei, ahol apatikusan és egyelőre föltartózatlanul megy a megsemmisülés felé. Helyén nagy úr támad, vagy elfoglalja a németiség. Kérdem: *ha a Dunántúl elesik három megye, a többi megmaradhat-e a dunántúli magyarság számára? S ha a Dunántúl elesik – megmaradhat-e még Magyarország a magyarság számára?* Különösen, mikor a Duna–Tisza közén is fúj már a pestises szél, melytől elfogy a nép, kialszik a nemzeti felelősség tudata, megrothadnak az erkölcsök.

Vidékenként tehát ma már csak az a különbség, ami a háború frontjai között volt: egyik helyen folyik a gyilkos akció, másik helyen szünetel, de az egészben együttvéve

szüntelen a pusztulás, az egyik front veresége megrendíti a másik frontot, a tartalék egyre fogy – és addig fogy, míg egyszer minden összeomlik, a megsemmisült részek csakúgy, mint a viszonylag épebbek.

S hogy ezek nem merő rémképek, néhány adat bizonyítja. A belső-somogyi református egyházmegye pár év előtt közölte iskolai adatait öt évre visszamenőleg. Az eredmény: *öt év alatt a tanuló gyermekek száma körülbelül a felére apadt, 3600-ról 1900-ra. Öt év alatt! Most tessék kiszámítani, mi lesz, ha ez így megy, a következő öt évben, aztán a megint rákövetkező ötben – és nagyon hamar eljutunk oda, ahol a számadás véget ér! És ne mondja senki, hogy a fogyás nem szokott ilyen arányban folytatódni, hogy enyhül, vagy meg is áll – mert ha van is ilyen eset, a szabály az, hogy a fogyás inkább még rohamosabb szokott lenni idővel. Ami természetes is. S hogy mért, később majd látni fogjuk.*

Itt van előttem a felső-baranyai református egyházmegye esperesének múlt évi jelentése (az ideit még nem ismerem), mely többek közt ezt mondja: „Egyházmegyénk lélekszáma 37 581. A feltüntetett szaporodási és fogyási számokat egybevetve 148-cal kevesebb az előző évinél. Nem állhatunk meg közömbösen e szomorú statisztikai adat mellett, mert ez a szám azt jelenti, hogy *minden második esztendőben kihal egy egész gyülekezetünk.* – Meghalt 334 férfi és 323 nő. Összesen 657. *A születési statisztika adataival szemben veszteségünk 199 lélek, 110-zel több a tavalyinál.*” Tehát 199-cel többen haltak meg, mint születtek, és 110-zel többen, mint az előző évben! De még ez a szám se képviseli a valóságot igazán. Mert az egyházmegyéhez tartozik Pécs is, a maga 3000 lelkes református egyházával, hova az ország minden tájáról helyeztetnek közalkalmazottak, kik a számarányt javítják, de meg különösen a nagyszámú munkásságnál, mint másutt is, elég gyakori a több gyerek. Tessék azonban Pécsen kivenni, s magának a föld népének adatait tekinteni, s akkor egyszerre kiderül az a rettenetes igazság, hogy az említett területen nem is minden második évben, hanem *minden évben egy egész falu népével megfogy a magyarság*, és pedig nem kis faluéval, hanem jókoráéval.

És most tessék megint elővenni a ceruzát és kiszámítani, hány évig futja így! És ne mondja senki, hogy a magyarság nem pusztul el azért ott egészen, valami megmarad, s az megint elszaporodhat. Mert először is, igenis vannak olyan helyek, *ahol teljesen megsemmisült, nyoma veszett*, másodszor vannak olyan helyek, hol annyira elgyengült, hogy a maga erejéből talpra állni képtelen, tán a más segítségével is alig. Csak néhány példát ragadok ki a sok közül, egymás mellé állítva az 1912-i és az 1928-i lélekszámát a ref. magyaroknak. *Babarc* 120–80, *Botyka* 426–283, *Garé* 165–119, *Kovácsbuda* 313–216, *Peterd* 270–104, *Szava* 307–208, *Tésénfa* 334–236, *Turony* 243–156. *Átlag 100 léleknyi fogyás helyenként tizenhat év alatt, ahol lehet, még több!* Tessék még kétszer-háromszor tizenhat évet hozzágondolni, és megmondani, mi marad. Az, hogy az olyanok, mint Babarc, Peterd stb. teljesen eltűnnek, a nagyobbak pedig odajutnak, ahol ma van Babarc és hasonló, majd pedig ezek is eltűnnek a megsemmisülés útján. *Babarc* ősrégi, színmagyar község, ma 424 német lakja a maroknyi magyarság mellett. A pap egyben tanító is – de kit tanítson? *Nincs más tanuló, mint a saját leánykája, az iskolát, melynek öt padosora valaha telve volt, be kellett csukni. Botykán* tizenhat év alatt 143 léleknyi a fogyás; református iskola van mindössze hat. Ezekből lesz a jövő nemzedéke. Ennyien állnak az elődök

helyére? Ott, ahol harmincöt gyermektelen ház van, mely egészen meg fog majd ürülni, és huszonhét egygyermekes család? És így van ez véges-végig Baranyában, Somogy megye Dráva menti részein, a tolnai Sárközben – s hovatovább mindenfelé, amerre nézünk. Fogynak, fogynak addig, hogy majd nem tarthatnak se papot, se tanítót – de kinek is? –, nem törődnek se Istennel, se hazával, csak élnek a maguk önző, esztelen, bűnös életét, és *cinikus egykedvűséggel mondják ki nyíltan, hogy: a magyarság errefelé rövidesen kipusztul!*

Így a Dunántúl. S most itt a jelentés az Alföldön végig, Budapesttől Bajáig nyúló solti ref. egyházmegye ez idei közgyűléséről, s ezt mondja: „Szomorúan szól az esperesi beszámoló arról, hogy a múlt évben hat olyan gyülekezetünk volt (eddig csak egy), ahol a halálozások száma felülmúlja a születéseket.” Így az Alföld.

De ezek csak *népesedési* adatok. Párhuzamosan haladnak velük a *gazdaságiak és a birtoklásra vonatkozók*. Gazdasági téren a megállás már elmaradást, tehát visszafejlődést jelent, különösen a mai nagy verseny idején. S itt ennél több történik: valószínű visszafejlődés. Nincs elég munkás, dolgozó kéz – de meg kiért-miért is törődni annyit? A megélhetést a föld úgyis megadja, valamivel több vagy kevesebb meg úgysem számos. Majd lesz még róla szó később: valaha, évszázadokkal ezelőtt Baranya Európának csodás gyümölcstermő paradicsomkertje volt, dús kincsesbánya lehetne ma is – de hol látni még egy rakáson ilyen siralmas, elvadult gyümölcsfákat, ilyen összevisszaságban, egymás hegyén-hátán, tele mindenféle nyavalyával, hol ennyi kárbavesző gyümölcsöt, hol ekkora területeket szinte kihasználatlanul? holott itt olyan gyümölcs tud teremni, melynek külföldi, drágán fizetett s hozzánk is importált hírességek nyomába se léphetnek.

Az egyikének, mint köztudomású, egyik oka – még visszatérünk rá – a birtok megosztásától való irtózás. S most mi történik? Nem oszlanak meg a birtokok – *egészen mennek át idegen kézre!* Hirtelenében el tudnék sorolni egész sereg falut, ahol az utolsó 15–20 év alatt a református magyarok birtokállománya 25–30%-kal apadt. Hová lett? Megvették a németek vagy a falvakba beköltöző, apránként felcseperedő zsellérek. De különösen a németek. E térhódítás nyomán fokozatosan kibontakozó nemzetiségi kérdésre is rátérünk majd. Egyelőre jegyezzük ide az eddig mondottak összefoglalásaképp: *a magyar nép lába alól elmegy a föld, a földről elmegy a magyarság – mi marad a magyar nemzetnek?*

És végül – last, not least⁴ – *az erkölcsi pusztulás*. Mint a többire, erre is visszatérünk még, sőt lehetőleg részletesen kívánunk szólni róla. Mert talán *erkölcsi téren legszörnyűbb az egyke rombolása* – ha a népesedésihez képest van még fokozás.

Az egykés világ külön erkölcsi világ, külön világrend. Olyan, amelyben minden az erkölcsi pusztulást szolgálja. Alapja: az önzés, hitetlenség, minden szent dolognak, eszménynek, szándéknak megcsúfolása, a kényelemben, fényűzésben, gondtalanságban élni akarás, nem törődés semmi egyébvel e világon, vagy egyenesen üldözése a másfajta, a szellemi és erkölcsi fejlődést szolgáló törekvésnek: az egykés világ közömbös a közügyek, a nemzet, általában a magyarság, közömbös az egyház, a lelki művelődés, közömbös a drága hagyományokban gazdag múlt s a megsemmisüléssel fenyegető jövő iránt; de minden valaha ismert intoleranciát meghaladóan türelmetlen a lelkiismeret és az erkölcsi eszmélet legcsekélyebb megmozdulásával szemben. Nincs az a fekélyes nyavalya, mely hasonlatul szolgálhat az irtózatosságot lelki, erkölcsi

betegséghez és pusztításához: a bibliai bélpoklosnak volt vágya meggyógyulni, és hozzá hite – ezek nem akarnak meggyógyulni, hallani se akarnak róla, az orvosságot a falhoz vágják, s aki meg akarná gyógyítani őket – ha akár maga a Megváltó –, gyűlölik, üldözik, széjjelmarcangolják.

De majd az adatok rajzolianak képet az ilyen magyar falvak életéről. A híres falusi népről, a józan, okos, szorgalmas, tisztességtudó, egyeneslelkű magyar népről – hogy mivé lett az erkölcsi mételey nyomán.

*

Betegségnek nem közömbös okát és eredetét tudnunk. Akár másról, akár magunkról van szó, a gyógyulásunk egyik föltétele a baj eredetének helyes fölismerése. Hogy az előidéző okot megszüntethessük, tudnunk kell, melyik az.

Mikor tehát a magyarságot pusztító szörnyű kór okát és eredetét kutatjuk, nem merő történelmi jelentőségű, akadémikus vizsgálatot végzünk, hanem inkább az orvos példájára járunk el.

S mindjárt előljáróban megjegyezhetjük, hogy e téren meglehetősen nagy a tájékozatlanság és a vélemények megoszlása. A kérdés rendkívül sokoldalú: történelmi, szociális, gazdasági, népesedési, vallási, felekezeti, nemzetiségi stb. – s a maga egészében föltárva mindmáig sincs. Részleteit itt-ott megvilágították, másodrendű jelenségeiről olykor hosszú, meddő vitákat is folytattak, de múltjának és jelenének teljes, kimerítő ismeretétől sajnos még távol vagyunk. Különös ez. *Az egyke már százéves Magyarországon*, többet pusztított, mint a híres százéves háború, veszedelmesebb csapás a magyarságra, mint maga a nagy háború volt – s még mindig nem akadt historikusa, aki összegyűjtse és földolgozza történetének adatait; és nem akadt szociológusa, aki összeállítsa jelenének hű és teljes képét a helyszínén szerzett adatokból, utánajárva a nagy probléma minden anyagi és erkölcsi elágazásának.

Holott ez nemcsak rendkívül érdekes, a tudományos érdeklődésre joggal számot tartható kérdés, de ránk nézve egyenesen – *életkérdés*.

Mi itt a magyarság szervezetében pusztító folyamatot, s főleg az *egyke* romboló munkáját csak nagy vonásaiban tárhatjuk föl. Célunk az, hogy a figyelmet reá tereljük, a nemzet egészének lelkiismeretét fölébresszük, megmutatván a mai, túlzás nélkül kétségbeejtőnek nevezhető állapotot, és megjelölván az utakat és módokat, melyek *ma még* megmenthetnek bennünket.

Ha a gyógyulásnak egyik föltétele a baj eredetének helyes megismerése, magának a megismerésnek legelső föltétele a *magunk iránt való, szépitgetéstől mentes, kíméletlen őszinteség*. Az igazsággal szembe kell néznünk, és ki kell mondanunk, ha akármilyen fájdalmas is. Frázisokkal csak önmagunkat áltatjuk, a bajt nem szüntetik meg.

Mikor egy nép rendszeresen irtja önmagát, mikor lábbal tiporja az isteni, természeti, erkölcsi, nemzeti törvényeket, mikor ellenségesen fordul szembe az élet törvényével, mely nem a nyomorúságos létfenntartás, hanem az akadályokon győzedelmeskedő növekedés és fejlődés, akkor – akármilyen nagyszerű tulajdonságai vannak egyébként – valami *borzasztó bűnt hordoz magában*. S ezt eltitkolni, meg nem mondani, meg nem nevezni, ugyancsak bűn. Nagyszerű tulajdonságait talán

senki se becsüli és szereti jobban nálunk. S ha valami, a *féltő szeretet* jogosít, *sőt kötelez az igazság kimondására.*

Mindenekelőtt ne keressük a baj eredetét rajtunk kívül eső okokban vagy olyanokban, melyek ugyan bennünk vannak, de valahogy nem tehetünk róluk. A felelősség elhárításával csak önmagunkat gyengítjük, mert erkölcsi energiánkat kisebbitjük vele. Az erkölcsi erő első megnyilvánulása a felelősség tudata – *s nekünk most legfőképpen erkölcsi erőre van szükségünk!* Tehát a felelősség tudatának az utolsó ízig való teljességére.

Kérdezzük meg magunkat: miért pusztulunk? És feleljünk rá azzal a tudattal, hogy válaszunk őszinteségétől és igazságától az életünk függ.

Miért pusztulunk?

Az egyik válasz szerint – s ezt igen művelt, előkelő pozíciójú, vérbeli magyar urak szájából nemegyszer hallottam – *a magyar népen ugyanaz a sors teljesedik be, mely a történelem folyamán már sok népen beteljesült,* hogy tudniillik a természet rendje és módja szerint *előregszik, elgyengül,* nem tud többé alkalmazkodni a változott körülményekhez, nem képes megküzdeni a lét súlyos feladataival, s lassanként kihal, kipusztul. Ez az elmélet az egyén életének kaptafájára van útve: amint az egyén előregszik és elhal, úgy az egész nép is. Hogy ilyen természetes módon haltak-e már ki népek, nem tudom, de aligha tudna rá valaki meggyőző példát mutatni.

S akárhogy is – *ez nem a mi esetünk.* Ugyan mennyivel öregebb a mi népünk a többi ma élő, virágjában lévő, növekedő népnél? Avagy tán kevesebb benne az élet-erő? Történelmünk ennek épp az ellenkezőjét bizonyítja. Az analógia mindenképpen téves és hamis. Ha igaz volna, akkor a *fogyásnak természetes és nem mesterséges úton kellene előállania!* A magyar gyermekek pedig nem természetes úton maradnak el – *ezrével kopogtatnak évente az élet kapuján, ahonnan erőszakkal taszítják vissza őket a nemlétebe.* A természetes, egészséges, életerős szaporulat és növekedés minden föltétele megvan itt, s csak úgy ontaná magából azt, amit valamikor *áldásnak,* gyermekáldásnak neveztek, ha mesterségesen meg nem fojtánát. Cselekedet, *tehát erkölcsi tényező* az, amely beleavatkozik, nem pedig a természet szükségszerű, amorális rendje. Ha pedig erkölcsi tényező – mi köze az előregedéshez? Hiszen ez azt jelentené, hogy az öregkorral együtt jár az erkölcsi érzék elfajulása? Ez a gondolat az abszurdumba torkollik. Ellenben igenis helytáll az egyénnel való összehasonlítás akkor, ha arra gondolunk, hogy ifjú vagy javakorban lévő emberek hogy teszik tönkre magukat – mesterségesen, valamilyen pusztító bűnnek vagy szenvedélynek rabul esve. *Ugyanez megtörténhet, igenis, mint ahogy megtörtént, egész népekkel.*

Akik az egyke eredetét kutatták, rájöttek, hogy egyik-másik vidékre mint *idegen import* került el hozzánk. Az ilyen eseteket és lehetőségeket nem vonom kétségbe. A baranyai alispánnal beszélgetve, aki a kérdéssel igen komolyan foglalkozik, azt az érdekes adatot említette, hogy valamikor a siklósi gazdag rációk kezdték el az egykezést, ugyanazon céllal, melyért ma a magyarság gyakorolja: a jólét megőrzéséért. *A baranyai magyarság eltanulta tőlük.* A rációk ugyan kipusztultak a magyarok szeme láttára – de a példának ez a tanulsága már nem volt képes visszaretteníteni a magyarokat, akik most ugyanazon az úton ugyanarra a sorsra jutnak... Hogy a rossz példa milyen ragadós, tudjuk. Hiszen a judikatúrában valóságos epidémiákról beszélnek, miket egy-egy híres bűntény támasztott. Hogy az egyikét importálták is, hogy elter-

jedésében a példának óriási szerep jut, kétségtelen tény, mellyel számolni is kell. Azonban – ugyanaz a példa ott lehet mindenki előtt, s ahány ember, annyiféleképpen reagál rá. Ha valamely nép elfogadja követendő például az egyikét, s a nyomán járó, szemmel látott megsemmisülés sem rettentí el tőle – akkor a példára való utalás sem kielégítő felelet az egyke eredetének nagy kérdésére. Itt is, mint mindenütt, kettőn áll a vásár. *A példa ott tud hatni, ahol a talaj elő van készítve számára, ahol megvan a megfelelő lelki és erkölcsi diszpozíció.* A példa már csak alkalom, nem a szó igazi értelmében vett ok.

Leggyakrabban említik, s legrészletesebben föltárták a *gazdasági indítékot*. A kisbirtokos nem tud terjeszkedni, ivadékait nem akarja napszámosorsra juttatni – a korlátozott vagyonhoz tehát korlátozza ivadékainak számát. Olyan egyszerű ez, mint a kétszerkettő. S mert olyan egyszerű, belátják lent és fent. Lent, ahol gyakorolják, fent, ahol elnézik, megbocsátják. Ha csak arról van szó, hogy a gazdasági indítéknak nagy szerepe van az egyke elterjedésében, mint tény, tagadhatatlan. Azonban egymagában szintén nem kielégítő magyarázat. Először, vannak más megélhetési lehetőségek, mint amiket egy-egy kis darabka föld biztosít, s ezeken az egyéb tereken a magyar, ha vállalkozik rá, semmivel se marad el más náció fiai mögött; másodsor, azok a kis darabka földek sincsenek még úgy kihasználva, hogy több munkával több egyénnek fönntartását ne szolgálhatnák; harmadszor, még igen sok terület van kisbirtokosok kezén is okszerű használat nélkül; negyedszer, amikor választani kell az élet küzdelmei és a nemlét között, s a választás az utóbbira esik, akkor a külső körülmények mellett belső, *lelki és erkölcsi tényezőknél* is kell közreműködniök, s *ezeknek döntőbb szerepük van, mint amazoknak.* Aki élni akar, nem szabja föltételül, hogy *igen, de csak úgy, ha jól* – hanem beéri kevesebbrel is, még ha sok munka árán szerzi is meg. És különben is – hol kezdődik az a jól élés és hol végződik? A baranyai kisbirtokos, ha van 10 hold földje és egy gyermeke, azt mondja: adjanak még 10 holdat, mindjárt lesz második gyermek. A sárközi polgárnak van 100 hold földje és egy gyermeke – a második gyermekhez még 100 hold földre van szüksége? De mikor a 200 holdasnak is csak egy gyermeke van! Hol kezdődik el hát akkor a több gyerek?

Nyilván sehol. Mert hiszen *az egyke nem a szegénység folyománya, hanem a vagyoné.* Ahol nincs vagyon, ott nincs egyke; ahol van vagyon – több vagy kevesebb, mindegy – , ott van egyke. Olyan egyszerű ez is, mint a kétszerkettő. Holott az ellenkezője volna érthetőbb. Végül, hogy a bölcsnek vagy legalábbis menthetőnek látszó gazdasági megfontolás mennyire feje tetejére állított gondolkodásban gyökerezik, megmutatja: *az egykés vidék népe gazdaságilag is romlik, s előbb-utóbb tönkremegy – a kisebb birtokú előbb, a nagyobb birtokú utóbb, de sorsát egy se kerüli el.* Hiába, nem lehet az élet logikáját feje tetejére állítani, ha mégolyan egyszerűnek látszik is úgy. (A gazdasági romlásra és okaira egyébként még külön fejezetben visszatérek.)

Sok vita folyt továbbá az egykének *vallási, sőt felekezeti* okairól is. Voltak, akik általánosságban a vallásos meggyőződés hatásának csökkenésében, az Istenbe vetett hit gyöngülésében, mások, akik egyenesen valamelyik felekezet, így a református felekezet belső mivoltában vélték őket föllelni. Hogy vallás és egyke kizárják egymást, kétségtelen. Hogy a vallásos hit gyengesége és az egyke együtt egyazon helyen föllelhetők, szintén kétségtelen. Hogy a magyar reformátusság között az egyke na-

gyon elterjedt, az is kétségtelen. Csak az a kérdés – és egészen objektíve vetem föl, anélkül hogy akár a vallásnak általában, akár a reformátusságnak különösen pártjára kelnék vele –, az a kérdés: ha két jelenség valahol egyszerre együtt található, szabad-e abból arra következtetni, hogy a kettő okozati összefüggésben van egymással? nem valószínűbb-e, hogy mind a kettő valami harmadiknak a következménye? Vagyis: ha az egykés vidéken a vallásos élet hanyatlása is tapasztalható, az a kérdés, mi idézte elő hanyatlását? mi gyöngítette el annyira, hogy az egyke bűnének nem tudott gátat vetni? Azt pedig, hogy melyik egyház hite alkalmasabb szérum ellene, csak úgy lehetne eldönteni, ha teljesen hasonló embereket egészen azonos körülmények között élve lehetne összehasonlítani, egyfelől az egyik egyház hitével, másfelől a másikéval.

De talán erre nincs is szükség – hiszen *mindenik nagy egyház hívei között honos az egyke*, a külföldi példákat nem is említve, sajnos itt nálunk is. A vallás és az egyke összefüggésének kérdését, azt hisszük, egész röviden elintézhethetjük itt azzal (a több nagyon messze vinne), hogy: a vallás mindig és mindenütt lelki szükségeknek kielégítője, lelki szükségeknek, amelyek vagy erősek vagy gyöngék (a fokozatoknak és átmeneteknek végtelen sorában), s ha végleg megszűnnek, megszűnik velük a vallás is. *A mi népünknel a vallásos élet milyensége és az egyke tehát – tünet*, melynek gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak, mint amit a fölszín a fölületesen reá pillantónak mutat.

Ne kapdossunk alibi után. Ne keressük romlásunk okát a faj elöregedésében, a rossz példában, gazdasági kényszerben, vallási közönyben – ez mind csak kibúvó, hiú mentség, bűnbak keresése.

Mindhiába. Az igazság sarokba szorít. Arcunkba kiált.

Maga az egyke és sorban mindaz, amit okának véltünk, voltaképpen *tünet*. Az igazi ok mélyebben van, és nagyobb átfogójú, mint akármelyik az említett okok közül. És nem lehet másképp. Mikor olyan bajról van szó, mely az egész szervezetet át- meg átjárja, *s magát az életakaratot öli meg*, akkor a szervezet egész belső rendjében kell valami veszedelmes megbomlásnak jelen lennie. A tudatos emberi élet – akár az egyéné, akár a közösségé – első és alaptörvénye az, hogy a maga egészében és minden ízében *erkölcsi*. E törvény alól kivétel nincsen. Az egyke és amit okainak vélünk, *erkölcsi jelenség, az egyén vagy a közösség egész erkölcsi világrendjének megnyilvánulása*. S olyan megnyilvánulása, mely annak az egész erkölcsi rendnek megbomlását, tőstül felfordulását árulja el. Az erkölcsi világrend *értékek rendje* – gyökeres, mélyreható változás csak ott van, ahol az értékek rendje változik meg. *A pusztuló, egykés magyarságban az történt: az értékeknek az a rendje, mely fenntartotta, ezer veszedelemmel szemben megóvta, sőt növekedését biztosította, fölbillent, megbomlott.*

Megváltozott benne a család, a munka, a szellemi javak, a nemzeti hivatottság értékelése az anyagi és hedonisztikus javak értékelésével kapcsolatban. A kényelem, jólét, gondoktól mentes élet, fényűzés foglalták el a legfőbb javak helyét, s új világot teremtettek a régi helyén, melyben most már minden a legridegebb, elvakult önzést szolgálja egész az öngyilkosságig és nemzetirtásig. Hogy a modern korral az igények megnövekedtek, természetes folyamat, s nem is volna benne semmi baj, ha nem járt volna vele az erkölcsi javak katasztrofális devalválódása. A gazdasági rendszert nem lehet

elválasztani az erkölcsi rendtől, az első a másodiknak folyománya. S ez mutatja, hová süllyedtünk: hogy *gazdasági okokból akarják megmagyarázni az erkölcsi romlást*. Hogy azt hisszük, csak az az igazán gyakorlati, praktikus, ami anyagi téren mozog – a többi szép elmélet vagy ábránd! Holott az igazán gyakorlati, a praktikus: az erkölcsi – ez a „praxis” a szó eredeti, valódi értelmében. Vaskos és naiv materializmus a mienk, erkölcsi naivitás, valami egészen barbár és naiv metafizika alapján. S ebben egy a felső tízezer a veszendő néppel.

Ez az érem egyik fele, mely a romlásnak egyetemes és általános okát mutatja meg. Másik felén a tünetek raja: a szenilitásra emlékeztető elhanyaglás, a gyilkos példák mohó követelése, a gazdasági elgyöngülés, a vallás sorvadása és mindennek betetőzéséül – a népet, nemzetet irtó egyke! Igen – de az élet nem a fizika világa: az életben nem lehet semmi sem tünet vagy okozat úgy, hogy maga is okká ne váljék. S így is van: a belső bomlás eredményeiként létrejött tünetek maguk is mint okok működnek tovább. *Mikor egyszer a gazdasági rendszer felfordult, a családi szentély összetört, a vallás kihalt, az egykés önző életideál kialakult – akkor mindezek az eredetileg tüneti jelenségek mint szörnyű romboló, pusztító erők végzik irtó munkájukat, amíg csak van mit elpusztítani.* Úgyhogy már nem is lehet tudni, melyik az ok, melyik az okozat, mert minden ez is, az is. Ahogy *ma* állnak a dolgok, az egyes esetekben ki tudná kihámozni, hogy melyik idézi elő a másikat: a gazdasági szempont az egykét, vagy viszont? Az önzés a vallástalanságot, vagy viszont? Az erkölcsi nihilizmus a nemzet sorsa iránt való közönyt, vagy viszont? Az anyagiasság a szellemi süllyedést, vagy viszont?

Minden mindennel összefügg. Minden mindennel kölcsönhatásban él. Minden összefogva pusztít.

Ez az egyke világa. Mert egész világ ez: saját világnézettel, erkölccsel, társadalmi és gazdasági, családi és közéleti renddel. Külön világ, külön világrendszer.

Hogy mit jelent a család, az egyén, a gazdasági, a nemzeti élet terén, egyenként látni fogjuk.

*

A nemzet létének alapja nem a föld, ipar, kereskedelem, nem a jó törvények, jó közoktatás, hadsereg, hanem – *a család*. A nemzet létében fontos és nélkülözhetetlen a többi is mind, de a család a fundamentum, melyre minden épül. Ott válik meg, lesznek-e a nemzetnek polgárai, földművesei, katonái – és *milyenek lesznek*.

Természeténél fogva az egyke legelőbb a családot támadja és bomlasztja meg, végül megsemmisíti. Kiöli a családi érzést, apának-anyának saját gyermekei iránt való szeretetét, az anyaság megbecsülését, a testvéri szeretetet, az összetartozás tudatát.

Onnan indul ki, a családból, és sugárzik aztán széjjel a bomlás a nép életének minden gazdasági, szellemi és erkölcsi területére, és nem áll meg addig, míg el nem éri logikájának végső következtetését, azt, hogy *megsemmisíti a faj élni akarását; és végső eredményét, azt, hogy megsemmisíti magát a fajt*.

A család célja ma már nem a család, mert hiszen nem az a természetes folyamat hozza létre, hogy a férfi, mikor megérett reá, családot alapít. Az egykés házakban, a több gyerek híján, sehol se elég a munkáskéz. Egyik házban csak fiú van, s nin-

csen elegendő nőszemély az asszonyi dolgok ellátására, másiban csak leány van, s nincs elegendő férfi a férfimunka elvégzésére – sietni kell tehát, hogy a fiú mellé minél előbb leányt, a leány mellé minél előbb fiút szerezzenek. Ennek módja a korai összeházasítás. *Amikor a városi gyerek még iskolába jár vagy inaskodik, az egykés vidék gyereke házasodik.* Így követeli a birtok, mely nem várhat. *Általános szabály az, hogy a 15 éves leányt és 18 éves fiút összeházasítják,* s lesz belőlük – férj és feleség! Gyerekek még, akik a szülők szerint se valók arra, hogy családi gondokat hordozzanak. Addig tehát, míg elérik a megfelelő kort, „hagy élvezzék az életet”. Ez az általános elv. Mind a kettő, vagy legalább egyikük, jólétben, kényeztetve nőtt föl, ahogy az egykés gyerek szokott, akiknek ruházkodására elköltének annyit, hogy abból akár öt gyermeket tisztességesen lehetne ruházni, akinek mindent megengednek, s aki ahhoz van szokva, hogy minden az ő kedvéért történik – természetes, hogy az új helyzetben is csak erre van gondja. Jól akar élni, baj nélkül: s mivel a fényűzés terén ilyen nagy verseny folyik, melyben aki lemarad, azt lenézik, lehetőleg kitűnni. Ennek pedig fő-fő akadálya a gyerek, különösen, ha több talál születni.

A gyerek tehát még nem kell a fiataloknak – majd később, ha már „kiélvezték az életet”. Ez a szülőknek és a fiataloknak megegyező elhatározása. S megindul a termékenység szabályozása. A fiatalok, akik még „élvezni” akarnak, örökös vigyázásban élik szerelmi életüket az idősebbek tanácsa, parancsa és receptje szerint. A vigyázás elsősorban a férfi kötelessége, aki mint egyebekben, ebben is a nőnek szolgálja. Régi és elterjedt módszer áll rendelkezésére: a bibliai Onan módján „szánt, de nem vet”. S így megy ez éveken át – ha előbb el nem válnak! Mert a természetnek ez a kijátszása megtámadja idegzetüket, ingerlékennyé, veszekedővé teszi őket, s a gyakran egyetlen kapcsolatnak, a szexuálisnak zavarai egymás ellen fordítják őket, *kölcsönösen pokollá teszik egymás életét egész az elviselhetetlenségig.* Megtörténik azonban a férfi minden vigyázása mellett is a „baj”, hogy a fiatal menyecske másálapotba esik. Akkor már az ő dolga a „bajon” segíteni. Erre is van régi és elterjedt módszer – egyszerűen beleszúr magába. Mivel? talán egy rozsdás kötőtűvel. Leggyakrabban azonban *egy mezei virágnak kemény és hegyes gyökerével,* amely virágot „*ökörérő virágnak*” neveznek, talán nagy becse miatt. *Megesik, hogy a menyecske meghal, vagy egész életére megnyomorodik az önkéntes operációtól* – nagyszerű temetést rendeznek neki, hangos szóval elsiratják, s megy tovább minden a maga útján. Mert hiszen sok száz és ezer esetben a beavatkozás sikerrel jár. Hogy elbetegesedik, tele van mindenféle nyavalyával, idő előtt megvénül, inkább elviseli. Nagyobb baj azonban, ha a néhány évi jól sikerült szabályozás után, mikor elérkezettnek látják az időt arra, hogy már jöhet a gyerek – a gyerek nem jön, vagy ha jön, túl korán jön. Addig szabályozták a természetet, míg végre az jobban megtanulta a leckét, mint óhajtották. Akkor már epekednek a gyermekért, az örökösért, de hiába minden. S a családban, mely egykés akart lenni, ott van az – *egyse.* Ma már sok van ilyen is. Sőt van sok, ahol szándékosan van így, ahol *nem kell egy gyerek se.* Minek vesződni eggyel is? hogy majd elvigyék katonának? vagy meg találjon halni? vagy rossz legyen a szüleihez? Élünk, amíg élünk, gondtalanul – a többi a mások gondja. Bolond, aki másra gondol, mint magára.

Akik így túlteszik magukat az erkölcsi törvényen, és kényük-kedvük szerint szabályozzák a természeti törvényt, megszokják azt, hogy minden lehet, minden szabad,

urai mindennek. Ebben nőnek föl, és ezt adják tovább. Ez az egyke erkölcsi világrendje. Benne minden kötelesség – nyűg, amit le kell lökni, minden erkölcsi törvény – a papok kitalálása, ami idejét múlta, minden állami törvény – az urak furfangja, aminek talán enged az okos, kényszerből, de kicsúfolja. A vagyon a fő – a többi semmi. A vagyon az szuverén valami, s aki gazdag, fölötte áll mindennek. Tudok esetet, amikor *két gazdag család, kellően meglátolt érdekből, frigyre óhajtott lépni*. Igen, de az egyik helyen a fiú még csak 13 éves, a leány csak 10 éves volt. Se anyakönyvvezető, se pap nem adja össze őket. De ilyen csekélységek nem állhatják útját a szuverenitásnak. *Megülték a lakodalmat*, mely három nap, három éjjel tartott, néhány száz ház hivatalos volt, s minden a lakodalmi szabályok szerint ment végbe, násznaggal, vőfélyekkel, menyasszony táncával, stb. Igaz, a „fiatalok” nem költöztek össze. De ettől kezdve férj és feleség voltak, legalábbis névleg. Akár a dinasztiaik hajdan!

Könnyű elgondolni, hogy ilyen elvek alapján átalakul az egész élet, s ami valaha szent volt, becsült, követendő példa, az most alul kerül, s ami bűn, önzés, romboló erő, felül. Ennek a felfordulásnak következményei nem hagynak érintetlenül semmit. Hirtelenében elsorolunk néhányat, a többire később kerítjük a sort.

Az egykének vannak teoretikus szószólói, s azzal érvelnek, hogy a szaporodás mesterséges gátlása a szelekciót szolgálja, a fennmaradó egyének jobb gondozásban részesülhetnek, testileg-szellemileg jobban fejlődhetnek, egészségesebbek, tanultabbak lehetnek, s általuk a nép színvonala emelkedik. A valóság ennek épp az ellenkezőjét bizonyítja. Az egykés vidékeken minden újabb nemzedék satnyább az előzőnél, ellenállóképessége fokról fokra csökken, a neuraszténia és hisztéria mind férfiát, mind nőét ellepi, szellemi téren is hátramarad, mert a civilizációnak csak külsőségei érdeklík, komoly dolgoktól irtózik, s megveti őket.

Mivel a házasság célja nem a család, s ennek kötelékei helyett mások lépnek előtérbe, olyanok, melyek már nem bírják el a próbát, a törvényesített szexuális vagy érdekkapcsolat igen gyakran éppolyan hamar megszakad, mint amily hamar létrejött. Van rá nem egy eset, amikor *a lakodalom tovább tart, mint az új pár házasság együttélése*. Sokan már azzal a hátsó gondolattal mennek az esküvőre, hogy ha nem úgy lesz minden a házasságban, amint ők akarják, hát egyszerűen fölbontják: az ügyvéd mindent elintéz. Akkor aztán a nőnek is megnyílik a szabad élet lehetősége. S a nemzeti lét fundamentuma, a család ezen a réven is teljesen labilissá válik.

A nőuralom tipikus jelensége az egykés világnak. Mindenben az asszony intézkedik, házi ügyekben, gazdaságiakban csakúgy, mint a közügyekben. A férfi engedelmes szolgálja az asszonyt, különösen ha mint „vő” jött oda a házhoz, szegényen; máskülönben mehet a háztól. Legföljebb kiadják neki a „szolgabért” arra az időre, amit a háznál töltött, úgy tekintvén, mintha béresként lett volna ott... A férj és netán – apa! Hogy a nőuralomnak ez a fajtája, mely a nőnek nem az anyaság és házastársi kötelék alapján, hanem egyéb szempontból biztosít korlátlan befolyást, nem válik se a gazdálkodásnak, se a közügyeknek javára, talán mondani se kell. A nőemancipációnak, azt hiszem, egyetlen apostola se vállalná az emancipációnak ezt a torz formáját, különösen látva mindazt, ami vele jár.

A féktelen fényűzés az egyik főoka annak, amiért nem szabad gyerekek születni, viszont egyik veszedelmes következménye is annak, hogy nem születik. Az ősi népi viseletet a nép elveti, kineveti, sőt gyűlöli. Mindennél előbb való az új divat.

Minden szezonra új ruha, új cipő, lehetőleg több is. És minél drágább, lehetőleg olyan, amilyen nincs másnak. Magossarkú kígyóbőr cipő, selyemharisnya, fantasztikus árú selyemből készült ruhák, éjjeli és nappali krém – meg kell lennie még a szegényebbjének is. Rossz a termés ára, nagy az adó, sok a panasz, de a cifrázkodás terén nem szabad hátramaradni, ha mégúgy nő is az adósság. A férfiak közt akad, aki belátja, hogy nem jól van így, hogy tönkremennek így, de *nem tehet semmit*. Nem én mondom, közülük mondta valaki nekem: „Beszélhetnek akármit, nem az adó tesz minket tönkre, igaz, hogy sok, de elbírjuk, hanem tönkre tesz minket a fényűzés.” S mikor kérdeztem, mért engedik – csak legyintett: „nem lehet ellene tenni”.

Az erkölcsi züllés törvényszerű, elmaradhatatlan hatása a sok bűnös manipulációnak. De nemcsak úgy, amint a naiv olvasó képzele, hogy a bűnös cselekmények és rejtegetésük kifejlesztik a képmutatást, és eltompítják az erkölcsi érzéket a jó és rossz iránt. Képmutatás és erkölcsi tompaság van bőven, de ez még nem minden. Betetőzése az egész egykés világnak, hogy benne egyenesen megfordul az erkölcsi értékskála. *Nem az a bűnös, aki magzatát elhajtja, hanem aki megtartja. Erkölcstelen gyalázatosnak, patkányfajzatnak és nyomdafestéket nem tűrő mi mindennek mondják el azt a nőt, aki másodszor is fogam, s idején nem segít a baján; és addig üldözik, amíg megteszi – ha belehal is.* Ha nem hal bele, csak megnyomorodik, dologra képtelenné válik, minden falat kenyeret szemére vetnek, pokollá teszik az életét, s elüldözik a háztól. A férj hallgat, az anyós parancsol, aki a házban s a birtokon uralkodik, és vigyáz az örökösödés rendjére... Ha akárhány szeretőt tart is az asszony, nem olyan szegény, mint a második gyerek.

Akire egyébként már nem szokott sor kerülni. Egy – vagy egy se, ez alól a szabály alól alig akad kivétel az igazi egykés vidéken. Az erkölcs, az ő erkölcsük, kötelezi őket. S nincs az az isteni vagy emberi törvény, amit így tisztelnek, megtartanak.

Nyomában elcsendesednek a háztájak, gyerekek zaja, lármája nem veri föl. Legfeljebb ha a házasselek és a jó szomszédok csetepatéja – s az igen gyakori részek ordítóása.

Elcsendesednek a házak – és *elnémulnak egész utcasorok, egész utcák*. Egyikben-másikban még ténfereg egy-egy magánakvaló vénember vagy vénasszony, aki mellől elhalálozott mindenki, s most egyedül gunnyasztva számlálja napjait – de a többi házon már *zárva az ajtók, és beszögezve az ablakok*. Valamikor nagycsaládú magyarok laktak bennük, s az utcákon pezsgett az élet – most olyanok, mint a temető, s a házak, mint a kripták. Míg meg nem jön valahonnan a német, aki megveszi, beleköltözik, és szaporodik... Így élnek – *nem, így halnak ki a magyarok Dél-Baranyában, Dél-Somogyban, Tolna vidékein és egyre több és több dunántúli részen...*

ÚJ DANTE-KOMMENTÁR

Dr. Hirschler József: Dante Pokla. Cluj-Kolozsvár, Lengyel könyvnyomda

Szegényes viszonyainkhoz képest eléggé számottevő Dante-irodalmunk ismét gyarapodott egy kötettel, mely első része az egész *Divina Commediá-t* kommentálni szándékozó nagyobb műnek. Szerzője dr. Hirschler József kolozsvári katolikus

pap, aki, könyvének tanúsága szerint, nagy lelkesedéssel és szorgalommal merült el Dante világának tanulmányozásába, s igyekszik az utat megkönnyíteni az átlagolvasó számára. Vállalkozása népszerűsítő és propaganda jellegű, s eszerint kell megítélni. Önálló kutatás eredményeit már célja kitűzésénél fogva sem várhatunk tőle, sem eredeti elméleti megállapításokat. Amire azonban vállalkozik, annak becsülettel meg is felel, kellő körültekintéssel lépésről lépésre vezeti az olvasót a dantei világ labirintusában, s avatja bele vallási, etikai és történelmi szimbolikájába. A *Pokol*-t kommentáló ezen első kötet néhány fejezetében előzetesen röviden szól Dante életéről és jelentőségéről, Dante „il buon cristiano”-ról,¹ a „fortuna di Dante”-ről² s a *Divina Commedia* színteréről. Kommentárjában az idézeteket – nagyon helyesen – mind *Babits* fordításából veszi, s így annál különösebb, hogy míg *Babits* mindenkor a költőt érezteti Dantében, addig Hirschler éppen a költőre hívja fel legkevésbé és legritkábban a tájékozatlan olvasó figyelmét. Pedig épp erre volna leginkább szükség, mert az olvasónak, aki nem tudósként nyúl a *Commediához*, ez a fontos, s a mai olvasó ezen a téren talán még jobban rá van utalva a közvetítőre, hogy megtanulja a *Commedia* költői szépségét látni, mint egyéb téren. Ez a fő kifogásunk a könyv ellen, mit Hirschler elkerülhetett volna, ha végig és következetesen alkalmazza az előszóban ekképp kifejezett álláspontját: „aki velem le akar szállni Dante kimeríthetetlen szépségeibe, annak Virgiliusa legyen *Babits* fordítása”. Fölkötőbb hiányosnak találjuk a bibliográfiát, melyből, noha egészen másodrendűeket is megemlítt, egészen érthetetlenül olyanok hiányoznak, mint *Vossler* nagy műve, *Moore Studies in Dante*-ja és mások. Teljesen elhibázott gondolatnak tartjuk végül a *Flaxman*-féle rajzok semmitmondó, művészietlen metszeteinek reprodukálását. *Volkmann Iconografia Dantesca*-ja más illusztratív anyagra hívta volna föl a szerző figyelmét. S a szép kiállítású könyv megérdemelte volna.

KÉZIRATBAN FENNMARADT ÍRÁSOK

A JÖVŐ NEMZEDÉKE

Egyik budapesti középiskolának felső osztályából mostanában, három hónappal az érettségi előtt, eltávolítottak egy tanulót¹ a következő okból: a magyar irodalom tanára² „A trónváltás” című dolgozatot íratott a fiúkkal; a fiúk megkérdezték a tanárt, hogy dicshimnuszokat kell-e írniok, vagy pedig írhatnak meggyőződésük szerint; a tanár azt az utasítást adta, hogy semmi esetre se írjanak dicshimnuszokat, hanem fejezzék ki nyíltan gondolatukat; az egyik fiú az elhunyt uralkodó „jelentéktelenségét” – ezt a szót használta – a királyi méltóságnak megcsontosodott, az egyéniséget béklyóba verő formáiból származtatta, emlegette a Habsburg-család degeneráltságát, és nem nagy jelentőséget tulajdonított annak a ténynek, hogy egyik király helyett másik uralkodik; a tanár, aki nyíltságra buzdította a fiúkat, a dolgozatot átadta az igazgatónak, az igazgató „felségsértési ügyben” konferenciára hívta össze a tanári kart, közben magához hívatta a fiúnak atyját, valamint egy másik fiúnak, aki szintén elszólta magát, anyját, és azzal rontott a szülőkre, hogy „az ilyen fiúkból lesznek a gyilkosok”; az egyik fiú konokul hallgatott, amikor az igazgató³ négy szemközt faggatta és a *Leipziger Illustrierte Zeitung* koronázási számára mutatta annak belátására szólította föl, hogy „nem lehet jelentéktelen esemény, melyről ez a világlap így ír”, továbbá „nem lehet jelentéktelen uralkodó az, akiről olyan tudós, mint dr. Márki Sándor egyetemi tanár olyan nagy könyvet írt”; az ügyben tartott második konferencián, melyre a fiút is beidézték, a fiú azzal okolta meg az igazgató argumentumaival szemben megőrzött némaságát, hogy nem volt mit mondania erre a dologra, amelyet „fölfújtak”; mikor a tanári kar e szóra felszisszent, kijelentette, hogy nem rossz szándékkal használta, csak azt akarta mondani vele, hogy túlozták az ő gyerekes politizálását, hiszen ő maga is belátja, hogy szamárság volt tőle; a tanári kar, az igazgatóval élén, természetesen kizárta a fiút az intézetből.

Eszem ágában sincs a „felségsértést” vagy annak bármilyen formáját védelmezni. A magam politikai hitvallása most nem tartozik ide, de tévedések elkerülése végett annyit talán szabad kijelentenem, hogy nem vagyok republikánus, még kevésbé anarchista, s ritka kellemes és derűs perceket szerez nekem, valahányszor a mi derék „ideális anarchistáinkról”⁴ – akiket oltalmazzon Allah szomorú életünk vidítására – hallok vagy olvasok. Csak azt akarom kérdezni: lehet-e egy tizenhét éves gyereket

felségsértésért elítélni? Tudta-e az igazgató és a tanárok, hogy mit cselekesznek? Milyen emberek lehetnek azok, akik a rájuk bízott ifjúságot ennyire nem értik, és eltiporni készek?

Ha ez az eset valami egyéni, egészen magában álló eset volna, teszem azt, mint magyar emberek között a republikánus velleitás⁵ vagy a király személye iránt való tiszteletlenség, ha tehát az abnormitás jellegével bírna a földnek eme leglojálisabb országában a természeti vagy erkölcsi törvény általános érvényére emelkedett hagyománnyal és közhangulattal szemben, akkor szóra sem volna érdemes. De ez az eset tipikus és mélyen belevilágító a jövő nemzedékért nagy részben felelős tanárság s a kezére bízott ifjúság viszonyába. Tipikus és éppen ezért sokkal jelentékenyebb, mint első pillanatra látszik. Kicsiben tükröződik benne az egymást fölváltó nemzedékeknek a magyar közoktatás sorvasztó kódén átszűrődő képe. Hála Istennek, ez a kép nemcsak végtelenül elszomorító, hanem az ifjúság jóvoltából ugyanannyira vigasztaló is. Íme a tanári kar az igazgatóval: 30–70 éves emberek, akik, a fiatalja csakúgy, mint az örege, elfelejtették, hogy valaha ők is voltak tizenhét évesek; elfelejtették, hogy a tizenhét éves ifjú korlátlan individualista, a szabadságért lelkesül, a nemzeti királyságért, március idusát ünnepli szívében, Kossuthot imádja, és Petőfi rebellis verseit már csak azért is lelkesülten szavalja és idézi, mert ami bennük van, tilos, prózában és első személyben való elmondása veszedelmes, a költővel való azonosulás azonban mégsem tiltható meg; elfelejtették, hogy a tizenhét éves ifjú természeténél fogva lázong minden olyan tekintély, hagyomány és törvény ellen, amelyet fölserdülven készen talál maga fölött és maga körül, hogy csak személyi tekintélyt ismer el, azét az emberét, aki személyes képességeinél vagy tudásánál fogva imponál neki, azét az íróét, tudósét, nemzeti hősét, aki megbűvöli lelkét és fantáziáját, a többi mind csak üres név, száraz „tananyag”, gyűlölt lecke neki; elfelejtették, hogy a tizenhét éves ifjú se nem történész, se nem politikus, aki a történeti fejlődés hozta helyzetet igazolni tud, opportunusan ítél, és ideáljainak megérlelését rábízza a századokra, hanem titánnak érzi magát, aki csak a világnak sarkából való kifordítását vallja magához való feladatnak, mert még nem ismeri a világot, nem a jelent és nem a múltat, csak a szívében és ereiben keringő tavaszi vér lüktetésének riadószerű ritmusán keresztül hallja meg a valóság hétköznapi szavát. Mindennek elfelejtése magában véve még csak pszichológiai korlátoltság azok részéről, akiknek életpályája, kenyeré, métier-je⁶ éppen az ifjúság megértése volna, mint az orvosnak a test ismerete, a gazdának a földé. De erkölcsi korlátoltság is járul hozzá. Az intézet erkölcsi presztízisére annyira féltékeny urak nem vették észre, hogy tanítványuk botlásának két oldala van: az egyik maga a botlás, amit minden szépítgetés nélkül olyannak kell venni, amilyen, s ha a paragrafusokba ütközik, ám tessék megbüntetni, ahogy egy különben kifogástalan magaviseletű és példás nevelésben részesült komoly fiút első botlásakor megbüntetni szabad; a másik oldala a nyílt őszinteség, amivel tanítványuk kifejezte a meggyőződését. Ez a meggyőződés lehet téves, lehet olyan, amivel az iskola vezetőinek energikusan szembe kell szállniuk, de maga az egyenesség és őszinteség, amellyel kifejeztetett, megbecsülendő és honorálandó. Ha valahol, úgy ebben az esetben különbséget kell tenni a morális tartalom és a morális forma között, aközött, amit az illető elkövetett és aközött, ahogyan elkövette.

Az iskoláról mindig azt hangoztatják, hogy nemcsak ismeretekre tanít, hanem

– elsősorban – erkölcsre is. Nos, ennek az erkölcsi nevelésnek alapja nem lehet más, mint az őszinteségre való nevelés. Az első erkölcsi maximának, amit az iskola a növendék elé állít, ennek kell lennie: mondd ki, amit gondolsz. Mert hogy férhet a nevelő a tanítvány lelkéhez, hogy gondozhatja, hogy világosíthatja föl, hogy gyomlálhatja ki belőle a nem oda valót, ha az a lélek nem nyilatkozik meg előtte teljesen és őszintén? Mármost az a pedagógus, aki az ifjú lélek megnyilatkozásának tartalmát nem tudja megkülönböztetni a megnyilatkozás formájától, aki úgy büntet, hogy a kimondott szó vétkében a szókimondás erényét is sújtja, az magának az erkölcsi nevelésnek gyökerére veti fejszéjét, maga alatt vágja a fát, önnön létjogosultságát szünteti meg az ellentmondásnál fogva, amelybe hivatásával keveredik. A felnőtt embernél hasonló esetben a törvény már nem választja el a cselekedet formáját tartalmától, mert nem feladata a cselekedetért minden tekintetben felelős kész embert nevelni, hanem a megbontott rendet helyreállítani; az iskolának ellenben a megtorlás helyett éppen a nevelés a célja, amit a tanítvány azzal tesz lehetővé, hogy gondolatait teljes bizalomban közli tanítójával. Felnőtt embernél a cselekedet tartalma a fontos, serdülő ifjúnál annak formája, s ha ez utóbbi erkölcsös, sőt a legnagyobb erkölcsi értéket képviseli, amit az ifjú kivihet magával az életbe, akkor a magasabb rendű erkölccsel szemben elkövetett bűn az olyan büntetés, amely nem disztigvál. Mert az a látszólagos „anarchizmus” és „felségsértés”, amelybe az ifjú beleesik, hamar elmúlik, de a meggyőződés nyílt kifejezése, az elvekért való helytállás, a férfi gerince meg kell hogy maradjon. Az erkölcs nevében törvényes formában, paragrafusok rideg alkalmazásával lehet a legnagyobb erkölcstelenségeket elkövetni. A paragrafus az egy, de az erkölcs az nem egy, a magasabb rendű erkölcs szempontjából erkölcstelenség lehet az, ami az alacsonyabb rendűéből még nem az, az előbbi frissen és hatalmas elánnal kezdődik el ott, ahol az utóbbi nem tud túlmenni, miután kimerítette minden eszközét egész a halálos büntetésig. Az alacsonyabb rendű erkölcs természeténél fogva ellensége a magasabb rendűnek, szívesen menti fel azt, aki őellene vét, föltéve, hogy nem a magasabb rendű erkölcs alapján állva vét. Ugyanebben az iskolában megtörtént tavaly, hogy egy-két fiú háromszor vagy négyszer annyi igazolatlan órát mulasztott, mint amennyiért a törvény a kizárás büntetését szabja ki, de nemcsak mulasztott, hanem hamisított is fél éven keresztül, és ügyesen, orvosi bizonyítványokat, leveleket az atya nevével, az atya aláírását a félévi rossz bizonyítvány alá, az elsikkasztott bizonyítványt bekérő tanárt azzal torkolta le, hogy már visszaadta; volt olyan fiú, aki társait bicskával fenyegette, sőt előttük azt emlegette, hogy tanárait is leszúrja – mindezeknek az intézet erkölcsi hírére olyan kényes igazgató szóbeli dorgálásán kívül egyéb bántódásuk nem esett. Csak természetes, hogy ahol a hazugság, csalás, hamisítás bűnébe esettet felmentették, ott az őszinteség bűnébe esőt elítélik. Mert az újdonsült udvari tanácsos úr igazgatónak, aki magyarul sem tud, meg kell védenie a magyar királyság eszméjét, a magyar király személyét és a királyi ház tekintélyét a 17 éves fiúval szemben. Egyik kezében a *Leipziger Illustrierte*-vel, másikban a paragrafussal. Erre igazán nagy szüksége volt a magyar királynak. Az igazgató és a tanárok nem disztigválnak, a 17 éves fiú disztigváljon. Őt arra biztatja a tanára, hogy írja meg nyíltan, amit gondol, ő a történelemtanárától a Habsburg-család degeneráltságáról hall, arról, hogy mért kerestek Mária Teréziának ilyen meg olyan férjet, ő azt tanulja a történelmi könyvében, hogy

V. Ferdinánd „tehetetlen” volt – de neki tudnia kell, hogy az a család, amelyről neki azt mondják, hogy száz egynéhány évvel ezelőtt degenerált volt, ma már nem az, s amit a hetven évvel ezelőtt uralkodó királyról tanítani szabad, azt a tegnap elhunyt-ról kimondani nem szabad. Neki kell belátással bírnia a tanára helyett, neki kell helyt állania, ha a tanár mézes szavára lépre megy – a tanár denúciál, s aztán a sötétből lesi, amint vak Justitia megy a maga útján.

De a pszichológiai és morális korlátoltsághoz még harmadik is járul: a pedagógiai. Ez az, amit tipikusnak neveztem, ez az, amiért ezt a kis esetet szóvá kellett tennem. A tanárok nagy része – tisztelet, a legmélyebb tisztelet a kivételeknek – nem ismeri tanítványait, nem tudja, mivel foglalkoznak, mi iránt érdeklődnek. Leginkább csak azt tudja róluk, melyik a jó, melyik a rossz tanuló, melyik jó, melyik rossz magaviseletű. Egyik oka ennek, s mondhatni, a magyar középiskolai oktatás eredményességét illetőleg kétségbeejtő oka, a középiskolák osztályainak túlszűfolt-sága; a tömegtanítás, mely lehetetlenné teszi a tanár számára, hogy a tanítványokkal közelebbi viszonyba lépjen. A másik oka, hogy sok tanár nem tud vagy nem is akar lépést tartani a kezére bízott új generációval. A szóban lévő intézet tanárai például nem tudták a két vádlott-gyerekről, hogy iskolai tanulmányaikon kívül mivel foglalkoznak. Az igazgató mindenekelőtt azt tudakolta a beidézt szülőktől, hogy fiaik járnak-e a Galilei-körbe, de azt nem tudta sem ő, sem a tanárok, akik a fiúkat évek óta tanítják, hogy a két fiú közül az egyik tudományos pályára készül, mégpedig mű-történeti szakra, a másik pedig olyan irodalmi ismeretekkel bír, amilyenekkel társai közül egyik sem; nem tudták, hogy a kicsapott diák⁷ soha politikai kérdésekkel nem foglalkozott, nem is érdeklődött irántuk, soha életében politikai nyilatkozatot nem tett, és talán soha nem tett volna, ha az agent provocateur⁸ tanár ki nem for-szírozza belőle; nem tudták, hogy ez a diák tudományos könyvei és a múzeumok között él (én legalább sohasem mehettem úgy a Szépművészeti Múzeumba, hogy ott ne találkozzam vele); nem tudták, hogy ez a fiú, korát meghaladó érettséggel, Wickhoffot és Justit, Furtwänglert és Winckelmann, Gardnert és Måle-t⁹ olvassa; hogy Platónt olvassa és Sókratésért lelkesedik, aki pedig ugyancsak tisztelője volt a törvényeknek, még a rosszaknak is; hogy a két veszedelmes konferencia között, sőt kicsapátása napján is, Gorgiasszal és Philebosszal foglalkozott, s ezért még saját sorsán sem tudott aggódni, nemhogy politikai kérdések érdekelték volna. Mindezt nem tudták, talán nem is tudhatták. De szabad-e akkor – és ez a fontos – ítéletet mondaniok gyerekek fölött, akiket nem ismernek? Szabad-e visszaélniök saját tudatlanságukkal és tájékoztatlanságukkal? Szabad-e valamely intézetnek kitaszítania magából legkiválóbb tanítványait, azokat, akiknek életcéljuk a tudomány, azokat, akik minden tehetségükkel és erejükkel készülnek a jövő nagy föladataira? Abból a nemcsak egyéni, hanem egyetemes hiányból, hogy a tanár a mai körülmények között nem ismerheti tanítványait, szabad-e jogot szerezniök arra, hogy elítéljék őket? Ugyanebben az intézetben, ugyanaz a magyartanár, aki Júdása lett az ifjúságnak, ta-valy huszával-harmincával vitte a fiúkat a Grün Lili¹⁰ és Lyon Lea¹¹ előadásaira, s ezekről a darabokról magyar „irodalmi” dolgozatot is íratott velük, s akkor is meg-hagyta nekik, hogy írjanak saját belátásuk szerint; s a fiúk írtak is; megírták, milyen buja gondolatokat keltett bennük ez vagy az a színésznő, milyen kéjes álmaik voltak az előadás után és így tovább, olyan dolgokat, amiket itt nem akarok reprodukálni.

Arany Jánost még nem ismerték a fiúk, de Földes Imrét¹² annál inkább, s a magyar irodalomtörténeti órák aktuális irodalmi botrányok megvitatásával teltek el. Hiába panaszkodtak a fiúk azon, hogy ki fognak kerülni az iskolából anélkül, hogy a magyar irodalmat, sőt a magyar nyelvet megismernék – a tanár úr az önképző-kör választási ügyeivel és ünnepélyek rendezésével volt elfoglalva. A tudományhoz, művészethez, irodalomhoz, a kultúrához vezető utat maguknak kellett megtalálniuk, nem támogatva, hanem gátolva azok által, akik vezetésükre hivatottak. Tanárok és tanítványok, két különböző generáció, idegenül és értetlenül állottak egymással szemben.

S e tipikus jelenség vigasztaló oldala? Talán nem is olyan rég az ilyen kicsapattási esetből diáktragédia lett volna. Egy időben napirenden voltak a diáköngyilkosságok – most mintha megváltozott volna a helyzet. Az új generáció egy-két főlészínre vetődött alakja azt sejteti, hogy ezeknek a fiúknak van életcéljuk, tudják mért élnek, van az élethez való akaratauk, amit az iskola nem tud megbénítani. Tudják, hogy az iskola mai alakjában meghaladott, lélek nélküli tákolmány, melynek az élethez, a tudományhoz, a jövőhöz semmi köze, csak formaság, melyen át kell esniök, s az élet, a tudomány, a tanulás azután kezdődik. Pusztán véletlen és szerencse-e, hogy a kicsapott diáknak több esze van a tanárainál, akik meggondolatlanul megkockáztatják a diáktragédiát, hogy a kicsapott diák Platónat veszi kezébe, ahelyett, hogy revolvért ragadna vagy a Dunába vetné magát? Vagy nem inkább az véletlen-e csupán, hogy csak most látjuk meg ezt a generációt, amikor mártírjai támadnak? Szelíd, nem véres, sztoikus mártírjai, akik észre sem veszik, hogy áldozatul vetették oda őket? Minden új életnek mártíroknak van szüksége, de mindegyiknek a maga fajtájára. Itt a korán föltámadt kötelességtudás, a tudománynak való élés, a kultúrának szeretete lép föl a kötelességmulasztással, a féltudománnyal és álkultúrával szemben – magabízón, némán, öntudatosan, panasz nélkül. Nem forradalom fog megváltani bennünket a mai állapotból, hanem a kötelességnek az a rendíthetetlen nyugalma, mely tapodtat sem tágit, mert a megalkuvást azonosnak érzi az életről való lemondással. Amikor nem iskola és élet, hanem kötelesség és élet fognak korrelatív fogalmakká válni, akármiről legyen szó, tudományról, politikáról, gazdasági vagy szociális funkcióról, akármiről.

Az új generáció, a jövő nemzedéke itt van már mellettünk. Úgy látszik, az ellentét a múlt és jövő között elérte a kiélesedésnek végső fokát. Ezután a lassú, természetes, némán széjjelválásnak, egymás negligálásának kell következnie. A múlt már nem tud áldozatokat szedni, a jövő sem áldozatra, sem szóra nem méltatja a múltat. A nagy dolgok hangtalanul jönnek – de akinek füle van, hallja.

AZ ÉRTELMI, ÉRZELMI ÉS AKARATI ELEMEL BETEGES NYILATKOZATAI A VALLÁSBAN

A három szellemi alapfunkciónak megfelelőleg a valláspszichológia három fajtát szokta megkülönböztetni és tárgyalni a vallásos élet beteges jelenségeinek: az intellektualizmust,¹ miszticizmust és nomizmust.² Betegeseknek ezek a jelenségek valójában csak akkor nevezhetők, ha az általános pszichológia szempontjából is ilye-

neknek bizonyulnak, szóval hogyha olyan abnormális vonásokkal bírnak, amelyek az anormális³ pszichológia körébe utalják őket, akárcsak a hisztériát, anesztéziát stb. Úgyhogy azon a fokon, amelyen ezek a jelenségek tényleg betegeseknek látszanak vagy azoknak nevezhetők, a speciálisan vallási pszichológiának semmiféle kompetenciája nincsen az általános pszichológiával szemben, amelyeknek egyaránt kell foglalkoznia minden lelki jelenséggel, bármilyen színezetű az.

Itt pedig, a kifejezetten beteges fokon, tudományos szempontból nincs egyébről szó, mint a beteges jelenségnek bizonyos sajátos színéről és karakteréről, amely megkülönbözteti ugyan más beteges jelenségektől – a mániáknak sokféle fajára utalok –, lényegében azonban velük egy kategóriába tartozik. Az anormális valláspszichológia tehát az általános pszichológiának egyik ága, s még azt sem lehet róla mondani, hogy a vallástudománynak és vallásfilozófiának integráns része volna, legfőlegbb segédtudománya. Éppen azért nem lehet kifogásolni – mint ahogy az egyházak részéről történni szokott – a modern pszichológiának azt az eljárását, amellyel a beteges vallásos jelenségek vizsgálatát a maga körébe vonta és vonja. Sőt sok tekintetben előnyösnek és kíváncsnak kell tekinteni; mert ha beteges jelenségek vannak, jobb azokkal számot vetni, mint szemet hunyni rájuk, ha pedig adott esetekben az derül ki, hogy az illető jelenségek vagy nem betegesek, vagy nem tartoznak abba a kategóriába, amelybe eredetileg sorozták őket, annál nagyobb a vizsgálat eredményének súlya, minél inkább tisztán tudományos és vallásos elfoglaltságtól ment eredetre hivatkozhatik. Így a kiváló – a maga szakmájában ma talán legkiválóbb – francia hiszteriológusnak, Pierre Janet-nak⁴ az a helyreigazító véleménye, mellyel újabb és alaposabb vizsgálat után visszavonta és korrigálta a nagy spanyol misztikáról, Sta Teresa de Jesuról⁵ közzétett azon nézetét (*Les Névroses*),⁶ mely a hisztéria jeleit vélte benne fölfödözni, kétségtelenül többet nyom a latban, és többet használ az illető szent védelmének, mint sok éles polémia vagy fanatikus apológia. Ugyanezt lehet mondani azokról a beteges vallásos jelenségekről, amelyek ma is nagy számban fordulnak elő, s éppen ezért közvetlen tanulmányozhatók, nevezetesen a sztigmatizáltak (Janet ezek közül többet tanulmányozott), vizionáriusok, eksztatikusok stb.

Egészen más természetű az a kérdés, vajon a pszichológiának lehet-e és szabad-e a maga vizsgálatainak eredményeiből következtetéseket levonnia – akár pro, akár kontra – a vallás mivoltára és lényegére nézve. Erre már kategorikusan kijelenthetjük, hogy se nem lehet, se nem szabad. Nem lehet, mert a pszichológia csak lelki jelenségeket ismer, de nem vallási tartalmakat, amelyek egészen más szférába tartoznak, mint az övé; és nem szabad, mert a tudományos filozófiának, mint egyéb (pl. esztétikai) téren, úgy itt is a legéberebben kell vigyáznia és a legenergikusabban tiltakoznia az ellen, hogy pszichológiai általánosítások objektív, a pusztá jelenségvilágon és jelenségi relációkon túlró érvenyre tartsanak igényt. Azért sem a vallásnak, de az elhibázott princípium és jogtalan problémaföllállítás miatt a tudománynak sem lehet haszna abból az eredményből, amelyre pl. William James⁷ (*Varieties of religious experience*)⁸ jut, bármennyi jószándék nyilvánul is benne a vallás iránt. Az eredmény oly csekély, olyan igazában „nesze semmi, fogd meg jól”, s annyira pusztán a felsorolt jelenségek reaffirmálása⁹ – anélkül, hogy valami újat adhatna hozzá –, hogy az ember sajnálja azt a sok munkát, megfigyelést, kísérletet, amely mege-

lőzi. Ugyanerre az eredményre el lehetett volna jutni tizedrésznyi fáradtsággal, viszont százszor ennyi anyagot is össze lehetne hordani. S éppen ezen a ponton tűnik ki azután a pszichológiának képtelensége arra nézve, hogy a vallás problémájának megoldásában szót ejtsen: hatástalan, és szisztémaalkotó princípium létrehozására képtelen. Amit Jamesről, ugyanazt mondhatjuk a többi, főleg amerikai és angol valláspszichológusról, Starbuckról,¹⁰ Myers-ről¹¹ stb. Ez utóbbi egyébként, aki a subscient¹² kérdését a központba állította, olyan módon gazdagította a pszichológiát, mint hajdan az alkímia a kémiát, mint ahogy tényleg a modern alkímia kategóriájába kell soroznunk minden olyan pszichológiát, amely a maga módszerével akarja megoldani a vallás mivoltának bölcsék köve problémáját.

Megváltozik a helyzet, ha a kifejezetten beteges fokról (amelyről bővebben már nem akarok szólni) áttérünk abba a szférába, amely – vallásos lévén – tisztán vallásos szempontból ítéli meg a határain belül előforduló jelenségek normális vagy beteges voltát. Nyilvánvaló, hogy ezek a jelenségek már nem nevezhetők az előbbi fok értelmében betegeseknek, mert nem abszolúte betegesek, hanem csak vallási szempontból tekintetnek ilyeneknek. Így az intellektualizmus vagy a nomizmus nem tekinthetők betegeseknek másként, mint vallási szempontból, hacsak nem érik el egyébként a mániakusság fokát. Ami egyáltalán nem szükséges ahhoz, hogy vallási szempontból betegeseknek tekintessenek. A vallási szempont betegesnek ítél minden olyan *egyoldalú* nyilatkozatot, amelyben a vallásos élet teljességét és harmóniáját nem leli föl. Most már egészen világos a különbség az előző fok s a között, amelyen most állunk: az előbbi a pszichopatológiáé, az utóbbi a vallásfilozófiáé. Vallásfilozófiát mondunk és nem valláspszichológiát, mert mint minden pszichológiáról, úgy a valláspszichológiáról is áll az, hogy a tartalmi rendszerezés kritériumát nem tudja önmagából előteremteni. Amikor pedig megkülönböztetjük az intellektualizmust, miszticizmust és nomizmust, nyilvánvaló, hogy sem a pusztán lelki jelenségek, sem a pusztán formai reláció szférájában nem mozgunk, hanem a tartalmi rendszerezés alapjára állottunk. Idejutva már aztán megváltozik a beteges szónak értelme is: nem patológiai értelemben vett betegességet jelent, hanem csak egyoldalúságot, éppen azért a magam részéről ezen a fokon és ebben a szférában már kerülendőnek találom a „beteges” kifejezést, nehogy az előbbi, valóban patológiai értelemben használt kifejezéssel való azonossága folytán félreértés és zavar támadjon. Mert azt egyszer s mindenkorra megállapíthatjuk, hogy sem az intellektualizmus, sem a miszticizmus, sem a nomizmus nem patológiai értelemben beteges, legalábbis nem e principio;¹³ ha pedig azzá válik, akkor már nem a vallásfilozófia, hanem az anormális pszichológia szférájába tartozik, s bennünket legalább tovább nem érdekel.

Ami mármost az egyes, mondjuk tehát, egyoldalú nyilatkozatokat illeti, a sorrend megbontásával legelőször a miszticizmusról óhajtok szólni, nem mintha az érzelmi momentumnak prioritását vallanám az akarattal vagy értelmivel szemben – fölöslegesnek és tudománytalannak, mert megoldhatatlannak ítélvén minden ilyen prioritás-kérdést – , hanem azért, mert a három között úgy elterjedtségénél, mint intrinsecus¹⁴ jelentőségénél fogva a legfontosabb, egyúttal pedig az a vallásos megnyilatkozás, melyről a legtöbb előítélet és balvélemény áll fenn. Nem mint hogyha a misztikus egyoldalúság védőjévé akarnék szegődni, hiszen meg akarom tartani a

tisztán tudományos szempontot, viszont mindjárt az elején óhajtánám tisztázni a fogalmakat a részben tendenciózus, részben a kérdés mélyére való hatolás nélkül történt ferdítésektől.

A miszticizmus kétségtelenül a vallásnak legelterjedtebb megnyilatkozása, s minél fejlettebb valamely vallás, annál inkább lényegéhez tartozik. Az ősi indiai miszticizmus, a taoizmus, a görög misztika, nevezetesen Plotinos, az egyházatyák között a legkiválóbbak, nevezetesen Augustinus, a középkor nagy vallási és filozófiai személyiségei, Clairvaux-i Bernát, de még Albertus Magnus és Aquinói Tamás is, Assisi Szt. Ferenc, Dante, a nagy német misztikusok, Meister Eckehart, Suso, Tauler, később Valentin Weigel, Sebastian Franck, Jacob Böhme, Angelus Silesius, a nagy spanyolok, Sta Teresa de Jesu, San Juan de la Cruz, San Juan de Avila, Molinos, a franciák, François de Sales, Fénelon és főképp Mme de la Motte-Guyon stb. stb. azt mutatják, hogy minden népnél, amikor a vallás a legmagasabb fokot érte el, föllépett a miszticizmus, akár kizárólagos igénnyel, mint az említettek legnagyobb részénél, akár más szellemi tevékenységgel párosultan, mint a skolasztikusoknál, így Albertusnál és Tamásnál. Látható ebből egyúttal az is, hogy a misztikus irodalom óriási, mint ahogy igen tekintélyes ma már a róla szóló irodalom is. (Ez utóbbiból kiemelhetők: Poullart de la Potterie: *Des grâces d'oraison*, Paris 1905, H. Büttner bevezetése Eckehart s a *Theologia Deutsch* kiadásaihoz; Delacroix: *Le mysticisme spéculatif en Allemagne*; ua.: *Études d'histoire et de psychologie du Mysticisme*; Preger: *Geschichte der deutschen Mystik*, E. Boutroux: *Psychologie du Mysticisme*; Zahn: *Geschichte der deutschen Mystik*; von Hügel: *The mystical element of religion as studied in Saint Catherine of Genova*, London stb.) Úgyhogy a miszticizmus kérdése egyike a vallás legsokegyértelműbb, legkomplikáltabb, legtöbb anyagot szolgáltatató és legtöbb stúdiumot megkívánó kérdéseinek. Nem csoda tehát, ha annyi téves vagy másodkézből vett vélemény terjedt el róla.

A kérdés lényegébe természetesen nem mehetek bele, hisz ahhoz legalábbis egy könyvet kellene írni. Mindössze néhány fontos momentumra óhajtok utalni. Legelsősorban arra, hogy a miszticizmus nem azonosítható egyszerűen a vallás érzelmi oldalával vagy pláne annak egyoldalú túltengésével. Sőt ellenkezőleg, ha a miszticizmus legnagyobb és legtisztább képviselőit tekintjük, hogy csak az európaiaknál maradjunk, Plotinost, Eckehartot és San Juan de la Cruzt, azt találjuk, hogy az érzelmi momentumnak kevés, sőt semmi szerep sem [jut] náluk. Az intuitív momentum, mely náluk centrális jelentőségű és egyoldalúan domináló, s amelyet össze szoktak tévesztetni az érzelemmel, éppannyira érzelemmentes, sőt tisztán *intellektuális* momentum, mint minden intuíció, akár matematikai, filozófiai, esztétikai stb. Ami már abból is nyilvánvaló, hogy a legmagasabb misztikus intuíciók és élmények leírásába sohasem keveredik náluk érzelmi mellékszöveg, hanem épp ellenkezőleg, az érzelmi momentumot kifejezetten alacsonyabb szférákba utalják. Ez az intuíció körülbelül megegyezik a Kant-féle intellektuelle Anschauung¹⁵ fogalmával, másfelől azzal a Hegel-féle Selbsterfassen des Geistes-szel,¹⁶ mellyel a szellem evolúciója betetőződik (*Phänomenologie des Geistes*). Ami magát a lényegét illeti ennek az intuíciónak, amelyet természetesen elsősorban ismeretelméleti szempontból kellene megvizsgálni, nem foglalkozhatom vele bővebben, lévén éppen ez a miszticizmusnak az az alapproblémája, melynek megoldása azt a bizonyos könyvet kívánja meg.

A mi kérdésünk szempontjából elég nekünk annak a tudása, hogy a legnagyobb misztikusok egybehangzó véleménye szerint (s hogy egybehangzó, azt könnyű igazolni) a misztikus élmény és intuíció a felső fokán nem azonos az érzellemmel, sőt egyáltalán nincs is rá szüksége, és nem áll vele kapcsolatban. Alacsonyabb – a misztikusok nyelve szerint előkészítő – fokain azonban az érzelmenek igenis van szerepe és jelentősége, az egyéni diszpozíció szerint több vagy kevesebb. Úgyhogy itt a miszticizmus fogalmán belül ugyanúgy disztinkválunk kell, mint ahogy tettük a beteges fogalmán belül, és meg kell különböztetnünk az érzelmentes miszticizmust (vagy a miszticizmus érzelmentes fokát) az érzelmi miszticizmustól (vagy a miszticizmus érzelmi fokától). Természetes most már, hogy az érzelmi egyoldalúság kérdésének szempontjából csak ez utóbbi vehető vizsgálat alá, mivel az előbbi természeténél fogva kitér előre. Itt már azután nemcsak hogy jogos, hanem szükséges is ennek a kérdésnek fölvetése, mert kétségtelen, hogy a vallásos élet lehető egyoldalúságai között az érzelmi itt van leggazdagabban és legintenzívebben képviselve. Hogy miért éppen itt, miért éppen abban a miszticizmusban, mely végső céljául az érzelmentes intellektuelle Anschauungot tűzi ki, maga is rendkívül érdekes kérdés, amely külön tanulmányt érdemel. A magunk szempontjából beérhetjük annak konstataásával, hogy az egyoldalúan fejlődő érzelmi élet a normális vallásos élet fölbillenéséhez vezet, egyben pedig megváltoztatja, sőt meghamisítja a vallásnak igazi mivoltát. Lévéen ez sem az egyik, sem a másik szellemi vagy lelki momentum egyoldalú túltengése, hanem valamennyinek harmóniája, amint azt éppen maguknál a nagy misztikusoknál is láthatni.

Ezért igen fontos területe a miszticizmus a vallásos életnek, mert mindeniknél inkább ad alkalmat és anyagot az érzelmi momentum tanulmányozására, s amennyiben abnormális jelenségek is bőven fordulnak elő benne, ezeknek éppolyan nagy jelentőségük van a normális vallásos jelenségek ismeretére, mint általában az abnormális pszichológiának a normálisra.

Áttérve mármost az érzelmi és akarat elemek beteges nyilatkozataira, lényegében ugyanazt mondhatjuk, mint az érzelmiről. Itt is, úgy az intellektualizmus, mint a nomizmus terén meg kell különböztetnünk a valóban túltengő egyoldalúságnak fokát attól, amely ott lehet, sőt szükséges, ott is kell lennie minden vallásban. Viszont azonban azt sem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy éppen az egyoldalú túltengés fokán mindkettő túlnő már magán a vallásos szférán is, mert az intellektualizmus a filozófiához, a nomizmus pedig a moralizmushoz¹⁷ vezet (s a ceremónializmushoz és ritualizmushoz¹⁸), amelyek, ha az adott esetben a vallásból eredtek is, lényegükben már nem vallási jelenségek, s ezért már nem is nevezhetők a vallási elemek beteges nyilatkozatainak. Úgyhogy ezek már a szó szoros értelmében *kinövés*ei a vallásnak, de éppen ezért kívül is esnek rajta. Tehát e kettő között, e szélső kinövés és a normális mérték között kell keresnünk a beteges, illetőleg egyoldalú fokait a vallási intellektualizmusnak és nomizmusnak. Itt azután elég bő tere nyílik mindkettőnek, s elég nagy változatosságban található mind a történeti vallások képletében, mind az egyes individuumokban.

Mind a három egyoldalúság tárgyalása akkor emelkedik valóban tudományos fokra, s akkor lehet hasznára mind a vallásos belátásnak, mind a vallásfilozófiának, ha kialakítja mindhárom körnek tipológiáját, vagyis ha az egyes jelenségek tanulmá-

nyozása után megállapítja a típusokat, amelyek az egyes körökön belül találhatók. Ez a tipológia, mint a normális vallásos jelenségek terén, ugyanúgy az abnormálisak terén is nélkülözhetetlen mind a vallásfilozófia szisztémájának felállításához, mind a vallás történetfilozófiájának megalapozásához. Csak ilyen tipológia adhat használható anyagot akár az abszolút filozófia, akár a történetfilozófia számára. Az eddigi vallásfilozófiáknak éppen ez volt a hibájuk és a gyengeségük, hogy ilyen tipológiával vagy egyáltalán nem rendelkeztek, vagy hiányos volt az, vagy nem tudták fölhasználni. A fejlődő vallásfilozófia, különösen a vallás történetfilozófiája, mindinkább értékesíteni fogja az ilyen tipológiának elvét.

Visszatérve most már oda, ahonnan kiindultunk, s ahol mintegy elvitatni látszotunk a pszichológiának minden szerepét és jelentőségét a vallásfilozófiára nézve, most már méltányosabbak lehetünk hozzá, és pontosabban megszabhatjuk helyét a vallástudományok rendszerében. Annak a tipológiának, mely alapja a vallásfilozófiának, kialakításában s anyagának előteremtésében van a valláspszichológia szerepe és hivatása. A típusok kritériumának princípiumait természetesen nem önmagából meríti, hanem a vallásfilozófiából, elsősorban a vallási ismeretelméletből, viszont az anyagot ő hordja össze s vizsgálja meg a maga szempontjából: a normalitás vagy abnormalitás, a vallásos szín, az egyoldalúság foka, idegen elemekkel keveredése stb. szempontjából. S ekkor, a maga helyére állítva tud azután olyan jelentőséget adni a vallás háromféle beteges nyilatkozatai kérdésének, amelyet az megérdemel. Ez a kérdés tehát egyfelől elvezetett bennünket a pszichológia helyének megállapításához a vallási tudományok rendjében, másfelől a pszichológia anyagát tevő jelenségek s a belőlük kialakuló tipológia értékeléséhez. Ez viszont a vallástudománynak, mely megelőzi a tiszta vallásfilozófiát, amely között s a valláspszichológia között foglal helyet, ez a vallástudománynak legfőbb feladata: a hely megállapítása és értékelés. Így jutunk azután az előnk adott kérdésből kiindulva a valláspszichológián és vallástudományon keresztül a vallásfilozófiához, ahova minden vallási elméleti kérdésnek torkollnia kell. Ennek a vonatkozásnak mint fundamentálisnak s tulajdonképpen mindent megelőzőnek kérdése csak a vallásfilozófia egészét felölelő szisztematikus vizsgálatnak tehető tárgyává.

[AZ ELSŐ LELKÉSZKÉPESÍTŐ VIZSGA DOLGOZATA]

Máté X. 39.: „Aki megtalálja az ő életét, elveszti azt; és aki elveszti az ő életét én értem, megtalálja azt.”

Keresztyén híveim! Az Úr Jézus, mint a sokaságnak a hegyi beszédben, úgy a tanítványoknak is, mikor szétküldötte őket, néhány tömör, rövid mondattal lelkére kötötte az általa hozott evangélium nagy igazságait. Mielőtt elválnának egy időre, még utoljára tanítja és buzdítja őket, hogy immár nélküle járva és magukra utalva maga az ige legyen a vezérük az ő személye helyett. Milyen ez az ige? Olyan, mint akitől származott, s azért is helyettesítheti: egyszerű, átlátszó, valami magasabb képzettséget vagy tudományos gondolkodást nem kívánó, megértheti akárki – de amilyen egyszerű, olyan határozott, egyértelmű, megalkuvást nem ismerő, s az

embertől a legnagyobbat: az életét követelő. Ennek az ígének a jelentősége éppen ebben van: az élet-halál kérdése fölvetésében az ember előtt. A Jézus egész élete ennek a kérdésnek megtestesülése, az ő életének minden pillanata erre a kérdésre adott felelet, mintha állandóan azt tanítaná vele: az embernek csak azért érdemes élni, amiért az életét oda tudja adni. Lehetnek az életnek más értékei is, jók, hasznosak, megbecsülendők, de igazi értelmet csak az ad neki, amiért le tudunk mondani róla. Az életnek teljessége a halál, ez az a körvonal, ez az a kontur, amely formát ad az élet káoszának: az élet az élet megtagadásával válik teljessé, és lép bele a magasabb rendű világba, és ölt fel új formát. A Jézus egész élete mind a keresztfáig ilyen megtagadása az életnek a magasabb rendű, új élet érdekében, minden lépésnél, amelyet tesz, minden szónál, amelyet kimond, fel van vetve számára a kérdés: az életed adod-e érte? Jézus csak egyszer hal meg, de mindig kész rá. Küzdelem, elhatározás, a „vagy-vagy” gyötrelme nincsen nála: mint a legtökéletesebb, a legegyszerűbb magától értetődés, olyan nála az élet állandó odaáldozásának gesztusa. Mint aki el sem tudja képzelni, hogy másképp is lehetne. Arról, ami nekünk legnagyobb küzdelmünkbe kerülne, nála szó sincsen: hiszen oly természetes, hogy úgy kell lennie! Ez az ő életének páratlan példaadása mindenki számára, még a nem hívőre is, mert a nem hívő élete is csak az életet odaáldozni tudó nagy elhatározás aktusában válik igazán értelmessé, ez az ő példájának nagy követelménye minden emberrel szemben, és ez az ő igehirdetésének követelménye minden tanítványával szemben. Csak akinek az életében állandóan, pillanatról pillanatra aktuális volt ez a kérdés, formulázhatta meg oly egyszerűen, világosan, magától értetődően, mint Jézus tette. Mintha azt mondaná: ennél természetesebb dolog nincs a világon! Olyan természetes ez, mint hogy a napnak le kell szállnia, hogy felkelhessen, a lombnak télen le kell hullnia, hogy tavasszal a fa kihajthasson. Csodálatos ennek az ígének az egyszerűsége és természetessége: nem hasonlítható semmihez a világon, mint ahogy az igazán egyszerűeket nem tudjuk hasonlítani, amint nem tudjuk a levegőt, amelyben pedig élünk és mozgunk, s amelyet látni is csak úgy tudunk, ha a végtelenségbe tekintünk bele. Ilyen egyszerű valami, ilyen elemek eleme, amelyben létezőnk és járunk, ez az ige is, s ezt is csak akkor kezdjük sejteni, látni, akkor kélik elöttünk, ha a végtelen felé tekintünk. Ha magunk körül keressük, akkor bizony megfoghatatlan, akkor bizony csak üresség és „levegő” – de ha kitekintünk a magunk kis életén túl az élet végtelenje felé, akkor úgy látjuk azt, mint valami égboltot reánk borulnia, amely körülölel bennünket, és mégis határtalan, amely egyformán távol és egyformán közel van mindenkhez, amelyben élünk nemcsak mi, hanem az egész világ.

Keresztyén híveim! Így adja elénk az Úr a legnagyobb követelményt, amit ember elé szabhatni, mint a legegyszerűbb és legtermészetesebb dolgot a világon, mint azt, ami úgy hozzátartozik az élethez, akárcsak a születés, a lélegzés vagy a táplálkozás. Nem is azt mondja: „ezt tegyétek, hogy éljétek,” hanem kijelenti: „éltek, ha ezt teszitek”. Azt jegyzi fel róla az evangélista, hogy „hatalommal tanított” – ez az igazán „hatalommal tanítás”, amely az élet fölött dönt. Jézus állandóan a legvégső kérdésekhez nyúl, azokon tartja a kezét: ám foglalkozzanak a többivel mások, neki ezek az egyedül fontosak. A végsőig kívánja feszíteni az ember képességeit, a legnagyobbat kívánja tőle, a szétpattanásig fölajzza, de ugyanakkor meg is nyugtatja: ne félj, eltörhetsz, szétpattanhatsz, elmúlhatsz, de a te életed mégsem vesz el semmikép-

pen. Így küldi széjjel a tanítványokat: előkészíti őket mindenfajta veszedelmekre, de ugyanakkor meg is bízta, hogy semmi baj sem érheti őket: mert akik megölik a testet, a lélekhez nem nyúlhatnak. Mindig, mindenre készen kell lenni, nem tudni, mikor kívánják tőlünk az életünket: ha kell, egy percig sem szabad haboznunk odaadni.

De Jézus még továbbmegy. Nemcsak az élet szükség esetén való föláldozását teszi az élet föltételévé, hanem annak önkéntes föláldozását is mártíromság vagy bárminő külső kényszer nélkül, és nem valamely alkalomhoz fűzve, hanem általában és szüntelenül. Szép, ha hőiesen meg tudsz válni az életedtől, ha nem habozol odaáldozni az eszméért, férfias dolog ez a meg nem alkuvás – de ne is legyen a tied ez az élet, nemcsak ekkor vagy akkor, nemcsak majd ezután, hanem most, ebben a pillanatban, s ezután is minden pillanatban, éld úgy, mintha nem volna a te életed, ne csak elszakadni tudjál tőle, hanem vele élni, mintha nem volnál hozzákapcsolva: ez a csöndes, állhatatos, szívós heroizmus, ez a minden pillanatban megválás az élettől nagyobb heroizmus, mint az egyszeri elszánt gesztus vagy entuziasztikus elhatározás. Jézus amazt is kívánja, de emezt egyenesen az élet föltételévé teszi. Nem ígér érte külön jutalmat, dicsőséget, hanem csak azt mondja, hogy az élet elvesztése nélkül még élet sincsen: az élet elvesztésének egyedüli jutalma maga az élet.

Keresztyén híveim! Mindenünk, amink van, nem magunktól van, hanem úgy vetjük ingyen ajándékképpen, így magát az életet is. Nem a mienk, vissza kell adnunk. De ragaszkodhatunk hozzá, mint magunkéhoz, kaphatunk rajta, elragadozhatjuk és megpróbálhatjuk élni és berendezni a magunk módján. Hiszen minden ösztönünk erre indít! Hát még az életünk se legyen a mienk?! Hiszen egyebe sincs az embernek – mondják, s aki nagy veszedelemből szabadult, arról az a szó járja: csak a pusztta életét mentette meg! Mert mindene az emberen kívül van, de az élet rajta belül – az már igazán az övé, az hozzátartozik, avval született és avval hal meg. És éppen ezt, ezt a legbelső valaminket, a legtermészetesebb tulajdonunkat kívánja el tőlünk az Úr – egyszerű szóval, kíméletlen világossággal, mintha a legtermészetesebb dolgot mondaná: mondj le az életedről, veszítsd el azt!

Lehetséges-e ez? Honnan vegyen hozzá erőt az ember? És mi célja van ennek?

Ha lehetséges nem volna, nem kívánná tőlünk az Úr. Embernek magának ugyan nem lehetséges – de embernek magának semmi sem lehetséges abból, amit az evangélium hirdet. Nekünk is csak úgy lehetséges, mint Jézusnak: az Istenre való támaszkodással, a vele való közösséggel. S az erőt a Jézus példájából vehetjük, a vele való azonosulásból, az ő követéséből. A célja pedig az, amit az Úr maga megjelöl: az életnek megtalálása. De milyen élet, Keresztyén híveim! – a magunké, a magunk természeti életéé, azé a köznapié, a maga kis és nagy bajaival és örömeivel, a maga gyors elmúlásával? Ezt nem kell külön megtalálnunk, ez itt van velünk akármikor, ezért nincs mit elvesztenünk! Amiről az Úr Jézus szól, az *másik* élet, új élet, amelynek emezzel semmi közössége sincsen, annyira, hogy be sem köszönhet, amíg emettől meg nem váltunk, meg sem találhatjuk, amíg emezt el nem veszítettük. Választania kell az embernek két élet közt: az egyik, amelyik életnek látszik, tulajdonképpen még nem élet, s a másik, amelyik igazi élet volna, még nem következett be, mert be sem következhet, amíg a választás meg nem történt. A természeti embernek éppoly bolondság, mint a kereszt volt a pogányoknak. Hogy az egyetlen

látható, tapasztalható, megélhető valóság, ez a valóságos élet legyen az, amelyikről le kelljen mondani a másikat, valótlan, bizonytalan, meg nem tapasztalt, csak megígért valóság kedvéért! Éppoly képtelenség, mint a szegények gazdagsága, a sírók öröme, az együgyűek bölcsessége, az alázatosok felmagasztalása: ebben is együtt van az örökös ellentét, mint Jézus minden szavában, a végletek egymás mellé állítása, egymással kiegyenlítése, sőt azonosítása. S akiben éppúgy, mint őbenne, ezek a végletek ki nem egyenlítődnek, aki nem éli át szintén egységüket, akiben valósággá nem válik, ami a természetre nézve lehetetlenség – az nem lehet részese annak az új életnek.

Erről az életről azt mondja az Úr, hogy „meg kell találni”. Nincs meg – hanem meg kell találni. Hogy hol találhatjuk meg, arra a felelet ugyanabban a kijelentésben adatik meg, amely azt mondja meg, hogy *kiért* kell elvesztenünk a régi életünket: *ugyanabban* találjuk meg az újat, *akiért* a régit el kell veszítenünk, ugyanabban, aki maga is nemcsak hirdette, hanem cselekedte is a maga életének elvesztését miértünk szakadatlanul. *Őbenne* találjuk meg, és az *ő* életét találjuk meg, mert *ővele* találjuk meg, és *őérette*.

Keresztyén híveim! Ime a célja és az értelme a mi életünk elvesztésének s az új megtalálásának! Amit érette kapunk, nem a mienk, és mégis inkább az, mint a magunké. Amit előttetek célként megmutathatok, nem fejezhető ki egy szóval, hanem csak a példára való utalással: a Jézusra mutatással. Ime az élet, amelyért a magunkét el kell veszíteni, amelyért a magunkét el kell cserélni. A Jézus Krisztus életének teljessége vár mireánk a magunk életének elvesztése után, az az élet, amelybe beoltatunk, a magunk élete fájáról való leszakadással, amelybe átplántáltatunk, a magunk földjéből való kiszakadás után. Erről az életről szól az egész evangélium, mindavval, amit Jézus életéről, és mindavval, amit az ő igéiből közöl: ott ismerkedünk meg azzal az új élettel, mely reánk vár, a maga igazságában, teljességében és tökéletességében. Ehhez az örök forráshoz kell folyamodnunk szüntelen, abból merítenünk és innunk, hogy tudjuk s tapasztaljuk: az az új élet nemcsak reménység, nemcsak valószínűség vagy éppen bizonytalanság, sőt semmiség, amilyennek a természeti ember tartja, hanem már most itt lévő, megfogható, megtapasztalható valóság, amely azonnal láthatóvá válik számunkra, amint a végtelenbe tekintünk ki, amint az örök életre gondolunk e mi kis közvetlen életünkön túl.

Hogy ennek az egyetlen igaz valóságnak mindnyájan részesei legyünk, ahhoz segítsen mindnyájunkat az Isten, Ámen!

GYAKORLATI BIBLIAMAGYARÁZAT

(Műveltebb közönség számára)

Textus: Róm. VIII.31. Mit mondunk azért ezekre? Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk? 32. Aki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mi módon ne ajándékozna vele együtt mindent minékünk?

A próbált küzdő minden próbát megállt bizodalmaival kiáltja oda az apostol a római testvéreknek: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?”

Egész életén – megtérése óta – végigvonul ez az azóta szállóigévé lett kérdés formájú axióma. Az apostol – mint általában szoktuk, amikor valami lehetetlenséget vagy tagadhatatlanul nyilvánvaló dolgot szembeötlő módon akarunk valaki előtt megvillantani – kérdésben fejezi ki a vallásos életnek alaptételét, az Istenbe vetett bizodalomnak alapigazságát.

A tudományok kiindulási pontul használnak ilyen alaptételeket, amelyek ugyan maguk bebizonyíthatatlanok, de amelyek nélkül egy lépést sem lehetne előre tenni a tudományos bizonyítások során. Igaz ugyan, hogy a tudományok állító formában szerkesztik meg ezeket az alapigazságait, de tulajdonképpen azok is mi egyebek kérdéseknél, annak kérdezésénél, hogy: lehetne-e másképp? S mivel másképp nem lehet, így *kell* lennie. Például az a tétel, hogy két test egyszerre egy helyen nem lehet tulajdonképpen – maga bizonyíthatatlan lévén – nem azt a kérdést veti-e föl, hogy: hát lehet? És így végig valamennyi. Csakhogy a tudományok, a maguk tárgyilagos használatának megfelelően, egyszerű állító, kijelentő mondatokba tömörítik az embernek a kérdésben föllobbanó hitét és meggyőződését. (Mert – bizonyítékok híján – végeredményben itt is hitről és meggyőződésről van szó.)

Az apostoltól ellenben eredeti formájában, úgy, ahogy a lélekben megfogant, a szavakban is megőrizve még a lélek rendülésének hullámvonalát és ritmusát, kérdőleg robban ki az alapigazság: ha velünk van Isten, mindenki tehetetlen ellenünk. Kérdőleg, mert az ellenkezőnek még a gondolatától is elriad, annyira lehetetlen és képtelen az neki, akárcsak a fizikusnak az, ami axiómájával ellenkezik. Pedig a Pál igazsága sincs matematikai vagy logikai módon bebizonyítva, ez is csak azt mondja: lehetne-e másként? És mégis ellentmondást nem tűrő módon kérdezi.

Vajon honnan veszi ezt a nagy, fölényesnek mondható biztosságot? A tudós hisz a maga alapigazságában, mert belátja, hogy az másként nem lehet, s mert a tapasztalatban sehol sem talál rá cáfolatot. Miután a tapasztalatban sehol sem talál egyszerre két testet egy helyen, kijelenti, hogy nem is lehet. A tudomány alapigazságainak, ha egyáltalán van, csak ilyen negatív bizonyítékuk lehet: az, hogy ellenük mondó eset sehol sem fordul elő. Nos, az apostol sokkal hevesebben, ellentmondást még kevésbé tűrően, de egyúttal lelkesültebben kiáltja a maga igazát, mint az, akinek a belátás vagy negatív bizonyítékok vannak az oldalán. Úgy beszél, illetőleg úgy kérdez, mint akinek a két keze annyira tele van bizonyítékokkal, hogy azt sem tudja, melyiken kezdje. A túlság terhe, az „embarras de richesse”¹ szinte lenyomja, s mint sok más esetben, amikor legfontosabb élményeiről beszélve csak kiáltás vagy rövid kérdés alakjában szakad ki belőle a megsokasodott gondolat vagy a megtorlódott érzés, úgy most is csak egy kérdés lebbenti egy percre a leplet a tapasztalatok serege fölött, mely mögötte rajzik. Tehát nem matematikai vagy logikai bizonyítékok, de nem is negatív tapasztalatok, nem olyan például, hogy megvizsgáltam a világon minden helyet, de egyikén sem találtam egyszerre két tárgyat, még csak nem is olyan, hogy soha semmilyen helyzetben sem tapasztaltam, hogy Isten elhagyott, hanem olyan, hogy „Isten mindig velem van, mert mindig minden helyzetben segít, velem harcol, és nekem mindig mindent megad, amire szükségem van”. Mert ezt tapasztalta az apostol életének minden percében megtérése óta. Nemcsak azt, hogy bárhova menjen az ember, megtalálja Istent, mert nincs hely nélküle, mint ahogy a próféta mondja: „Csak a közelben vagytok-e én Isten? azt mondja az Úr, és

nem vagyok-e Isten a messzeségben is?” (Jer.23.23); és nemcsak azt, hogy bármilyen helyzetben legyen az ember, nem tud kikerülni az Isten jelenlétéből és kezéből – hanem azt, hogy bárhova menjen és bármilyen helyzetbe jusson, fenntartó, védelmező erőt, gazdagító és boldogító ajándékot kap Istentől. Ezt tapasztalta minden hányattatásai és üldöztetései, az életét szárazon és tengeren fenyegető veszedelmek között, megverettetései és bebörtönöztetései között, amelyekből éppen megtérése óta ugyancsak kivette a részét, annyira, hogy szinte úgy látszik, azóta fordult balra élete sora – s ő mégis éppen a szenvedései közepette érzi maga mellett Istent, és élete külső bizonytalanságai között a legnagyobb belső biztonságot. Ime egy ember, magános, szegény, egy üldözött szekta tagja, akire lépten-nyomon halálos veszedelem leskelődik, akit büntetlenül megkövezhetni, mint a gazdátlan, kóbor ebet, egy ember, szembeszállva fajtájának és államának törvényeivel és intézményeivel – a legnagyobb léleknyugalommal jár annak az államnak egyik szélétől a másikig, viseli el a botot, követ, börtönt, és nem érzi magát sem magánosnak, sem elhagyottnak, sem igazában üldözöttnak és bántottnak, mert az az Egy, aki valóban üldözhető és bánthatná, s aki nélkül tényleg magános és elhagyott lenne, az az Egy, a Láthatatlan vele, nem ellene van, és mindig új és új ajándékokkal élteti a lelkét. Csodálatos látvány: minden külső jel rácsfol, minden azt mutatja, hogy Isten elhagyta és ellene van, hiszen csupa baj éri folyton, és ő mégis azt mondja: „nem; az én axiómámnak bizonyítéka itt van a lelkemben, itt őrzöm az én tapasztalataimat, az Isten lelki segítségét és kegyelmes ajándékait; az épségemet, szabadságomat, az életemet elvehetik tőlem, de ezeket semmi és senki, se élet, se halál, se semmiféle hatalmasság el nem szakíthatja tőlem; és én, aki úgy állok itt, mint az ujjam, kérdem tőletek, ha Isten így van velem, ki lehet ellenem?”

De még ez sem elég neki. Nem éri be azzal a bizodalommal, hogy ha „Isten vele, ki lehet ellene?”, de még azzal a biztatással sem, amit Isten maga mond prófétája útján: „Ne félj, mert én veled vagyok, ne csüggedj, mert én vagyok Istened; megőrizlek, sőt megsegítlek, és igazságom jobbjával támogatlak.” (Ésa.41.10.) A Krisztussal egyesült hívő telhetetlenségében, aki levetkőzve a szűk, korlátolt természeti embert, lelkét a végtelennel és örökkévalóval érzi egynek, nem éri be a pusztá védelemmel Isten részéről ember, világ és sátán ellen, nem éri be a pusztá pártfogással, és azzal a tudattal, hogy küzdelmeiben Isten láthatatlanul mellette harcol, *mindent* akar, mindent, amit csak a végtelen és az örökkévaló nyujthat, minden ajándékot, amit csak az Isten teljes kegyelme adhat. Az igazi keresztyén nem ismer, nem vállal és nem fogad el fél dolgot. A Krisztus példájára, aki teljesen végigjárta a szenvedések útját, de ugyanakkor magában hordta az Istennel való közösség teljességét is, az igazi keresztyén is mindent akar, teljes közösséget Istennel, s e közösségből fakadó minden lelki ajándékot és üdvösséget.

A teljességnek ez a vágya kiált az egekre Pál szájából, a lelki ember korlátlan lelki szabadságának és határtalan bírláló képességének hevületében. Mivel ő is mindent odaadott egyszer, és mindenét odaadja állandóan, ő is mindent akar. Mint a parabola embere, eladta mindenét, hogy megvegye a földet, mely a rejtett kincset takarja, s ő tudja, hogy az a kincs a minden, s a minden kell neki. Egyik világot elcserélte a másikért, s most azt akarja, hogy ez a világ teljesen, mindenestől övé legyen. A természeti embert elcserélte a szellemivel, s most bírni akarja a szellem minden

kincseit. Neki tehát a minden kell, de ez is oly természetesen, oly magától értetődő, mintha másként nem is lehetne. Nem mondja, nem jelenti ki, hogy a minden az övé lesz, hanem megint csak kérdi, hogy lehetne-e másként? Kérdi: „Aki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mi módon ne ajándékozna vele *mindent* minékünk?”

Ime, a második axióma, szintén kérdés formájában. De ennek a bizonyítékaiért már magasabbra nyúl, mint az elsőiéért. Az elsőét megtalálta a lelkében, azon érzésben és tudatban, hogy Isten állandóan vele van, szóval a maga tapasztalataiban – de a tapasztalat, a belső élmény, ha mégoly tökéletes is, belül marad, kifelé meg nem mutatható, szubjektív, nem általános érvényű, másra nem kötelező a bizonyíték erejével; és a tapasztalat alá van vetve a tévedés lehetőségének. Itt pedig most nagyobb dologról van szó: a mindenről, amit Isten csak adhat és ad az embernek, aminek kedvéért megváltik e világtól, a mindenről, amiért minden szenvedést mindhalálígg magára vállal ebben az életben, s ami örökké az övé leend az örök életben. Nagyobb dologról van szó, s ennek nagyobb biztosíték kell és megbízhatóbb bizonyíték, mint az emberi tapasztalat. Ezt a nagyobb bizonyítékot ember soha semmiképpen sem adhatja, ez csak magától Istentől jöhet. Istentől, aki minden tévedésen, megingáson, akaratváltozáson, szóval minden relativizmuson felül áll. S a bizonyíték, mondja az apostol, ott van abban, amit Isten az emberért tett. Én tévedhetek, amikor azt hiszem, hogy Isten valamilyen ügyben velem van, mert tévedhetek, amikor igaznak ítélem az ügyem, tévedhetek véges-véig mindenben, amit teszek, de abban nem lehet tévedés, amit maga Isten cselekedett. Az Isten cselekedete: hogy odaadta Fiát mindnyájunkért. A kérdés most már csak az lehet, hogy egyáltalán hívő vagyok-e vagy nem. Ha nem vagyok hívő, akkor természetesen Isten cselekedete sem bizonyíték a számomra; de ha hívő vagyok, akkor ez a legnagyobb bizonyíték, s akkor ebből a cselekedetéből szükségképp következik számomra az az igazság is, hogy nekem minden megadatik.

Nincs az az aristotelési szillogizmus, amely oly szükségszerűséggel vonja le a következtetést az előtételekből, mint ahogy itt egyik igazság következik a másikkól. Ha egyszer hittel elfogadom a tételt, hogy Isten odaadta Krisztust mindnyájunkért, akkor kikerülhetetlenül következik belőle a másik tétel, hogy vele együtt mindent minékünk ajándékozott, mert egy test és lélek vagyunk vele. Végtelen horderejű gondolat, kimondhatatlan jelentőségű az emberre nézve, mert az ő egész életére vonatkozik, nem csupán e földi, pillanatnyi életére, hanem örökkön örökké való életére – s már csak az örökkévalóság gondolata mélyen meg kell rendítse az embert – ; s az apostol, mint valami egyszerű, magától értetődő dolgot kérdi, kiáltja oda az embereknek: lehet-e másként?

Mert ő már fölfogta és átélte, amit az jelent, hogy Isten mindnyájunkért odaadta Fiát, tudja és hiszi mindazt, ami ebből következik, bírja és várja a mindent, ami a Fiúért adatni fog neki.

A tudomány világában uralkodó szükségszerűségnek megfelelője a hit világában: az eleve elrendeltség. Az eleve elrendeltség megingathatatlan következetessége az a felsőbb fórum, amelyhez az apostol – Isten azon cselekedetén keresztül, hogy érettünk odaadta Fiát – apellál a maga kérdésével. Mert az, hogy: ha Isten mindnyájunkért odaadta tulajdon Fiát, akkor vele együtt mindent nekünk ad – nemcsak

aristotelési-logikai következtetés, hanem az eleve elrendeltség logikája szerint való következtetés. Az aristotelési logika szerint egyik állításból a másik következik, az eleve elrendeltség logikája szerint azonban egyik *valóságból* másik *valóság*. Itt nem az ítéletek, hanem a valóságok világában, a metafizika világában vagyunk. Ebben a világban nem arról van szó, hogy egyik ítéletből milyen másik vonható le, hanem arról, hogy mi vagyok, mik vagyunk, mivé leszünk mi mint valóság, mint valami, ami van és örökké lesz. És ha a matematikai igazság vagy a logikai igazság örökké igaz és nem változhat az emberek változása szerint, akkor ebben a világban – az eleve elrendeltség világában – amilyen egyik valóságnak kell következnie a másik valóságból, az valóban következni is fog világ fundálásától az örökkévalóságig. Ha ebben a világban eleve elrendeltetett, hogy Isten fiai legyünk, akkor azok leszünk másíthatatlanul mindörökké, s ebből a valóságból másíthatatlanul következni fog mindörökké mindaz, aminek a fiúság valóságából következnie kell; s ha viszont ennek a fiúságnak magának is van még egy előföltétele, és az az előföltétel is valóságra vált, akkor e megvalósult előföltételből szükségképp fog következni a fiúság és így tovább, fölmenő és lemenő ágán az okoknak és okozatoknak. Nos, a fiúságnak ez az előföltétele a Lélek, mely „bizonyosságot tesz a mi lelkünkkel együtt, hogy Isten fiai vagyunk.” (16.)² De itt a következmények láncolata nem áll meg, mert „Ha pedig gyermekek, örökösök is; örökösei Istennek, örökös társai pedig Krisztusnak; ha ugyan vele együtt szenvedünk, hogy vele együtt is dicsőüljünk meg.” (17.) Lépésről lépésre, fokról fokra, szemről szemre így megyünk fölfelé az okok és okozatok láncolatán megszakítás nélkül, egyik „mert”-ből következik a másik „azért”: „Mert akiket eleve ismert, eleve el is rendelte, hogy azok az ő Fia ábrázatához hasonlatosak legyenek, hogy ő legyen elsőszülött sok atyafi között. Akiket pedig eleve elrendelt, azokat el is hívta; és akiket elhívott, azokat meg is igazította; akiket pedig megigazított, azokat meg is dicsőítette.” (29–30.) És így jutunk el, az eleve elrendelt okok és okozatok, az eleve elrendelt valóságok ezen láncolatán a végső következtetéshez, a kérdéshez: „Aki az ő tulajdon Fiának nem kedvezett, hanem őt mindnyájunkért odaadta, mi módon ne ajándékozna vele együtt mindent minekünk?”

Itt, ebben a boldogító tudatban, ebben az utolsó következményben, a fokozatok után mindent megadóban megpihenhet a mi lelkünk. Mert ebben az utolsó következményben benne foglaltatik a legfelső fórum, a legvégső bizonyíték is, melyre az apostol utal. Ebben az *utolsóban* benne foglaltatik, hogy az Isten miért adja meg a mindent, és mi az eleve elrendeltség láncolatának *legelső* szeme, kiinduló pontja. Ebben a kérdésben – ha éppen e helyen szó szerint nincs is kifejezve – benne foglaltatik, hogy az Isten *szeretetből* adja meg a mindent, mert hiszen szeretetből adta oda érettünk Fiát; abból a szeretetből, mellyel Fiát eleve a világ megváltására szánta, arra, hogy Fia által mindent megadjon a világnak. A szeretet van tehát a legmélyén mindennek, a minden nekünk adatásának mélyén a Fiú kedvéért. Mint magától értetődő legvégső argumentum foglaltatik Pál kérdésében az, amit János evangéliuma így fejez ki: „Mert úgy szerette Isten a világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy valaki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.”³ Ebből a legvégső, helyesebben legelső tételből, illetőleg itt, az eleve elrendeltség világában, ahol valóságokról van szó, ebből a legelső valóságból következik a többi. A legelső valóság pedig a szeretet. Mert, amint János levele mondja: „Az Isten szeretet.”⁴

Ide jutunk el tehát a Pál két kérdésében foglalt kinyilatkoztatás világánál, mely az isteni szándék legmélyébe világít bele.

S ha mármost innen, ebből a magasságból, az isteni szeretet magosából visszatekintünk a megjárt útra, ha az isteni szeretet mindenben való beteljesedését tudjuk a teremtés végső céljának, s e célt gondolatunkban megvalósultnak véve, visszapillantunk ormáról, akkor a világ végétől visszamenőleg a világ alapjainak megvettetéséig az eleve elrendeltség örök működését látjuk a maga szigorú vaskövetkezetességében, s a két szélső pontot megszakítatlan lánc köti össze, melynek egyik szeme folytatólagosan kapcsolódik a másikhoz. Nincs menekvés ebből a láncolatból, nincs megállás, mint ahogy nincs ugrás, de visszatérés sem. Alá van vetve neki az élet és a halál, alá a jó és a rossz, alá az öröm és a szenvedés. Választhatunk jobbra vagy balra, de azt nem választhatjuk, hogy kiszabaduljunk, hogy kitepjük magunkat belőle, mert bárhova forduljunk, vele találkozunk, benne vagyunk, élünk, mozgunk; sem azt nem választhatjuk, hogy benne egyik valóság ne következzen a másikkól, mert bármit akarunk, az akaratunk is csak annak szükségszerű folytatása, ami őt megelőzte. Nincs ebből menekvés. Rettenetes, elviselhetetlen volna az örökkévalóságnak ez a vaskövetkezetessége, ha – ha nem volna ott eredetében és végcéljában a szeretet, amelyből minden következik, s amely felé minden tendál. De a szeretet már a világ fundálásának pillanatában eldönti az örökkévaló út egész irányát. Hiszen ha mirajtunk múlna, ha nekünk kellene a mi szabad akaratunkkal – az eleve elrendeltségtől független akaratunkkal – megteremtenünk, fenntartanunk, végső diadalra vinnünk a jót, akkor ennek a jónak a sorsa éppolyan bizonytalan volna, mint amilyen bizonytalan bizonyíték az emberi tapasztalat. De mint ahogy erről a tapasztalatról az apostol az Isten cselekedetére s erről a cselekedetről a cselekedet indítékára, az isteni szeretetre apellál, úgy az ember javának sorsa az ember akaratától az Isten akaratától, ez pedig az Isten szeretetétől függ. S ami első pillanatra rettenetesnek látszik, az a legmegnyugtatóbb, ami az ember legnagyobb fokú megkötöttségének, az tulajdonképpen legnagyobb fokú szabadsága, mert az Isten szeretetben gyökerező akaratával egyetértésben élő, vele egy irányban működő emberi lélek nem elszenvedő, hanem *cselekvő* részese az eleve elrendeltség megvalósulásának, az maga is okozó s nemcsak okozat, az az Istennel egyesülten maga is formálója a világnak, azon szabadságban részesedvén, mellyel maga Isten fölötté áll a szükségszerűségek láncolatának. Mint ahogy a vitorlás hajó minden irányban szabadon mehet, egyetlen egynek kivételével, ti. a szél ellenében, úgy az Isten akaratával azonos akaratú, a Szentlélek lehetétől hajtott emberi lélek minden irányban szabadon mehet, egyetlen egynek kivételével, ti. Isten ellenében. Krisztussal együtt minden megadatott neki, a szabadság is; sőt a szabadság az előfeltétele annak, hogy a mindent elfogadhassa. Ubi spiritus Domini, ibi libertas.⁵

S ha visszatekintünk oda, ahonnan fejtegetésünkben elindultunk, le a földi világra, ahol a mindennapi életben küzdő ember abban az axiómában leli erejét, hogy „ha Isten velem, kicsoda ellenem?” – akkor ugyancsak a szeretetet találjuk meg, mint a velünk lévő, velünk együtt küzdő Isten legvégső indítékát, a szeretetet, mint az Isten segítségének legvégső bizonyítékát. A nyers természeti erők mechanikai világa, a természeti világ ok és okozat láncolata a maga változatlan törvényeivel, melyből természeti úton nincs menekvés, szintén elviselhetetlen volna az Isten lel-

kéből szabadságra született emberi lélek számára. De ezt a világot, ahol folyton küzdeni kell egyfelől a természet, másfelől a rossz ellen, ahol a jónak szenvednie kell, s ahol a legjobbat keresztre feszítették, elfogadhatóvá és szeretésre érdemessé teszi az Isten szeretete. Nem magáért a világért kell szeretnünk a világot, hanem azért, mert Isten üdvterve állított bennünket belé, s benne az ő szeretete áll mellettünk. Mert e világhoz való szeretetében adta Isten Fiát érettünk, s Fiáért ad meg nekünk mindent.

Igy lesz a magános, egyedül álló ember – mint az apostol – a minden birtokosa; és a legnagyobb biztonságban és nyugalomban így állhat meg az egész világgal szemben.

Istennel mindenre képesek ebben az életben, Krisztussal mindent – magát Istent – bírók ebben s az örök életben: ez Pál két kérdésének végső tanulsága s a keresztyén élet summája. Ámen.

EGYHÁZI BESZÉD. 1920

Textus: Luk.X.17. Visszatérve pedig a hetven tanítvány örömmel, mondván: Uram, még az ördögök is engednek nékünk a te neved által! 18. Ő pedig mondta nékik: Látám a sátánt, mint a villámlást lehullani az égből. 19. Imé adok néktek hatalmat, hogy a kígyókon és skorpiókon tapodjatok, és az ellenségnek minden erején; és semmi sem árthat néktek. 20. De azon ne örüljete, hogy a lelkek néktek engednek; hanem inkább azon örüljete, hogy a ti neveitek fel vannak írva a mennyben.

Keresztyén híveim!

A Megváltó a gonosz megtörésére jött el. Nem hatalmi szóval, mint ahogy a zsidók várták a Messiástól, nem apokaliptikus világfelforgatással és világhatalommal, melyben az Úr fölmentje megvív a sátánnal és legyőzi. Mint egyszerű és szegény ember jött el, és emberi eszközökkel indult el a gonosz meggyőzésére. És ez nem is lehetett másként. A gonosz magában az emberben van, benne kell legyőzni, s ez csak az emberrel lehetséges. Az emberi eszköz magának a Megváltónak emberi alakja és élete-halála, továbbá azok az emberek, akiket e nagy munkára kiválasztott. Ilyen volt a tizenkettő, az ő közvetlen környezete, és ilyen az a hetven, akiket széjjelküldött, és akik visszatérvén, örömmel jelentik neki, hogy „még az ördögök is engednek nekünk a te neved által.” Ez még csak a munka kezdete, ez még csak az első csapásokból való, amelyekkel az Úr és az ő serege a Gonoszra sújt, de ő már „látja a sátánt mint villámlást lehullani az égből.”

Mert a gonosznak pusztulása olyan, mint az Isten országának eljövetele: ez utóbbiról azt mondja az Úr, hogy már „itt van”, mikor még csak elindult, mint ahogy az előbbiről azt mondja, hogy már lehullott, amikor még csak megrendült. Mert mint ahogy az Isten országa csakugyan „itt van”, amikor egyetlen szívbe beköltözött, úgy a sátán is „lehullott”, amikor egyetlen szívben legyőzetett. Az Isten országa, ha egyszer elkezdett hódítani, megy tovább a maga útján, feltartóztatlanul, és a mustármagból terebélyes fa növekszik; a sátán országa, amint rést ütöttek rajta, lassanként

összedől, és átadja helyét amannak. Nem egy óra, nem egy nap, nem egy év, de nem is egy évszáz műve, hanem olyan, mely tart az idők új teljességéig, de az Úr, aki a végtelent egy szempillantással átfogja, nem egy évszáz, de nem is egy óra, hanem egy pillanat alatt már látja beteljesedését. Egy pillanat alatt látja az egyik ország ledőlését s a másik ország fölépülését, de – Isten segítségével – az embereknek kell megdönteniök az egyiket és fölépíteniök a másikat: magukban és embertársaikban, az emberek százaiban és ezreiben, nemzedékről nemzedékre. Ime, az ember hivatása a földön: megvalósítani, amit az Úr egy pillanat alatt meglát, amiért ő eljött, amit hirdetett, tanított, amiért élt, szenvedett és meghalt. Lehet-e ennél magasztosabb hivatás és küldetés? Krisztus munkáját művelni és folytatni, vele egyet látni, egyet hirdetni, egyért élni és halni? Átalakítani a világot úgy, ahogy ő akarta, érvényt szerezni az isteni tervnek a világgal?

De lehet-e nehezebb?

Akinek már volt – s bizonyára mindenkinek volt – találkozása a gonosszal, az tudja, hogy az ő meggyőzése nem könnyű feladat. Régi mítoszok úgy ábrázolták a Gonoszt, mint a világnak másik őselvét Isten mellett, mely harcra száll vele, s csak hosszú küzdelem után törik meg. Ebben a félelmes elképzelésben az ember mélységes lelki élménye fejeződik ki, magának az embernek rettenetes küzdelme a rosszal, s az a tudat, hogy a rossz nemcsak valami hiány, a jónak hiánya, hanem valami pozitívum, mint maga a jó: nem elég tagadni, nem elég elítélni, megvetni, kerülni, nem elég tőle szabadulni akarni – szembe kell vele szállni, meg kell vele küzdeni, mert az embernek minden gondolatába, érzésébe, szándékába belefészkel magát, és mindenütt megveti lábát a jónak az útjában. A legszentebb lelkületű és életű emberek, egy Pál apostol, egy Ágoston írásából kétségbeesett sikoltás, szívet tépő „de profundis”¹ hangzik felénk: a rossztól szabadulni, a rajta végleg győzedelmeskedni nem tudás segélykiáltása. Aki a rosszat nem tartja félelmetesnek és hatalmasnak, az még nem is ismerte fel egész nagyságában, és az még nem ismerte meg az embert egész mivoltában. Ha nem volna oly félelmetes és hatalmas, Istennek nem kellett volna oly rendkívüli módon beleavatkoznia a világ menetébe. Az egész ótestamentumi történet a gonosz hatalmáról beszél, amellyel szemben Isten hiába emeli fel intő szavát és tanítását: a nép minduntalan visszabukik hozzá, s csak egyes kevesek, a választottak tudnak győzni rajta. És magának Jézusnak életében és halálában is nem főbenjáró szerepe van-e a gonosznak, mely a népben megtestesült, s az Isten választottját keresztre kárhoztatja szemben a Gonosz választottjával, Barabbással? A Gonosz miatt Isten egyszer az egész emberiséget eltörli a föld színéről, másodszor pedig a legkedvesebbjét áldozza föl: mind a két esetben a legvégletebb eszközhöz nyúl, ezzel is megmutatván az embernek a Gonosz kérlelhetlen hatalmát. Ezt látva, az embernek még jobban kétségbe lehetne esnie, mint Pálnak és Ágostonnak, akár le is tehetne minden fegyvert, mondván: „ami ellen Istennek így kell harcolnia, az ellen én hogy támadjak?” – s akkor isten veletek magasztos hivatás és küldetés, részvétel az Úr munkájában, folytatása a Megváltó örök művének, az ő tanítása, az ő élete és halála eredménye megvalósításának! Emberi eszközökkel lehessen vállalkozni arra, ami ellen Isten egész isteni hatalmával szállt síkra? Lehetetlen ez!

És Krisztus mégis azt mondja: igen! Emberi eszközzel, de isteni segítséggel. Mert ez a segítség hatalmat ad a gyenge eszköznek és törekeny fegyvernek „az ellenség

minden erején és semmi sem árthat neki”. És amit az Isten nem írthatott ki egyszerre azzal, hogy az egész emberiséget kiirtotta, mert a meghagyott csírából az új emberiséggel kihajtott a gonosz is, azt kiirtja fokozatosan emberi eszközzel, az emberré vált Megváltóval és a kiválasztott emberekkel. És így, íme, mégiscsak megvalósul Isten nagy terve, és benne megtalálja az ember a maga hivatását. Mert, amint mondtam Keresztyén híveim!, ez az ember hivatása, mint ahogy ezért jött el a Megváltó. Vigasztaló és boldogító, felemelő, sőt felmagasztaló tudat az ember számára, amelyért nem adhat eléggé hálát Istennek, amit nem köszönhet meg eléggé leborulva és megálázkodva.

És mégis, csodálatos, azt mondja az Úr a tanítványoknak, hogy ne ennek örüljenek, hanem inkább annak, hogy neveik föl vannak írva a mennyben! Van tehát annál a nagy dolognál valami még nagyobb, annál a dicsőségnél valami még dicsőségesebb, és annál az örömnél még örvendetesebb? S ha van, vajon ez megtagadja-e, semmivé teszi-e az elsőt?

Van valami nagyobb, de nem zárja ki a másikat. Sőt annak alapja és gyökere. A nagyobbik az, hogy az ember neve föl van írva a mennyben, a másik, a Gonoszon való hatalom csak ennek a következménye.

A kiválasztás és eleve elhívás nagyszerű gondolatát, mely a mi hitünknek egyik pillére, fejezi ki itt az Úr. „Kiválasztalak benneteket, mondja, az én munkámra, és hatalmat adok nektek, de ne a hatalomnak örüljétek, hanem magának a kiválasztásnak; végezzétek el a munkát, és végeztével mondjátok, hogy hitvány szolgálk vagyunk, senkik és semmik, de legyetek boldogok a kiválasztás tudatában.”

Íme, Keresztyén híveim!, ez a legvégső és legbenső gondolata az Úrnak, melyet itt velünk közöl. Minden tettünkön, minden küzdelmünkön és különösen a Gonosszal való minden viaskodásunkon túl és mindenekfölött ott van a kiválasztás, a legfőbb és legnagyobb öröm és boldogság a mi számunkra. E kiválasztás révén leszünk mi az ő tanítványai, leszünk a hetven közül valók, akiket a világba helyez, de akiknek az igazi helye már meg van jelölve a mennyben. Ebben a tudatban foglaljuk el helyünket e világban, és ebből a tudatból merítünk erőt annak a hatalomnak használatára, melyet az Úr minden tanítványának ad a gonosszal szemben. És ebben a tudatban álljuk meg a helyünket, amelyre mint katonákat állítottak bennünket a legnagyobb boldogság és dicsőség ígéretével a győzelmen felül.

A hatalommal való élés, még ha nem az embertől magától van is, hanem mástól kapta, könnyen fölfuvalkodottá teszi az embert. És az elbizottság az embernek legnagyobb ellensége, mint ahogy az alázat legbiztosabb útja Istenhez. Azért int az Úr bennünket, hogy ne gyönyörködjünk a hatalomban, éljünk vele, de ne mint magunkéval, és szüntelen arra gondoljunk, ami fölötte, rajta túl van. Az ő mindenható akarata választ ki vagy vet el bennünket, a hatalmat ő adja nekünk, vagy veszi el tőlünk. A kiválasztatásunkban higgyünk, és e hitünkben örvendjünk, mert ez a gyökere mindennek, a többi csak gyümölcse. S ha mindenki, aki hisz, üdvözülni, akkor minden hívőnek neve föl van írva a mennyben, és akkor a hetven tanítvány számlálatlanná sokasodik, és a mennyben följegyzett nevű emberekből e világon külsőleg is igazán országgá nő Isten országa, mely itt van, ha csak egy szívben van is, de amelynek úgy kell itt lennie, hogy minden szívet magába öleljen.

A Megváltó azért jött e, hogy a gonoszt megtörje. Áldjuk Istent, hogy ezért el-

küldte nekünk a Megváltót, de még inkább áldjuk azért, amért közölte velünk, hogy kiválasztásra méltat bennünket, hogy nevünket a mennyben följegyzésre méltatja. Áldjuk azért, amért közölte velünk, hogy ő már látta a sátán bukását, amikor mi még erejét érezzük, de még inkább áldjuk azért, amért azt is közölte velünk, hogy a mi kiválasztásunk már előbb megtörtént, mint a sátán bukása. És végül áldjuk azért, amért bennünket is kiválasztott a maga munkája részeseivé, de még inkább azért, amért közölte velünk, hogy a mi munkánk elvégzését már biztosította kiválasztásunkkal, s ezzel ingyen kegyelemből a legnagyobb örömet hirdeti számunkra! Ámen.

DIAKÓNIA A FALUSI GYÜLEKEZETBEN

A falusi gyülekezetnek, a koinoniának mint karitatív tevékenységnek szempontjából legfőbb jellemvonása talán a minden vonalon való hiányosság. Legalábbis intézményes – értve ez alatt főleg az intézeteken és intézetek keretében működést – megoldása nem is képzelhető el. A falusi gyülekezet szellemi és anyagi erői nem bírják el azt a terhet, amit ilyen intézetek fönntartása reáróna. A szegény ügy, ha az állami törvény intézkedik is róla, falun rendesen nincsen megoldva (megoldva ugyan másutt sincs) – sőt rendszeres kísérlet se igen történik megoldására; jótékony egyesületek ott nem működnek; az alamizsnálkodás jórészt arra szorítkozik, ami a lelkes istentiszteleti felhívása vagy egyéb buzdítása nyomán megindul; gyámol nélkül lévő betegekkel, árvákkal, de különösen maguktehetetlen öreg emberekkel, asszonyokkal, csak az esetben foglalkozik valaki, ha éppen akad, aki az ügyüket fölfogja (pedig az öregekkel a falu népe nemigen szokott szentimentáliskodni – aki szerinte kikopott a munkából, az kikopott az életből is); kórház nincs, tanult magánápolók szintén nincsenek, sőt gyakran az orvos is hiányzik. És így lehetne ezt folytatni mindazon szükségletekre nézve, amelyeket az élet csak fölvet, s amelyeknek valamelyes kielégítése csak megfelelő eszközökkel és szervekkel rendelkező intézetekkel lehetséges.

Igy azután mindezen feladatoknak néminemű ellátása magára a lelkészre vár. Igaz, hogy a faluban, már a kevesebb lélekszám miatt is, kevesebb eset merül föl, mint a városban, egyedül azonban a lelkész, akinek egyéb pásztori kötelességét is teljesítenie kell, nem láthatja el őket. Az ő hajója kisebb ugyan, mint a városi lelkészé, de ha léket kap, nem ülhet egyazon időben a kormánynál is, az evezőnél is, és lapátolhatja a vizet, és tömheti a léket – a segítség munkáját meg kell osztania alkalmas egyénnel, akik az ő vezérlete alatt végezzék a reájuk bízott munkát. Ez a segítség a falusi diakónia hivatása.

A falun tehát szorosabban egymásra vannak utalva, jobban függnék egymástól kölcsönösen a lelkész és a diakónia, mint városban. A városi diakónia helyzeténél fogva sincs annyira a gyülekezeti lelkész szeme előtt, mint a falusi; a városi lelkész legfőljebb időről időre, beszámolások alkalmával vagy látogatások idején szerez közvetlen és pontos tudomást a gyülekezetében tevékeny diakóniáról; a falusi lelkész úgyszólván napról napra, óráról órára figyelemmel kísérheti, s irányító befolyását minden pillanatban és azonnal érvényesítheti; a városi diakónusok és di-

akonisszák pl. valamelyik kórházban vagy menhelyen vagy egyéb intézetben működnek, ahol megvan a maguk külön szabályzatuk, működési rendjük, módszerük stb. – falun legfőljebb az egyénenkint vagy esetleg kis csoportonként való tevékenységre nyílik alkalmuk, amelyben a dolgok nem szoktak mintegy síneken gördülni, minduntalan új nehézségek és váratlan meglepetések merülhetnek föl, amelyekben a juhait egyenként ismerő pásztor tanácsa nélkülözhetetlen. Hogy viszont a lelkész ugyanilyen mértékben rá van utalva a diakónia segítésére, már láttuk.

Az a három kérdés marad tehát hátra, hogy: 1. honnan vegye a lelkész a diakónia szerveit, 2. milyen tereken mozog és kikre irányul működése, 3. milyen módon kell működnie?

A legnehezebb ezek közül kétségtelenül annak a kérdésnek megoldása, hogy honnan vegye a lelkész a diakónia szerveit. Ha a gyülekezet bőven rendelkezik anyagi eszközökkel, hajlandó is áldozni, és hozat valahonnan kész, képzett diakónust vagy diakonisszát – akkor természetesen ez a probléma egy csapásra meg van oldva. Erre azonban csak nagy ritkán kerülhet a sor, nem is tudom, Magyarországon volt-e már rá eset. Tulajdonképpen csak azt az esetet lehet tekintetbe venni, hogy a lelkész maga állít be szervet a diakóniára, s maga is képi ki azt. A hozzá való egyént vagy egyéneket a gyülekezetben kell megtalálnia. Ha a tanító családos ember, alig lehet rá számítani; ha azonban nincsen családja, s különösen ha hajadon tanítónő van a faluban, és megvan benne a hajlam és buzgóság, elsősorban veendő igénybe, mint aki a testi szükségleteket kielégítő diakónia mellett a lelkieket is kielégítőre leginkább hivatott. Utána azokat kell tekintetbe vennie a lelkésznek, akik hozzá a reájuk bízott feladatoknál fogva a gyülekezet ügyeinek intézésében közelebb állanak, ill. akik vele együtt elsősorban viselik a felelősséget, nevezetesen a presbitérium tagjait. Ezek, ha földművelők, nyáron aligha fognak valamilyen diakóniai munkát végezhetni, télen azonban annál inkább ráérnek, s esetleg fölváltva, hogy mindenki kivegye a részét belőle, kapacitálnia kell reá őket a lelkésznek, megértetvén velük, hogy az nemcsak kötelesség és teher, hanem gyönyörűség is. Végül, nem akarván az összes lehetőségeket felsorolni, minden faluban akad olyan kegyes, esetleg egyedül maradt férfi vagy nő, aki kellő tanítás, beavatás után megfelelő segítsége lehet a lelkésznek.

Mindenekelőtt és mindenekfölött marad azonban a lelkész, akinek elsősorban kell beleállania a diakóniába, nemcsak a példaadásért, hanem azért is, mert bizonyos, különösen a súlyosabb esetek mindvégig az ő kötelességei, s hogy úgy mondjuk, privilégiuma. Vannak esetek, ahol pl. hosszabb vagy súlyosabb betegséggel, az illetőt ért nagy csapással a hitnek megrázkódtatása, kétségbeesés, megátalkodottság stb. jár együtt, ilyeneket és hasonlókat a lelkésznek soha és semmi körülmények között sem szabad másra bíznia.

Ami a diakónia működési tereit és objektumait illeti, azt lehet mondani, nagyjában ugyanazok, mint a városon – bár ez utóbbi, sajnos „gazdagabb”, nemcsak esetekben, hanem ágakban is (pl. a speciálisan nagyvárosi züllött gyermekek) – de, konkrétan, különböznek tőle méreteiket, az objektumok pedig jellegüket illetőleg. A terek szűkebbek, s mint mondtuk, némelyik egészen hiányzik. Ez azonban inkább kvantitatív különbség, mely a dolog lényegét nem érinti. Fontosabb ennél az objektumok jellegén alapuló kvalitatív különbség, az, hogy a falusi ember testi és lelki berendezése, igényei, reagálása a testi és lelki fájdalomokra, az idegen beavat-

kozáshoz való állásfoglalása, zárkózottsága, sokszor komorsága, egész mentalitása, műveltségi foka, hagyományai, sőt lehet mondani hitélete sokban és merőben különbözik a városiétól, s bátran állíthatni, hogy mondjuk egy falusi, nincstelen proletár és egy városi proletár között – akik tehát gazdaságilag ugyanegy osztályhoz tartoznak és vagyoniilag azonos sorsúak –, hogy e kettő között nagyobb a különbség, mint pl. egy városi proletár s valamelyik magasabb rangú tisztviselő, akár miniszter között. Mert ez utóbbi kettő végeredményben mégis ugyanazt a levegőt szívja, ugyanabban a légkörben él, esetleg ugyanazokat a lapokat olvassa és ugyanazokat a híreket hallja, esetleg ugyanolyan, legalább elemi iskolába járt stb. – míg a másik kettőben a fönt említett általánosságon kívül semmi közösség sincsen. Ehhez a különbséghez, melyet a fönti példával csak illusztrálni akartunk, kell alkalmazkodnia a falusi diakóniának. Ha valamire nem lehet abszolút érvényű absztrakt szabályokat fölállítani, s ha valaminek igazán a konkrét esetekhez kell alkalmazkodnia, sőt helyesebben, abból kinőnie, úgy bizonyosan a diakónia az. A falusi diakóniának is a faluból, a falu szükségleteiből, lelkületéből, anyagi és szellemi humuszából kell kinőnie, hogy eredményesen forduljon a faluhoz, hogy megértse annak szavát, s maga is érthető választ adhasson reá. Csak aki igazán a faluhoz tartozik, születésénél vagy lelki adoptio folytán, érezheti és láthatja meg a falu igazi szükségleteit, találhatja meg kielégítésük módját és eszközeit.

Ezen nagy általánosságon belül, amely a falusi diakónia eredményességének mintegy az alapföltételét határozza meg, a diakóniának, illetőleg alkalmazása módjának s a tevékenység módszerének esetről esetre alkalmazkodnia [kell] az egyes területekhez, sőt az individuumokhoz. Talán elég itt két, talán legfontosabb területre utalni, nevezetesen a családok s a gyermekek gondozására: mind a kettő nemzeti szempontból is elsőrendű jelentőségű, az első főleg ott, ahol az egykerendszer divatos, a másik pedig, ahol különösen a szegénység miatt sok gyerek marad kellő gondozás és nevelés híján, s vonatkozik ez nemcsak a csecsemőkre, hanem a növendékekre is. Az első esetben nem egyszerű rábeszéléssel, hanem a családban a hitnek fokozatos felébresztésével és növelésével, Isten parancsának a Szentírásból való megismertetésével és befogadtatásával lehet célt érni. Ez ugyan már sok tekintetben missziói, evangélizációs feladat, de a falusi gyülekezetben, ahol nincs és nem is lehet olyan differenciálódás, mint a városban, ez még fokozottabb mértékben tartozik a diakónia ügykörébe. A gyermekek gondozására máig legjobbnak bizonyult az a módszer, melyet Wichern,¹ s még tökéletesebb formában dr. Barnardo² honosított meg, s amely egyesíti magában a családi nevelés és gondozás előnyeit a kollektívével. Barnardo módszerének egyik alapföltétele, a falu, már eleve adva van a falun. Nem kell tehát külön megalkotni, csak tudatosan és rendszeresen kihasználni mindazokat az előnyöket, amiket testi és szellemi nevelés terén a falu nyújthat, s amiket a hozzá tartozó osztálynak egyedül nyújthat.

Sajnos, nálunk ma még egyáltalán nem vált tudatossá a falusi diakóniának életbevágó jelentősége. Pedig Magyarországon inkább, mint a nyugat bármely országában, a falu a városnak, azután a középosztálynak s magának az egész nemzeti életnek állandóan pótló forrása. Falu és falusi nép a szó szoros értelmében a nyugaton sehol sincs már olyan mértékben, mint Magyarországon. Ami azt is jelenti,

hogy a falusi diakóniára sehol sincs olyan szükség, de az nem is kecsegtet sehol olyan gyümölcsökkel, mint Magyarországon.

Az idő és a hely szűk volta nem engedi meg, hogy e kérdést apróra részletezzük. Mindössze egy esetet, egy alkalmat ragadunk ki, hogy rajta a falusi diakóniának módját és fontosságát demonstráljuk. Ez az eset első pillanatra nem látszik tisztán falusinak, közelebből megnézve azonban mélyebben és többszörösen annak bizonyul.

Általánosságok helyett vegyük szemügyre ezt az egy esetet, mert hiszen a diakóniának a praxis és nem a teória adja meg értelmét és létjogosultságát.

A feladat, amelyről szó van, érdemes volna arra, hogy a hivatalos egyház a rendelkezésére álló egész tekintéllyel és minden eszközzel melléje álljon, és magáévá tegye. A jelen viszonyok között talán nincsen még egy ilyen nemzet- és egyházépítő terület, mint ez.

Röviden a következő: a városokban és különösen a fővárosban elzúlló gyermekek nagy része vagy a faluról kerül föl, vagy a faluról fölkerülteknek ivadéka. Végeredményben tehát a faluból szakadt el. Ezeknek a megmentésére történik ugyan egy s más, de nem elegendő eredménnyel, mert, szerintünk, az alkalmazott módszer alapjában véve nem találó. Hogy a javítóintézetek kevés eredménnyel járnak, köztudomású; a gyermekbíróságok pedig – amikor már azokra kerül a sor, rendszerint már késő. Mint ahogy igen sok esetben általán későn jön az izákosok, bűnösök stb. mentésére irányuló akció. A dolgot előbb kell megfogni, elejét kell vennie a bajnak. Ez az egyik föltétel. A másik pedig az, hogy *akik a falutól elszakadva elzúllottak, azokat megint a faluval kell meggyógyítani*. Nálunk a Barnardo módszere nem alkalmazható, hogy külön falukat alapítsunk, ahonnan a fölnotteket a gyarmatokra deportáljunk – hiszen nekünk nincsenek gyarmataink. Nálunk az elszakadt plántákat vissza kell plántálnunk a faluba, mert csak ott gyökeret verve élhet s maradhat meg. De ezt sem lehet a nálunk szokásos módszerrel (családoknál stb. elhelyezés) megoldani, mert ennél a felügyelet s a következetes nevelés igen hiányos, sőt elenyésző. Ezen a ponton jelentkezik az egyházra s az egyházon keresztül a diakóniára váró nagy feladat. Az egyháznak magának kellene iniciálnia az egész akciót, aminek következtetésképpen kezében maradna annak irányítása. Egy budapesti bizottságnak, amely a munka fővárosi részét végezné, kellene egyrészt a falura expedírálandó anyagot összegyűjtenie, másrészt a falusi lelkészekkel érintkeznie a falujokban való elhelyezések lehetősége, száma stb. felől. A gyermekek a falun családoknál lennének ugyan elhelyezve, de *mindig a lelkész, ill. a diakónus felügyelete és különleges gondjai alatt*. Ez a körülmény tenné ezt az akciót kiválóan egyházi jellegűvé.

Ez a diakónia tehát a falu sarjadékaira s a falusi gyülekezet körében irányulna. S ilyen módon, mint itt vázoltuk, csakis a falusi gyülekezet körében gyakorolható.

Eredményei a következők volnának: a züllésnek indult elemeket kivonná a rájuk nézve végzetes környezetből, s nemcsak új környezetben helyezné el (ami magában még nem elég), és nemcsak egyszerűen rábízná a családokra, ami a tapasztalat szerint szintén nem elegendő, hanem nevelésük módjáról egész speciálisan gondoskodna; a fővárost megtisztítaná a munkanélküliektől, akik sok bajnak előidézői; a falu rendkívüli háborús vérvesztését pótolná, s új munkás kezeket adna neki az elveszettek helyébe; és végül magát az egyházat is építené, mert akik az egyháznak

köszönnék megmentetésüket s neveltetésüknek java részét is, azok lehetetlen, hogy hálás és ragaszkodó hívei ne legyenek az egyháznak. Nekünk különösen szükségünk van rá, hogy minden lelket megmentünk, mert a mi veszteségeink állandóan növekednek, s a megfogvatkozott országnak is szüksége van minden egyes lélekre, és nem élhet azzal a luxussal, hogy a munkanélküliek ezreit engedje testén elődni, vagy hogy naponta, különben egészséges eredetű és jobbra méltó emberanyagot engedjen elveszni, mint ahogy a csatornák szennyes leve kifolyik a feloszlásba.

Ezen a téren tehát a falusi diakóniának egészen új és igen nevezetes hivatása nyílik meg. Ez természetesen nem zárja ki a többit. De miután még semmilyen diakónia sincsen falun, legalábbis a lelkész által végzetten kívül csak nagyon kevés (amit pl. legény- vagy leányegyletek végeznek stb.), nagyobb stílusú megindítását talán ott kellene megkezdeni, ahol legnagyobb a szükség. Hiszen egyébként anyagi téren a falu népe ma meglehetősen jól szituált (annál rosszabb helyzetben van a városi alsó osztály), s az egyéb segítségekre most kevésbé szorul rá. (Amivel nem azt mondjuk, hogy mellőzendők, ahol szükségesek vagy alkalom kínálkozik rájuk!) Sürgősen rászorul azonban a segítségre az az elem, amelynél néha a napok, sőt az órák is életkérdéssé fajulnak. Ezért mondjuk tehát, hogy a falusi diakónia nagyobb méretű, rendszeres, az egyházból kiinduló irányítását ezen a ponton kellene megindítani.

Talán hozzájárulna ez a falu és város között tátongó ellentét lassú és okos áthidalásához s az osztályellentétek fokozatos kiegyenlítéséhez is.

SUMMA VITAE

Visszatekintés egy életre. Írta: Sebestyén Károly. Athenaeum kiadása, 1927.

Ez a könyv részben (részben, mert más bábák keze is belejátszott) annak a triviális bölcsességnek köszönheti keletkezését, hogy minden ember írhatna legalább egy „érdekes” könyvet: a saját életéről. Ez után a könyv után bizvást remélhető, hogy ez a babona kimegy a divatból. Flagrantsabb cáfolatát el se igen képzelhetni. Mert hiszen ezt a könyvet olyan valaki írta, akinek az írás a mestersége, a mindennapi kenyeke, s aki a világirodalom minden nyelvű nagyjain naponta tanulgatta – saját bizonyága szerint – az alkotás nehéz művészetét; s íme, könyve mégse érdekes, noha egy ember életét, a saját életét mondja el benne. Ti. egy másik, kevésbé közkeletű bölcsesség teljesedett be rajta végzetesen, hogy jó könyvet csak az tud írni, ha akár a saját életéről, aki írónak született. Ténydolog, hogy minden ember élete értékes anyag lehet akár a saját kezében, akár a máséban; de csak úgy, ha az a kéz igazi íróé. Sebestyén Károly, sajnos, nem az. Könyve elolvasása után mindent elhiszünk neki, hogy jó tanuló volt, jó tanár volt, hogy jó férj, jó apa, derék honpolgár, lelkes magyar, művelt ember, jó újságíró, csak azt nem, hogy jó író, meg azt nem, hogy jó filozófus. (Mert abból, hogy némelyik jó újságíró jó író is és viszont, sehogy se következik, hogy mindenik az.) Ha jó író volna, nem írt volna olyat, amilyen ennek a könyvnek első, életrajzi fele; s ha jó filozófus volna, nem írt volna olyat, amilyen a második, elméleti fele. Mert a jó író és a jó filozófus nem ír olyan dologról, ami-

lyenről semmi gondolata sincs. Közlésre érdemes gondolata. Ír olyanról, amilyenről van. Márpedig Sebestyénnek éppen erről a kettőről nem akad egy se: egyik az élet, másik az alkotás valamilyen neme (művészet, filozófia). Kétségtelen és szerencse, hogy e kettő még nem a világ, s rajtuk kívül is nyílik mező, terem babér. Hiszem, hogy más viszonyok között, más szellemi légkörben, más társadalomban Sebestyén Károly megtalálva azt a mezőt, melyen munkálkodni hivatott, meg is maradt volna rajta véges-végig. És nyilván hasznosan munkálkodott volna rajta. És eszébe se jutott volna ilyen *Summa vitae*-t írni. Se az életrajzi felét, se az elméleti felét. Ahelyett, hogy megírja, élte volna az életét szorgalmas munkában, derűsen és borúsán, mint megannyi más, és zavartalanul, boldogan örült volna annak a nagyszerűségnek, hogy az Isten nemcsak életet teremtett, hanem írókat is, művészeket is, filozófusokat is; akikkel már társalkodni is van olyan nagy dolog, melynek fejében lemondhat az ember a teremtés rendjének fölforgatásáról. Mert az Isten együnkét erre, másunkat arra teremtett; velünk lehet vitázni, de Ővele nem.

A MAGYAR FALU BECSÜLETE

Válasz Nagy Ferenc vm. pártelnök cikkére

A Kisgazdák Lapja december 24-i számában *Nagy Ferenc* vm. pártelnök úr foglalkozik a Pesti Naplóban közzétett cikkeimmal, s mivel egyenesen kérdéseket intéz hozzám, szükségesnek látom, hogy válaszoljak neki!

Nem óhajtom a vm. pártelnök urat a személyeskedés terére követni, mert az mindenre alkalmas, csak az igazság tisztázására nem. Márpedig egyedül ez a fontos annak, aki az igazságot keresi.

De ha már belekeverte személyemet a vitába, annyit mégis ide kell jegyeznem, hogy igen téved, ha azt hiszi, cikkeim írásában népem szeretetén kívül bármilyen más érzés vezet. Rólam mindenki tudja, aki ismer, hogy azért hagytam oda a fővárost, mert a magyar falusi nép közt akartam élni, melyet e világon mindennél jobban szeretek, melyért küzdeni és dolgozni legfőbb életcélom. A szeretet azonban nem jelentheti azt, hogy bűnök iránt vakok legyünk, és tétlenül nézzük a magyar nép pusztulását. Sőt, az igazi szeretet abban nyilvánul meg, hogy *megmenteni igyekszünk* azt, akit szeretünk, ha fájdalmas is az operáció, melynek alá kell vetnünk.

Nem könnyelműen és nem is könnyen szántam rá magam, hogy a magyar nép bajait a nyilvánosság előtt pertraktáljam. Évekig tartó lelki tusakodás, sok álmatlan éjszaka és imádkozás után, mikor láttam, hogy semmi sem történik a magyar nép megmentése érdekében, a pusztulás pedig szünet nélkül és föltartóztatlanul folyik tovább – úgy éreztem, nem hallgathatok tovább, erkölcsi kötelességem, népem iránt való szeretetem, Isten és ember előtt való felelősségem kényszerít a megszólalásra. Nem lep meg, hogy ezért most be akarják törni a fejem.

Azonban: mikor a tiszazugi szörnyűségek napvilágra kerültek, a kultuszminiszter, ugyancsak a Pesti Naplóban, kíméletlen számonkérő cikket írt arról, hogy *hogyan lappanghatott a népet pusztító bűn ily sokáig*. És sokkal borzalmasabb és undorítóbb adatokat sorolt föl, mint én. Mért nem védték meg vele szemben a „magyar

falú becsületét”? A kultuszminiszter egyenesen felelőssé is tette a papokat, hogy *mért hallgattak*, miért nem terelték rá a mutatkozó bajokra a felettes egyházi és állami hatóságok figyelmét? Nos, akiben élő lelkiismeret lakik, s aki a magyar népet nemcsak szájával szereti, hanem cselekedni is akar érte, ebben a felelősségben nem kívánhat tovább osztozkodni. Az megtesz minden tőle telhetőt az állapotok megváltoztatása érdekében.

A Pesti Napló ugyanazon számában, melyben az én kipécézett cikkem megjelent, lehetett olvasni a tiszazugi pör ítéletét! A tiszazugi borzalmakat a világ minden lapja ismertette, nemcsak a magyar fővárosi lapok. Kérdelem, mi a helyesebb: hagyni, hogy a bűn megteremje ilyen szörnyű gyümölcsöket, vagy idejekorán leleplezni, pusztításának gátat vetni? Ha az utóbbi, nincs reá más mód, mint az *igazság teljes megismerése és kimondása*.

Az igazságot tovább elhallgatnunk nem szabad – a létünkéről, fennmaradásunkról van szó! –, csak azért, mert „undorító”. A kérdés csak ez lehet: igaz-e, amit írtam? igaz-e, hogy a magyar nép Dél-Baranyában, Dél-Somogyban, Tolnában s másfelé pusztul? igaz-e, hogy a pusztulásnak okai azok, amiket én megneveztem?

Hogy igaz, a vm. pártelnök úr is tudja. Én legalább nem találkoztam még egyetlen értelmes gazdaemberrel se, aki mást mondott. A tények és adatok, amiket én elmondok, közzsájon forognak – meg is írták őket már nemegyszer! Cáfolatukat azonban még nem olvastam sehol.

Hogy undorítók? Azok! S nem gyönyörűség foglalkozni velük. De ha elhallgatjuk őket, attól se szebbek nem lesznek, se meg nem szűnnek. Nincs szerencsétlenebb politika, mint az igazság elhallgatása vagy kendőzése. Javulást, gyógyulást, megújulást csak az igazság teljes ismerete alapján lehet elérni.

Tehát: a magyar falú becsületét én nem érintettem. Szent az énelőttem, s kész vagyok érte az életemet fölládozni. De ha a falú népe között valamely bűn pusztít, azt a bűnt igenis ki kell gyomlálnunk. Éppen a falú becsületének érdekében. Aki pedig a bűnösök bűnét leleplezi, ne tessék azzal vádolni, hogy a becsületesek becsületét befeketíti. Hagyjuk csak a becsületet becsületnek, a bűnt bűnnek, és vigyázzunk, hogy amikor a becsületet védelmezzük, valahogy a bűn ne kapjon vérszemet, mely mindig nagyon hajlandó azt hinni, hogy őt igazolják. Ha nem hinnék és bíznék abban, hogy a mi népünkben igenis van elég becsület, erkölcs és egészség ahhoz, hogy a bűnt magából kiközösítse, nem is kezdtem volna akciómba. De mivel ez az egész kérdés igen sokrétű és bonyolult, *mindenkinek* össze kell fognia egy hatalmas közös akcióba, hogy a *becsületet, erkölcsöt, fejlődést győzelemre segítsük a bűn és a pusztulás fölött* – mindenkinek, elsősorban a kisgazda-társadalomnak és vezetőinek.

Ha a vm. pártelnök úr figyelmesen olvasta volna eddigi cikkeimet, látnia kellett volna, hogy nem azért írom őket fővárosi lapba, mert a fővárosi közönség előtt ki akarom pellengérezni a falusi népet (ugyan mi értelme és célja volna ennek?), hanem azért, mert fölfelé, a *kormányra* akarok hatni velük, hogy történjék már végre valami a mi pusztuló magyar népünk megmentése érdekében. Ez pedig olyan cél, melyben engem a vm. pártelnök úrnak és pártfeleinek minden erejével támogatnia kellene, nem pedig gáncsolnia. Ha a vm. pártelnök úr vállalkozik arra, hogy ez irányban megfelelő akciót indít, én kész örömet abbahagyom a magamét, melybe, ismétlem, a kényszerűség hatása alatt fogtam bele. És ha a vm. pártelnök úr türe-

lemmel megvárta volna cikkeim folytatását, mikor majd a sötét oldalak ismertetése után egyrészt népünk nagyszerű képességeire és tulajdonságaira akarom ráterelni a figyelmet, másrészt az egyházi és állami felettes hatóságokat nagyszabású cselekvésre készíteni, konkrét program alapján, akkor meggyőződött volna arról, hogy engem igenis olyan szándék vezet, melyet minden hazáját és népét szerető magyar ember csak helyeselhet, és kell is, hogy támogasson.

Végül, ami a néptől kapott kenyér átlátszó célzatú említését illeti, csak ennyit: nekünk, papoknak az a hivatásunk, hogy az igazságot hirdessük, felfelé és lefelé egyaránt. *Ezért* kapjuk a kenyeret, melyet akkor nem érdemlünk meg, ha ezt nem tesszük. Megnyugtathatom azonban a vm. pártelnök urat, hogy abban a faluban, melyben én kenyeret eszem, hál' Istennek, a szaporulat terén jobb állapotok vannak; amint azt a Pesti Napló november 10-i számában megjelent interjúban már meg is mondtam. Nálunk az idén, 380 lelkes gyülekezetben 32 a mindennapi iskolások száma – bár legalább ilyen arány lenne másutt is! Amit tehát írtam, nem ide vonatkozik – s akinek nem inge, nem veszi magára. S egyébként azt is megmondtam abban az interjúban, hogy a bajokért elsősorban nem a nép a felelős.

TÖREDÉKEK, VÁZLATOK

A KOMPOZÍCIÓ A MODERN MŰVÉSZETBEN

Kompozíció és modern művészet – e két fogalom sokáig úgy állott egymással szemben, mint tézis és antitézis, az összeegyeztetés reménye és szándéka nélkül. Kompozícióról beszélni bizonyos modern és „haladó” művészkörökben körülbelül egyenértékű volt az elmaradottsággal vagy a művészet iránt való érzéketlenséggel. Ezekben a művészkörökben, amelyekbe nemcsak az ún. ifjú „titánok”, hanem bizonyos, többé-kevésbé jelentékeny <művészi> múlttal bíró reprezentatív emberek, például akárhányan az impresszionisták nem megvetendő tehetségű képviselőiből tartoztak – ezekben a körökben a kompozíció fogalma úgyszólván azonos volt a következő fogalmakkal: akadémia, Julien, mesteriskola, Delaroche, Piloty, chic,¹ sablon, séma, giccs stb. Mindennek, ami a művészi szabadságnak útjába látszott állani, félre kellett löketnie. És mi volt ez a művészi szabadság? A temperamentum szabad – formuláktól és előítéletektől mentes – szembehelyezkedése a természet bizonyos részével. A Zola-féle formula – l'art est un coin de la nature etc.² – akármilyen primitív, önmagában ellentmondásos volt is, mégis irányt szabó programja és leghűbb szóbeli kifejezése volt egy egész korszak művészi törekvéseinek. Más szóval ez a formula azt jelentette: a természet mindenk fölött – mert a formula másik fele (...vu à travers un temperament)³ nem juttat a temperamentumnak (mint ahogy nem is juttathat) kreatív szerepet, mert amin *keresztül* látunk valamit, az legfőljebb *át*formál, de nem *meg*formál, talán megmásít, de nem terem. Marad tehát a természet a maga jelenségeinek végtelen gazdagságával, coin-jeinek végtelen számával, amelyekkel a művész kivétel nélkül viszonylatba léphet minden a priori formula nélkül. Ez a természet, átfűtve valamely temperamentum hevében, azonos a művészettel.

Nem nagy kritikai elmeél és nem valami mély belátás a művészi alkotás processzusába volt szükséges a következtetlenségnek kimutatására ebben a fölfogásban. Amit ma az idők távolságán keresztül oly nyilván látunk, hogy az olyan naturalisták, mint Courbet, korántsem voltak abban az értelemben naturalisták, amelyben magukat annak tartották – annak megismerésére nem kellett az idők fordulására s későbbi, még „következetesebb” naturalista irányokra várnunk. Mert a kompozíció fogalmával körülbelül úgy vagyunk a művészetekben, mint a metafizikáéval a filozófiában: mint ahogy nincs az a „következetes” pozitívizmus, mely ez utóbbit ki tudná kü-

szöböltni – mert minden filozófiai rendszeralkotás fogalmi előfeltételei mindenkor metafizikaiak és nem lehetnek mások – , úgy minden művészi tevékenységben része van előfeltételként – ha még annyira leplezett, öntudatlan vagy elfajult módon – a kompozíciónak. Művészi temperamentum művészi *akarat* nélkül soha sem produkálhat bármit is. Az akarat fogalma pedig elválaszthatatlan bizonyos összetartó, egymásra vonatkoztató tevékenységnek fogalmától, mely merőben elütő a természeti jelenségeknek az akarattalan szemléletben is jelenlévő összetartozásától, egymásra vonatkoztatásától. Nem arról a végső metafizikai elvről van itt szó, amely szerint a szellem birodalmában nincsen passzivitás, hanem csak aktivitás, mert minden képzetem bizonyos tekintetben a szellem aktív, formáló tevékenységének eredménye, hanem – akár ennek az elvnek elfogadásával, akár megtagadásával, egyre megy – arról a konkrét igazságról, amely szerint akármennyire akarattalanul, csak a temperamentumomra bízva magam, szemlélem a természet jelenségeit, abban a pillanatban, amint „vissza” akarom adni őket (kifejezni a kifejezés bármely eszközével), olyan összefüggést, egymásra vonatkozást teremtek közöttük, amely merőben elüt az ő, akaratomtól mentes összefüggésüktől, attól, amit spekuláció révén puszta szemléletükben is kimutathatok. Annyira egyszerű és világos igazság, hogy tulajdonképpen kár szót vesztegetni rá. Annál is inkább, mert tulajdonképpen nem foglal magában érvet a naturalizmus álláspontja ellen. Mert mi kifogást lehetne tenni az ellen a naturalizmus ellen, amely így okoskodna: igaz, hogy a természetet nem adhatom „vissza” azonmód; igaz, hogy a visszaadás aktusa olyan összefüggést teremt a jelenségek között, mely nincs meg szemléletükben; igaz, hogy ebben az értelemben való kompozíció nélkül nincsen művészet, hiszen ezért tartottam szükségesnek a temperamentum tekintetbe vételét is; de én tulajdonképpen nem ez ellen az *önkéntelen*, kiküszöbölhetetlen új összefüggés ellen tiltakozom, amely éppen azért, mert önkéntelen és mindenütt jelenvaló, tekintetbe sem jöhet, vagy adott dolog lévén, szintén a naturalizmus kategóriájába tartozik, hanem az ellen, amelyet akár az egyéni önkény, akár a hagyományokból kialakult iskola szab meg, tekintet nélkül a természeti jelenségek eredeti helyzetére, tekintet nélkül arra, hogy hasonló összefüggéseket a természetben soha, sehol sem találni? Ez ellen a naturalizmus ellen, mely a formáló tevékenységet általában koncedálja, s csak bizonyos fajta kompozíció ellen tiltakozik (görögök, renaissance stb.) a priori elvet nem lehet érvként felhozni, legföljebb egész esztétikai rendszer keretében, amely a művészet abszolút fogalmából indul ki – aminek itt természetesen nem ejthetjük sorát sem hely híján, sem azért, mert más kérdésekkel foglalkozunk. Be kell érünk az empirikus érvekkel. Hogy ez a naturalizmus, kivéve bizonyos világnézet szempontjából, jogosult és megfelel az emberi szellem valamely attitűdjének, már abból az elterjedtségből is, melyre szert tett, s abból az energiából is, mellyel igen jelentékeny tehetségeket magához vonzott, nyilvánvaló. Nem lehet tehát fölötte egy kézlegyintéssel vagy az egész korszakkal s annak világszemléletével való összefüggés tekintetbe vétele nélkül napirendre térni.

Az a kérdés, vajon a naturalisták érvényesítették-e azt az elvet, mely szerint a természet mindenekfölött, és le tudták-e vezetni belőle művészetük feltételeit? „A természet mindenekfölött” elvből szükségképp következik az a nézet, amely szerint a természet minden jelensége vagy egyformán értékes az emberre nézve, vagy egyfor-

mán értéktelen. Mert tisztán a temperamentumra bízni, hogy válassza ki magának azon jelenségeket, amelyekhez viszonylani, amelyekre reagálni akar, vagy amelyeket ilyen reagálásra alkalmasnak vagy becsesnek tart, lehetetlen, lévén a temperamentum, megfosztva ilyen gyanús intellektuális tevékenységektől, mint asszociáció, emlékezés, ítélet, amelyek a jelenségeket már előbb megkomponálják, mielőtt még „vissza”-adásukra kerülne a sor, lévén az ilyen temperamentum a legnagyobb mértékben absztraktum, mely a reális életben egyáltalán nem található. Maradna tehát a másik két eshetőség: a természet jelenségeinek egyenlő mértékben értékes vagy értéktelen volta. Ez az állásfoglalás természetesen éppoly kevésbé érvényesíthető, mint a másik. Az élet és a természet minden jelenségéhez egyformán viszonylani – ez a képesség csak istennek adatott meg, vagy bizonyos fokig legfeljebb a legnagyobb szenteknek és bölcseknek, s még azok sem élnek vele. Az embernek a természetben és az életben való elhelyezkedése bizonyos ítéletekkel függ össze, amelyek nélkül orientálódni sem tudna, akár érzékszervei nélkül. Az ember definíciója: oly lény, mely ítél. Miután az ítéletek az ember fogalmából éppenséggel el nem távolíthatók (mivel maga ez a fogalom is eo ipso⁴ megszűnne), veszedelem – pusztá létükből – nem is származhatik a művészetre; ez csak akkor történik meg, ha nem akarván tudomást venni róluk, úgy tekintjük őket, mint nem lévőket, holott mindenütt és minden pillanatban jelen vannak. Mert ebben az esetben kritikátlanul magukra hagyatva, illetőleg a „temperamentum” vezetésére bízva, olyan ítélet komplexumok jönnek létre, melyek a legnagyobb mértékben heterogén, a művészetre sok tekintetben közömbös, legtöbbször egyenesen gátló elemekből állanak. Ezen a réven, főleg a természeti szép fogalma körül csoportosuló ítéletek révén, jutnak a művészetbe olyan fogalmak (mint a „szép”, csinos, kellemes stb.), melyek ellen maga a naturalizmus tiltakozik leghevesebben. Mert abban a pillanatban, amint magát a természetet – akár minden részében egyformán tökéletesnek és érdekesnek tartom, akár épp ellenkezőleg – veszem kritériumnak, lemondtam minden belső kritériumról, és szabadjára engedtem összes ítéletemet, impressziómat, ösztönömet stb., amelyek eredetileg soha sem oly tiszták, idegen elemektől mentesek, hogy azonnali átmehessenek a művészetbe. A tökéletes művészi ösztön, mely föltétlenül és csak művészi legyen, s mint ilyen egyszerre és készen létrehozza a művészetet, éppen olyan irrealitás és absztraktum, mint a „temperamentum” stb. – és mint általában minden ilyenfajta elszegényítése a művészi tevékenységnek. Következetességről tehát szó sem lehet a naturalizmusban. A naturalizmus az előtt az alternatíva előtt áll: vagy következetes és akkor le kell mondania minden művészi kritériumról, mert lehetetlen lévén megtalálni a tiszta temperamentumot és ösztönt, minden elemet el kell fogadnia, mely velük együtt a művészetbe bevonul, és végül olyan szubjektivizmushoz lukadnia ki, mely minden fajta természetszemléletet („minden temperamentumon át másnak látszik a természet”) kénytelen elfogadni, mely távol attól, hogy a hivatalos naturalizmus formulákat és sablonokat eltöltő követelményének megfeleljen, a temperamentum cégére alatt a régi és új formuláknak egész légióját hurcolhatja magával; vagy pedig nem következetes és akkor – éppoly kevésbé naturalizmus, mint az előző esetben.

Ebből is látható – amit, mint mondtunk, rendszeres esztétika keretén belül ugyan más érvekkel és más érvénnyel lehetne bizonyítani – , hogy a naturalizmus,

abban az értelemben, amint a múlt század második felében egyes képviselői gondolták, megvalósíthatatlan.

Ha megvalósítható volna, akkor olyan egységes fejlődése lehetne, mint volt a művészeteknek a görögöknél, a középkorban vagy a renaissance-ban. De a naturalizmus vagy a művészetek életének elején jelenik meg mint kiindulás, vagy a végén mint dekadencia, vagy mint – reakció a dekadenciával szemben, s ilyenkor ismét csak kiindulás. Egyik esetben sem mutatható ki benne az abszolút naturalizmus céljainak megvalósítása, vagy a megvalósításhoz közelebb vitele, sem a művészetek életében a megszakítások ellenére is jelentkező az a folytonosság, amely szerint például a görög művészet fölveszi az egyiptomi művészet problémáit és továbbfejleszti őket, a középkori és renaissance művészet a görög és római művészet problémáit stb. A naturalizmusnak vannak fázisai, amelyekben ismételten jelentkezik, de nincs összefüggő története, s amennyiben ilyen történetnek látszatával találkozunk, e történetben nincsen idea, amely a fejlődés menetét irányíthatná. Története mint kísérő jelenségnek van, annyiban, hogy az ún. naturalisztikus elem a művészetek fejlődése során hol több, hol kevesebb szerephez jut, hol teljesebben, hol tökéletlenebbül olvad fel a természettel szemben magát affirmáló művészi objektumban; és története lehet valamely speciális, kisebb rendű művészeti ág keretén belül, mint például a zsánerszerű piktúrában Németségföldön. A naturalizmust tehát, ha nem mint kísérő jelenséget, hanem mint öncélt tekintjük, egy-egy korszak izolált kifejezésének kell tekintenünk, amelynek más naturalisztikus korszakokkal csak hasonlósága lehet, nem pedig benső, ideális összefüggése; ha pedig mint reakció lép föl, akkor főleg azon veszteségekre és nyereségekre kell tekintettel lennünk, amelyeket a megelőző s rákövetkező korról szemben jelent. Ennyiben a naturalizmus történeti momentum, önálló történet nélkül. {Legfőbb karaktere, hogy reakció. Ez a rákövetkező művészet is, és innen kell *megérteni*.}

Nagyjában ilyenfajta ideák dialektikai mozgása hozta létre azt a változást a naturalizmushoz való állásfoglalásban, mely az utolsó két-három évtizedben bekövetkezett. A művészekre természetesen nem ezek az apriori ideák voltak döntő hatással, hanem inkább a naturalizmus eredményeinek tanulmányozása, ezen eredményeknek más művészi korok eredményeivel való összehasonlítása, általában a régibb művészetnek úgy az akadémiai sablon, mint a naturalisztikus anathéma⁵ hatásától független, elfogulatlanabb tanulmányozása. Az a felismerés, hogy a naturalizmus a művészetek összefüggésének meglazulását a végső széjjelszakításig fokozta, amennyiben naturalisztikus alapon építészet, szobrászat és piktúra soha sem találkozhatnak egymással; hogy az építészetre – a képzőművészetek ezen ősfarmájára és örök, nélkülözhetetlen regulátorjára – a naturalizmus végzetes volt; hogy naturalisztikus alapon le kellett mondani a monumentális művészetről – szóval a művészet legmagasabb neméről – és általában a monumentalitásról; hogy a naturalizmus hozott ugyan érdekes és értékes jelenségeket az intimitás, finomság, bensőség és közvetlenség terén, de ezért le kellett mondania a művészet régi nagy feladatairól; hogy „felszabadította az egyéniséget”, amennyiben kivonta az iskola korlátaiból, de egyúttal elfeledtette vele a művészetnek azokat a törvényeit, amelyek régibbek az iskolánál, s amelyek nélkül szabadság sincsen; hogy nagy eredményeket ért el a színanalízis és színtechnika terén, de ezzel szemben elhanyagolta a konstrukci-

ót, a művészetek tulajdonképpvaló tartalmát stb. Az újabb művészgenerációnak (20–40 évig) nincs egyetlen valamirevaló tagja, akiben ezek az érvek – s mindazok, amiket feleslegesen tartottunk ideírni – elevenen ne élne. De nem is csoda; amint a művészek magukhoz tértek a naturalizmus mámorából, és megtisztult szemmel tekintettek vissza a művészet múltjára, lehetetlen volt észre nem venniök az ég és föld különbséget a múlt és jelen között. Továbbá a naturalizmus reménytelen helyzetét, mely egyenértékű volt a zsákutcába jutással. A neoimpresszionizmus levonta a végső konzekvenciákat, amelyeket egyelőre le lehetett vonni a naturalizmus elvéből, s a szellem sajátos törvényénél fogva a megkötöttség korrelatív fogalma nélkül föllépő szabadság fogalma önként <elvezetett> {átcsapott} olyanfajta megkötöttséghez, iskolához és akadémiához, mely gépiesebb, lelketlenebb és egyéniség-ellenesebb volt minden eddig látott akadémiánál. Továbbmenni nem lehetett; visszamenni – nem volt érdemes; nem lehetett mást tenni, mint hátat fordítani annak a naturalizmusnak, mely mint tisztító folyamat egy korszak megnyitkozása volt ugyan, de nem bírta önálló históriával, éppen azért, mert befejeztetett. Az új generáció pedig a művészet történetiségét kereste, az örök folytonosságot és összefüggést, más szóval – a tradíciót. Nem valamely meglevő tradíció azonmód való átvételét, hanem azt, hogy maga válhasson tradícióvá, a régi művészet értelmében vett fejlődés megindítójává. Ennélfogva az új művészet reakcióképpen lépett fel az elmúló művészettel, a naturalizmussal szemben, mint ahogy annak idején a naturalizmus reakcióként lépett fel az őt megelőző művészettel szemben. Ez igen fontos momentum, mert ahogy a naturalizmus sok tekintetben abból érthető meg, hogy reakció, az új művészet legfőbb karaktervonása is az, hogy reakció a naturalizmussal szemben. Sok olyan pozitívum van benne, mely azért jött létre, mert magával szemben egy negatívumot talált. Egész éthoszá ez a körülmény magyarázza meg. Innen kell tehát megérteni.

*

Ezért kellett – bármily különösnek lássék is az az eljárásunk, mellyel a modern kompozíció vizsgálatát a vele ellenlábás naturalizmus álláspontjának kritikai áttekintésével előztük meg – ezért kellett a naturalizmus elvi lehetőségeire és gyakorlati teljesítményeire kiterjeszkednünk, amikor a modern kompozíció lehetőségeit és eddigi eredményeit igyekszünk a maguk eredeti mivoltában megérteni.

Talán még egyetlen művészi mozgalomnak sem volt ilyen sajátos helyzete, mint a mostaninak – hogy reakció legyen a naturalizmussal szemben valami egészen új vagy újnak látszó kompozíció nevében. A művészettörténelem ismer visszahatásokat a naturalizmussal szemben, de azok rendszerint a hagyomány, az iskola nevében támadtak, valami már voltak helyreállítása érdekében. Most történik először, hogy a naturalizmus ellen támadjanak egészen új kompozíció és stílus nevében, tehát azon tényezők nevében, amelyek eredetileg a hagyomány produktumai és hordozói.

Lehetséges-e ilyen abszolút „új” kompozíció? Ha igen, milyen az, vagy milyennek kell lennie? Ha nem, minek köszönheti létét az az illúzió, melynek alapján <feltámad az akarat> mozgalom támadt az „új” kompozíció megteremtésére? Mik ennek a mozgalomnak eredményei eddig, és lehetőségei ezután?

Ezekre a kérdésekre akarunk felelni. Mint a naturalizmusról szólván, úgy itt is nagyjában két oldalról igyekszünk megvilágítani a kérdéseket: először tisztán elvi szempontból, azután az elért eredmények empirikus szempontjából.

Előre bocsátjuk: az effajta elvi vizsgálódások nem olyanok, amelyekben nevezetesen művészeknek örömük telik. Amikor az elmélet előre meg akar állapítani valamit, ami még a gyakorlatban megvalósulatlan, akkor a művész meglehetősen szkeptikusan áll az elmélettel szemben. A művész a lehetőségeknek olyan végtelen számát látja maga előtt, hogy nem hisz azok rendszerezésének lehetőségében. Annál inkább tiltakozik a „művészi szabadság” nevében olyan megállapítások ellen, amelyek a „jövőre” vonatkoznak. Általában a művészi alkotás csodájának profanizálását és elszegényítését látja minden olyan kísérletben, amely elméleti képletekben igyekszik kifejezni végtelen gazdagságát. A művész ihletről beszél és hangulatról, zseniről és alkotó erőről, és a csodában hisz: abban a csodában, hogy a következő pillanatban olyan forma születhetik meg a világon, amilyen még soha, sehol nem volt. Nem új forma abban a tekintetben, ahogy e világon minden létrejövő dolog új és még „soha nem volt”, hanem új, mint ahogy volna például egészen új fajnak létrejötte a természetben, vagy ehhez hasonló: szóval nem új egyén a species keretében, hanem új species a mindenség keretében. Hogy ennek a meggyőződésnek megszilárdítására milyen hatással volt a „felszabadító” naturalizmus, arra még rátérünk. Egyelőre csak annyit kell megjegyeznünk a magunk részéről, hogy eszünk ágában sincs a művészi fantázia gazdagságát kétségbe vonni, vagy profanizálni a művészi alkotás csodáját. Olyan elméletet, mely magából az élő művészetből indul ki, ez a veszély nem fenyegeti, ha mégolyan „száraz” is. A művészet „szabadsága” és „gazdagsága” sokkal biztonságosabb helyzetűek, semhogy olyan könnyen veszélyeztetni lehetne őket, viszont emlegetésük és előtérbe tolásuk felesleges ott, ahol néhány döntő, mindenütt jelenvaló elvi tény megismeréséről van szó. Ekkor a művészek is, a „zseni” és a „hangulat” félretevésével férfiasan szembe kell néznie az elmélet adta nyers és mezítelen igazságokkal, vagy legalább az igazságra irányuló kísérleteivel.

Lehetséges-e hát egészen új kompozíció?

Erre a kérdésre csak úgy felelhetünk, ha a kompozíció összes lehetőségeit tekintetbe vesszük a naturalizmussal való vonatkozásban. (Természetesen nem minden árnyalatra kiterjedve, hanem a főbb típusokat véve tekintetbe.)

Két művészetben, a szobrászatban és a festészetben fogunk revíziót tartani, nem a történeti egymásután rendjében.

A szobrászatban:

1.) Az „abszolút” naturalizmus, mely minden kompozíciót tudatosan vagy öntudatlanul eleve kizár. A természeti jelenségeket azonmód veszi, amint találja őket a maguk véletlenszerűségével, és lehetőleg lényeges változtatás nélkül igyekszik visszaadni őket. Hogy ezek a természeti jelenségek modellek vagy képzeleti, emlékezésbeli képek, nem sokat változtat a dolgon. A képzeleti kép is lehet merő természeti jelenség a művészet számára. A naiv naturalizmus és Rodin rafinált naturalizmusa között a kompozícióra nézve nincs semmi lényeges különbség. Ahol nincs fölvetve a par excellence szobrászi probléma, mely az összes részeknek azon összetartozását illeti, mely szerint nem a természetes organizmus analógiájára függnek

össze és determinálják egymást (minden izom stb. a szomszédját), hanem ezen túl, sőt akár ennek rovására a szabad és egymást nem alteráló végtagok kerülnek egymással szembe kölcsönös, contrapostós függésbe (mint a görög szobrok chiastikus⁶ mozgásában) – ott még mindig a „természet”, szóval a káosz világában vagyunk, s a részletek (bőr, átmenetek stb.) kezdetlegesebb vagy tökéletesebb előadása nem idéz elő principiális különbséget. Ez az a plasztika, amelynek nincsen fejlődése. Ha a fejlődés elején jelentkezik, akkor a fejlődés kivezet belőle s megtagadja, ha végén, akkor lezárja azt, de új utakba már nem tud átvinni. Ilyen fejlődés lezáró a hellénisztikus plasztika a maga zsánerszerű plasztikájával, és ilyen a Rodiné, mellyel a renaissance művészet éli ki magát végképp és fejeződik be. (A kettő között – hellénizmus és Rodin között – sokkal több a rokon vonás, mint első pillanatra látszik (portrék superioritása stb.) Abban meg éppen teljesen megegyeznek, hogy végső konzekvenciái fejlődési folyamatoknak, szóval nem átmenetek, mint más naturalisztikus korok vagy művészek.) {Fejlődés csak úgy, ha megkötöttség jön bele, a priori.}

2.) A naturalizmus „abszolút” kiküszöbölése a részekben a tagok látszólagos egymásra utaltságával együtt. (Példája: a monumentális egyiptomi szobrászat.) A minimálisra redukált naturalizmus mellett a tagok egymáshoz kötöttsége (kompozíciója) is minimális. A két láb egymás mögött (egész talppal érintve a földet), a két kar a combokhoz tapadva, vagy az egyik szabadon, a két váll egyforma magasságban és egy síkban, az egész test teljes frontalitásban. A megkötöttség, amely oly szembezőkő, nem belső, hanem külső. Mert a két lábnak nincs köze sem egymáshoz, sem a felsőtesthez, sem a két karhoz, sem a két karnak egymáshoz, stb. Kompozíciója az ikonoké. Ami mégis az egészet oly monumentális egységbe foglalja, mint például az egyiptomi szobrászat esetében, az a „stílus”, az összes részeknek abszolút egyöntetűséggel és következetességgel való előadása, a mindenütt megnyilatkozó monumentális felfogás és a harmónia a naturalisztikus és a nem naturalisztikus elem között: az emberi test plasztikai előadása bizonyos fokának a megkötöttség (a kompozíció, az „a priori”, az önmagában élő és lezáruló mozgás) bizonyos foka felel meg. Szabadabb mozgás ily kevésbé naturalisztikus formavilággal, ilyen korlátozott mozgás naturalisztikusabb formavilággal – a monumentalitás és stílus megszűnését idézné elő. A plasztika ebben a stádiumában is ellehet évezredekig, anélkül hogy egy lépést tenne előre (itt természetesen technikai stb. haladásról nincs szó). Ahhoz, hogy fejlődésnek induljon, új elemnek kell belelépnie: a belső megkötöttségnek a külső helyett. Annak ti., hogy az egyes részek egymástól feloldódjanak, s egymásnak ellentétéjeivel kerüljenek contrapostós vonatkozásba. Ez azonban már átvezet a

3.) lehetőséghez. (Ennek példája a görög plasztika, mely az egyiptomi plasztikának formavilágában csakugyan fölveti azt a problémát, melyet az utóbbi elmulasztott). A mozgás eredetileg éppolyan adott naturalisztikus elem, mint az emberi test részei. Azáltal lép a természetből a művészet világába, azáltal válik a plasztika alaptényezőjévé, hogy önmagában befejezett, önmagába visszatérő lezárt mozgássá válik, ideális körre, amilyen csak a szellem aktusaiban (a szellem kilépése az objektív világba és visszatérése önmagához) található, de a természetben nem. Ennek a mozgásnak fellépése hozza bele a fejlődés lehetőségét az archaikusan megkötött plasztikába. A nagyobb fokú mozgással nagyobb fokú naturalizmus is lép

bele a plasztikába, de ugyanakkor ellensúlyozódik azáltal, hogy ez a mozgás mintegy megköti önmagát, önmagába visszatér, s nem lendül ki a természet világába, sem az anyagi megkötöttség világán belül nem marad (mint Egyiptomban). A művészetben megkötöttség és szabadság korrelatív fogalmak. Amily mértékben fellép az egyik, olyan mértékben kell fellépnie a másiknak. Ahol ez nem történik meg, ott a művészet fejlődésének egyensúlya felbomlik. Az archaikus állapotából kilépő görög művészet leghívebb példázata ennek a harmonikus fejlődésnek, Polykleitoson, <Pheidiason> Skopason, Praxiteleson és Lysipposon keresztül: a két dimenzióban végbemenő mozgásból a naturalisztikusabb három dimenzióba, a frontalitásból az aszimmetrikus elosztásba, az organikus összefüggésből az egyensúlyozóba.

Ahol ez az egyensúly (a klasszicizmusé) felbomlik, ott a szobrászat útja vezethet: a) vagy a mindjobban általánosított és kötött formavilágon s a mozgás növekvő szabadságán keresztül, b) vagy a mozgásbeli megkötöttséghez egyesítve a forma naturalizmusával, mint a görög archaikus plasztikában, c) vagy a teljes naturalizmushoz formában és mozgásban.

Másrészt, ha a fejlődést nem középpontjából, kulminációjából tekintjük, a klasszikus művészetből, hanem elejétől, akkor az átvezethet: a teljes naturalizmustól formában és mozgásban a) a forma naturalizmusa és a mozgás kötöttségéig, b) a forma kötöttsége és a mozgás szabadságáig, c) a forma és a mozgás egyensúlyának szabadsága és kötöttségéig, d) a forma és a mozgásnak a szabadságot kizáró megkötöttségéig.

Fordítva: a forma és a mozgás szabadságot kizáró megkötöttségétől az említett a, b, c, ponton kívül a d) teljes naturalizmusig formában és mozgásban.

Látnivaló: bármerről induljunk el a szobrászat fejlődése történetében az összes közbenső lehetőségek ugyanazok, s e két véglet között játszódnak le: 1/ teljes naturalizmus, 2/ teljes megkötöttség. E két véglet között megy végbe a szobrászat egész története; más szóval e két véglet foglalja magá közé a szobrászat összes, minden pillanatban jelenlévő lehetőségeit, vagyis ideális történetét. Bármiképp fejlődjön tehát a szobrászat, akármilyen zsenik avatkozzanak történetébe, a fejlődésnek az említett lehetőségek keretén belül kell végbemennie. Ezt a keretet principiális módon soha semmilyen kor vagy egyén át nem lépheti, mint ahogy a tér háromdimenziós volta nem változik számunkra, akárminő többdimenziós térrel foglalkozik vagy operál spekuláció és geometria.

Újra felvetjük a kérdést, ezúttal a szobrászatra alkalmazva: lehetséges-e egészen új kompozíció?

A mondottak után a válasz nem lehet kétséges.

Minden „újításnak” a plasztikában előre megállapítható helye van: a határokon. Az „újító” szellem ezeket a határokat vagy nem ismeri el, vagy egyáltalán nem ismeri. A modern ember gondolkodásában úgy az egyik, mint a másik nem ismerése igen jelentékeny tényező. Eredete sok tekintetben visszanyúlik a modern idealizmusba és a romanticizmusba, mely a szubjektumot, az Én-t könnyen félreérthető – s valóban gyakran félreértett – törvényszabó autonómiával és képességgel ruházta fel. Ezen az alapon önként kínálkozik a kérdés: ugyanaz az én, mely létrehozta a „törvényeket”, nem tágíthatná-e ki őket, és nem hozhatna-e létre újakat? Annál inkább, mert a természettudományok hozzászoktattak a felfedezésekhez s az „új”

törvényekhez. Úgyhogy a modern embernek – bármily vulgárisan hangzik is ebben az egyszerűsítésben s a művészetre döntő hatású szempontok keresésével kapcsolatban – jellegzetes és világnézetében döntő jelentőségű álláspontja a dolgokkal szemben az, mely ebben a kérdésben fejezhető ki: mért ne lehetne másként is? A modern emberrel nehéz, sőt tán egyáltalán lehetetlen elhiteni, hogy vannak olyan dolgok, amelyek nem lehetnek „másként” is. Innen a művészetben az erőfeszítéseknek az az egységtelen, szétágazó <és igen gyakran meddő> kísérletezése a művészetek megreformálásá[ra]. Nem mintha e kísérletezéseket fölöslegeseeknek és meddőknek tartanók. Ellenkezőleg. Meg vagyunk győződve, hogy fejlődés – a mai viszonyok között legalább – csakis ezen alapon lehetséges, s ezért a legnagyobb érdeklődéssel vizsgáljuk át az összes jelentkező próbálkozásokat abból a szempontból, van-e bennük olyan energiaelem, amely pozitív vagy negatív módon hozzájárul a művészet aktuális problémáinak tisztázásához és megoldásához. Más azonban ezen kísérletekben azzal a hittel és lelkesedéssel elmerülni, mintha azok közvetlenül abszolút új eredményekhez vezethetnének – ami a művészek dolga; és más ezeket a kísérleteket lehetőségeknek tekinteni, amelyeken a művészet nem közvetlen, hanem közvetett eredményekhez jut el, esetleg olyan régi dolgok felfedezéséhez, melyek a művészet minden nagy korában érvényesek voltak, időnként azonban veszendőbe mentek, s amelyeket minden, igazán művészetet teremteni akaró kornak újból fel kell fedeznie, azaz olyan eredményekhez, melyek a sokszor megkísérlett lehetetlenségek belátásából, a határok felismeréséből stb. származnak – amely szempontból való figyelemmel kísérés megint a historikus és az esztétikus dolga. Mai művész aligha fogja elhinni, hogy az alkotó fantáziára nézve vannak lehetetlenségek, amelyek nem az úgynevezett technikai akadályok leküzdhetetlenségéből, hanem nagyon közel eső, minden pillanatban tapasztalható lehetetlenségek, amelyek az emberi szellem, speciell a művészi fantázia természetéből származnak. A lehetetlenség természetesen nem az, hogy valamit nem lehet „megcsinálni”, hanem, hogy nem lehet „jól” megcsinálni. A mai kor ismer olyan művészi alkotásokat, melyekben nagyszerű kvalitások vannak, s amelyek mégis meddőknek nevezhetők. (Elég például Rodinre utalni, akinek szobrai – a részletekben megnyilatkozó nagyszerű kvalitások mellett – örökre megoldhatatlan problémákat vetnek fel. Rodin művészetén különösen érzik a „miért ne lehetne így is”.)

Ha tehát az újítás helye a határon van, könnyen megállapítható az is, hogy melyiken. A megkötöttség határán semmi esetre sem. Nem mintha a szabadság és megkötöttség egymáshoz való viszonyában nem lehetne még új „eseteket” találni; hiszen minden művész ezt teszi. Ez azonban a dolog lényegén nem változtat, legföljebb több példán igazolja a mindenütt érvényesülő igazságot. Azután alig képzelhető el, hogy mai ember – az egyéni szabadság és szubjektivizmus korában – kevesellné azt a megkötöttséget, ami a régi nagy művészetek stílusában van. Az újításnak csak az ellenkező határon, a szabadság, a naturalizmus határán van tere. Itt lényegbe vágó dolog történhet, s ennél fogva meg is történt: az impresszionista festészet hatása alatt az atmoszférának plasztikai kifejezésére irányuló törekvésben. Az impresszionizmust megelőzőleg a plasztikában mindig (görögök, renaissance stb.) tekintettel voltak ugyan a környező atmoszférára, csak hogy lényegében elűtő módon. A régi plasztika számba vette a helynek atmoszféráját, ahova a szobornak kerülnie kellett,

és alkalmazkodott hozzá; az új azonban magát az atmoszférát igyekszik a szoborban megrögzíteni – mint a piktúra – s így nem azt az atmoszférát veszi tekintetbe, amelybe a szobor kerül, hanem azt, amelyben a „modell” áll. Lényegesebb különbség alig képzelhető el két művészi állásfoglalás között, s ami ez újítással fellép a modern plasztikában, túlzás nélkül nevezhető „abszolút újnak”. Amely ítélet természetesen egyáltalán nem értékítélet (csak a modern fogalomzavar tette meg szinonimokká az „érték” és az „új” fogalmakat), sem arra nézve nem mond ki semmit, vajon ez az újítás a direkt fejlődésnek lehetőségeit rejti-e magába. Egy dolog első pillanatra kétségtelen: a kompozícióra sem értéket, sem fejlődési lehetőséget, de még újat sem jelent ez az újítás. Hiszen nem a kompozíció kategóriáján belül történt, hanem a naturalizmusán belül. Közvetlen jelentősége tehát nem is lehet reá nézve. Mert a kompozícióra nézve közömbös, milyen fokú naturalizmussal áll szemben, mindaddig, amíg magának a kompozíciónak elvei nem lépnek fel a naturalizmusban. Ami az említett esetben nem történt meg. Az a naturalizmus, amely elment addig a végletig, hogy az atmoszférát akarta plasztikai motívummá tenni, nyilván nem állhatott szembe azzal a naturalizmussal, mely a természet egyéb véletlenszerűségeit – az organizmuson belül, a mozgásban stb. – azonmód plasztikusoknak tartotta s átvitte a szobrászatba. Az impresszionista plasztika a naturalista plasztikának szélső hajtása lévén természetesen nem találhatott semmiféle kapcsolatot a naturalizmus elmentésére pólusához: a kompozícióhoz. Az impresszionista plasztikának csak negatív jelentősége volt: fölfedte a maga egészében a naturalizmusnak terméketlen, zsákutcába vezető mivoltát a plasztikában. Szóval – reakciót idézett elő. Nem „újította” meg a plasztikát, hanem kiábrándítva a naturalizmusból, megkívántatta vele a régi művészetek kompozícióját, megköttöttségét, stílusát. A modern plasztika nem is más, mint viszonylatkeresés valamelyik kor művészetével, stílusával. Komoly kísérletek (Maillol) váltakoznak dilettantisztikus félszegségekkel vagy sivár hazugságokkal (egyiptomi, asszír, korai görög, afrikai néger, stb. szobrok utánzatai). Mindent összevéve ennek a kompozícióra törekvő modern plasztikának két jellemző fő vonása van. Az egyik: ami korok és nemzetek produktuma, a kompozíció és a stílus, azt egyéni utakon, egyéni végzeteken és véletleneken keresztül kénytelen keresni; ahány modern szobrász van, valamennyi más és más történelmi korban és stílusban véli meglegelni azokat az irányító elveket, amelyekre a modern plasztikának szüksége van ahhoz, hogy lábra álljon; nagyon kevés azoknak a száma, talán nem is tehető többre egynél, akik mintegy az összes korokkal állnak szembe, anélkül hogy akár egyhez szegődnének, akár eklektikusak lennének; hanem akik a maga egészében tekintik a plasztika egész fejlődéstörténetét, s azt önmagukkal kapcsolatba hozzák oly módon, mint a középkori ember az antik világgal, mint a mai Paul Claudel a középkorral; akik tehát a plasztika ideális történetével (nemcsak a reálissal) kerülnek kapcsolatba, szóval a plasztika megvalósított és megvalósítandó lehetőségeivel. Ez az utóbbi álláspont körülbelül úgy viszonylik az előbbihez, mint a régi történelmi regény vagy dráma a Claudel drámájához: amaz egy bizonyos kort (adott éveket) s embereket „rekonstruál”; emez történelmi „színezet” és történelmi szereplők nélkül egész nagy korszakokat (az egész középkort; a forradalmat és első császárságot) fejezi ki. A középkori vagy a hegeli történetfilozófiának mintegy önkéntelen alkalmazása ez a plasztika világnézetében. – A másik jellemző vonás: hogy semmi „újjal”

nem találkozunk a modern plasztikában, de még az újra való törekvésnek látszatával sem; nem mintha mindazok a szobrászok, akik egyes történelmi korokon (görög archaizmus, quattrocento stb.) keresztül keresik a modern plasztika megváltását, nem hinnének abban, hogy épp abban az irányban, amelyre tértek, meg lehet majd találni – mintegy „kialakul” majd – épp azt az abszolút újat, amelyre a modern embernek szüksége van. De ez az „új”-ra való törekvés nem érinti a lényegét, a kompozíciót; természetesen mások a motívumok, más az ízlés. De ami a szabadság és megkötöttség korrelativitásának elvét illeti – a test organikus feloldását s egyensúlyos megkötését – illeti, az ugyanaz, amely mindenkor érvényben volt, s az újítás e téren csak relatív, ti. az előző korról szemben fellépő, amely kor hallani sem akart ezekről az elvekről, hanem a plasztika boldogulását egész más utakon kereste. Az említett korrelativitás elvén belül az egyes eseteknek végtelen sora képzelhető el. De hogy a típusok, amelyek alá az egyes esetek sorolhatók, már mind előfordultak, az kétségtelen, mint ahogy kétségtelen, hogy az összes típusok spekuláció útján a priori megállapíthatók, azok is, amelyekkel az, aki a megállapítást teszi, sohasem találkozott.

Természetesen vannak bizonyos kifejezésbeli lehetőségek – például a kompozícióban az egymásra vonatkoztatott részek egymásra vonatkozásának hangsúlyozottabb kifejezése, mint példa volna rá a művészetek történetében – amelyek sok tekintetben újszerűek; hogy azonban ezek is érintik-e a kompozíció lényegét, azt majd a piktúránál fogjuk megvizsgálni, mert ott nagyobb mértékben jutottak szóhoz, mint a plasztikában, bár nem lehetetlen, hogy éppen a piktúra hatása alatt a plasztikában is teret fognak hódítani.

FOGARASIHOZ

[Hozzászólás Fogarasi Béla: Konzervatív és progresszív idealizmus című előadásához]

A vita eddig Fogarasi előadásának alap gondolatai és részletei körül folyt.

Az olyan vitákról, melyeken <merőben> homlokegyenest ellenkező nézetek képviselői állanak szemben, azt szokták mondani, hogy nem tisztáztak semmit, s csak még jobban eltávolították egymástól a vitázókat. A jelen esetben nem ilyen nagy az ellentét, sőt egyetlen hozzászóló kivételével nincs is ellentét egyáltalán, s úgy sejttem, ezután sem lesz. Inkább egymás kölcsönös megértése, egymás nézeteinek kölcsönös korrigálása más-más szempontból jellemezte eddig ezt a vitát. Mégis az az érzésem, hogy a kérdés lényegét nem tisztázta a vita, de tán nem is érintette. Megkísérlem feltárni az okát. Nem kecsegtetem magam azzal a reménnyel, hogy ami eddig nem sikerült, nekem sikerülni fog, mármint a kérdés tisztázása s a bennünket foglalkoztató probléma megoldása, mert, mint azonnal látni fogjuk, a kérdés sokkal súlyosabb és komplexebb, semhogy egy rövid fölszólalás keretében még csak kellően beállítani is lehetne. Mivel azonban ez a kérdés, azt hiszem, soha nem fog bennünket foglalkoztatni, akár újabb vitákra összeülve, akár külön-külön, az eddigi eszmecserének minden eszméltető volta és értékes gondolatai mellett is

konstatálható meddősége a kérdés lényegét illetően, helyesebben a meddőség okának kimutatása kétségtelenül irányt fog mutatni nekünk arra nézve, hogy merre ne keressük és merre keressük a probléma megoldását.

A vita eddig, ha szabad így kifejeznem magam, empirikus módon folyt. Különböző világnézetek szempontjából különböző elvek, átélések, tapasztalatok, különböző erudíció és adatok alapján igyekeztek a probléma részleteit mind több oldalról és teljesebben megoldani. Azt hiszem azonban, ezt az eljárást éppen azért, mert empirikus, még nagyon sokáig, nyilván a végtelenségig lehetne folytatni, anélkül hogy célhoz érnének, bármilyen világosan áll is előttünk a cél, s bármennyire egyetértünk is annak azonosságában: a politikai progresszió és az etikai idealizmus korrelációjának posztulálásában. A hiba a kiindulásban, a vita alapjának megvetésében van, s amíg nem teremtünk új alapot, addig nem is számíthatunk egyértelmű és kielégítő megoldásra.

A részletkérdések bírálatát tehát egyelőre mellőzve – ha az idő megengedi, később ezekre is áttérek – megpróbálom egyetlen gesztussal átkormányozni a vitát abba a mederbe, amely nézetem szerint, a megoldáshoz elvezethet. Meg kell jegyeznem, hogy magam is ugyanazon cél felé tartok, amelyet az előadó kitűzött, s <eddig> a hozzászólók többsége magáévá tett, teljesen egyetértek az előadó idealista tendenciájával, s a legmelegebben csatlakozom annak propagálásához. Azért kell ezt előrebozsátanom, mert mondandóim során, különösen annak elején, talán olyan látszatot fogok kelteni, mintha gyökerében el akarnám választani a politikát az etikától, s mintha valami politikai machiavellizmusnak szószólója lennék. Magamnak e látszat lehetősége eszembe se jutott volna, s most szóvá se tettem volna, s nem védekeznék ellene jó előre, ha a véletlen nem figyelmeztet rá, mert a magam elveinek morális, semmiképpen veszedelmes vagy destruktív volta felől teljesen nyugodt voltam s vagyok. De egy jeles írónk, mikor még csak néhány idevágó gondolatomat hallotta, azzal a kijelentéssel lepott meg, hogy azok „veszedelmesek”, s el se szabad mondanom őket, mert árt az ügynek és leforrázóan hathat arra a mindnyájunknak kívánatos idealista ébredezésre, melynek tanúi vagyunk. Azt hiszem azonban, hogy a gondolat szabadsága, mint minden szabadság, egyúttal kötelességet is jelent, mégpedig a gondolat végiggondolásának kötelességét, tekintet nélkül veszedelmes voltára. Az igazság, ha tényleg igazság, sohasem lehet veszedelmes, és nem szabad mesterségesen útját állani. Még kevésbé, ha ez az igazság egyenesen kívánatos, és arra alkalmas, hogy idealista tendenciáknak és propagandáknak biztosabb alapul szolgáljon, mint akármilyen nemes <idealista> pátoasz, akármilyen élmény vagy tapasztalat.

Eddig mind az előadás, mind a vita során arról volt szó, hogy a politika melyik formájának, a konzervatívna-e vagy a progresszívna van szükségképpvaló korrelációja az idealista etikával. Tehát szó volt speciális színezetű – konzervatív vagy progresszív politikáról és speciális színezetű – idealista etikáról és egymáshoz való viszonyukról. Ki-ki azután a maga gondolkodása, tapasztalatai, átélései – pl. a háborús átélések – alapján az egyik vagy a másik korreláció szükségessége mellett foglalt állást. Az, hogy politika és etika között korreláció van, magától értetődőnek vétetett, s csak az volt a kérdés, hogy milyen színezetű politika és etika között valóban szükségszerű a korreláció, s melyik szolgálja inkább a politika erkölcsösségének

és a haladásnak az ügyét. De ha a konzervatív és progresszív politika és az idealista etika korrelációjának kérdésein túl *magának a politikának és magának az etikának korrelációja*, szóval az, ami magától értetődőnek vétetett, volna problematikus? Ez az a kérdés, amelyre nem hallottunk választ, s amely föl sem vettetett. Pedig e nélkül az általános kérdés nélkül a vita tárgyát képező speciális kérdés megoldásának megkísérlésére még csak gondolni sem lehet. Ez az a végső kérdés, amelyből ki kell indulnunk, ez által válik speciális problémánk filozofikussá és tudományossá. E nélkül csak a levegőben lóg, ég és föld között, s nincs benne se előre, se hátra.

Az újkor történetét úgy is lehetne definiálni, hogy az a különböző kategóriák differenciálódásának története. Legelső cselekedete az, hogy a teológiának és filozófiának középkori korrelációját felbontja, s mindeniket a maga területére utalja. A reformáció a vallást mindentől differenciálja, filozófiától, művészettől, sőt magától az egyháztól is. S a renaissance meghozza a politikai gondolatnak differenciálását is a XVI. század legelején: Machiavellival. Ez a differenciálódás természetesen végbement előbb a valóságban, sőt csakis akkor következett be, amikor a valóságban már végbement, amikor a Civitas Dei teokratikus középkori ideálja, az egyházállam ideálja megbukott. Attól fogva ez a differenciálódás a valóságban megmaradt mindmáig, sőt egyre erősödött, s a politikai gyakorlat mindig machiavellista volt – nem a közkeletű rossz értelemben véve a szót –, mert nyilván nem is lehetett más, machiavellista volt a gyakorlatban Machiavellinak nagy elméleti ellenfele, II. Frigyes is, a *L'Antimachiavel* szerzője, az volt Bismarck – és akárkit nevezhetnék meg a történeti jelentőségű politikusok közül. Az elvek, amelyeket ugyanezek a politikusok hirdettek, ne tévesszenek meg bennünket – az is a politikájukhoz tartozott.

De ha a valóságban a politika mindig külön területen mozgott is, mint az etika, az elmélet terén nem volt Machiavelli zseniális intuíciójának és bátor cselekedetének méltó folytatója. A politikának nem akadt Kantja, aki antinómiáját éppolyan mélyen átélte és olyan végső elvekre vezette volna, mint Kant az etikában. {pedig nagy dolog; korreláció = kölcsönösség; politika hatása etikára.} Ha az már megtörtént volna, akkor Fogarasi előadása is a végső princípiumokból indult volna ki, vagy legalábbis utalt volna rájuk, s a vita során – kimondottan vagy anélkül – ott éreztük volna őket a részletkérdések alján vagy mögött. Így azonban vitatkozunk a konzervatív vagy progresszív politikának az etikával való korrelációjáról, mikor még azt sem tudjuk, mi a politika, csak azt, hogy mi az etika. A politika fogalmát kellett volna tehát mindenekelőtt tisztáznunk – nem az egyetemi tankönyvek definícióira gondolok természetesen, hanem olyan analízisre, mely végére jár a politika sajátlagos területének, s e területnek a többi emberi funkció területéhez való viszonyának. Amíg ez az analízis nem történt meg, addig csak az önkény, az ízlés, az óhaj diktálhat olyan kijelentéseket, hogy a politika összefügg-e a metafizikával, ismeretelmélettel, etikával, mert az érveket és példákat pro és kontra a végtelenségig lehet halmozni.

S ha az előadó ebből az analízisből indult volna ki, akkor néhány nagyon fontos fogalomra bukkant volna, amelyek nélkül a politika és etika korrelációjának kérdését még csak meg sem lehet közelíteni. Ilyenek a *nemzet és az állam*. Ezekre a fogalmakra nézve is valamilyen egyértelmű megoldást kellene találnunk, ezekre nézve is meg kellene állapodnunk, mielőtt továbbmennénk. Hogy a kérdés tárgyalása ilyen beállítás mellett nem fér bele egy előadásba, és nem meríthető ki egy-két vitaülésen,

jól tudom. De akkor ez azt jelenti, hogy a kérdés nem alkalmas ilyen tárgyalásra, hogy tulajdonképpen könyvet kellene róla írni, s a viták egész sorozatán foglalkozni vele. Mindenesetre megérné a fáradságot, s így több reményével kecsegtetne az eredménynek és haszonnak.

S ha az előadó elment volna a végső fogalmakig, akkor okvetlenül ráeszmélt volna arra, hogy mennyire problematikus a politikának és etikának általában, s a progresszív politikának és idealista etikának korrelációja különösen, s aligha tartaná oly kétségtelen igazságnak, hogy „a politika végcéljainak szankcióját... a méltóság (Würdigkeit) fogalma adja meg, melynek lényege: igyekezz az embert abba a helyzetbe hozni, hogy felelhesen tetteiért, elhatározásaiért.”¹ Mert akkor meg kellett volna gondolnia, hogy minden etika, így az idealista is, s így az idealista etikának Kant–Fichte-i Würdigkeit-fogalma az *egyénnre* vonatkozik, a politika pedig a nemzetnek és az államnak megnyilatkozása, különösen abban a vonatkozásban, amelyet a világosság és egyértelműség kedvéért mint legtisztábban politikait leginkább kellett volna megvizsgálni az államok és nemzetek egymáshoz való viszonyának vonatkozásában, más szóval a külpolitikában. Azt hiszem, azon túl vagyunk, hogy a nemzetet és államot mint valami megnagyított emberi individuumot fogjuk fel, s ugyanazon törvények érvényét lássuk benne is, mint az egyénben. A nemzet és állam, amely egyénekből áll, mégis egészen más valami, mint az egyén, s ha a funkciójának, a politikának van etikai <vonatkozása> jellege, akkor az egészen más, mint az egyéni etikáé. A két különböző terület összezavarásából keletkeznek azok a konfliktusok, amelyekre Lukács is utalt,² amelyek azonban szerintem nem a különböző szférák konfliktusai, hanem egyéni konfliktusok, mert a különböző szférák, ha a maguk fogalmi és elvi tisztaságukban vannak elkülönítve, nem keveredhetnek egymással konfliktusba. {Kétféle szabadság.}

Korreláció vagy éppen szükségszerű korreláció alatt én olyan viszonylatot értek, amelyben a két tag csak egymással való vonatkozásban válik igazán értelmessé és érthetővé. Így vagyunk-e azonban a politika és etika dolgában? Az etikáról már tudjuk, hogy micsoda, a politikáról csak azt a rövid, kategorikus kijelentést hallottuk az előadótól, hogy „a politika nem etika”.³ Ha nem az, hát akkor micsoda? Tudom, hogy azt lehetne rá mondani, hogy bizonyos praktikus gyakorlat és metódus, amely végeredményében az etika alá szubordinálódik. De ha olyan sajátos területe, autonóm területe van – éppen a nemzet és állam s a nemzetek és államok egymáshoz való viszonya –, amely már nem szubszumálható az etika fogalma alá? Márpedig úgy látszik, hogy van, s ezt a területet kellene pontosan körülírni. Arra is lehetne gondolni, hogy a politika végső céljait, szóval azon érvényes normáit, melyek az etika mintájára érvényesek aktuális megvalósulásuk nélkül, a nemzetén és államon túl keressük. Úgy látszik azonban, ez nem az előadó álláspontja, mert pl. a politika s szorosabban a szocializmus végső céljai között említi az *állami* gazdálkodást, ami mindenesetre föltételezi az államok létét. De ha akármennyire túlmegyünk is a nemzeteken és államokon, akkor is megmaradnak bizonyos nagy egységek mint redukálhatatlan formák, pl. Európa és Amerika, amelyeknek egymáshoz való viszonya éppúgy külpolitikai jellegű volna, mint ma a nemzeteké és államoké egymás között. S akkor is, csak nagyobb méretben, olyan területen mozognánk, amely más mint a egyéni etikáé, s más kategória alá sorolandó, mint pl. a Kant–Fichte-féle

Würdigkeit fogalma. Csak ha olyan helyzetet képzelünk el, amelyben minden külön egység végleg eltűnt, amelyben az egész emberiség áll előttünk, mint egyetlen nagy egység, akkor küszöbölődnék ki végleg a külpolitikai szituáció, de akkor megszűnne maga a politika is, és már nem is lehetne beszélni többé politika és etika korrelációjáról. Egy ilyen helyzet azonban, azt hiszem, az utópia világába tartozik, és föltételezése semmivel sem visz közelebb bennünket kérdésünk megoldásához.

Az eddig elmondottakból tehát nyilván látható, hogy én a politika és etika korrelációját, ha eleve nem tartom is kizártnak, de problematikusnak tartom. Mi következik ebből? Vajon az eddigi etikátlan politikának szankcionálása? Mesterséges szétválasztása a politikának az etikától? Vajon azon kísérlet ellen lépek-e föl, mely a progresszív politikát az idealista etika alapjára akarja fektetni? Sokkal jobban örülök annak, hogy ez a kérdés éppen ezen a helyen fölvetődött, semhogy ilyen destruktív tendenciával akarnék nekimenni, és sokkal jobban örülök neki, hogy az idealista áramlat napról napra tért hódít. Nem keresem, hogy milyen okokból történt ez a változás, vajon a háború átéléséből-e, mint Jászi kijelentéseiből⁴ láthattam, mindegy, az a fő, hogy itt van, s azt szeretném, hogy minél biztosabb alapot kapna. Talán szabad némi személyi vonatkozású dolgot ide kapcsolnom: *[A] Szellem* (egy reakciós lap és a Világ).⁵ Nem szeretném azonban, ha ez az új idealizmus élménynek maradna meg, amelyet más élmény kilökhethet a helyéből, hanem azt szeretném, hogy olyan tudományos világossággal formuláztatnék, hogy még ellenfeleire is a belátás kényszerítő hatalmát gyakorolja, szóval, hogy a progresszív politika és idealista etika korrelációja ne csak sejtelem és óhaj maradjon, hanem tudományosan megalapozott tétel, legalábbis oly világos és egyértelmű, mint magáé az etikáé.

S ha eddig a kérdés nehézségeiről és a korreláció problematikuságáról beszéltem, megpróbálom röviden utalni arra, hogy merre sejtem megoldását. Ha az idealizmusnak, amint ezt Lukács oly szépen kifejtette,⁶ s következésképp az etikai idealizmusnak alapja az érvény fogalma, azaz olyan normák, melyeknek érvénye és igazsága független a megvalósulásuktól, kérдем, nem lehetséges-e a politikának is olyan formulázása, amely a politikánál is kimutatná ezeket a sajátos, autonóm, csak az ő világában érvényes normákat, amelyek érvényesek megvalósulásuk nélkül is? Szóval az a kérdés, van-e idealista politika olyan értelemben, mint van idealista etika? S tulajdonképpen ez az a végső kérdés, amelyből ki kellene indulnunk, akár tagadólag, akár igenlőleg válaszolunk rá. Mert még ha tagadólag válaszolunk is rá, ha az derülne ki, hogy a politikának mint merő praktikumnak nincsenek ilyen sajátos normái, akkor is ezt a kérdést kell mindenekelőtt eldönteni, s megállapítani, melyek hát azok a heteronóm normák, amelyek benne uralkodnak. Ha pedig az derülne ki, hogy igenis vannak a politikának ilyen saját normái, akkor ezek alapján ki kellene dolgoznunk a politikának olyan rendszerét, mint amilyenel már bír az etika. A politikai gondolatnak ez volna akkor a legnagyobb feladata, méltó arra, hogy a legnagyobb erőfeszítéssel is fáradozzunk megoldásán. Akkor már persze megváltoznának a terminusok, s nem progresszív politikáról beszélnénk többé, hanem idealistáról, mert idealizmusa úgyszólván magában rejtene a progresszió fogalmát, s beszélnénk az idealista politikának az idealista etikával való korrelációjáról, amely természetesen még akkor is problematikus volna, de akkor végre tisztán állna előttünk a két tag, amelyet egymásra akarunk vonatkoztatni.

Hogy a magam szubjektív érzéséről beszámoljak, azt hiszem, hogy akkor sem lehetne abban az értelemben korrelációról beszélni, mint amelyben az előadó föltételezi. Nem hiszem ugyanis, hogy a különböző kategóriák a közvetlen korreláció viszonylatában állanak egymással. Egy ilyen korrelálás mindig konfliktusokat idéz elő, s éppen a konfliktusok árulják el, hogy a két tag nem kapcsolható közvetlenül egymáshoz. Azt hiszem, hogy korrelációjuk csak egy harmadik tagban, tehát közvetve jöhet létre, egy harmadikban, amely már tulajdonképpen nem is egy tag a többi között, hanem valamennyinek alapja és gyökere. Lukács élesen elválasztotta a metafizikát az idealizmustól,⁷ s ez ellen nem emelhetünk érvet. Ez a differenciálódás is szükséges, de nézetem szerint csak azt jelenti, hogy minden kategória megtisztul a metafizikától, nem azért, hogy végleg leszakadjon róla, hanem hogy megteremtse hozzá a maga distanciáját. Minden filozófiát, amely metafizika nélkül való, csak átmenetinek tartok, vagy ha úgy tetszik, részletfilozófiának. A filozófia egysége, az olyan filozófiáé, mely egyúttal világnézet is, szerintem csak a metafizikában érhető el, nem olyan metafizikában, amely csak egy tag a többi között, vagy egy diszciplína a többi között, hanem olyanban, amely mindeniktől különbözik ugyan, mindeniktől nagyobb vagy kisebb távolságra van, de amely mindenik számára megadja az egymással összefüggés és összekapcsolódás lehetőségét. Így különösen az etikában: bármennyire elvisszük is a normákat a valóságtól, vagy bármilyen létezés tételezésétől, az, ami szankcionálja őket, az, ami minden embernek autonómiáját elfogadtatja, az, ami a Kant–Fichte-i Würdigkeit-fogalmat, az emberi méltóság fogalmát lehetővé teszi, végső soron az emberről való metafizikai vízió, amely nélkül ez az egész autonómia csak önkényes tételezés. Az, hogy minden embert értékesnek tartok, méltónak a méltóságra, szóval, hogy minden embert etikai sujet-nek tartok, az ember valóságáról való metafizikai víziónak következménye. Mármost az a kérdés, hogy melyek azok a funkciók, amelyeknek a metafizikával való relációját meg lehet állapítani, vagy legalább föltételezni. A logikát mindjárt számításra kívül hagyhatjuk. A művészetnek hosszú időn át megvolt ez a relációja, s azt hiszem, még meg lehet ezután is. Az etikára nézve kétségtelennek tartom. Továbbmenőleg mármost az a kérdés, megállapítható vagy föltételezhető-e a politikára is? Ha Fogarasi álláspontjára helyezkedünk, akkor szükségképpen igen. Ha ugyanis a politika és az etika szükségszerű korrelációban vannak egymással, s ha az etikának megvan a metafizikai háttere, akkor szükségképp meg kell lennie a politikának is, mert különben lehetetlen lenne a korreláció. Ha azonban a korrelációnak Fogarasi-féle formulázását föladjuk, megmarad-e még a kapcsolatnak valamilyen közvetett formája a metafizikán keresztül, vagy más szóval, van-e a politikának is olyan kapcsolata a metafizikához, amely a politika és etika összefüggését lehetővé teszi. Én ezt a kérdést nagyon fontosnak tartom, s azt hiszem, ezen múlik annak az egész idealista tendenciának, melynek érvényesítésére Fogarasi előadása törekszik, a sorsa. Azt hiszem, egyelőre még csak érzésről és intuíciónál lehet itt beszélni, mindaddig, amíg az idealista politika lehetőségének kérdése nincsen eldöntve. Én a magam részéről azt hiszem, nem tudom, de hiszem, hogy a politikának a metafizikához való kapcsolódása igenis lehetséges {a történetfilozófián keresztül.} <Én azt hiszem, hogy amint az etikai norma mögött ott van az ember valóságának metafizikai tételezése, úgy a politikai gondolat vagy a politika ideális normái mögött

ott lehet valamilyen valóságnak, akár embernek, akár nemzetnek, akár emberiségnek nevezzük, metafizikai tételezése. > S ha ez csakugyan igaz – ezt természetesen előbb ki kellene deríteni – , akkor adva volna az alap a politika és az etika korrelációjának megkonstruálásához. A történelem számos példát mutat arra, hogy a politika a metafizikában gyökerezett. Ha kiderülne, hogy ez a gyökerezés nemcsak kontingens⁸ volt, hogy el lehet képzelni egy olyan idealista metafizikát, amelyben az idealista politika gyökereznék, akkor azt hiszem, hogy az idealista politikának dolga sokkal biztosabban állna, mintha csak időleges élmények visznek bennünket az idealizmus felé, vagy csak valamilyen jobbnak homályos vágya készítené bennünket a progresszív politika és az idealista etika korrelációjának föltételezésére. Látható tehát, hogy én Fogarasi végső tételét, azt hogy „az etikai idealizmust és a progresszív politikát mély sorsközösség utalja egymásra”⁹ nemhogy gyöngíteni, hanem épp ellenkezőleg, erősíteni szeretném. Én ezzel a végső tétellel föltétlenül azonosítom magam, annyiban, hogy szeretném, hogy csakugyan úgy lenne. Az én fejtegetéseim nem is érintik annak igazságát, hanem csak a biztosabb alapot keresik ahhoz az igazsághoz. Csakhogy másként képzelem el annak az igazságnak az érvényesülését. Mivel én azt hiszem, hogy politika és etika csak a metafizika talajában lelhetnek egymásra, ennek a találkozásnak beköszöntését is csak az új idealista metafizikával megalapozott világnézet beköszöntésétől várom. Vagyis én nem hiszem azt, hogy az etika fogja megváltoztatni a politikát, hanem egy új világnézet fogja megváltoztatni mind <a metafizikát,> az etikát, mind a politikát, helyesebben nem megváltoztatni, hanem magáévá fogja tenni, programjába föl fogja venni az idealista etikát és az idealista politikát. Mert én a metafizikának vagy általában a filozófiának és a politikának viszonyát nem tartom olyan véletlenszerű konstellációnak, mint Fogarasi pl. a monizmus vagy pozitívizmus és a progresszív politika között. Először is nem hiszek ilyen véletlenekben, s azt hiszem, itt hamis történeti vízióval van dolgunk, másodszer azt hiszem, hogy a politikusokat nem valami előre megfontolt szándék, az immanenciára való törekvés vezette a monizmushoz, hanem azt, hogy ugyanannak a kornak megnyilatkozásai lévén, a politika csak a maga korának filozófiájára lehetett utalva, arra, amelyik éppen volt, amelyik uralkodó volt. Amelyik korban a filozófusok monisták vagy pozitivisták, mért ne lennének éppen a politikusok is azok? Ha az egész korra a monizmus vagy a pozitívizmus nyomja rá a bélyegét, mért lenne épp a politika kivétel? Ez a kor csak olyan princípiumokat nyújthatott a politikának, amilyenekkel ő maga rendelkezett. S a politika is csak akkor fog megváltozni, ha az egész kor meg fog változni, s hogy meg fog változni, hiszem, és azt is hiszem, hogy e megváltozásában tényleg nagy szerepe lehet a politika magára eszmélésének is, annak, hogy a maga valódi normáira rátaláljon, annak, hogy a monizmushoz vagy a pozitívizmushoz való tartozása szükségtelenségének tudatára ébredjen, s ezen a téren, azt hiszem, igen nagy szolgálatot tehet ennek a kérdésnek bolygatása, ahogy azt itt Fogarasi megkísértette, csak amint mondtam, a módját tartom elégtelennek, s azt szeretném, mivel e kérdést ilyen fontosnak tartom, azt szeretném – s engedjék meg, hogy megint személyes legyek – ha ő a kérdésnek több időt szentelne, ha egy könyvben adná elének kutatásainak eredményét, s akkor aztán újra felvehetnők a vitát, terjedelmesebben, de talán eredményesebben is.

Még csupán néhány részletkérdésre óhajtanék kitérni, de nem tudom, nem vettem-e máris túlságosan igénybe a türelmüket.

Fogarasi azt mondja, hogy a konzervativizmus minden tartalomhoz csatlakozhatik. Ugyanezt hiszem a progresszivizmusról is, s mint mondtam, nem tartom véletlennek, hogy az utolsó évtizedekben éppen a monizmushoz és pozitivizmushoz csatlakozott. Sőt azt hiszem, mindig ahhoz a világnézethez fog csatlakozni, amelyik éppen uralkodó lesz. Ezért fontos, hogy ne csak a politikát akarjuk átalakítani, hanem az egész világot, vagy az egész világnézetet, vagyis olyan idealista világnézetet teremtsünk, amelyhez a progresszív politika *kénytelen* legyen csatlakozni.

Már említettem, hogy nem tartom helytállónak azt a motiválást, amely szerint a politikusokat az immanenciára való törekvés vezette volna a monizmushoz. Idevonatkozó állítását Fogarasi következőleg indokolja – nem látom ugyan tisztán, hogy ez az ő nézete is a cselekvés és a transzcendencia viszonyáról, vagy csak interpretálja a modern politikusok felfogását. „A politika: cselekvés, és ahhoz hogy cselekedhesen, céljait érvényesíthesse, egy olyan világrendre van szükség, amely cselekvésével *homogén, egyszerű*. Ha van világrend, vannak princípiumok, valóságok, amelyek az emberi észről és ésszerű cselekvéstől lényegileg különböznek, de a cselekvés eredményeit megváltoztathatják, esetleg megsemmisíthetik, de legalábbis befolyásolhatják, akkor ebből a cselekvő akarathoz hiányozni fog a biztosság, a cselekvés sikerébe vetett hitnek az a lendülete, ami olyan elhatározó jelentőségű egy gyakorlati akció keresztülvitelében. És amint az *immanencia* élménye a progresszivitás, a transzcendencia a konzervativizmus lelki alátámasztása.”¹⁰

Én ennek éppen az ellenkezőjét látom a történelemben. Azt, hogy a transzcendens célok nem hogy megbénították volna a cselekvőkéességet, hanem ellenkezőleg, a legnagyobb mértékben fokozták azt. A protestantizmus világtörténeti fordulatot előidéző föllépése éppen ilyen transzcendens célnak új, hatalmasabb kitzűzésével függött össze, ti. isten országának a földön való megvalósulásának céljával. Amíg a középkori katolicizmus egész hierarchiát állított föl, amelyben egyesek – a szerzetesek – legközelebb álltak isten országához, s tőlük lefelé mindenki távolabb és távolabb – addig a protestantizmus ledöntötte a különbségeket, és egyformán kötelezővé tette isten országának megvalósítását. De az a transzcendens cél nem földöntúli {és nem máslényegű, mint az emberi lényeg} : Isten országa tebenned van, ez a tanítás alapja. S hogy ez, ismétlem, nem bénította meg cselekvőkéességüket, azt látjuk a protestáns népek történetében, akik éppen aktivitásukról nevezetesek. S ha egyes esetet veszek, pl. a Cromwellét, kétségtelen, hogy az ő cselekvésében sok más motívum is szerepelt, mint a vallásos – de a vallásos is ott volt, és az is kétségtelen, hogy nemhogy gátolta volna, hanem igenis erősítette cselekvőkéességét. Amikor az ember nemcsak magára támaszkodik, hanem isteni küldetést lát munkájában – s a protestantizmus szerint minden embernek, a legutolsó napszámosig – azt kell látnia benne, akkor az csak növelheti energiáit. Vagy ha egy pillantást vetünk – hogy ne tarkítsam más területről vett példákkal a dolgot, s megmaradjak a protestantizmusén – Kálvin János Genfjére a XVI. században, azt, hogy mivé lett ez a város e vallásos zseni vezetése alatt, olyan ember vezetése alatt, aki az isten országának ideájáért élt, ha azt a világtörténeti szerepet figyeljük, amelyre a város akkor emelkedett, concedálnunk¹¹ kell, hogy az a transzcendens cél ige-

nis csodálatos erejű élesztője volt az energiáknak. Ugyanezt mondhatnám azokról a puritánokról, akik Amerikába vándoroltak, és még szaporíthatnám a példákat. Azok az ideálok ugyanis, amelyeket ezek az emberek maguk elé tűztek, nem voltak olyan idegenek az embertől, mint láttuk, s amilyeneknek azokat Jászi véli.¹² Nem azt jelentik, hogy az ember valami föld feletti dologra függeszti a szemét, s aztán valahogyan várja a megvalósulásukat, hanem ellenkezőleg, az emberhez közel álló, bár talán örökre elérhetetlen célok, amelyeknek azonban éppen örökre elérhetetlensége, de a róluk lemondani nem tudás eddig olyan energiákat pattantott ki az emberből, amilyenekhez foghatót keveset láttunk a történelemben. Azt hiszem így vagyunk azzal a krisztusi ideállal is, amelyről Jászi azt mondta,¹³ hogy ma nem lehetne élni, s hogy az ilyen lehetetlenségek, mint célkitűzések, elfelejtetik velünk a világot és annak nagy problémáit. A krisztusi tanításnak summája Isten szeretete mellett az, hogy „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” – bármilyen súlyos követelmény is, nem hiszem, hogy a mai világban is lehetetlenné válnék annak az élete, aki e követelménynek eleget tudna tenni.

Különösen kifogásolom azt, hogy Fogarasi a politikáról beszélve a szocializmusból veszi példáit,¹⁴ mert a szocializmus, még ott is, ahol politikai, sohasem tisztán politikai, s ezért nem alkalmas a politika sajátos funkciójának megvilágosítására. Olyan funkcióban kell megragadni, amelyek tisztán politikaiak, mert ha tipizálunk is, legelőször a tiszta típusokat kell keresnünk, s csak azután törődhetünk azokkal, amelyek heterogén elemekkel keveredtek. Ilyen tiszta típusnak tartom a külpolitikát, mert ebben egészen tisztán és világosan látható a merőben politikai <motívum> cselekvés, akármilyenek – gazdaságiak stb. – az indítékai. Itt kellene tehát a politika kérdését megfogni. Valamint nem tisztán politikai cselekvéseket föltételeznek azok a végcélok sem, amelyek számára Fogarasi a Kant–Fichte-féle méltóság fogalmában megtalálja az etikai szankciót, ilyenek: a demokrácia, a jogegyenlőség, a vagyoni igazságos elosztása.

<Különösnek találom, hogy Fogarasi ugyanakkor, amikor az etika és politika szükségszerű korrelációjáról beszél>

A Lukács által említett equivocatiók¹⁵ közé sorolom azt, ahogy Fogarasi egy helyen a hitről beszél: az etikai norma feltétlen érvényesülésébe vetett hitről,¹⁶ mint a cselekvés egyetlen igazi alapjáról, s ezen a ponton látja megvilágosodni az idealizmus összefüggését a politikával. Két különböző hitről van itt szó, melyeknek csak a nevük közös: az első az etikai normák érvényesülésébe vetett hit, szóval ideális, a másik a cselekvés érvényesülésébe, lehetőségébe, célra vezetésébe vetett hit, az, hogy hiszem, hogy meg is tudom tenni azt, amit akarok, {s ez megvan a konzervativizmusban is, de alighanem mindenütt.} Radikális különbség.

MISZTIKA

I. ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS

Legelején: kiindulás egészen általánosból

A hit: világnézet. Benne együtt van: 1. *véges és végtelen* (nem az a kérdés, hogy a világ véges-e vagy végtelen, mert minden atomban benne van a véges és a végtelen is; a hiten nem változtathatna, hogy ha a tudomány kétségtelenül be tudná bizonyítani akár azt, hogy a világ véges, akár hogy végtelen – a kérdés számára mindig az marad, hogy lehet együtt a véges és a végtelen.); 2. *időleges és örök*; 3. *relatív és abszolút*; 4. (amiben mind együtt vannak, amelyből mind származik) *immanens és transzcendens*.

Ezekből származnak az összes paradoxiaiák.

Ezek a paradoxiaiák elméletileg összeegyeztethetetlenek. (Igy akarat és kegyelem). Minden összeegyeztetés alkuhoz, szemipelagianizmushoz¹ stb. vezet.

Csak a praxisban (szeretet) s a kontemplációban (misztikusok) egyeztethető össze (ez utóbbi az igazi [...])

A tudomány – különösen a természettudomány és a filozófia – fejlődése szükségképpen a maga hatása alá rántotta a vallást, illetőleg modifikálta a vallásról való felfogást, a vallásnak elméletét, de sokak vallásos életét, valláshoz való viszonyát.

Azon két szélső álláspontok közt, melyek egyikéről – a tudományról – teljesen elvetik a vallást, másikáról – a vallásról a tudományt, egész sereg közbenső álláspont van, melyek az árnyalatok végtelen során egyrészt a tudományhoz számítják a vallást, másrészt a valláshoz a tudományt. A komoly tudós, akkor is, ha teljesen vallástalan, lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartja, hogy az ember szellemi életének oly hatalmas területét, amilyen a vallásé, egyszerűen negligálja, igyekszik ennél fogva a vallásos irodalom és a mások vallásos tapasztalatai alapján a vallásból kihámozni az „igazságtartalmat”, a vallásnak jogos helyét megállapítani a szellemi életben, igazságtartalmának értékét megvizsgálni, megállapítani, megbecsülni; ha magának is van vallásos élete, ezen életnek tapasztalatát tudományos nézeteivel s filozófiai rendszerével „összehangolni”. A vallásos ember, ha a valláson kívül a szellem egyéb tevékenységeit is komolyan értékeli, ugyanígy jár el a tudománnyal, mint a tudós a vallással; s ha maga is művelője valamely tudományagnak, ugyanúgy, mint a vallásos élettel bíró tudós. De tudománynak és vallásnak ilyen „kibékítése”, „összeegyeztetése” nemcsak pszichológiai motívumok folyománya. Tudomány és vallás örökké kölcsönhatásban éltek egymással, úgy mint vallás és művészet. Az emberi szellem megnyilatkozásai lévén, természetes és szükségszerű egymással való kapcsolatuk és egymásra hatásuk.

De a kölcsönhatásból arra következtetni, hogy tudomány és vallás egymásra redukálhatók, vagy akár csak „összeegyeztethetők”, éppen olyan abszurdum, mint a vallás és művészet egymásra redukálhatóságának vagy akár „összeegyeztethetőségének” gondolata. A köztük lévő viszony egész más, mint az „összeegyeztethetőség”. A tudománynak ahhoz, hogy „összegezódjék” a vallással, épp úgy át kell mennie a vallás területére, ott vallássá átalakulnia s ennél fogva megszűnnie tudománynak lennie, mint az ellenkező esetben a vallásnak, ha a tudománnyal akar összegezódni;

ugyanígy a vallás és a művészet dolgában. Minden egyéb „összeegyeztetés” csak meghamisítása egyik és másik lényegének, rossz eklekticizmus és dilettantizmus. Mint ahogy dilettantizmus volt minden kísérlet a XIX. században az ilyenfajta összeegyeztetésre, szóval a legrosszabb fajtája volt a tudománynak is, a vallásnak is.

Hogy vajon egyáltalán összeegyeztethetők-e vallás és tudomány, annak kérdése csak akkor <volna> komolyan felvethető, ha mind a kettőt a maga tisztaságában, elhamarkodott összeegyeztetési kísérletektől menten nézzük meg. A XIX. században az a babona uralkodott, hogy az emberi szellem egysége csak úgy menthető meg, ha minden területe és funkciója valamely közös princípiumra vezethető vissza. E babona hatása alatt s attól félve, hogy különben szétszakítják a szellemet, melynek egységét pedig nélkülözhetetlen alapelvnek valljuk, hamisították meg a szellem különböző területeit.

A komoly vizsgálat – amely még nem történt meg – előreláthatólag csak azt eredményezheti, hogy egymásra redukálhatatlanok és összeegyeztethetetlenek. Hogy miért, a feleletnek nem akarok itt rövid, kategorikus megállapításokkal eléje vágni. Lassan fog kiderülni az alább következendőkől. Ugyancsak nem fogom itt megkísérelni a tudománynak pontos meghatározását – e soroknak nem tudományelmélet lévén a célja – hanem egyszerűen supponálok, noha jól tudom, hogy a tudománynak sokféle meghatározása van és lehetséges – mégis mellőzhetem; mert céljaimnak megfelel bármelyik komoly tudományelméletre gondol az olvasó, akármelyik megteszi azt a szolgálatot, amire itt szükség van, hogy tudománynak és vallásnak az összeegyeztethetetlenségét megvilágítsa. Nem is a tudomány oldaláról, hanem a vallás oldaláról akarjuk ezt az összeegyeztethetetlenséget megvizsgálni. (Hogy ez az összeegyeztethetlenség örök időkre szóló-e vagy csak a tudomány mai állására vonatkozik – az más kérdés, és ez már profécia, éppen ezért kerülöm.)

Az a kérdés tehát: mi a vallás, ill. mi a vallás lényege? A keresztyén felekezetek az isteni kinyilatkoztatásra hivatkozva azt felelik: a hit. De ha valahol, úgy itt csodálkozni lehet, hogy mért kell olyan nyomatékka hangsúlyozni s oly fellebbezhetetlenül az isteni tekintélyre hivatkozni? Mert – ugyan mi is lehetne más? Vane egyáltalán valami természetesebb, magától értetődőbb ennél? Mert ha minden szellemi tevékenységnek megvan a maga szerve: filozófiának az ész, művészetnek a fantázia, akkor a vallásnak is meg kell lennie – mint a többtől különbözőnek – a maga speciális szervének, s ez nem lehet más, mint a hit. S a szerv meghatározza az illető szellemi területnek mivoltát, lényegét is, a szubjektív lényeg (a szerv) mellett az objektív lényeg (a produktumot), s mint ahogy a filozófiának lényege – a legtágabb formai értelemben ész-produktum, a művészeté fantázia-produktum, a vallásé hit-produktum. Olyan truizmus² ez, amellyel az ember látszólag nem nyert semmit, s a legtriviálisabb közhely. Mégis ebből kell kiindulni, mert a vallás dolgában a legtriviálisabb truizmusokról is meg szoktunk feledkezni.

A vallásról azt szokták mondani, hogy a láthatatlan dolgokra vonatkozik, s ezért szerve a hit. Ha ez így volna, nem különböznék a filozófiától, amely szintén láthatatlanokra vonatkozik, s nem volna szüksége másra, mint az észre, a gondolkodás szervére. A vallás azonban nemcsak a láthatatlanokra vonatkozik, hanem az elgondolhatatlanokra, s ezért van szüksége egy külön szervre. (Hogy mik ezek az elgondolhatatlan dolgok, s mért elgondolhatatlanok, alább fog kiderülni.) Ez a szerv pedig

– amely sem gondolkodás, sem képzelet, sem érzés – nem lehet más, mint a hit. Ami nem jelenti azt, hogy a hit mindezeket ne használja, mint ahogy amazok is egymást – de a princípium a hit, a többiekhez való viszonyát csak akkor lehet megvizsgálni és érteni, ha már ezt tudjuk.

A kontroverziák a vallás terén nem is a kiinduló pont körül – szóval a szubjektív szerv körül – , hanem az objektív lényeg, a produktumok körül szoktak támadni, s visszahatólag gyakran elmoszák a princípimról való tiszta víziót is. Úgyhogy érthető – mert szükségszerű – annak szinte felfedezésszerű emfaticizálása időnként. Tisztán formailag még itt is megvolna a megegyezés: hogy „hit-produktum” – de e hitproduktum tartalma igen sokféle lehet, és sokszor már vagy nem is hitproduktum (csak névleg), vagy nem is hit által való akceptálást igényel.

A zavar ezenkívül főleg még abból szokott származni, hogy „hitet” mondva, azt hiszik, hogy egyértelmű, egy dolgot mondanak. Pedig ez a legkomplexebb fogalmak egyike, s egyik véglete jóformán semmi közösséget vagy hasonlóságot sem mutat a másik végivel.

A zavart a név okozza, mint „gótikus”, „impresszionizmus”. „Hit” a „hinni” igéből származik – de a hit nem azonos az ugyanezen igéből származó „elhívéssel”, amivel össze szokták téveszteni. Ha – mondjuk, valaki szavára – elhiszem, hogy van Isten, ez nem ugyanazt jelenti, hogy „hiszem az Istent”. Ha igaz, hogy „a hit halálból van”,³ mégsem csupán hallás útján való elhívés. Elhiszem, hogy van [...] de nem „hiszek benne”. A gyermek elhiszi a mesét – de az nem hit; a felnőtt elhiszi a mítoszt – de az nem hit; a mai ember elhiszi a hipnózist – de az nem hit. A hit fogalma feltételezi az állandóságot – mint a gondolkodás az ész funkcióját, mint az érzés az állandó érző szervet, mint a képzelet működése a fantázia-szervet. „Hitem van”, „hit” azt jelenti, hogy állandó realitás a számomra, amit a gondolkodással fölfogni nem tudok – s benne éppoly fontos, hogy állandó, mint hogy realitás. „Hiszem az Istent” tehát nem azt jelenti, hogy elhiszem, hogy van isten, hogy tudom, hogy van Isten, hogy elképzelem, hogy van Isten, hogy érzem, hogy van Isten, hanem annak állandó jelenlétét bennem – anélkül, hogy állandóan ki kellene fejeznem, rá kellene gondolnom, elképzelnem, éreznem, hogy – hiszem az Istent. Ha be kell számolnom e hitről, ha definiálnom kell, ha Istent meg kell mondanom, milyen, ha meg kell mondanom, milyen ez a hit, hogy támad stb. – csak közvetett úton tudom, mégis olyan természetes, kétségtelen, magától értetődő a számomra, mint a saját létem, a saját énem. Ahogy ezt nem tudom megmagyarázni, leírni, definiálni, úgy a hitet sem, mely éppúgy van bennem állandóan, mint a saját létem s a saját énem. Ez a legtisztább formája a hitnek, de akárhogyan elleplezve, összebonyolódva mással ennek a hitnek kell jelen lennie, hogy valamely hiedelem a hit nevére tarthasson igényt.

Éppen ezért, ezt a tiszta és teljes formáját a hitnek kell megvizsgálnunk és analizálnunk, ha meg akarjuk érteni a hit értelmét, mint ahogy a tudományt vizsgálva is nem a tudományok primitív stádiumaiból indulunk ki, hanem a rendelkezésünkre álló legteljesebből. Amiből – mint a hitnél sem – következik a primitívebbeknek megtagadása és kizárása, hanem mindössze a sötétebb vagy félhomályos területeknek a világosabbról vett világossággal való megvilágítása.

Ha ezt a tisztának és teljesnek tartott hitet megvizsgáljuk, akkor – mint a későbbiek során kiderül – azt találjuk, hogy benne az ésszel felfoghatatlan nem jelent

bármily ész számára való bármily felfoghatatlant, nem ennek vagy annak az észnek, nem az ész ilyen vagy olyan stádiumának felfoghatatlant, hanem az abszolút értelemben vett ész számára felfoghatatlant. A felfoghatatlan tehát nem pszichológiai, hanem logikai kategória. Az a felfoghatatlan, amiből a mítosz születik, lehet – bár nem okvetlen – csak relatív felfoghatatlan. Ha a hipnózis vagy a spiritizmus jelenségei felfoghatatlanok számomra, az is csak relatív és szubjektív, s feltételezem felfoghatását. A hitben szereplő felfoghatatlan objektív és abszolút értelemben az. Nem ott fekszik, ahol a fejletlen vagy fégyelmezetlen gondolkodás nem tud tovább menni, nem függ ilyen esetlegességektől, hanem ahol *a priori* megállapítható, hogy a gondolkodás legteljesebb végigvitelével sem tud az ész továbbmenni, nem tud az egyes terminusok között relációkat teremteni, ott fekszik.

A hit kategóriája éppúgy *a priori*, mint a priorik a logikai (ha a logika határain innen a priori, akkor túl is az) vagy művészi kategóriák, ami felől nem téveszthet meg, ha analitikus, a posteriori úton hámozzuk ki. Ez csak a róla való elméletnek tulajdonsága, nem magáé a hité.

A hit aprioritásából szükségszerűleg következik általános érvénye. Ami nem azt jelenti, hogy a hit mindenkire „kötelező”, mindenkire „meggyőző” – mint ahogy az etikai vagy művészi kategóriák általánossága sem ezt jelenti. Hanem azt jelenti, hogy az általánosság jellegével lép föl, függetlenül attól, hogy általánosan „elfogadtatik-e” vagy nem. Általános érvényességén az nem változtat, hogy tizen vallják-e vagy ezeröt száz millión, amennyire a föld lakosait taksálják. Általánossága kvalitatív és nem kvantitatív valami. Az embernek minden cselekedete etikai. Ha az abszolút determinizmus alapján állva megtagadok minden erkölcsi szabadságot, azzal nem vontam ki magam az etikai kategória alól, mert a szabadság hiánya: erkölcstelenség, s az erkölcstelenség is etikai kategória. Az erkölcstelenség nem változtat az erkölcsi kategória általános érvényén, mint a művészetlenség a műv. kategóriáén. Ugyanígy a hitetlenség nem változtat a hit kategóriájának általános érvényén. Hogy kik, mikor és hogyan hisznek, s hisznek-e vagy sem, az antropológiai és pszichológiai kérdés, amelytől független a hit érvénye. A hit általános érvénye ugyanis azt jelenti: a filozófiai kritika megállapíthatja az ész határait, amelyeken túl antinómiákba téved; de *ha* az ember nem akar lemondani az antinómiákban lévő ellentétek egyik feléről sem, *akkor* csak a hitben tarthatja fenn őket mind együtt, amely hit éppen ezen antinómiák összeegyeztetésében való hit. Ha az ember nem akar vagy nem tud lemondani a véges és végtelen, az időleges és örök, a determináció és szabadság antinómiáinak egyik feléről sem, akkor ezeket csak a hitben kaphatja meg egymás mellett, úgy, hogy egyiket sem [...] el a másik kedvéért, hanem mindeniket a maga szélsőségében és élességében tartja fenn. Csak az emberen túl, Istenben lehet ezeknek együttességét megtalálni.

Ezért a hit nem filozófia, nem etika, és nem is metafizika, mert a metafizika is, mint az én produktumom, az antinómiák kiküszöbölésére törekszik, „megérteni” akar. A hit autonómiája éppen az, hogy az antinómiákat nem egyeztetni össze, hanem a maguk olyan szélsőséges voltában tartja fenn, amelyben azok az én számára teljesen és tökéletesen összeegyeztethetetlenek.

Antropológiai és pszichológiai tekintetben ennél fogva a hit egészen speciális attitűdöt tételez föl, amely merőben különbözik a filozófiai, tudományos vagy etikai

attitűdtől. A hívő ember világa merőben különbözik a tudományos ember vagy az erkölcsös ember világától (autonóm, profán erkölcs), s a hívő ember merőben különbözik a tudományos vagy az erkölcsös embertől. A hívő ember világa s a tudás világa között olyan az eltérés, hogy – ma legalább – semmiféle „összeegyeztetés” sem képzelhető el közöttük. Az ember vagy tudós, vagy hívő, vagy ha mind a kettő, akkor a tudós mint hívő, csak hívő, a hívő mint tudós, csak tudós. Ahol egyszerre látszik lenni mind a kettő, ott könnyen kimutatható önámítás vagy dilettantizmus esete forog fenn.

E konzekvenciák elől nem kell visszriadni. Csak az ellentétek fenntartásából és teljes kidolgozásából – tekintet nélkül – várható a tudománynak és hitnek, erkölcsnek és hitnek, művészetnek és hitnek megértése s egymáshoz való helyzetük megállapítása – a szellem egységének kérdése majd csak azután vethető fel; de attól még messze vagyunk.

A hit

1. „a hit hallásból van” – legalsóbb foka, elhívése annak, hogy van Isten, Krisztus, lélek, örök élet stb.

2. állandó attitűd, nem időleges, az egész emberi szellemnek egy bizonyos beállítódása Isten stb. felé.

3. egy külön nívója az emberi szellemnek, amelyen az antinómiák összeegyeztődnek.

Igazi vallásos hit csak az, amelyben e három grádus együtt van.

A hitre az értelem azt mondja: ez a világtörténelem legravaszabb humbugja. Nem kevesebbet kívánnak tőlem, mint hogy előbb *higgyek*, s akkor meglátom, hogy igaz, amit hiszek. Csekélység, amit kívántok! Higgyem el, hogy Jézus Isten, hogy feltámadott stb. – s aztán! De mi aztán? Akkor már minden megvan! Hisz csak csak ezt akarjátok. De hiszen ha előbb hiszek, akkor azért látom már, mert hiszem – ha nem hinném, nem látnám. Tehát csak a magam hitét látom. Ezt a hitet évszázadokon át mind több beleszuggestálással, mind több nimbuszal körülvéve valami olyan bűvös, csodás dologgá tettétek. Pedig egészen egyszerű ez. Vagy elhiszek valamit, vagy nem. Teljes megfordítása és kifordítása a dolgok állásának. Mert vagy igaz valami, s akkor tudom, és nem kell elhinnem, vagy nem igaz, s akkor nem lehet elhinnem. De hogy valami azért legyen igaz, mert elhiszem – ez a legnagyobb nonszensz. Attól még semmi sem lett igaz, hogy valaki vagy akár százmillión is elhitték; mint nem lett semmi nem igaz, ha senki sem hitte is.

Előbb mutassátok meg, hogy igaz, s akkor elhiszem. Könnyű arról azt mondani, hogy igaz, amiről eleve azt hiszitek, hogy az.

Ezzel szemben a vallásos ember szerint: a hit nem elhívés, hanem állandó attitűd, állandó megtapasztalás – prius,⁴ mely nélkül nem lehet megtapasztalni. Az embernek speciális maga-beállításra van szüksége, hogy láthasson.

II. ANTINÓMIÁK

Antinómiák: 1. véges – végtelen; 2. időleges – örök; 3. relatív – abszolút; 4. immanens – transzcendens. Mindebből – a szubjektíve absztraktból – a hit átmegy

(nem rezonálással) az objektíve konkrétba; Isten. Tulajdonképpen ez a legfelső tétel, mindennek kiindulása, ebből ered a többi, az antinómiák stb. – csak mi fordítva jártuk az utat.

Immanens. Az Ótestamentumban az immanencia is még inkább materiális. A prófétákban s az Újtestamentumban Isten benne van az emberben. Az immanencia fejlődése, hogy Isten mindinkább közeledik az emberhez, míg végre benne van: Jézus.

Emberi eszközzel cselekszik: „Mert egy gyermek születik nekünk, fiú adatik nekünk, és az uralom az ő vállán lesz, és hívják nevét: csodálatosnak, tanácsosnak, erős Istennek, örökkévalóság atyjának, békesség fejedelmének! Uralma növekedésének és békéjének nem lesz vége a Dávid trónján, és királysága felett, hogy fölemelje és megerősítse azt jogosság és igazság által mostantól mindörökké. A seregek urának buzgó szerelme mívelendi ezt!” Ésa.9.6–7.

Azért nem tud filozófia vallássá lenni, mert – ésszerű lévén – mindig csak egyik fele az antinómiának van benne, így a deizmusban csak a transzcendencia. De épp ezért nem is lehetett vallássá, [...] a vallásban a transzcendenciának igen nagy a jelentősége, egyik alap dogma. Ugyanígy a puszta immanenciából – romantikusok – nem lehetett vallás. És nem lesz soha a monizmusból.

Eleven vallásos korokban – pl. az ótestamentumi próféták kora – mindkettő együtt, ugyanígy Jézus. A törvényeskedés és írástudás korában csak transzcendencia.

Relatív – abszolút. Minden, ami empirikus, relatív. Csak Isten lehet abszolút. De minden, ami van, Isten akaratának megnyilatkozása – de ezek a megnyilatkozások relatívok. De e relatív akarásokban az egész Isten is benne van, abszolút akaratával – így van együtt az antinómia két fele. Isten mindent emberi eszközökkel mível, s ezek relatívok, mert a relatív-empirikus világba kapcsolódnak bele. Annak formáit veszik fel, ahhoz alkalmazkodnak. Jézus is, mint ember, s minden tette relatív, mert empirikus. Mint embernek, az ő akaratata is relatív. Abszolút csak úgy volna, ha benne is potencia és aktus egy volna, mint Istenben, ha a gondolat egyúttal megvalósítás volna, s ha egyszerre átalakíthatná a világot és mindenkit megválthatna egyszerre. De ő alkalmazkodik a relatív világhoz s az evolúcióhoz. Még ma sem fogadtuk be mindnyájan Krisztust, s még ma sem halt meg mindenkiért. De a legnagyobb abszolút is volt benne: az empirikus világban lehető legteljesebb szabad akarat (amely azonban Istenéhez relatív volt), abszolút szeretet. Sugyanazt követelte az embertől, ”legyetek tökéletesek.”⁵

Szabadság.

Általában a *Zsoltárok* könyvében a szabadság és determinizmus nagy harca.

(amit az ember maga tenni akar – s tennie kell – Istentől kéri, hogy cselekedje vele. *De már a kérdésben akarás van: Isten akaratának akarása*

relatív – abszolút, ide tartozik a törvény és kegyelem, szabad akarat és determinizmus viszonya.

A törvény képviseli a relatívot: ne tedd ezt, ne tedd azt, csupa egy-egy dolog-

ra vonatkozó utasítás. Ezzel szemben Jézus parancsa: „Legyetek tökéletesek, mint mennyei atyátok.”

A törvény relatív szabadság alapján áll: bizonyos dolgok meg- vagy meg nem tételére képesnek szupponálja az embert. Jézus és a keresztyénség az abszolút szabadságra tendál, a mindentől függetlenre: *Ubi spiritus Domini...*⁶ Azért támaszt is az emberrel szemben nagyobb követelményt. Nemcsak a cselekvésre – mint a törvény – , hanem az ethosra vonatkozik, s nemcsak egyes esetekre és egyes emberekre, hanem mindenkire. A *szeretet* univerzális, mindent felölel, s minden törvény is benne van. A gyűlölet relatív, mert kizár. A szeretet abszolút.

Isten (az *ima* jelentősége). Az ember változhatatlan végzésűnek tartja Istent, mégis imádkozik hozzá. S ha nem hinné, hogy hat rá az imával, az imának nem volna semmi jelentősége és értelme. Ha ezt elvesszük belőle, csak szofisztika marad utána.

A *vallás* a hit által való megvalósítása az antinómiák összeegyeztetésének. Az ember: véges, időleges, relatív, immanens: ez az egyik fél; realizálni akarja (mert a vallás nem a gondolatra megy, hanem realitásra) a másik felet: a végtelent, örököt, abszolútot, transzcendenst önmagában s a többiekben. Mert egyé akar lenni Istennel, a legfőbb realitással: ez csak úgy lehet, ha a másik felet is megteremti önmagában s maga körül. (Akármennyire is megvalósítja, Istenhez képest mégis relatív stb. marad.) A vallás célja: Istennel való egyé létel, hozzá áthasonulás, belé átlényegülés. Azért az ember a végesből, relatívból stb. mely úgyis megmarad rajta és benne, igyekszik kibontakozni s átmenni az ellenkezőjébe. Eközben megvalósítja a kettőnek emberileg lehetséges egyesítését, s annak emberileg lehetséges fokát. Minél több végest redukál magában potenciává, annál jobban megközelíti a végtelent stb., és vannak pillanatai, amikor teljesen egy vele: amikor a végesben a teljes végtelen stb. megjelenik in actu.

A vallás lényege: a *totalitásra* való törekvés.

I. Antinómia

”Minden dolog önmagával azonos.” Ez az identitás elve = immanencia. A hit szerint: semmi sem azonos önmagával. „Ugyanaz a dolog nem lehet önmagával is azonos, meg egy másikkal is.” A hit szerint van olyan (Isten), ami önmagával azonos, meg más dologgal is.

”Két különböző dolog nem azonos egymással.” Transzcendencia.

Hogy ugyanegy dolog önmagával is azonos legyen, mással is, hogy két különböző dolog egymással azonos legyen – az ész számára teljesen felfoghatatlan. Ez az immanencia és transzcendencia együtt meglevőségét jelenti; azt, hogy ugyanaz lehet immanens és transzcendens egyszerre – ez csak a hit számára lehet.

Credo, quia absurdum. Nem azért hiszem, mert absurdum, hanem mert absurdum, csak hihetem.

Az ótestamentumi vallásban a legszélsőbb (látszólag) transzcendenciában van Isten, mégis minduntalan megjelenik a világban, felhőkben, villámlásban, szól az

emberek lelkében, mind immanensebb lesz a prófétákban, s végül eléri a teljes immanenciát és transzcendenciát Jézusban, aki egészen ember s egész Isten.

II. Antinómia

A világ vagy véges, vagy végtelen. Minden dolog vagy véges, vagy végtelen.

A hit szerint egyik nem zárja ki a másikat, sőt a kettő együtt: a világ véges is, végtelen is, minden dolog véges is, végtelen is egyszerre. A világ önmagában tekintve véges, ugyanígy minden dolog. De minden atomban jelen van a végtelen Isten, s ezért mind végtelen is egyúttal.

Az észnek felfoghatatlan: „credo, quia absurdum.”

Kinyilatkoztatásszerűen Jézusban vált láthatóvá, s az emberek ezt imádják benne.

III. Antinómia

A világ vagy örök, vagy időbeli. Valamely dolog vagy örök, vagy időbeli.

A hit számára egyszerre örök és időbeli. Jézus az időben lép föl, s ő maga az örökkévalóság. A vallás beszél: „örökkévaló pillanatról.” Egy pillanat, mely örökkévaló – credo, quia qbsurdum.

”Sein und Werden”⁷ együtt. Nem hegeli Sein – Nichtsein – Werden⁸ dialektika, mert a Nichtsein csak antitézisképpen felvett fogalom, álfogalom, de az ész számára valóban nem létezik, s fel nem fogható. Az antinómia két végiggondolás összeegyeztetése. Ilyen a Sein – Werden együtt.

IV. Antinómia

Megkötöttség és szabadság. Törvény és kegyelem. Predestináció és szabad akarat.

Kontinuitás és intermittencia.⁹ Törvényszerűség és csodák. Isten változatlan törvénye, akarata – és mégis (Bibliában) Isten „megbánta”, „elhatározta” stb.

Ez a hit. Ez a hit teljessége. Ez a hit világa. A hit világának teljessége.

Ezt összeegyeztetni akarni a tudománnyal – absurdum. Külön világ, értelemmel meg nem közelíthető, meg nem fogható. Ide csak hittel lehet behatolni.

A hit világa Isten tükrözése. Isten analízise. Az Isten fogalma a hit világának komplexitása.

Ilyen absurdum – c’est à laisser ou à prendre.¹⁰ Ezen nem lehet változtatni. Fejlődése nem teszi racionálisabbá. Ellenkezőleg. Ne reméljétek, hogy valaha az lesz. Amíg lesz hit a világon, ilyen absurdum lesz.

A hit világa. Aki nem él benne, legfőljebb csak elhiheti, hogy ilyen is van.

Ha a maga valójában, az ész elé (amint kell), akkor hátrátántorodik e számára felfoghatatlan absurdumtól.

A szabadság és megkötöttség antinómiája legmélyebb a *predestináció*-tanban, ezért végtelen fontos. Mert ez tisztán a hitre épül, a hit lényegét a legtisztábban és élesebben mutatja meg mindenek között. Ez Ágoston és Kálvin világra szóló jelentősége, és Pál vallási zsenijének legmélyebb próbája. De egyáltalán a hitnek próbája. Igazi hit nélkül nem is lehet. Ne csaljon meg, hogy más felekezetekben

más elméletek vannak, s mégis nagy hívők, nagy szentek – más az elmélet, más a gyakorlat. Azok is alapjában véve a predestináció szerint hittek és éltek. Az elmélet megriad tőle, de a hívő lélek befogadja, magáévá teszi.

De a predestináció csak egyik fele a dolognak. Másik a *szabad akarat*. Ezt elsikasztani csak szofisztikával lehet. Enélkül nincs erkölcsi felelősség. S a megoldás nem semipelagianizmusban vagy cooperatíóban stb. van, hanem mindkét terminus éles és tiszta fenntartásában – de együtt.

Minden szabadakarat-valló, ha igazán hívő, egyúttal predestináció-hívő. És minden predestináció-valló, ha igazán hívő, egyúttal szabadakarat-valló. Ilyen volt Kálvin is.

Mikor Jézus Gecsemánében azt mondja: Ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te – akkor ez látszólag a legnagyobb passzivitás, pedig tulajdonképpen a legnagyobb aktivitás. Mikor az ember a maga apró akarásai helyett egy nagy célnak rendeli alá magát, s azért mindent vállal, a legnagyobb szenvedést, s minden olyan akarását, mely ez ellen lázadna, lefogja, hogy a legnagyobb akarattal – Istennel – azonosítsa magát, akkor ez a legnagyobb aktivitás. Passzivitás akkor volna, ha nem akarna semmit, vagy ha fatalisztikusan ráhagyná Istenre, hogy tegyen, amit akar. De itt nem az van – itt az van, hogy ő is *akarja*, amit Isten akar, azt akarattal, önként, szándékosan – nem kényszerítve vagy mechanikusan – cselekszi, amit Isten vele cselekedtetni akar. Ugyanígy a nagy szentek – ők is *akarnak*, azt, amit Isten akar. Letesznek minden más akaratukról – ezt jelenti a tulajdon akaratról való lemondás – hogy egyet akarjanak: azt, amit Isten. De ezt nem passzíve elszenvedik, hanem aktíve akarják és cselekszik.

Sőt tulajdonképpen csak erről az egyről lehet azt mondani, hogy valóban az ő akaratuk. Minden egyéb akarásuk és cselekvésük lehet valamely impulzus stb. hatása, szóval kauzálisan determinált és nem szabad, ennél fogva nem az ő akaratuk – amidőn azonban az ember azt mondja Istennek: még nem tudom, mit akarsz velem, de azt fogom akarni, amit te – akkor szabad elhatározásából, a priori, szabadon rendeli alá akaratát Istennek. (V.ö. Péchi 228.o.)¹¹

Kontinuitás és intermittencia

1. Természeti törvény és csoda. A hit szerint is változhatatlan végzései Istennek tartják fenn és kormányozzák a világot, s az egész törvényszerűséget ő rendelte. De – a hit szerint – ugyancsak Isten akarata tartja fenn minden pillanatban, s ő tetszése szerint rendelkezik vele. Innen a hit számára a kontinuitás is. De a csoda is.

2. Ugyancsak a lelki világban: determinizmus és szabadság. Predestináció és szabadság.

Az imádságnak csak úgy van értelme, ha hiszünk, hogy Isten megteszi, amit kérünk. Minden egyéb elmélet az imáról csak rabulisztika és szofisztika.

3. Ugyancsak a lelki világban. Bűn és bűnhődés, mint törvény, de van irgalom. Ezt hirdeti már az Ótestamentum, különösen a zsoltárok. Ótestamentumban fenntartva mindkét véglet a maga szélsőségében: abszolút törvényesség és végtelen irgalom.

Jézus azért jön, hogy a kegyelmet hirdesse. Még magasabbra fokozza a kegyelmet, mint előtte (Isten Atya, Fiát adta bűnösökért stb.), de ugyanakkor megszigorít-

ja a törvényt (a gondolati bűn). Így lesz újra teljes az egyensúly, s a paradoxon még jobban elmélyül.

Pál a két véglet közt hányódik – hol az egyiket, hol a másikat emfatizálja, próbálja dialektikával, rezonálással összeegyeztetni; de nem lehet. A hitben talál mindig menedéket.

Utána is örökké tart a hányódás a két véglet között.

Kálvin szerint is van az embernek szabad akarata, de csak a bűnre. Pedig épp fordítva: a bűn a nem szabad akarat, a bűn az indulatok, gonosz hajlam, szenvedélyek stb. hatása alatt való cselekvés és akarás. Csak az a szabad akarat, amely a jót akarja: mert jó az a cselekvés, amely minden egyéb impulzus (szeretet stb.), remény stb. nélkül magáért a jóért cselekedtetik. (De ez csak a végső fok, a misztika legmagasabb foka, S. Juan.) Egyébként a jó is determinált – determinálja az Isten és ember iránt való szeretet, a jó reménység, Isten után való vágy stb. (Istenben a szeretet jóságának következménye, nem fordítva.)

Tulajdonképpen a bűn is kötött és szabad egyszerre, a jó akarat is kötött és szabad egyszerre. Mert ha a bűnt csupán determinálnak tekintjük, elvesz az erkölcsi felelősség – ha a jót csupán szabadnak tekintjük, elvesz az Isten kegyelme. Egyik terminust sem lehet feladni. Ha az akaratot csak a bűnre nézve tartjuk szabadnak, akkor komédia minden megtérésre intés, prédikáció stb., s akkor a legnagyobb kegyetlenség Isten részéről az egyik ember elítélése, másinak megmentése. Ha a jót csupán Istentől determinálnak, Isten kegyelmétől valónak tekintjük – akkor elvesz az embernek (nem az érdeme, hanem) még az az akarata is, mellyel ezt mondhasa: Ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint te, elvesz az az akarata is, mellyel Isten akarata akarja (s akkor a transzcendencia feladásával teljes immanenciában vagyunk – ami ellen Jézus is óvott, az Atyára, feljebb, utalva.)

Ha tehát Kálvin a predestináció kutatóinak azt mondja: ez *mysterium magnum*, az ész fel nem foghatja, azt kell mondanunk: itt még mélyebb misztérium van: az emberben a szabadságnak és megkötöttségnek, az ember akarata és Isten akarata, az ember akarata és Isten kegyelme viszonyának misztériuma.

Kálvin szerint is az Isten által tökéletesített akarat szabad, s az ember végcélja a szabadság – nála tehát egyik végen van a bűn szabadsága, másikon az Isten-adta szabadság. A kettő közt van Isten kegyelmének átalakító ereje és működése. Az ember a jóra való képességet, szabadságot csak Istentől veszi.

Ahol *csak* bűnre való akarat van, ott már nincs szabadság. Ahol *csak* egy valamit lehet akarni, ott nincs szabadság. (Más a tökéletes ember: ő is csak egyet akar, de ő nem akarja a többi.)

Az eredendő bűn teologiko-mítosza éppen arra való, hogy megmagyarázza, hogy az ember, a jóra való képességében is, hogy jutott a bűnhöz? Az ember csak a jót tartaná magában természetesnek – szüksége van a bűn magyarázatára. Csak mivel a bűnt olyan kívülről magyarázza meg, van szüksége arra, hogy a jót is kívülről magyarázza meg: kegyelemből.

Miben van tehát a megoldás: semipelagianizmusban, collaboracionizmusban, hogy félig Isten, félig az ember cselekszik?

De a kérdés így nincs jól fölvetve. Mert két kérdés van benne. Egyik: milyen az

ember akarata, szabad-e vagy nem, vagy mind a kettő, s ez utóbbi esetben szabadság és szabadtalanság milyen viszonyban vannak benne. Ez etiko-filozófiai kérdés, mely nem tartozik a vallás területére. A profán etikában igenis van az emberben jó és rossz.

A másik tulajdonképpen visszavisz a végesnek és időlegesnek a végtelennel és örökkel való viszonyához. S akkor a kérdés, hogy a véges és időleges – az ember véges és időleges akarata, akár szabad az, akár nem – milyen viszonyban van a végtelen és örök akarattal, Istenével. Erre a hit azt mondja: mindkettő együtt van, de hogy hogy működik a végtelen és örök a véges és időlegesben, azt a véges – az ész – fel nem foghatja. Mindaz, ami véges, az kreatura, s a végtelen előtt „rossz”. Előtte csak a végtelen és örök a jó. Ezért a hívó minden végeset magának tulajdonít, s minden végtelent Istennek. S ezt mondja: minden, amit akarok és teszek, az rossz, s ami bennem jó, az Tőled van, az Te vagy. A *kegyelem* pedig a végtelennek és öröknek működése az emberben. De hogy mikor, mért, hogyan működik, csak a végtelen és örök tudhatja.

(A véges és végtelen viszonya: hogy a véges megmarad s mégis egy a végtelennel, nem semmisül meg. „A gyenge nádat nem törli el, s a pislogó mécses nem oltja el.”)¹²

Az ember teljes – véges – világ magában: mikrokozmosz. Akarata is teljes: szabad és nem szabad, benne együtt jó és rossz. Benne profán etika szerinti jó és rossz. Ezért mondja Pál, hogy törvényben valók és törvényen kívüliek egyaránt megítéltetnek.¹³

A hívó azt mondja: a jót akarom, de ezt az akaratot tulajdonképpen Isten akarja bennem; hiszek Istenben, de tulajdonképpen Isten hisz bennem; imádkozom, de Isten az, aki imádkozik. Minden, ami Istenhez visz, már Isten. Másrészt azt mondja az embernek: akard a jót, menj Istenhez, higgy, imádkozz! Nem Istent bízta meg, hanem az embert. Ez a paradoxia származik a véges és végtelen antinómiájából.

Ha az, hogy az ember Istent keresi és hisz benne, Istentől van, akkor az is, ha az ember Istent nem keresi és nem hisz benne, szintén Istentől van. Mert ha valahol akar valamit, akkor ahol nem akar, az is az ő akaratának következménye kell legyen.

Amikor az ember akaratáról van szó, nem erről vagy arról az emberről van szó, hanem általában az emberről. Az ember fogalmában mindkettő benne van, a szabadság és szabadtalanság. Mert van olyan ember, aki egyáltalán nem szabad, és van olyan, aki teljesen szabad, a szent. De a nem szabad emberben a szabadság nem in actu van meg, hanem csak in potentia, a teljesen szabad ember szabadsága pedig nem az övé, hanem Istené: ahol az Isten lelke, ott a szabadság. Az ember szabad akarata relatív.

A kérdés tehát, hogy a relatív milyen viszonyban van az abszolúttal. Ez a *harmadik antinómia*. Az ész egyfoktól a relativitáshoz vezet: minden emberi akarat csak más akarathoz képest, a szabadságnak egy más fokához képest szabad. Másfelől az abszolút szabad akarathoz vezet, mert a relatív szabad akarat csak az abszolút szabad akarat fogalmán kap értelmet, csak úgy beszélhetek relatívról, ha föltételezek abszolút szabadságot, ha mint pusztá absztrakciót, és csupán mint határfogalmat, de nem létezőt. A hit mind a kettőt mint létezőt együtt ragadja meg: az emberben együtt van a relatív emberi akarat s az abszolút isteni akarat.

Az abszolút, a föltétlen akarat működése az emberben a kegyelemé, minden egyéb, ami relatív, az emberé.

Profán etika sem épülhet fel teljes determinizmusra. Ahol nincs akarat, nincs erkölcs, ahol nincs erkölcs, ott nincs etika. (Az ilyen etika legfőljebb természettudomány.) De nem épülhet fel a teljes indeterminizmusra sem, mert – ha maximáinak érvényét függetleníti is relatív megvalósulásuktól, s az nem so schlimmer für die Tatsachen¹⁴ alapján áll is – maximáinak érvényét föléje emeli az empiria relativitásának. Tudományos etikát ugyan csak abszolút alapon, az abszolút szabad akarat alapján lehet fölépíteni – de nem megvalósulásában tekintti, hanem mint elvet, hogy a valóságban mi lesz vele, azzal nem törődik. A valóságról pedig eleve megállapítja, hogy az relatív.

Az ész tehát három pont közt mozog: abszolút determinizmus, relatív szabadság, abszolút indeterminizmus (a szellem világában.) Ez mind a három kölcsönösen kizárja egymást. A hit szerint az emberben együtt van mind a három, s amelyik nem in actu, az in potentia van jelen. Szerinte azonban mindaz, ami az emberben abszolút, még az is relatív Istenhez képest. A hit tehát az abszolút fogalmát, melyhez szükségképp eljut, túlviszi az emberen, s átteszi Istenbe. S akkor a hit számára ezen két véglet összeegyeztetése áll: a relatív ember (abszolút indeterminizmus + relativitás) viszonya az Isten abszolútjához. Az istenihez képest relatív és szabad emberi akaratnak viszonya Isten abszolút szabad akaratához. A kreatúra viszonya a kreatúra föltöttihez. Ezt a kettőt, mely teljesen kizárja egymást, a relatívát és abszolútát, egyszerre ragadja meg a hit: az emberben együtt van mind a kettő. A hit számára tehát nem az a fő, hogy az ember szabad-e vagy nem, mert Istenhez képest a teljesen szabad ember sem szabad; hanem az, hogy az emberben együtt van az ember szabadtalansága és Isten szabadsága (az ember relatív szabadsága és Isten abszolút szabadsága.)

Ez az alapprincípium. Ebből származnak a bűn, felelősség, üdvösség, kárhozat, kegyelem stb. összes paradoxiai, amelyek mind e kettő összegezésének megértésére törekcszenek. A legkülönbözőbb állásfoglalások lehetségesek. De ha az ész egyik-másikra állva a többit kizárja is, a hit nem zárja ki, követeli. A teljes kegyelem álláspontján állva követeli az akarat szabadságát, a felelősségét; az akarat szabadságán állva követeli a kegyelmet; a bűn teljes megkötésében a szabadságot; a szabadságban a bűn föltétlen hatalmát; a predestináció mellett a szabadságot és vizsont. Mind olyan terminusok ezek, melyekhez az ész nem önkényesen jut el, hanem bizonyos premisszákból logikus szükségszerűséggel; magában véve mind igen logikus és nem abszurdum; és csak annak van helye köztük, amely ilyen. Abszurdummá akkor válik, amikor mind együtt van – s ekkor már az észnek felfoghatatlan, csak a hit számára valóság. Credo, quia absurdum. És itt mutatkozik meg a hit világa az ész számára a maga egész abszurditásában és szörnyűségében. Mert szörnyű feladat mindezeket együtt tartani.

Ugyanazok, akik azt mondják, hogy az embernek az észet használnia kell, mert az Isten adománya, tagadják az ember akaratának jóra való képességét – mintha az is nem Isten ajándéka volna. Hiszen ha az emberben feltételezem a jóra való képességet, azzal nem teszem hiábavalóvá a kegyelmet – hiszen ez a képesség is Istentől való, s ha az emberről felteszem a jót, végeredményben mégis csak Istennek

tulajdonítom. Így vagy úgy, csak Istenre megy vissza – ezért nem érdemes annyit harcolni és szórszálhasogatni e körül. Hogy ezt hogy nem értik meg!

Pauler: Minden dolognak van oly vonása, mely már tovább nem igazolható, pl. az önmagával való azonosság. Ugyanígy hozzátartozik a más dolgokkal való összefüggés s az osztályozás. Mindhárom logikai alapelv közös korolláriumma az a tétel, hogy minden dologhoz, mint feltételezett (relatívumhoz) valami feltétlen (abszolútum) tartozik. Más szóval: *nincs relatívum abszolútum nélkül*. Ez a *korrelativitás* elve.¹⁵

A vallásban a végső alap épp e logikai végső alapelveken való túlmenés. A logika szerint – s minden tudomány szerint – minden dolog *csak* önmagával azonos, a vallás szerint minden dolog *nemcsak* önmagával azonos. Itt A azonos B-vel. Isten *azonos* minden dologgal, s következésképp minden dolog egymással; de másrészt Isten különbözik is minden dologtól, s minden dolog különbözik egymástól. Tehát minden dolog nem *csak* önmagával azonos. A vallásos ember ezért ismer mindenben önmagára, s tart mégis minden [...] idegennek; ezért tartja magát Istennel azonosnak, s mégis különbözőnek. Innen a teológiai tanítás a túlvilágon való egység[...] Istennel s mégis különbözőség[...] Innen Danténál a Paradisóban: a szentek mind egyformán közel vannak Istenhez, s mégis különböző távolságra. Innen az egész *christológia* s a Szentháromság misztériuma: akik erre kezet vetettek, racionalisták voltak.

III. PARADOXOK

Törvény és kegyelem

A Zsoltárok a fő forrása, kincsesbányája, klasszikus könyve e kérdésnek: az ember [...]

az isten-félelem s az öröm

Predesztináció. Kálvin szerint akiket Isten elválaszt, éppoly bűnösök, mint azok, akiket elvet. Ami logikus is, ha nem az ember érdeme.

A predesztináció tana végeredményben fölöslegessé teszi Krisztust és a váltság munkáját. Mert Kálvin ugyan sok helyen mondja, hogy a kiválasztódás Krisztusban történik – de ez csak olyan betoldás. Ha Isten eleve elválaszt és elvet – s már ezt tette Ádámmal is – akkor nincs szükség közvetítőre.

Szofisztikával oldja fel az ellentmondást a részleges <elhívás> elválasztás és Pál mondása között, 1.Tim. 2,4., „hogy Isten minden embereket akar üdvözíteni.”¹⁶ Azután szembehelyez más szentírási helyeket. „A többi mondások nem azt magyarázzák meg, hogy mit határozott az Úr minden emberről titkos ítéletében, hanem azt jelentik ki, hogy minden olyan bűnösnek készen van a bocsánat, aki csak annak keresésére adja magát. Mert ha makacsul erőszakoskodnak azon mondás mellett, hogy Isten mindenkin akar könyörülni, akkor én viszont abba kapaszkodom, ami másutt van megírva (Zsolt, 115.), hogy ti. a mi Istenünk az égben van, és amit akar, azt mind megcselekszi. Úgy kell tehát ezt a mondást értelmeznünk, hogy megegyezzek ezzel a másikkal: Könyörülök, akin könyörülök, kegyelmezek, akinek kegyelmezek (2 Móz. 33,19.). Aki kiválasztja, hogy kiket kell kegyelemben részesíteni, és nem osztogatja ezt a kegyelmet mindenkinek ... Látszólag még joban megszorí-

tanak Péternek ama mondásával (2 Péter 3,9.), mely szerint az Úr nem akarja, hogy valakik elvessenek, hanem hogy mindnyájan megtérésre igyekezzenek. E nehézségnek a megoldása azonban csakhamar szemünkbe ötlík a második részben, mert a bűnbánatra való igyekezet csakis úgy érthető, amint a Szentírás azt lépten-nyomon előadja. A megtérés kétségtelenül Isten kezében van; afelől pedig, hogy meg akar-e mindenkit téríteni, őt magát kell megkérdezni: mivel azt ígéri, hogy ő keveseknek fog adni hús-szívet, másokban pedig meghagyja a kő-szívet. (Ezék. 36,26.) Igaz továbbá az is, hogy ha Isten nem volna kész magához fogadni azokat, akik az ő könyörületesége után áhítoznak, akkor semmit sem érne ez a mondás: Térjetek hozzám, és én is hozzátok térek. (Zak. 1, 3.) De kijelentem, hogy csak az az ember közeledhetik Istenhez, akit ő előbb hív. És ha a megtérés az ember saját akaratától függne, akkor nem mondaná Pál apostol (2. Tim. 2, 25.): ha valamikor az Isten megadja nekik a megtérést. Sőt, ha a választottakat nem ugyanaz az Isten vezetné magához az ő lelkének titkos indításával, aki mindeneket a megtérésre int szavával, akkor nem mondaná Jeremiás (31,18.): téríts meg engem Uram, és megtérek; mert amint megtérítettél engem, bűnbánatot tartottam.

Dehát – mondhatná valaki – ha ez így van, akkor nem sok hitelt érdemelnek az evangéliumi ígéretek, amelyek Istennek akaratáról tévén bizonyosságot, azt állítják, hogy Isten olyasmit akar, ami az ő sérthetetlen végzésével ellenkezik. – A legkevésbé sem; mert ha az üdvösség ígéretei általánosak is, mindazonáltal éppen nem ellenkeznek a megvetettekre vonatkozó eleve elrendeléssel, csak gondoljunk ezeknek az ígéreteknek teljesedésére. Tudjuk, hogy az ígéreteknek ránk nézve csak akkor van meg a kellő hatásuk, ha azokat hittel fogadjuk magunkhoz: viszont amikor a hit megszűnik, egyúttal az ígélet is megsemmisül. Ha ilyen az ígéretek természete, nézzük csak meg, vajon ellenkezik-e egymással ez a két mondás, hogy ti. Isten öröktől fogva elvégezte azt, hogy kiket akar szeretettel magához ölelni, s kikkel szemben akarja az ő haragját gyakorolni, és az, hogy Isten különbség nélkül mindenkinek üdvösséget hirdet. Én ugyan azt mondom, hogy igen szépen megegyezik ez a két dolog egymással. Az ígéretekkel ugyanis Isten nem akar mást jelezni, mint azt, hogy az ő könyörületesége készen áll, mindazoknak, kik keresik és óhajtják; amit azonban csak azok tesznek meg, akiket ő megvilágosított. Megvilágosítani pedig csak azokat világosítja meg, akiket az üdvösségre eleve elrendelt. Ezekre nézve – mondom – valóban és rendületlenül áll az ígéreteknek igazsága, úgy hogy nem lehet azt mondani, miszerint valami ellentmondás volna Istennek az örök elválasztása és a között, hogy a hívőknek önként ajánlja fel Isten az ő kegyelmének bizonyítékát. – De miért mondja az Úr azt, hogy mindnyájan? Azért, hogy így jobban megnyugodjanak a kegyesek lelkiismeretei, mikor azt látják, hogy semmi különbség sincs a bűnösök között, ha a hit megvan; és hogy a gonoszok ne mondhassák azt, hogy nekik nincs menedékük, ahová a bűn szolgasága elől vonulhatnának, mivel a nekik följánlott menedéket háládatlanságukban megvetik. Mivel tehát könyörületeségét mind a két félnek felajánlja az evangélium, azért a hit, vagyis az Istentől eredő megvilágosítás az, amely különbséget képez az istenfélők és az istentelenek között úgy, hogy azok érzik az evangélium hatását, ezek pedig annak semmi hasznát nem veszik. S magának a megvilágosításnak is Isten örök elválasztása képezi a zsinórmértékét ... Még azt hozzák fel, hogy Isten természetével semmi sem ellenkezik jobban, mint az, hogy

benne kétféle akarat legyen. Ezt én is megengedem nekik, csak helyesen értelmezzék a dolgot. De miért nem gondolják meg azt a sok bizonyítékot, amelyekben Isten emberi minőséget öltve a saját méltóságán alul egyezkedik? Azt mondja pl. Isten (Es.65,2), hogy kiterjesztett kezekkel hívta a pártos népet, későn és korán azon fáradozott, hogy azt magához visszavehesse. Ha az ilyen mondásokat mind az Istenre akarják vonatkoztatni, és azzal, hogy ez csak képes beszéd, nem törődnek, ezzel sok fölösleges vitát idéznek föl, melyeket azzal az egy magyarázattal is meg lehet szüntetni, hogy emberi dolgok vannak tulajdonítva az Istennek.” (képes beszéd, igen, de a szimbolizált tény csak megmarad!) „Bár az a magyarázat, amelyet már más helyen (1. könyv 18. fej. 3. pont és 3. könyv 20. fej. 43. pont) is felhoztunk, bőségesen elegendő, hogy bár Istennek akarata a mi fölfogásunk szerint sokféle is, mindazonáltal ő nem önmagában akarja ezt vagy azt, hanem az ő különb-különbképpen való bölcsessége szerint, – amint azt Pál mondja (Ef.3,10) – eltompítja a mi értelmünket mindaddig, míg csak meg nem adatik nekünk annak megértése, hogy ő csudálatosképpen akarja azt, ami most látszólag az ő akaratával ellenkezik. Nem átallik azt sem, hogy így okoskodnak: ha Isten mindenkinek atyja, igazságtalan dolog az, hogy bárkit is elveszen magától, hacsak az illető bűneivel ezt a büntetést előre meg nem érdemelte. ... feleljenek ... miért kötötte le magát Isten egy népnek, hogy az ő atyjuk legyen, és ebből is miért választott ki, mint valami virágot, csak egy igen kis számat. De ezeket a becsmélőket éppen a rágalmazásra való vágyódásuk akadályozza meg abban, hogy meggondolják azt, miszerint Isten úgy hozza fel az ő napját mind a gonoszokra, mind a jókra (Máté 5,45), hogy csak keveseknek van félretéve az örökség, akiknek azt fogja mondani egykor az Úr: »Jertek el én Atyámnak áldottai, bírátok az országot stb.« (Máté 25,34) – Azt is felhozzák még, hogy Isten semmit sem gyűlöl azokból, amiket ő alkotott. Ezt ha megengedem is nekik, mégis igaz marad az, amit én tanítok, hogy Isten előtt a megvetettek gyűlöletesek, mégpedig méltán, mivel az ő lelkétől elhagyatván, csakis olyasmit tudnak felmutatni, ami átokra méltó. ... megdől az is, amit Pálnak egy másik mondasából hoznak fel (Róm. 11,32), mi szerint Isten mindeneket a bűn alá rekesztett, hogy mindeneken könyörüljön: ti. mivel Isten azt akarja, hogy mindazok üdvösségét, akik üdvözülnek, az ő irgalmának tulajdonítsák, ha nem is mindenki részesül ebben a jótéteményben. Végül is a sok kifogással szemben, amit erre a tanra vonatkozólag innen is, onnan is felhoznak, az legyen a végszavunk, hogy mi Pállal egyetemben elrémülünk az ily nagy megfoghatatlan mélység láttára: »Oh ember stb.«¹⁷ ...¹⁸

(A predesztináció ily következetes vallása feleslegessé teszi az egész evangéliumot is; ha Jézus is ezen az alapon állott volna, az evangélium sohasem íródott volna meg a példabeszédeivel, gyönyörű történeteivel, a „liliomok” stb, ilyen metafizikai alap következetes végigvitele Buddha dialógusaiban látható. S csakugyan: Kálvinnál csaknem teljesen hiányzik az evangélium, az öröndetes üzenet, a szeretet, s ezért az Atyáról való kép, aki egyaránt felhossa napját jókra és gonoszokra, s azé a Jézusé, aki – ha minden ember bűnös és beteg is – azok közt is a legbűnösebbet és legbetegébbet megtartani jött el; nem hogy hirdesse: ti el vagytok választva, ti elvetve – hanem, hogy mindenkit megmentsen, a legreménytelenebbeket elsősorban. Ennek a tannak az evangélium korrektívumára van szüksége. Ez sem teljes Isten és teljes Krisztus.)

Ebben a predesztináció tanban van valami antikrisztusi vonás.

A szabad akarat s predesztináció ellentéte ősi, mint a keresztyénség és kiirthatatlan. Ennek csak momentumai Augustinus és Pelagius, Kálvin stb.

IV. KIEGYENLÍTŐDÉS SZENTEKBE, KRISZTUS

A *felekezetek* az antinómiákból és paradoxiókból származnak: a tétel valamelyik oldalának érvényesítéséből. De azért a többi is megvan. (Így a szenteknél is.)

A felekezetek is mind a *totalításra* törekszenek: emiatt jönnek létre.

A vallás antinómiáinak és paradoxainak kiegyenlítődése először *gyakorlatilag* az askétákban és szentekben, akik akaratukban, cselekedetükben, érzéseikben stb. (amelyek azonban mégis megmaradnak végesnek stb.) ragadják meg az abszolútát, végtelent stb. (kontemplatív az összeegyeződé a misztikában érődik el, annak *totalításra* törekvésében.)

Szentek stb. olyan emberek, akik nem tudnak megmaradni a parciálisnál, relatív nál stb., hanem a totalításra törekszenek, de nemcsak elméletileg, gondolatilag, hanem azt bírni akarják, magukban és maguk körül megvalósítani, mindenütt láthatóvá tenni a végtelent, abszolútát stb.

Innen, az antinómiákból származnak a keresztyénség össze paradoxonai. Innen a szenteké.

Jézus életének, jellemének, tanításainak paradoxonai. (Részletesen)

S innen a többi szenté (részletezve), s a szentek sokfélesége. Kinél ez, kinél az a terminusa az antinómiáknak hangsúlyozódik. De azért mind közösségben vannak, s együtt alkotják a keresztyén hit világát.

(Más hitekről itt nincs szó. De ez a mértéke valamennyinek. Ahol más van, az esetleg tudomány vagy filozófia – mert nem mind vallás, amit közönségesen annak neveznek. Buddhizmus. Tudományos elemek keveredve vallásiakkal.)

A *szentek* ott kezdik, ahol teológia és filozófia elhagyja. Fenntartják az antinómiák minden tagját. De hol egyiknek, hol a másiknak álláspontjára helyezkednek. (Szt.Ferenc immanenzizmusa.)¹⁹

A *misztikusok* is ott kezdik el – de ők az antinómiák minden tagját egyszerre akarják megragadni, meg akarják ragadni azt a lényegét, melyben mind együtt vannak, a lelket visszavinni a potencia állapotába, s ott megtapasztalni, ahol minden lehet.

Paradoxiók kiegyenlítődnének szentekben: elsősorban Krisztusban a legteljesebben. Cselekedetei végesek, de mind a végtelenséget hordják magukban. „Aki engem lát, látja az Atyát.”²⁰ Benne az antinómiák teljes egyensúlya: totalitása. Egyensúlyban a cselekedet és látás, a praxis és teória. Többiek részlegesebbek.

Krisztus egyformán Isten és ember: ezt a hit hozta létre, szükségképp létre kellett hoznia az antinómiák konkrét kiegyenlítésére.

Szentek: Szent Ferenc: természetben mindenütt Istent látja.

V. MISZTIKA

Mellesleg megjegyezve, a *misztikáról* a legképtelenebb fogalmatlanságok (fogalmaknak nem nevezhetők) keringenek a fejekben s a nyomtatott papírlapokon. Va-

lami rejtélyes, ezoterikus, ködös, fantasztikus, beláthatatlan, rendszertelen, tudománytalan stb. dolognak tartják. Még ma is akad komoly filozófiai képzettségű ember, aki Aristotelésen és Platónon nevelkedik, s – ami a legsajátságosabb, Plotinost kellően értékeli – a „miszticizmus őserdejéről” beszél (ahova, mint „tévútra” került Schelling, s amely őserdőből nem is tudott többé gondolkozása kibontakozni. Így Pauler Ákos: Bevezetés a filozófiába 227.o.) Ma – amikor a misztikának már akkora irodalma van, rendszerezve van, áttekinthetővé téve stb! Ki kell jelentenem, hogy nincs semmi a világon, ami egyszerűbb, átlátszóbb, világosabb volna, mint a misztika, és annál plauzibilisebb. Mert tulajdonképpen mit tanít? Azt, hogy: az embernek lelke van, ez a lélek a világ dolgaival, mulandókkal foglalkozik, van azonban benne isteni mag, szikra, alap, amelyre a lélek vissza tud menni, ha elhagyja a mulandókat, s abban az alapban egyesülhet Istennel; tulajdonképpen ez a misztika – mi lehet ennél egyszerűbb, világosabb? Hiszen ami benne nehéz, az nem is ennek az elgondolása, vagy annak megértése, amit a misztikusok írnak, azok között olyan szisztematikus [...] vannak, mint San Juan de la Cruz – hanem nehéz ennek a *megvalósítása*. De ez még nem ok arra, hogy olyan ködös dolognak és őserdőnek tartsuk.

Ugyanazok, akik így beszélnek róla, egészen könnyedén beszélnek pl. a platóni anamnéziszről, mint nagyon világos dologról. S az is. De tessék csak visszaemlékezni a szép, jó igaz ideáira és pontosan definiálni őket. Itt a nehézség! Így van a misztikában is. A tan egyszerű, rendszeres, kidolgozott és világos – világosabb, mint Kant, vagy akár Aristotelés.

A *szeretet* a végső potencia, melyre a többi mind redukálódik. Minden aktus mögött megtalálható a maga speciális potenciája – ez a líra. A végső potenciát a vallás – a misztika – találja meg. Ez a szeretet nem „érzelem”, ez metafizikai fogalom, aristotelési értelmű. A szeretet mint érzelem ennek csak egy esete. Ez a metafizikai értelemben vett szeretet fogja körül az egész dantei Commediát.

A szeretetnek kell lennie a végső potenciának, mert a leguniverzálisabb, és az egyetlen, mely mindent át tud fogni. A többi potencia egy sem végső.

Ez a metafizikai szeretet a másiknak ősképe. Ez vezet hozzá. Platón: Symposium. Ezért fontos a vallásban is a szeretet.

Minden Istenben van és – Aristotelés szerint – mindent maga felé mozgat a szeretet. De ezen az általános – természeti, kreatúrás – úton kívül még van egy másik, speciális és közvetlen, mikor az ember bemegy a Grundba (lásd: Tauler, [...] 97–98.o.), ahol közvetlenül megtalálja Istent: a szeretetet, mint az Istenhez menés potenciáját, a nagy mozgást s *Istent a maga teljességében*. Mert Isten *távol* van, amihez menni kell, de mégis *közel* van, és *jelen* van: a maga teljességében. S ott a Grundban közvetlenül megtalálható. Az ember egészen elvonatkozik a természeti úttól, s megtalálja Istent a természetfölötti úton. Ez a misztika útja. Azért lehetséges, mert Isten mindenütt jelen van – de nem található meg mindenütt egyformán. Isten nem jelenti ki magát mindenütt egyformán, és főleg nem egyformán teljesen. A lélek Grundjában jelenti ki magát teljesen, potenciában. Ez a potencia tehát nem valami üresség, valami negatívum, hanem a legnagyobb teljesség.

Az *érzelem* fontossága a vallásban: az egész emberre tart számot: intellektus (hit), akarat (etika) és érzelem. Egy sem maradhat ki. Pál: „ha szeretet nincsen énbenem ...”²¹ ugyanígy mondhatná; „ha hit nincs bennem...” A Schleiermacher-féle függés-érzés is csak egy a sok között (a függés is ama redukciónak megnyilatkozása, hogy Isten tehet velem, amit akar, minden pillanatban újra teremthet, szóval minden lehetőség megvan bennem, de lehetőség állapotában, potencialiter); az Istennel azonosult ember Isten potenciáit érzi magában, illetőleg e potenciák közvetlen megnyilvánulása benne a függés; (az emberben Isten függ Istentől; mint ahogy Isten szereti benne Istent). A szeretet Isten és az ember potenciájának megnyilvánulása: Isten az emberben. Az ember az Istennek tulajdonított érzelmeket önmagában tapasztalja. Isten potenciái is a legközvetlenebbül az érzelmben jelennek meg. Az emberben Isten hisz, akar, szeret. (paradoxon).

A misztikus út vége: az összes aktusok potenciáit egységben kontemplálni. De maga ez a kontempláció – aktus. De ez az aktus is megvan a potenciában: már a misztikus út elején, s mindenkor, amikor nincs in actu.

Igy van meg a Commedia elején is in potentia a végső aktus, az összes aktusok potenciáinak egységben való aktuális szemlélete. Közül az összes aktusok potenciái diszkurzív egymásutánban, végül mind egységben.

A *misztika* paradoxája: tapasztalat és hit egyszerre.

Az emberi szellem, emberi cselekvés diszkurzív: csak egyik aktus a másik után lehet. In actu az ember az antinómiáknak, paradoxáknak vagy egyik, vagy másik tagját hajtja végre. A totalitást kereső ember eggyel sem éri be, mert neki ez mind „creatura” (a „végtelen” éppúgy, mint az „örök”, „szabad” stb.). Azért szisztematikusan lemond külön-külön mindenikről. (Kifejteni.) Ennél fogva a misztika a legnagyobb *negáció*. Abban az együtteségben akarja megragadni őket, melyben Istennél vannak, egy pontban, egyszerre, valamennyit, egyet sem hagyva el (mint esetleg a felkezetek stb.) s ezért a legnagyobb *affirmáció*. – A misztika minden aktust visszatart, hogy helyette más, Isten cselekedjék, teljes determinizmust idézve elő magában, s ennél fogva a legnagyobb *passzivitás*. – De ez az alárendelődés az emberi legnagyobb erő kifejtés, állandó effort,²² s ennél fogva a legnagyobb *aktivitás*.

In actu nem lehet, csak in *potentia*.

Misztika = együtt látni – eredeti értelemben vett theoria – az egészet. De az út ide is a praxison keresztül visz. Mindent potenciára kell redukálni – a szeretetet is, Krisztus embervoltát is, hogy együtt láthassa egy végső *potencia-aktusban*. Ennek – potenciának és aktusnak – szintézise a misztikus momentum. (De a végső potenciára redukálása minden aktusnak nem zárja ki végképp a cselekedetet, csak ezek nem végcéljai a misztikának: a misztikus momentum után visszatér hozzájuk.)

Az *érzelmek* fontossága: potenciák képviselői. Egyes érzelmek fokozatosan redukálódnak, legmagasabb, leguniverzálisabb a *szeretet* – a többi mind relatív és parciális. (A szeretet – Danténál – az egész mindenséget – benne a Poklot is – teremtette s átfogja, fenntartja.)

Az ember átalakulásában a potenciáknak is át kell alakulniok: ez az érzelmeken keresztül történik.

Misztika = intellektuelle Anschauung,²³ sem térhez, sem időhöz nem kötött szemlélet. A misztika: az összes elemeknek (antinómiák) totalitásba való kontemplálása. A *totalításra* törekvés a misztika lényege.

[ELŐADÁSVÁZLATOK]

ELSŐ KERESZTYÉNEK

Tiszteld atyádat és anyádat. A múlt ismerete.

1. A keresztyénség terjedt: a) tanítással; b) étellel.

2. Életük. Milyen világban éltek? Római birodalom. Mi nem volt akkor (Magyarország), s mi volt.

3. Az emberiséget a keresztyénség mentette meg. Kik voltak a keresztyének? Az ő életüknek volt célja.

4. Hogyan éltek? Istentiszteletük. – Az eklézsia. – Szeretet. A pogányok mondták róluk: „Nézzétek, mennyire szeretik egymást, mennyire készek meghalni egymásért.” – Preszbüterosz. – János apostol: „Fiacskáim, szeressétek egymást.”¹ „Szeressétek egymást, mert ez az Úrnak parancsolata, és eleget tettetek, ha ezt megcseleksztitek.”²

Békén, szeretetben éltek – *pogány* környezetük mégse nézte őket jó szemmel. Ez így szokott lenni. A gyűlöletet szította a *zsidók* áskálódása is. Már akkor világszerte szétszóródva éltek, s ádáz ellenségei voltak a keresztyénségnek. Rágalmakat terjesztettek, miket a pogány csőcselék fölkapott. Különösen a pogány papok, jóvondómondók, varázslók, bálványképcsinálók, áldozati húsárusok. „Szeressétek ellenségeiteket.”³

A római birodalmi hatóságok. Nem akartak áldozni az istenként tisztelt császár előtt. „Az Isten lélek...”⁴

Megkezdődött *üldözésük*. Hitük megtagadására akarták őket kényszeríteni. Vészomjas császár vagy helytartó.

Nero császár, Kr.u. 64. az első nagy keresztyénüldözés. Róma égése. Állatbőrökbe varrva hajtóvadászat; szurkos csepüben máglyák, népünnepélyeken. Ettől kezdve állandó: keresztyének odavetése a cirkusz vadállatai elé. „Oroszlánok elé a keresztyéneket!”

Üldözések Nérótól kezdve 3 századig. Keresztyénség folyton terjedt. Oda nem valókkal is. Polyva. Mártírok, *vértanúk*. István, Pál.

István: „Uram, ne tulajdonítsd nekik e bűnt.”⁵

Pál: „Sem élet, sem halál...”⁶

Polykarpus, Szmirna püspöke: „Nyolcvanhat esztendeje szolgállok öneki, és ő soha se bántott meg engem: hogy átkozhatnám most én az én királyomat, kinek üdvösségemet köszönhetem?” „Az a tűz, amellyel te fenyegetsz, hamar ellobban. De az eljövendő ítéletnek tüze örök.” „Légy erős Polykarpus. légy férfi!”

Ignatius, Antióchia püspöke: „Isten búzája vagyok én; a vadállatok foga majd megőről, hogy Istennek tiszta kenyere legyen belőlem.”

Blandina: „Én keresztyén vagyok. Mi nem cselekszünk semmi rosszat.”

Photinus: „Kicsoda a ti Istenetek?” „Ha méltó volnál rá, te is tudnád.”

Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint az embereknek.

”A keresztyének vére mag.”

Annál jobban terjed. Decius és Diocletianus.

Nagy Konstantin, 313-ban.

Julianus. 363. „Győztél Galileai.”

A történelemről való két felfogás: ember mindig azonos – mindig más; azonos is, más is – megértjük legtávolabbi korokat, Dávid zsoltáraival imádkozunk s énekelünk;

az első keresztyénség kora s a mai idő közt is a sok eltérés mellett sok közösség: ott egy nagy világesemény – Jézus; itt: a világháború;

egy régi világ elmúlása – új kezdete; aki ezt nem látja, nem ért belőle semmit;

milyen volt az a világ? hogy múlt el? kik hozták az új korszakot?

külsőleg talán szerencsésebb volt, de belsőleg éppily zilált és boldogtalan

s nem a hatalmasok és okosok mentették meg, hanem akiknek *hitük* és *szeretetük* volt;

itt bizonyosodott meg e kettő hatalma és világtörténeti alkotó jelentősége

a *keresztyének* – életük; istentiszteletük. Eklézsia. János apostol: „Fiacskáim, szeressétek egymást.” – „Szeressétek egymást, mert ez az Úrnak parancsolatja, és elég tettetek, ha ezt megcselekszitek.”

üldöztetésük; császár-imádás;

Nero császár 64-ben, *első* üldöztetés; „Oroszlánok elé a keresztyéneket.”

vértanúk, mártírok – Jézus, István

”sem élet, sem halál nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől, mely van a mi Urunk Jézus Krisztusban.”⁷

Az agg *Polykarpus*, Szmirna püspöke, helytartó fölszólítja, ő: „86 esztendeje szolgállok őneki, és ő soha meg nem bántott engem: hogy átkozhatnám most én az én királyomat, kinek üdvösségemet köszönöm?”

Tűzhalál. Szívében: „Légy erős Polykarpus; légy férfi!”

Ignatius, Antiókia püspöke, Rómába hurcolták, fenevadaknak, úton írja levelében: „Isten búzája vagyok én; a vadállatok foga majd megőről, hogy Istennek tiszta kenyere legyen belőlem.”

Blandina, törékeny kis gall rabszolganő: „Én keresztyén vagyok; mi nem cselekszünk semmi rosszat.”

Numidiai mártírokat kérdezi a helytartó: nem kívánnak-e gondolkozási időt. Ők: „Ilyen bizonyos dologban nincs szükség tanácsra és megfontolásra.”

Tertullianus: „A keresztyének vére mag.”

Decius és Diocletianus

Nagy Konstantin

Julianus (363) „Győztél Galileai.”

győzelem

győzelem ünnepére vasárnap: Krisztus feltámadott, legyőzte a halált és a világot.
Ezután 3/4 4-től 3/4 5-ig.

[SZENT FERENC]

A multkoritól nagy lépés; 1000 év.

Ferencről református templomban; ma népszerűbb, mint valaha, s *minden felkezet* közt, még vallástalanok is tisztelik; az evangélikus *Thode*: „Ha valaha ember megérdemelte a szent nevet, akkor az assisi Ferenc.”

A református Paul *Sabatier* a mai Ferenc-kultusz megindítója, ő egyedül többet tett új népszerűsége érdekében, mint a többiek mind együtt. – Végtelen gazdag élet.

Egyébként: mikor ő élt, még nem volt reformáció.

Korrajz: *egyház* világi nagyhatalom, egyház elvilágiasodása, eltávolodás evangéliumi ideáltól. *Pápa és császár* harca. Sok sötét és szörnyű dolog, sok fenséges is. Hűbériség; lovagiség. keresztes hadak.

Helyrajz: Itália.

Születése: 1182, Assisiben, Bernardone Péter jómódú posztókeeskedő fia.

Ifjúkora. 21 éves korában hadifogoly

Apulia felé – Spoleto (Damaszkusz)

Szegényeket segíti. A leprás.

”Menj, tatarozd ki házamat...”

Mindenét odaadja. Apja bezárja.

Püspök előtt.

Kicsúfolják, bátran viseli.

Templomokat restaurál.

Mint remete jár-kel, alamizsnát kér. Hallja az evangéliumot, Máté: „Elmen-vén prédikáljatok: Elközelített a mennyeknek országa... Ne szerezzetek aranyat, se ezüstöt, se réz-pénzt a ti erszényetekbe, se utitáskát, se két ruhát, se sarut, se pálcát; mert méltó a munkás az ő táplálékára.”⁸ Ez neki szól, így tesz.

Szegénységgel eljegyzi magát.

Kezdődik igazi apostolátusa, mellészegődnek.

Milyen volt a szegénységük. Testamentumában írja: „És én enkezemmel dolgoztam és akarok dolgozni, és követelem, hogy a többi atyafi is illendőképpen dolgozzon; aki pedig nem tudna dolgozni, tanuljon meg, nem a munka bérének kívánságáért, hanem a jó példaadásért és a tunyaság elkerüléséért.” Senkinek se volt szabad semmiének lennie. „Ha tökéletes akarsz lenni, add el, amid van, s oszd el a szegényeknek.”⁹ Az evangéliumi parancs szóról szóra.

Fioretti 33.

Munka, prédikálás, ápolás, segítség.

Mind több követője – kettésével szétküldi tanítványait: békét, szeretetet hirdetni.

Eleinte csúfolják őket.

Fioretti 21. perfetta letizia.¹⁰

Mindenfelé jár-kel: óriási siker, hatás.

Mindenben Isten szeretetét hirdeti: bárány, nyúl, tücsök, sólyom, gerlék, fecskék, prédikáció madaraknak.

Terciáriusok. Fioretti 41.

1219-ben már óriási a rend, nagy káptalant tart. Szétküldi barátokat Német-, Magyar-, Spanyolországba, sőt keletre, Maroccóba.

Ő maga is az idő tájt, mikor II. Endre vezetett keresztes hadat a Szentföldre, Egyiptomba megy.

Hazajövet nagy káptalan: 5000-en, Fioretti 46.

1223-ban a pápa megerősíti a rend szabályait – 14 éves múltja van.

Még 3 évig élt. Betegsége, szembaja.

Vidám volt és vidámságot követelt.

Alvernia hegyén.

Lejövet: Terc.Közlöny: Canticum.¹¹

Halála, 1226 október 3-án este. 45 éves. Pacsirták.

Utána rend eltér eredeti ideáltól, de sok kiváló embere; nagy történeti szerepe. Ferenc megmentette az egyházat; rendje sokáig fő támasza volt.

De egyházon kívül is óriási hatása: erkölcsökre, egész kultúrára, művészet (festészet, építészet stb.), irodalom: Dante.

Örök értékű s ma is sokat jelent.

Krisztushoz hasonlósága – mindenkinél inkább. *Révész Imre* debreceni református prédikátor: „Ha volt valaha szent, aki igazán hasonlított az Ur Jézus Krisztushoz, és Pál apostol szava szerint felöltözte őt: Ferenc ilyen volt. Ő valóban szent volt, nem azért, mert fölösleges érdemeket szerzett Isten előtt, hanem mert testét, lelkét, jólétét, örömét mint egyetlen nagy áldozatot önként és boldogan oda tudta szentelni Istennek ... Azért az ő emléke nemcsak egy vallásfelekezethez, hanem mindnyájunké. Szavain és cselekedetein mindnyájan felüdülünk ma is, és szívünk vele együtt zengi: Magasztalunk, Uram, valamennyi teremtményeddel.”¹²

Következő előadás Lutherről jövő vas 3/4 4.

Most: Bach–Gounod. prot. kat.

LUTHER

Ha Szt. Ferencnek és igaz követőinek szelleme uralkodott volna az egyházban, sohasem került volna szakadásra a sor.

De másként lett. Világias élet, új pogányság, *renaissance*. Az igazi keresztyén hit nagyon megfogyatkozott.

Búcsúlevelek. Purgatórium.

Ereklyék. Csodák.

Világi urak papi tisztségei, nepotizmus, paraziták. Wormsban lakosok 1/4 része pap és barát.

Pápai udvar romlottsága. VI. Sándor.

Művészetek pártolása.

Krisztus egyedüli uralmának visszaállítása: az egyház visszaállítása ősi, eredeti, tiszta alakjába = a reformáció.

Az első igazi, úttörő, alapvető: *Luther Márton*.

Szegény szász bányászemberek gyermeke, Eislebenben, Thüringiában született 1483. Szülei nehéz munkával élő becsületes emberek.

Szorgalmas diák; kenyerét maga keresi.

18 éves korában beiratkozik a híres erfurti egyetemre, s ott 4 évig tanul. Ezután jogász.

Lelke kielégítetlen, nyugtalan.

Viharban fogadalmat tesz, hogy *szerzetes* lesz. Be is áll *Ágoston-rendű* kolduló szerzetbe 22 éves fővel. Keményen sanyargatta testét. Megnyugvás mégis késett. Kétségbeesett. Sokat sír.

Biblia. Megnyugszik. Pál: „Igaz ember hitből él.”¹³

Nyugodt és boldog. Hű fia akart maradni az egyháznak.

30 éves kora előtt tanár a wittenbergi egyetemen, s fontos szerepe rendi kormányzásban.

Wittenberg: szomszédságban Tetzl János Domokos-rendi barát. Búcsúlevelei: X. Leo.

”Pénzedet mihelyt leszúrod, a lelket rögtön kihúrod.” (ti. a purgatóriumból)

Wittenbergiek is vásárolnak. Luther megbotránkozik. 1517 október 31-én 95 tételt a wittenbergi vártemplom kapujára, főleg igaz bűnbánatról. Célja: megvitatás. De egyszerűen elterjedtek országsszerte.

Luther jóhiszeműsége. Egyik tétel: „Fel kell világosítani a keresztyéneket, hogy ha a pápa tudna a búcsúhirdetők üzelmeiről, inkább akarná, hogy Szt. Péter temploma porrá égjön, mintsem hogy a saját juhainak bőre, húsa és csontja árán épüljön fel.”

De ki kellett ábrándulnia. Eljárás indul ellene. Cél: elnémítás. De ekkor már Luther oldalán az egész nemzet, s elsősorban saját uralkodója, a szász választófejedelem, Bölcs Frigyes.

Luther akcióba lép. Ír sokat. Krisztus mellett, a pápaság ellen.

Pápa kiátkozza. Luther elégeti a bullát.

Nagy veszedelem. Pápa biztatására vakbuzgó V. Károly 1521-ben a wormszi királyi gyűlés elé idézi. Barátai tartóztatják. De Luther: „Ha annyi ördög volna Wormsban, amennyi cserép a házak fedelén, akkor is elmennék – és ha akkora tüzet raknának Worms és Wittenberg között, hogy lángjai az eget érnék, még akkor is nekivágnék, és ha ott egy szörnyeteg tátná reám a száját, annak is egyenest a torkába lépnék, hogy bizonysgot tegyek az én Uramról, Krisztusomról.”

Mikor fölszólították, vonja vissza eretnek tanait: „Amig engem a Szentírás bizonyágaival vagy más világos okokkal meg nem győznek, addig lelkiismeretem Isten ígéjének a foglya. Semmit vissza nem vonhatok, nem is akarok visszavonni; mert a lelkiismeret ellen cselekedni nem is biztos, nem is becsületes dolog. Itt állok, más-ként nem tehetek. Isten legyen segítségemre.”

Bölcs Frigyes színleg elfogatja, Wartburg erős várába viteti. Ott egy évig. Ír s kezdi Biblia fordítását.

Wittenbergi kavargások hírére odamegy. Rendet csinál, s maga áll a reformáció munkájának élére.

Ettől kezdve egy negyedszázadon át, 1546-ban történt haláláig népének bölcsé és költője, prófétája és hőse.

Megalakulnak az evangéliumi gyülekezetek.

Rengeteg követője, nemsokára Németországon kívül is. Magyarország első sorában.

Végig alázatos és engedelmes hívő.

”Erős várunk nekünk az Isten, És fegyverünk ellenség ellen.”¹⁴

Következő vasárnap 3/4 4-kor *Kálvinról*. Most 2 Bach szerzemény

KÁLVIN

Hogy lesz reformátorra Genfben; Farel; a nagy feladat; vonakodás után elszánt, végigmenő aktivitás; belső, erkölcsi reformáció; emberek magánélete; keresztyén nevezet, ellene mondó élet, mint ma; képmutatás.

Isten akarata, ő eszköze. Szigor léhák, romlottak ellen. Tisztítás munkája.

Ellenszegülés. Ellenségei hatalmon. Megalkuvásra akarják kényszeríteni. Hajt-hatatlan. Életét elvehetik, de arról, ami meggyőződése szerint Isten akarata, nem mond le semmi áron. Számúzik. Strassburgba.

Visszahívják.

Másfél évtizedig tartó még súlyosabb küzdelem. Élete sokszor kockán. Első dolga volt: rend helyreállítása, hit- és erkölcsi élet felújítása. Nem lehetett megfélemlíteni, végül is erkölcsi szigor győz. „Kezemet levághatjátok ...” Rend, tisztaság, jólét. Messze földről csudájára járnak. A „keresztyén köztársaság”. Mindenkinek dolgozni kell. Minden az ő szellemének bélyege. Egyszerű és józan élet. Gazdasági fellendülés. Egész Európában óriási híre. Francia – Anglia – Skócia – Hollandia – Magyarországból seregenek ifjak. Valóságos vértanú-nemzedéket nevel. A legdolgosabb és lelkiismeretesebb emberek, legnagyobb szabadsághősök és legelszántabb vértanúk mindenütt az ő soraikból.

Világgraszoló befolyása és tekintélye.

Aszketikus élet. Végtelen igénytelenség; csak a munka. Lakásának végtelen egyszerűsége. Sadoletto bíboros látogatása. IV. Pius pápa: „Ennek az eretnek prófétának az volt a fő ereje, hogy saját dicsőségét és a pénzt semmibe se vette.”

Határtalan buzgalom munkában. Béza leírja egy napját: kora reggeltől éjfélig egy percet se pihen, ”szüntelenül munkálkodott.” Egész könyvtárra valót, 59 nagy kötetet írt.

Mint prédikátor: 2000 prédikáció maradt ránk.

Férfias, bátor, határozott; nem érzélgős. Hízélgést, gyáva meghunyászkodást nem ismeri.

Rendkívül éles értelem, nagy akarattal párosulva. Csupa világosság és erő. Rendszerető és logikus. Következetes, nézetei szilárdak, sehol habozás, ellentmondás. Amit fiatalon vallott, később se másította.

Tisztában tennivalóival, ellenfeleivel, cselekvés terével, lehetőségével; abszolút tudatos. Mint nagy hadvezér, mindent tervszerűen. Akaraterejével legyőzte önmagát, hajlamait, testi gyengeségét; erről vallomása; le embereket, népeket, uralkodókat.

*Soli Deo Gloria.*¹⁵ Ami ennek ellene szegült, letiporta. Uralkodó természet – egyetlen uralkodási eszköze erkölcsi ereje. Ez mindennek nyitja – Isten eszköze. Ezért nem félt soha semmitől. Ez vigasztalta. Innen felelősségtudata. Predestináció-

tan. Ez adta erejét. A vallás nemcsak a nők és gyermekek számára való, hanem a komoly, munkás férfi, sőt a történelem hősei számára is erő és élet forrása.

Beteg, gyenge test, valósággal fölemésződött. Halála megdicsőülés. Jeltelen sír. Pápa: „Ilyen szolgálkkal úrrá lennék az Óceánnak mindkét partján.”

Hagyatéka. Kálvinizmus. .... Vallás dolgában egyedül az élő Isten és szent ígéje előtt kell meghajolni. Tiszta, világos, ésszerű meggyőződésben és lelkiületben akar nyilatkozni.

Kálvini nemzeti egyházak. Svajci, skót, holland, amerikai és magyar.

Új embertípus kialakulása: a *kálvinista*.

Dévai Bíró Mátyás

Bocskai, Bethlen, Rákócziak

hazánkat először katolikussá, azután koldussá

pozsonyi véstörvényszék; gályarabok

Kazinczy, Kölcsey, Arany, Kemény Zsigmond

becskereki kézcsók

KÁLVIN

Futótűzként terjedt a reformáció Németország határain túl is. Angliától Magyarorszáig apostolai. Üldözik az „eretnekeket”; máglyák. S evvel is hódít, mint a régi mártírokkal. Már minden európai országban. Világmozgalom. De nem volt nemzetközi irányítója, vezére. Ez lett *Kálvin*.

Kiindulás színhelye Svájc. Paraszt és polgár köztársaságok szövetsége. Már Kálvin előtt reformáció. Francia Genf, 3 ország találkozási helyén. Itt Kálvin.

Született 1509, Noyon, Észak-Franciaország. Apja tekintélyes jogtanácsos. Egyházi jövedelem. Taníttatja Párizsban s egyebütt. Előbb papnak, majd jogtudósnak készült. Csöndes tudományművelés. Isten beleavatkozik.

Reformáció Franciaországban. Megismerkedik vele. Sokat töpreng, küzd.

Párizsban evangéliumi mozgalomban. Veszedelem. Hamar ismert. Vidéken működik és Olaszországban. Bujdosik hontalanul, pénztelenül. Francia király teljesen ki akarja irtani a reformációt. Biblia bírása, olvasása elég a máglyahalálhoz.

Kibujdosik: „Ha nem szabad az igazságnak Franciaországban lakni, nem akarok én sem.”

Baselbe megy, ott befejezi s kiadja az Institutiót 1536-ban, 27 éves korában. Egész világon rohamosan elterjed. Óriási hatás. Baselben akar állandó tanyát ütni, visszavonultan irodalmilag működve. Isten megint beleavatkozik.

Útja Genfen vitt át. Genfben reformáció, de inkább csak külső. Ott van: Farel Vilmos. Megtudja, Kálvin ott van. Kapacitálja: „Hát akkor Isten átka legyen a te nyugalmodon és írószobád csöndességén, ha ily nagy szükségben vonakodol segítségemre lenni.” Mintha villámcsapás. Odaszánja magát, ott marad. Így lett *reformátorrá*. „Én természetemnél fogva szégyenlős és modortalan voltam, menekülni akartam, mert csendet, nyugalmat szerettem. De nem értem el célomat, amely az volt, hogy ismeretlenségben maradjak, mert Isten a nyilvánosság elé vezetett, és úgy irányozta a különféle változásokkal sorsomat, hogy végre is a nyilvánosság elé léptem. Szerepvivő ember lettem.” Ez a nyilvánosság: a világtörténet.

Kiindulópontja: Genf. Vonakodás után: elszánt, végigmenő aktivitás. Belső, erkölcsi reformáció. Igaz egyház – szentek gyülekezete. Három dolgot tartott különösen szükségesnek: gyermekek és ifjak nevelését, egyháztagek összetartását, keresztyén hitnek öntudatos meggyőződéssé tételét. Emberek magánélete – keresztyén nevezet, ellene mondó élet, mint ma; képmutatás. Isten akarata, ő eszköze. Szigor léhák, romlottak ellen, Tisztítás munkája.

Ellenszegülés. Ellenségei hatalmon. Megalkuvásra akarják kényszeríteni. Hajt-hatatlan. Életét elvehetik, de arról, ami meggyőződése szerint Isten akarata, nem mond le semmi áron. Számúzik.

Strassburgba. Genfben fölfordulás. Sadoleto bíboros levele. Válaszadásra Kálvint kéri. Diadalmas válasz.

Hívják vissza, nem akar. Öreg Farel is kapacitálja. Visszatér.

Másfél évtizedig tartó, még súlyosabb küzdelem várt rá. Élete sokszor kockán.

Első dolga volt, rendet helyreállítsa, hit- és erkölcsi életet felújítsa. Szigorú egyházi rendszabályokat készített, s városi tanáccsal elfogadtatta. Így jött létre a genfi református egyházalkotmány, alapja valamennyi református egyházalkotmánynak.

Kálvin szerint: egyház független az államtól, a világi uralomtól, de mind a kettőt Isten szent akaratának kell igazgatni, s mind a kettőnek, egymást kölcsönösen támogatva, arra törekedni, hogy Isten országát e földön megvalósítsák. Egyházi fegyelmet, igazságszolgáltatást és jó rendre való felvigyázást a papoknak nem magukban, mint a katolikusoknál, hanem a gyülekezettel egyetemben kell gyakorolni. Az egyház valamennyi tisztviselőjét a gyülekezet választja. A tisztviselők, ezek közt a papok is, mind egyenlők; nincs köztük se nagyobb, se kisebb. Az egyházban semminemű személy vagy testület uralmának nincs helye.

Egyházi törvényei az élet minden körülményére kiterjedtek. Fényűzés, tobzódás, káromkodás stb. ellen.

Nehezen tudja megvalósítani.

De nem lehetett megfélemlíteni. Amilyen önzetlen, olyan hajthatatlan. Végül is az erkölcsi szigor győz. Mindenkinek dolgozni. Nyomorgókról, beteg – öreg – árvákról egyház gondoskodik. Minden gyermek iskolába. Rend, tisztaság, jólét. Messze földről csudájára járnak. A „keresztyén köztársaság”. Mindenben az ő szellemének bélyege. Egyszerű és józan élet. *Gazdasági fellendülés.* Kálvin pártolja az ipart és kereskedelmet. Munkás és gazdag város. Történetíró: „A legcsodásabb látvány a világ történetében, amit Genf nyújt. Három nemzet elitjét zárja magába, melyet egy ember szelleme egyetlen egészé olvasztott össze, s fennáll a túlerejű és elkeseredett ellenségek közepette, minden külső támasz nélkül, tisztán erkölcsi erejével. Nincs territórium, hadserege, kincsei. A szellem városaként áll előttünk, a predestinatio sziklaalapjára keresztyén sztoicizmusból fölépítve.”

Kálvin nem egyedül Genf; Genfben csak mintát adott. E minta szerint Európa legtöbb országában igyekezett meghonosítani a reformációt. Ő maga nem ment – írt mindenfelé. Rengeteg levél, minden rendű emberekkel, királyokkal, fejedelmekkel, hercegekkel, városi tanácsokkal stb. Mindenünnen hozzá fordulnak tanácsért.

Egész Európában óriási híre. Francia – Anglia – Skócia – Hollandiából sereglenek ifjak. „Küldjete nekünk fát – és mi nyilakat faragunk belőlük.” Valóságos

vértanú-nemzedéket nevelt. A legdolgosabb és leglelkiismeretesebb emberek, a legnagyobb szabadsághősök és legelszántabb vértanúk mindenütt az ő soraikból.

Világraszóló befolyása és tekintélye.

Jelleme. Aszketikus élet. Végtelen igénytelenség; csak a munka. Lakásának végtelen egyszerűsége. Sadoletto bíboros látogatása.

IV. Pius pápa: „Ennek az eretnek prófétának az volt a fő ereje, hogy saját dicsőségét és a pénzt soha semmibe se vette.”

Határtalan buzgalom munkában. Minél több követelmény, úgy nő munkaereje. Béza leírja egy napját: kora reggeltől éjfélig egy percet se pihen. Hetenként elnököl a vénérable compagnie¹⁶ ülésein, részt vesz a konzisztórium rendes ülésein, a teológiai akadémián előadásokat tart, menekülteket ellát tanáccsal, betegeket látogat, tévelygőket oktat, a magisztrátus megbízásából diplomáciai jegyzékeket szerkeszt, óriási levelezés, teológiai és egyéb támadásokat ver vissza, olvas. Ha valaha valaki, úgy ő Jézus példájára „szüntelenül munkálkodott”. Egész könyvtárra menő, 59 nagy kötetből álló hitvitázó irat, tudományos értekezés, bibliamagyarázat és prédikáció.

Mint prédikátor: minden második héten napról napra. 2000 prédikáció maradt ránk. Szerinte nincs nagyobb dolog, mint embertársai üdvére vigyázni. Ezért él. Hű pásztor.

Férfiás, bátor, határozott; nem érzelgős. Hízolgést, gyáva hunyászkodást nem ismeri.

Rendkívüli éles értelem nagy akarattal párosulva. Csupa világosság és erő. Rendszerező és logikus. Következetes, nézetei szilárdak, sehol habozás, ellenmondás. Amit fiatalon írt, később se másította.

Tisztában tennivalóival, ellenfeleivel, cselekvés terével, lehetőségével; abszolút tudatos. Mint nagy hadvezér, mindent tervszerűen. Akaraterejével legyőzte önmagát, hajlamait, testi gyengeségét; le embereket, népeket, uralkodókat.

Soli Deo gloria. Ami ennek ellene szegült, letiporta. Uralkodó természet – egyetlen uralkodási eszköze erkölcsi ereje. Isten eszközének tartotta magát. Ez mindennek nyitja. Ezért nem félt soha semmitől. Ez vigasztalta. Innen felelősségtudata. Predestináció-tan. Pápa is. Ez adta erejét. A vallás nemcsak a nők és gyermekek számára való, hanem a komoly, munkás férfi, sőt a történelem hősei számára az erő és élet forrásává válhat.

Beteg, gyenge test, valósággal fölemésztyődött.

Halála 1564, 55 éves korában, dicsőült arccal, küzdelem nélkül. Jeltelen sír – de létének jele egész világ, mely más volt, mint születésekor. Halála hírére pápa: „Ilyen szolgálattal úrrá lennék az Óceánnak mindkét partján.”

Hagyatéka, öröksége. A kálvinizmus eredetisége. A Kálvin által megindított és végrehajtott reformáció, bár magára a tartalomra nézve sok ponton összetalálkozik a lutheri reformáció tételeivel: az egészet átható szellemre, irányra és színezetre nézve különbözik tőle, úgyhogy nemcsak a tanok, de a gyakorlati élet mezején is lehet és van szó kálvinizmusról. Egyik fő jellemvonása: a vallás dolgában egyedül az élő Isten és szent ígéje előtt kell meghajolni. A hívő léleknek teljes önállósággal és közvetlenül az isteni alapra kell állnia.

Tiszta, világos, ésszerű meggyőződésben és lelkiületben akar nyilatkozni.

1. A reformált egyházak Svájcban, Angliában, Skóciában, Hollandiában, Magyarországon és nemsokára Észak-Amerikában.

Nemzeti egyházak – nálunk magyar vallás –, de éppúgy skót, holland és amerikai.

2. Ezekben az országokban új embertípus kialakulása, a kálvinista. Ady: „Kálvin szirtleke.”¹⁷

Ellenreformáció: jezsuita rend és Habsburgok, erővel, fegyverrel. Protestantizmus léte kockán. Lutherizmus: passzív ellenállás. Kálvinizmus másként: kényszerítve fegyvert fog. Kálvinizmus: szenvedés, küzdés, harc. Fruin:¹⁸ „Svájcban, Hollandiában, Franciaországban, Skóciában, mindenütt, hol a protestantizmusnak karddal kellett megszilárdulnia, a kálvinizmus volt az, ami a győzelmet kivívta.”

Események tanúsága. Ausztria és Németalföld. Stájer, Karinthia, Krajna hercegségek, csaknem minden területe a német Habsburgoknak a lutheránus reformációhoz csatlakozott; de mikor ellenreformáció s különösen Ferdinánd császár (”inkább pusztaság fölött, mint eretnek országon uralkodni”) – aránylag rövid idő alatt s jelentéktelen véresvesztés után visszatérnek.

Másként *Németalföld*; a kálvinista. V. Károly császár birtokába jut, mint nagyanyai örökség. Spanyol uralom, inkvizíció. Császár szigorú rendeletei, tömeges kivégzések. Még rosszabb utóda, II. Fülöp alatt. Rettenetes kegyetlenkedések. Alba herceg. Mintegy 100000 elbujdosnak. 18000 ártatlant kivégeztet. Szabadságharc – maroknyi nép – kivívja a vallási és polgári szabadságot.

Skócia. Knox János Genfben. Börtön, gálya, számkivetés. Nemzeti egyház. Stuart Máriával szemben. Igazság fanatikusa. Igazi próféta. Hajthatatlan. Sírjánál Morton grófja: „Itt nyugszik, aki sohase félt embertől.”

Skótok reformáció előtt a legvadabb, tudatlanabb, legszegényebb és zabolátlanabb népek egyike. Kálvin és Knox szellemének befolyása alatt közműveltség, tudomány, jólét, gazdagság, rend és közérkölciség oly fokára emelkedtek, melynél magasabban egy nép se áll. – Minden téren kálvinista szellem uralkodó.

Anglia – puritánusok genfi tapasztalataik alapján. Üldözik őket. Harc király (I. Károly) és parlament közt. Cromwell Olivér. Királyt lefejezteti a parlament. Szigorú puritánus köztársaság.

Észak-Amerikában – hitük miatt kiüldözött puritánok Amerika őserdeibe vonulnak, s megkezdik a rettentő harcot. Az őserdő helyén ma egy szédületesen fejlődő ifjú kultúra. A kálvinizmus az alap; és a különböző fajokat egyesítő erő politikailag; demokrácia, egyén és jogainak megbecsülése és érvényesülése. – Ma az észak-amerikai államokban és Kanadában a kálvinista felkezetek híveinek száma kb. 66 millió.

Kálvin *világreformátor*. Világ protestánsainak 2/3-a, 100 millió léleknél jóval több kálvinista jellegű.

Magyarról – nemzeti – jövő vasárnap.

Egyéniség nevelő. Hogy egy[éniség] komoly és jó értelemben mit jelent, Kálvin mutatta meg. Hatalmas karakterek. – Teljes odaadás a hivatásnak. Nem dicsőségért, hatalomért, javakért; egyedül eszmény megvalósulásáért. Erre ráteszi egész életét. Párosulva fegyelemmel. Nem szolgálai alárendeltség idegen akaratnak, hanem tervszerű önnevelés. Ezekben Kálvin mintakép, példaadó.

3. *Új világ. Demokrácia* és következményei. A nép szabadságából és érettségéből

származó részvétele a polgároknak a törvényhozásban; részvétele az állam és község kormányzásában.

Elvileg: örök kiválasztás tana, testimonium spiritus sancti,¹⁹ egyetemes papság. A lelkiismereti szabadság következménye az egyén másnemű jogainak s általán az egyéni szabadságnak igénye. – Midőn egyház tévedéseinek és bűneinek kiirtása végett a kritika fegyveréhez nyúltak, példát adtak ez eszköz más téren való használatára. Kultúra útjának egyengetése, tudományos vizsgálat stb. Minden emberi abszolút hatalom tagadása, az egyéni, lelkiismereti és gondolat szabadságnak követelése és érvényesítése, a kritikának minden téren alkalmazása: ezek a haladás fölszabadult és fölszabadító erői.

Formailag: presbiteri és zsinati szerveivel, választásokkal előképeit adta a polgári demokrácia legfontosabb berendezéseinek, az ő talaján nőtt minden polgári szabadság alapgondolata, társadalmi szerződés és népfenség.

MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ

(eddig: egy-egy pillantás egyetemes történetre; most ebben: a hazaira)

Mikor elődeink bejöttek, szilaj, féktelen nép; litániában: „A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket.”

Keresztýénség fölvétele; hálával kell megemlékeznünk, de nagy fogyatkozások; térítés erőszakkal; térítők nem ismerik nyelvünket; „keresztelés”, „karácsony”, „húsvét”; népet nem hatja át; még 500 év múlva is pogány;

nép durva, részeges, tolvaj

papokról egykorú olasz történetíró: „A tivornyázásban és szerelmeskedésben kiválnak.”

török veszedelem; magyarság anyagi és erkölcsi dekadenciában megy Mohács felé, Mohács az eredmény

1514 táján *Gosztonyi* János győri püspök: „az egyház mély tudatlanságba merült, alig találkoznak a papok között is, akik kellőleg értenék azt, amit az isteni tiszteletekben olvasnak és énekelnek.” Egy másik pap, bíboros: „Nem volt tudomány, nem volt semmi tisztelet az isteni dolgok iránt, azt kell mondanunk, hogy csaknem vallás sem volt már.”

Papokat gyűlölték. Egy mai katolikus történetíró, *Horváth* Cyrill, volt zirci tanár ilyen kemény szavakkal: „Az ország egyik legelső hivatalában megjelenik Szalkai László prímás, akit az egész ország gyűlöl; megjelennek a Kecsethy Márton-féle mitrás gazemberek, kik a rablólovagok világát élesztik föl, megrohanják a védtelenekeket, özvegyeket, árvákat, hogy elragadják javaikat, megfosszák értékeiktől. Romlás, erkölcsi elvadulás mindenfelé; senki sincs megelégedve, minden jobb érzésű lélek segítséget, orvoslást vár és sürget.”²⁰

Míg pápa és császár egymással harcban, az ekként megromlott országra rászakad Mohács 1526-ban.

Nagy Lajos és Igazságos Mátyás egykor oly hatalmas országa 3 részre darabolódott; legnagyobb, legtermékenyebb része török iga alá került. Népe elvérzett vagy nyomorba jutott.

Pusztulás, inség, nyomorúság – leírhatatlan. Mi ugyan sokat átéltünk, s alkalmazunk ilyenminek elképzelésére, de mi se tudjuk.

A mezőn ellenség, a falvak közt döghalál. Nagy temető az egész ország, egész falvak kipusztultak, eltűntek.

Krónikáíró: Ellenségnek megismered rettenetességét

Nagy sírással ott megeszed ten gyermeked testét.

Batthyány Ferenc Mária királynőnek: „Olyan veszélyben és nyomorban van most a szegény Magyarország, hogy az anya gyermekét eldobva, a férj hitvesét elhagyva kénytelen futni az ellenség elől.”

Volt-e valaha nemzet, amelynek vigasztalásra és megtartó erőre nagyobb szüksége volt? *Petőfi*: „Isten csudája, hogy áll hazánk.”²¹ Hát csakugyan csoda történt.

Az örök megtartó, megváltó: a Jézus evangéliuma. Az evangélium hatása alatt a magyar úgyszólván elfelejt mindent, törököt, németet, és arra az egy nagy valóságra fordítja tekintetét, hogy az a nagy csapás, ami az országot érte, nem más, mint a tétlenség, istentelenség gyümölcse. A kor egyik költője: „Haragra indítánk hitetlenségünkkel, Vakságunkkal és nagy hamisságunkkal, Azért ő haragja ellenünk gerjede, Bosszúállás ostora reánk szálla, Köztünk meghasonlás, irigység, gyűlölség” (akárcsak ma).

E magábaszállásban van a meggyógyulás diszpozíciója, a megújulás, megreformálódásé.

Reformáció csodás, gyors terjedése. Nép papjainak, lelki vezéreinek egy része példával járt elől; jobbra vágyódó lelkek; teljes megújulást kerestek.

Podmaniczky István, Thurzó Ferenc nyitrai püspökök, Bebek Imre fejevári prépost, Ladányi György apát, Dudich Endre pécsi püspök elhagyták főpapi székeket és megházasodtak.

De volt mélyenjáró politikai ok is. Ferdinánd király mindenképpen megnyirbálni igyekszik Magyarország ősi függetlenségét. A török ellen teljesen tehetetlen ugyan, de arra van képessége, hogy ami még eddig a nemzet számára megmaradt, ami az egyetlen becses dolog volt még a nemzet előtt, ti. a *szabadságát és függetlenségét*, veszedelembbe jutassa. Amint a magyar nemzet a *protestantizmusban felismerte a szabadság szellemét*, úgy érezte, hogy ez segíteni fog neki veszélyeztetett függetlensége megőrzésében, alkotmánya továbbépítésében, valamint a megrongált nemzeti öntudat fejlesztésében is. Belátván, hogy a vallásos reformoknak ez az iránya egyúttal éppen olyan politikai tényező is, mint aminőre a nemzetnek most a legnagyobb szüksége van, hihetetlen gyorsasággal karolta föl a nemzetnek minden rétege a protestantizmust, melyet azelőtt megvetett. A nemzeti érzület tehát a protestantizmus-szal szemben teljesen átalakult, és tisztelettel fogadta azokat, kiket még csak nem is olyan régen máglyára ítélt volna.

A romok közt templomok, iskolák épülnek, melyekből énekek szállnak fel lelkesen, és amelyekben hangzik a beszéd, az ige, mely megmarad, megtart.

Horváth Cyrill: „Vallás, mely a híveknek úgyszólván kötelességévé teszi, hogy a maguk lábán járjanak, és a szent iratokat olvassák, mint a protestáns, nem lehet el valódi népoktatás és könyvek nélkül. Az új hithirdető nemcsak lekipásztor, de tanító, író és – ilyenek hiányában – nyomtató egyszersmind. Egyszerre föllendül

az iskolaügy, a betűk ismerete, az olvasás. A régivel szemben, amely idegen vagy partikuláris volt, megszületik a magyar iskola, az alsóbb és felsőbb egyaránt.”²²

Igy indult vallási, politikai és közművelődési alapon nemzeti mozgalomként a reformáció.

Természetesen még így sem ment küzdelem és szenvedések, harcok, áldozatok nélkül.

A reformátorok: próféták és apostolok, elképzelhetetlen nehézségek és veszedelmek közt. Az evangélium igazságait hirdető prédikátorok akkor a magyar nép igaz barátai. Szenvednek és dolgoznak éjt, napot eggyétéve. Örökös vándorélet.

Írás, tanítás, istentisztelet mind csak magyar nyelven. A magyar büszke lett rá, hogy ő magyar. *Országá nem volt többé, de volt hite és műveltsége.* És ezt a magyarság azoknak az ütött-kopott ruhájú szegény, sokszor földönfutó papoknak köszönhette.

Csak példaképpen: a legelső vérbeli magyar reformátor *Dévai Bíró Mátyás*, eleinte szerzetes, majd Luthernek és Melanchtonnak tanítványa kint Wittenbergben, lakott is Luthernél; bejárja fél Magyarországot; hatalmas erővel szól és helytáll; kassai pap korában egri püspök elfogatta, börtönről börtönre, végre Bécsbe; itt másik püspök fogja vallatóra; nem tagadja meg hitét; sikerül megszöktetni; előlról kezdi; Budavárában fog munkához; pappal vitája, helytartó „istenítélet”-e; ezután is örökös bujdosásban, veszedelemben. „Addig vezéreljen, védjen, oltalmazzon Isten, ameddig jónak látja, a kegyesek vigasztalása nem maradhat el.”

Szegedi Kis István – már később élt, neki már nem az úttörés, hanem tanítás, lelkipásztorkodás a feladata. De ő is sokat szenved. Szelid. csöndes, tudós ember. Műveit németre is fordítják. Pályája elején Fráter György parancsából egy kapitány félholtra rugja-veri, s világgá kergeti. De tovább hirdeti az ígét. Nagyalföldön, Dunamelléken. Török fogságba kerül; 2 évig; véresre verik. Végre kiváltják.

Sztáray Mihály, ifjúkorában Ferenc-rendi. Lent a hódoltság részekén bámulatos tevékenysége. Egy levelében: „Hét éve elmúlt már, hogy én az Istennek alaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában az Ur ígétét hirdetni kezdtem, s már innen és túl a Dráván, az Úrnak gazdag és már elért gabonájának aratására jött többi atyafiakkal 120 egyházat alapítottam. Az Úrtól lett e dolog, és csodálatos a mi szemünk előtt. Legyen hála Istennek, aki adott nekünk a szolgaságban szabadságot, az alacsony állapotban nemességet, a Krisztus ellenségeinek győzelme alatt diadalmat a halálon és poklon.”

És még mások, akikről tudunk, és sokan, akiknek neve sem maradt fenn.

Eredmény: reformáció teljes diadala. Amint egy jezsuita írja ez időből, az egész ország, három főúri család kivételével, református vagy ágostai hitvallású evangélikus. Volt 29 nyomdánk.

A magyarnak nagyon megfelelt. Egyszerűség.

Jellemző, hogy akkor még a Habsburg Miksa király is protestáns érzemű volt.

A kálvinista reformáció kerül az élre. Lesz belőle hatalmas nemzeti kultúrtényező és karakterformáló.

Protestáns papok írják az első szótárt, első nyelvtant, első komoly történelmet, első klasszikai és bibliai fordításokat, s ezzel a nyelvet bámulatosan meggazdagítják, kifejlesztik. Ők képviselik a nemzet szellemi életének cirkulációját: könyvet írnak, kinyomatják, elárulják, ismertetik, megtanítyák. Ők az irodalom, ők a sajtó,

ők a közoktatásügy, ők a kolportázs, ők a tudomány. Iskoláikon külföldi stipendiumok lehetővé teszik, hogy kultúránk nyugateurópai színvonalra emelkedjék anélkül, hogy nemezeti vonásából valamit vesztené. Minden fokon ingyenes volt az oktatás századokon át, egészen a legújabb időkig, de csak a szegények számára; a gazdag fiú nemcsak magáról gondoskodik, hanem 2-3 szegény társáról is. Mivel oktatásuk ingyenes, a nép legalsó rétegéből kiváltódnak a legértékesebb elemek, s így történik meg az a kultúrtörténeti csoda, hogy *Bethlen Kata tehénpásztorából* Európa egyik legnagyobb tudósa lesz (Bod P.)

Nagyszerű kollégiumok.

A protestáns egyházak történetének második százada, a XVII. század már nem volt olyan diadalmas, mint az előző. Az erőszak mindent elkövetett, hogy elnyomja az evangélium terjedését. Már a XVII. század első éveiben *Bocskai* István erdélyi fejedelem karddal védi a vallásszabadságot, nem sokkal utána *Bethlen* Gábor közd. Sok mindent kiváltak, de a feltételeket az uralkodók s a protestánsok ellenfelei sohasem tartották meg. Templomaikat elvették, szabadságukat béklyóba verték, s végre nyíltan kimondták, hogy hazánkat először katolikussá, azután koldussá fogják tenni. Majd összeült a *pozsonyi vértörvényszék*, s ítélkezett 350 protestáns lelkész és tanító fölött. Majd jöttek a *gályák* s rajtuk szenvedő hitvallóink. Azután leverték *Rákóczi* seregét, s evangéliumi egyházaink együtt szenvedtek a magyar szabadsággal.

A harmadik század, a XVIII. nagyon szomorú. Némaságra kárhoztatás.

Csak 1848–49 hozta meg a méltányosságot, amelynek a vívmányait tegnap²³ is sokan magasztalták és ünnepelték ebben az országban, akik valójában megcsúfolják és lábbal tapodják azokat, így elsősorban a felekezeti egyenlőséget.

Az ötödik százada, a mostani, szétszakítással kezdődött. Kálvinista öntudat. Becskerekai kézcsók.

Talán ebből a rövid áttekintésből is látszik, hogy a protestantizmus nem egyesek szeszélyéből vagy érdekéből jött, hanem történeti szükség hozta, hatalmas *nemzet-megmentő, megtartó és nevelő* erőként. A magyar politikai és kulturális élet első vonalában ott állnak örök értékű tevékenységükkel és munkáikkal.

Bocskaiak, Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok

Kazinczy, Berzsenyi, Csokonai, Kölcsey, Petőfi, Arany, Kemény Zsigmond, Jókai, Ady

Köszönöm az egyre növekvő érdeklődést. Én számítottam is rá. A hallgatóság növekvő számán kívül megnyilatkozott abban is, hogy sokan reklamálták, hogy mért nem mondtam el még ezt és am azt; Szt. Ferencnél a pápasághoz való viszonyt, Kálvinnál, amikor nem szolgáltatta ki az úrvacsorát, a Servet-affért stb. – nos mindez stichwortokban fel volt nálam jegyezve, de nem fért el. Hiába, egy óra csak egy óra. <Régi tapasztalat, hogy az emberben elfér egy liternél nagyobb kvantum, de a literes edényben nem, még a legjobb féle italból sem.> Így egy órába se fér több. Nagyon vigyáztam, hogy túl ne lépjem az időhatárt. Fő célom volt: érdeklődés felkeltése e témák és kérdések iránt. Arra is vigyáztam, hogy senkit hitében, vallásában meg ne bántsak, remélem, nem is. Én nem vagyok türelmetlen; ellenkezőleg; butaság és gonoszság fokmérője, nem vallásos buzgóságé. Sőt az is egyik célom volt, hogy a kölcsönös megértést szolgáljam most is, mint mindig; a kölcsönös megér-

tés föltétele pedig a kölcsönös megismerés; hiszen mi nem ismerjük egymást – egy hazának gyermekei vagyunk, együtt lakunk, élünk, egymásra utalva, s idegenek vagyunk, sokszor ok nélkül ellenségek is. Minket legalább itt Baján nem ismernek. Nem vagyunk keresztyének.

Most pedig idei búcsúzásul ref. korabeli [zsoltár.] Régi magyarok irredenta éneke; ma is. Elnyomott nép bánata. Unisono, szándékkal. Tömegének. Szövege ...

[PRÉDIKÁCIÓVÁZLATOK]

[Ms 4556/7.] I. Kar[ácsony] Máté I, 21. (magamé) (1924 Baja)

Isten és ember, örök élet és földi élet összefüggése; míg az ember fönt keresi és csodákban várja (pogányság, bálványok), egyszer csak itt van előtte; s kiderül: a megtestesült szeretet;

kinyilatkoztatja, amit ember nem tudott, nem tudhatott, hogy ez az igazi összekötő kapocs és ez a világ fönntartója; de nekünk már meg kell értenünk;

milyen lenne a világ, ha ezt nem tudnók, ha Jézus nem született volna; ha kultúra, tudomány stb. oly fejlett lenne is, mint ma (bár lehetetlen), hiányoznék a világ lelke, s az egyetlen bizonyosság, melyhez folyamodhatunk; hogy *Isten szeretet*, nem vak erő stb.

minden változik, fejlődik: népek, maga a természet, törvényeivel, a tudomány – csak egy nem változik, ez a tény és ez az igazság, s erre intve tér vissza minden évben a karácsony;

oly egyszerű igazság – mégis mily nehezen fogadják be, mint Jézusnak se volt hajlék akkor – de minden évben visszatér s figyelmeztet;

hogy Isten nem tirannusként akar magának minket, hanem szabadon, és nem közvetlenül hatalma útján közlekedik velünk s a világgal – mert megsemmisítene –, hanem az ő szeretete az a transzformátor, mely végtelen hatalmát és erejét világossággá, meleggé, életté alakítja át;

tökéletesen és világosan Jézus születése mutatja meg, Jézusé, aki azt mondja: Nekem adatott minden hatalom égen és földön¹ – s ugyanő: azért jöttem, hogy a világot megtartsam, minden áldozat árán is²

[Ms 4556/9.] Baja 1927 ZV 928 Márk 14. 3–9.

A tragédia előtt. Ezt a cselekedetet az Úr negdicsérte, nem kell védelmére kelnünk. A jó cselekedetek nemcsak pénzben történnek. A szegényeknek nemcsak enni-inni adni kell. Kicsinyesség. Ha ez a nő nem tette volna, mindnyájan szegényebbek lennénk.

1. *Ami tőle telt, azt tevő.* Előre sokat gondolkozhatott rajta. Ki akarta fejezni hódolatát és szeretetét. Sok mindent magára kellett vennie ezért. A cselekedet volt a nagy, nem az anyagi áldozat.

2. *Nagyobbat tett, mint gondolta.* Cselekedeteink nem sejtett következményei.

3. *Szíve sugallatát követte.* Véghez is vitte, nemcsak tervezte. Mi is tervezünk – de meg tesszük-e. Mi is szolgálhatunk Krisztusnak.

Virágvasárnapi

Zakariás 9,9: Örülj nagyon, Sionnak leánya, örvendezz, Jeruzsálem leánya! Imé, jön néked a te királyod; igaz és szabadító ő; szegény és számárháton ülő.

1. Tavaszi szép ünnep. A mi Urunkat felmagasztalta a *nép*. S keresztre került.

2. Virágvasárnapra már ráveti árnyékát *Nagypéntek*. Hozsánna! után Feszítsd meg! A nép ma felemel, holnap letipor. Ahol tömegben van. Rossz vezetők nyomán járva lesz belőle *csőcselék*. Összetartás ösztöne.

3. S a népet szeretni kell mégis, mert ahogy lehet belőle csőcselék, lehet belőle *választottak gyülekezete, eklézsia*. Az igazi, láthatatlan egyház.

4. De különösen szeretni kell azt, aki e csodát meg tudja cselekedni: *a királyt*. Aki örömet hoz, s ő maga szomorú.

Du. Máté 21.10.

[Ms 4556/10.] ZV 927 Nagypéntek

János ev. 19:30: Mikor azért elvette Jézus az ecetet, monda: Elvégeztetett! És lehajtván fejét, kibocsátá lelkét.

1. Elvégeztetett – ebben a szóban az egész nagypénteki evangélium. Beszéde, élete példája nem volt elég – elkezdett a fájdalom, szenvedés nyelvén beszélni: szolgáló lett, felvette a világ bűneit.

2. Elvégeztetett = kiszenvedett.

Elvégeztetett = befejezte művét.

Elvégeztetett = befejezte szenvedését.

3. Nekünk az élet kezdetét jelenti. Örök élet kezdete. Az ember hazaérkezett, újra Isten gyermeke. Így szeret bennünket Isten.

4. Mit adunk mi e csodálatos szeretetért?

Máté 21:10: Amikor bement Jeruzsálembe, felháborodék az egész város, mondván: Kicsoda ez?

1. Diadalmenet – s a felháborodott kérdés: Kicsoda ez? Eddig tartott a virágvasárnapi öröm.

2. A város kérdi: farizeusok, írástudók, gazdagok, hatalmasok, üzletesek, szipolyozók, bűnösök. A bizonyságok fellege veszi körül – s azt kérdik: Kicsoda ez?

3. Azóta is a történelem során számtalanszor: Wicklif, Husz, Luther, Kálvin idején. – S ma is.

4. Mi tudjuk, kicsoda ő. Azért mondjuk mi is: Hozsánna, áldott aki jött az Úrnak nevében!

[Ms 4556/11.] 1927 IX

Példab.3.6: Minden te utadban Istent valljad; s ő igazgatni fogja a te lépteidet.

1. Egyik legnagyobb ígéret a Szentírásban, de mint a többi, föltételhez kötött. Hogy mindenben Istenre gondoljunk, ne csak kivételes dolgokban. Jézus példája. Pál.

2. Melyek az utak? Az ember érzés-, gondolkodás-, életmódja.

a/ a hit. A hithez elhatározás kell, s a hitnek ápolása. Az ápolás módja és eszközei: Szentírás; hívő emberek társasága.

b/ ima

c/ szeretet; megbocsátás.

3. Isten ígérete.

Máté 18,20. Ahol ketten–hármán egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.

Legutoljára: aki Krisztusban van, új teremtmény – s aki megmarad az ő beszédében, az az ő tanítványa, megismeri az igazságot, s az igazság szabaddá teszi.

A tanítványnak néha egyedül kell lennie, néha többed magával. Egyik nélkül éppoly hiányos, mint a másik nélkül. Kellő mérték. A „2–3” nem okvetlen mindig együtt.

1. Csoportok megtérése. Család. András és Simon; Jakab és János stb; Rufus és anyja; Aquila és Priscilla.

2. De olyanok is, kik előbb nem ismerték egymást. Mindenféle csoportok alakultak. Pál.

3. Az igazság, amit csoportokban, társaságban lehet csak fölfedezni. Pl. a szeretet.

4. Amit az együtt útonjárók tehetnek egymásért. Szolgálat.

5. Ahogy javíthatják, tökéletesíthetik egymás életét.

Ilyen sejtekből áll a nagy organizmus, az egyház, s Isten országa a földön.

[Ms 4556/12.] 927 októb.

Róm.8.28: Tudjuk pedig, hogy azoknak, akik Istent szeretik, minden javokra van, mint akik az ő végzése szerint hivatalosak.

A 8.rész vizsgálatása.

1. *Minden összemunkál.* a/ minden hat és munkál – ez köztudott; b/ minden összemunkál. Az ellentétek csak látszat a természetben. Ugyanígy Isten gondviselése és kegyelme világában.

2. *Minden a legjobb cél szolgálatában munkál össze.* „Tudjuk”! Pedig épp ez időben sokat szenvedett. A cél: Krisztushoz hasonlóvá lenni. Isten formál minket.

3. *Kiről beszél az apostol?* Talán akiket Isten szeret? Nem, hanem akik az Istent szeretik.

[Ms 4556/13.] (Várkony 927 novem)

I.Mózes 3,19: Orcád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földre, mert abból vétettél: mer por vagy te s ismét porrá leszel.

ősz, a nagy munka idő után vessünk számot

mennyi panasz volt a munkára. Mintha valami átok lenne. S az is: a bűn büntetése. De csak ott, ahol a bűn az alapja: az önzés.

De áldássá válhatik: ha Isten munkatársai leszünk, ő munkaadónk.

”Nemcsak kenyérrel él az ember.”³

[Ms 4556/15] ZV 1927 X Zsolt 97.

napról napra hosszabbak az éjszakák, rövidebbek a nappalok; de amikor nem látjuk is, tudjuk, eljön újra a nap

1. Isten fensége felhőkbe van burkolva; Istennek lénye képráztató dicsőség; gyenge értelmünk számára áthatolhatatlan mélység; de egész életünk titokzatosság világában folyik. Még inkább a kegyelem világa.

2. A felhők fölött örök fényben él Isten. Isten ígéretei.

3. A fény mindig örömet jelent.

4. Ez az öröm csak az egyenes szívűeknek adatik.

[Ms 4556/16] Husvét 929 ZV

I.Kor.15:57: Hála az Istennek, aki a diadalmat adja nekünk a mi Urunk Jézus Krisztus által.

Szép ünnep, szép ünneplés. Kevés boldog szív. A mindenben győzedelmeskedő husvét-i lélek hiányzik. – Mit mondanak rá? Hogy legyenek boldog?

Diadalt ad Isten Krisztus által: 1. szenvedés, 2. bűn, 3. halál fölött

1. *Győzelem szenvedés fölött.* Mért éppen én szenvedek? Nézd a megváltót. Fel-tamadott.

2. *Győzelem bűn fölött.* Mikor magunk vádoljuk magunkat. Krisztus véérért Isten bocsánatot ad. Krisztus erőt is ad, mert él. „Ime én veletek vagyok minden napon...”⁴

3. *Győzelem a halál fölött.* A győzhetetlen. Valaki legyőzte. „Én vagyok a föltámadás és az élet. Aki hisz én bennem, ha meghal is él.”⁵

”Nincs már szívem félelmére...”⁶

[Ms 4556/17.] 927/X Ján.15, 4–7 (magamé, szüreti)

1. szüreti idő – ragyogó napsütés – vagdossák a fürtöket a szőlővesszőkről – az ember százszor is lehajol Isten áldását fölvenni, s közben a gazda ezer dolgora gondol: számíthatja, mennyi lesz, mennyiért adhatja el, mit vesz a pénzen, mit épít, betegre kell, iskolásra, ruhára stb. – de gondol-e a legfontosabbra?

Isten mindennel tanít – nemcsak a Szentírásban – az egész természet is Szentírás, melyben szól hozzánk: a szüret is ilyen, a tőke, venyige, fürt is; arra figyelmeztet: *ember, te is szőlővessző vagy*, melyről én szüretelek, ember, látod, mint nő a venyige a tőkéből, így te énbőlőlem, enyim vagy, tőlem veszed életed, mindened – az ember azt hiszi, mert azt látja, hogy a családból nő ki, a faluból, városból, országból, gazdaságból, munkából stb.: de mindemögött láthatatlanul Krisztusból, a szőlőtőkéből – elszakíthatatlan összefüggés ez, vagy ha elszakad, megszűnik az élet; a hívő érzi ezt állandóan, ha eltévelyedik is, oda tér vissza; a ködben eltévedt hajósok, akik több napi bolyongás után újra hazájuk partján kötöttek ki

2. figyelmeztet: ember, te is gyümölcsöző; a velem való együttlét nem terméketlen, hanem gyümölcsöző; ha bennem növekedel, nem hiába élsz, hanem mint az áldott tőke, teremsz jól magadnak, másoknak, nekem, mindenkinek; Isten a szőlő-

lőműves, s mindazt, amely gyümölcsöt terem, megtisztítja, hogy több gyümölcsöt teremjen – ő szüretel rajta

3. figyelmeztet: ember, nézd, mennyiféle gyümölcse van a szőlőnek, mennyi fajta, s mind jó, ami jó tőkéből való; csak ha a tőke rossz, rossz a gyümölcse is; te is, ember, sokféle vagy, sokféle gyümölccsel; a világi hivatalok szerint sokféle hivatás és rend van, ki fő, ki alacsony; ha mindenki a maga munkáját jól és híven cselekszi, minden munka Isten országának keresése, mind kedves énelőttem; én az akaratot, szándékot nézem: földműves, iparos stb. éppoly kedves előttem, ha híven teljesíti dolgát, mint királyok, nagy urak országos gondviselése; Istenért egy ital hideg víz; nem kívánok nagy állapotot, nagy tekintetes dolgot, költséget stb.: kapás, szántó, varga stb., házatáján asszonyember – atyámfiai, nagy boldogság ez! De épp aszért ne legyünk kevélyek, mindnyájunkra egyformán szükség van Isten országában, Isten szüretjében; semmi jót ne tulajdonítsunk magunknak (ez a bekezdés: Pázmány II. k.)

4. figyelmeztet: ember, ha tőlem elszakadsz, elvesz életed, mint a szőlővenyigéé és kivetteté

5. figyelmeztet: ember, ha bennem maradsz, mindent megadok neked, amit kérsz; megkapod mind, amire szükséged van: a levegőt, a napfényt, az esőt, jó földet, nyelést, kapálást, hogy növekedhess és gyümölcsözzhess: mint e mostani szüret, a szép verőfényben – , mely mindezekre megtanít.

[Ms 4556/18.] (1927 advent Várkony) Luk.1,46–55. (adventi, délután)

előrepillantás a jövőbe

a magzat ott van Mária szíve alatt – még nem született meg, még nem nőtt föl, még nem cselekedett, de ő előre lát mindent: az *alázatosságnak* és *hitnek* erejével: alázatosságában meghallotta Istennek szavát s hitével előre látja annak megvalósulását;

végigpillantás Jézus életén: a szenvedés és mégis magasztalja

mi is megláthatjuk a jövőndőt, amit Isten készít számunkra, ha meghallgatjuk az ő szavát: mindenben a mi javunkat akarja, a szenvedésben is, s akkor mi is már most előre mondjuk: magasztalja az én lelkem az Urat!⁷

[Ms 4556/20] (Várkony 927 nov.) Máté 25, 1–13 (adventi) a várakozás

1. a zsidó nép: szenvedései, elnyomatása közepett várta mint hatalmas uralkodót, aki fölzsabadítja – s mikor megjött, nem ismert rá, mert nem úgy jött, amilyennek képzelte, ma is várja

2. a keresztyénség is várta 1000-ben, világ vége – de nem úgy jött

3. mi is vártuk háború alatt, minden nép, hogy neki adjon igazat – processziók stb. – ki tett engem köztetek bírónak?

4. háború után, ker. kurzusban – várták s várják – de az olaj már fogytán mindezeknek olaja elfogyott, s mire Jézus megjött, már nem látták, nem ismerték föl

5. mi is hányszor vártuk: megaláztatásunkban, emberek okozta szenvedéseink-

ben, civódásainkban: mint bosszúállót! haragunkban, nélkülözésünkben, betegségünkben – s mikor jött és eléje kellett volna mennünk: nem volt olajunk!

Mi ez az olaj? A magunk ismerése! Ennek fényénél látjuk meg magunkat, de Istent is!

S a nagy *misztériumot*, mely az ő eljövetele. Ennek világánál készülünk eljövételére, bűnbánattal: az úrvacsorára és karácsonyra.

[Ms 4556/21] ZV 927 X.

I.Kor.3.11 Más fundamentumot senki se vethet azon kívül, mely vettetett, mely a Jézus Krisztus

reformáció – Kálvin – szerint egyház ott van, ahol Isten igéje hirdettetik, s a sakramentumok helyesen szolgáltatnak ki. Itt lesz mind a kettő. Jézus pedig: „ahol 2–3 az én nevemben együtt vagytok, én is veletek vagyok.”⁸ Kezdet, mustármag.

Mint Isten követé, most, hogy első ízben itt ist. tiszt. – a reformációra emlékezés ősi idején – hozom az üzenetet: ő egyedül fundamentum.

A világ másként gondolkozik.

Háború előtt: erő hatalomra – és megdőlt, s a maiaké is meg fog dőlni.

Politikára –

A vagyona – és annyira megsaporodott a pénz, hogy belefülünk s mégse elég.

Tudományra – és cserben hagyott a háború s utána következő idő nyomorában.

mindezek csak eszközök

Minden fundamentumról kiderült, hogy bizonytalan, kihullt alólunk, s mi belezuhantunk a sötétbe.

Egész országok, társadalmi osztályok – de a családok és egyének is. Én is. Mindenütt a züllés, elégedetlenség, egyenetlenség, békétlenség – mert mindenben csalódtunk.

S ebben a sötétben újra föltűnik a világosság, és hangzik a biztató szó attól, aki soha meg nem csalt, cserben nem hagyott. Aki szeret és vár bennünket – aki hatalmas, mert meggyőzte a világot. Véré, életét adta érettünk – akiben mi teljesek, gazdagok és boldogok leszünk. Ezen megállva *erős*: egyén, család, egyház, haza. Nektek is üzeni: „Ne félj te kicsiny nyáj, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy néktek adja az országot.”

Úrvacsora; felhívás adakozásra – ősi szokás – bajai anyae gyház számára

[Ms 4556/22.] ZV 1927 X I.János 3, 18,19,20

Voltaire: „Isten a maga képére teremtette az embert, de az ember viszont a magáéra Istent.”

Mit jelent ez?

Ledegradáljuk Istent

1. megvádoljuk, hogy ezt vagy azt a rosszat ő tette, ő akarta; reáfordítjuk

2. tőle várunk bosszút máson; ő a mi pártunkon!

3. tőle követeljük, hogy a rosszat, mit tettünk, helyettünk helyrehozza

4. tőle várunk olyat, mit jónak mondunk, pedig nem az.

tehát: a magunk képére, magunk szíve szerint, noha „nagyobb az Isten a mi szí-

vünknel” – melyről legutoljára volt szó Esaiás 64,5; s akkor a magát büntetlennek tartó emberről; így vétünk I. II. III. parancsolat ellen; Istent is belevonjuk bűneinkbe, még rá gondolván is vétkezünk.

a szeretet a megismerés; az igazság kritériuma; Isten lélek, nem ismerjük eléggé; mert nem szeretjük eléggé

II.Pét.3.9

Ésaiás alapján szó volt arról, milyen az ember; János levele alapján, milyen az Isten. láttuk: Istent is cégerül használja az ember;

hogyan nézheti el az ember bűnét? sokszor megígérte, hogy a bűnt büntetés nélkül nem hagyja; s valóban nem is hagyja! mindenért bűnhődünk; de van egy végső büntetés; tűz; ezt Jézus is mondja

hogyan tud az ember mégis nyugodtan élni bűneiben? azt hiszi, hátha nem lesz az egészről semmi; s megmarad a bűnben; de Isten nem késik, hanem hosszan tűr; hogy legyen az embernek ideje; jaj, ha már késő! nemcsak vár; hív!

[Ms 4556/24.] ZV 927.IX Máté 11, 28–30.

ha bejön az ember ebbe a faluba, mit lát? jó mód, jó házak, jószágok – gulya, csorda, nyáj; ha környékét megnézi: szőlők, rétek. Boldogságnak és megelégedettségnek kell lennie. De ha elmegy a házakba, mit tapasztal? Mindenütt gyász, szenvedés vagy egyenlenségek. *Úgy, mint mindenütt.* Kihez forduljunk? Az anyagi jólét vigasztal? Az maga is gond és teher, munka. Embertársaink? Azok igen – de az nem minden, nem érnek rá a mi bajainkkal törődni. Csak egy van, akihez mindig fordulhatunk, aki mindig hív bennünket.

Próbálatok meg.

Vannak, akik azt hiszik, nincs rá szükségük, de majd eljön a megpróbáltatás ideje, mert mindenkire eljön.

Mi mindent jelent Istennél való megnyugvás ...

De hogy ezt elérjük, fel kell venni az ő igáját.

Ez sokaknak nem tetszik – igát felvenni, ki szeretne?

De az ő igája gyönyörűség. Földi ember szolgájának lenni – az más. Az bérért dolgozik és kívül a helye. Istennél mi úgy szolgálunk, hogy vele egy asztalhoz ülünk, s nem is szolgák vagyunk, hanem társak (mint az apostol mondja)

Azonkívül – gondolják meg, hogy ő felvette a mi igánkat, mely nem gyönyörűség és a mi terhünket, mely nem könnyű. És most is hordja. Pedig nem volt kénytelen vele: de az irgalom és szeretet vitte rá.

[Ms 4556/25.] 927 X Zsolt.19,2.

a nagy természet nemsokára befejezi az év munkáját tanításai:

1. *tervszerűség*; végig az egészen – s ugyanez a szellem életében; az ember akkor kezd tudatosan élni; munkánkat el kell végezni; ember élete beletartozik a nagy tervbe; Isten adta

2. *önfeláldozás*; a modern tudomány szerint is; az egyén nem önmagáért van; az

ember sokszor azért nem találja meg hivatását, mert csak magában keresi; Krisztus példája.

3. *a függés*; a természetben is minden egyik a másiktól függ; a mag; így mi is; egy nagy összefüggésben, rendszerben élünk. Elfelejtjük, természet figyelmeztet.

Ezek törvények. Mindezeket beragyogja a szeretet törvénye: a természet szépségében. A lélek világában. Krisztus.

[Ms 4556/27.] 1927 IX 940

Jak.1.12: Boldog ember az, aki a kísértésben kitart; mert minek utána megpróbáltatott, elveszi az életnek koronáját, amit az Úr ígért az őt szertőknek.

A szenvedés egyik embernek átok; másiknak áldás. Hol az igazság?

Attól függ: milyen az ember

A Szentírás szerint Isten bocsátja az emberre. 1. büntet; 2. megpróbál. De a célja egy. Előkészít. Minden szenvedés hívó szó.

Jutalma: 1. a lélek megtisztulása, ereje, nyugalma, kitartása. 2. tökéletesedés; 3. üdvösség halál után.

[Ms 4556/28.] ZV 928 VI

Máté 5.16. Úgy fénylik a ti világosságtok az emberek előtt, hogy lássák a ti jó cselekedeteiteket és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat.

1. Az élet világosság nélkül. Növény, állat, emberi jellem. A világosság élet.

2. Jézus mondja: Én vagyok a világ világossága.⁹ Az élet célját csak Őbenne értjük meg.

3. A két mondás kiegészíti egymást. A keresztyénben Krisztus világossága, az igazi élet.

4. Mi ez a világosság? Az igazi értékek fölismerése. Örök értékek. A megpróbáltatások.

5. Jöjjön el a te országod. Isten fiainak közreműködése. Ezért Jézus parancsa. A gyémánt.

6. Krisztus mindig működik, de munkája csak rajtunk keresztül válik láthatóvá.

7. Isten dicsőségének szolgálata.

[Ms 4556/30.] ZV.1928 II. Máté 7,28–9. 8, 1–4.

A tanítások után leszállunk az életbe.

1. Jézus nemcsak hatalommal szólt, hanem hatalommal cselekedett is.

2. Nemcsak megmondta az embereknek, mit cselekedjenek, de hatalmasan segített is rajtuk.

3. Félelem nélkül megérintette a leprást s visszatda övéinek, társadalomnak. Mi a lepra.

4. Titokban akarja hogy maradjon a gyógyítás. Mert az ő első dolga nem a testi szenvedések megszüntetése; hanem hogy a szíveket szeretetben Istenhez s egymáshoz fordítsa, hogy erkölcsileg, lelkileg megújítsa a világot. A leprás szimbólum.

ZV 928 III.

Március 15. Ésaia 40:30–1. Elfáradnak az ifjak és meglankadnak, megtántorodnak a legkülönbek is; de akik az Úrban bíznak, erejük megújul, szárnyra kelnek, mint a saskeselyűk, futnak és nem lankadnak meg, járnak és nem fáradnak el.

1. Nemzeti ünnepen a múlt tetteit, áldozatait, küzdelmeit, győzelmeit ünnepeljük. Mindennel a múltnak tartozunk. De értsük meg a rejtett hatalmat a múltban; a hitet, mellyel odaszentelték magukat; megalkották a hazát. Mi a haza? Mint az otthon. Nem lehet készen kapni. Lelki, szellemi dolog. Március integráns része.

2. De nemcsak a múltba nézni – a jövőbe is, arra készülni. Az ifjuságnak. Erőt nemcsak alólról – felülről is!

„Elfáradnak az ifjak ...”

Erő felülről! „Erő és haza” = hit és haza!

utána: együtt kimegyünk

[Ms 4556/32.] ZV 928

Jerem.6.4: Jaj nekünk, mert hanyatlik már a nap, mert hosszabbodnak az esteli árnyékok.

1. Az ősz az év alkonya. Szomorú. De törvényszerű visszatérés. Bizodalmat ébresszen.

2. S mégis sokaknak: jaj!

3. Figyelmeztet elmúlásra, idő kihasználására. De arra is: pihenés, mely után új élet.

4. Isten világosság: keressük a lélekben bent.

[Ms 4556/35.] ZV 928 II Böjti.

Római 14.12: Mindenikünk maga ad számot magáról az Istennek.

1. Hófehér ruha a gyermekén.

2. Isten is így öltöztetett minket. Éden.

3. A bűn észrevétlenül nő az emberrel. Kain. Judás.

4. Vigyázzunk gyermekeink lelkére, ne csak ruhájára. Felelünk értük.

5. Bűnt csak az ember követhet el. Mert egyedül ő ismeri Istent.

6. Mindnyájan meghalljuk egyszer a parancsot: adj számot magadról. Ferenc József.

7. Készüljünk a számadásra. Ez a mi igazi böjtünk – s állandó legyen.

[Ms 4556/38.] (ZV 928 január) Máté 4:17–25.

Jézus környezete, míg a földön járt, mindig négy csoportra oszlott. A legbelső csoport volt a 12 apostol, akiket szüntelen maga mellett tartott. Azután a 70 tanítvány, akiket missziói munkákra küldött ki. A harmadik kör a „sokaság”, mely helyről helyre követi, tanításait hallgatja. Végül a betegek és bűnösök nagy serege, akiket meggyógyított. A keresztyén gyülekezet ma is ebből a négy körből áll: az Úr „apostolai”, a gyülekezeti „munkások”, az „egyháztagok”, és a bűnösök, hitetlenek, betegek, „névleges egyháztagok.” A legbelső kör közepén ma is ott van maga az Úr.

[Ms 4556/39.] ZV 928 Pünk.

Pünkösöd I. I.Kor.12, 4–6. A kegyelmi ajándékokban pedig különbség van, de ugyanaz a Lélek. A szolgálatokban is különbség van, de ugyanaz az Úr. És különbség van a cselekedetekben is, de ugyanaz az Isten, aki cselekszi mindezt mindenekben.

1. A kegyelmi ajándékokban, a szolgálatokban és a cselekedetekben mindenkor volt különbség. A tanítványoknál is. Surlódás is. A pünkösöd annak megvilágosodása, hogy a Lélek és Isten Egy! Az egyház ennek az igazságnak őrzője.

2. A világ megoszolva népekre, nemzetekre, ezek társadalmi osztályokra, foglalkozási ágakra stb., csak az egyházban lehet abszolút egység és testvériség.

3. Fokozás: a/ ajándék, b/ szolgálat, c/ cselekedetek. – Mindenben közös az Isten.

[Ms 4556/40.] ZV 1928

Ján.8,31–32: Monda Jézus a benne hívőknek: Ha ti megmaradtok az én beszédemben, bizonyon az én tanítványaim vagytok; és megismeritek az igazságot és az igazság szabadabbá tesz titeket.

Keresztyének vagyunk-e még?

Keresztyének vagyunk-e már?

Krisztus *igazi tanítványaivá* kell lennünk. Küzdelem nagy és szent cél felé.

Miről ismerni meg Krisztus igazi tanítványait? „megmaradnak az ő beszédében.”

Az ő szent igéjével állandóan foglalkozni. (ha valakitől, akit szeretünk, levelet kapunk.)

Hítnek gyümölcsseit termik.

Drága ígéret: 1. Megismeritek az igazságot.

2. Az igazság szabadabbá tesz. (a bűntől). „Aki bűnt cselekszik, szolgája a bűnnek.”¹⁰

[Ms 4556/41.] ZV 928 III

Máté 13,58: Nem tőn ott csodát az ő hitetlenségük miatt.

szó volt: csoda, leprás meggyógyítása, hegyi beszéd után; vélekedések csodáról:

1. nem hisznek semmi csodában; ami csodának látszik, idővel megmagyarázható; a tudomány tényleg nagyon megszükkítette csodák körét, innen a hit, hogy teljesen meg fogja szüntetni; racionalisták, vallástalanok.

2. hisznek benne, de hogy csak régen történtek, amiket a Szentírás említ; azóta nem; leginkább reformátusok;

3. mindenfelé csodát látnak; katolikusok.

Melyik az igazi? Ezek közül egy se.

4. Isten mindenkor tehet csodát; de nagy okának kell lennie; akármilyen elveszett pénztárcáért vagy fülbevalóért nem; Megváltó csoda.

s az ember közreműködése szükséges hozzá; mert mindig az emberen át történik; hitetlenek közt nincs; legnagyobb: megtérés; újjászületés.

[Ms 4556/45.] ZV 1928 II 934 Luk.4.17,18,19,21.

eddig Jézus életének előző momentumait vizsgáltuk, most itt vagyunk a nyilvános fellépéssel együttjáró *programadásnál*

ti már sok programot hallottatok – talán már nem is emlékeztek rájuk; elmúlnak, hírók sem marad;

vannak, amelyek megmaradnak, hosszú időre szólnak: egy Széchenyi (gazdasági és művelődési), egy Kossuth (politikai) programja; ezek is csak úgy valósulhatnak meg, ha mindnyájan összefogunk és életbe léptetjük;

ezek egy-egy nemzetre szólnak, s bizonyos időre: Jézus programja az egész világra s a világ végéig

Nézzük meg sorba: (mindnyájan benne vagyunk)

1. a szegényeknek az evangéliumot hirdessek,
2. a töredelmes szívűeket meggyógyítsam,
3. a foglyoknak szabadulást hirdessek
4. a vakok szemeinek megnyílását hirdessek,
5. szabadon bocsássam a lesujtottakat,
6. hirdessek az Úrnak kedves eszetendejét

a próféták szerint a Messiást a cselekedeteiről lehet majd megismerni maga Jézus is azt mondotta, hogy a fát gyümölcséről ismerhetjük meg. Önmagára is ezt az elvet alkalmazza: ünnepélyesen kiáll a világ elé s felhív mindenkit, hogy vizsgálják meg a cselekedeteit.

Életét szenteli neki e program megvalósításának, életét teszi rá.

ő azt cselekedte is, amit hirdetett

messiási voltáról azzal tett bizonyosságot, amit cselekedett, s nemcsak azzal, amit hirdetett – mert amikor Keresztelő János elküldötte hozzá a maga tanítványait azzal a kérdéssel: „Te vagy-e az, aki eljövendő, vagy mást várjunk?” – Ezt a feleletet adta: „Menjetek el és jelentsétek, amiket hallotok és láttok: a vakok látnak, és a sánták járnak; a poklosok megtisztulnak és a siketek hallanak; a halottak föltámadnak és a szegényeknek evangélium hirdettetik; és boldog, aki én bennem meg nem botránkozik.”¹¹

Krisztus megkezdte e program valósítását, és most is állandóan valósítja. De segítőkre van szüksége – ez mi vagyunk.

[Ms 4556/47.] ZV 928 IV Husvét II. I.Kor.15.14.

Pál nem tartozott a könnyelmű emberek közé – sokat próbált, fiatal sem volt – hívó is volt, ami elsősorban felelősségtudatot jelent Isten s ember előtt. Ha mégis ezt a kijelentést teszi, nagy okának kell lennie – mert ő Krisztusnak vagy Istennek nem erre vagy arra a dologára mondja, hogy ha meg nem történt, minden hiábavaló, hanem éppen a föltámadásra – s csak arra. Mért?

Ő is azt hirdette, amit Jézus: a keresztyén életet. De ez igen nehéz: alázat, béketűrés stb. – és Nagypéntek. Mindenről lemondani ebben az életben – de ha aztán nincs tovább? Nem voltunk-e akkor bolondok?

Krisztus feltámadása nélkül a keresztyén élet sem ér semmit. De semmilyen élet

sem! Ha bármilyen életet, rangot, módot kínálnának nekem: örök élet és feltámadás nélkül – nem kellene.

És milyen örök élet? milyen feltámadás? az ember „emlékéé”, „eszméié”, „tanításáé”? Sovány vigasz. A Krisztus valódi feltámadása a záloga a mi valódi örök életünknek, valódi vele létünknek és valódi feltámadásunknak.

[Ms 456/51.] (ZV 928 jan.) Luk.2.46–52. (Újév után II. vas. Pázm.)

a jelenet elmondása

tanításra legalkalmasabb a példa, ezért ad Jézus példát: mint viseljenek gondot a szülék gyermekeikre, szoktassák templomba, neveljék engedelmisségben

I. *a szülék tartoznak a gyermekeket jól nevelni*: a fiaknak mind örök üdvösségük és világi állapotjuk, mind Isten s mind emberek előtt való becsületük, mind tökéletes vagy feslett erkölcsük a gyermek neveléstől függ.

a gyermekek nevelése fundamentoma az ország javainak

de közért munkálás magunkért való munkálás is – itt mutatkozik meg – : a rossz neveléssel magunkra is átkot vonunk: a rosszul nevelt gyermekek maguk állanak bosszút szüleiken

II. *mi kíváncsi a gyermekek jó neveléséhez*

1. jó példát kell mutatni; nem botrányos dolgot cselekedni s mondani: nem káromkodni; ha gyermek apjától hallja: „anyád Istenit”; ivás, ok okozat

szülő Istent, gyermek szülőt tisztel

a szülék gonoszsága legtöbbször oka a fiak, leányok gonoszságának átöröklés; szülők kötelessége önmagukkal szemben

2. nem elég a jó példa: idején isteni szolgálatra, lelki dolgokra kell nevelni

nevelés hatalma: erdei vad ember

istenfélelemre tanítani, míg fogékony

ne csak a világi javak: ilyen gyermek reánk tör

3. jó tanítómesterei, jó társai legyenek a gyermekeknek

rossz példa veszedelem

4. fegyelem

ne kényeztessék

[Ms 455/57.] ZV 928 IV Nagypéntek. Márk 14,17–20

1. Leonardo képe: Csak nem én? Ők tizenketten évekig voltak vele. Híven ragaszkodtak hozzá. S mégis: egyik sem volt biztos a maga hűségében! Ez vagyunk mi, az egész világ.

2. Köztük, köztünk csak egy van, aki nyugodt, aki biztos, Krisztus.

3. Ő a Fölkent. Hamarosan nagy tömeg közt fog állni, mely leköpi – ő ott is nyugodt.

4. S még kevéssel később: a kereszten, két lator közt.

5. Ő mindig mindenütt az emberi nyomorúság, szenvedés, bűn közepette van. Nem is tudjuk másként elképzelni se. Még dicsőségében is.

6. A szenvedést nem eltörölni jött, hanem megszentelni.

Husvét. 2.Tim.1,10:Jézus Krisztus eltörölte a halált, világosságra hozta az életet és halhatatlanságot az evangélium által.

1. Krisztus föltámadása a történelem legrendkívülbb ténye; minden csodát meghalad; bizonyosságai: Újtestamentum, apostolok.

2. Ma nem argumentálunk hitelessége mellett, hanem értelmét, jelentését keressük. A hatalom, mely mögötte volt; az élő Isten élő hatalmának nyilvánulása. Hatalom = szeretet. Legyőzi a bűnt, szenvedést, halált.

3. Eltörölte a halált. Hogy látták az apostolok.

4. Világosságra hozta az életet. Ez fontosabb volt nekik a halálnál. Új élet lehetősége. Minden megújulhat. Ma is ez a fontos.

5. Ebből remény: a/ egyénre

b/ egyházra

c/ társadalomra

d/ hazánkra

Minden gonosz ellen fegyver.

Feldkirchi husvét.

[Ms 4556/60.] ZV 1928 május utolsó vas. (hősi halottak)

Mt.V.4. Boldogok akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak.

Mt.23,11–12: Aki a nagyobb közöttetek, legyen a ti szolgátok, mert aki magát felmagasztaltja, megaláztatik, és aki magát megalázza, felmagasztaltatik. Mk.9:35: Ha valaki első akar lenni, legyen mindenek között utolsó és mindeneknek szolgálja. Lk.14.7–11.

Szt.Ferenc és frate Leone.

Miért mondom ezeket? Mert az *önkéntes vállalás* a fontos.

Így van ez a sírókkal is. Különben ma mindenki boldognak érezhetné magát. Soha ennyi boldogság. De csak az Istennek felajánlott sírás boldogít, mint a neki felajánlott alázatosság.

<Tapasztalatból beszélek

bizonyosságot teszek, mint az apostolok: anyám halála.>

A mi vallásunk az: hogy a szenvedésből fakad az áldás. A mi Istenünk a szenvedő Isten, a megostorozott és keresztre feszített, az aki az Olajfák hegyén gyötrődött, s a Getsemáne kertjében kérte: múltjék el tőlem e pohár – de ne úgy legyen, amint én akarom, hanem amint Te.

Ez a legfőbb: Isten akaratján való megnyugvás. Ő tudja, kit mi módon vezet.

[Ms 4556/76.] ZV 929 932

144 zsolt.5,7 v.: Ura, hajlítsd meg egeidet és szállj alá; nyújtsd le kezedet a magasból, ragadj ki és ments meg engem a nagy vizekből, az idegen fiak kezéből.

1. Az emberi lélek ősi vágyakozása; nem tud beletörődni szolgaságába. A tékozló fiú. A bűn.

2. Mivé lett volna az ember. Így – lelki és testi romlás.

3. Bűneinek tetőfokára ér a Krisztus születése előtti időkben. De a vágyakozás élt.

4. Krisztus el is jött.
5. Ma se jobbak a viszonyok. Csak Ő menthet meg ma is.
6. Principessa Matalda. A bűn mint ordító oroszlán jár közöttünk is, keresvén, akit elnyeljen.

[Ms 4556/77.] ZV 929

Ésaiás 41.17,18: A nyomorultak és szegények keresnek vizet, de nincs, nyelvök a szomjúságban elepedt: én, az Úr meghallgatom őket, én, Izráel Istene, nem hagyom el őket. Kopasz hegyeken folyókat nyitok és a rónák közepén forrásokat; a pusztát vizek tavává teszem és az aszú földet vizeknek forrásivá.

1. Isten üzenete a fogságban sýnlódó zsidó népnek. – Miért e nagy büntetés?
2. A magára hagyott nép kezdi megismerni Istenét. Nagy beteg.
3. A mi sorsunk hasonló. Reformátorok. Hol a régi hit, erkölcs, buzgóság? Teli templomok, gyermeksereg, áldozó hívek?
4. Ítélet rajtunk – de ígéret is. Ha mi is hozzá fordulunk. Messiás.
5. Milyen más élet Istennek élni.
6. Titanic: „Közelebb Hozzád Uram, mind közelebb.”¹² Süllyedő világ – megújuló világ.

[Ms 4556/79.] ZV 929 941

Husvét után. Máté ev. 28:16,17,18: A tizenegy tanítvány pedig elméne Galileába, a hegyre, ahová Jézus rendelte őket. És mikor megláták őt, leborulának előtte; némelyek pedig kételkedének. És hozzájuk menvén Jézus, szóla nékik, mondván: Nekem adatott minden hatalom égen és földön.

Halál után új élet.

Élet – küzdelem, harc a gonosz ellen. Vezér.

Hatalom ebben a világban. A történelem róla beszél. 1.rabszolgaság; 2.jobbágyság; 3.nők; 4.szegények, gyöngék, betegek; a háborúban betegápolók.

Magyarország fundamentuma.

Akkor lesz béke, igazi tavasz, ha az ő hatalma mindenkben.

[Ms 4556/80.] ZV 929 Husvét II. du.

Lukács 24:29. Maradj velünk, mert immár beesteledik és a nap lehanyatlott.

1. Ez lesz az imádságom, valahányszor alkonyatra száll a természet napja.
2. Ez lesz az imádságom akkor is, ha az öröm napja bukik le egemről.
3. Ez lesz az imádságom akkor is, amikor majd kialszik fölöttem ennek a földi életnek napja.

[Ms 4556/95.] ZV 930 hősök vasárnapja Máté 20.20–23.

1. Az édesanyák ősi példája Jakab és János anyja.
2. Jézus felelete. – A fiak felelete. – Mit mond rá Jézus.

A szenvedés s az igazán szenvedők örök dicsőségének koronáját egyedül megkísztő Isten.

A szenvedés: szent örökség követőire is.

3. Szennvedés tesz igazán hőssé s emel dicsőségbe. – Országsszerte ünnep. Mennyi könny ma. – Mivel tartozunk hőseink emlékének.

4. Hősök nemzete a miénk. Legyünk méltók hozzájuk a békében. Itt is lehet hősnek lenni.

5. Az igazi hősök homlokára Isten maga készíti meg az örök dicsőség koronáját.

JEGYZETEK

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT ÍRÁSOK

MŰVÉSZ ÉS VÁLLALKOZÓ VISZONYA EGYMÁSHOZ

(Else Meißner: Das Verhältnis des Künstlers zum Unternehmer im Bau- und Kunstgewerbe. Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, Heft 185. München und Leipzig. Duncker und Humblot 1915. XIII. 101 l.)

Husadik Század, 1917. jan. XVIII. évf. 1. sz. 85 – 87.

Aláírás: Fülep Lajos

1. 1907-ben alapított német művészeti egyesület

FERENCZY KÁROLY 1862 – 1917

Ébresztő, 1917. ápr. XVII. évf. 4. sz. 5 – 6.

Aláírás: írta: Eöry Lajos

RIPPL-RÓNAI KIÁLLÍTÁSA

Ébresztő, 1917. ápr. XVII. évf. 4. sz. 15 – 16.

Aláírás: eöry.

MEGJEGYZÉSEK AZ OLASZ POLITIKÁHOZ ÉS POLITIKUSOKHOZ

Husadik Század, 1917. ápr. XVIII. évf. 4. sz. 332 – 341.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Ausztria megsemmisítendő
2. Szláv veszedelem és olasz barátság. Budapesti Hírlap, 1913. máj. 22. és Külpolitikai tanulságok. Pesti Hírlap, 1913. jún. 12. (Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások II. k. Bp. 1995. 164 – 169.)
3. az Osztrák – Magyar Monarchia külügyminisztériuma a bécsi Ballhausplatzon volt
4. mindent megismerni, hogy mindent megértsünk
5. mindent megérteni, hogy minden meg legyen bocsátva
6. angol betegség
7. A gazdaságpolitika teljes kurzusa
8. mindenki a maga számára
9. utolsó szegély, partsáv
10. a tegnap története, amelyet egyetlen olasz sem felejtethet el
11. egy bolognai újság címe
12. befejezett tény

A MAGYAR MŰVÉSZET

(Lázár Béla: A magyar művészet jövője. Budapest. Dick Manó, 1916. 176 l. ára 5 K.)

Huszadik Század, 1917. ápr. XVIII. évf. 4. sz. 369 – 371.

Aláírás: Fülep Lajos

1. ez tiszta zagyvaság

Lázár Béla a Huszadik Század következő számában reagált Fülep írására: „Néhány szó Fülep Lajos bírálatára. — Minden bírálatnak egy módszertani elven kell felépülnie. Kérdem: lehetséges-e a huszadik században azon az elven épült bírálatot elkövetni, amelyen Fülep Lajos, aki könyvem címének félreértéséből rám akar kényszeríteni olyan feladatot, melyre nem vállalkoztam? Egy a priori elvet felállítani, és abból, nem pedig a szerző szempontjából bírálni, nem avasszagú eljárás-e? — A magyar művészet jövője címből kiindulva bírálóm kijelenti, hogy ezt a kérdést vagy művészetfilozófiai, vagy történelmi szempontból szabad csak tárgyalni. Aki nem így jár el, az dilettáns. — Hát hallott valaki ilyet? — Miért akarja rám oktrojálni a maga könyvét? Én nem írhatom meg a magamét? Nem az-e a bíráló tiszte, hogy vizsgálja: megfelelt-e a szerző a maga elé tűzött feladatnak? — Én a könyvemben, mely a magyar művészet jövő boldogulásának feltételeit vizsgálja, elméleti megállapítások helyett, a létező viszonyokkal számolva, egy sor reformeszmé mellett agitálok, könyvem — mint az előszóban írom — „telten tele jámbor szándékkal és kegyes óhajjal”, ezeket tessék bírálni. Muszáj nekem elvi kérdéseket tisztázni, mikor mást akarok? Van-e ennél zavarosabb gondolkozásbeli galimatias? — Különben csak állapítsa meg Fülep Lajos filozófiai vagy szociológiai szempontból, hogy van-e magyar művészet, van-e múltja és jelenje — addig én az élő magyar művészek segítségével, a könyvemben kifejtett reformtervek végrehajtásával igyekszem megalapozni a magyar művészet jövőjét. Ha szíves lesz megengedni...”

Lázár Béla írása után közölte a Huszadik Század Fülep Lajos *Viszontválasz*-át: „*Nem vetemedtem arra, hogy Lázár Bélát „bíráljam” — ez lehetetlen — csakis idéztem. Most is azt teszem. Engedem, hogy idézze önmagát. Így ír dr. Lázár Béla. Ilyen a huszonötéves múltú magyar művészeti írónak elméje és stílusa. Szabad ennek az okmányoknak hazavilágító fényét kommentárral elhomályosítani?*” (Huszadik Század, 1917. máj. XVIII. évf. 5. sz. 479.)

AZ OROSZ NÉP

Ébresztő, 1917. jún. XVII. évf. 6. sz. 5 – 6.

Aláírás: írta: Eöry Lajos

A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM ÚJ SZERZEMÉNYEI

Ébresztő, 1917.jún. XVII. évf. 6. sz. 13 – 14.

Aláírás: írta: Eöry Lajos

1. a Szépművészeti Múzeum élére 1914-ben Petrovics Elek (1873 – 1945) került, igazgatása, gyűjtőtevékenysége új korszakot nyitott a múzeum történetében.

ÖRÖK REFORMÁCIÓ

Ébresztő, 1917. okt. XVII. évf. 8. sz. 8–11.

Aláírás: írta: Eöry Lajos

1. kivonulás, elszakadás
2. boldogság
3. az örökkévalóság és az idő jegyében
4. A teológia foglalatja — Aquinói Szent Tamás főműve; ill. Az Isteni színjáték — Dante költeménye
5. az egyháznak állandóan meg kell újítania magát
6. a természet törvényéből az Isten törvényéhez

REFORMÁCIÓ ÉS MŰVÉSZET

Ébresztő, 1917. okt. XVII. évf. 8. sz. 19–22.

Aláírás: Eö. L.

1. Kuyper, Abraham (1837–1902), holland teológus, a református ortodoxia legismertebb képviselője a századfordulón
2. az 1868-ban, a németországi Beuron bencés kolostorában alakult egyházművészeti műhely tagjai; törekvéseikről Fülep korábban részletesen írt (Mai vallásos művészet. Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások, II. k. Bp. 1995. 169–184.)
3. a teológia szolgálatáért
4. Német teológia — XIV. század végi misztikus irat

BAKSAY SÁNDOR

Ébresztő, 1917. nov. XVII. évf. 9. sz. 6–8.

Aláírás: Eöry Lajos

KERNSTOK KÁROLY KIÁLLÍTÁSA

Ébresztő, 1917. nov. XVII. évf. 9. sz. 18–19.

Aláírás: Eöry

1. utalás a Nyolcak nevű művészcsoportra, mely a Kernstok körül tömörült fiatalokból alakult 1909-ben
2. a polgár meghökkentése, megbotránkoztatása
3. idézet Kernstok egy korábbi írásából (Kutató művészet. Nyugat, 1910. I. 95–99.)

BUDAY BARNA KÖNYVE

Magyar problémák

Ébresztő, 1917. nov. XVII. évf. 9. sz. 19–20.

Aláírás: Eö. L.

Buday Barna (1870–1936) agrárpolitikus, publicista, több évtizeden át országgyűlési képviselő

TOROCZKAI-WIGAND EDE KÖNYVEI

(Hímes udvar. Cserényes házak. Öreg csillagok. „Táltos” kiadásai.)

Ébresztő, 1917. nov. XVII. évf. 9. sz. 21–22.

Aláírás: Eö.

Toroczka ezeken a köteteken így írta a nevét, későbbi publikációkban más változatok is találhatók; a Cserényes házak c. kötet belső, nyomdai betűkből szedett címlapján „Cserényös” változat szerepel, ezért a katalógusokban így szerepel a cím, a szerző készítette borítólapon – egy szobabelsőt ábrázoló grafikán rajzolt betűkkel – „Cserényes” olvasható.

AZ ÉLET ÉRTÉKEI

Ébresztő, 1917. dec. XVII. évf. 10. sz. 5–7.

Aláírás: Eöry Lajos

AHOL A PÉNZ NEM ISTEN

Ébresztő, 1917. dec. XVII. évf. 10. sz. 10–11.

Aláírás: [szignálatlan, a hagyatékban lévő példány (MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4558/22.) kézzel aláírva]

A MŰCSARNOK TÉLI TÁRLATA

Ébresztő, 1917. dec. XVII. évf. 10. sz. 21.

Aláírás: Eöry

BABITS MIHÁLY: IRODALMI PROBLÉMÁK

(A Nyugat folyóirat kiadása.)

Ébresztő, 1917. dec. XVII. évf. 10. sz. 21–22.

Aláírás: Eör.

1. lehetőségként

2. Az ifjú Vörösmarty és A férfi Vörösmarty c. tanulmányok

3. Taine, Hippolyte (1823–1893) francia filozófus un. milió-elmélete, mely szerint a földrajzi környezet, éghajlat, népfaj, vallás, családforma stb. határozza meg a művészet és kultúra képződményeit.

ENYVVÁRI JENŐ: PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

(Megjelent a „Kultúra és tudomány” című vállalatban, a Franklin Társulat kiadásában.)

Ébresztő, 1917. dec. XVII. évf. 10. sz. 22–23.

Aláírás: Eö.

A REFORMÁTUS TEMPLOM REFORMJA

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1917. dec. 9. LX. évf. 49. sz. 583 – 584.
Aláírás: Fülep Lajos

1. az egyháznak állandóan meg kell újítania magát
2. küszöbön levő, halasztást nem tűrő
3. az egyetlen szükséges
4. Hauszmann Alajos (1847 – 1926) a neobarokk, Pecz Samu (1854 – 1922) a neogótikus, Schulek Frigyes (1841-1919) a neoromán építészet reprezentatív képviselője volt
5. telítődés, átítatódás
6. körmönfont okoskodás
7. a te házáért való buzgóság elemészt engem

[KÖNYVEK KÖNYVE]

Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Szerkesztette és bevezetést írt hozzá Kőhalmi Béla. Lantos kiadása, Budapest, [1918] 154 – 156.

Aláírás: Fülep Lajos művészeti és filozófiai író

Kőhalmi Béla (1884 – 1970), a Könyvtári Szemle szerkesztője 1917-ben egy kérdőívet küldött szét, amely azt a kérdést tartalmazta, hogy „melyek azok a könyvek (nemcsak magyarok), amelyek állandó vagy újra meg újra visszatérő olvasmányai, és hogy átmenetileg mely könyvek gyakoroltak Önre mély hatást?” (OSzK Fol. Hung. 3045)

RAVASZ LÁSZLÓ: LÁTÁSOK KÖNYVE

(Beszédek, elmélkedések, „Az út” könyvtára, I. kötet. „Az Út” kiadása, Kolozsvár)

Magyarság, 1918. jan. XVIII. évf. 1. sz. 17 – 18.

Aláírás: Eöry

1. az egyetlen szükséges

MÓRICZ ZSIGMOND: A FÁKLYA

(Regény, Légrády testvérek kiadása, Budapest)

Magyarság, 1918. jan. XVIII. évf. 1. sz. 18 – 19.

Aláírás: Eör.

MAGYAROK PESTEN

Magyarság, 1918. febr. XVIII. évf. 2. sz. 31 – 33.

Aláírás: Írta: Eöry Lajos

CSOPORTKIÁLLÍTÁS AZ ERNST-MÚZEUMBAN

Magyarság, 1918. febr. XVIII. évf. 2. sz. 40.

Aláírás: Eör.

A REFORMÁCIÓ NEMZETKÖZI EMLÉKMŰVE GENFBEN

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1918. febr. 17. LX. évf. 7. sz. 63–66.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Fülep Lajos a cikkben az „emlékmű” és a „műemlék” szót felváltva, de azonos (emlékmű) jelentéssel használja
2. Landowski, Paul (1875 – 1961) francia emlékműszobrász
3. Bouchard, Henri (1875 – 1960) francia síremlék- és emlékműszobrász
4. A reformáció könyve, írták a kortársak
5. megéri a fáradságot?

ENYVVÁRI JENŐ: PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

Budapest, Franklin Társulat kiadása, 1918. 173. l.

Athenaeum, 1918. IV. évf. 2. sz. 115–116.

Aláírás: Fülep Lajos

BUDAPEST MAGYARSÁGA

Magyarság, 1918. márc. XVIII. évf. 3. sz. 52–54.

Aláírás: Eöry

KÉT ÚJ ÍRÓ

(Török Gyula: A porban. Regény két kötetben. – Kortsák Jenő: A tűzrózsák és más novellák. – „Táltos” kiadásai.)

Magyarság, 1918. márc. XVIII. évf. 3. sz. 60.

Aláírás: -y.

EURÓPAI MŰVÉSZET ÉS MAGYAR MŰVÉSZET

(Bevezető rész „Magyar művészet” című tanulmányom folytatólagosan közlendő fejezeteihez.)

Nyugat, 1918. márc. 16. XI. évf. 6. sz. 484–499.

Aláírás: Fülep Lajos

A Nyugatban közölt tanulmánysorozat 1923-ban könyv alakban is megjelent *Magyar művészet* címen (Gondolat és írás II. Athenaeum, Budapest, 192 lap). A könyv szövege – néhány művésznév megcserélésétől és több lábjegyzet elhagyásától eltekintve – megegyezik azzal, ami a Nyugatban megjelent. Később azonban, amikor a kötet újabb kiadása két ízben is szóba került – először 1943–44-ben, majd 1969–70-ben – Fülep Lajos nagyon sok helyen javított a szövegen. Ezek nagy többsége stiláris és nyelvhelyességi jellegű, de törölt is néhány feleslegesnek vagy időszerűtlennek, elavultnak tartott sort. Kötetünkben a tanulmányokat a Nyugatban megjelent szöveg alapján, Fülep változtatásait – a *Magyar művészet* egy Fülep kézírásával javított példányát (MTA Könyvtára Kézirattár Ms 4559/10.) – figyelembe véve közöljük. A Nyugat belső címeit, ajánlást és lábjegyzeteket változtatlanul közöljük, a tartalmi jellegű törléseket és változtatásokat átvettük, de az eredeti formát a jegyzetekben megadjuk, a stiláris

változtatásokat viszont minden esetben külön jelzés nélkül végrehajtottuk. (Fülep leggyakoribb változtatásai: adottság>sajátság, közelebb áll>közelebb van, keresztül>át, bizonyos>valamilyen, különböző>különféle, faji>népi, faj>fajta, bizonyos tekintetben>némiképp, vezet>visz, levezethető>kifejthető stb.)

A javított könyvpéldány 4. lapján olvasható az alábbi szöveg is: *Kérelem a szedőhöz. Szíveskedjék betű szerint ragaszkodni a szöveg helyesírásához és interpunkciójához. Az eltérés felesleges munkát okozna mindkettőnknek a javítgatással. Az 5. lapon az előszónak két címtervezete olvasható: Előszó az első kiadáshoz és Az első kiadás előszava. A 191. lapon a tervezett kötet új tartalomjegyzéke: Tartalom – Előszó a második kiadáshoz – Előszó az első kiadáshoz – Európai művészet és magyar művészet – Építészet – Szobrászat – Festészet – A jövő felé – Művészet és világnézet*

1. Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk?
2. a Nyugatban és az 1923-as kiadásban (a továbbiakban: Ny és MM-1923): *nő fölfelé és széjjel – a végtelenségig.*
3. össze nem mérhető dolgok
4. a Lándzsavívó és a Szalagkötő
5. a Ny: *elődök nélkül – csoda;*
6. lehetőségként
7. önellentmondás

SZEMERE GYÖRGY: KÉT LEÁNY

(Regény két kötetben. Franklin Társulat kiadása 1918.)

Magyarság, 1918. ápr. XVIII. évf. 4. sz. 78 – 80.

Aláírás: Eöry

1. Harsányi Kálmán (1876 – 1929) konzervatív szemléletű költő, író, színházi kritikus, Kristálynézők című regénye 1914-ben jelent meg először.
2. csoportosítva
3. felsőbbrendű ember
4. a mesterség törvénye szerint
5. Szemere Miklós (1856 – 1919) író, politikus, diplomata, a lóversenysport támogatója
6. A vörös postakocsi

MAGYAR ÉPÍTÉSZET

(Magyar művészet I.)

Nyugat, 1918. ápr. 16. XI. évf. 8. sz. 682 – 694.

Aláírás: Fülep Lajos

1. a hely szelleme
2. Ny és MM-1923: *valósággal forradalmi és ultramodern*
3. az egyetlen szükséges
4. Semper, Gottfried (1803 – 1879) német építész, a korai eklektika, a neoreneszánsz stílus legismertebb képviselője
5. lustaság, restség
6. hitelesítették
7. rángások

8. Lechner Ödön: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. Művészet, 1906. V. évf. 1. sz. 3.
9. kulissza szerű, az építészet látszatát keltő
10. Messel, Alfred (1853 – 1909) német építész, a modern törekvések egyik úttörője, legnevezetesebb épülete, a Wertheim-áruház 1904-ben készült el.
11. Lechner Ödön: Önéletrajzi vázlat. A Ház, 1911. IV. évf. 9 – 10. sz. 343.
12. Ny: *legeredetibb, legmodernebb*
13. Ny és MM-1923: *mint Messel esetében.*
14. Ny és MM-1923: *az időtlen népművészetet*
15. ami nincs meg valóságként, az megvan lehetőségként
16. Ny és MM-1923: *A magyar nép, mióta Európában él, vele ejtette ki anyanyelvén a legelső szót a monumentális építészet terén. Ehhez a nóvumhoz foghatót nem produkált többet.*
17. szűk, keskeny
18. épületek díszítésére szolgáló eljárás: sötétebb vakolatra világosabb réteget raknak, majd a világos rétegbe belekarcolják a díszítést, ami ily módon sötét színben rajzolódik ki.
19. Arany János: Buda halála, I. ének, 5. versszak
20. Ny és MM-1923: *értékesülést kereső.*
21. Ny és MM-1923: *Nálunk nem akadtak az újfajta építésszel kongeniális Wertheimek, mint Berlinben.*

MAGYAR SZOBRÁSZAT

(Magyar művészet II.)

Nyugat, 1918. máj. 16. XI. évf. 10. sz. 807 – 821.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Meller Simon: Ferenczy István élete és művei. Bp. 1906.
2. megbűnhődte
3. Ny és MM-1923: *faji típusa*
4. Schadow, Johann Gottfried (1764 – 1850), Rauch, Christian Daniel (1777 – 1857) és Schwanthaler, Ludwig Michael (1802 – 1848) – német szobrászok, a XIX. század első felének legismertebb klasszicista mesterei
5. sugallatával
6. Lange, Julius Henrik (1839 – 1896) dán művészettörténész, Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst című könyvében fogalmazta meg a frontalitás elvét
7. Rosso, Medardo (1858 – 1928) olasz szobrász, műveit a festői hatást keltő felületkezelés jellemzi
8. Érckor – Rodin szobra
9. Ny és MM-1923: *mint Lechner modern építésze a népművészet formanyelvéből kifejlesztendő stílus gondolatából.*
10. Carpeaux, Jean Baptiste (1827 – 1875) francia romantikus szobrász, a Tánc című szoborcsoportja a párizsi Opera homlokzatára készült
11. szentségtörés
12. Ny: *önmagáért való*
13. Berzsenyi Dániel: A Tánczok. 1811.
14. Ny és MM-1923: *Éppoly sajátosan nemzeti, mint a Lechneré, aki éppúgy a magyar nép*

művészetén keresztül jutott el saját, de az európai modern építészettel találkozó formáihoz, mint Izsó a magyar nép...

15. Ny és MM-1923: *mert csak ez a népművészet és csak ez az etnikai ideál ...*

16. Ny és MM-1923: *már nem nép és faj, hanem ...*

17. az ókori görögök inszerű alsóruhája ill. köpenye

18. egye fene

19. Ny és MM-1923: *éppúgy nem válhatott, mint Lechner vállalkozása,...*

20. a lehetetlenség a valóság magánvaló lényege

FALUSI LEVÉL

Magyarság, 1918. aug. – szept. XVIII. évf. 8 – 9. sz. 130 – 131.

Aláírás: -y.

1. igényelek, követelek

2. az Assisi Szent Ferencről szóló legendák gyűjteménye, Erdős Reneé magyar fordítása 1911-ben, Kaposi József 1913-ban jelent meg először.

KÉT KIÁLLÍTÁS

Magyarság, 1918. aug. – szept. XVIII. évf. 8 – 9. sz. 131.

Aláírás: Eö.

1. a Ma (III.) demonstratív kiállításán többek közt Kmetty, Nemes Lampérth, Mattis Teutsch, Gulácsy, Uitz és Bortnyik is kiállított. A kiállítás katalógusa megjelent a Mában, 1918. szept. 15. III. évf. 8 – 9. sz. 107.

2. mód, forma, minta

A MI VALLÁSUNK

(A nagy reformáció négyszázados évfordulójára írták: dr. Kecskeméthy István, dr. Bartók György, dr. Révész Imre, Nagy Károly és dr. Ravasz László. I. kötet. Kiadja a „Kölozsvári ref. theológiai fakultás”. Ára 15 K.)

Magyarság, 1918. aug. – szept. XVIII. évf. 8 – 9. sz. 131 – 132.

Aláírás: Eöry

1. szövegmagyarázat

AMI HIÁNYZIK A MAGYAR IRODALOMBÓL

Magyarság, 1918. okt. XVIII. évf. 10. sz. 140 – 142.

Aláírás: Eöry F. Lajos

1. utalás a *Falusi levél* című írásra, kötetünkben 122 – 124. lapokon

2. Ó Uram, kérlek, küldj rám esztelenséget! – Jacopone da Todi (1230 – 1306) olasz költő, ferences szerzetes műve

3. I. Kor. 2: 10.

ÚJ SZERZEMÉNYEK A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN

Magyarság, 1918. okt. XVIII. évf. 10. sz. 147.

Aláírás: Eö.

A HALÁL MYSTERIUMA

(Írta: dr. Makkai Sándor. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség kiadása, Budapest, 1918. Ára 4 K.)

Magyarság, 1918. okt. XVIII. évf. 10. sz. 147–148.

Aláírás: Eöry

TIHANYI LAJOS

– Az arckép a festőjéről –

Nyugat, 1918. nov. 1–16. XI. évf. 21–22. sz. 692–696.

Aláírás: Fülep Lajos

1. gyűlölöm a közönséges tömeget
2. díszszemlét tart
3. Boccaccio: Decameron, harmadik nap, első novella
4. a kiállítás a MA helyiségében volt, 1918. októberében, a katalógus bevezetőjét Bölöni György írta, megjelent a MA című folyóiratban (1918. okt. 15. III. évf. 10. sz. 122–123.)
5. visszakozz! (katonai vezényszó)
6. rendben van
7. ez a szakmám
8. az kell, hogy Poussint a természet alapján újra megcsináljuk, ennyi az egész
9. múzeumi emlékek
10. lendületében
11. kiterjedésben, szélességben és nem mélységben, intenzitásban
12. Kokoschka, Oscar (1886–1980) osztrák festő volt, feltehetően a név hangzása ill. a család eredete alapján vélték a század elején a művészt csehnek.
13. igaz, helyes, pontos
14. idióta, kretén
15. jöttment, idegen

LESZNAI ANNA: ÉDENKERT

Esztendő, 1919. jan. II. évf. 1. sz. 138–142.

Aláírás: Fülep Lajos

MAGYAR KÖNYV A KERESZTYÉNSÉGRŐL

Huszadik Század, 1919. jan. – febr. XX. évf. 1–2. sz. 47–56.

Aláírás: Fülep Lajos

1. misztikus – vallásos mozgalom a századfordulón, 1912-től folyóiratuk is jelent meg Magyarországon

2. ötórai „tudomány”, salon-tudálékosság
3. hiszek, mert lehetetlen
4. A jelenkor műveltsége — a Teubner kiadóvállalat könyvsorozatának címe
5. jámbor óhaj
6. gyülekezetekben
7. Máté, Márk és Lukács evangéliuma
8. hordozója
9. ismeretlen próféta, Ézsaiás könyve 40 — 55. fejezetének szerzője
10. Isten szolgálja
11. Krisztus követése
12. Vallomások — Isten országa — Isteni színjáték — A fejedelemségről
13. Bossuet, Jacques-Bénigne (1627 — 1704) francia teológus, történetíró
14. Német teológia — a XIV. század végén készült misztikus irat
15. Harnack, Adolf (1851 — 1930) német evangélikus teológus, egyház- és vallástörténész

A NEMZETKÖZI FIUME

— Saját tudósítónktól —

Pesti Napló, 1919. febr. 13. 4. lap

Aláírás: Eöry

MEGINT PLÁGIUM

Nyugat, 1919. máj. 1 — 16. XII. évf. 9 — 10. sz. 702 — 703.

Aláírás: Fülep Lajos

1. mérgező növény
2. minden, ami jó és drága

SZABÓ DEZSŐ REGÉNYE

(Az elsodort falu. Regény két kötetben. „Táltos” kiadása, 1919.)

Nyugat, 1919. dec. XII. évf. 16 — 17. sz. 1021 — 1036.

Aláírás: Fülep Lajos

1. járványos
2. Budapesti Szemle, konzervatív szellemiségű folyóirat
3. kiterjedésében, terjedelmében
4. tömegbe
5. mélységében
6. Zenon ókori görög filozófus fogalmazta meg a híres aporiákat, melyekkel a mozgás lehetetlenségét vélte bebizonyítani. Az érvelés eszköze az volt, hogy a mozgás folyamatoságát egymástól elkülönített szakaszokra osztotta.
7. értelmetlenség
8. mellékesen
9. a homeopátia elvei szerint gyógyító orvos a betegséget olyan anyagok minimális adagolásával gyógyítja, melyek nagyobb mennyiségben a betegséget előidézik
10. szerencsés felfedezés, ötlet, lelemény

11. utalás Molière Úrhatnám polgár című színművére
12. Lamoureux, Charles (1834 – 1899) francia karmester
13. Termékenység – Zola regényének címe
14. a Négy evangélium – Zola regényciklusának elnevezése; részei: a Termékenység, a Munka, az Igazság, a Jog
15. Három város – Zola regényciklusa; részei: Lourdes, Rome, Paris
16. de megálljunk!
17. Bányai Elemér (1875 – 1915) újságíró álneve
18. örvöngés, beteges roham
19. örület
20. önzetlenség, áldozatkészség
21. Uram, ne legyen oly átkozott bolond!

ÁLTALÁNOS KERESZTYÉN VAGY REFORMÁTUS?

Reformáció, [Pécel] 1921. jún. 15. júl. 1. II. évf. 12. sz. 134 – 136. 13. sz. 146 – 148.
Aláírás: Fülep Lajos

A cikk elején apró betűvel az alábbiak olvashatók:

Dr. Fülep Lajos előadása a május 19 – 23-ig Szekszárdon tartott lelkeszi konferencián.
(Az alábbiakban sajnálatunkra helyszűke miatt az előadásnak csak azt a részét közölhetjük, amelyben az előadó a kérdés konkrét tárgyalására tér át. Ezt megelőzte az elméleti megalapozás, amelyben reámutatott arra az egyetlen lehető útra, amely a kérdés megoldására vezet. Reméljük, ez a hiány nem esik az érthetőség rovására. Végül megjegyezzük, hogy a konferencia többsége a tétel megoldását lelkesen magáévá tette, és a további fejtegetések alapjául elfogadta. Szerk.)

1. ahol az Úrnak lelke, ott a szabadság (II. Kor. 3: 17.)

EGY GYÜLEKEZET LELKI KÉPE

Reformáció, [Pécel] 1921. szept. 15. II. évf. 18. sz. 190 – 191.
Aláírás: Fülep Lajos, Medina (Tolna m.)

1. amit nem ismerünk, arra nem vágyakozunk

DANTE

Hit és Élet, [Debrecen] 1921. szept. 25. I. évf. 17. sz. 1 – 3.
Aláírás: Fülep Lajos

1. a teológus Dante semmilyen dogmában sem járatlan

MAGYAR FESTÉSZET (Magyar művészet III.)

Nyugat, 1922. febr. 16. márc. 1. márc. 16. XV. évf. 4. sz. 229 – 243. 5. sz. 353 – 362. 6. sz. 383 – 398.
Aláírás: Fülep Lajos

1. Ny és MM-1923: *nyersen*
2. Ny és MM-1923: *sőt a döntő ponton ellentétük.*
3. Ny: *áhitatos leírását és patetikus ...*
4. Rahl, Piloty, Delaroche, Gallait a XIX. századi akadémizmus reprezentatív képviselői
5. Palágyi Menyhért: Székely Bertalan és a festészet aesthetikája. Bp. 1910.
6. semmi említés
7. értelem
8. az egész nem éri meg a fáradságot
9. közismert, elkoptatott igazságot
10. Ny: *Signorellinél*
11. Rethel, Alfred (1816 – 1869) német festő, a történelmi festészet neves képviselője
12. tulajdon, valakinek a sajátja
13. Ny és MM-1923: *Festői stílusa és fantáziavilága nem magyar – az előbbi képen Árpád úgy ül, mint az olympusi Zeusz –, nemzetközi, európai hagyománynak hajtása, de nemcsak méltó, hanem alkalmas is, hogy bármely nép nemzeti irányú törekvéseinek őseként lépjen föl a monumentális stílus terén. (A nemzeti stílust természetesen itt sem sallagos külsőségekben, hanem a problémáknak sajátos, úgy csak itt vagy ott lehető fölvetésében látva: ahogy építészetnél és szobrászatnál tettük.)*
14. fény-árnyék; a fény-árnyék átmenetével való modellálás
15. kátrány alapozású festésmód
16. elrendezés, csoportosítás
17. Neuville és Detaile népszerű francia csataképfestők a XIX. század második felében, Meissonier csataképek mellett történeti tárgyú zsánerképeket is festett
18. Ny és MM-1923: *bagó hitű eunuch*
19. az ábrázolás plasztikussága, a tárgyak térbeliségének érzékeltetése
20. megfoghatatlan
21. Ny és MM-1923: – *az örökké változatlan matematikai tételeknek is van történetük.*
22. Reggeli a szabadban – Manet (1863) és Monet (1866) is festett ilyen című képet
23. Ny és MM-1923: *Remélem, majd megvalósíthatom még régi tervemet, a róla írandó monográfiát.)*
24. a természet egy darabja egy temperamentumon át
25. szétbomlás, felbontás
26. a tónusok pontos kapcsolata eredményezi a modelét
27. a formák pontos kapcsolata, vagy egyszerűen: a rajzé – eredményezi a modelét (a zárójelbe tett rész először a MM-1923-ban)
28. az impresszionizmusból valami szilárd és tartós dolgot akartam létrehozni, a múzeumok művészetéhez hasonlót
29. múzeumi emlék
30. Ny és MM-1923: *(Alkalomadtán külön munkát kell szentelnünk a részletes elméletnek.)* – Feltehető, hogy ez az utalás kapcsolatba hozható *A kompozíció a modern művészetben* című kézirattal, kötetünkben a 395 – 405. lapokon.
31. Ny és MM-1923: *Millet-ről,*
32. a természetben minden a gömbhöz, a kúphoz és a hengerhez igazodik
33. meg kell tanulni ezen egyszerű alakzatok alapján festeni, akkor az ember később azt csinálhat, amit akar
34. tanulni
35. tanulmányaim
36. Ny: *Vajon a második kompozícióípusnak szigorúbb, törvényszerűbb alapokra fekteté-*

sét tervezi-e, s ami túlzott megkötöttség az a priori kompozícióra emlékeztet benne, tulajdonképpen az a posteriorinak ügyét szolgálja?

37. Ny és MM-1923: *(E sorok írója nem az egyetlen, aki tényleg a Louvre ún. „primitívek kistermében”, legrokonabb környezetében szeretné képeit látni.)*

ELŐSZÓ

[a Magyar művészet első kiadásához]

Magyar művészet. Gondolat és írás II. Budapest, 1923. 5–9.

Aláírás: F. L.

1. MM-1923: *teátrális pózzal*

2. Zsolt. 119: 152.

SZT. FERENC HIMNUSZA A TEREMTŐHÖZ

Terciarus Közlöny, 1923. máj. III. évf. 5. sz. 66–68.

Aláírás: Fr. Filippusz

1. Ananias, Azarias és Mizael Dániel próféta könyvében szerepelnek, az említett éneket azonban csak a katolikus bibliafordítás közli (Dániel jóvendölése 3:26–90. Káldi György ford.)

2. A teremtmények dicsérete

3. Nap testvér éneke

LESZNAI ANNA LÍRÁJA

(Az „Eltévedt litániák” alkalmából)

Nyugat, 1923. szept. 12. XVI. évf. 17–18. sz. 282–290.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Máté 16:3.

2. Sirak 24:14.

3. Ézsaiás 24:20.

4. Jeremiás 20:9.

5. Ámós 3:7.

6. Zsolt. 114:4.

7. Petőfi Sándor: Mit csinálsz, mit varrogatsz ott? (1848)

8. Ady Endre: Emlékezés egy nyár-éjszakára

9. beleézés

10. az élet állandó körforgása, lélekvándorlás

11. elölről

12. Apollón görög isten Delphiben lévő templomának jósnője

13. kezdődik a tragédia

MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET

Ars Una, 1923. okt. nov. dec. I. évf. 1. sz. 1–11. 2. sz. 41–46. 3. sz. 75–91.

Aláírás: Fülep Lajos

Fülep Lajos hagyatékában tanulmányának autográf kézírata nem maradt fenn, megtalálható viszont az Ars Una egy-egy példánya (Ms 4559/15 – 16 – 17.), néhány sajtóhibára autográf javításával. Van továbbá egy gépelt változat is, ez a gépelés azonban nem autográf kézirat, hanem a megjelent, nyomtatott szöveg alapján készült, ezt a sajtóhibák megismétlése egyértelműen bizonyítja (Ms 4552/7.). Fülep ebbe a gépiratba vezetett be sajátkezűleg azokat a – zömében stiláris – javításokat, amelyeket feltehetően az 1943 – 44-es, tervezett kiadáshoz készített. (A Magyar művészet-hez hasonló javítások mellett itt Fülep szinte valamennyi helyen kicserélte pl. az „összefüggés” szót „szövedék”-re.) Kötetünk ezt a gépiratos változatot közli, az Ars Una változattól való tartalmi eltéréseket jegyzet közli. (Az Ars Una-beli szöveg változatlan formában megtalálható a Corvina Kiadó 1971-es kötetében.) A gépirat első lapjának jobb felső sarkában az alábbi megjegyzés olvasható: *Kérelem a szedőhöz. Szíveskedjék betű szerint ragaszkodni a szöveg helyesírásához és interpunkciójához. Az eltérés felesleges munkát okozna mindkettőnknek.*

1. lelkiállapot
2. az Ars Unában: *bár még így is lehet művészi.*
3. visszavezetés a végtelenségig
4. E. Mále (1862 – 1954) francia művészettörténész, könyvének címe: *L'art religieux du XIIIe siècle en France.* Paris, 1906.
5. az Istent és a lélkemet kívánom megismerni. Vajon semmi többet? Semmi mást.
6. I. Kor. 14:7 – 8.
7. a lélek zenei
8. a lélek tele van modulációkkal
9. alkotó erő (Dante: *Purgatórium* XXV. 40, 89. Babits Mihály ford.)
10. tulajdona, sajátja
11. Volnék ő! sorsa sorom! lelke laknék bennem: nincs földi ékesség, amit száműzetésséért oda nem adnék. (Michelangelo: *Dantéről.* CIX/37. szonett, Rónay György ford.)
12. az Ars Unában: *fajta*
13. tisztán és egyszerűen
14. megmintázás, plasztikusság
15. a kép főszereplője nem egyéb, mint a fény
16. a tónusok megoszlása
17. világ
18. akarat és képzet
19. a mozgás elve
20. a lényeg
21. ész, értelem
22. megjelenését, külsővéválását
23. szabály szerint
24. a természet magamagát alkotja meg
25. nincs semmi, semmi, semmi (Zola: *Mouret abbé vétke.* Antal László ford.)
26. alárendelt, alsóbbrendű

MŰKEDVELŐK BŐVEDJE

(Dr. Lázár Béla: Egy magyar gyűjtemény. Budapest, 1922. — Hevesy Iván három könyve: *Az impresszionizmus művészete.* — *A posztimpresszionizmus művészete.* — *A futurizmus, expresszionizmus és kubizmus művészete.* Gyoma, 1922. Kner Izidor kiadásai. — Lehel Ferenc három könyve: *Gulácsy Lajos dekadens festő.* 1922. — Csontváry

Tivadar, a posztimpresszionista festés magyar előfutára. 1922. — Cézanne. 1923. Amicus kiadásai.)

Ars Una, 1923. dec. I. évf. 3. sz. 121 — 123.

Aláírás: Fülep

1. Peske Géza (1859 — 1934) és Ettore Tito (1859 — 1941) az akadémikus festészet giccset súroló, kommersz változatának reprezentánsai
2. önhittség, elbizakodottság, követelődzés
3. gyakorlatias, tárgyilagos
4. műértő, szakértő
5. Spengler, Oswald (1880 — 1936) német filozófus, nagy hatású műve, A nyugat alkonya 1918 — 1921-ben jelent meg.
6. vezérfonal
7. kéjenc
8. örök visszatérés
9. ez a megfelelő kifejezés

NAGY BALOGH JÁNOS ÉLETE ÉS MŰVÉSZETE

Szerkesztette: Elek Artúr. Budapest, Amicus kiadása, 1922.

Ars Una, 1924. jan. I. évf. 4. sz. 163.

Aláírás: Fülep

1. harcos művészet

PETHES IMRE

Nyugat, 1924. dec. 2. XVII. évf. 23. sz. 722 — 727.

Aláírás: Fülep Lajos

1. henye, haszontalan
2. Tolnai Károly: Cézanne történeti helye (Kísérlet művészetének értelmezésére). Ars Una, 1924. márc. I. évf. 6. sz. 205 — 226. Újraközölve: Tolnay Károly: Teremtő géniusok. Bp. 1987. 230 — 243.

A „STORIA DI CRISTO” SZERZŐJÉRŐL

Giovanni Papini: Krisztus története. Fordította Révay József, a bevezetést írta Fülep Lajos. Budapest, é. n. [1925] III — XL.

Aláírás: Fülep Lajos

1. egyensúlyozó
2. felbérelt verekedő, ill. zsoldos, zsoldosvezér
3. Cosimo Medici (1389 — 1464) alapította a Biblioteca Laurenzianát.
4. halott város
5. hegymászóbot
6. szellemes bemondás, odamondás
7. Prezzolini, Giuseppe (1882 — ?) irodalmár, a Leonardo és a Voce c. folyóiratok szerkesztője, később a Columbia egyetem tanára

8. ha már, akkor..., ha lúd, legyen kővér
9. éles, sértő, gúnyolódó támadás
10. Poggio Bracciolini (1380 – 1459) és Francesco Filelfo (1398 – 1481) olasz humanisták
11. Azok vallása, akik elhagyták a templomokat
12. A lélek kultúrája
13. A mi fróink
14. Fülep Lajos előadása megjelent olaszul is, (Bollettino della Biblioteca Filosofica, 1911) majd bővebb változatban magyarul is (A Szellem, 1911). Mindkettő újraközölve: Egybegyűjtött írások II. Budapest, 1995. 124 – 153. 557 – 570.
15. A másik fél
16. a folyóiratban Fülep Lajosnak az új német Suso-kiadásról recenziója jelent meg. Újraközölve magyarul és olaszul is: Egybegyűjtött írások II. Budapest, 1995. 157 – 159. 570 – 572.
17. Halj meg, élni! (Goethe: Üdvözült vágy. Szabó Lőrinc ford.)
18. Giovanni Amendolát (1886 – 1926) antifasiszta politikai tevékenysége miatt 1926-ban meggyilkolták
19. a hagyományokat, a régi művészetet tisztelő
20. Az új Itália
21. szövegmagyarázat, értelmezés
22. Zsid. 13:8.
23. az örökkévalóság jegyében
24. szemmel láthatóan
25. Gal. 3:26 – 28.
26. Máté 13:32.

A MAI MŰVÉSZET VÁLSÁGA

Diákvilág, 1925. okt. XV. évf. 2. sz. 5 – 9.

Aláírás: Fülep Lajos

A cikknek fennmaradt egy autográf fogalmazványa is (Ms 4552/8.), ez feltehetőleg nem a végleges, nyomdába küldött kézirat, jegyzetben azonban közöljük azokat a szövegrészeket, amelyek a nyomtatásban megjelent végső formától tartalmilag eltérnek. (A nyomtatott változat utolsó mondata nincs a fogalmazványban.)

1. a kéziratban (a továbbiakban: k): *kategóriájára*
2. k: *egyelőre*
3. k: *képet*
4. k: *az egész század minden igazi művészi tehetségének közösségéről*
5. k: *Sőt még olyanabb, még a tragikusan kettétörő nagy tehetségek is nagyrészt hiányznak, nem különben az életbenyúló és életformáló általánosabb érdeklődés is iránta.*
6. *korunk szellemi ínsége valóban elviselhetetlen*
7. k: *ez egészen az ő ...*
8. k: *egyrészt autonómiájuk, másrészt korrelációjuk. <korrelációjuk állandósulása. >*
9. k: *a korrelációnak*
10. *annyiféle*
11. k: *mert hiszen ekkor is fennmarad az, hogy minden olyan szellemi aktus, mely nem tisztán az érvényességek kategóriájában mozog, hanem valóságokra vonatkozik, végeredményben ezeknek a valóságoknak tételezésétől, állításától vagy tagadásától, jelenlététől*

vagy idegenségétől függ, szóval attól, ami már „állásfoglalás”; tehát világnézet, s ilyenek: a metafizika, vallás és művészet (természetesen itt egészen más értelemben van „valóságokról” szó, mint pl. a természettudományokban);

12. k: ezeknek lehetősége végtelen és korlátlan.

13. k: soha és semmiben se

14. k: valóságokat

15. k: valóságok

16. k: valóságok

17. k: valóságai

18. k: mik a határozott, „objektív”, konstruáló és monumentális műformákat posztulálják

19. k: előteremtését

ASSISI SZENT FERENC

Diákvilág, 1926. okt. 2. sz. 4 — 7.

Aláírás: Fülep Lajos

1. az előadás vázlatát lásd kötetünkben a 434 — 435. lapokon

2. Ehrenfeld- — 1925 óta Jókai-kódex az első magyar nyelvű írott könyv, 1448 körül másolta egy ferences szerzetes, Szent Ferenc életéről szóló történeteket tartalmaz

3. XII. század végi eretnek mozgalom Dél-Franciaországban

4. Harnack, Adolf (1851 — 1930) német evangélikus teológus, egyház- és vallástörténész

5. az egyetlen szükséges dolog

6. I. Kor. 2:2.

7. Máté 6:33. Lukács 12:31. A mondat Fülep Lajos autográf kiegészítése az általa megőrzött újságpéldányban

8. Ap. Csel. 4:12.

9. ímé újjá lett minden — II. Kor. 5:17.

SZT. FERENC HIMNUSZA A TEREMTŐHÖZ

Diákvilág, 1926. okt. 2. sz. 7 — 9.

Aláírás: F. L.

A cikk tulajdonképpen egy korábbi, a Terciarius Közlönyben megjelent írás változata, Fülep azonban oly mértékben átdolgozta a cikket — s ezen belül a költemény fordítását is —, hogy érdemesnek látszott az írást egészében — tehát nemcsak a változtatott részeket — újraközölni.

OLVASÓINKHOZ

[A Bajai Reformátusok Lapja beköszöntője]

Bajai Reformátusok Lapja, 1926. Karácsony. I. évf. 1 — 2. sz. 1.

Aláírás: [szignálatlan]

1. I. Kor. 12:26.

SZERETET – BÉKESSÉG

Bajai Reformátusok Lapja, 1926. Karácsony. I. évf. 1 – 2. sz. 2 – 4.
Aláírás: F.

1. nem szó szerinti idézet; azonos tartalmú helyek az evangéliumokban: Máté 10:39, 16:25, Márk 8:35, Lukács 9:24, 17:33.

AZ ÚRVACSORA

Bajai Reformátusok Lapja, 1926. Karácsony. I. évf. 1 – 2. sz. 7.
Aláírás: [szignálatlan]

1. Máté 9:22, Márk 5:34, 10:52, Lukács 7:50, 8:48, 17:19, 18:42.
2. Lukács 10:37.

[ELŐSZÓ]

[A Nemzeti Szalon III-ik bajai képzőművészeti kiállításának katalógusához]

A Nemzeti Szalon III-ik bajai képzőművészeti kiállításának katalógusa, 1927. [4 – 5.]

Aláírás: Fülep Lajos Baja, 1927. január hó.

KERESZT ÉS FÖLTÁMADÁS

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Húsvét. I. évf. 3. sz. 1 – 2.
Aláírás: F.

1. „én meggyőztem a világot” – Ján. 16:33.

AZ IGAZI PRESBITER

(Dr. Rácz Károly elköltözése alkalmából)

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Húsvét. I. évf. 3. sz. 1 – 3.
Aláírás: Lelkipásztor

ÜNNEPI TEMPLOMBAJÁRÓK

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Húsvét. I. évf. 3. sz.
Aláírás: [szignálatlan]

UGYANAZ A LÉLEK

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Pünkösd. I. évf. 4. sz. 1.
Aláírás: F.

1. I. Kor. 12:4 – 6.

MIÉRT MEGYEK ROSSZ IDŐBEN IS TEMPLOMBA?

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Pünkösd. I. évf. 4. sz. 3.
Aláírás: [szignálatlan]

BUZGÓ REFORMÁTUS

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Pünkösöd. I. évf. 4. sz. 3.
Aláírás: [szignálatlan]

HÁROM KÉRDÉS – HÁROM FELELET

Bajai Reformátusok Lapja, 1927. Pünkösöd. I. évf. 4. sz. 4.
Aláírás: [szignálatlan]

PETRONIUS ÉS KORA

Írta dr. Révay József. Franklin kiadása, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1927. okt. – dec. I. évf. 1. sz. 75 – 76.
Aláírás: Fülep Lajos

A VILÁG KÉPEKBEN

(Lambrecht Kálmán: Emberek, népek, nemzetek. – Bárczy István: Budapest. Enciklopédia kiadása, 1927.)

Könyvbarátok Lapja, 1927. okt. – dec. I. évf. 1. sz. 84 – 85.
Aláírás: Fülep Lajos

1. mindenféle, sok minden

A REFORMÁTUS TEMPLOM

Református Almanach az 1928. évre. Szerk. Dr. Sebestyén Jenő. I. évf. Budapest, 1928.
A Kálvinista Szemle kiadása. 51 – 52.
Aláírás: Fülep Lajos

1. az egyetlen szükséges

A VILÁG VALLÁSAI

Írta Szimonidesz Lajos. Dante kiadása. Budapest, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. jan. – márc. I. évf. 2. sz. 144 – 148.
Aláírás: Fülep Lajos

1. kezdjék el a gyilkos urak

2. a bőség, a gazdagság zavara

3. mindenkinek meg kell adni a magáét

4. Ilyesmit találjon ki, derék Spitta. Hauptmann: A patkányok, a III. felvonás végszava.
(Háy Gyula ford.)

5. a stílus az ember

6. az olajat és fáradságot elvesztegettem

7. Kámnak nincs búcsúja, mert se temploma, se papja (Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp. [1896] 403.)

LEONARDO DA VINCI

Írta Hekler Antal. A Magyar Irodalmi Társaság kiadása, Budapest, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. jan. – márc. I. évf. 2. sz. 156–157.

Aláírás: Fülep Lajos

KELETI ARTÚR: ANGYALI ÜDVÖZLET

Nyugat, 1928. febr. 16. XXI. évf. 4. sz. 311–313.

Aláírás: Fülep Lajos

1. hontalan, gyökértelen lélek
2. jelenvalóság
3. kósza lelkecske
4. lármázás, zúgolódás
5. mutatvány, nagy ügyességet feltételező tett

GELLÉRT OSZKÁR

Nyugat, 1928. ápr. 1. XXI. évf. 7. sz. 480–490.

Aláírás: Fülep Lajos

1. belső éltető energia
2. eleve megformáltság
3. teremtor erő
4. Kik voltak őseid? (Dante: Pokol X. 42. Babits Mihály ford.)
5. hitvallás
6. szó szerinti jelentése szikrácska, Meister Eckhart és követőinek írásaiban a lélek egyik részét jelölő fogalom (Seelenfüncklein)
7. az öntudat szikrája
8. előzmény és következő, későbbi
9. előjog, kiváltság
10. A világ oly nagy és gazdag, s az élet oly sokszerű, hogy költő ki nem fogyhat a megverselni való tárgyakból. De csupa alkalmi költeményt írjon, úgy értem, hogy a valóságból merítsen ösztönzést és tárgyat. Általános érvényűvé és költőivé a különleges esetet épp az teszi, hogy költő dolgozza fel. Verseim mind alkalmi költemények, a valóság sugallatára keletkeztek, és valóság a talajuk. Légből kapott költői műveket semmibe se veszek. (J. P. Eckermann: Beszélgetések Goethével. Ford. Lányi Viktor. Bp. 1956. 20–21.)
11. légből kapott
12. a reális valóságra irányuló fantázia
13. egzakt érzéki fantázia
14. alkalmi költészet
15. különleges eset
16. ürügy
17. szöveg, a prédikáció alapjául szolgáló bibliai szövegrész

A KÉTELKEDŐ KRITIKUS

Kárpáti Aurél tanulmányai és kritikái. Franklin társulat kiadása a Kultúra és Tudomány sorozatában

Könyvbarátok Lapja, 1928. ápr. — jún. I. évf. 230 — 231.

Aláírás: Fülep Lajos

1. megfoghatatlan, finom különbségek

AZ ANGOL REGÉNY MESTEREI

Írta: Kundt Ernő. Franklin kiadása, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. ápr. — jún. I. évf. 3. sz. 232 — 233.

Aláírás: Fülep Lajos

1. ostobaságok gyűjteménye

SZINTÉZIS

Tanulmányok a szellemi tudományok köréből. Második kötet. Szerkesztette Nagy Sándor. Amicus kiadása, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. ápr. — jún. I. évf. 3. sz. 237 — 238.

Aláírás: Fülep Lajos

1. irodalmi folyóirat, Szabó Lőrinc szerkesztette, hat száma jelent meg 1927-ben
2. a Szintézis első kötete 1926-ban jelent meg. Tartalma a következő volt: Kinszki Imre: Háború utáni kérdések és angol szellem; Juhász Vilmos: Dosztojevszkij, az ember; Sárközi György: Magyar ifjúság, magyar irodalom; Bíró Pál: Weininger; Székely Lajos: Pszichoanalízis és történetfilozófia; Németh Antal: Az új orosz színpadművészet útja; Friedmann Ernő: Logika és misztika; Nagy Sándor: Oswald Spengler és a német filozófia
3. a Pandora 5 — 6. számában Sebestyén Imre néven Kodolányi János írta a cikket
4. mindenáron, mindenképpen

PUSZTAI HARANGSZÓ

Történelmi regény. Írta Váczy József. L. Voggenreiter Verlag, Berlin, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. ápr. — jún. I. évf. 3. sz. 244.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Meissonier, Ernest (1815 — 1891) francia festő, kisméretű, miniatűr jellegű zsánerképeket is festett

KELET NAGY GONDOLKODÓI

Írta: Mester János. Franklin kiadás, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. ápr. — jún. I. évf. 3. sz. 247.

Aláírás: Fülep Lajos

AZ ÉRZETEK ELEMZÉSE

E. Mach műve magyarul, fordította Erdős Lajos. Filozófiai Írók Tára, Új sorozat, 6. kötet. Franklin Társulat kiadása, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. júl. – szept. I. évf. 4. sz. 294 – 295.

Aláírás: Fülep Lajos

MI A BÖLCSELET?

A gondolkodás történetének kézikönyve. Írta Takács Menyhért. L. Voggenreiter Verlag, Berlin, 1927.

Könyvbarátok Lapja, 1928. júl. – szept. I. évf. 4. sz. 306 – 307.

Aláírás: Fülep Lajos

1. nagy dolgokban elég az akarat is

„MAGYAROK, NE KANADÁBA, HANEM BARANYÁBA VÁNDOROLJATOK KI!”

A baranyai magyarság veszedelme — Az egyke erkölcsi világa — Telepítési akcióra van szükség — A szimbolikus gesztenyeerdő Látogatás Fülep Lajosnál, a pusztuló baranyai magyarság pásztoránál

Pesti Napló, 1929. nov. 10. 80. évf. 256. sz. 13 – 14.

A cikk címe a Fülep szöveg egyik mondatának variációja, az alcímek és a szöveget tagoló vastagbetűs kiemelések feltehetően a szerkesztőségtől származnak: *A nép nem hisz ... — A hazugság diadala — Ki a bűnös? — A törvény megrontói — Az erkölcsi leromlás — Kivándorolni — Magyarországba? — Sürgős segítséget! — A szimbolikus pusztulás.* Az interjú készítőjének neve nincs feltüntetve az újságban, a bevezető sorok előtt az olvasható: *(A Pesti Napló kiküldött tudósítójától.)* A lap tudósítója, ill. a cikksorozat gondozója — Fülep Lajos levelezésének tanúsága szerint — Szántó Rudolf volt. (Fülep Lajos levelezése II. Bp. 1992. 502. 504. 516 – 517. 526 – 27.) A bevezetőt követő szöveget Fülep autentikus írásának tekinthetjük, feltehető, hogy Fülep nyilatkozatát — hasonlóan más, későbbi alkalmakhoz — írásban adta át a lapnak.

1. Máté 16:26

2 minden érték átértékelése

3. a késelem veszélyes

A MAGYARSÁG PUSZTULÁSA

Pesti Napló, 1929. nov. 17. 26. dec. 4. 15. 80. évf. 262. sz. 10. 269. sz. 9. 276. sz. 3 – 4. 286. sz. 35 – 36.

Aláírás: Írta: dr. Fülep Lajos református lelkész

Az írás négy folytatásban jelent meg a lapban, a feltehetően Fülep adta cím az első rész felett olvasható, a további részek címei viszont már nagyon távol vannak Fülep stílusától, ízlésétől, ezek valószínűleg a szerkesztőségtől származnak, bizonyára ők írták azokat a vastagbetűs belső kiemeléseket is, amelyek a folyamatos szöveget — a napilap jellegének megfelelően — tagolták. Ezek egy része szó szerinti kiemelés a szövegből, más része tartalmi kivonat. Az első rész kiemelései: *Születés és halál mérlege — A Pesti Nap-*

ló küzdelme — Az egyke törvény és a telepítési terv. A második rész címe és alcímei: Minden éven egy község népe hal ki a Dunántúlon! — Üresek az iskolák, mert nincs kit tanítani — Tizenhat év alatt sok községben 100–200 lélekkel fogyott a lakosság száma — Idegen kézre kerül a dunántúli magyarok földje — Az egyke gyilkos világrendjének pusztításai. A kiemelések: Mi van a számok mögött? — Az inficiált Dunántúl — Kihaló gyülekezetek — Ahol nem kell tanító, mert nincs már gyerek — Pusztulás mindenütt — Kicsúszik a magyar nép alól a föld! — Az egykés világrend. A harmadik rész címe és alcímei: A pusztuló magyarság pusztító „igazságai” — Honnan jött az egyke Magyarországra? — A titokzatos bűn — Általános erkölcsi válság. A kiemelések: Az egyke — százéves Magyarországon — A bűn — Miért pusztulunk? — A romboló import — A gazdasági okok — Egyke és felekezet — Az erkölcsi élet — A másik oldal. A negyedik rész címe: Borzalmas manipulációk, gyermekházasságok, nőuralom és züllés az egész Dunántúlon. Kiemelések: Nincsen kéz, amely dolgozna... — A természet szabályozása — Gyermekházasság — Gyakori válások — Nőuralom — Féktelen fényűzés — Erkölcsi züllés — Elnémulnak az uccák.

1. I. Kor. 12:26.

2. Kodolányi János: Egy magyar vidék pusztulása. Utazás Baranyában az egyke nyomán. Pesti Napló, 1926. máj. 7. 4. — Az egyke nyomán Baranyában. máj. 21. 15. — Lehet-e az egykének gátat vetni? Az egyke nyomán Baranyában. jún. 3. 15–16.

3. Belső revízió. Írta: gróf Zichy János. Pesti Napló, 1929. máj. 19. 80. évf. 112. sz. 2. lap. A cikk az előző évi statisztikai évkönyvről szól.

4. utoljára, de nem utolsósorban

ÚJ DANTE-KOMMENTÁR

Dr. Hirschler József: Dante Pokla. Cluj-Kolozsvár, Lengyel könyvnyomda

Nyugat, 1930. dec. 1. XXIII. évf. 23. sz. 786.

Aláírás: Fülep Lajos

1. a jó keresztyén

2. Dante sorsa, végzete

KÉZIRATBAN FENNMARADT ÍRÁSOK

A JÖVŐ NEMZEDÉKE

A cikknek Fülep hagyatékában fennmaradt egy gépirata *Fülep Lajos sk I. Logodi utca 51. 1917 március* aláírással, (MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4555/20.) A gépiraton néhány apróbb javítás van kézírással, a kézírás azonban nem Fülepé, hanem feltehetően Tolnayé. A cikk autográf kézirata Tolnay Károly hagyatékában található Firenzében, fénymásolata az MTA Könyvtára Kézirattárában Ms 4401/183 számon.

1. A cikk Tolnay Károlyról szól, akinek Fülep az 1915/16-os tanévben megbízott tanárként francia nyelvet tanított a Budapesti Kereskedelmi Akadémia felső kereskedelmi iskolájában. (A Budapesti Kereskedelmi Akadémia ötvenkilencedik évi jelentése az 1915–16-ik iskolai évről. Bp. 1916. 52., 58.) Az iskola következő évi értesítője szerint Fülep 1917-ben már nem tanított az iskolában, Tolnayt pedig az év közben kimaradtak közt említik. (A Budapesti Kereskedelmi Akadémia hatvanadik évi jelentése az 1916–17-ik iskolai évről. Bp. 1917. 17., 56.)

2. az iskola magyartanára, az önképzőkör elnöke dr. Glatz Ernő volt
3. az iskola igazgatója Szuppán Vilmos volt, aki 1916. szept. 15-én kapta meg a királyi udvari tanácsosi címet
4. a magyarországi anarchizmus vezető egyéniségei Schmitt Jenő és gróf Batthyány Ervin voltak, akik lapjaikban (Állam nélkül, ill. Társadalmi Forradalom) az állam, a központi hatalom szükségességét tagadták ugyan, de a társadalom átalakítását erőszakmentesen képzelték el.
5. köztársasági hajlam
6. szakma, mesterség
7. itt a kéziratban három sornyi — a diákok jellemző — szöveg törölve van, a törölt rész a gépiratba sem került bele, a törlés azonban nem egykorú a kézírással, később, golyóstollal tették olvashatatlaná a szöveget
8. beugrató ügynök
9. Wickhoff, Justi, Furtwängler, Winckelmann, Gardner, Måle a művészettörténet-írás klasszikus szerzői
10. Földes Imre színműve, 1916-ban mutatták be
11. Bródy Sándor 1917-ben bemutatott darabja
12. Földes Imre (1881 – 1958) színműíró, vígjátékok, operettszövegek könyvek szerzője

AZ ÉRTELMI, ÉRZELMI ÉS AKARATI ELEMEEK BETEGES NYILATKOZATAI A VALLÁSBAN

Alapvizsgai írásbeli dolgozat – Fülep Lajos

Autográf kézirat, 1917. szept. 12. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/1.

A kéziraton az alábbi értékelés olvasható: Széles alapon, nagy olvasottsággal, nyomon járó okfejtéssel, érett stylusban írt értékes dolgozat. Osztályzata: jeles. Budapest, 1917. szept. 12. dr. Szóts Farkas

1. a teológiai ismeretek, az értelmi tevékenység túlsúlya, túlbecsülése
2. a vallási törvények túlzott, egyoldalú tisztelete
3. rendellenes, szabályellenes
4. Janet, Pierre (1859 – 1947) francia pszichológus, a hisztéria problémáinak kutatója
5. Sta Teresa de Jesu – Avilai Szent Teréz (1515 – 1582) spanyol karmelita apáca, misztikus író
6. Idegbetegségek, neurózisok
7. James, William (1842 – 1910) amerikai filozófus és pszichológus
8. A vallásos tapasztalat sokfélesége
9. újramegerősítés
10. Starbuck, Edwin Diller (1866 – 1947) amerikai valláspszichológus
11. Myers, Frederic (1843 – 1901) angol pszichológiai író
12. tudatalatti
13. elvből
14. belső
15. intellektuális szemlélet
16. a szellem önmegragadása
17. az erkölcsiség szembeállítása a vallással, Fichte tanaiból kiinduló felfogás, mely az erkölcsöt az észre akarta alapozni
18. a liberális teológiával szemben fellépő irányzat, mely a régi szigorú liturgia és a templomok hagyományos berendezésének helyreállítására törekedett

[AZ ELSŐ LEKÉSZKÉPESÍTŐ VIZSGA DOLGOZATA]

I. Lekészkesztő Dr. Fülep Lajos

Autográf kézirat, [1918]. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/3.

A kézirat az alábbi megjegyzés olvasható: Beadta 11 ó 32 p.kor — Kiválóan jeles dolgozat

Ez az írás nyilván zárthelyi dolgozatként készült, Fülep azonban benyújtott az első lelkészkesztő vizsgára egy előre elkészített tanulmányt is, ennek azonban csak elenyésző töredéke maradt meg (Ms 4556/2), a füzetbe írt dolgozat első és utolsó lapja, ezek azonban jelzik a dolgozat tartalmát:

[1. oldal:] *Fülep Lajos írásbeli dolgozata az első lelkészkesztő vizsgára. A vallás nélküli erkölcsiség keletkezése, főbb sajátságai és hibái. — az 1917–18. tanévben — Budapest 1918*

[2. oldal:] *Tartalom: Bevezetés. A probléma felvetése 3–18. — A vallás nélküli erkölcsiség keletkezése 19–45. — A vallás nélküli erkölcsiség főbb sajátságai 46–53. — A vallás nélküli erkölcsiség hibái 54–79. Bibliográfia 80–82.*

79. [oldal:] *Segíteni testvéreit, szeretni őket, dolgozni értük, hogy jók és boldogok legyenek: ez lesz ideáljává. S akkor Istenhez fordul hittel, tőle várva kegyelmet nagy feladatának megvalósítására. És akkor megtalálja a vallásban azt, amit az erkölcsiségnek semmilyen más formája sem nyújthat neki.*

Alatta az alábbi értékelő megjegyzés: A normális mértéket e minden ízében természetesen messze felülmúló dolgozat, miután a szabályzat értelmében osztályozandó, csak jeles lehet. — Sebestyén Jenő — Nagy Ferenc esperes —

GYAKORLATI BIBLIAMAGYARÁZAT

(Műveltebb közönség számára)

Dr. Fülep Lajos dolgozata a II-ik lelkészkesztő vizsgára

Autográf kézirat, [1920]. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/4.

A dolgozaton az alábbi értékelő megjegyzés olvasható: A nagy textus mélységes gondolatát jól megértette és világosan kifejtette a szerző. A dolgozatnak hibája a túlterheltség és hosszadalmasság. Az egyházi beszédben az exhortációnak nagyobb teret kell engedni. Egyébként: jeles dolgozat. — Pap — L. Petri Elek

1. zavaró bőség, a gazdagság zavara

2. Róm. 8:16.

3. Ján. 3:16.

4. I. Ján. 4:16.

5. ahol az Úrnak Lelke, ott a szabadság. II. Kor. 3:17.

EGYHÁZI BESZÉD. 1920.

Dr. Fülep Lajos dolgozata a II-ik lelkészkesztő vizsgára

Autográf kézirat, 1920. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/5.

A kézirat az alábbi értékelés olvasható: Kiválóan jeles dolgozat — Pap — L. Petri Elek

1. a mélységből [kiáltok hozzád, Uram!] Zsolt. 130:1.

DIAKÓNIA A FALUSI GYÜLEKEZETBEN

Dr. Fülep Lajos dolgozata a II. lelki. képesítő vizsgán

Autográf kézirat, [1920]. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/6.

A kézirat az alábbi értékelés olvasható: Nagyon jó és szinte az egyetlen dolgozat, amely a témáról magáról szól. A diakónia szerveinek neveléséről lehetett volna még többet mondania, de ezt talán az idő nem engedte — jeles dolgozat — Pap

1. Wichern, Johann Heinrich (1808 – 1881) német teológus, „a belmisszió atyja”, elhagyott gyermekek számára telepeket létesített.
2. Barnardo, Thomas (1845 – 1905) angol orvos, szociálpolitikus, elhagyott gyermekeknek nevelőotthonokat alapított.

SUMMA VITAE

Visszatekintés egy életre. Írta: Sebestyén Károly. Athenaeum kiadása, 1927.

Korrektúra levonat, autográf megjegyzéssel, 1927 – 1928. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4555/25.

Fülep Lajos megjegyzése a levonaton: *typographiajából ítélve: Könyvbarátok Lapja – nem tudok emlékezni rá, megjelent-e, vagy a szerkesztő visszariadt a közlésétől*

A MAGYAR FALU BECSÜLETE

Válasz Nagy Ferenc vm. pártelnök cikkére

Autográf kézirat, 1929. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4555/26.

Nagy Ferenc, a Kisgazda Párt Baranya megyei elnöke egy helyi lapban megtámadta Fülep Lajos egykérőli írt cikksorozatát (Kisgazdák Lapja, [Pécs] 1929. dec. 24. 3. lap). Erre válaszolt Fülep, cikke azonban nem jelent meg

TÖREDÉKEK, VÁZLATOK

A kéziratok közlésénél az áthúzott szövegrészeket kúpos zárójel < > közé tettük, az utólagos betoldásokat pedig kapcsos zárójel { } közé.

A KOMPOZÍCIÓ A MODERN MŰVÉSZETBEN

Autográf kézirat, 1916 – 1918. körül. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4552/1.

1. tetszetősség, divatosság
2. a művészet a természet egy darabja
3. egy temperamentumon át szemlélve
4. magától értetődően
5. kiátkozás, kiközösítés
6. keresztező, keresztállású

FOGARASIHOZ

[Hozzászólás Fogarasi Béla: Konzervatív és progresszív idealizmus című előadásához]

Autográf kézirat, 1918. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4555/21 – 22.

Fogarasi Béla előadása a Társadalomtudományi Társaság ülésén hangzott el 1918. március 5-én. A vita március 26-án, április 2-án és 9-én zajlott, Fogarasi zárszavát április 16-án mondta el. (A vita menetéről hírt adott a Világ c. napilap (1918. márc. 6. 9. – márc. 28. 7. – ápr. 4. 7. – ápr. 12. 9. – ápr. 18. 8.), ebből rekonstruálható a hozzászólók sorrendje: Schlesinger Károly, Jászi Oszkár, Lukács György. – Fülep Lajos, Csizik Béla, Lukács György másodszor. – Szabó Ervin, Varjas Sándor. Fülep ápr. 2-án szólalt fel, Lukács második hozzászólása Fülep előadásához kapcsolódott. Fogarasi előadása és a vita rövidített szövege – Fülep hozzászólása kivételével – megjelent a Huszadik Században (1918. I. félév, 193–206. 314–320. 376–384. II. félév, 92–95.: zárszó), valamint különnyomatként is (Fogarasi Béla: Konzervatív és progresszív idealizmus. A Huszadik Század Könyvtára, 66. sz. Bp. 1918.) A különnyomat 25. lapján Szabó Ervin nevénél lábjegyzetként olvasható: Megelőzte Fülep Lajos felszólalása, akitől azonban annak kivonatát nem tudtuk megkapni.

A különnyomat egy példánya – Fülepnek szóló dedikációval: A vasárnapi délutánnak. Fülep Lajosnak tisztelettel és hű fegyverbarátsággal – Fogarasi Béla – Vasárnap, 1918. október – Fülep hagyatékában is megtalálható. (Ms 4555/23.)

Fülep felszólalását feltehetőleg utólag írta le, ezt látszik alátámasztani az is, hogy kéziratába – idézetként – a Huszadik Századból kivágott részleteket aplikált, s olyan kérdésekre is reflektált, amelyek felszólalása után hangzottak el. (Az is elképzelhető persze, hogy a vitában a résztvevők többször is hozzászóltak.)

A különnyomat mellett található egy önálló papírlap, melyen a vitához kapcsolódó autográf feljegyzés olvasható:

én nem a politikának itt elhangzott definíciójára gondoltam, hiszen előre bejelentettem ezt, sem Lukácsé, sem a többieké ki nem elégít, vannak nagy számban olyan cselekmények, amelyek intézményekre irányulnak, s nem politikaiak, a politika területét szerettem volna pontosan körülrajzolva látni, s azt, hogy mik az elvei, engem az etikában sem az etika definíciója érdekel, hanem az etikai szféra és annak princípiumai, és mik az intézmények: nemzet, állam,

Szabóval szemben: egyéni – nem pszichológiai egyénre gondoltam, hanem az egyéni tudatra, s ezzel szemben arra, hogy vannak olyan tudatok, amelyek nyilván az egyéni tudaton túl vannak mert nem rendelődnek alája, sőt vele ellentétbe kerülnek, a politikában az a csodálatos helyzet van, hogy az egyén cselekszik, de nem az egyéni tudatból kifolyólag.

a politika és erkölcs korrelációja itt posztulátumként lépett föl, de szükségszerűen tételezett posztulátumként, mert eddig sehol sem lehetett látni a megvalósulását, ha úgy állna a dolog, mint az etikában, hogy vannak abszolút érvényű normák, függetlenül megvalósulásuktól, de a morál mégis az, hogy igyekezzünk őket megvalósítani, s tegyük föl, hogy az emberiség életében is e felé a cél felé történik a haladás, még akkor is, ha a célt sohasem érjük el – a politika és morál korrelációjában én ilyen haladást sehol sem látok, sőt az a hitem, hogy egy politikai aktus megindításánál még eddig sohasem szerepelt, akár mint indíték, akár mint akadály, hogy erkölcsös-e, sőt az etikum egyáltalán föl se lépett, s éppen ezért nem lehet etikai szempontból megítélni, mint nem lehet Caesart, Napóleont, Bismarckot stb. (Tolsztoj megteheti, de az nem tudomány.) morálcsösz

ezért kell a politikáról beszélni, mert területe, mind a konzervatívnak, mind a progresszív-nak ugyanaz, egyébként nem csak ez a kettő van: külpolitika!

1. Huszadik Század, 1918. I. félév, 204. (a továbbiakban: HSz)
2. HSz 380 – 381.
3. Hsz 204.
4. Jászi felszólalásának publikált – nyilván rövidített – változatában ilyen jellegű megállapítások nem találhatók
5. A Szellem c. folyóirat Fülep szerkesztésében jelent meg 1911-ben, a Világ c. napilap 1910-ben indult, Jászi igen tevékeny közreműködésével. Nem világos, hogy az utalás mire vonatkozik, a két orgánus világszemlélete nagy mértékben különbözött, de közvetlen összeütközésükre nincs adatunk
6. HSz 378 – 379.
7. HSz 378 – 382.
8. véletlenszerű, esetleges
9. HSz 206.
10. HSz 198 – 199.
11. megengedni, elismerni
12. HSz 317.
13. HSz 318.
14. HSz 204.
15. kétértelműség, félreérthetőség
16. HSz 205.

MISZTIKA

Autográf kézirat, 1920-as évek eleje. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4583/3.

A kézirat számozatlan, különálló lapokból áll, hosszabb összefüggő fejtegetés csak néhány helyen található benne, a lapok nagy többsége egy-egy témakörhöz – *hit, immanencia, szabadság, szabad akarat, kegyelem, véges-végtelen, idő és örökkévalóság, predesztináció* stb. – tartozó anyaggyűjtést tartalmaz: azaz bibliai idézetek, forrásukat is megjelölő szövegek gyűjteménye (pl. Kálvin: A keresztyén vallás rendszere (Institutio) és Pauler Ákos: Bevezetés a filozófiába c. könyvéből hosszabb, többnyire szó szerinti idézetek, kivonatok).

1. a pelagianizmusnak – melyet több zsinat eretnekségnek bélyegzett – enyhébb formája, a teológiai vita az eredendő bűn és az isteni kegyelem szerepéről, viszonyáról folyt
2. közhely
3. Róm. 10:17.
4. előzmény
5. Máté 5:48.
6. ahol az Úrnak lelke, ott a szabadság. II. Kor. 3:17.
7. lét és levés (létrejövés, keletkezés)
8. lét, nemlét, levés
9. megszakítottság
10. vagy elfogadjuk, vagy sem
11. Péchi Simon Psalteriuma. Közzéteszi Szilády Áron. Bp. 1913.
12. nem szó szerinti idézet – „a megrepdezett nádat nem töri el, és a pislogó gyertyabélet nem oltja ki,...” Máté 12:20.
13. nem szó szerinti idézet – „akik törvény nélkül vétkeztek, törvény nélkül vesznek is el: és akik törvény alatt vétkeztek, törvény által ítéltetnek meg.” Róm. 2:12.

14. annál rosszabb a tényekre nézve
15. Pauler Ákos: Bevezetés a filozófiába. Bp. 1921. 31–32.
16. Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere. (1559) I–II. Pápa, 1909–1910. II. 266.
17. a Pál apostol idézett szöveg a Kálvin fordításban így folytatódik: „te kicsoda vagy, hogy Isten ellen versengesz” – az idézett bibliai hely Károli Gáspár fordításában így hangzik: „kicsoda vagy te oh ember, hogy versengesz az Istennel” Róm. 9:20.
18. Kálvin i. m. II. 267–271.
19. feltehetőleg Szent Ferenc világszemléletének arra a vonására utal, mely szerint minden teremtményt – állatokat, égitesteket is – áthat isten lényege
20. Ján. 14:9.
21. I. Kor. 13:1.
22. erő, erőfeszítés
23. intellektuális szemlélet

[ELŐADÁSVÁZLATOK]

Első keresztyének. [Szent Ferenc]. Luther. Kálvin. Magyarországi reformáció.

Autográf kézirat, 1924. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/492 – 498.

Az előadások időpontjáról és körülményeiről a helyi sajtó részletesen beszámolt: „Előadások a keresztyénység történetéből. A helybeli református templomban dr. Fülep Lajos ref. lelkész vasárnap délutánonként előadásokat tart a keresztyénység történetéből. Az első előadást, az őskeresztyén egyházzal most vasárnap, 17-én délután 4–5-ig tartja. Az előadást Fülep Lajosné és dr. Ritter Gyuláné éneke előzi meg, és egy hegedűszám fejezi be. A második előadás assisi Szent Ferencről fog szólni. Az előadásokon mindenkit szívesen látnak. Belépődíj nincs, de adakozások köszönettel vétetnek. Az érdeklődőket pontos megjelenésre kéri a rendezőség a 4 órai kezdetre.” (Bajai Újság, 1924. febr. 16. 3.) „Második előadását a református templomban 24-én vasárnap délután assisi Szent Ferencről tartja dr. Fülep Lajos ref. lelkész. Fülepné énekel és Karig tanár hegedül. Az előadás háromnegyed ötkor végződik, hogy akik még a gimnáziumi előadásra is el akarnak menni, kényelmesen odaérhessenek. A templom fűtve lesz. A rendezőség nyomatékosan kéri az érdeklődőket, hogy pontosan jöjjenek, mert a később jövetellel zavart okoznak.” (Bajai Újság, 1924. febr. 23. 3.) „Harmadik előadását ... március 2-án ... Lutherről tartja ... Ez alkalommal Fülepné Bach egyik gyönyörű egyházi dalát énekel Karig tanár orgonakíséretével, dr. Meznerich Jenő és Tadity János pedig két kisebb Bach darabot adnak elő hegedűn...” (Bajai Újság, 1924. márc. 1. 3.) „Negyedik előadását ... 9-én ... Kálvinról tartja ... Ének és zeneszámokkal közreműködnek Fülepné, dr. Ritterné, Karig tanár, dr. Meznerich J. Tadity János és mások. ... a későn jövők nem jutnak ülőhelyhez.” (Bajai Újság, 1924. márc. 8. 3.) „Ötödik, befejező előadását ... 16-án ... a magyarországi reformációról tartja ... Fülepné és a Bajai–Grünhut–Karig–Szommer vonósnégyes előadja Mozart „Ave verum”-ját. ...” (Bajai Újság, 1924. márc. 15. 3.) Hasonló szövegű beszámolók olvashatók a másik bajai napilapban, a Független Magyarországnak is (1924. febr. 15, 16, 23, márc. 1, 8, 16.) Az előadássorozatról egy méltató-értékelő írás is megjelent. (Fábián Géza: Vasárnap délután. Bajai Újság, 1924. márc. 23. 3.)

1. I. Ján. 3:11, 23. (nem szó szerinti idézetek)
2. Ján. 13:34. 15:12. (nem szó szerinti idézetek)
3. Máté 5:44.
4. Ján. 4:24.

5. ApCsel. 7:60.
6. Róm. 8:38.
7. Róm. 8:38 – 39.
8. Máté 10:7, 9 – 10.
9. Máté 19:21.
10. tökéletes boldogság
11. Fülep előadása illusztrációjaképpen feltehetőleg felolvasta Szent Ferenc himnuszát, amely saját fordításában jelent meg a Terciarius Közlönyben (kötetünkben a 213. lapon)
12. Révész Imre: „Akikre nem volt méltó a világ”. Képek a keresztyénség történetéből. Cluj-Kolozsvár, 1921. 44.
13. Róm. 1:17.
14. Luther Mártonnak tulajdonított énekszöveg, Énekeskönyv. Magyar reformátusok használatára. Bp. 1948. 502. lap: 390. ének.
15. egyedül Istennek jár dicsőség
16. nagytiszteletű testület
17. Ady: Pap vagyok én. (Vér és arany, 1907)
18. Fruin, Robert (1823 – 1899) németalföldi történetíró
19. a szentlélek bizonyágtétele
20. Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története. Bp. 1899. 186.
21. Isten csodája, hogy még áll hazánk. Petőfi Sándor: Isten csodája. Szalkszentmárton, 1846. január.
22. Horváth Cyrill i. m. 190.
23. az ötödik – utolsó – előadás a helyi sajtó tanúsága szerint 1924. március 16-án volt

[PRÉDIKÁCIÓVÁZLATOK]

Autográf kézirat, 1924 – 1930. MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 4556/7 – 95.

A prédikációvázlatokból válogatást közlünk a kéziratlapok számozásának sorrendjében, ami nem fedi mindig a szigorú időrendet. Egy-egy vázlatot egyébként – a ráírt dátumok tanúsága szerint – Fülep többször is felhasznál.

1. Máté 28:18.
2. Ján. 12:47. nem szó szerinti idézet
3. Máté 4:4.
4. Máté 28:20.
5. Ján. 11:25.
6. „Jézus, ki a sírban valál...” kezdetű 347. sz. húsvéti ének 3. versszaka Énekeskönyv. Magyar reformátusok használatára. Bp. 1948. 450.
7. Luk. 1:46.
8. Máté 18:20.
9. Ján. 8:12.
10. Ján. 8:34.
11. Máté 11:3 – 6.
12. a ma használatos református énekeskönyvben más fordításban található az ének: „Hadd menjek, Istenem, Mindig feléd,...” Énekeskönyv. Magyar reformátusok használatára. Bp. 1948. 535. lap: a 422. ének 7 1. versszaka.

NÉVMUTATÓ

- Ady Endre 108, 150, 151, 155, 158, 159, 160, 212, 218, 265, 330, 441, 445, 476, 493
 Aischylos 63, 210
 Albertus Magnus 370
 Amendola, Giovanni 16, 23, 24, 275, 276, 279, 280, 479
 Andrásy Gyula 18
 Angelico, Fra Giovanni da Fiesole 280
 Angelus Silesius 370
 Antal László 477
 Aquinói Szent Tamás 127, 210, 235, 244, 249, 370, 465
 Arany János 42, 49, 63, 110, 181, 367, 438, 445, 470
 Ardigò, Roberto 273
 Aristotelés 249, 430
 Arnold, Matthew 219
 Assisi Szent Ferenc > Ferenc, Assisi Szent
 Augustinus 36, 82, 143, 168, 370, 382, 421, 429

 Babits Mihály 55-57, 65, 81, 336, 359, 466, 477, 483
 Bach, Johann Sebastian 40, 435, 437, 483, 492
 Bacon, Francis 317
 Baksay Sándor 41-44, 341, 465
 Balzac, Honoré de 185
 Barabás Miklós 129, 175
 Barrias, Felix Joseph 318
 Barnardo, Thomas 386, 387, 489
 Bartók György 124, 138, 140, 315, 471
 Bastien-Lepage, Jules 194
 Batthyány Ervin 487
 Batthyány Ferenc 443
 Bálint Jenő 262
 Bányai Elemér 158, 474
 Bárczy István 312, 482
 Báthori István 336
 Bebek Imre 443
 Benczúr Gyula 186
 Benzinger 318
 Beöthy Zsolt 159
 Bergson, Henri 277

 Bernát, Clairvaux-i Szent 219, 370
 Berzsenyi Dániel 118, 174, 445, 470
 Besnard, Albert 260
 Bethlen Gábor 438, 445
 Bethlen Kata 445
 Béza, Theodore 74, 437, 440
 Bihari Sándor 176
 Bismarck, Otto 407, 490
 Bíró Pál 484
 Blandina 433
 Boccaccio, Giovanni 130, 149, 472
 Bocskai István 73, 74, 75, 438, 445
 Bod Péter 445
 Bonnard, Pierre 196
 Borghese 146
 Borsos József 175, 191
 Bortnyik Sándor 471
 Bossuet, Jacques-Bénigne 36, 143, 473
 Bosznay István 259
 Bouchard, Henri 75, 468
 Boutroux, Emile 277, 370
 Böcklin, Arnold 188, 193
 Böhm Pál 175
 Böhme, Jacob 144, 370
 Bölöni György 472
 Bracciolini, Poggio 274, 479
 Brentano, Franz 275
 Brocky Károly 173, 175
 Brodsky Sándor 175, 176
 Browning, Robert és Elisabeth 63
 Bródy Sándor 487
 Brueghel, Pieter 176
 Bruno, Giordano 147
 Buday Barna 47-49, 465
 Budenz József 26
 Buoncompagni 146
 Burns, Robert 89
 Büttner, H. 370
 Byron, Georg 63

- Caesar 270, 490
 Calderoni, Mario 275
 Campanella, Tommaso 148, 277
 Canova, Antonio 110
 Caravaggio, Michelangelo 189
 Carpeaux, Jean Baptiste 116, 470
 Cellini, Benvenuto 238
 Cervantes, Miguel de 150
 Cézanne, Paul 30, 31, 40, 46, 117, 129, 132, 133, 181, 183, 186, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 200-204, 206, 207-208, 210-211, 243, 244, 257, 260, 265, 478
 Chaucer, Geoffrey 63
 Cicero, Marcus Tullius 269, 270
 Claris, E. 249
 Claudel, Paul 232, 404
 Clemanceau, Georges 246
 Coleridge, Samuel 63
 Comte, Auguste 273
 Corot, Camille 31, 176, 183, 205
 Corradini, Enrico 22
 Coter, Colijn de 129
 Courbet, Gustave 176, 181, 183, 184, 186, 193, 395
 Croce, Benedetto 278
 Cromwell, Oliver 412, 441
 Csizik Béla 490
 Csokonai Vitéz Mihály 445
 Csontváry Kosztka Tivadar 257, 260, 477
 Csók István 72, 192, 195
 Csuk Jenő 259
 Dante, Alighieri 34, 52, 63, 64, 65, 143, 147, 170-173, 210, 226, 231-233, 235, 240, 242, 268, 271, 272, 280, 285, 293, 295, 358-359, 370, 426, 430, 431, 435, 465, 474, 477, 483, 486
 Deák-Ébner Lajos 129
 Decius 433
 Delacroix 370
 Delacroix, Eugene 31, 129, 175, 177, 181, 202, 205
 Delaroche, Hyppolite 177, 178, 186, 395, 475
 Descartes, René 317
 Detaille, Edouard 186, 475
 Deussen, Paul 318
 Dévai Bíró Mátyás 438, 444
 Diaz de la Pena, Virgilio 187
 Dilthey, Wilhelm 319
 Diocletianus 433
 Donatello 226, 240-242, 243, 255, 271, 272, 276
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 27, 28, 29, 112, 128, 210, 484
 Dudich Endre 443
 Duse, Eleonora 265
 Dvořák, Max 238, 319
 Eckehart, Meister 370, 483
 Eckermann, J.P. 483
 Elek Artúr 261-262, 478
 Eliot, George 335
 Endre, II. 435
 Enyvvári Jenő 57, 76, 466, 468
 Erdély Alice 336
 Erdős József 318
 Erdős Lajos 338, 485
 Erdős Reneé 471
 Ewers, Hanns Heinz 318
 Eyck, Jan van 178
 Farel, Guillaume 74, 437, 438, 439
 Fábrián Géza 492
 Ferdinánd 443
 Ferenc, Assisi Szent 123, 127, 172, 214-216, 279, 291-297, 370, 429, 434-435, 445, 458, 471, 476, 480, 492, 493
 Ferenczy István 108-110, 111, 120, 121, 175, 470
 Ferenczy Károly 13-15, 129, 192-194, 195, 463
 Ferrari, Gaudenzio 31
 Ferri, Luigi 273
 Feszl Frigyes 98-99, 110
 Fénelon, Francois 370
 Fichte, Johann Gottlieb 408, 410, 413, 487
 Fielding, Henry 334
 Filelfo, Francesco 274, 479
 Fischer von Erlach, Johann 107
 Flaubert, Gustave 232
 Flaxman, John 359
 Fogarasi Béla 405-413, 490
 Földes Imre 367, 487
 Franck, Sebastian 144, 370
 Fráter György 444
 Friedmann Ernő 484
 Frigyes, II. 407
 Frigyes, Bölcs 436
 Fruin, Robert 441, 493
 Furtwängler, Adolf 366, 487
 Fülepi Lajosné 492
 Fülöp, II. 441
 Gallait, Luis 177, 178, 475
 Gallen-Kallela, Akseli 260
 Gandhi 267
 Garay Ákos 32
 Gardner, Percy 366, 487
 Garibaldi, Giuseppe 17, 246, 267, 276
 Gauguin, Paul 30, 81, 196, 203
 Gayda, Virginio 22
 Gellért Oszkár 323-332, 483
 Geertgen tot Sint Jans 129
 Genthon István 336
 Giolitti, Giovanni 21
 Giotto di Bondone 40, 202, 203, 255, 279, 293

Giovanni del Virgilio 172
Glatz Ernő 487
Glatz Oszkár 192
Goethe, Johann Wolfgang 25, 51, 63, 219, 264, 327,
328, 329, 330, 479, 483
Gonda Béla 59, 62, 63
Gosztonyi János 442
Gounod, Charles 435
Grazioli, Francesco 146
Greco, El 209, 243
Grünhut 492
Gulácsy Lajos 257, 260, 471, 477
Gyárfás Jenő 31
Gyulai Pál 55

Hamsun, Knut 336
Harnack, Adolf 144, 293, 473, 480
Harsányi Kálmán 93, 469
Hauptmann, Gerhart 318, 482
Hauszmann Alajos 59, 467
Háy Gyula 482
Hegel, Georg 36, 82, 83, 143, 249, 253, 263, 273,
274, 285, 286, 287, 370, 421
Hekler Antal 319, 483
Herrick, Robert 63
Hevesi Sándor 262
Hevesy Iván 257, 259-260, 477
Hérodotos 139
Hild János 97
Hild József 97, 98, 102
Hirschler József 358-359, 486
Hollósy Simon 31, 129, 192, 213
Homéros 42, 43, 63
Horatius 269
Horváth Cyrill 442, 443, 493
Hugo, Victor 153
Husserl, Edmund 286
Husz János 447
Huszár Adolf 121
Hügel 370

Ibsen, Henrik 232
Ignatius 432, 433
Ignotus 26, 160
Iktinos 62
Iványi Grünwald Béla 32, 72, 192
Izsó Miklós 110-121, 175, 176, 188, 197, 212, 471

Jacopone da Todi 126, 471
James, William 274, 368, 369, 487
Janet, Pierre 368, 487
Jankó János 175
Jantyk Mátyás 176
Jászi Oszkár 137, 409, 413, 490, 491
Jókai Mór 42, 445

Juan de Avila, San 370
Juan de la Cruz, San 63, 370, 423, 430
Juhász Vilmos 484
Julianus 433
Justi, Carl 366, 487

Kant, Immanuel 36, 65, 249, 273, 370, 407, 408, 410,
413
Kaposi József 292, 471
Karig Emil 492
Katalin, Sienai Szent 277, 280
Kazinczy Ferenc 108, 110, 438, 445
Káldi György 476
Káldor György 336
Kálvin János 65, 73, 74, 75, 164, 165, 277, 412, 421,
422, 423, 426, 429, 436, 437-442, 445, 447, 491,
492

Károli Gáspár 492
Károly, V. 441
Károlyi Mihály 146
Kárpáti Aurél 332-333, 484
Kecsethy Márton 442
Kecskeméthy István 124, 138, 139, 140, 315, 471
Keats, John 63
Keleti Artúr 319-323, 483
Keleti Gusztáv 176
Kemény Zsigmond 438, 445
Kernstok Károly 44-47, 465
Kierkegaard, Søren 138, 168, 277
Kilényi Hugó 53
Kinszki Imre 484
Kisfaludy Károly 109
Kittel, Rudolf 318
Kmetty János 471
Knaus, Ludwig 183, 186
Kner Izidor 257
Knox, John 74, 441
Kodolányi János 336, 346, 484, 486
Kokoschka, Oscar 133, 260, 472
Konstantin, Nagy 433
Kortsák Jenő 79-80, 468
Kossuth Lajos 17, 246, 364, 456
Kölcsey Ferenc 438, 445
Kóhalmi Béla 467
Krúdy Gyula 95
Kundt Ernő 334-335, 484
Kuyper, Abraham 38, 39, 60, 61, 465

Labriola, Arturo 21
Ladányi György 443
Lajos, Nagy 442
Lambrecht Kálmán 312, 482
Lamoureux, Charles 153, 474
Landowski, Paul 75, 468
Lange, Julius 112, 470

- Lányi Viktor 483
 Lázár Béla 25–27, 46, 47, 257–259, 464, 477
 Lechner Ödön 49, 50, 89, 90, 99, 100, 102–107, 110, 111, 112, 121, 196, 212, 470, 471
 Lederer, Hugo 31
 Lehel Ferenc 257, 260, 477
 Leibl, Wilhelm 186, 187
 Leibniz, Gottfried 36, 298, 430
 Leonardo da Vinci 116, 148, 178, 200, 201, 202, 205, 207, 279, 319, 457, 483
 Leó, X. 436
 Lesznai Anna 135–137, 216–225, 472, 476
 Liebermann, Max 31, 186
 Ligeti Antal 176
 Lombroso, Cesare 273
 Loria, Achille 20
 Lotz Károly 175, 181–183
 Loyola Szent Ignác 148
 Lukács György 408, 409, 410, 413, 490
 Lustig Géza 147–148
 Luther, Martin 41, 144, 164, 171, 435–436, 444, 447, 492, 493
 Luzzatti, Luigi 17, 18, 23
 Lys, Jan 31
 Lysippos 402
- Mach, Ernst 338–339, 485
 Machiavelli, Niccolo 148, 230, 277, 407
 Madarász Viktor 175, 177–178, 183, 191
 Magnasco, Alessandro 31
 Magyar Mannheimer Gusztáv 45
 Maillol, Aristide 205, 404
 Makkai Sándor 129–130, 472
 Mâle, Émile 238, 239, 366, 477, 487
 Manet, Eduard 30, 31, 46, 117, 129, 181, 183, 186, 190, 191, 192, 248, 475
 Mantegna, Andrea 181
 Marastoni Jakab 26
 Marco Polo 139
 Mareés, Hans von 117, 178, 179, 181
 Margalits Ede 482
 Markó Károly 173, 174–175
 Marrucchi, Piero 275, 276, 280
 Mattis Teutsch János 471
 Márki Sándor 363
 Mátyás 442
 Medwin, Thomas 63
 Mechtild von Magdeburg 219
 Medici, Cosimo 271, 279, 478
 Medici, Giuliano 270
 Medici, Lorenzo 270, 280
 Meissner, Else 11–12, 463
 Meissonier, Ernest 186, 337, 475, 484
 Melanchton, Philipp 444
 Meller Simon 108, 111, 470
- Meredith, George 63
 Messel, Alfred 101, 103, 470
 Mester János 337, 484
 Meunier, Constantin 119
 Meznerich Jenő 492
 Mészöly Géza 129, 183, 187
 Michelangelo Buonarroti 34, 40, 52, 62, 85, 86, 89, 113, 116, 198, 200, 202, 205, 210, 226, 242–243, 277, 280, 318, 477
 Michels, Robert 20, 21
 Miksa, Habsburg 444
 Mikszáth Kálmán 341
 Millet, Jean Francois 176, 183, 475
 Molière, Jean-Baptiste 249, 474
 Molinos, Miguel de 370
 Molnár Antal 336
 Molnár C. Pál 323
 Monet, Claude 186, 192, 193, 194, 198, 199, 201, 203, 475
 Moore, George Edward 359
 Motte-Guyon, Jeanne Marie Bouvier de la 370
 Mozart, Wolfgang Amadeus 492
 Móricz Zsigmond 66–67, 341, 467
 Munkácsi Bernát 318
 Munkácsy Mihály 129, 173, 183–187, 188
 Mussolini, Benito 336
 Muthesius, Hermann 11
 Mühlbeck Károly 259
 Müller, Max 318
 Myers, Frederic 369, 487
- Nagy Balogh János 261–262, 478
 Nagy Ferenc (politikus) 389–391, 489
 Nagy Ferenc (esperes) 488
 Nagy Károly 124, 138, 345, 471
 Nagy Sándor 335, 336, 484
 Napóleon, Bonaparte 100, 169, 261, 264, 267, 490
 Naumann, Friedrich 11
 Nemes Lampérth József 471
 Nero 432
 Neumann, Karl Eugen 318
 Neuville, Alphonse 186, 475
 Németh Antal 484
 Nietzsche, Friedrich 65, 272, 273
 Nitti, Francesco 20, 279
 Novalis, Friedrich Hardenberg 277
- Nyilasy Sándor 192
- Oldenberg, Hermann 318
 Orbán Antal 259
 Ostade, Adriaen van 176
- Paál László 129, 183, 187, 191
 Palágyi Menyhért 179, 475

- Palladio, Andrea 99
 Pap István 488, 489
 Papini, Giovanni 267-285, 478
 Pauler Ákos 426, 430, 491, 492
 Pállya Celesztin 259
 Pázmány Péter 450
 Pecz Samu 59, 467
 Pelagius 429
 Peske Géza 257, 478
 Pethes Imre 262-267, 478
 Petőfi Sándor 50, 55, 89, 110, 218, 364, 443, 445, 476, 493
 Petri Elek 488
 Petronius 310-311, 482
 Petrovics Elek 129, 464
 Péchi Simon 422, 491
 Pheidias 114, 402
 Photinus 433
 Piloty, Karl 177, 181, 186, 193, 395, 475
 Pius, IV. 437, 440
 Platón 127, 170, 244, 269, 366, 367, 430
 Plotinos 63, 144, 370, 430
 Podmanicky István 443
 Poe, Edgar 335
 Pogány József 148
 Pollack Mihály 102
 Polykarpus 432, 433
 Polykleitos 35, 90, 91, 114, 203, 204, 207, 402
 Poularu 170
 Poussin, Nicolas 132, 472
 Praxiteles 402
 Preger, Wilhelm 370
 Prezzolini, Giuseppe 24, 272, 275, 277, 279, 478
 Puvis de Chavannes, Pierre 181
 Pythagoras 35

 Raffaello 116, 200, 201, 202, 205, 209, 318
 Rahl, Karl 177, 181, 182, 475
 Rauch, Christian 112, 470
 Ravasz László 64-66, 124, 138, 467, 471
 Rácz Károly 305-307, 481
 Rákosi Jenő 26
 Rákóczi 438, 445
 Rembrandt 40, 89, 116, 184, 189, 202, 205, 226, 243, 244
 Remy de Gourmond 147
 Renan, Joseph Ernest 282
 Renoir, Pierre Auguste 30, 46, 186, 192
 Repin, Ilja Jefimovics 260
 Rethel, Alfred 181, 475
 Réti István 192, 194
 Révay József 310-311, 478, 482
 Révész Imre 124, 138, 140, 144, 292, 315, 435, 471, 493
 Ribera, Jusepe 189

 Richardson, Samuel 334
 Riegl, Alois 319
 Rilke, Rainer Maria 219
 Rippl-Rónai József 15-16, 46, 129, 196, 463
 Ritter Gyuláné 492
 Robbia, Luca della 31
 Rodin, Auguste 115, 249, 290, 400, 401, 403, 470
 Rosso, Medardo 115, 470
 Rousseau, Jean Jacques 154
 Rousseau, Théodor 176, 183
 Roussel, K. Xavier 196
 Rónay György 477
 Rubens, Pieter Pauwel 177, 202
 Rudnay Gyula 124

 Sabatier, Paul 291, 293, 434
 Sadoletto 437, 439, 440
 Sales, Francois de 370
 Sargent, John Singer 260
 Savonarola, Girolamo 277, 280
 Sándor, VI. 435
 Sárközi György 484
 Schadow, Johann Gottfried 112, 470
 Scheffler, Karl 11, 103
 Schelling, Friedrich Wilhelm 277, 430
 Schleiermacher, Friedrich 431
 Schlesinger Károly 490
 Schmitt Jenő 487
 Schopenhauer, Arthur 273
 Schöpflin Aladár 65
 Schulek Frigyes 59, 467
 Schwanthaler, Ludwig Michael 112, 470
 Sebestyén Jenő 482, 488
 Sebestyén Károly 388-389, 489
 Semper, Gottfried 99, 100, 110, 469
 Seneca 311
 Sergi, Giuseppe 273
 Servet, Michel 65, 445
 Shakespeare, William 63, 71, 226, 229-231
 Shelley, Percy Bysshe 63, 219, 232
 Signorelli, Luca 475
 Skopas 402
 Slataper, Scipio 24
 Sókratész 317, 366
 Spengler, Oswald 259, 478, 484
 Spencer, Herbert 273
 Spinoza, Baruch 249
 Starbuck, Edwin 369, 487
 Stendhal 80
 Stirner, Max 272
 Strauss, Richard 153
 Strindberg, August 265
 Stróbl Alajos 26
 Stuart Mária 441
 Suso 370, 479

Swinburne, Algernon Charles 63

Szabó Dezső 148-161, 336, 473

Szabó Ervin 490

Szabó Lőrinc 479, 484

Szalkai László 442

Szántó Rudolf 485

Szegedi Kis István 444

Szemere György 93-96, 469

Szemere Miklós 95, 469

Széchenyi István 456

Székely Bertalan 31, 175, 178-181, 182, 475

Székely Lajos 484

Szilády Áron 491

Szimonidesz Lajos 314-318, 482

Szinyei Merse Pál 31, 129, 173, 176, 187-188, 190-192, 193, 194, 195

Szommer Endre 492

Szóts Farkas 487

Sztáray Mihály 444

Szuppán Vilmos 487

Tadity János 492

Taine, Hippolyte 56, 81, 84, 466

Takács Menyhért 339-340, 485

Tamás, Aquinói Szent > Aquinói Szent Tamás

Tauler, Johannes 370, 430

Telepy Károly 45

Telesio, Bernardino 148

Teniers, David 176

Teréz, Szent (Sta Teresa de Jesu) 148, 368, 370, 487

Tertullianus 168, 277, 433

Tetzel János 436

Than Mór 175, 181

Thoma, Hans 260

Thode, Henry 434

Thorma János 192

Thorwaldsen, Bertel 110

Thurzó Ferenc 443

Tiepolo, Giovanni Battista 182, 183

Tihanyi Lajos 130-134, 472

Tisza István 155, 345

Tito, Ettore 257, 478

Tiziano, Vecellio 177, 202

Tolnay Károly 265, 363-367, 478, 486

Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 28, 29, 123, 126, 232, 267, 490

Toroczkai-Wigand Ede 49-50, 466

Torre, Andrea 16, 23

Török Gyula 79-80, 468

Troeltsch, Ernst 319

Türr István 17

Uccello, Paolo 189, 193, 194

Uhde, Fritz von 187

Uitz Béla 471

Varga Zsigmond 318

Varjas Sándor 490

Vasari, Giorgis 319

Váczy József 336-337, 484

Várkonyi Nándor 336

Velázquez, Diego 184, 243

Veronese, Paolo 177

Vico, Giovanni Battista 263

Volkmann, Ludovico 359

Voltaire 451

Vossler, Karl 359

Vörösmarty Mihály 55, 56, 63, 466

Vuillard, Eduard 196

Wagner Sándor 175

Warga Lajos 318

Watteau, Antoine 260

Weber Antal 102

Weber Henrik 129

Weber, Max 319

Weigel, Walentin 144, 370

Weininger, Otto 484

Wekerle Sándor 26

Werfel, Franz 219

Wertheim 470

Wichern, Johann Heinrich 386, 489

Wickhoff, Franz 319, 366, 487

Wiclif, John 447

Winckelmann, Johann Joachim 366, 487

Wolfner Gyula 258

Ybl Miklós 99-102

Zahn, Theodor 370

Zenon 473

Zichy János 346, 486

Zola, Emile 153, 155, 160, 191, 200, 247, 395, 474, 477

Zombory Lajos 259

Zuboly > Bányai Elemér

1100 Ft